

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
МИНИСТРЛІГІ

«Қазақстан тарихы және әлеуметтік ғылымдар»
кафедрасы

**А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ 150 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«РУХАНИ КӨСЕМ, ҒАЛЫМ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ
ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ»**

атты

**ЖАС ҒАЛЫМДАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ
ІІІ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
ІІІ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ И СТУДЕНТОВ
«ДУХОВНЫЙ ЛИДЕР, УЧЕНЫЙ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ:
НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 150-ЛЕТИЮ А. БАЙТҰРСЫНОВА**

Алматы қ., 14 сәуір 2022 ж.
г. Алматы, 14 апреля 2022 г.
Almaty, April 14, 2022

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
Т.К.ЖҮРГЕНОВ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ӨНЕР АКАДЕМИЯСЫ
«ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР» КАФЕДРАСЫ

**А. БАЙТҮРСЫНҰЛЫНЫҢ 150 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«РУХАНИ КӨСЕМ, ҒАЛЫМ АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ»**

**атты
ЖАС ҒАЛЫМДАР МЕН СТУДЕНТТЕРДІҢ ІІІ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Қазақстан Республикасы
Алматы қаласы, 2022 жыл 14 сәуір

**МАТЕРИАЛЫ
ІІІ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ И СТУДЕНТОВ
«ДУХОВНЫЙ ЛИДЕР, УЧЕНЫЙ АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ»,
ПОСВЯЩЕННОЙ 150-ЛЕТИЮ А.БАЙТУРСЫНОВА.**

Республика Казахстан,
город Алматы, 14 апреля 2022 года

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Бас редакторы

Азамат Сатыбалдыұлы

Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА ректоры

Бас редактордың орынбасарлары:

Халықов Қабыл Заманбекұлы, философия ғылымдарының докторы, профессор
Алимжанова Алия Шарабековна, философия ғылымдарының кандидаты, профессор

Редакциялық алқа мүшелері

Таирова Назгуль Абаевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Сарсембаева Аида Жағфаровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Алдабергенова Гульнар Дильдахановна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Айтқұлова Жаныл Бокеевна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Абдықадырова Айнур Зеренқановна, педагогика ғылымдарының магистрі
Қосназарова Салтанат Досбергенқызы, педагогика ғылымдарының магистрі

P87 «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты Жас ғалымдар мен студенттердің Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдары. = **«Духовный лидер, ученый Ахмет Байтұрсынұв: научное наследие и общественно-политическая деятельность»:** Материалы Республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов. = materials of Republican scientific-practical conference of young scientists and students **«Spiritual leader, scientist Akhmet Baitursynov: scientific heritage and socio-political activity»** – Алматы, 2022. – 352 б. = Алматы, 2022. – 352 с. = Almaty, 2021. – 352 p.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы материалдарында А.Байтұрсынұлының қоғам қайраткері, ғалым-лингвист, ағартушы-педагог ретіндегі түрлі сан алуан қырлары ашылады; қазіргі зерттеулер, гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар жүйесіндегі дәстүрлер мен жаңалықтар, жаһандану мәселелері, патриоттық тәрбие, мәдени мұраны сақтау және ұлттық мәдениеттің даму тенденциялары көрсетіледі.

В материалах Республиканской научно-практической конференции молодых ученых и студентов «Духовный лидер, ученый Ахмет Байтұрсынұв: научное наследие и общественно-политическая деятельность», посвященной 150-летию Ахмета Байтұрсынұва, раскрываются различные грани личности Ахмета Байтұрсынұва, как общественного деятеля, ученого-лингвиста, педагога-просветителя; отражены актуальные исследования, традиции и инновации в системе гуманитарных и социальных наук, образования, культуры и искусства, вопросы глобализации, патриотического воспитания, сохранения культурного наследия и тенденции развития национальной культуры.

In the materials of the Republican scientific-practical conference of young scientists and students "Spiritual leader, scientist Akhmet Baitursynov: scientific heritage and socio-political activity", dedicated to the 150th anniversary of Akhmet Baitursynov, various facets of the personality of Akhmet Baitursynov are revealed as a public figure, scientist-linguist, teacher - educator; current research, traditions and innovations in the system of humanities and social sciences, education, culture and art, issues of globalization, patriotic education, preservation of cultural heritage and trends in the development of national culture are reflected.

ӘОЖ 73/76 (574)
КБЖ 85.103 (5Қаз)

ISBN 978-601-265-399-1

© Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА 2022

АЛҒЫ СӨЗ

Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының ректоры Азамат Сатыбалды

Құрметті студенттер мен қадірлі қонақтар!

А.Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясына қош келдіңіздер!

XX ғасырдың басында ұлттық бірлікті нығайту идеясын алға тартқан рухани-зерделі игі жақсылар қазақтың ұлттық идеясын жасау міндетін өз мойнына алғанын атап өткен жөн. Сондықтан алаш зиялыларының еңбектерін жаңа заман тұрғысынан қайта зерттеп, жасампаз идеяларын болашақ ұрпақтың санасына сіңіру жастардың бойында қазақстандық патриотизм қалыптастыруға негіз болмақ.

Тәуелсіз мемлекет құруды көздеген алаш зиялылары ұлттық бірегейлікті сақтап қалуды мақсат етті. Ұлт көсемдерінің мақсаттары мен бүгінгі таңдағы даму бағдарымыздағы сабақтастық, ұлттық салт-дәстүр, тіліміз бен музыкамыз, өнеріміз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда, ұлттық рухымызды бойымызда мәңгі сақтауға шақырған елдің ертеңін терең зерделеген сарабал саясаты ұлт зиялыларының ғылыми мұрасын қайта зерттеуді, пайымдауды қажет етіп отыр.

Мемлекет және қоғам қайраткері, көрнекті ғалым, қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, әдебиет зерттеуші, түркітанушы, ақын, публицист, педагог, аудармашы А.Байтұрсынұлының еңбектері ешқашан тарихи маңызын жоймайды. Бүгінгі таңда ғалымның XX ғасырдың басында жазған еңбектерінің қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттармен, инновациялық парадигмалармен сабақтастығы анықталып отыр. А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы ұлттық санамызды кемелдендіру жолындағы рухани азық болары сөзсіз.

Ғалым еңбектерін жаңаша зерттеуге, идеяларын толыққанды саралауға тәуелсіздігіміздің, ұлттық дербестігіміздің арқасында қол жеткізіп отырмыз. Бұл бағыттағы ізденістер алдағы уақытта да жалғасын тауып, ғалым мұрасы ел игілігіне айналмақ. Бұл осы салаларды жаһандану дәуірінде жаңаша дамытып, дамудың жаңа мүмкіндіктерін саралауға жол ашады деп ойлаймын!

«Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференциясы жұмысына сәттілік тілей отырып, жастарымыздың білім мен ғылымда алғыр әрі табысты болып, өнерге деген қызығушылығы арта түседі деп сенім білдіремін!

БАЯНДАМАЛАР / ДОКЛАДЫ

Аужанова А.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.м. Қосназарова С.Д.

Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰОА

ayaulym_auzhanova@mail.ru

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ӘЛІПБИНЕ ҚАТЫСТЫ ҚОҒАМДЫҚ ОЙ-ПІКІРЛЕР

The article tells about public opinion about the alphabet of Ahmet Baitursynov, who understands the need to create an original alphabet for the Kazakh child to master knowledge and science, to accurately reflect the phonetic features of the Kazakh language, to accurately mark the Kazakh word.

А.Байтұрсынұлы еңбектерінің бір парасы қазақ сөзінің қасиетін, табиғатын танытумен байланысты. Сондықтан ғалымды қазақ тіл білімінің негізін қалаушы тұлға ретінде танимыз. Оқу-ағарту идеясын ұстанған А.Байтұрсынұлы қазақ тілінің дыбыстық жүйесін дәл көрсететін әрі оқытуға жеңіл таңбаларды түзді. Түркі халықтары қолданылып отырған араб таңбаларын икемдеп (реформалап), қазақ әліпбиін ұсынды. Бұл шын мәнінде ұлттық жазу еді. Оны кезінде түркі тілдерін зерттеуші орыс, татар ғалымдары «Байтұрсынов жазуы» деп атаса, ғалымның өзі «Қазақ жазуы» деп атады, қарапайым халық «төте жазу» деген атау берді. Халқымыздың ары қарайғы мәдени-рухани дүниесінде жат жұрттық жазуды қолдана берудің өмір талабына сай еместігін, яғни, араб алфавиті сол күйінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сай келмейтінін, бұл таңбалармен қазақ сөздерін дұрыс, сауатты жазуға мүмкіндіктің аздығын, оқыту ісінде келтіретін қиындығын анық байқаған қазақ зиялылары ана тіліміздің өз жазуын жасау керектігін сөз ете бастайды. Бұл әңгіме, әсіресе, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында күшейе түседі. Әлеуметтік пікірге «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті де үн қосып, мақалалар жариялайды.

Әрине, ешбір құбылыс, оның ішінде ұлттық жазу сияқты ауқымды әрекет бірер жылда жүзеге аса қоймайтыны белгілі. Ұлттық әліпбиді жасау қолдан келгенмен, бұған ғалымның (түзушінің) білім-танымы жеткенімен, оның қажеттігін, жөн-жосығын, дұрыстық, түзулігін дәлелдеу, өзгелерге түсіндіру сияқты қыруар шаруа жасау керек. Сондықтан Ахаң 1912 жылдан бастап ғалым, зерттеуші ретінде қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен таңбалайтын әріптер жайындағы пікірлерін білдіре бастайды.

Ғалымның ұлттық тіл біліміндегі, қазақ мәдениетіндегі өлшеусіз еңбегінің бірі – араб әріптерін негіз ете отырып, қазақтың жаңа әліпбиін түзуінде. Халқымыздың рухани қажетін бүтіндеуші, түгендеуші болған Ахмет Байтұрсынұлы қазақ баласының білім, ғылымды игеруі үшін төл әліпби түзу қажет екендігін түсініп, қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігін дәл бейнелей алатын, қазақ сөзін дәл таңбалай алатын әліпби жасап шығарды. Бұл әліпби 1929 жылға дейін қолданылып, сол тұстағы тұтас буын сауатын осы әліпбидің негізінде ашты. «Қазақ», «Қазақстан» газеттері, «Айқап» журналы т.с.с. басылымдар осы әліпбимен басылды. XX ғасырдың басындағы ақын-жазушыларымыздың шығармалары Ахмет Байтұрсынұлы түзген әліпбимен жазылды.

А.Байтұрсынұлы түзген әліпбиді оның алғашқы ұсынылған кезінен бастап қазақ жұртшылығы, әсіресе, сол кезеңдегі мұғалімдер қауымы еш талассыз, бірден қабылдады, оны іс жүзінде қолдана бастады. Мысалы, 1915 жылдың бір өзінде бұл жазумен (және емле тәртібімен) 15-тей кітап басылып шығыпты. Сондай-ақ Ахаң ұсынған «жаңа емле» (жаңа қазақ әліпбиін кезінде осылайша да атаған) 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ-орыс мектептерінде де қолданыла бастайды. Бұған оңды ықпал еткен жайттардың бірі –

А.Байтұрсынов 1910 жылдары жазу таңбаларын түсіндіретін «Баяншы» атты құрал мен кейінірек «Әліпби астары» атты әдістемелік еңбектерді жарыққа шығаруы және 1914-1915 жылдардан бастап қазақ мектептері үшін «Оқу құралы» (қазіргі «Әліппе»), «Тіл – құрал» (қазіргі грамматика оқулықтары) атты құралдарды қоса ұсынуы болды.

А.Байтұрсынұлының бұл тәжірибесін өзге түркі халықтары сол кезде үлгі тұтып, олар да өз жазуларына өзгерістер жасай бастайды. 1929 жылы «жаңа дәуірдің», «советтік мәдениеттің», қысқасы, коммунистік саясаттың тепкінімен латын жазуына алмастырылған қазақ әліпбиінің тарихы қалың жұртшылыққа аян. Ол әліпби (графика) араб таңбаларын пайдаланған, бірақ араб жазуы емес, ұлттық қазақ жазуы болатын.

Сан ғасырлық тарихы бар, өркениетті әлемге кеңінен тараған араб, латын, кирилл т.б. әліпбилері әр заманда ондаған тілдің жазба түрде қызмет етуіне негіз болып, жалпы адамзат мәдениетінің дамуына ықпал етті. Бұл туралы лингвист ғалым: «Осы күнгі жұрттардың бәрі де өзі шығарған әліпбиін тұтынып отырған жоқ. Бәрінікі де өзгеден өзгертіп алған әліпби Еуропа жұрттарының тұтынған әліпбиінің түбі – көне семмит әліпбиі. Онан грек алған, гректен латын, Еуропа жұрттары алған. Түрік әліпбиінің түбі де – көне саммит әліпбиі. Одан көпеліктер алған, көпеліктен араб өз тіліне үйлестіріп алған, арабтан иран, түрік және басқа мұсылмандар алған... Сондай өз тіліне икемдеп, өзгеріс жасап алған әліпбилеріне әрқайсысы өз аттарын қойып, «латын әліпбиі», «орыс әліпбиі» деген де түрік өз тіліне үйлестірген әліпбиін «түрік әліпбиі» деп, қазақ онан өз тіліне үйлестіріп алған әліпбиін «қазақ әліпбиі» деп атауға жолымыз болуға тиіс», – деген болатын [1].

Негізінен қазақ зиялылары басқа әліпбиге көшуден гөрі қолданыстағы араб әліпбиіне өзгерістер енгізу қажеттілігін көбірек көтерген еді. Бұл көзқарастағылардың негізгі ұстанымы «қазақ білмейтін бір бөтен алифби шығарғанша, бұрынғысын түзеткені жақсы», яғни, «қазақтардың не заманнан бері ғадет алып үйренген» араб жазуын тілімізге икемдеу ұтымды болмақ» дегенге саяды (Дала уалаяты, 1899, №22, 23). Осындай принципті басшылыққа алған зиялылар қауымының көшбасында А.Байтұрсынұлы тұрды, Ахаң араб әліпбиін өзгерту мәселесін сөз жүзінде ғана айтып қоймай: «Мен харіфтерді өзгерткенде, халық жатсынбай, хат білетін адамдар үйретпей-ақ оқып кетерлік болғандай ғып өзгерттім», – деп нақты іс жүзінде көрсете отырып, өзінің әліпби жүйесін «Жазу тәртібі» деген атпен, «Айқаптың» 1912 жылғы 4 және 5-сандарында жариялап, халық талқысына ұсынады. Осыдан кейін баспасөз беттерінде, жиындарда жаппай әліпби айтысы басталып кетеді. Бұл орайда Ахаңның жазу жүйесін даттағандар да, жақтағандар да, ақтағандар да баршылық еді. Тіпті жөнсіз сынаушылар да, дәлелсіз мін тағушылар да, қисынсыз дау айтушылар да табылады. Осылай қарсы шыққандарға Ахаң: «Таластан қазақ баласы пайда тауып жүрген жоқ. Сабырмен отырып, ойласып іс істелік. Қазақ тіліндегі дыбыстарды көп я аз деп көрсетіп, борышыма берейін деп отырғаным жоқ қой. Мақсат – сіз болып, біз болып, ақылдасып отырып, дыбыс басына харіп белгілеп, жазуымызды бір жөнге салалық деген», – деп, босқа даурықпауға шақырады, «осы күні һәркім һәр түрлі жазып жүр, бір жөнменен жазылатұғын жазу жоқ. Жазғанмыздың қата, дұрыстығын айырарлық емле жоқ. Оның жоқтығы қазақ тіліндегі дыбыстарға ашып-арнаған харіфтер жоқ. Бір сөзді екі кісі екі түрлі жазады», – деп, әліпбиді еріккеннен өзгертпегенін түсіндіреді (Айқап, 1912, №9, 10).

Жөнсіз дауласушыларға қатысты Міржақып Дулатұлы да өз пікірін білдіреді. Ол: «Жазуды тәртіпке салу деген оңай емес. «Оқушылар сынасын» дегенде әркім басына келгенін жазатұғын болса, еш уақытта ойды бір жерге қорытып болмайды, орынды, орынсыз сын айта беру – мақсат емес», – дей отырып, Ахаңның жазу тәртібінің дұрыс екендігін алға тартады [2]. М.Дулатұлы Ахаңның әліпби жасау шеберлігін былайша бағалайды: «Араб әріптерінің өзгеріп отырғаны рас. Бірақ қалай өзгертілген, – әңгіме сонда болу керек қой. Араб әріптерінің 14 ғана бұрынғыша болса, өзге ойдан шыққандары жұртқа жат болу керек қой. Ойдан шығарылған әріптерді жұртқа үйретіп, оқытып жату керек еді ғой. Ондай нәрсе болды ма? Болған жоқ, ендеше, бұны «өзгертушінің шеберлігі» деп біліңдер. Бұларды өзгерткенде әр әріптің бұрынғы

тұлғасын жоймай, өзгерткенін сездірмей, хат танитын адам бөгелместен оқып кетерлік қылып өзгерткен» [3].

Ахмет Байтұрсынұлы өзінің құрастырған әліпби жүйесіне қатысты қоғамда орын алған екі түрлі көзқарастың екеуіне де дәлелді әрі ғылыми негіздегі тұжырымдарын айтумен болды. Оның біріншісі - араб әліпбиіне өзгеріс ендірмей қолдана беруді жақтаушыларға ғалым қазақ балаларының тез сауаттануы үшін ұлттық әліпби мәселесін дұрыс шешу керектігін, араб графикасында қазақ тілі үшін қажетсіз таңбалардың көп екендігін алға тартса, екіншісі – араб жазуын мүлде тастап, латынға көшуді қолдайтындарға мәдени-рухани дүниеміздің қайнар көзі болып табылатын араб жазуының ислам дінімен біте қайнаскандығын әрі өзі реформалаған жазу жүйесінің қазақ халқының барлық мұқтажын өтеуге қауқарлы екендігін, осындай алфавит бола тұра, «басқасына көшеміз» деудің еш қисыны жоқтығын алға тартқан еді.

Сол кезеңдегі жазуға қатысты пікірталастар «Әліппе айтысы» деген атпен 1927 жылы Қызылорда қаласында кітап болып басылып шығады. Бұнда А.Байтұрсынұлының пікірін М.Дулатұлы, Е.Омарұлы, А.Байтасұлы, І.Ахметұлы т.б. қолдап, сөз сөйлейді. Мәселен І.Ахметұлы: «Қазақстаннан шыққан Ахмет бұрынғы араб әліппесін өзгертіп, қазақ әліппесін жазды. Неше жылдай қазақ елін шоқындырмақ болған миссионерлер, қазақ еліне үлгі көрсетіп, әліппе жасап бермек болған орыс білімпаздарының қолынан келмеген нәрселер Ахаңның ғана қолынан келді. Ахаңның дәйекшесін орыс білімпаздары да ілім жолындағы үлкен табыстың біріне қосып отыр», – дейді.

Бұл «Әліппе айтысында» латынды жақтаушылар А.Байділдаұлы, Т.Шонанұлы, Ә.Ермекұлы т.б. өз пікірлерін дәлелдеуге тырысып бағады. Алайда бұлардың қай-қайсысы да А.Байтұрсынұлы жазуын жоғары бағалайтындығын өз сөздерінде білдіре отырып, латынға көшудің қажеттіліктері туралы айтады. Мәселен, Т.Шонанұлы: «Бізде Ахаң еңбегімен, білім ордасының жігерімен жасалған жақсы емле бар. «Емлеміз жақсы» дегенге қосыламыз. Бірақ «Таңбамыз, әліппеміз, әрпіміз жақсы» дегенге қосылғым келмейді», – десе, Ә.Ермекұлы: «Ахаң емлені түзеп, қазақ тілінің негізін орнатқанына біз түгіл орыстар да қарсы емес. Емлеміздің дұрыс шешілгендігі, басқа елдердің көбінікінен артық екендігіне ешкімнің таласы жоқ. Сондықтан біз: «Ахаң мәселенің қиынын шешті», – дейміз. Ендігі талас әріптеріміздің таңбасы туралы», – деп, латын мен араб таңбаларының айырмашылықтарын сөз етеді. Латынды қолдаушылардың «Әліппе айтысында» айтқан негізгі уәждері латын әрпімен газет, журнал, кітап шығарғанда шығынның аз болатыны, араб жазуымен шығарса шығынның көп кететіндігі.

Әліпби – тек сауат ашу ғана емес, ілім – білім үйренудің бастау көзі, ғылымға апаратын сара жол. М.Әуезов тілімен айтсақ, «Ақаң ашқан қазақ мектебінің» ұстанымы – қазақ баласын ана тілінде сауатын аштырып қана қоймай, оның әлеуметтік ортада ой-танымы мен талғамын қазақша қалыптастыру болды. Алайда төте жазудың Кеңес Одағындағы ғұмыры ұзаққа бармады. 1929 жылы Қазақ жазуы латын графикасына негізделген, 29 әріптен тұратын жазуға көшті. Ал 1940 жылы қараша айынан бастап латын негізінде қазақ жазуы 41 әріптен тұратын осы күнгі орыс графикасына бейімделген жазуға көшті. Ал Қытай Халық Республикасындағы миллионнан астам қандасымыз осы күнге дейін төте жазуды қолданып келеді.

«Байтұрсынұлы жазуы» ең оңтайлы әліпби болып табылғанымен, құл халыққа істелген озбыр саясат өз дегеніне жетіп, латынға негізделген жаңа әліпті қолданысқа ендірді. 1929 жылы 24 қаңтарда Қазақстан Орталық Кеңес Комитетінің IV сессиясында бұл жаңа әліп «Латын әрпі негізінде құрылған жаңа қазақ әліпбиі деп саналсын» деген қаулы қабылданып, барлық мекеме мен ұйымдарды жаппай латын жазуына көшуге міндеттейді. Тіпті, латын әрпінен бас тартқысы келгендер заң алдында жауап беретін дәрежеге жетеді. Бұған жоғарғы үкімет атынан ресми түрде халыққа таратылған хабарлама дәлел болады. Онда «Жарияланып отырған жиырма күннің ішінде бүкіл кеңсе ісі жаңа әліпке көшірілетін болсын. «Жаңа әріпті білмеймін» деген қызметкерлер «жаңа әліптің жасырын жауы» деп саналып, сотқа тартылсын», – деп көрсетілген [4].

Ал латын жазуынан орыс жазуына көшу мәселесі алаш көсемдерінің, ұлттың қамын ойлаған ұлы тұлғалардың көзін біржола құртқаннан кейін, яғни, 1937 жылдары қайта көтеріле

бастайды. Бұл кезде ұлт болашағы үшін жанын берген азаматтардың барлығының көзі жойылғандықтан, қарсылық көрсетер зиялы қауымның болмауы себепті орыс жазуын «халықтың сұрауы бойынша» деген сылтаумен еш қиындықсыз қабылдата салады. 1940 жылы 13 қарашада «Латындырылған қазақ жазбасын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданады. Онда «Қазақ елінің өтініштері негізінде орыс графикасына көшірілу қанағаттандырылсын» деген мазмұнда көрсетіліп, ешқандай зорлықсыз, керісінше, «халық қалауы бойынша орыс әліпбиін қабылдады» деген тұрпатта көрсетіледі.

Қорыта айтқанда, сол кезеңдердегі қазақ қоғамында әліпбиге қатысты екі түрлі бағыттың талас-тартысқа түскендігін көруге болады: біріншісі – миссионерлік бағыт, екіншісі – ұлттық бағыт. Миссионерлік бағыттың мақсаты – «араб жазуы жарамсыз» деген желеумен орыс жазуын қолданысқа енгізу болса, ұлттық бағыттың мақсаты – мәдени-рухани құндылықтардан ажырамау үшін араб жазуын қолданыста қалдыру еді.

Мемлекет және қоғам қайраткері, көрнекті ғалым, қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, әдебиет зерттеуші, түркітанушы, ақын, публицист, педагог, аудармашы А. Байтұрсынұлының еңбектері ешқашан тарихи маңызын жоймайды. Бүгінгі таңда ғалымның XX ғасырдың басында жазған еңбектерінің қазақ тіл біліміндегі жаңа бағыттармен, инновациялық парадигмалармен сабақтастығы анықталып отыр. Жалпы тіл білімінде XX ғасырдың соңы мен XXI ғасырдың басында ғана сөз болып, қолға алына бастаған көптеген жаңа бағыттар қазақ тіл білімінде А. Байтұрсынұлы еңбектері арқылы XX ғасырдың басында жан-жақты сараланып, жүйеленген. Бұл – ұлтымыздың мақтанышы.

Әдебиеттер:

1. Байтұрсынұлы А. Алты томдық шығармалар жинағы. – 3-том. - Алматы: Ел-шежіре, 2013. - 384 б.
2. Әбділәшімұлы Д. Жүңгө бірінші тарихи мұрағатында сақталған қазақша құжаттар. - Алматы: Елтаным баспасы, 2016.
3. Ильминский Н.И. Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческим языкам. - Казань, 1883. - С. 20.
4. Айқап. Құрастырған: Сұбханбердина Ү., Дәуітов С. - Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1995. - 366 б.
5. Әліппе айтысы. - Қарағанды: ҚарМУ баспаханасы, 1990. - 106 б.

Саярат Р.

*Научный руководитель: к.ф.н., доц. Сарсембаева А.Ж.
КазНПУ им. Абая, г. Алматы
rasmila03@gmail.com*

НАСЛЕДИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА И МЫРЖАКЫПА ДУЛАТОВА КАК СВЯЗУЮЩАЯ НИТЬ ДУХОВНОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСТАНА И ВЕНГРИИ

The article traces the connection of cultural relations between two friendly countries - Hungary and Kazakhstan. The spiritual heritage of A. Baitursynov and M. Dulatov is an integral part of the friendship between the two nations. Cultural connection begins with the search for the eastern roots of the Magyars, similar themes in the works of famous writers.

Венгрия является основным партнером Казахстана в Восточной Европе и Европейском Союзе. Их связывают не только политические и экономические интересы, но и общие исторические корни.

Одной из причин крепкой культурной дружбы является тот факт, что венгров с давних времен занимали поиски восточных корней мадьяр. Казахские племена Тургая, называвшие себя мадияр, и их предки мадьяры, или же венгры, были основоположниками начала поиска корней в Казахстане.

Недавно состоялась этнографическая экспедиция мадьяр-венгров, посетившая в Тургае могилу бунтаря и патриота Мыржакыпа Дулатова.

Экспедиция Иштвана Бенце, руководителя общественного фонда «Евразия», стартовала из Будапешта, повторяя обратный путь гуннов из Европы в Азию. В планах венгров было посетить аул Бидаик, в окрестностях которого находится могила Мыржакыпа Дулатова, репрессированного в 30-х годах прошлого века как член правительства Алаш Орды. Поэт, писатель, общественный деятель погиб на Соловках и был перезахоронен 20 лет назад. Он происходил из рода мадьяр и публиковался под псевдонимом Мадьяр. [1]

Мыржакып Дулатулы родился 25 ноября 1885 года в Сарыкопинской волости Тургайской области. Он происходил из рода Мадьяр, входящего в состав племени Аргын Среднего жуза.

Писатель окончил начальную школу в ауле, а в 1901 году он поступил в Государственное русско-казахское училище, педагогический класс которого окончил в 1902 году, став сельским учителем.

Преподавателем казахского языка в этом училище был Ахмет Байтұрсынов, с которым в дальнейшем была неразрывно связана литературная и политическая деятельность Мыржакыпа Дулатова.

Жизнь и деятельность Мыржакыпа Дулатова, поэта, писателя, переводчика, журналиста, педагога, бунтаря и патриота приходятся на начало XX века, время, когда казахское общество было переполнено противоречиями социального, политического и духовного характера. Выйдя на общественную арену вместе с активной частью интеллигенции, Ахмет Байтұрсынов и Мыржакып Дулатов, активно влияли на национальное самосознание народа и призывали к его освобождению.

Вместе с М. Дулатовым Байтұрсынов издавал первую общенациональную газету «Қазақ», которая предостерегла от поспешного перехода кочевых аулов к оседлости, знакомила с методами ведения земледелия и животноводства, призывала к единению народа и активной политической борьбе, повышению грамотности и культурного уровня.

Самый знаменитый сборник стихов М. Дулатова полон гражданского и призывного к борьбе духа - "Оян казак" ("Пробудись, казах!"), был выпущен в 1909 году. Собрание стихов сразу разошлось среди молодежи. Заголовок сборника послужил прямым призывом к народу того поколения из начала XX века, Мыржакып Дулатов по праву считался одним из ведущих вдохновителей. [2]

"Открой глаза, проснись, казах, подними голову, не теряй зря время в темноте..." - писал в своих стихах Мыржакып Дулатов, пытаясь призвать казахский народ двигаться вперед. Его стихи были нацелены на спасение, просвещение казахского народа, что попал целиком в зависимость от России, Народ был совершенно бесправен; их лишали прав участия и собственного голоса. Царское правительство не думало о просвещении народа, пробуждении его разума, но и вводило поборы и налоги для казахского народа, которые не шли на его нужды. [3]

М. Дулатов считал несправедливым подобное отношение, но в своих стихах относился больше всего к самому народу; сами казахи были разрознены, подчинялись и пресмыкались перед любым русским мелким чиновником, привыкали к подхалимству, взяточничеству, словно бы их беззаботность о том, что ждет их в будущем была правильной.

Ахмет Байтұрсынов и Мыржакып Дулатов, задумываясь о культуре, истории, положении и будущем казахского народа, критиковали в своих произведениях беспечность, легковёрность и беззаботность казахов, призывая к искусству, знаниям и труду. Они идеализировали значение вдохновения человеческого сознания и были услышаны не только в Казахстане, но и в Венгрии.

Венгры ценят духовное наследие казахов, им хорошо знакомы мотивы и основные направления поэтических произведений, пересекающиеся с такими темами венгерских писателей, как духовное противостояние тоталитаризму Магда Сабо, раскрытие лицемерия чиновников Мора Йоаки и сатиристические произведения Геза Гардони.

Среди венгерских писателей также знаменит и Габор Андор, венгерский поэт, драматург, беллетрист, публицист и переводчик. В начале своего пути он писал для развлечения городской буржуазии ряд комедий, но вскоре среди его пьес появилось исключение в виде "Dollarpapa", где Габор пытается критиковать мелкую буржуазию. Уже во время октябрьской революции появляются революционные стихи, призывающие к борьбе с террором буржуазии. Они производят в Венгрии, где были распространены нелегально, сильное впечатление. По эмоциональному окрасу их можно сравнить с произведением "Оян казак".

Габор писал в своих стихах "Стыдно жить и не бороться" о бесчеловечности власти, ее эгоцентричности и о целях, задачах борющегося пролетариата. Знамениты и его весьма удачные переводы произведений ряда революционных и пролетарских поэтов, где авторы стараются направить интеллигенцию на путь движения, развития и работы.

В целом Венгерское историческое самопознание, и нынешняя венгерская внешняя политика сейчас направлены на Восток, тюркский мир, Великую степь, которым посвящены выставки в Венгерской Академии наук в Будапеште. Сейчас Казахстан находится в потоке сближения разных культур, их проникновения и обогащения друг другом. Государства сильны единством, миром и знаниями.

Казахский язык в Венгрии уже довольно давно свободно изучается, и способствовало этому не только духовное родство и корни, но и инициатива самих казахов. Этническая казашка Онайша Мандоки около 40 лет проживает в Венгрии, и на протяжении нескольких десятков лет преподает местным жителям казахский язык.

Девушка по специальности преподаватель русского языка, но по приезду в Венгрию осознала, что может работать только на русском и казахском языке. Начиная изучать венгерский язык, она в 1985 году совместно начала обучать казахскому языку местных венгров.

В целом, после приобретения Казахстаном суверенитета в 1990-е годы о стране начали говорить, и венгры стали изучать часть собственной истории через казахов, и те, кто был заинтересован родственными связями, начал проявлять интерес к изучению казахского языка. В основном казахский язык хотят изучать венгры и кипчаки, большинство из них – лингвисты, историки, географы и этнографы.

Как говорит сама Мадоки, оба языка похожи по структуре построения предложений, и венгры изучают не только язык, но и всё, что связано с жизнью казахов. Они учатся ездить верхом, играть на домбре, кобызе, валять войлок, прясть на веретене, собирать юрту. [4]

Духовная жизнь Казахстана и Венгрии процветает благодаря историческим событиям и родственным корням, и Ахмет Байтұрсынов с Мыржакыпом Дулатовым являются неотъемлемой частью, нитью, связующей дружбу двух народов. Культурная связь начинается с поиска восточных корней мадьяр, схожих темах в произведениях знаменитых писателей начала двадцатого века и продолжается, проводя экспедиции и представляя экспозиции в музеях Республики Казахстан, что подобраны на основе документальных материалов из архивов Восточного собрания Библиотеки венгерской Академии наук.

Литература:

- 1. Этнографическая экспедиция венгров // Электронный портал <https://www.inform.kz/ru/> - URL: https://www.inform.kz/ru/etnograficheskaya-ekspediciya-vengrov-namerena-posetit-v-turgae-mogilu-buntarya-i-patriota-myrzhakypa-dulatova-smi_a2465984 (дата обращения 19.03.2022)*
- 2. Мыржакып Дулатов. Торжество истины // Электронный портал <https://infourok.ru> - URL: <https://infourok.ru/myrzhakyp-dulatov-torzhestvo-istiny-4593632.html> (дата обращения 19.03.2022)*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

3. Оян, қазақ! - Өлеңдер. // Электронный портал <https://www.zharar.com/kz>: - URL: <https://www.zharar.com/kz/olen/2060-kazakh.html> (дата обращения 19.03.2022)
4. Онайша Мандоки. Кто, как и почему учит казахский язык в Венгрии? //Электронный портал <https://rus.azattyq.org>: URL: <https://rus.azattyq.org/> (дата обращения 20.03.2022)
5. Ахмет Байтұрсынов // Электронный портал adebiportal.kz/ru – URL: <https://adebiportal.kz/ru/authors/view/468> (дата обращения 19.03.2022)
6. Миржаскын Дулатов.// Электронный портал adebiportal.kz/ru: - URL: <https://adebiportal.kz/ru/authors/view/418> (дата обращения 19.03.2022)
7. Венгрия и тюркский мир. О взаимопроникновении языков и культур//Электронный портал <https://mk-kz.kz/culture>: - URL: <https://mk-kz.kz/culture/2021/06/30/vengriya-i-tyurkskiy-mir-o-vzaimoproniknovenii-yazykov-i-kultur.html>(дата обращения 19.03.2022).

Бекжан А.

*Научный руководитель: к.ф.н., доц. Таурова Н.А.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы
bekzhan.aidana@icloud.com*

АРГУМЕНТ КАК СРЕДСТВО ВЫРАЗИТЕЛЬНОСТИ В ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

The article considers the issue of argument as a means of expression in the journalistic and political discourse of Akhmet Baitursynov. Based on the analysis of his articles, an attempt was made to understand the impact of argumentation on readers. It was determined what means of argumentation Akhmet Baitursynov used in his articles.

Активная политическая деятельность Ахмета Байтұрсынова началась в годы его заведования Каркаралинским русско-киргизским училищем. Здесь состоялась его встреча с представителями передовой казахской интеллигенции во главе с Алиханом Букейхановым, и другими будущими руководителями партии «Алаш» и Алаш-Орды. Редакторская и публицистическая деятельность Ахмета Байтұрсынова сыграли неоценимую роль как в создании партии «Алаш», отстаивавшей национальные интересы, так и в самом усилении национально-освободительного движения 1916 года. М.Ауэзов в статье “50-летний той Ахана” писал: “До недавнего времени он [Байтұрсынов] был нашим поводырем. Свежи в памяти назидания, рожденные его пером образы. Провозглашенные им в эпоху царизма лозунги против колониального насилия, заложенные в умы высокие идеи, как детские впечатления, навсегда останутся в сердце”. В “Литературной энциклопедии” (М., 1929) Байтұрсынов отмечен как “выдающийся казахский поэт, журналист и педагог. Реформатор орфографии казахского языка и основатель теории казахской литературы”. В книге М.П. Баталова и М.С. Сильченко “Очерки по казахскому фольклору и казахской литературе” (1933) подчеркивается социальная значимость деятельности Байтұрсынова, его заслуга в пробуждении общественно-культурного сознания казахского народа [1]. Почему же его труды и статьи на социальные и политические темы были так убедительны и имели такое колоссальное влияние на читателей?

В ситуации, когда население дистанцировано от процесса управления государством, журналисты становятся, по выражению Г.Манаенко, своеобразными «агентами влияния», способствующими формированию общественного мнения. Газетные издания используются властью (или/и ее оппозицией) для пропаганды собственных идей, формирования представлений и настроений, созвучных ее идеологии. В этом случае газета становится одним из субъектов широко трактуемого политического дискурса, а потому вполне правомерно говорить о политическом дискурсе газеты [1].

Существует узкое и широкое толкование понятия «политический дискурс». В первом случае оно соотносится с ситуациями собственно политического общения, такими как парламентские дебаты, законодательные акты, речь президента, других политических деятелей на заседаниях властных структур, в предвыборной кампании и т.п. Во втором – в этот перечень включают и проблемную статью, и интервью с политиком, и обзор политической, экономической, социальной обстановки в стране, подаваемый журналистом в политическом ключе. Другими словами, содержание политического дискурса в широком смысле составляет все то, что так или иначе затрагивает политику [2].

Цель политического дискурса — завоевание и удержание власти. Задача газеты как проводника идеологии той или иной политической силы – завоевать и удержать симпатии населения, его доверие, распространяя в широких массах те убеждения и мнения, которые соответствуют интересам ее принципала. При этом субъект газеты стремится делать это так, чтобы массы воспринимали эти мнения и убеждения как соответствующие их интересам. В этом, отмечает В.З. Демьянков, специфика политического дискурса: «Масс-медиа предписывают не столько, что люди должны думать, а то, как они должны думать». Решить же эту задачу корректно, с опорой на рациональное убеждение не всегда удается, поэтому политики, а также политизированные журналисты часто прибегают к стратегиям и средствам воздействия на чувства, эмоции, подсознание адресата.

Понятие аргументирования в публицистике – это приведение доводов с целью изменения убеждения или позиции аудитории [3]. Этимология понятия восходит к латинскому *argumentum* – довод, положение, служащее доказательством другого утверждения. Под «аргументацией» понимают не только процедуру приведения аргументов в поддержку какого-то положения, но и саму совокупность таких аргументов, как убеждение – одна из центральных категорий человеческой жизни и деятельности. Человек действует на основе имеющихся у него убеждений, при этом изменение убеждений является одновременно изменением его поведения [3]. Именно этот момент является важнейшим для теории аргументации. Теория аргументации изучает способы воздействия на убеждения людей. В числе таковых ссылки на опыт, на более общие и кажущиеся достоверными принципы, на традицию, интуицию, здравый смысл или вкус и т.д. [3].

Одно из основных условий успеха публицистического текста, основательность аргументации. Ведь аргументы составляют основание для обобщений, выводов, рекомендаций. Таким образом можно свести к трем основным видам:

1. Аргументация на основе анализа фактов (в репортаже).
2. Аргументация на основе анализа обобщенных данных (в статье).
3. Аргументация на основе анализа конкретных данных [4].

Публицистика – область непрерывного поиска наиболее целесообразного решения задач, выдвигаемых потребностями жизни. Не всякую проблему, естественно, можно разрешить мгновенно, не на всякий вопрос можно ответить односложно. Поэтому и анализ, и обобщения, рекомендации в любой сфере представляют немалую трудность для журналиста-публициста. Публицистика также формирует общественное мнение, целенаправленно отражая его. А обобщения, основанные на неполных рассуждениях, тоже представляют несомненный интерес, они играют полезную роль как постановка злободневного вопроса, как момент в процессе поиска правильного решения проблемы [4].

Согласно теории публицистической аргументации, изучающей способы воздействия на убеждение людей, аргументация разделяется на рациональную и эмоциональную. Эмоциональная аргументация построена на обращении к эмоциям и основным мотивам. Эмоциональные аргументы взывают к чувствам и ощущениям. То, что люди «чувствуют» по отношению к вашей статье, может быть настолько же важно, как и то, что они знают. Рациональная подразумевает использование относительно большого количества фактов, аргументов, статистических данных, ссылок, цитат, иллюстраций, сравнений и сопоставлений.

Она выстраивается логически на основе дедуктивных умозаключений, ориентирована на тщательную обработку информации, осмысленное к ней отношение [5].

Г.Ш. Ерназарова в своем исследовании об аргументировании в публицистике А. Байтұрсынова отмечала: «Главная особенность - его умение убеждать читателя и доказывать свою точку зрения... он обладал глубокими знаниями методов дедукции и индукции логики, таких, как усвоение, обоснование, достаточность» [1]. Также она подчеркивала философичность и аллегоричность статьей Байтұрсынова, обусловленные восточной традицией ораторского искусства. Ведь впервые именно в его статьях были выявлены методы аргументации в публицистических статьях [1]. Главный аргумент в ее исследовании, что при написании своих публицистических произведений Ахмет Байтұрсынов обращался к фольклору, продолжал традиции казахов-мастеров ораторского искусства. Ведь аргументация – это способность автора убедительно донести основную мысль до слушателя или читателя» [6].

На наш взгляд, в своих статьях Байтұрсынов большей частью использовал рациональные аргументы, так как он логически выстраивал свою индукцию на основе относительно большого количества опыта в его жизни.

Так, например, в одной из статей 1896 года, посвященной проблеме нехватке фельдшерских кадров, А. Байтұрсынов пишет: «Нельзя не отмечать того отрадного явления в нашей степи, какое произвело учреждение фельдшерских пунктов с назначением фельдшеро-оспопрививателей. Киргиз давно нуждался в рациональной врачебной помощи и учреждение фельдшерских пунктов послужило как раз кстати, спасши его (народ) от давно ненавистных лекарей-даригеров и шарлатанов-баксы. Известно, что до учреждения фельдшерских пунктов киргизы лечились у своих даригеров или баксы, от которых немислимо получить какого-либо облегчения» [7]. Здесь Байтұрсынов высказывает передовую для своего времени точку зрения, что это большое благо для казахов, живущих в степи, вдали от городов. В провинции тогда часто свирепствовала оспа. Также автор отмечает, что услуги врачей со специальным образованием хорошо налажены в основном в русских поселениях, и там больной имеет немедленный доступ к медицинской помощи. Казахи же, проживающие в степи, не имеют доступа к врачам из-за больших расстояний. Услуги шаманов-шарлатанов приводят к тому, что болезнь прогрессирует, и часто, несмотря на запоздалую помощь врача, пациент умирает. Таким образом Байтұрсынов стал свидетелем того, как с открытием фельдшерского пункта жители забыли шаманов и бросились к врачам: «Киргизы стали являться целую толпою. Из этого видно, что только крайняя нужда заставляла киргизов лечиться у даригеров и баксы. Значительное число обратившихся явно доказывает, насколько киргизы нуждались во врачебной помощи и насколько разумно и благотворно распоряжение администрации об учреждении фельдшерских пунктов в киргизской степи» [7]. Здесь Ахмет Байтұрсынов делает вывод на основе метода индукции.

В другой статье Ахмета Байтұрсынова «Революция и киргизы» он так отзывается об Октябрьской революции: «Первая революция была правильно понята и с радостью встречена казахами, потому что, во-первых, она освободила их от гнета и насилия царского правительства, а, во-вторых, подкрепила у них надежду осуществить свою заветную мечту - управлять самостоятельно. То, что вторая революция показалась казахам непонятной, объясняется просто: у казахов нет капитализма и классовой дифференциации, даже собственность у них не так разграничена, как у других народов. Наводила же ужас на казахов Октябрьская революция своими внешними проявлениями. На окраинах большевистское движение сопровождалось насилием, грабежом, злоупотреблениями и своей разной диктаторской властью, говоря короче, движение на окраинах часто представляет собой не революцию, а полнейшую анархию» [8].

Можно понять, что изначально Февральскую революцию восприняли, как начало новой жизни, восстановление национального самоуправления казахов. С первых же дней происходили съезды один за другим во всех областях. Ахмет Байтұрсынов отмечал, что как восторженно

казахи приняли Февральскую революцию, с таким же недоумением приняли Октябрьскую: ведь царская власть давно ушла, против кого это все?

Ахмет Байтұрсынов часто обосновывал свои статьи тем, что только народ, сумевший создать собственную литературу на родном языке, имеет право на независимое существование. Он был готов сотрудничать с любой властью ради своего народа, чтобы они только развивались и вот в одной его статье было написано: “Провозглашение Декларации прав народов России, можно считать началом внимательного отношения к казахскому национальному вопросу, я могу от чистого сердца успокоить товарищей, что, предпочитая советскую власть колчаковской, мы не ошиблись” [9].

Ахмет Байтұрсынов был глубоко убежден, что только массовое поголовное образование казахов даст билет в будущее и писал следующие строки в своей статье: “Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре, для этого мы обязаны первым долгом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу” [9].

В заключении можно сказать, что Байтұрсынов был настоящим Учителем нации, он стремился пробудить дремлющий казахский народ, подобно «шмелю», он научил казахов любить казаха. Ради казахского народа он пятькратно попадал под арест и не уставал говорить: «Не спешите! За нами есть судья...». Ахмет Байтұрсынов получил огромный авторитет и уважение благодаря своей негибкой воле, организаторским способностям. Невозможно переоценить его вклад в развитие казахской публицистики и журналистики. В своей деятельности он придерживался национальной позиции. Так как его труды имели большое влияние на читателей, его главной особенностью было, умение убеждать читателя и доказывать свою точку зрения.

Литература:

1. Ахмет Байтұрсынов // Электронный портал e-history.kz: - URL: <https://e-history.kz/ru/prominent-figures/show/12608/> (дата обращения: 24.03.2022).
2. Хасенова Ж.О., Жеребцов И.Л. Ахмет Байтұрсынов: от репрессий к реабилитации // Известия Коми НЦ УрО РАН. 2019. №2 (38). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ahmet-baytursynov-ot-repressiy-k-reabilitatsii> (дата обращения: 24.03.2022).
3. Пискорская С.Ю. Теория аргументации. Учебное пособие для магистрантов, обучающихся по направлению подготовки 42.04.01 «Реклама и связи с общественностью». Красноярск. – 2017. – 182с.
4. Зарубина Т.А. Способы аргументации в публицистическом тексте // Вопросы теории и практики журналистики. 2012. №2. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sposoby-argumentatsii-v-publitsisticheskom-tekste> (дата обращения: 24.03.2022).
5. Сигуля О.И. Специфика рациональной и эмоциональной аргументации в рекламе образовательных услуг - URL: http://www.rusnauka.com/15_DNI_2008/Economics/33680.doc.htm (дата обращения: 24.03.2022).
6. Ерназарова Г. Аргументирование в публицистике А. Байтұрсынова // Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.l.], v. 179, n. 3, p. 53-59, dec. 2020. -URL: <https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/2926>. (дата обращения: 24.03.2022).
7. Тюлеев М. Неизвестная статья Байтұрсынова // Костанайские новости. - 22.10.2020. - URL: <https://kstnews.kz/newspaper/960/item-62641> (дата обращения: 24.03.2022).
8. Байтұрсынов А. Революция и киргизы (казахи) [Электронный документ]. -URL: <https://www.coursehero.com/file/96078602/> (дата обращения: 24.03.2022).
9. Сламбекова А.Т. Казахстанская тюркологическая наука в годы репрессии (историографический обзор). // Вестник КазНУ. Серия филологическая, [S.l.], v. 128, n. 4-5,

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

oct. 2015. ISSN 2618-0782. Доступно на: <<https://philart.kaznu.kz/index.php/1-FIL/article/view/997>>. (дата обращения: 24.03.2022).

Талғатова К.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.м. Абдыкадырова А.З.

Т. Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.

aikusian@mail.ru

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ МУЗЫКА

The article deals with the works of Akhmet Baitursynov. His involvement in music His connection with Alexander Zataevich. The author has provided enough materials about Akhmet Baitursynov and "his" music.

*«Абайдың сөзімен айтқанда – азаматтық тұлғасына, адамдық болмысына қарай отырып, Ахмет Байтұрсынұлыны толық адам, болмаса, кемел адам деп айта аламыз»
Ө.Әбдіманұлы.*

Ахмет Байтұрсынұлының атын атағанда, ең алдымен түркітанушы, лингвист, қоғам қайраткері, аудармашы деп білеміз. Бір басына саясат, ағартушылық, ғалымдық, ақындық пен жазушылық өнерді сыйғыза білген Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың ән мен күйлерін жеткізуші ретінде біріміз білсек, біріміз біле бермейміз.

Ахмет Байтұрсынұлының музыкалық мәдениетке деген көзқарасы жайлы нақты дерек жоқтың қасы. Бұл Ахмет Байтұрсынұлы тұлғасының сан қырлы табиғатын тануға мүмкіндік берер еді. Осы мәселе жайлы сөз қозғалса, әуелі оның қазақ халқының ән өнерін зерттеуге қосқан үлесін, музыкант, этнограф, композитор Александр Затаевичке көрсеткен қолдауын, оның «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні», «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты еңбектерінен аңғара аламыз.

Тарих беттеріне үңілсек, А.Затаевич қызмет бабымен Орынборда болған кезінде қазақтың халық мұрасын жинап, зерттеумен айналысады. Қазақстанның музыкалық фольклорының 2300-ден аса шығармасын жазып алып, «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні», «Қазақтың 500 әні мен күйі» атты іргелі еңбектері жарық көргенін бәрімізге мәлім

Александр Затаевич «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» кітабының бірінші басылымының алғысөзінде бұл еңбектің жарық көруіне ықпал еткен бірнеше адамның есімін ерекше атаған. Олардың ішінде Ахмет Байтұрсынұлы бар. Александр Затаевич: «Отандық әндердің білгірі әрі әнқұмар, сонымен бірге шебер домбырашы және ән орындаушы. Байтұрсынұлы турашылдығы мен әділдігі арқасында өз отандастарының ортасында беделді және үлкен құрметке ие. Мен өз тарапымнан Ахмет Байтұрсынұлының алғырлығы мен білімділігіне тәнті болдым, менің осы еңбегіме үлкен ыждаһатпен қарады әрі осы кітапты жазу барысында өзіне белгілі әндерді: торғайлық, қостанайлық, ақтөбелік, бөкейлік және қарақалпақтық (соңғысы – Семейлік губерния) хабарлаумен қатар, домбыраға арналған күй берді. Және қазақ тұрмысы мен этноғұрпының тарихы жөнінде өзінің беделді нұсқаулары мен түсіндіру сипаттамалары негізінде менің қалың бұқара арасынан жинаған материалдарымды дұрыс саралап-сараптауға үлкен ықпал етті. Оның жасаған жәрдемдері үшін оған алғысым шексіз», - деп, А.Байтұрсынұлының жоғары біліктілікпен берген түсініктеме, нұсқауларын өзінің көп пайдаланғанын жазады. [1, 90]

Александр Затаевич пен Ахмет Байтұрсынұлының таныстығы Байтұрсынұлының тағдырында ерекше мәнге ие болған Орынбор қаласында басталған сыңайлы. Ол 1891-1895 жылдары Орынбордағы қырғыз (қазақ) мұғалімдер семинариясында оқығаны белгілі. Сосын

1910-1917 жылдары айдауда болды. Революциядан кейінгі алғашқы жылдарын да Орынборда өткізді.

1919-1921 жылдары Ахмет Байтұрсынұлы ағарту ісінің халық комиссары болып істеді. Оның қолында Александр Затаевичке қолдау көрсету ғана емес, жалпы ұлттық мәдениетті зерттеу ісіне ықпал ететіндей. Бұл бастаманың авторы нақты кім екені жөнінде дерек жоқ, бірақ дәл Байтұрсынов нарком болған жылдары халық ағарту комиссариаты (наркомпрост) жанынан Қазақстандағы филология мен музыкатану ғылымының қалыптасуында үлкен рөл атқарған, құрамында Қырғыз (Қазақ) өлкесін зерттеу қоғамы бар академиялық орталық құрылды.

Ұлы кеменгердің музыкаға қосқан үлесін «Әдебиет танытқыш» еңбегінен де байқай аламыз. Мәселен, «...әуез өнері (еуропаша – музыка) әуездің түрлі орайын, шырайын, сазын, сайрамын келтіріп, құлаққа жағып, көңілді әсерлейтін ән салу, күй тарту өнері» екен. Осылайша әуез өнерінің анықтамасын, ереже-қисынын шегелеп жазған. [2,238]

Профессор Айгүл Ісімақова Ахмет Байтұрсынұлының әнді орындаушы ғана емес, ән мәдениеті теориясын зерттеуге де еңбегі сіңгенін айтады. Ол өзі бас редакторы болған «Қазақ» газетінде Орталық, Оңтүстік және Батыс Қазақстандағы күйлердің орындалу мәнері туралы мақалаларын жариялаған.

Ахмет Байтұрсынұлының әйгілі еңбектерінің бірі «Әдебиет танытқышта» қазақ музыкасының теориясы, күй теориясы, халық әндері, қазақ әндерінің басқа әндерден айырмашылығы туралы бөлімдер бар. Мұның бәрін әлем халықтарының әндерімен салыстыра отырып түсіндіреді.

«Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» кітабында Байтұрсынұлы айтқан 19 әннің нотасы бар. Көпшілігіне жеке-жеке түсініктеме берілген. Мысалы, «Қара көз» әні жайында автор «әннің Байтұрсынов өңдеген нұсқасы халық арасында кең танымал» деп жазады. Затаевич «музыкалық дарынның басты дәлелі – осындай қиын вокалдық пьесаны жаттап алып айту қабілеті» дейді. [1, 94]

Байтұрсынұлы мен Затаевич хат жазысып тұрған. Екеуінің ұзақ уақыт хат алмасқаны Затаевичтің кітабына жазған авторлық алғы сөзінен байқалады. Филология ғылымдардың докторы Айгүл Ісімақова тек бір хатты ғана оқығанын айтты. Мұрағаттардан басқа хаттар да табылса, Ахмет Байтұрсынұлының музыкалық көзқарастарын тереңірек тануға, түсінуге көмектесер еді. [3, 108]

Ахмет Байтұрсынұлы мен Александр Затаевичтің арасындағы жарасымды қарым-қатынас жөнінде Ахмет Байтұрсынұлының мұражай-үйінің директоры Райхан Имаханбет те әңгімелеп берді.

Айтуынша, Байтұрсынұлының 1923 жылдың қаңтарында Орынбордағы Свердлов атындағы клубта өткен 50 жылдық мерейтойына Александр Затаевич те қатысып, фортепьянода ойнаған.

Александр Затаевич өзінің «Әйда, былпылым» және «Тепеңкөк» деген екі музыкалық пьесасын Ахмет Байтұрсынұлына арнаған. Бұл шығармаларды 2012 жылдың 5 қыркүйегінде Алматыдағы Қазақ мемлекеттік филармониясында фортепьянолық музыка концертіне келгендер тындап қайтты. Оларды пианист Жанар Сүлейманова орындады. Онда Александр Затаевичтің топтамасындағы «Әгә-гу», «Арғын», «Балқадияша», «Қарғам-ау», «Құрышқан» деген шығармалары да орындалды. Концерт Ахмет Байтұрсынұлының 140 жылдығына арналды.

Александр Затаевичтің «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» кітабынан Ахмет Байтұрсынұлы берген 19 әнді табуға болады. Олардың атауын Алматыдағы мұражай-үйіндегі фотосуреттегі жеке парақтан оқи аласыз. Сірә, бұл әндердің көбін ол орындаушы ретінде ғана білген болуы керек.

А.Затаевичтың жинағына А.Байтұрсынұлының орындап, жеткізуінде мынадай ән-жырлар мен күй-толғаулар енген:1). Есенаман, 2). Көзіме көріндің бе?, 3). Атауы көрсетілмеген,4). Айда-ай, 5). Екі алма, 6). Тоқыбас әні, 7). Әриайдай,8). Күләйжай, 9). Тапсырдым бір Құдайға, 10). Құба ат/Құбақан/,11). Қаракөз. 12). Кәмшат бөрік, 13). Кәрі қоңыр, 14). Жаяу Мұса әні, 15).

Әйда! Былшым күйі, 16). Тепең-көк күйі, 17). Есейжол жыршы әні, 18). Шырқау, 19). Дауыс (Кісі өлгендегі жоқтау), 20). Ай-хай, Ғазиза!, 21). Жар-жар (Үйлену тойы әні), 22). Кел-кел, екеуміз-ай!, 23). Көрұлы, 24). Қаләйлім, 25). Мұқаның әні, 26). Биғаның әні, 27). Жыршы әні. Бұл әндердің көпшілігі Ахаңның кіндік қаны тамған Тосын болысының ауылына тән болса, кейбірі «Кәрі қоңыр», «Кәмшат бөрік» – Қарқаралы уезіне, «Жаяу Мұса әні» – Павлодар уезіне тән екендігі нотаға түсірілген қағаз маңдайшасына жеткізушісімен қатар жазылған. Өнертанушылар, әдебиетші, тарихшы ғалымдардың деректеріне сүйенсек, А.Затаевич Орынборға 1920 жылы Варшава қаласынан қоныс аударған. 1923 жылы ғалымның 50 жылдық мерейтойы құрметіне арналған салтанатта А.Затаевичтың күйсандықта қазақ әндерін, оның ішінде «Қаракөз» әнін орындағанын, осы мәжілісте Ахаңа зор құрмет көрсеткенін Ғ.Ахмедов өзінің «Ахаңның өмір кезеңдерінен» деген мақаласында жазды.

Алайда бірнеше әнді Ахмет Байтұрсынұлының өзі жазғаны бар деген ақпарат та жоқ емес. Байтұрсынұлының өмірбаянын жақсы білетін адамдармен әңгімелескен кезде оның «Аққұм», «Шилі өзен», «Екі жирен», «Қарғаш», «Қараторғай» сияқты кем дегенде алты әні бар екенін біз осы тақырыпты қолға алған кезде талай еңбектерден кездестірдік. Тіпті, Қытай қазақтарының орындауындағы «Аққұм» әнін Ахмет Байтұрсынұвтікі деп шығып жүрген орындаушыларды да кездестірдік. Сондай-ақ, Қ.Деріпсалдиннің «Торғай әуендері:…» топтамалы ұжымдық әндер жинағында да «Екі жирен», «Аққұм» әндерін кездестірдік. [4, 7-9]

Жазушы Қоғабай Сәрсекеев «Ұлттың ар-ожданы» кітабында Ахмет Байтұрсынұлының басқа да әндері болған деген деректі жазады. Бірақ ұмытылған. Есімін атау қауіпті болған жылдары Ахмет Байтұрсынұлының әндерін есте сақтау ешкімнің ойына келмеді. Жазушы «халық жауларының» әндерін айтқаны үшін ғана 1937 жылы репрессияға ұшыраған өзінің туған нағашысы, Торғайда аты белгілі әнші Жүсіпназардың қайғылы өмірін мысалға келтіреді. [5, 202]

Байтұрсынұлының есімін жазуға советтік цензура тыйым салғандықтан, оның әндері ұзақ жылдар бойы түрлі жинақтарда «халық әндері» деп көрсетілді.

Тағы бір дерекке сүйенсек, Ахмет Байтұрсынұлының жиеншары Меруерт Тыныбекова Борис Ерзаковичтің редакциясымен 1955 жылы шыққан «Қазақстанның халық әндері» кітабынан Байтұрсынұлының «халық әндері» деп берілген шығармаларының атын жазып алыпты.

Ахмет Байтұрсынұлы ақталғанға дейін шыққан «Қырғыз (қазақ) халқының 1000 әні» кітабының екінші басылымында (1963 жыл) оның есімін сызып тастаған. Ахмет Байтұрсынұлының есімі, цензураның талабы бойынша Александр Затаевичтің «Қазақтың 500 әні мен күйі» деген кітабының 1931 жылы жарық көрген бірінші басылымында да жоқ. Ол кезде Ахмет Байтұрсынұлы Архангельск облысында айдауда жүрген еді.

Қазақстанда Ахмет Байтұрсынұлының әндерінің жазбалары жоқ. Қоғабай Сәрсекеев халық ақыны, әнші-композитор Нұрхан Ахметбековтің дауысын таспаға түсіріп алмағанына өкінеді. Қазақ ақыны және ағартушысы Міржақып Дулатовтың жалғыз қызы Гүлнәр Дулатова орындаған Ахмет Байтұрсынұлының әндері де жазылып алынбаған. Гүлнәр Дулатова Байтұрсынұлының қарсы алдында отырып тыңдаған әндерді бала кезінен жатқа біледі.

Ж.Кәрменовше айтатын болсақ, «әнді тонау – тарихты тонау» дей келе, «ең бастысы, сол әндерді шығарушылардың тағдырына жасалған қиянат. Аты-жөні ұмытылып, өзі айтылып келген, өмірбаяны сызылып қалған ән ата-анасын іздеп шырылдап жүрген бала секілді күй кешті» [6, 92], «сотталған әндердің» иесін тауып, елімізге қайта таныстырып жүрген даналарымыздың бірі де осы Ж.Кәрменов. Мысалы, Самұрық құстай қайта туған әніміздің бірі - «Дайди-дай» әні Мағжан Жұмабаевтікі болып шығады. Бұл да ғалымдарымыздың жүйелі түрде зерттеп, анықтайтын жұмысы болса керек.

Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларында Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов сияқты қазақтың ән өнерін орындаушылары туралы да салмақты ойлар бар.

Ахмет Байтұрсынұлы үш бірдей музыкалық аспапта ойнағаны анық. Ол домбыра ғана емес, скрипка мен фортепьяно да тартқан.

Оның скрипка тартқанын Міржақып Дулатовтың қызы Гүлнәр Дулатованың өзі көріп, естеліктерінде жазды.

Туыстарының айтуынша, Ахмет Байтұрсынұлының үйінде қара пианино да болыпты. Алайда Ахмет Байтұрсынұлының музыкалық аспаптарының ешбірі өзі тұтқындалған соң сақталмаған. Байтұрсынұлының мұражай-үйінде тұрған қара пианино халықтың өткен тұрмысынан хабар беру үшін ғана қойылған. Ал шындығында оны Ахмет Байтұрсынұлы қаза тапқан соң көп жылдан кейін жиеншарына арнап сатып алған. Жиеншары оны мұражайға табыс еткен.

Скрипка да, пианино да Байтұрсынұлының қазақтың халық музыкасымен ғана емес, классикалық музыкамен де әуестенгенін байқатады. Ахмет Байтұрсынұлы атындағы қор мен Алматыдағы мұражай-үйінің негізін қалаған Самырат Кәкішевтің айтуынша, ғалым отбасымен бірге классикалық музыка ойналып жатқан жерлерге барып, тыңдап отырғанды ұнатқан. [5, 256]

Ахмет Байтұрсынұлының классикалық музыкаға деген ықыласы қайда және қашан оянғаны белгісіз. Орынбордағы мұғалімдер семинариясында үйренуі мүмкін емес. Өйткені Ресей империясының орыс емес халықтарына арналған семинарияда оқытылатын пәндердің тізімі орыс семинарияларына қарағанда өзгеше болды. Егер орыс семинарияларында музыка және ән пәндері оқытылса, татар мұғалімдер мектебінде (Уфа қаласындағы) мұндай пәндер оқытылмайтын. Орынбор семинариясының оқу бағдарламасын табудың сәті түспеді.

Адамның музыкалық мәдениетінің қалыптасуына оның өмір сүрген ортасы ықпал етеді. Ахмет Байтұрсынұлы музыкалық өмір қайнап жататын қалада көп тұрған адам. Мысалы, Орынборда 1869 жылы ашылған драма театрдың репертуарында опера, оперетта, водевиль сияқты музыкалық спектакльдер болған. 1881 жылы Орынбор казак әскерінің симфониялық оркестрі құрылып, көпшілік мерекелік шаралар кезінде өнер көрсеткен. 20 ғасырдың басында (революцияға дейін) Орынборда үш бірдей жеке меншік музыкалық мектеп болған. Ахмет Байтұрсынұлының классикалық музыкаға деген ықыласы Орынборда жүргенде оянса керек.

Жазушы Қоғабай Сәрсекеев «Ахмет Байтұрсынұлы Орынборда айдауда болған кезеңде көп уақытын кітапханада өткізді. Алайда ол сирек болса да театрдағы музыкалық қойылымдарға, симфониялық оркестрдің концертіне барып жүруі мүмкін, тіпті скрипка мен фортепьяноның дәрісін алған да болар» деп болжайды.

Қорыта келе, КГБ-ның жабық «сандықтарында» сақтаулы жатқан Ахмет Байтұрсынұлының күнделік жазбалары «Байтұрсынұлы және музыка» тақырыбын кеңірек түсінуге көмектесер еді. Халқымыз «ұлт ұстазы» деп атаған аса көрнекті тұлғаны тереңірек таныған сайын ұлтымыздың рухы биіктеп, тарихи, ғылыми санамыз да өсе түспек. Әрине, жоғарыда аталған шығармалар әлі де зерттеуді қажет етеді. Күндердің күнінде аталған әндер кемеңгер ұстазымыздың туындысы емес, дәлелі аз десе де, Ұлтымыздың Ұлы Ұстазы – Ахмет Байтұрсыновтың еңбегі одан кеми түспейді!

Әдебиеттер:

- 1. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.Т. VI: –384 б.*
- 2. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш Алматы: Атамұра, 2003. — 448 б.*
- 3. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. «Ер Сайын», «23 жоқтау» ауызәдеби мұрасы, көсемсөздері, табылған туындылары. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013.Т. V: – 384 б.*
- 4. Деріпсалдин Қ. «Торғай әуендері:…» топтамалы ұжымдық әндер жинағында да . – Қостанай: Костанайский печатный двор, 2007.-230 б., (Ахмет Байтұрсынов. 7-б., Екі жирен. Б8-9, Аққұм. Б. 10-11).*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

5. *Имаханбетова Р.С. ҒАСЫР САҢЛАҒЫ: Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. – Астана: Педагогика ПРЕСС, 2010.- 304 бет.*
6. *Кәрменов Ж. Шығармалары. 4 том. Алматы: «Өнер» баспасы, 2006. – 352 б.*

Истемирова А.А., Қожабаева Ұ.Н.

*Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к. Солтанбекова Ғ.Ә.
Қазақстан-Неміс Университеті, Алматы қ.
Anel.ist03@mail.ru Ukozhabayeva@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ БҮГІНГІ КҮНДЕРДЕГІ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

This article discusses the works of the great teacher of the nation Akhmet Baitursynov. Despite the fact that the works were written at the beginning of the 20th century, and then the social situation was different from the current one, there are aspects that are very similar to the realities of our life. Therefore, this article considers the key points of Ahmet's works, which can teach ordinary people a lot.

*Ахмет Байтұрсынұлы - біріншіден, қазақ тілінің тұңғыш әліппесі мен оқулықтарының авторы. Соңынан із салған жаңашыл ағартушы. Қазақ оқушыларының бірнеше буыны сауатын Байтұрсынұлының әліпбиімен ашып, ана тілін Байтұрсынұлының “Тіл құралы” арқылы оқып үйренді.
— Рабиға Сыздықова.*

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ философиясының негізін салушы педагог-ағартушы, қазақ тілі мен әдебиетінің негізін қалаушы және қоғам қайтаркері. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиетінде өшпес орыны бар тұлға, оны нағыз ұлт ұстазы деп атауға болады. Алғашқы қазақ тілі кітабінің авторы Ахмет Байтұрсынұлы болып табылады. Өз шығармашылық жолын өлең жазудан бастаған Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқын оятуға және қазақтарға өз тілін сүюді үйретуге ұмтылды. Оның әр шығармасы қазақ халқының ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады. Ахмет Байтұрсынұлын біз үлкен аудармашы деп те танимыз. Оның көптеген аударма жұмыстары бар. Ахмет Байтұрсынұлы осы жұмыстары арқылы қазақ халқына орыс шығармашылықтарын оқуға мүмкіндіктер берді.

Ахмет Байтұрсынұлы еңбек жолын ағартушылықтан бастайды. Ол 14 жыл бойы ауылдық, болыстық мектептер мен екі жылдық училищелерде мұғалім болып қызмет атқарады. Мұғалімдік қызмет жылдарында Ахмет Байтұрсынұлы қазақ грамматикасының жазуымен айналысып, тіл дыбыстарының жүйесін зерттеуге кіріседі.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларының сауатын ашатын қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 40-қа жақындаған шағында қолға алды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілі оқулықтары мектептерде бірте бірте негізгі пән ретінде қалыптаса бастады. Осы тұста оның атақты «Тіл – құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтары жазылды. Ол осы оқулықтарды жазу барысында ең алдымен қазақ тілінің дыбыстық жүйесі мен грамматикалық құрылысын зеттеуден бастаған, содан кейін қазақ әліпбиімен емлесін ретке келтіріп, жеңілдету жолында еңбектенген, үшіншіден қазақтың жазба тілін өзге тілдердің жат әсерінен тазартуға әрекеттенген, төртіншіден қазақ прозасын жасанды кітаби сипаттан арылтып, халықтық сөйлеу тәжірбиесіне ыңғайластыру үшін ғылыми терминдерді қалыптастырумен айналысқан.

«Тіл - құрал» еңбегінің бүгінгі күндері де маңыздылығы зор. Өйткені, осы еңбекте пайда болған тіл білімінің жаңа терминдерінің маңыздылығы осы күндері де жоғалмаған. Қазіргі уақытта тіл білімі саласында еңбек етіп келе жатқан ғалымдарымыз, Ахмет Байтұрсынұлының қалаған лингвистикалық терминологиясын кеңінен қолданып келеді.

Міне осындай Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбектерінің арқасында қазақ балаларының сауат ашуға, білім алуға мүмкіндіктері ұлғайды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілін үйренудегі «Әліпби», «Тіл құралы», «Баяншы», «Әдебиет танытқыш», «Тіл жұмсар» секілді бірнеше оқулықтарының авторы. Халыққа білім беруден басқа Ахмет Байтұрсынұлы Міржақып Дулатұлымен бірігіп Орынборда «Қазақ» газетін шығарған. Қазақ газетінің негізгі тақырыбы қазақ зиялыларының саяси көзқарастарын білдіру. Газетке халықтың ой-санасын оятатын саяси көзқарасын қалыптастыратын мақалалар жиі жарық көрген. Газеттің басты мақсаттарының бірі қазақ халқының ұлттық болмысын, ерекшеліктерін сақтап қалу. Ахмет Байтұрсынұлының өзі айтқандай «Қазақ» газеті «... халықтың көзі, құлағы һәм тілі» болған.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанына 30 жыл болса да, орыс тілінің мемлекеттік тілімізге ықпалы әлі де бар, бүгінгі күнде қазақ тілі орыстандырылған және өзгерістерге ұшырауда. Түпнұсқалық таза қазақ тілін қайтару үшін Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріне сүйенуге болады. Кеңестік кезеңде орыстанып кеткеніміз сонша, қазір үлкен қиындықтар кездеседі себебі біз бір уақытта екі тілде сөйлеуге үйреніп кеттік. Көп тіл білген әрине жақсы, бірақ ең маңыздысы екі тілді өзара араластырмай, сауатты түрде сөйлеу. 2006 жылы елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қазақ тілінің латын әліпбиіне көшетінін алғаш рет мәлімдеді. 2017 жылы ҚР Президенті "Қазақ тілі әліпбиін кириллицадан латын графикасына көшіру туралы" Жарлыққа қол қойды. Бастапқыда латын әліпбиіне 2025 жылы көшу жоспарланған болатын, бірақ кейін үкімет бұл 2023-2031 жылдар аралығында болады деп мәлімдеді. Реформаны тиімді жүргізу үшін ең алдымен Ахмет Байтұрсынұлының қалдырған ғылыми мұра еңбектерін зерттеу қажет. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен жазуының дамуына зор үлес қосты. Атап айтқанда, оның 1909 және 1911 жылдары жарық көрген «Қырық мысал» өлеңдері және «Маса» жинақтары. Байтұрсынұлы қазақтың ауызша өнерінің үлгілерін жинап, басып шығаруда үлкен еңбек сіңірді. 1923 жылы жарық көрген «Ер Сайын» поэмасына кіріспе мақала, түсініктемелер жазды, «23 жоқтау» және «Әдебиет танытқыш» кітаптары жарық көрді. «Әдебиет танытқыш» Ахмет Байтұрсынұлы ғалым, әдебиеттанушы, тілші, зерттеуші ретінде танытқан күрделі туындалырының бірі. «Әдебиет танытқыштың» бірінші бөлімі сөз өнерінің ғылымы деп аталған және кітаптың бір тарауы жазба әдебиет мәселелеріне негізделген. Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған. Ахмет Байтұрсынұлы қоғамдағы әр түрлі оқиғаларға, халықаралық жағдайға, жер мәселесіне байланысты көптеген мақалалар да жазған. Ахмет Байтұрсынұлының әдебиетші ретінде ұлы ақын Абай Құнанбайұлына арнап жазған мақалаларының ішінде «Қазақтың бас ақыны» мақаласы Абайтанудың ғылым ретінде қалыптасуына үлкен үлес қосқан.

Ахмет Байтұрсынұлы өлең жазумен ғана айналысқан жоқ. Сонымен қатар И. А. Крыловтың мысалдарын аударып, сол үлгіде өзі де қазақ өміріне лайықталған мысалдар жазды. «Қырық мысал» көбіне, аң, хайуанат, жәндік туралы жазылып, сол арқылы адам бойындағы мін және кемшіліктерді мазаққа айналдырылып, ақылға шақырады. «Аққу, шортан, шаян» деген өлеңінде «Жүк алды шаян, шортан, аққу бір күн Жегіліп, тартты үшеуі дүркін-дүркін, Тартады: аққу көкке, шаян кейін, Жұлқиды суға қарай шортан шіркін» деп жазылған. Осы өлең жолдары арқылы Ахмет Байтұрсынұлы қазақ халқын бірлікке шақырған. Қырық мысал өлеңдері қазіргі күнге дейін өзекті. Қазіргі кезде көптеген қазақ халқы, жастары да, үлкен кісілер де өзінің ана тілінде сөйлеуге қысылады. Әр елдің тұрғыны, өзі туып-өскен елінің дамыған ел қатарында көргісі келеді. Біздің еліміз дамыған 30 елдің қатарына кіру үшін тек үкімет мүшелері ғана емес, қарапайым халықта атсалысуы қажет. Ең алдымен, тілімізден бастауымыз қажет. Ахмет Байтұрсынұлы атамыз айтқандай әуелі бірлік керек, халқымыз бірігіп қазақ тілін көбірек қолданып, көпшілікке дәріптеуіміз жөн. «Қырық мысалдың» біраз өлеңдері осы секілді

татулыққа, бірлікке шақыру негізінде жазылған. «Қырық мысал» жинағында қырық өлеңінің әрқайсысы әр алуан оқиғаны баяндап, қырық түрлі тұжырыммен, түйінмен аяқталған.

Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» өлең жинағы үш рет басылған. Бірақ біз оның екі рет басылған даналарымен ғана таныспыз. Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» өлеңдер жинағы «Қырық мысал» өлеңдерінен соң жазған. Ахмет Байтұрсынұлының бірінші басылуына кірмеген өлеңдері екінші басылуына кірген. «Маса» өлеңдер жинағында да бірнеше орысшадан аударған өлеңдері басылған. Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» өлеңдер жинағындағы көптеген өлеңдері сол кездегі ағартушылық бағытпен жазылған. Жинаққа енген бірнеше өлеңдерінде ақын қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерді сынайды. Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағына енген өлеңдерінде ел тағдыры, халық қамы, бостандық, әлеуметтік-қоғамдық, азаматтық идеялар айтылған.

Қорытындылай келе, ұлы ұстаздың әрбір шығармасы анық және қарапайым етіп жазылған. Оның классикасын қолға алып, кей жерлерде қайта бейімдеп, тәжірибемізге енгізу керек. Ахмет Байтұрсынұлының қандай шығармасын оқысаңда, барлығынан патриоттық рух сезіледі. Қазақстанда орын алған қантар оқиғалары, қазіргі таңда әлемде болып жатқан жағдайлар кезінде әрбір адам қаламаса да, еріксіз жаман нәтиже туралы ойлана бастайды. Сондықтан ғаламтордағы негативті жаңалықтарды оқудың орнына, біз Ахмет Байтұрсынұлының шығармаларын оқысақ өзімізге күш беретін, рухты көтеріп және алға ұмтылдыратын сөздерді таба алатынымыз белгілі. Ахмет Байтұрсынұлы жалқаулық, босқаулық, надандық сияқты адам бойындағы кемшіліктерді келемеждейтін сонша, әр адам өзіне сырттай қарап ұялып, өмірлік әдет-ғұрпын өзгерте бастайды. Осы өзгерістер арқылы біз еліміздің, кезіндегі даналарымыздың үміттерін ақтай алатын дәрежеге ие боламыз.

Әдебиеттер:

1. *Ісімақова А.С., Пірәлі Г.Ж., Сәкенов С.Б., Мұстафаева К. Ахмет Байтұрсынұлы, алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел шежіресі», 2013 ж., 18-24 б.*
2. <https://tilalemi.kz/article/2091>
3. <https://tbi.kz/a-baitursynuly>
4. *Балтабай Әбдіғазизұлы, «Қазақ әдебиеті» энциклопедиялық анықтамалық, 2016 ж., 42б.*

Оразалы Б.Ғ., Темірбаева Л.Л.

Научный руководитель: м.п.н. Джубанова Г.Д.

Almaty Management University, г. Алматы

dgd000@mail.ru

РОЛЬ БАЙТУРСЫНОВА В ИСТОРИИ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

The article discusses and emphasizes the important role of the language as a form of expression of the national character, the influence of various factors on the language in today's time. The article also notes the great contribution to the development of the Kazakh language of A. Baitursynov as a linguist.

«Величайшее богатство народа — его язык» - писал Михаил Александрович Шолохов. Но почему он является величайшим богатством? Почему все поэты, писатели, политики и деятели культуры особо отмечают важность языка? Безусловно, мы все знаем, что язык – это средство общения и нужен в первую очередь для того, чтобы люди правильно понимали друг друга. Да, язык облегчает процесс коммуникации, благодаря ему мы общаемся, понимаем и можем донести любую информацию до собеседника. Благодаря ему мы познаем наш мир. Эти

функции языка всем известны и неоспоримо важны. Однако в чем заключается его важность для каждого народа и почему язык приравнивают к душе народа?

Язык - это душа, отражающая особенности культуры народа. В каждом языке отображаются духовно-нравственные ценности, менталитет, история целой нации. По словам Константина Ушинского, каждый человек с ранних лет знакомится с языком, слушая речь своих родителей, а в дальнейшем изучает окружающий мир с помощью языка и формирует в себе определенное поведение, мировоззрение, национальный характер, связанный со своим родным языком: «пока жив язык народный в устах народа, до тех пор жив и народ». Эти слова выражают всю важность народного языка для каждой нации. Таким образом, язык является орудием познания и культуры, играет большую роль в формировании человека как личности. Каждый человек, являющийся представителем какого-либо народа, имеет в себе черты характера, которые свойственны этому народу и отличающие его от других. Эти особенности хорошо выделяются, когда человек попадает в другую иноязычную культуру. Изучая новые языки, мы начинаем изучать и понимать другую культуру и смотреть на разные ситуации под другим углом. Язык не только отображает, хранит и передает историю, но и меняется с каждым днем. Мир меняется очень быстро, а язык всегда идет «в ногу со временем». Но всегда ли эти изменения бывают в лучшую сторону?

В современном мире есть очень много факторов, влияющих на языки всех стран. Одним из значительных факторов является глобализация. В настоящее время глобализация затрагивает все сферы нашей жизни: политику, экономику, межгосударственные отношения, безопасность, социальную сферу, экологию и культуру, поэтому глобализации подвергаются и языки. Глобальный язык может быть универсальным средством взаимопонимания между странами. Если будет использоваться один язык, понятный всем, возможно, это приведет к улучшению межнационального общения. Как гласит легенда о Вавилонской башне, если бы люди легко понимали языки друг друга, то конфликтов было бы меньше и, возможно, люди вернулись бы к раннему состоянию «единоязычия». Но, с другой стороны, не изменится ли у человека восприятие мира? Поскольку каждый человек и целые народы будут познавать и видеть мир через призму одного языка, теряя собственную культуру, будут перенимать ценности и нормы глобального языка. Народам будет все сложнее отстаивать свои интересы, более того, носители глобального языка могут манипулировать и диктовать свои правила. А это, как писали деятели культуры, приведет к непоправимым последствиям. Поэтому, касаясь темы глобального языка, есть над чем задуматься.

Еще одним фактором, влияющим на язык, в настоящее время являются социальные сети. Надо сказать, и здесь влияние интернета на язык неоднозначно и это отдельная большая тема для исследования.

Все больше молодежь проводит время в социальных сетях: общаются, проводят досуг, делятся и принимают информацию. Сейчас люди, общаясь через краткие сообщения, все больше забывают о грамматике языка и часто используют сокращения. Это приводит к тому, что подростки и дети сейчас зачастую не понимают литературный язык и испытывают сложности при чтении книг. А также, как и в русском, так и в казахском языке появилось очень много заимствованных слов из английского языка. В наше время, не зная этих молодежных «сленгов», нелегко понять речь подростка. Мы считаем, что это тоже является проблемой и приводит к потере той самой значимости родной речи.

Что касается казахского языка, проблемы изучения, знания, использования языка остаются актуальными и сегодня. К сожалению, за долгие годы существования советской системы, казахский язык девальвировал и часть урбанизированного населения утратило способность общения на родном языке.

И сегодня, говоря о единстве разных культур и духовности разных народов, гармоничном развитии и общенациональной идее, уделяем ли мы должное внимание изучению родного языка? Что предпринимается для того, чтобы сохранить, сберечь родной язык, отражающий нашу ментальность, особенность, историю, культуру? Ведь именно язык хранит накопленный

народом социально-культурный пласт, который служит необходимым и эффективным средством воспитания и развития следующих поколений?

Чтобы ответить на эти вопросы, надо заглянуть в прошлое.

В XV веке казахский язык активно использовался в сфере как устного общения, так и устно-поэтического творчества. Только со второй половины XIX века начинается история формирования казахского литературного языка. Поэтому с точки зрения многолетней истории, казахский язык считается достаточно молодым.

Формирование языка - длительный и сложный процесс, требующий больших духовных усилий как отдельных представителей интеллигенции, так и академий, и научных сообществ. В истории становления казахского языка примером может служить деятельность казахских просветителей Чокана Валиханова, Абая Кунанбаева, Ибрая Алтынсарина и др.

Наибольшим влиянием среди казахов пользовалась национально-либеральная партия «Алаш», членами которой являлись казахские писатели, акыны, казахская интеллигенция – духовно-интеллектуальная элита того времени. Идея лидеров «Алаш» заключалась в перестройке идейно-организационных основ и проведении последовательного курса на защиту интересов своего народа, сохранении казахского языка, национальных традиций, национального своеобразия.

Одним из лидеров партии «Алаш» и интеллигентов казахского народа был Ахмет Байтұрсынұлы. Будущий ученый с малых лет имел огромное желание учиться. Он был организатором и лидером национально-демократической партии «Алаш», ученым и талантливым публицистом, духовным лидером нации, выдающимся просветителем, ученым-тюркологом, лингвистом, реформатором орфографии казахского языка, создателем первых казахских учебников, поэтом, основателем первой общенациональной газеты «Қазақ», видным общественным и политическим деятелем.

Его вклад для казахского народа, для родного языка безграничен. «Национальность народа, разговаривающего на своем языке, пишущего на своем языке, ни-когда не исчезнет. Самый мощный фактор, способствующий сохранению или исчезновению нации, это – язык», - писал он. Общественный деятель понимал, что народ не может существовать без родного языка, пытался пробудить национальное самосознание казахов и организовать просветительскую деятельность: открывал школы, вложил много усилий в образование казахских детей. Он писал: «Жизнь народа исчисляется не годами, не десятилетиями, не столетиями, а тысячами лет. В течение такой долгой жизни у каждого народа будет свой привычный путь, система, логика, в которой он будет выстраиваться. Как у каждого народа есть своя особенность в характере, так она есть и в языке». Также он писал, что наше время – это время письма, время, когда письмо имеет большую важность, чем устная речь. Поэтому на основе арабской графики он составил первый казахский алфавит, который в начале XX века был использован во всех медресе и русско-казахских школах. По словам М. Ауэзова, позиция школы Ахмета Байтұрсынұлы заключалась в том, чтобы не только открыть казахскому ребенку грамоту на родном языке, но и сформировать его мышление и вкус в социальной среде на родном языке. Ведь из истории известно, что большинство грамотных казахов обучались либо на татарско- казахском, либо на русско-казахском языках, т.е. происходило активное смешение языков. Поэтому А. Байтұрсынұлы придерживался в своей системе образования подхода к обучению родному языку с целью сохранения естественного облика казахской нации и недопущения недостатков. Также он взял на себя ответственную работу по написанию учебников на родном языке. Написанные Ахметом учебники, такие как «Оқу құралы. Қазақша алифба», «Тіл- құрал», «Байаншы», «Сауат ашқыш», «Әліп-би» использовались в школах. Он был прекрасным поэтом, и в своих сборниках стихов, таких как «Қырық мысал», «Маса» критиковал недостатки народа, такие как лень, невежество, нестремление к знаниям и труду, маргинальность в профессии и стремился пробудить народное самосознание. «Первым человеком, который написал книгу о казахском языке и создал основы казахского языка и заложил основы казахской школы, был Ахмет», - написал Сабит Муканов о нём.

Безусловно, вклад Ахмета Байтұрсынова трудно переоценить. Он внес огромный вклад в развитие казахской литературы и письменности. Реформировал казахскую письменность на основе арабской графики, дав возможность пользоваться ею миллионам казахов, живущим за границей.

Великий сын казахского народа, Ахмет Байтұрсынов, был одним из первых просветителей Казахстана, осознававшим, что образование и просвещение принесут ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы и независимости, прогрессивных перемен в обществе и сознании людей.

Таким образом, мы должны помнить, что становление государственности, укрепление суверенитета нашей республики, идентичность народа в немалой степени связаны с выбором правильной тактики и стратегии языкового строительства. Проблема возрождения функциональной значимости государственного языка является одной из важных проблем, нужна последовательная систематическая работа по развитию и активизации казахского языка во всех сферах жизни, социально- общественной и политической деятельности, для всех и среди всех слоёв населения.

Литература:

1. Шолохов М.А. "Сокровищница народной мудрости" 1957г.
2. Ушинский К.Д "Родное слово" 1895г.
3. Сансызбай Ө., 18.02.2016г. https://massaget.kz/mangilik_el/tup_tamyir/asyil_soz/36592/
4. Имаханбет Р.С., 06.09.2016г. <https://tilalemi.kz/article/2091>
5. Ахметова К., 08.09.2021г. <https://qazaqadebiety.kz/29539/s-bitti-de-sat-an-aba-ty-a-zhappa-any-bolmasa>

Әбілдаева Л.Ж.

*Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к. , профессор Шота Қ.Н.
Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ «ӘДЕБИЕТ ТАНЫТҚЫШ» ЕҢБЕГІ

The article tells about the work of A. Baitursynov, a famous statesman, the founder of Kazakh linguistics and literary studies.

«Алаш зиялыларының қай-қайсысы болсын, ұлтқа барын салып қызмет етуді басты мұрат еткен. Мұны олардың, ең алдымен, білім мазмұнын жетілдіруден бастағаны белгілі. «Ұлт ұстазы» Ахмет Байтұрсынұлы 1913 жылы «Қазақ» газетіндегі «Қазақша оқу жайынан» атты мақаласында: «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі», – деп жазады.

XIX ғасырда дүниеге келген ұлы қазақ ақындарының бірі Ахмет Байтұрсынұлы 1873-1937 жылдары өмір сүрген. Осы саналы ғұмырының ішінде ғалым тынбай еңбек етіп, артына мол мұра қалдырды. Белгілі мемлекет қайраткері қазақ тілі білімі мен әдебиеттануда мол мұра қалдырды. А.Байтұрсынұлы тек қана саяси және қоғамдық мәселелермен айналыспай, еліміздің тіліміз бен әдебиет ғылымдарын зерттеп, осы салалардың жетелдіру жұмыстарын жүрді. Алғаш ақын ретінде танылған А. Байтұрсынұлы бар ебегін туған халқына сарп етті. Сөйтті де жұртшылықты білім-ғылымға, оқуға, адами қасиеттердің дамуына шақырып, Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатын, құлдық ұрған шенеуніктердің опасыздығын сынады. Қазақ ақыны тек жазу-сызумен ғана емес, басқа ұлт өкілдерінің шығармаларын қазақ тіліне аударумен де айналысатын.

Әдебиетіміздің төл басы болған ақынның алғашқы өлеңдері 1909 ж. Санкт-Петербург қаласында «Қырық мысал» атты аударма жинағы жарық көрді. Осы алғашқы жинағында ақын образды түрде "қалың ұйқыда жүрген" халықтың ой-санасы мен жігер-қайратын оятып, жандандыруға ат салысады. Ақынның идеясы М.Дулатұлының:

«Көзіңді аш, оян қазақ, көтер басты,

Өткізбей қараңғыда бекер жасты.

Жер кетті, дін нашарлап, хал арам боп,

Қарағым, енді жату жарамас-ты... ..» – деп басталатын өлеңімен ұштасып жатты.

1911 жылы А.Байтұрсынұлының «Маса» атты жинағы жарыққа шықты. Бұл жинаққаа енген шығармаларында ақын адам бойындағы жағымсыздығын, жалқаулығын, байкүйездігін әшкерелей сынайды. А.Байтұрсынұлы Абай, Шоқан, Ыбырай секілді тұлғаларға сай дәстүр, гуманизм мен демократияға байланысты ойларды жалғастырушы ретінде көрініс табады. Өзін айналасына сын көзімен қарап, шындықтың бетіне тік қарайды. Бұған дәлел – «Қазақ салты», «Қазақ, қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі» секілді өлеңдері.

Белгілі мемлекет қайраткері қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салуда зор еңбек етті. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинақтап жарыққа шығаруда да ақынның еңдегі орасан. Сондай-ақ біз Аханды ақын деп қана емес, публицист, сыншы, жазушы ретінде танимыз. Әдебиет пен өнер саласындғы қыруар ғылыми еңбектері, қазақ тіл біліміндегі әліпбиі мен грамматикасын жасаудағы біліктілігі, қазіргі күнге бейін қолданып жүрген терминдер ғалымның қаламынан шыққан дүниелер екенін ұмытпауымыз тиіс.

913 жылғы «Қазақтың бас ақыны» атты көлемді мақаласында ұлы Абайдың өмірбаяны, шығармашылығы, тұлғаның ірілігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы жайлы ашық жазды. Ол: "Қазақтың бас ақыны Абай (шын аты Ибраһим) Құнанбаев. Онан асқан бұрынғы-соңғы заманда қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ. Ақмола, Семей облыстарында Абайды білмейтін адам жоқ. Ақмоламен сыбайлас Торғай облысында Абайды білетін адам кем, құты, жоқ деп айтса да боларлық. Олай болуы сөзі басылмағандықтан, Абайдың сөздері кітап болып басылып шыққанша Абайдың аты да, сөзі де Торғай облысында естілмеуші еді. Ақмола, Семей облыстарында Абайдың атын, сөзін естімедім дегенге недәуір таңырқап қалады. Мен ең әуелі Ақмола облысына барғанымда Абайды білмегеніме, сөзін естігенім жоқ дегеніме таңырқап қалушы еді" [1. <https://massaget.kz/qaarc/qa/11093/>].

1923 ж. қазақтың эпостық жыры «Ер Сайын» жырын жинақтап, алғы сөзі мен түсініктемелер жазды және оны Мәскеуде кітап етіп шығарады.

1926 жылы жарық көрген А.Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі — «Әдебиет танытқыш». Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде ғалым ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған. Шығарылған осы құнды еңбегінің әдебиеттану ғылымының қарқынды дамуында үлесі бар. Қазақ халқының XX ғасырдың басындағы өткен ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі болып, саяси қызметте жұмыс атқарып, шығармашылығының көмегімен халықтың ой-санасын оятып, рухани күшін жандандыруға күш салған. Қоғам қайраткері көтерген мәселені жан-жақты қарастырып отыратын. Жан-жақтылықтың арқасында саяси бағытта да, қазақ тілі мен әдебиет ғылымдарында да мақсаттарына жетуді қалаумен қатар қазақ халқымыздың тарихына еніп, ата-бабаларымыздың есінде ғана емес, болашақ ұрпақтардың есінде де сақталатын жетістіктерге жетеді.

Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» арқылы әдеби сала, оның өзіндік орны, терминдер туралы түсініктер және оның қолдану аясы туралы тереңірек зерттеді. «Әдебиет танытқыш» ғылыми жағы басым, салмағы жағынан көлемді қазақ әдебиеті үшін асыл қазына деп білеміз. Шығарылудың алдында міндетті түрде цензуралық тексерістен өтіп, Қызылорда

қаласында беттеліп, Ташкентте басылған А. Байтұрсынұлының әдебиетке негізделіп жүргізілген зерттеме жұмысы. Маңызды оқу құралының Ташкент қаласында шығарылуының себебі бірнеше мәселеде жатыр. Бірінші себеп, типография мәселесінен тұрады. Түркістан автономиясы (мұхтарияттан кейінгі) тұсында осы қалада төтеше қаріппен қазақ тілінде бірнеше газет-журнал жарияланып, баспахана толыққанды жұмыс істеп тұрды. Екінші себебі «Кирипрос» (сол кездегі атауы) негізінде 1926 жылы Қазақ университеті (жалпылама ныспысы – «КазПедВуз») оқу орнында жатыр. Осы университет Ташкент қаласында ашылып, 1928 жылы Алматыға көшірілді. Бұл – Ташкенттегі осы оқу орнына қазақ ғылыми-ағартушылық әлеуеті топтасты деген сөз. Үшінші себеп, 1921 жылы А.Байтұрсынұлы Орынборда ашқан Академиялық орталық сынды құрылым және «Талап» мәдениетті көркейтушілер қауымы Ташкентте жұмыс істеп тұрды. Оның басы-қасында Х.Досмұхамедұлы, М.Тынышбайұлы, М.Жұмабай, М.Әуезов, Қ.Кемеңгерұлы, т.б. жүрді. Осы үш себептердің арқасында «Әдебиет танытқыш» зерттеуінің жарыққа шығуы Ташкент қаласымен байланыста болғаны анықталады [2].

Ғалымдар «Әдебиет танытқыш» оқу құралының жазылуы 1921-1922 жылдан басталды деп болжайды. Оған мынадай себеп келтіріледі, А.Байтұрсынұлы 1920-1921 жылдары Халық ағарту комиссары (министр) қызметінде жүріп салалық оқулықтар мен оқу құралдарының жазылуына мұрындық болды. ҰҚК және басқа да архив деректерінде Ақанның «мойнындағы тапсырмалар» тізімінде «Теория словесности» (кейде «Теория литературы») кітабы көрсетілген. Сол кездері ақын оқулықтармен жұмыс жасаумен көп айналысатын уақыты болған. Еңбектің атауына да ерекше көңіл бөлу керек. Автор тікелей еңбектің құрамы мен мақсатын бірден атынан анық береді. Әдебиет танытқыш - бізді әдебиет ғылымымен терең таныстыратын құрал. Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болады. Сөз өнерінің ғылымына сипаттама, өлеңнің құрылысы, көркем сөздің қыры мен сыры, тараулар мен тармақтар, тіл әуезділігінің қыруар шарттары бойынша түсініктемелер беріледі. Кітапта осымен қоса, қара сөздің көркемдігі мен табиғаты сипаттамаға ілігеді.

Қазақтың ұлттық әдебиеттануының ғылыми негізі, методологиялық арналары, басты-басты терминдері мен категориялары түп-түгел осы кітапта қалыптастырылған. Ғалым әдебиеттің барлық жанрларына, көркемдік құралдарына қатысты еуропалық, орыс әдебиеттануындағы ұғым, термин, категорияларға шып-шырғасын шығармай түгелдей қазақша балама табады. Бүгінгі бізді қоршап отырған баспасөзде, кітаптарда, оқулықтарда, радиотеледидарда қазір кең де еркін қолданылатын тіліміз беп әдебиетімізді дамытқан сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы, тіл дәлдігі, көрнектілігі, оның тараулары, көрнектеу, мегзеу, теңеу, ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, әсірелеу, арнау (сұрай арнау, жарлай арнау, зарлай арнау), қайталау, шендестіру, дамыту, үдету, түйдектеу, бүкпелеу, кескіндеу сияқты ұғымдарды тұңғыш рет енгізіп, осы сөздерді термин дәрежесіне көтерген, дәл анықтап берген ұлы философ ғалым – Ахмет Байтұрсынұлы [3].

Өлеңтану категорияларына сай өлеңнің құрылымындағы айшықтар, тармақтардың толғаулары, кезендері, бунақ, буындар мен ұйқастарға мәлімдемені осы жазылған кітаптан да кездестіруге болады. Байтұрсынұлы Еуропа жұртындағы сындар әдебиетінің бай тәжірибесін меңгеруге бет алушылық, қазақ көркем сөз ізденістерінде сәйкестік, үйлесімділік тапқанын айқындайды. Байтұрсынұлы әдебиет зерттеушісі ретінде қазақ әдебиетінің даму процесін жеке дара бөліп қарамай, барлық халықтар әдебиетіне ортақ сипаттармен ұштастыра талдауға тырысады. Байтұрсынұлының жыраулардың мұрасын жетік білетінін осы еңбегінен айқын көреміз.

Сөз өнерінің көне дәуірдегі үлгілері, XIV-XVII ғ-лардағы жыраулар поэзиясының біразы ақын назарына іліккен. Асан Қайғы, Нысанбай жырау, Бұдабай ақын, Наурызбай би, Құбыла ақын, Жарылғап ақын, Алтыбас, Ақмолда, Әбубәкір, Шортанбай, Байтоқ, Сүгір ақын, Мұрат, Досжан, Орынбай, Шернияз т.б. атты қазіргі біз оқып жүрген әдебиеттегі танымал ақын-жазушылар шығармаларынан үзінділер бар.

А.Байтұрсынұлының бұл шығармасы кезінде де, қазір де өзінің мазмұнын жоғалтпаған, болашақ мамандарды даярлауда өз үлесін қосатын жасампаз еңбек деп білеміз. Ғалымның әдебиеттегі зерттеулері мен атқарған еңбегі болашақ әдебиетшілерге өз саласында жұмыс жасағанды оңтайландырды. «Әдебиет танытқыш»

А.Байтұрсынұлы: «Көркем сөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз – зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркем сөз – қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркем сөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әліпіне түсіріп айтады. Жалаң сөз айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, хақиқат түрінде айтады. Көркем сөз айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді еңгіме қылады», дей отырып, сөз бен сана, сөз бен бейне байланысынан туындайтын ерекшелікті тұжырымдап жеткізеді [4].

«Әдебиет танытқыш» - қазақша әдебиетті танытатын классикалық мұралы туынды. Әдеби теориялардың қазақ тілінде түсініктемесіне бастау болған тіл білімі мен әдебиеттану ғалымы А. Байтұрсынұлының осы шығарылымы мемлекетіміздегі оқушылар мен студенттеріміздің оқу процесіндегі қазақ әдебиетінің берілген мәліметтері әлі күнге дейін өзінің қолданысын тауып, өзекті болып сақталуда.

«Әдебиет танытқыштың» еңбегінде: «Сөз өнері – деп жазады ғалым, — адам санасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға, 2) қиялға, 3) көңілге». Өнер жүйесіндегі бастапқы үш негіз құрамды осылай нақтылып алған соң, былайша ой қорытады: «Ақыл ісі – аңдау, яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау, қиял ісі – меңзеу, яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – түйю, талғау»[5].

Ойымызды қорыта келе айтпағымыз, қазіргі ұрпақтың рухани ой-өрісінің дамуына, оның қалыптасуында өз септігін тигізетін А.Байтұрсынұлының еңбегін насихаттау және одан тәлім алу бүгіннің ісі деп білеміз. Егеменді еліміздің тәуелсіздік тұғыры биіктей түссін десек, А.Байтұрсынұлы ұсынған көптеген терминдерді, еш үрейсіз неге қолданбасқа! Әсіресе өнер мен әдебиетте ол ұсынған терминдерге назар аударып, көптеген тұстары енгізуге өзі-ақ сұранып тұрғандай. Ұлы ұстаздың әдеби мұрасы толықтай зерттеліп біткен жоқ. Ахмет Байтұрсынұлының шығармалары мен көптеген еңбектері қазақ сөз өнеріндегі тұңғыш іргелі теориялық еңбек «Әдебиет танытқыш» т.б. еңбектерінің көтере жүгі де мол.

Әдебиеттер:

1. *“Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. — Алматы: «Аруна Ltd.» ЖШС, 2010 жыл*
2. *Айбын. Энциклопедия. / Бас ред. Б.Ө.Жақып. - Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2011*
3. *Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырнұса - Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл*
4. *Сыздықова Р. Сөз өнері. - Алматы, 1997. -120 б.*
5. *Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. - 208 б.*

СЕКЦИЯ 1

А. БАЙТҰРСЫНОВ: ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, ҒАЛЫМ-ЛИНГВИСТ, АҒАРТУШЫ-ПЕДАГОГ

Абдраш А.А., Текеева Г.К.

*Алматынський технологический университет, г.Алматы
aruzhanabdirash@mail.ru, gulnara_almaty@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ – УЧИТЕЛЬ НАЦИИ

The report deals with the problems of educating Kazakh patriotism and a sense of pride in one's Motherland and one's people, acquaintance with the life and work of A. Baitursynov. Akhmet Baitursynov is the educator of the Kazakh people, the teacher of the nation.

«Чтобы сохранить самостоятельность, мы должны всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре. Наш долг и обязанность первым делом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу...» — опубликовано в газете «Казах»[1].

Ахмет Байтұрсынов является просветителем казахского народа, и маятником к интеллигенции и знаниям. Его труды не остались пустыми бумагами, а слова безжизненными звуками в истории. Каждый человек, который даже не является казахом, оценил его по достоинству.

Акын Ахмет Байтұрсынов родился 5 сентября 1872 года в селе Сарытубек Жангельдинского района Костанайской области. Чувство справедливости и чести он унаследовал от отца, которым был честным человеком.

Ахмет понимал, что его народ живет в рабстве, и находится под давлением русской власти. Чтобы освободить своих, он начал с образования и с грамотности народа, ведь человек с знаниями не поддается к внешним силам, и делает выбор осознано. В самом начале он открыл школы при дворе бая Ахметкерей Конысбаева, затем он открывает школу в селе Аманкарагай и год учит детей грамматике и основным наукам. Вскоре после этого он переводится в двухлетнюю русско-казахскую школу в городе Костанай. Там же начинается бурная учительская жизнь Ахмета. Сакен Сейфуллин упоминал его так: «Ахмет Байтұрсынов человек не простой, он образованный человек. Он выходец из образованного класса, который был за тех, кто пострадал от унижения и издевательства хитрых и поганых прислужников царской власти, он человек, который не смог смолчать. Когда другие образованные господа искали чин и пагоны, Ахмет был единственный, кто заступался, боролся за честь и достоинства, который стремился пробудить дремлющее народное сознание, встряхнуть честь нации от притеснений, от рабства. Многие из образованных казахов продались уездным, губернаторам и судьям, устроились толмачами, некоторые продали даже честь и занимались предательством, Ахмет отдавал душу казахскому народу».

Все составляющие интеллигенции того времени получали образование у мулл или в медресе, и Ахмет являлся таковым. Он просвещенный человек как в политике и литературе, так и в религии. Каждое творчество, статья Ахмета Байтұрсынова начинается со слов из Корана «Бисмиллахир-рахмани-рахим», это подтверждает ученый-литературовед Айгуль Исмакова. Тогда, к сожалению, такие слова в силу цензуры вычеркивали, но сейчас вновь обрели прежний вид. Здесь нужно упомянуть, что реформатор Ахмет Байтұрсынов составил первый казахский алфавит на основе арабской графики. В то время 90% тюркских государств в письме

использовали именно этот шрифт. С 1913 года алфавит, составленный Ахметом, был использован во всех медресе и русско-казахских школах. Это тоже входит в его список великих деяний во благо народа.

Писатель Сеит Кенжеахмет пишет: «5-13 декабря 1917 года был проведен II общеказахский съезд. Там был утвержден состав правительства Алашорды. Ахмет Байтұрсынұв был назначен на пост комиссара образования. Рядом с ним были Мағжан Жумабаев, Елдес Омаров, Биахмет Сарсенов, Телжан Шонанов. В то время для просветительских работ Ахмет использовал актив мулл. Потому что он не смотрел на процесс обучения грамоте только как на изучение букв. Он брал за основу воспитание. Он был уверен в том, что человек, получивший образование без человечности, сочувствия, милосердия и благодеяния может быть опасным. В тургайском регионе было очень много медресе-мечетей. Ахмет считал правильным использовать эти готовые ресурсы...»[2].

Но вскоре арабскую графику отменили, потому что она была приравнена к Исламу, а власть не могла допустить свободу выбора религии. Только те казахи, которые мигрировали в Китай, Афганистан, Иран сохранили письмо, созданное Ахметом. Сейчас ими используемая арабская графика принадлежит Ахмету.

В силу вышеперечисленных заслуг, Ахмет Байтұрсынұв был настоящим учителем нации, он стремился пробудить казахский народ и вернуть былое величие. Он - акын, общественный деятель, первый казахский литературный теоретик-лингвист, ученый-просветитель. Ради казахского народа он попадал под арест снова и снова, и не переставал при этом говорить: «Не спешите! За нами есть судья...». Но позднее его приговорили к расстрелу. Он научил казахов любить нацию, его вклад для казахского народа безграничен. Так давайте же не дадим пропасть его имени.

Литература:

1. Назарбаев Н.А. *Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания.* – Астана. – 2017
2. Имаханбет Р. С. *Ахмет Байтұрсынұлы музей-үйі.* — Алматы: Өнер, 2017.
3. Ахметжанова А.Т., Сарыбаев М.С. *Вопросы модернизации обучения педагогических работников в Казахстане.* <https://articlekz.com>
4. Ахмет Байтұрсынұв. *Персоналии.* <http://e-history.kz/ru/biography/view/20>
5. *Adebiportal.kz*
6. *Biografia.kz.*

Абралиева Б.Қ.

*Мирас университеті, Шымкент қ.
botagoz.abralieva@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІНІҢ ДАМУЫ

Akhmet Baitursynuly has his own language heritage. It has not yet been fully studied, there are still a lot of points to consider and study. He was not only involved in the publication of textbooks, he took part in the reform of the Kazakh alphabet, together with representatives of the intelligentsia, he took part in the development of the Kazakh writing world, the study of the Kazakh cultural heritage, and took a great responsibility to ensure the availability of high-quality textbooks in Kazakh linguistics and literature. The article describes the contribution of A. Baitursynov to linguistics.

Әр ұлттың өзіне тән тілі, діні, мәдениеті, өнері мен төл әдебиеті болатыны даусыз. Әрбір ұлттың тілі мен әдебиеті жылдар өткен сайын дами түсіп, жаңа әдеби сарында жазылған

шығармалар көбейіп, тілдік сөздік қоры байып келе жатыр. Сол тілдік ерекшеліктерді анықтап, тілдің қалыптасуы мен дамуын өзіндік үлес қосқан тілші-ғалымдарымыз жетерлік. Олардың бірегейі ретінде Ахмет Байтұрсынұлы ерекше атауға болады. Ахмет өмір сүрген кезде оқулық тапшылығы, халықтың сауатсыздығы мен мектептердің жетіспеушілігі белең алып тұрған кез болатын. Қазақ әліпбиінің де мәселесі қызу талқыға салынып, тілші ғалымдардың зерттеуіндегі өзекті мәселеге айналып, баспа жұмысын дамыту процесін жетілдіру жұмыстарын қолға алу, дұрыс жолға қою негізі бағытқа айналған еді.

Ахмет Байтұрсынұлының өзіндік тілдік мұрасы бар. Ол әлі күнге дейін толық зерттеліп болған жоқ, әлі де қаралып, зеріттелетін тұстары өте көп. Ол тек оқулық шығару ісіне ғана араласқан жоқ, ол қазақ әліпбиін реформалауға қатысып, өзімен замандас зиялы қауым өкілдерімен бірге халықты сауаттандырып, көзін ашуға, қазақ жазба дүниелерін дамытуға, қазақ мәдени мұраларын зерттеуге, қазақ тіл білімі мен әдебиетінде сапалы оқулықтар болуын қамтамасыз ету жұмыстарына ат салысып, үлкен жауапкершілікпен қарады. Мұның өзі Ахметтің қазақ тіл білімі мен әдебиетінің қалыптасып, еркешеленуіне, сара жолға түсіп, жазба әдебиетінің қарқынды дамуына орасан еңбек еткендігінің көрінісі екенін дәлелдейді емес па.

Жалпы оқулық жазу мен шығару жолы ХХ ғасырда өзекті мәселе болды. Әсіресе қазақ тіл білімі үшін бұл аса қажет еді. Ол кезде елімізде жаңадан енді ғана жоғары оқу орындары ашылып жатыр еді. Ол ЖОО-ы үшін әрине оқулық керек, бірақ оқулық жетіспеушілігі білім беру саласына кедергі келтірді. Сонымен қатар сол тұста білім беріп тұрған мектептердің өзінде қажетті оқулықтар болған жоқ. Қазақ тіл білімі мен әдебиетінде әртүрлі жоспарлы зерттеулер жүргізумен қатар, түрлі оқулықтар жасау қажеттілігі сезілгенімен, аса маңызды мәселе туындады. Ол-оқулық жазу мәселесі еді.

Ал А.Байтұрсынұлы оқулықтар жазу мәселесіне өте жауапкершілікпен қарады. Ол патша заманынан бастап қазақ халқы қолданып келген кириллицалық символдағы қазақ әліпбиін қолдамады. Қазақ халқының ана тілін сақтау үшін «Әліппенің» қандай символына ие болу керектігіне үлкен мән берілді. Араб жазуы негізінде қазақ әліпбиін реформалап, жүйеге келтіріп, жаңа ыңғайлы әліпби құрастырды. Осы жолда «төте жазу» пайда болды деуге болады. Оны тіпті зиялылар қауымы «Байтұрсынұлының төте жазуы» деп те атап кетті.

А.Байтұрсынұлы ұлттық жазу белгісін алу кезіндегі жұмыстарға аса сақтықпен қарады, себебі қазақ ұлтының болмысын жоғалтпайтын, дыбыстық ерекшелік беретін және исламды уағыздау арқылы қолданылатын араб графикасын таңдады. Сонымен қатар, Қадим жазуының ежелгі дала ғалымдарының дамуы негізге алынды. А.Байтұрсынұлы қазіргі қазақ филология ғылымында реформатор-ғалым, қазақ тілі мен әдебиетінің негізін қалаушы лингвист деп атасак артық болмас. Ол тіл саласында бірнеше зерттеу жұмыстарын жазған.

Негізінен кез-келген халықтың сауаты әліпби арқылы ашылады. А.Байтұрсынұлы өзінің білім беру жүйесінде қазақ ұлтының табиғи келбетін сақтау, кемшіліктерге жол бермеу мақсатында өзіндік ана тілін оқыту тәсілін ұстанды. Сөйтіп әліпби кестесін құрды. А.Байтұрсынұлы өзі тізбектеген әліпбиге былайша сипаттама берді: «Қазақ тіліндегі дыбыстар һәм олардың жазу белгілері (харіфлері). Қазақ тілінде 24 дыбыс бар. Оның бесеуі дауысты, он жетісі дауыссыз, екеуі жарты дауысты деп жіктедім және жүйеге түсірдім». А.Байтұрсынұлы жазу процесінде қазақ сингармониялық сөйлесудің барлық қасиеттерін толық қамту үшін осы 43 түрлі дыбысты 25 белгімен жазу техникасын жасады. Дауыстылар мен дауыссыздарды өзара ажыратып, жеке-жеке талдап, саралап көрсетіп, оқылуы мен жазылу ерекшеліктерін түсіндіріп береді. Осыған байланысты қазаргі тіл білімін зерттеуші ғалымдарымыздың бірқатары А.Байтұрсынұлының еңбектерін зерделей келе оны «алғашқы ана тілінің жүйесін салушы» деп атайды. Құдайберген Жұбановтың өзі А.Байтұрсынұлының әліпбиді түзетуде жасаған жұмыстары өте жоғары бағалап, ұлттың намысын қорғауға бар күш-жігерін жұмсағанын айтып өтеді.

Ахмет Байтұрсынұлы терминология саласының дамуына да зор үлес қосты. Ол тілдің тарихына үңіле отырып, терминдердің жасалу жолына назар аударды. А.Байтұрсынұлының ғылыми терминологияны қалыптастыруға қосқан үлесін ғалымның жекелеген немесе

терминдер тобының авторы ғана емес, ғылымның бірнеше саласындағы терминдер жүйесінің негізін қалауынан да байқауға болады. А.Байтұрсынұлын «қазақ тіл білімінің терминологиясын құрастырушы» деп атау оның еңбегін бағалау. Кез-келген ғылымды зерттеу, игеру немесе оқыту ғылымның осы саласында қолданылатын арнайы тұжырымдамаларсыз мүмкін емес.

Қазақ тіл білімінің негізін қалаушы ғалым ретінде А.Байтұрсынұлы ғылымның осы саласындағы негізгі ұғымдарды және олардың өзара байланысын анықтады, яғни қазақ тілінің табиғатын көрсететін ұғымдар жүйесін құрды, сондай-ақ осы ғылыми ұғымдардың атауларын жасады. 1912 жылы Орынбор қаласында «Оқу құралы» еңбегі жарық көрген болатын. Ол еңбегінде дыбыс, нүкте, буын, дауысты дыбыстар, оның ішіндегі жарты дауысты дыбыстар, дәйекшілер, жіңішкелік белгісі, әріп, сияқты терминдер берілген еді. Бұл еңбек қазіргі уақытқа дейін де өз құндылығын жойған емес. 1914-1915жж және 1928 жылдары басылып шыққан «Тіл құрал» еңбегінде сөз таптары, соның ішінде зат есім, сын есім, сан есім, есімдік пен етістік, үстеу және жұрнақтар мен жалғаулар, тырнақша, сөйлемге қойлатын тыныс белгілердің ерекшеліктері туралы сөз қозғалған. Ол терминдер жүйесін жасай отырып, әр термин сөздің өзіндік ерекшелігін ашып беруге тырысқан.

Ә.Қайдар, Р.Сыздық, Ө.Айтбаев, М.Жүсіпов, т.б. ғалымдар А.Байтұрсынұлының еңбектерін зерттеп, ғылыми тұжырымдар жасады. Қорыта айтсақ, А.Байтұрсынұлы біз араб әліпбиінің алғашқы реформаторы, тиісінше, емле ережелерін құрастырушы, қазақ жазуы мен әліпбиінің тағдырын шешкен ғалым ретінде білеміз. А.Байтұрсынұлының қазақ терминологиясының қалыптасуына қосқан үлесі орасан. Ғалым мұрасының тұңғышына қарай оның Қазақстан ғылымын ұйымдастырушылардың бірі ғана емес, солардың ішіндегі ең ірісі, бірегейі екендігін айғақтайтын фактілер өте көп. Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші және ғалым, түркітанушы сонымен қатар публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері ғана емес, ол ХХ ғасырдың басында болған ұлт-азаттық қозғалыс жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғұлама ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі, яғни қазақ халқының біртуар азаматы.

Әдебиеттер:

- 1. Райхан Сахыбекқызы Имаханбет. Ахмет Байтұрсынұлының тіл мұрасы. Тіл әлемі. 2019 ж*
- 2. Уәли Н. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуының онтогенездік дамуы // Ұлттық рухтың ұлы тіні / - Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: Ғалым, 1999ж, 268-281 б*
- 3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.- Алматы: Ғылым, 1999ж. -581 б*
- 4. Шерубай Құрманбайұлы. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ терминологиясы. Ана тілі газеті. 21 Ақпан, 2013 жыл.*

Аймұхамбетов Т.Т.

*ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва, г. Нур-Султан
aimukhambetov.timur@internet.ru*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ – УЧИТЕЛЬ НАЦИИ

In this article the author made a brief analysis of the role of religion in Akhmet Baitursynov's world-view. It also analyses the use of the potential of religion for the enlightenment of the Kazakh people. Akhmet Baitursynov was a representative of the Kazakh intelligentsia of the beginning of the 20th century who made an attempt to reform the consciousness of the people and establish the independent state of the Kazakhs.

Определяя специфику становления мировоззрения интеллигенции на территории Казахстана в начале XX столетия, необходимо не забывать, что основу своего образования они получили в религиозных учреждениях (медресе). Соответственно их уровень религиозного образования и понимания религиозных писаний были на высоком уровне. Не является в этом контексте Ахмет Байтұрсынов.

Например, учёный - литературовед Агуль Исмакова в своих исследованиях выявила следующее: «Основные произведения, статьи и записки он начинал со слов священного писания мусульман - Корана» [1, 3 с.]. В связи с активной цензурой времён СССР, данные выражения вырезались целенаправленно, для отторжения идей Казахского просветителя от религиозного воззрения Казахского народа. Чтоб показать, что он являлся борцом против религиозных идей и насаждения религии в контексте развития общества в целом. Была произведена попытка приобщения его взглядов с центральной линией коммунистической партии для укрепления позиций в мировоззрении людей идеологических воззрений коммунизма, хотя он не был их сторонником или идеологом.

Немаловажным фактом его близости к религии является тот факт, что первый казахский алфавит он создал на основе арабского алфавита. Конечно причиной также являлся прагматизм, «так как 90% тюркоязычных народов использовали соответствующий алфавит» [2, 3 с.]. В своих выступлениях он неоднократно подмечал, что «для быстрого подъёма уровня образования, необходимо использовать уже имеющийся потенциал, соответственно использовать уже имеющийся потенциал» [3, 34 с.]. То есть база научных трудов, литературы, что накопилось к тому времени в основном было на арабском языке. Соответственно создавать алфавит на иной основе не имеет смысла, так как это приведёт к противоречию с культурным наследием в обществе.

С 1913 года по до 1929 года активно использовался данный вид алфавита в повседневной жизни Казахского общества. На основе данного алфавита он написал немало книг, учебников. Также производил переводы классиков художественной литературы Российской империи и стран Западной Европы. В частности, наиболее известны его басни, вошедшие в сборники «Кырык мысал» и «Маса». Байтұрсынов провёл большую работу по собиранию и изданию образцов казахского устного народного творчества. Он написал вступительную статью и комментарии к поэме «Ер Сайын», опубликованной в 1923 году, выпустил книги «23 причитания» (1926) и «Литературоведение» (1926), последняя из которых является первым научным исследованием по истории казахской литературы. Ахмет Байтұрсынов написал ряд учебников для обучения казахских детей родному языку. Среди них: «Учебное пособие»(1912), «Пособие по языку»(1914), «Азбука»(1924), «Новая азбука» (1926-1928).

Немаловажным фактом его благожелательного отношения к религии является тот факт, что в просвещении людей он активно использовал потенциал института религиозных учреждений в качестве получения базового уровня образования, воспитания и иных положительных аспектов просвещения. Он говорил, «что получение образования необходимо совместно с воспитанием молодого поколения, иначе оно ничтожно и не принесёт никакой выгоды» [4, 24 с.].

Все эти факты показывают, что Ахмет Байтұрсынов воспитанный в мусульманском мировоззрении не только поддерживал религиозные воззрения, но находил в них практические аспекты для улучшения уровня культуры, образования Казахского народа. В своих делах он руководствовался принципами любви к народу, прагматическому подходу.

Ахмет Байтұрсынов вошёл в историю Казахской духовной культуры как выдающийся политик, блистательный переводчик классической русской и западной поэзии на казахский язык. Одним из первых в Казахстане занялся серьёзным углублением исследований идей Ч. Валиханова, И. Алтынсарина и А. Кунанбаева о демократическом устройстве общественной жизни.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

1. «Казахи». Справочник. Том II, «Исторические личности».
2. Асанбай Аскарров «Сыны Великого Турана».
3. «Казахстанская политологическая энциклопедия» (Алматы-98).
4. Алаш-Орда: Сб. док./ Сост. Мартыненко Н., Алма-Ата, 1992.

Ақылбекұлы Ж.

*Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Бегалиева Л.
Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.
zhaksybekaqulbek@gmail.com*

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ МҰРАСЫНЫҢ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ӨЗЕКТІЛІГІ – ЖАСТАР КӨЗІМЕН

This report considers the importance and place of Ahmet Baitursynov's works in modern times.

Осы күнге дейін қазақ халқы көптеген қоғамдық, саяси өзгерістермен қатар ауқымды рухани жаңғыруларды бастан кешті. Осындай өзгерістер мен қиыншылықтарға қарамастан, ұлттық дәстүр мен мәдениет, білім мен ғылымның туын көтерген аса ірі зиялы топ пайда болды. Қазақ халқын білім нәрімен сусындатып, зердесіне жарық түсірген, халықты білімді болумен қатар әрқашан алға ұмтылуға жетелеген осы топ жетекшісі Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Ол ең алғаш қазақ әліпбиін толықтай жинақтаған бірегей тұлға еді. Қазақ халқына рухани тәлімгер болып, қазақ балаларының көзін ашып, көкіректерін оятуға зор ықпал еткен өз елінің жанашыры. Тұтастай елдің қамын ойлап, болашақтың жарқын болуы үшін ештеңеден аянбай, өзін құрбан еткен біртуар азамат.

Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте Қостанай округі, Торғай уезі, Тосын болысының 5-ауылына қарасты Сартүбек елді мекенінде дәулетті отбасында дүниеге келген. Ахметтің ұлы бабасы-Үмбетей ру басына айналған үлкен ата. Байсейіт атадан жалғыз, оның әкесі Қалқаман Көшейұлы (5 ағайынды). Қалқаманның сүйегі – Арғын А.Байтұрсынұлының замандасы әрі қаламдасы М.Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде. «... Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты - Байтұрсын» деген мәлімет береді [1]. Біз А. Байтұрсынұлын сондай-ақ әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы деп танымыз. Оның басқа да шығармашылық қырлары те көп, әр біреуін санап отырсақ та таусылмас.

Ахмет Байтұрсынұлының тәлімгерлік мұрасына тоқталатын болсақ, ол өзінің шығармашылық жолын өлең жазудан бастаған болатын. Онда ол еңбекші халықтың ауыр халін, арман-тілегін, мұң-мұқтажын көрсетіп, жұртшылықты оқуға, білім-ғылымға, рухани биіктікке, адамгершілікке, мәдениетті көтеруге, еңбек етуге шақырады. Патшалық Ресейдің қанаушылық-отаршылдық саясатын, шенді-шекпендінің алдында құлдық ұрған шенеуніктердің опасыздығын сынады.

Ахмет Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның тағы бір саласы - көркем аударма. Ол орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға мол үлес қосты. И.А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен жеке жинақ қылып бастырды. Ақынның алғашқы өлеңдері «Қырық мысал» атты аударма жинағында 1909 жылы Санкт-Петербургте жарық көрді. Бұл кітабы арқылы қалың ұйқыда жатқан қараңғы елге жар салып, олардың ой-санасын оятуға бар жігер-қайратын, білімін жұмсайды. Ақын әрбір аудармасының соңына өзінің негізгі ойын, айтайын деген түйінді

мәселесін халқымыздың сол кездегі тұрмыс-тіршілігіне, мінезіне, психологиясына сәйкестігі бүгінгі таңның елімізде өзекті мәселеге айналып отырған әрекеттерді беруде де дәлме – дәл келіп тұр.

Жоғарыда аталып өткендей, ақиық ақынның көптеген шығармалары мен мысалдары халықтың көзін ашуға, зердесіне сәуле түсіруге, қарапайым халықтың сауатын арттыруға негізделген. Бірінші реттегі мысал ретінде “Қырық мысал” шығармасын алайық. Аты да айтын тұрғандай бұл шығарма қырық мысалдан тұрады, осы мысалдардың әрқайсысының ғибрат аларлықтай терең мағынаға ие.

Осы мысалдардың бірі “Аққу, шортан һәм шаян”. Бұл шығарманың басты кейіпкерлері осы үш жануар, олар бір жүкті орнынан қозғалтқысы келеді. Осылайша олар жүкті өз білген бағыттарына сүйрей бастайды. Дегенмен де өкініштісі жүк орнынан мүлдем қозғалмайды, Қанша тырысқанмен жүк тұрған жерінен жылжыр емес. Себебі олардың тартқан бағыттары үш түрлі. Мысалдың қортынды бөлімі:

Жігіттер, мұнан ғибрат алмай болмас,

Әуелі бірлік керек, болсаң жолдас.

Біріңнің айтқанына бірің көнбей,

Істеген ынтымақсыз ісің [2, 22 б.] деп тәмәмдалады. Осы соңғы шумақтан кез келген істе бірліктің қажеттілігін, ынтымақсыз істің оңбайтындығын, бітімгершілікке келудің маңыздылығын ұғуға болады. Бұл туындының қазіргі кездегі өзектілігі ретінде “Қаңтар” оқиғасын айтсақ болады. Жоғарғы билік пен қарапайым халық арасында бітімгершіліктің болмауы, ауызбіршіліктің жоқтығы, жастардың үлкендер сөзіне тоқтамауы және т.б. жағдаяттардың орын алуы да өз ішімізде ауызбіршіліктің, бір-бірін қолдау жоқтығын көрсетті. Бірлік пен ынтымақтастықтың алынбайтын қамал екендігі бесенеден белгілі. Дегенмен де осы сынды көптеген жанжалдар түсініспеушіліктерге қазіргі заман жастарының бойындағы отансүйгіштік пен патриоттық тәрбиенің жетіспеушілігі алып келіп жатады. Менің ойымша, жастарды отансүйгіштікке тәрбиелеу үшін көптеген заманауи, жастар ой елегінен өткізіп, патриоттық тәрбие алатындай көптеген фильмдер таспаланып, әндер жарыққа шығуы тиіс. Осылайша біз кейінгі ұрпақтың патриоттық сезімін оятып, отан үшін, ел үшін, жер үшін бірлікте болып, оны қорғап, аялауды үйрете аламыз.

Осы берілген жинақтың “Қартайған арыстан” деп аталатын мысалын қарастырайық. Мысалда қартайған арыстанның өлер кезінде көрген қиыншылығы сипатталады. Дәрмені таусылған шағында оған бұрын өзінен қорқатын, арыстанда кегі бар аңдар әбден қорлайды. Сонда арыстан:

«Я, Раббым, - сол уақытта деді Арыстан:

Мен түгіл, үркуші еді Ат қамыстан.

Бұл Өгіз, мынау Қасқыр тимек түгіл,

Зәресі ұшушы еді, көрсе алыстан.

Дариға, ол заманның бәрі өтті,

Кәрілік деген бәле келіп жетті.

Тіс түсіп, тырнақ мұқап, әл кеткен соң,

Сорыма бәрі мұның ер боп кетті [2, 42-43б.] деп өзінің дәрмені таусылып, алысуға күш қалмағанынан хабар береді. Ал: “Көп шығар, жоқ демеймін, кінәм менің” деген жолдан оның бұл істе өзінің де кінәсі бар екендігін аңғаруға болады. Егер де ол өзінің жас күнінде ешкімге күш көрсетпей, басқаларымен жақсы қарым-қатынаста болғанда, бәлкім бұлай қиналмас па еді. Бірақ енді өкінгеннен не пайда уақыт шіркінді ешкім де артқа қайтаруға қауқары жетпейді. Мысалдың соңғы шумақтары:

Ерлер бар заманында дәурен сүрген,

Дұшпанын ерегіскен жалғыз бүрген.

Қартайған Арыстандай әлі кетіп,

Қаруы бұл уақытта азып жүрген.

Бақ қонса, сыйлар Алаш ағайын да,

Келе алмас жаман батып маңайыңа.

Басыңнан бақыт құсы ұшқан күні

Құл-құтан басынады малайың да деп аяқталады [2, 42-43 б.]. Яғни, қазіргі заман көзімен қарайтын болсақ, бүгінде ертеңін ойламайтын жасар өте көп. Олар өздерін ешқашан қартаймайтындай сезінеді. Оған қоса осы күнгі “жас кезінде жасап қал” деген кеңестер көптеген жастарды түзу жолдан тайдырып жатқанын да көре аламыз. Түрлі күнәлі істерге барып, оның өтемі туралы ұмытып та кетеді, дегенмен де уақыт пен қарттық өзінікін алмай қоймайтына мән бермейді өкінішті.

Ахмет Байтұрсынұлының екінші кітабы - «Маса» (1911). Осы кітапқа енген өлеңдерінде ақын қараңғылық, надандық, шаруаға енжарлық, кәсіпке марғаулық сияқты кемшіліктерді сынады. Көптеген өлеңдері сол кездегі ағартушылық бағытпен үндес болды. Автордың «Маса» жинағындағы «Сөз иесінен» атты беташар өлеңінде

...Ызындап ұшқан мынау біздің Маса,

Сап-сары, аяқтары ұзын Маса.

Өзіне біткен түсі өзгерілмес,

Дегенмен, қара яки қызыл Маса.

Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,

Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша,

Ұйқысын, аз да болса, бөлмес пе екен ,

Қоймастан құлағына ызындаса» [2, 84 б.] деп айтқан жолдарынан «Маса» деп отырғаны өзі екенін көруімізге болады. Бүгінгі таңда автордың айтқан ойларынан ағартушылық, мотивациялық бағыт жастар үшін де өзекті. Ол Шоқан, Абай, Ыбырай қалыптастырған дәстүрлерді, гуманистік, демократиялық бағыттағы өрісті ойларды өзінше жалғастырушы ретінде көрінді. Қоршаған ортаға ойлана, сын көзімен қарайды, қоғам қалпына көңілі толмайды. «Қазақ салты», «Қазақ қалпы», «Досыма хат», «Жиған-терген», «Тілек батам», «Жауға түскен жан сөзі», «Бақ» т.б. өлеңдерінің мазмұны осыны танытады. Кітаптың ішкі сазы мен ой өрнек, сөз орамы қазақ поэзиясына тән өзіндік жаңалық, ерекше өзгеріс әкелген болатын. Сондай-ақ ақын өз сөздерінің бірінде “Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды. Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі, сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады, өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады” деген ойлары қазіргі таңда ұлт тілінің қаншалықты өзекті екенін түсінуіміз қажет. Бұл орайда ақынның айтқысы келгені тіл халықтың аса қымбат қазынасы, басты байлығы. Егерде ол жоғалатын болса, халықтың тамырымен жойылып кетуіне алып келеді делінген. Қазіргі уақыттан мысал ретінде келтірсек, бүгінде өз тілінде сөлей алмайтын ұлты қазақ жастар өте көп кездеседі. Кейбірі таза қазақша сөйлей алмай, тілді шұбарлап сөйлейтін болса, енді бірі қазақ тілін біле тұра сөйлемейтін жастар да бар. Менің ойымша, осындай орын жағдайлардың көбеюі елдігіміз үшін қауіпті, олардың әрекеті бұл тек ұлтқа ғана емес, сонымен қатар халыққа, мемлекетке деген құрметсіздігін көрсетеді. Бір өкініштісі, қанша уақыт зиялы қауым осы тіл мәселесін шешу жолында қанша тер төксе де толықтай шешімін таба алмай келе жатыр. Осы тұрғыда қазіргі таңда жастар арасында белең алып отырған жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін ұсынарым:

- ел ішінде қазақ тілінің рөлін, мәртебесін көтеру;
- әлем әдебиеттерінің жауһарларын қазақ тіліне аудару;
- жас буынды қазақ тілдегі кітаптарды оқу үшін ынталандыру сыйлықтарын ұйымдастыру қажет.

Сондай-ақ жас мамандарға жұмысқа орналасуға басты талап қазақ тілін білу және де қазақ тілін үйренуге ұмтылу мақсатында кейбір жұмыс орындарында қазақ тілін білгені үшін 20% жалақыға қосылатын болса, тіпті еңбек иммигранттары да қазақ тілін үйренуге бір табан жақындар еді деп ойлаймын.

Әдебиет әлеміндегі әфсаналары ұлт басылымы «Қазақтың» тұңғыш санын шығарғанда, осы газеттің бас редакторы Ахмет Байтұрсынұлы былай деген екен: “... Өзіміздің елімізді сақтау үшін бізге мәдениетке, оқуға, ұмтылу керек. Ол үшін ең алдымен әдебиет тілін өркендету керек. Өз алдына ел болуға, өзінің тілі, әдебиеті бар ел ғана жарай алатындығын біз ұмытпауға тиіспіз” деп маңызды мәселелерді көтерген ғалымның өнегелік ісі әрқашан да ұлттық мәдениетті сақтап қалу үшін әдеби тілді өркендетуге үлесіне құрметпен қарау біздің парызымыз болып табылады. Бүгінгі таңда А.Байтұрсынұлының қазақ халқы үшін барлық шығармалары өз маңыздылығын жоғалтпақ емес.

Әдебиеттер:

- 1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-Қарағанды: «TENGRİ Ltd», 2013.-382 б.*
- 2. Байтұрсынұлы Ахмет Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. Т. I: –384 б.*

Алмасулы А.

*КазНАИ им. Т. Жүргенова, г. Алматы
adiletalmasuly84@gmail.com*

ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

This article will examine the personality and political views of Akhmet Baitursynov, a Kazakh politician and publicist, also known as an educator, writer, translator and poet. An attempt will be made to describe and recapitulate the life of A. Baitursynov, his political-social activities and views in these areas, based on biographical information known about him and statements made by him during the years of his main activity.

Ахмет Байтұрсынов (Ахмет Байтұрсынұлы) – қазақстанский государственный и общественный деятель, а также публицист, учёный, просветитель, реформатор казахской письменности, один из основателей и руководителей национально-освободительного движения в начале 20 века.

Родился в 18 января 1873 году в Тургайском уезде (Жангильдинский район) Тосунской области в семье обычного казахского скотовода. Когда Ахмету Байтұрсынову исполняется 13 лет, его отец, Байтұрсын Шошак-ұлы, за свою открытую оппозицию против действий царских властей был высланы на каторжные работы в Сибирь на 15 лет.

В 1891 году заканчивает обучение в Тургайском русско-казахском училище, а в 1895 году – выпускается уже из Оренбургской киргизской учительской школе.

С 1895 по 1909 гг. Ахмет Байтұрсынов работал педагогом в русско-казахских школах и училищах Кустанайской, Актюбинской и Каркаралинской областей. Взяв пример со своего отца, будущий политический деятель также начал борьбу с колониальной политикой царизма, а за свою открытую критику царской администрации даже был арестован и заключен в Семипалатинской тюрьме в 1907 и 1909 годах соответственно. В 1910 году его освободили из заключения, с условием запрета на проживания в Семиреченской и Тургайской областях, из-за чего пришлось под надзором властей жить в Оренбурге до 1917 года.

В этот период, А. Байтұрсынов объединяется вместе с другими казахстанскими политическими деятелями – Алиханом Бокейхановым и Миржакипом Дулатовым, и издаёт первую в истории страны общенациональную газету «Қазақ». Газета, в свою очередь, выступала в открытую против насильственного перевода кочевых аулов к оседлому образу жизни руководством царских властей, как и против указа о передаче русским крестьянам-

переселенцам самых плодородных земель для освоения тех в своих нуждах. Помимо критики властей, данная газета активно пропагандировала взгляды Байтұрсынова и его коллег о неудовлетворительном уровне образования и культуры в Казахстане, как и идею необходимости единства народов против, как те считали, общего врага в лице царской администрации, что своими указами настраивала нации, проживавшие на территории страны, против друг друга. И реакция народа не заставила себя долго ждать.

Началась национальная борьба крестьян, в преддверии которой в 25 июня 1916 году царским правительством был издан указ о приглашении народов Средней Азии, в том числе Казахстана, на исполнение черной работы на фронте. А. Байтұрсынов, хотя в своих газетных статьях стремился обсуждать данное положение со всех сторон, в том числе «положительных», в конечном итоге взгляд политического деятеля, что на момент написания всё ещё не мог вернуться на родину, был преимущественно негативным. Так, Байтұрсынов, вместе со своими единомышленниками через свою газету «Қазақ» стремились привлечь внимание своего народа к этой и ряду иных, тогда актуальных политических проблем.

Для этих же целей, Байтұрсынов организовал на страницах своей газеты дискуссию, где также новый обсуждался указ царского правительства. А 19 июля 1916 года муллы Уральской области открывают свои, несогласованные с правительством собрания среди населения, на которых активно призывают казахов не принимать приглашение работать на фронте, как и не докладывать администрации о своих соседях, что также не принимать участия в войне. Также среди участников телеграмм-совещания казахской газеты, помимо самого А. Байтұрсынова, принимал участие известный казахстанский писатель – Мухтар Ауэзов.

В январе того же года Байтұрсынов становится официальным участником заседания мусульманской фракции Госдумы. Свою же позицию по поводу отношения казахского народа к Февральской и Октябрьской революциям сформулировал следующим образом:

«Насколько казахам была понятна Февральская революция, настолько Октябрьская оказалась ими непонятой. Первой казахи вняли дословно и восприняли с радостью, потому что она избавила их от эксплуатации и угнетения царских властей, в них укрепилась давняя мечта о самоуправлении»

Подобное отношение казахов к Октябрьской революции Байтұрсынов попытался объяснить отсутствием в Казахстане как таковых капиталистических отношений и вытекающих из этого разнящихся по правам и возможностям, классовых слоев общества.

А. Байтұрсынов, А. Бокейханов и М. Дулатов вместе создали свою национальную партию «Алаш», и правительство Алашской автономии (Алашорда), таким образом вписав себя в историю как отцы-основатели казахской государственной идеи.

В 1920 Байтұрсынов написал несколько писем, лично адресованных лидеру большевиков Владимиру Ильичу Ленину, в которых тот резко раскритиковал стремление Советских властей пройти на территорию Казахстана и очевидными целями реформировать её. Тем не менее, организатор Октябрьской революции адекватно принял написанное политическим деятелем в письме, даже позволив тому принять участие в установлении границ между Россией и Казахстаном.

Стоит отметить, что за год до написания данного письма В. И. Ленину, Байтұрсынов перешёл на сторону советской власти после того, как был амнистирован за все свои выступления против царской администрации. Более того, он после этого вступил в члены Коммунистической партии большевиков, став членом таких организаций, как нарком просвещения, ВЦИК, Кирревком и КазЦИК. Это и позволило ему активно участвовать в политической жизни своей страны, как тот считал, помогая той своими реформами и рядом требований к новому правительству.

Однако данные отношения между Байтұрсыновым и властями большевиков продлились недолго, и уже в 1920-1921 годы покинул коммунистическую партию из-за разногласий между ним и его коллегами с советским правительством, также упразднив своё членство в таких организациях как нарком образования КазАССР, нарком просвещения, и других. Основная

причину ухода из партии – нежелание новой администрации исполнять требования, выдвинутые Байтұрсыновым в отношении казахского народа.

2 июня 1929 года в городе Алматы, Ахмет Байтұрсынов вместе с другими организаторами и представителями правительства Алашорды был арестован, и позже – переправлен в московскую тюрьму. Почти год спустя, 4 апреля 1930 года ему были предъявлены обвинения в попытке вместе со своими коллегами организовать независимую автономию, подготовке вооруженного восстания в Казахской степи и ряда других действий, обозначенных как «контрреволюционная деятельность». По своим обвинениям, Ахмета Байтұрсынова приговорили к расстрелу.

В феврале 1931 года приговор Байтұрсынова был пересмотрен, и по итогу расстрел заменили на 10 лет заключения в лагере строгого заключения. А при повторном пересмотре, в ноябре 1932 года, спустя уже более трёх лет заключения, был сформулирован окончательный приговор – трехлетняя ссылка в Архангельск. В 1934 году Байтұрсынова досрочно освобождают, и тот вскоре вернулся обратно в Казахстан.

Однако уже 8 октября 1937 года он подвергся повторному аресту, и ровно год спустя, 8 декабря 1938 года Ахмет Байтұрсынов был расстрелян.

А. Байтұрсынов всё своё сознательное существование стремился положительно повлиять на жизнь своего народа, будь то через его политическую-социальную активность, или его не менее важный литературный и лингвистический вклад. Так, в период своего последнего заключения, на вопрос следователей об основных причинах, стоящих за его деятельностью, тот ответил:

«Мой идеал – по возможности выше поднять благосостояние, культуру казахского народа, а так как это благое дело находится на стадии начинания, я преклоню голову перед той властью, которая удовлетворит мое желание»

Самая первая книга А. Байтұрсынова под названием «Қырық мысал» («Сорок басен») которая вышла в 1909 году, в годы заключения. В ней автор перевёл ряд басен, часть которых критический смотрит на колонизаторскую политику администрации России и связанный с ней произвол, злоупотребление властью и создание негативного настроения между двумя нациями. В ней же, взяв как основы работ Крылова, Эзопа и Абая, создал ряд собственных, оригинальных рассказов, в которых текст Байтұрсынова впервые и обрел выразительные для того национальные черты. Идея-мечта же Байтұрсынова как гражданина Казахстана была тем ярко выражена в его второй книге «Маса» («Комар»), выпущенная в 1911 году, в которой он демонстрирует как казахский народ сам стремится получать знания, развивать в себе тягу к высокому, к искусству, и общее повышение и продвижение народом же собственной культуры.

Так, своими первыми же двумя работами автор призывает свой народ избавиться от проявлений в себе невежества, а также равнодушия и халатности к искусству, культуре. На этом А. Байтұрсынов не остановился, продолжая свою литературную-просветительскую деятельность, заходя и на территорию научную.

В своей первой научно-исследовательской работе, представленной в виде газетной статьи «Главный казахский поэт», Байтұрсынов рассматривает миссию Абая как важной не только для поэтической, но общенациональной среды Казахстана, в виде пропаганды в казахском народе чувства самобытности, тягу к духовному просвещению, и формированию письменного-поэтического наследия. Производил же тот свой анализ, опираясь на содержания работ великого автора, и свои выводы в отношении данной «миссии» тот в дальнейшем использовал уже сам при развитии казахского литературоведения.

Далее идеи важности развития казахского языка и основанной на ней произведений и культуры А. Байтұрсынов раскрыл в других своих научных и художественных работах, таких как «Әдебиет танытқыш», «Ер Сайын», «23 жоқтау», и уже упомянутых статьях в основанной им и Бокейхановым с Дулатовым газетой «Қазақ».

Помимо своей литературной и научной деятельности, А. Байтұрсынов внёс такой огромный вклад в казахский язык, как формирование для него алфавита «төте жазу», в основе

которого лежала арабская письменность, позже ставшая официальным государственным алфавитом.

А. Байтұрсынов был реабилитирован только в 1988 году как одна из многих жертв репрессий. За свой культурный вклад в честь Байтұрсынова были названы учебные заведения, улицы и памятники по всей территории Казахстана, в том числе – открытие дома-музея имени А. Байтұрсынову в городе Алматы на его 125-летие.

При подведении итогов можно с уверенностью заявить, что Ахмет Байтұрсынов действительно заслуживает своего наименования как одного из «отцов-основателей» казахской государственной идеи, поскольку, именно благодаря его усилиям и единомышленников коллег, как А. Бокейханов и М. Дулатов, казахская степь наконец начала «просыпаться», замечать гнёт, производимый со стороны царской, а позже и советской администрации, с их колониальной-захватнической политикой, среди казахов, тем самым сформировав на территории Казахстана первые зачатки национальной и демократической мысли.

Литература:

- 1. Журтбай Т. Боль моя, гордость моя - Алаш! Астана: Аударма, 2016*
- 2. Жеребцов И.Л., Рожкин Е.Н. Очерки истории становления гуманитарной науки в Коми*
- 3. Газета «Речь» от 19 ноября 1909 года*
- 4. Скалозубов Н. Казахский поэт Ахмет Байтұрсынов в тюрьме, речь*
- 5. Центральный государственный архив Республики Казахстан*
- 6. Некрасов Г.А., Жеребцов И.Л., Молодцов В.А.: Диалекты и история пермских языков во взаимодействии с другими языками.*

Бектасова А.Р.

*Ғылыми жетекшісі: доцент Айтқұлова Ж.Б.
Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.
Bektasova2004@list.ru*

РУХАНИ КӨСЕМ, ҒАЛЫМ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫ

This article discusses the creative activity of the Kazakh educator, scientist, linguist and poet Akhmet Baitursynuly. The article carries a message about the importance and value in creative activity that Akhmet Baitursynov left us. To restore the memory of the wealth that the steppe people inherited from the Kazakh educator.

Ахмет Байтұрсынов – қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері. Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі. [1]

Ахмет Байтұрсыновтың жеке өмірінен тыс, қандай да бір қоғамдық, зерттеушілік жобаларын бақылап жүргеніміз бәрімізге жасырын емес. Әрине, қоғам қайраткерінің бүгінгі ұрпаққа қалдырған мұрасы зор. Сондықтан, осы мақаламен Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылық жолымен көбірек таныстыруға тырысамын.

Шығармашылық мұрасына тоқталсақ, ірі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсыновтың артында аса мол әдеби, ғылыми еңбектер қалды. Ол өз заманында әрі ақын, әрі аудармашы, әрі ғалым ретінде танылды. Дегенмен, көпке дейін Ахмет Байтұрсыновтың есімі де, шығармалары да көпшілік үшін жабық болған. Тек тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғана ақынның

шығармалары жарық көріп, мұралары зерттеле бастады. Ахмет Байтұрсыновтың 1909 жылы Петербург қаласында «Қырық мысал» деген атпен жарық көрген алғашқы кітабына негізінен орыс мысалшысы И. Крыловтан аударған аударма мысалдар жинақталды. Бұрын мысал арқылы тұспалдап айтылған ойларын Ахмет Байтұрсынов 1911 жылы Орынбор қаласында шыққан «Маса» атты өлеңдер жинағында өз сөзімен ашықтан - ашық жария еткен. Яғни, дәл осы өлеңдер жинағына ақынның қазақ халқының өткені, бүгінгі мен ертеңі жайлы жазылған өлеңдері енген.[2] Мысал ретінде, «Қазақ қалпы» өлеңінен ақынның алаштың өткен күніне деген сағынышын және Ресей мемлекетінің билігінен кейінгі қазақтың жағдайына деген күйінішін байқауға болады:

Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды тәнімізде шарпылмаған?!
Алаштың адамының бәрі мәлім:
Кім қалды таразыға тартылмаған?
Дегендер «мен жақсымын» толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған.
Тақылдап, құр пысықсып сөйлейтін көп,
Екпіндеп, ұшқыр атша қарқындаған.

XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық көтеріліс жетекшілерінің бірі болған Ахмет Байтұрсынұлы, «Достыма хат» деген өлеңінде қоғам әділетсіздігін суреттеп, ақшаға абыройын, арын сатқан адамдарды сынаған. «Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр» деген өлең жолдарынан ақынның азаттықтың таңы үшін қиын-қыстау кезеңді басынан өткеріп жүргені байқалады:

Қырағы, қия жазбас сұңқарым – ай!
Қажымас қашық жолға тұлпарым – ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына іңкәрің – ай!

Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк етті, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру, жұрт жарылмай.

Осы жылдары ол қазақ тілі мен әдебиетінің әр түрлі мәселелеріне арнап көптеген мақалалар жазып, баспа беттерінде жариялады. Ерекше атап өтсек, әсіресе 1913 жылы жазылып, «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласы Ахметті білікті әдебиеттанушы ғалым ретінде танытты. Бұл мақала ұлы Абайдың ұлттық әдебиеттің тарихынан алатын орнын айқындауға, ақын шығармашылығына баға беруге арналған тұңғыш ғылыми зерттеу еңбегі еді. Әдебиетші Ахмет Байтұрсынов мұрасының маңызды бір саласы – оның ел аузынан жинап, жүйелеп, баспа бетінде жариялаған ауыз әдебиеті нұсқалары. Атап айтқанда, Ахмет жинаған фольклорлық үлгілер негізінде Мәскеу қаласында 1923 жылы «Ер Сайын» жыры, 1926 жылы «23 жоқтау» кітаптары жарық көрді.

Қазақ елі үшін Ахмет Байтұрсынов қазақ тілінің ұлы түрлендіруші - реформаторы, теоретигі әрі қазақ тілі білімі саласына орасан зор еңбек сіңірген көрнекті ғалым болып мәңгілікке қалатыны сөзсіз. Қазақтың төл әліпбиін жасап, өзінің «Оқу құралы», «Тіл құралы», «Әліпби», «Жаңа әліпби» тәрізді кітаптарында қазақ тілінің ғылыми, теориялық және

әдістемелік мәселелерін кеңінен талдап берді. Қазақ тіл білімінде терминдер жүйесін қалыптастырды.

Ахмет Байтұрсынов – қазақ ғалымдарының ішінен шыққан тұңғыш әдебиет теоретигі. Оның 1926 жылы Ташкент қаласында басылып шыққан, әдебиетші ғалым - теоретик ретінде тұлғасын айқындаған басты еңбегі– «Әдебиет танытқыш». Бұл кітабында ғалым алғаш рет қазақ әдебиетінің теориялық, методологиялық мәселелерін қозғап, негіздеді. Сондай ақ, әдебиеттану ғылымындағы басты ұғымдар мен терминдер жүйесін жасаған болатын. «Әдебиет танытқыш» кітабы екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде көркем әдебиеттің бейнелеу құралдары мен әдіс – тәсілдерін байқасақ, екінші бөлімде әдеби жанр түрлері сөз болады. Сәйкестендіріп алғанда, Ахмет Байтұрсынов өнер атаулыны екі топқа бөледі. Оның бірі – тірнек өнері, екіншісі – көрнек өнері. Көрнек өнеріне ғалым сәулет өнерін, сымбат өнерін, кескін өнерін, әуен өнерін және сөз өнерін жатқызады. Өнердің ең алды – сөз өнері саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады, қандай сәулетті сарай болсын, қандай сымбатты әрі кескінді суреттер болсын, қандай ән - күй болсын, сөзбен сөйлеп суреттеуге, көрсетуге, таныстыруға болады.

Қазақтың қоғам қайраткері, жалынды көсемсөз шебері Міржақып Дулатов айтқан: «А.Байтұрсыновтың өлеңдері өзінің сыртқы қарапайымдылығы, ішкі мазмұны, жеңілдігі және біркелкілігі жағынан қазақ әдебиетінде бірінші орын алады... А. Байтұрсыновтың арқасында санасыз түрде болмаса да шын мәнінде орыстана және татарлана бастаған қазақ зиялыларының бір тобы дереу есін жиып, ... өз ағаттықтарын түсіне бастады...».[3] Демек, Ахмет Байтұрсыновтың бізге қалдырған зор шығармашылық мұрасын оқ жетпес деңгейінде ұстап, абыройын сақтап жүруіміз керек. Бүгінгі күнде, ғаламатор әлеміне баспен сінген адамзаттың болашағы үшін, адамның дүниетанымындағы рухани өмірдің жаңа сырларын ашу үшін мұндай мұраны аманат ретінде қабылдағаны жөн. Дегенмен, әлі күнге дейін толықтай қадірін, құндылығын түсінуге қиыншылық тудыратын жастардың бар екені жасырын емес. Бұл заманның қалыптасуына байланысты туындалатын мәселелер. Қоғамдық өмірде әдеби шығармашылық қозғамайтын мәселе, назар аудармайтын жағдайлар аз, жоқтың қасы. Алайда әдеби шығармашылық алдымен адамның тұтас тұлғалы бейнесін көрсететін болғандықтан, қоғамдық өмірдегі қай мәселеге болсын эстетикалық қатынас тұрғысынан қарап, оны шығармадағы көрсетілетін нақтылы өмірлік жағдайларға орай бейнелейді. Көркем шығармада өмір құбылысы, оның әр түрлі ерекшеліктері тұтас көрсетілсе де, ненің маңызды, мәнді екені айқын ажыратылып, дәл танылады. Сондай-ақ Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылығы арқылы жасырын не сыртта қалған тарихымызды, адамның рухани қасіретін қатарлас көздеп үлкен тәжірибе аламыз. Өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде, Ахмет атамыз халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы халқын, елін шын сүйетін отаншыл ер-азамат болған.

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсыновтың шығармаларының негізгі идеясы – бүгінгі жастарды қарапайым сөз және «таусылмайтын» ақыл - кеңеспен тәрбиелегеннен гөрі, жеке бастың өнегесіне, ғибраттылыққа, қоғамда болып жатқан құбылыстарға сын көзбен қарап, өзіндік баға беруге баулу. Ахмет Байтұрсынов шығармаларымен таныса отырып, түйгенім: әрқашан алға басып, мақсатқа жете білу; қиындықты жеңе білу; тек қара басыңды ойламай, көпшіл болу; білім алу арқылы сауатты ұрпақ болып жетілу. Ахмет Байтұрсынов аңсаған тәуелсіздіктің құны мен қадірін бағалауымыз қажет, даму жолында еңбек ету керек.

Әдебиеттер:

1. <https://barinbil.kz/sizge-kerek-my-yry-derek/kerekdere/e-zdik-ylymi-zhoba-ahmet-bajt-rsynovty-shy-armalaryny-t-rbielik-m-ni/>
2. <https://bilimdiler.kz/referat/240-ahmet-baytursynuly.html>
3. <https://allrefrs.ru/2-611.html>

Вержиковская О.Ю.

*Научный руководитель: Магистр гуманитарных наук, старший преподаватель Ботбаева З.Н.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы
overzhikovskaya2001@gmail.com*

ДУХОВНЫЙ ЛИДЕР, УЧЕНЫЙ АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ: НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

On the basis of historical research work with various sources to consider and compile a biography of one of the outstanding representatives of the Kazakh people Akhmet Baitursynov. Results and conclusions: Previously, only Baytursynov's countrymen were proud of the successes of their compatriot, and now, having learned about the life and great achievements of the poet, translator, author of a number of textbooks and textbooks, he is considered a national hero all over the world. Scope of practical application of the work: The work can be used in the study of the history of Kazakhstan, it reveals the biography and activities of Akhmet Baitursynov, who is a role model for Kazakh and world youth, the work contributes to the education of Kazakhstani patriotism.

Введение. Ахмет Байтұрсынұв – поэт, учёный, тюрколог, переводчик, педагог, публицист, общественный деятель. В своё время он стал жертвой несправедливости, сталинских репрессий, более полувекa не удостоивался упоминания, его имя не занимало достойного места в истории Казахстана. Лишь сейчас, в условиях перемен, когда устраняются «белые» пятна в истории, народу возвращены имена таких его деятелей, как Шакарим Кудайбердиев, Ахмет Байтұрсынұв, Мағжан Жұмабаев, Жусупбек Аймауытов, Мыржақып Дулатов.

А. Байтұрсынұв родился 28 января 1873 года в урочище Сартюбек Тургайского уезда в семье простого крестьянина. Его отец Байтұрсын, считавшийся потомком народного батыра Умбетая, был храбрым, умным человеком, с чувством собственного достоинства, не мирившимся с производством и бесправием в казахских аулах, часто вступавшим в конфликт с местными феодалами и царскими властями. В 1885 году Байтұрсын и его брат были осуждены на 15 лет и сосланы в Сибирь за то, что разбили голову начальнику уезда. Расправа властей над отцом, родственниками и поддержавшими их аульчанами оставила горькое впечатление у будущего поэта.

Как всякая среда, киргизская степь столетиями рождает своих сынов, но с присущим степной природе особенностями. Если разнообразная и красивая природа Европы рождала великих людей, людей науки и искусства, как Ньютона, Маркса, Толстого, Рафаэла и др. то степная природа Азии рождала своеобразных великих героев, как Темучина, Темирлана, Кенесары, Срыма и др. Если не к числу великих, то, по крайней мере, сильных людей относится отец почетного Ахмета Байтұрсунова.

Просветитель - педагог. В «Письме к матери», написанном в 1909 году из Семипалатинской тюрьмы, А. Байтұрсынұв об этих событиях пишет так: Сердце моё, сражённое в 13 лет, сохранило неизлечимую рану и глубокий след. Ахмет обучался грамоте у аульного муллы. А.Байтұрсунов, с большими трудностями и лишениями окончив курс Тургайского училища, в 1891 году задумывает попасть в Оренбург для продолжения образования. Как Ломоносов, А.Байтұрсунов со случайными попутчиками добирается до Оренбурга и поступает в киргизскую учительскую школу. Четырехлетнее пребывание в Оренбурге и ежегодное возвращение на каникулы в Тургайский уезд и обратная езда в Оренбург проходят для него в крайне затруднительных обстоятельствах, сопряженных с большой материальной нуждой, однако настойчивая натура А.Байтұрсунова переносит

встречавшиеся лишения и, перебиваясь "с хлеба на воду", в 1895 году он кончает курс учительской школы.

Этим заканчивается у А.Байтұрсунова школьное образование. В дальнейшем он, изучая европейскую литературу, занимается самообразованием.

Педагогическая деятельность А.Б. начинается с 1895 года. В период с 1895 по 1909-й год он учителствует в аульных, волостных и двухклассных училищах в Актюбинском, Кустанайском и Каркаралинском уездах.

К тем ранним временам относятся стихи, которым он дал название «Сеятель разума». Ахмет Байтұрсынов был одним из первых просветителей Казахстана, которые осознали, что просвещение, образование принесет ощутимую пользу народу лишь в условиях свободы, общественных перемен. Он нередко выступал с разоблачением произвола местных управителей и колониальной политики царского самодержавия. [1]

Поэт – революционер. Будучи сильным и энергичным от природы, Байтұрсун отличался свободолюбием и никакой власти над собой не признавал. Поэтому он в степи являлся беспокойным элементом и часто устраивая эксцессы то с султаном-правителем, то с сардарами. Впоследствии начальство ради успокоения Байтұрсуна его самого назначает сардаром. Но это средство оказывается недействительным, и Байтұрсун Шошаков вступает в борьбу с уездным начальником Яковлевым и влиятельным сардаром Беремжаном.

Революция 1905-1907 годов вызвала в нём надежду на перемены, он активно участвует в народных волнениях, часто выступает перед демонстрантами, организует группу казахских интеллигентов, вместе с ними составляет петицию в адрес правительства в Петербурге. В годы наступления реакции продолжает работу в подпольных организациях. Жандармы арестовывают Байтұрсынова и его товарищей и в 1909 году заключают в Семипалатинскую тюрьму, продержав под следствием восемь месяцев. Затем его выслали за пределы казахской земли, долгое время он находился под надзором полиции, но борьбу за свободу своего народа не прекращал.

В те годы он писал стихи и сделал перевод из русской классики, в частности из произведений И.А. Крылова. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению темной киргизской массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Б. поэзию превращает в оружие борьбы с политикой монархической России, угнетавшей киргиз. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют киргизскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: "Хотя он брал содержание некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, "его неисключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух", — то самое мы можем сказать и в отношении А.Байтұрсунова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтұрсунова о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом Б. переведено 40 басен Крылова, и под названием "Крык мысал" сборник выдержал уже несколько изданий.

Сборник «Сорок басен» А.Байтұрсынова увидел свет в 1909 году в Петербурге. Он принёс ему известность поэта, переводчика и человека, болеющего всей душой за народ. Сборник стихов «Комар» выходил отдельными изданиями в 1911 и 1914 годах в Оренбурге. Стремясь вызволить народ из оков отсталости, Ахмет Байтұрсынов глубоко понимал, что подъём культуры можно осуществить через всеобщее просвещение и усвоение достижений общечеловеческой цивилизации. К этим годам относится начало пути А.Байтұрсынова по стезе науки. Ахмет Байтұрсунов народный поэт. [2]

В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных стихов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным киргизским языком поет о свободе, о нации, — об угнетенной и отсталой киргизской нации, призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом киргизе чувства гражданства. Стихотворения А.Байтұрсунова по внешней своей простоте, по внутреннему

содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в киргизской литературе. У А.Байтурсунова кроме "Крык мысал" имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводимых стихотворений под названием "Маса" и несколько не напечатанных стихов лирического характера.

Через всю литературную деятельность А. Б. красной нитью проходит беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее.[3]

Байтурсинов – ученый, публицист. Исследуя природу казахского языка, он пишет статьи и учебники по языкознанию, впоследствии появляются его научные исследования по языкознанию. В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсунова мы имеем киргизскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию киргизского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсинов поднял киргизскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы.

1913-1917 гг. – примечательный период в жизни Ахмета Байтурсинова. Он был редактором газеты «Казах», единственной тогда на казахском языке, выпускавшейся в Оренбурге. Здесь он публикует немало своих статей по вопросам просвещения, литературы и языкознания, знакомя читателей с богатым культурным наследием народа, призывая к свету знаний, духовному совершенству. Но зато "Казах" нажил немало врагов. За все время своего существования "Казах" вел систематическую борьбу с развивающимися в степи злоупотреблениями, разоблачая грязные поступки обирателей; взяточников и аферистов разных мастей. Они-то, зорко следя за каждым шагом и за каждой строкой "Казах", занялись доносами; они переводили резко написанные и осуждающие действия и политику правительства статьи с комментариями от себя и представляли начальству. Поэтому то и дело производились в редакции обыски, то и дело А.Байтурсунова таскали к губернатору или жандармскому начальнику на допросы. В 1914 г. за помещенную в № 80 "Казах" передовицу, где А.Б. критиковал только что выработанный М.В.Д. проект положения об управлении Киргизским Краем, Оренбургский губернатор Сухомлинов оштрафовал А.Б. как редактора, на 1500 руб. и в случае его несостоятельности постановил заменить штраф арестом А.Б. на 8 месяцев. Утрата 1500 рублей была бы равносильной закрытию газеты, поэтому А.Б., несмотря на слабость своего здоровья, заявил полиции, что он согласен сидеть, но платить штрафа не может. 20 октября А.Б. посадили в тюрьму. Пишущей эти строки подал телеграммы в разные города, известив друзей А.Б. о случившемся. В адрес редакции посылались переводы по телеграфу и А.Б., не просидев и 4-5 дней, по внесении штрафа был освобожден. "Казах" и после этого подвергался штрафом на разные суммы, доходивших иногда до 3000 р. (в 1916 г.), и всегда отзывчивые читатели аккуратно вносили штрафы, не доводя дело до ареста А.Байтурсунова или закрытия газеты. "Казах" просуществовал до октября 1918 года. Созданная почти из ничего и существовавшая в тяжелых условиях царско-полицейского режима, благодаря умелому руководству и самоотверженному труду А.Байтурсунова газета перед закрытием имела свою собственную типографию, большой запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 8000.[5]

Таким образом, возглавляемая Ахметом Байтурсиновым газета "Казах" в истории молодой киргизской прессы заняла первое и почетное место. После февральской революции Ахмет Байтурсинов втянулся в водоворот общественно-политической жизни. На всех съездах краевых и областных он являлся одним из активных руководителей. После свержения царизма он занимал разные выборные должности и затем был избран в члены Всероссийского Учредительного Собрания от Тургайской области по списку националистической партии "Алаш". До 1919 г., находясь в рядах автономистов-националистов, в марте того же года Ахмет Байтурсинов, убедившись в пагубности для киргизского народа националистической политики правых партий, перешел на сторону Советской власти.

При Советской власти Ахмет Байтурсинов занимал разные ответственные должности и в то же время он не прекращал учительско-педагогическую деятельность. В настоящее время

состоит преподавателем Киргизского Института и представителем Научно-Литературной комиссии при Наркомпросе и почетным председателем Общества изучения Киргизского края.[6]

В бурные годы Февральской и Октябрьской революций, как и многие представители российской и казахской интеллигенции, А.Байтұрсынов не сразу разобрался в сути и содержании происходящих событий и некоторое время находился под влиянием националистических настроений. Но вскоре в 1919 году, убедившись в пагубности для казахского народа политики правых националистических партий, он переходит на сторону совесткой власти, участвует в работе Революционного комитета по управлению Казахским краем. Получив мандат за подписью В.И. Ленина, он бесценно трудится в его составе, внося заметный вклад в подготовку государственности казахского народа. После образования Казахской советской республики, будучи членом правительства., А. Байтұрсынов работает наркомом просвещения республики, затем в газете «Ак жол», в академическом центре Казахстана при народном Комиссариате просвещения, пишет ряд трудов по языкознанию и литературоведению. [4]

Заключение. В тяжёлые дни перегиба в числе трёх десятков государственных и культурных деятелей без всяких оснований в 1929 году А. Байтұрсынов был арестован, сидел в тюрьме, затем сослан в Архангельск. В 1934 году благодаря вмешательству М. Горького и его жены Е. П. Пешковой, с помощью Международного Красного Креста его освободили, но свобода длилась недолго, в 1937 году А.Байтұрсынова вторично арестовали и вскоре приговорили к расстрелу. Только спустя полвека справедливость восторжествовала, в 1988 году советским судом он посмертно оправдан за отсутствием состава преступления. Такова была тяжёлая судьба одного из ярких представителей культуры казахского народа.

Наряду с работой учителя и занятием наукой, активной общественной деятельностью А. Байтұрсынов плодотворно работал в области художественного слова, принимал участие в развитии реалистических, гуманистических, просветительских традиций казахской литературы в условиях 20 века. На рубеже 19-20 веков одной из главных проблем казахской литературы был национальный вопрос, состояние казахского общества, пути его развития.

А. Байтұрсынов активно включился в литературный процесс сборниками стихов и переводов «Қырық мысал» (Сорок басен), «Маса» (Комар), изданием образцов фольклора, разработкой проблем истории и теории казахской литературы в научно-теоретических статьях, трудах, учебниках.

Литература:

- 1. Асанбай Аскарлов «Сыны Велыкого Турана» 1998 Нурлы алем*
- 2. Интернет энциклопедия*
- 3. «Казахстанская политологическая энциклопедия» (Алматы-98).*
- 4. Сталинизм и репрессии в Казахстане в 1920-1940 годов. Койгелдиев М.К.*
- 5. «Казахи», девяти томный популярный справочник, том II, «Исторические личности». – Алматы, 1998.*
- 6. Энциклопедия Казахской ССР. Казахстанская политологическая энциклопедия» (Алматы-98).*

Ғазиз М.

*КУ имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
gaziz.2004@icloud.com*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ - ОБРАЗЕЦ ПОДРАЖАНИЯ ДЛЯ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

The given article examines the personality of Akhmet Baitursynov, his indisputable contribution to the educational development of the Kazakh youth. Particular attention is paid to his discoveries in the field of Kazakh linguistics. The article also states that quality education is the main foundation of stable development and prosperity of Kazakhstan.

Выдающимися просветителями казахского народа по праву считаются Абай Кунанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шокан Уалиханов, Ахмет Байтұрсынұв, Аликхан Бокейханов и другие. Они внесли огромный вклад в развитии казахского языка и литературы, истории, географии.

Как будущий филолог, учитель казахского языка и литературы, я не могла не обратить внимания на фигуру Ахмета Байтұрсынұва. Меня заинтересовала эта личность, и я решила исследовать его деятельность.

«Узнать правду достаточно секунды, но, чтобы привыкнуть, осознать ее, мало будет десяти лет». Автором этой прекрасной цитаты является Ахмет Байтұрсынұв. Действительно, чтобы осознать горькую правду понадобится немало времени, а может и не хватить всей жизни. На жизнь и деятельность этого просветителя выпали очень сложные годы нашей истории. К счастью, справедливость восторжествовала, и имя Байтұрсынұва навсегда останется в народе как имя человека, который всю свою жизнь посвятил борьбе за судьбу и язык родного народа. Вот как он сам об этом говорит:

Сеятель человечности – вышел я в путь,
Пошёл туда, где нет зелени, цветов.
Посеял там зерна человечности
Дабы счастья людям подарить [1].

Ахмет Байтұрсынұв является представителем казахской интеллигенции XX века. Он известен как поэт, ученый-лингвист, педагог, общественный деятель, член общественно-политической партии «Алаш». Родился он в 1872 году в крестьянской семье в Тургайском уезде (Тосынская волость). Первые знания будущий ученый получил у аульных мулл. Потом в 1886 году поступил в русско-казахское Тургайское училище, после окончания поехал в Оренбург, там поступил в школу казахских учителей. Позже в 1895-1909 гг. преподавал в аульных волостных училищах Актюбинска, Кустанайского, Каркаралинского уездов.

Женой Ахмета была дочь лесника Александра Ивановна. Он жил у лесника, когда работал в Кустанайском уезде и тогда полюбил ее. Они поженились. После заключения брака, Александра приняла Ислам и изменила свое имя и фамилию, стала именоваться Бадриссафой Байтұрсынұвой. Жена Байтұрсынұва была прекрасной снохой, она славилась гостеприимством и мудростью среди родных и близких. Народ звал ее «белолицей невесткой». Свои дети у пары не родились, но они воспитали трех приемных детей.

В 1907 году Байтұрсынұва впервые арестовывают за критику царского аппарата, а через два года заключают под арест в семипалатинскую тюрьму на восемь месяцев. С приходом советской власти Ахмет Байтұрсынұв вступает в ряды большевиков и продолжает отстаивать права своего народа. В 1929 году его арестовывают и отправляют в кзылординскую тюрьму. До 1934 года Ахмета живет в Архангельской области. На воле он проводит не более трех лет: в 1937 году его снова арестовывают и приговаривают к смерти как врага советского народа. Он стал жертвой несправедливости, репрессий. Ахмет Байтұрсынұв был реабилитирован спустя 51 год после его расстрела.

Ахмет Байтұрсынов - крупный общественный деятель Казахстана и Средней Азии XX века. Его общественная деятельность началась с 1905 года. Ахмет принимал активное участие в Каркаралинских событиях. Он в своих статьях обсуждал плохие и хорошие стороны указа российского царского правительства в 1916 году. Во время первой русской революции представители интеллигенции хотели пробудить сознание казахского народа. Были и плоды этого движения: среди казахов начались распространяться политические мысли. Ахмет Байтұрсынов раскрыл политику царского правительства, предложил несколько путей для развития казахского народа, он привел к знаниям свой народ и сформировал национальное самосознание народа.

Ахмет Байтұрсынов внес большой вклад в развитие лингвистики и образования. Особенный вклад - это то, что он предложил алфавит, на основе которого были принципы арабской графики. А. Байтұрсынов - автор первого казахского букваря. Осуществлённая им тогда же реформа казахской письменности получает поддержку в среде прогрессивной интеллигенции, а в 1924 году она была принята официально. Новый казахский алфавит, названный в честь учёного байтұрсыновским, в своё время служил хорошим образцом для всех тюркоязычных народов. При проведении реформы письменности наши зарубежные соотечественники до сих пор пользуются байтұрсыновской графикой [2, с.27].

В 1912 году учёный убрал чисто арабские буквы, которые не используются в казахском языке и добавил «специальные» буквы для казахского языка. Новый алфавит получил название «Жана Емле» («Новая орфография»). А.Байтұрсыновым были разработаны основы казахского языка и терминология казахской грамматики. Он создал учебники и возглавлял Академический центр республики, задача которого заключалась в создании необходимых программ и учебников для казахских школ и помогал в подготовке научно-педагогических кадров. Ему принадлежат материалы в учебниках, таких как: «Учебное пособие» 1912 года, «Азбука» 1924 года, «О терминологии в тюрских языках» и методическое пособие «Баяншы» 1926 года и различные хрестоматии.

Как я упомянула вначале, Ахмет Байтұрсынов призывал родной народ к получению образования, приобщению к искусству. В современное время эта тема остается актуальной. Главное богатство человека - образование. Как бы ни был богат народ, без образования его богатства всегда будут переходить в руки цивилизованных народов.

Первый президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев в ежегодном послании к народу Казахстана всегда обращал внимание на вопросы образования: «Наша молодежь должна учиться, овладевать новыми знаниями, обретать новейшие навыки, умело, и эффективно использовать знания и технологии в повседневной жизни». [3.]

А. Байтұрсынов после окончания учебы в городе Оренбург работал преподавателем в Кустанайской, Актюбинской и Каркаралинской области, в училищах и школах. В 1921-1928 годах работает в Казахском институте народного образования, где читает лекции по казахскому языку и литературе. А в 1928-1929 годах А.Байтұрсынов – профессор Казахского государственного университета.

Педагог-просветитель уделял большое внимание личности учителя. Прошло достаточно много времени, но до сих пор учитель играет большую роль в становлении будущего поколения. Нас будущих педагогов обучают квалифицированные преподаватели, которые делятся своими знаниями и опытом. На занятиях по дисциплине «Введение в педагогическую профессию» мы не только изучаем физическое и умственное развитие детей, но и учимся чувствовать настроение ребенка. Нужно постараться, чтобы ребенок проявил интерес, был любознательным.

«Если не будет затруднений, дети по-настоящему заинтересуются учёбой. А чем лучше будут усваивать грамоту дети, тем больше вдохнутся обучать их родители. Таким образом, умелое обучение учителей увеличило бы число учеников, придало бы силу скорейшему продвижению обучения вперёд». [4, с.15].

Ахмет Байтұрсынов сказал: «Если для народа главное богатство – здоровье, то главные богатства для души – знания и искусство. Только с их помощью народы находят свое место в цивилизации. Главное сейчас – дать знания молодежи, научить ремеслу, профессии. Для воплощения этих задач в казахской степи нужно повсеместно открывать казахские школы, преподавать на казахском языке». [5, с. 21]. В этих словах чувствуется озабоченность патриота, человека, который переживает за будущее своего народа. И его мечты нашли воплощение, сейчас по всему Казахстану открыты школы, колледжи, вузы. Дети, подростки, молодежь получают достойное образование.

Вот что пишет о педагоге поэт и современник Сакен Сейфуллин: «Когда другие образованные господа искали чин и погоны, Ахмет был единственный, кто заступался, боролся за честь и достоинство, который стремился пробудить дремлющее народное сознание, встряхнуть честь нации от притеснений, от рабства. Многие из образованных казахов продались уездным, губернаторам и судьям, устроились толмачами, некоторые продали даже честь и занимались предательством, Ахмет отдавал душу казахскому народу». [6.]

В своей будущей деятельности, в качестве преподавателя казахского языка, мы будем ориентироваться на личность Ахмета Байтұрсынова и придерживаться принципов великого педагога, помнить о его огромном вкладе в образование казахского народа.

Литература:

1. *Ахмет Байтұрсынов – образец истинной преданности народу*// URL https://adebiportal.kz/ru/news/view/ahmet_baitursinov__obrazets_istinnoi_predannosti_kazahskom_u_narodu__19621
2. *Байтұрсынов, А. Букварь - система знаков*// Жалын.-1989. - С.203-2053
3. *Послание Президента РК Н.Назарбаева народу Казахстана «Нұрлы жол – Путь в будущее», Астана, 11 ноября, 2014 г.*
4. *Байтұрсынов, А. Об обучении [Текст]/А. Байтұрсынов. // Казах. -1913.- № 11. - С.199.*
5. *Байтұрсынов, А. Нужды школы [Текст] /А. Байтұрсынов// Казах. -1914.- № 62. -С .196 - 198.*
6. *Ахмет Байтұрсынов – образец истинной преданности народу*// URL https://adebiportal.kz/ru/news/view/ahmet_baitursinov__obrazets_istinnoi_predannosti_kazahskomu_narodu__19621

Дарибаева Т.С.

*Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ.
tanzira@mail.ru*

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ТІЛДІ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕСІ

One of our tasks is to find and thoroughly study the achievements and shortcomings, achievements and shortcomings of the beginning of the Kazakh linguistics. So far, we are convinced that the field of science in our native language began in the 10s of the twentieth century and was founded by Ahmet Baitursynov. This article considers the issue of language teaching in the works of the reformer of Kazakh linguistics A. Baitursynov. The importance of the scientist's works in modern linguistics is also discussed.

Біз қазақ тіл білімінің дамуы, негізі қалануы туралы, білім беру жүйесінің әдістемелік құралдарының пайда болуы туралы, ұлттың ғылыми-теориялық көзқарастарының қалыптасуы туралы, және осы өзгерістердің барлығына карамастан ұлттық ерекшелігінің сақталып қалуы туралы сөз қозғағанда жиырмасыншы ғасырдың бас кезеңіне қараймыз. Және сол кезеңдегі Алаш қайраткерлерінің еңбектеріне үңілеміз. Сосын осы кезеңнің қазақ әдебиеті мен мәдениеті

тұрғысынан ғана емес, педагогика, психология, филология, тарих, қысқасы ғылымның бар саласы бойынша қазақ өркениеті дамуының алтын ғасыры болғандығын түсінеміз. Ал сол Алашорданың ішінде өз заманының қайраткер тұлғасы ғана болып қоймай, өзінен кейінгі күллі ұрпаққа рухани көсем болған азамат – Ахмет Байтұрсынұлы. Ол – қазақ халқына мәңгілік азық боларлық еңбектердің иесі.

XX ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қоғамының саяси, мәдени өміріндегі орны айрықша ірі тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы, алдымен, халқының өз тұсындағы рухани көсемі, өз сөзімен айтқанда, «адалдықтың тұқымын себуші» парасатты перзенті деп танылады. Ол – бүгінде тұтас бір институттың немесе ондаған авторлар ұжымының жұмысын бір өзі істеген еңбек иесі, атап айтсақ, А. Байтұрсынұлы – сол кезеңдегі алты миллион қазаққа ұлттық жазу жасап берген реформатор; қазақ балаларының ана тілдерінде оқуына күш салған қоғам қайраткері; ұлттық мектептерде балалардың өз тілінде сауатын аштыратын «Әліпбилердің», әрі қарай оқытатын оқулықтардың авторы; ұлттық ғылым саласы – қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы лингвист-ғалым; қазақ әдебиеттану теориясын тұңғыш рет ұсынушы филолог-ғалым; халқының мәдениет тарихын зерттеуші тұңғыш мәдениеттанушы-ғалым; ана тілін оқыту әдістемесін жаңа сипатта ұсынушы жаңашыл-педагог; осы күнгі ұлттық академиямыздың іргетасын қалап, Қазақстан ғылымын ұйымдастырушылардың бірі; қазақ тілі мен әдебиетінің тұңғыш профессорларының бірі. Осылардың барлығының үстіне ол – қазақ сөзінің құдіретін танытқан сөз зергері – ақын, кезінде «көсемсөз» деп аталған жаңа жанрдың көшбастаушысы, ірі публицист, қазақтың ән-күйін жақсы білген өнер иесі [1, б б.].

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ тілінің грамматикасы – фонетика, морфология, синтаксис бүтін бір бірлікте алып, ұлттық тіл ғылымын жасады. Қалыптасқан қазақ тіл білімінің ғылымы аз ғана уақытта қаланған жоқ. Ол талай жылғы, талай майталмандардың көз майы жегілген жұмыстардың нәтижелері арқылы жинақталды. Ғалымның өзі айтқандай, тілдің әуелі грамматикалық ілімін қалыптастырудан, сонан соң грамматикалық құрылысын зерттеп-зерделеп, қалаудан басталды. Мұны өзі өмір сүрген тұстағы замандастары «Ақаң түрлеген ана тілі», «Ақаң салған әдебиеттегі асыл сөз» деп әспеттесе, тәуелсіздік кезеңдегі ғылымның тілші-мамандары қазақ тіл біліміндегі «Байтұрсынұлы бастаулары» деп жүр [2, 3-13 бб.].

Ғасырдың басында «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. ...Біздің заманымыз – жазу заманы, жазу мен сөйлесу ауызбен сөйлесуден артық дәрежеге жеткен заман» - деп жазды реформатор-ғалым өзінің тіл туралы зерттеу мақаласында [3]. Сондықтан ол қазақ әліпбиін түзеп, түрлеудің, ана тілінде оқулықтарды жазудың мәні зор екенін ғасыр басында қоғам ахуалмен байланыстыра отырып, аса жауапты жұмысты қолға алған. Реформаланған араб жазуы негізіндегі қазақ әліпбиінің өз кезінде қазақ халқының мәдени дүниесінде зор серпілістер әкелгенін, қалың көпшілікті жаппай сауаттандыру ісіне, жазба дүниелердің дамуына, баспа жұмысының жандануына ықпал еткені туралы замандастары жарыса жазды. Мәселен, өз ұлтымыздың зиялылары ішінен алғаш қалам тербегендер – М.Дулатов, Е.Омаров, Т.Шонанұлы, С.Сейфоллаұлы және М.Әуезов т.б. болғанын алдыңғы бөлімде сөз еткенбіз. Яғни, тұлғаның ұшан-теңіз атқарған жұмыстары ғасыр басында-ақ айырықша аталып, жоғары бағаланды.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған адам. Сол үшін қазақша сауат ашатын әліппе құралын жазды.

Бұл кітап алғаш рет 1912-ші жылы Орынбордағы жарық көрген. Автордың «Балалар, бұл жол басы даналыққа» деп басталатын «Тарту» атты ғибрат тақпағын оқулықтың беташары ретінде берген [4, 56 б.]. Кітаптың әріп үйретер бірінші бетінің үстіңгі оң жағына Құран сөзі: «Би исми-иллаһи-рахмани-рахим» шырағдандай орналастырылған. Әрі қарай қазақ әріптері төте жазу жолымен рет-ретімен беріледі де, әрбір хариіптің тұсына таңбасы және сол таңбаның атауы жазылады. Және төменгі жағына оқытушыға түсінік, яғни нұсқаулығы қатар ұсынылады. Сонымен қатар, соңына қазіргідей шұбыртпалы ұзыннан-ұзын мәтіндер емес, қысқа әрі нұсқа оқушының ұғымына сай, түсінігіне лайық мәселен: Туысқан-туған атаулары, тұрмысқа қажетті киім, үй саймандары, ыдыс-аяқ, мал мен хайуандар атаулары және ас-тағамдармен қатар, дене

мүшелерінің атаулары т.б. қамтылады. Оқу құралының екінші кітабы алғашқы әліппеге жалғасты ретінде толықтырылып, 1913-ші жылы шықса, «Әліппе – астары» атты әліппеге жетекші құралы 1924-ші жылы жазылған. Осы оқулықтардың бала сауаттандырудағы қажеттілікті өтеудегі зор қызметіне, оның 1912, 1913, 1914, 1916, 1921, 1922 (2 рет), 1923, 1925-ші жылдары жиі басылым көруі айғақ. Кітап ғалымның аяулы есімі ақталғаннан кейін бірінші рет бүгінгі әріпке түсіріліп, ҰҒА-ның Тіл білімі институтының дайындауымен 1992-ші жылы жарық көрген «Тіл тағылымы» атты жинаққа енді [4, 33-47 бб.]

«Оқу құралы» таңбаларды танытудан басталады. Кітап бетінің төменгі тұсындағы сілтемеде хат таныту жолы көрсетіліп, сабақ әдісі қоса беріледі.

Иллюстрация ретінде көбірек келтірілген тұтас текстер «Тіл-құралдың» синтаксиске арналған 3-кітабы мен ересектердің сауатын ашуға арналған әліппе – «Сауат ашқыш» деген кітапта орын алған. Бұларда автор Қожанасыр Алдаркөсе әңгімелерінен бастап, халық аузындағы аңыз-әңгімелерді, билер сөздерін бұрынғы өткен ақын-жыраулар мұраларын Абай, Ыбырай және өзінің өлеңдерін аударма және төлтума мысалдардың Жуковский, Красновский сияқты орыс ақындарынан жасалған аудармаларды, Ыбырай Алтынсариннің «Хрестоматиясындағы» кейбір әңгімелерді, Нысанбай ақынның «Кенесары-Наурызбай» поэмасынан алынған үзінділерді пайдаланған. Бұл текстердің мазмұнында оқу-білімге, еңбекке шақыратын адамгершілікті уағыздайтын жолдар көзге түседі.

Міне, Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеудегі және оқу-ағарту майданындағы істеген істері мен жасаған еңбегі осындай. Ахмет Байтұрсынов – қазақ әдебиетін зерттеуші. Ахмет Байтұрсыновтың жас қазақ ғылымына еткен қызметі тек білімі саласында емес, әдебиеттану саласында да айрықша зор болды. Өткен ғасырдың II жартысында-ақ халық ауыз әдебиет үлгілерін жинап, жарыққа шығару дәстүрі отандық филологияда бел алған игілікті іс болды. Бұл дәстүрді әр халық интеллигенциясының озат өкілдері жақсы қабыл алып, өздері де ат салысқандары мәлім. Ахмет Байтұрсынов та 1895 жылы «Тургайская газетаның» бетінде, №39, 24 қыркүйектегі санында «Киргизские приметы-пословицы» деген атпен материалдар жариялайды. Мұнда шаруашылық жайын ойлап, жазғы-қысқы, ертеңгі-кешкі ауа-райын болжап айтқан түрлі халық сөзін береді. 1923 жылы «Ер Сайын» жырын Москвада жарыққа шығарады, оған алғы сөз жазып, түсініктемелер береді. 1926 жылы «23 жоқтау» атты жинақ түзіп, оны да Москвадан шығарады. Мұнда да қазақ ауыз әдебиеті үлгілері берілген. Қазақ тарихының 400 жылын қамтитын мұндай үлгілерді жариялаудың мақсат-мәнісін кітаптың алғы сөзінде түсіндіріп кетеді. Әдебиетке қатысты ой-пікірлерін білдірудің басы деп оның «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 39-41 сандарында жарияланған «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады.

Тіл білімінің әр саласына қатысты нақтылы мәселелерді сөз еткен А.Байтұрсыновтың зерттеу еңбектерін былай қойғанда, «Оқу құралы», «Сауат ашқыш», «Тіл-құрал» сияқты оқулықтарында қолданылатын әдіс-тәсілдердің ерекшелігі – өз алдына арнайы қарастыруды қажет ететін өзекті мәселе. Кез келген әдіскер мұғалім тілшінің еңбектерін оқу арқылы тілдік материалдармен танысып қана қоймайды, сонымен қатар оқулықтарда берілген тақырыптарды оқытудың әдістемелерін де үйренеді.

«Тіл-құралы» – қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін оқулықтың кіріспесінде автор арнайы атап өтеді. «Мұндағы баяндалған тіл білімінің қайсысын қандай әдіспен үйрету жағы да толық көрсетілген жоқ. «Тіл- құрал» - қазақ тілінің жүйеленген білімін баяндайтын нәрсе, әр мұғалім әр түрлі әдіспен үйретсе де, балалардың үйренетін білімі осы «Тіл-құралдағы» білім болып шықпақ», – дейді [5, 15 б.].

Тілді үйретуге қатысты А. Байтұрсыновтың ұсынған тиімді тәсілдері мен қағидалары мыналар:

1. Тілдік материалды жеңілден ауырға, оңайдан қиынға, жайдан күрделіге қарай оқыту керек деген дидактикалық принципті өте тиянақты ұстаған, оны уағыздаған.
2. Кез келген тілді үйретуді «қарыптан», яғни әріптен, әліпбиден бастау қажет.

3. Тілді үйрету ана тілінің сөз, сөйлем жүйесін білгізумен қатар жүруі тиіс.

4. Тілді оқытуда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, мысалдар, өлең-жыр, қызық әңгімелер маңызды орын алу қажет.

5. Тіл арқылы сауат ашуда суреттерге көп мән берілуі керек.

6. Оқушыларға арналған материалдар аса түсінікті болуы шарт.

7. Мәтіндер, көрнекілік, иллюстративтік материалдар, қазақ баласының, халықтың ұғымына таныс, жақын болуы тиімді.

8. Тілді оқытуда тілді ұстартуға, көркем сөзге де ден қойған дұрыс.

9. Тілді үйрету үшін мұғалім бірнеше әдісті меңгеріп қана қоймай, табанда өзі қажет әдісті тауып, пайдалана білу керек.

10. Мұғалім балаға білімді өз тәжірибесі арқылы жинақтауға жағдай жасап, тілді тез үйренуге қарай үнемі бағыт-бағдар сілтеп отыруы қажет [6].

Қазақ тілінің дыбыс жүйесі мен оны таңбалайтын әріптер туралы пікірлерін ол 1912 жылдан бастап «Айқап» журналы мен «Қазақ» газетінің беттерінде білдіре бастайды. «Айқаптың» 1912 жылғы 9-10 нөмерлерінде «Шаһзаман мырзаға» атты көлемді мақала жазып, онда қазақ дыбыстарын білдірмейтін: 3 және жуан 1 сияқты араб таңбаларын қазақ алфавитіне енгізбеу керектігін сөздің тұтас жіңішкелігін білдіру үшін оның алдына дәйекші дейтін таңба қою қажеттігін дәлелдейді, «Қазақ» газетінің 1913 жылғы 34-інші және әрі қарайғы сандарында «Жазу мәселесі» деген үлкен мақала жариялап, онда кейбір дауысты дыбыстарды таңбалау жайындағы өзінің пікірлерін айтады.

Қазақ тіл білімінің басталар тұсындағы ізденістері мен табыстарын, жетістіктері мен кемшіліктерін дұрыс тауып, мұқият зерттеу – алда тұрған міндеттеріміздің бірі. Әзірге көзіміз әбден жеткен бір ақиқат, ол – ана тіліміздегі ғылым саласы ХХ ғасырдың 10-жылдарынан басталғандығы және оның іргетасын қалаушы Ахмет Байтұрсынұлы екендігі.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ жазуы // «Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ филологиясы: өткені, бүгіні мен болашағы» онлайн семинар материалд. – Алматы: Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2017 – 165 бет.
2. Жанпейісов Е. Байтұрсынұлы бастаулары // А.Байтұрсынұлы атындағы ТБИ Тілтаным №2, 2001, Б. 3-13.
3. Байтұрсынұлы А. Жазу тәртібі // Айқап № 4, Б. 84-86, 1911.
4. Байтұрсынов А. Оқу құралы. Қазақша алифба. – Бишкек: Периодика, 1991. – 97 б.
5. Қазақ тіл білімінің мәселелері / Құраст.: Ф.Әнес. – Алматы, «Абзал-Ай» баспасы, 2013. – 640 б.
6. Оразбаева Ф.Ш. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің тарихы // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы № 2(26), 2021.

Дюсекова Ж.

*Научный руководитель к.ф.н., доц. Таирова Н.А.
КазНАИ им. Т. Журғенова, г. Алматы
dyusjasmin@gmail.com*

ГАЗЕТА «ҚАЗАҚ» - «ГРАЖДАНСКИЙ ПОДВИГ» АХМЕТА БАЙТУРСЫНУЛЫ

This article examines the journalistic activities of Akhmet Baitursynuly, the history of the appearance of the newspaper "Kazakh" and its role in the Kazakh society of that time. The author highly appreciates the activities of the newspaper in the formation of civil society and the formation of the national-patriotic movement.

Ахмет Байтұрсынұлы – поэт, ученый, тюрколог, переводчик, педагог, публицист, общественный деятель. В свое время он стал жертвой несправедливости сталинских репрессий, более полувека не удостоивался упоминания, его имя не занимало достойного места в истории Казахстана. Лишь сейчас, в условиях перемен, когда устраняются «белые» пятна в истории, народу возвращены имена таких его деятелей, как Шакарим Кудайбергенов и Магжан Жумабаев, Жусупбек Аймауытов, Миржакып Дулатов и Ахмет Байтұрсынұлы.

Активная политическая деятельность Ахмета Байтұрсынұлы началась в годы его заведования Каркаралинским русско-киргизским училищем. Здесь состоялась его судьбоносная встреча с представителями передовой казахской интеллигенции во главе с Алиханом Букейхановым, другими будущими руководителями партии «Алаш» и Алаш-Орды. Именно здесь готовилась знаменитая петиция 1905 года с политическими требованиями на имя царя, под которой было собрано 14 с половиной тысяч подписей.

В Оренбурге уже Ахмет Байтұрсынұлы приходит к мнению, что всестороннее формирование общественного сознания нации невозможно без создания регулярной общенациональной газеты. Именно его гениальному перу принадлежит образное и точное определение прессы: «Газета – глаза народа, его уши и язык. Как человеку необходимы глаза, уши и язык, так и народу нужна газета. Народ без своей газеты – как глухой без ушей, немой без языка, слепой без глаз» [1].

Вместе с А.Бокейхановым, М.Дулатовым Байтұрсынұлы начал издавать первую общенациональную газету «Қазақ», которая выступала против передачи русским крестьянам-переселенцам лучших земель, предостерегла от поспешного перехода кочевых аулов к оседлости, знакомила с методами ведения земледелия и животноводства, призывала к единению народа и активной политической борьбе, повышению грамотности и культурного уровня.

Как свидетельствуют архивные источники, разрешение на издание казахской газеты под названием «Қазақ» было выдано Ахмету Байтұрсынұлы еще 9 декабря 1905 года, и только в феврале 1913 года появилась первая общенациональная газета «Қазақ». Первым редактором газеты «Қазақ» стал Ахмет Байтұрсынұлы, вторым редактором – Мыржакып Дулатов. Редактор газеты в 1918 году – Жанузак Жанибеков.

Газета «Қазақ» стала главным национальным общественно-политическим изданием в преддверии первой мировой войны и крушения самодержавия. Еще в 1923 году, в статье «Полувековой юбилей Ахмета Байтұрсынова» в газете «Ақжол», Мухтар Ауэзов назвал его «вождем казахской интеллигенции» [1]. Главным в программе газеты было освещение проблем развития казахского языка, культуры, школьного образования.

Газета выходила в период со 2 февраля 1913 по январь 1918 года. За пять лет вышло 265 номеров. Тираж – 3000 экземпляров, отдельные номера издавались тиражом до 8 тысяч. Газета имела распространение почти на всей территории тогдашнего Казахстана, ее получали читатели из Оренбурга, Казани, Уфы, Москвы, Томска, Петербурга; есть данные о ее распространении на территории Китая и Турции.

Как отметил С. Козыбаев, «Выпуск газеты «Қазақ» стал гражданским подвигом А. Байтұрсынова, поскольку было положено начало регулярному газетному и журнальному делу в Казахстане и дана возможность казахам читать периодику на родном языке. Подвижническая редакторская, публицистическая деятельность Байтұрсынова сформировали базу для дальнейшего развития национальной прессы. Именно поэтому мы считаем Ахмета Байтұрсынова организатором печати нового типа. Именно на страницах газеты «Қазақ», несмотря на постоянные происки цензуры, шло обсуждение проблем национального самоопределения, взаимоотношений с другими народами, постоянное приобщение к грамотности, опора на национальные истоки» [2].

Этот гражданский подвиг А. Байтұрсынұлы можно оценить, только поняв, за какое нелегкое дело и в какие трудные времена он взялся. Газета создавалась им при совершенно

скудных материальных средствах и отсутствии помощников. Техническую работу по рассылке газеты выполняли жена Александра Ивановна (Бадрисафа) и приемная дочь Катез, так как для найма экспедитора и секретаря на первых порах не оказалось средств. С первых номеров газета поставила цель всесторонне освещать жизнь казахов и мужественно обличать злоупотребления власти, начиная с правительства и кончая урядниками, за что не раз подвергалась штрафам, а редактор брался под стражу.

Ахмету Байтұрсынұлы удалось сплотить вокруг газеты «Қазақ» и таких видных казахских писателей и поэтов, как Мыржакып Дулатов, Шакарим Кудайбердиев, Магжан Жумабаев, Гумар Карашев, Султанмахмут Торайғыров, Жусипбек Аймауытов, Жаханша и Халел Досмухамедовы и многих других. Благодаря энергии и усилиям таких видных деятелей, передовых людей своего времени, газета стала воистину общенациональным изданием, сеяла среди казахов идею вольности и единства. И главная заслуга редактора в том, что он сумел объединить усилия казахских лидеров в отстаивании интересов коренного населения, доведении передовых идей и мыслей до широких масс. Восемьдесятитысячный тираж газеты (немалый по тем временам) позволял донести до народа волнующие проблемы.

Смело можно утверждать, что редакторская и публицистическая деятельность Ахмета Байтұрсынұлы сыграли неоценимую роль как в создании партии «Алаш», отстаивавшей национальные интересы, так и в самом усилении национально-освободительного движения 1916 года.

В первые же месяцы Советской власти газета «Қазақ» прекратила свою деятельность, так как большевиков беспокоило то, что в ее редакции выросла казахская политическая партия, не совсем солидарная с их взглядами и курсом. И не случайно позднее, в годы сталинских чисток, была учинена жестокая расправа над бывшими активными сотрудниками газеты «Қазақ», сделавшей так много для пробуждения сознания казахского народа.

Газета «Қазақ» издавалась более пяти лет. Ни одно из предшествовавших изданий не могло сравниться с новой газетой ни по качеству, ни по разнообразию тематики и тем более по тиражу. Если в первый год газета «Қазақ» издавалась тиражом три тысячи экземпляров, то, по сведениям исследователей из Оксфордского университета, позже ее тираж превышал восемь тысяч экземпляров, что больше всех предыдущих изданий, вместе взятых [1].

Газета «Қазақ» издавалась на переломном этапе истории казахского народа, сыграв судьбоносную роль. Газета сумела в преддверии революции и крушения самодержавия стать главным национальным общественно-политическим и научно-литературным изданием, сделавшим достоянием общественности и предавшим гласности самые актуальные проблемы и горькую истину жизни угнетенного народа. Не случайно М. Ауэзов период с 1913 по 1918 г. назвал «эпохой газеты «Қазақ». Он же в 1922 году в открытом письме деятелям культуры («Қазақтағы қалам қайраткерлеріне. Ашық хат») отмечал, что в истории казахского печатного слова не было ни одного издания, такого как «Қазақ», которое выполнило бы миссию воспитателя народа, безошибочно определив его направление и возвышая национальный дух [1].

Подводя итог, хочу сказать, что Ахмет Байтұрсынұлы является великим сыном и просветителем казахского народа, он возглавлял Академический центр республики, был профессором филологии первого в истории казахского народа государственного университета. Ахмет Байтұрсынұлы внес неимоверно большой вклад в развитие казахской литературы и письменности. Ахмет Байтұрсынұлы - это культовая личность для всех казахов и других тюркских народов, и нам, его потомкам, ради которых он отдал жизнь, никогда, ни при каких обстоятельствах нельзя забывать об этом великом человеке.

Литература:

- 1. Козыбаев С. Родоначалыңица демократической прессы // Республиканский общественно-политический журнал «Мысль». 16 января, 2013. [Электронный ресурс]: - URL: <https://mysl.kazgazeta.kz/news/478> (дата обращения: 24.03.2022).*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

2. *Козыбаев С. «Қазақ» — первенец национальной прессы Казахстана // Internews Kazakhstan. 31/01/2013. - URL: <https://www.internews.kz/newspage/31-01-2013/794> (дата обращения: 24.03.2022).*

Ербол А.

*Научный руководитель к.ф.н., доц. Сарсембаева А.Ж.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы
alfira.ametova@gmail.com*

БАСЕННЫЕ ТРАДИЦИИ В ЛИТЕРАТУРНЫХ ТРУДАХ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

The article reflects the role of Akhmet Baitursynov in the development of Kazakh literature and writing. Thanks to the translation activities of Akhmet Baitursynov, the works of the Russian fabulist Ivan Krylov became available to the Kazakh people, samples of which were perceived as a call to improve and change life.

Нашу статью мы бы хотели начать словами Мухтара Ауэзова, который говорил, ...что все крупные преобразования в развитии культуры подготовлены деятельностью просветителей, сумевших актуальные знания мировой истории перевести в контекст собственной среды, способных просветить современников для грядущих перемен...

Ахмет Байтұрсынұлы внес большой вклад в развитие казахской литературы и письменности. Свою творческую деятельность известный просветитель начал как баснописец. [1]

Басня – один из наиболее распространённых во всей мировой литературе жанров, имеющий древние и прочные корни не только в литературах западноевропейских народов, но и на Востоке, в Китае, Индии, арабских странах.

Но, следует отметить, что казахам была чужда басня как отдельный литературный жанр. Благодаря переводческой деятельности Абая, Ыбрая Алтынсарина, Ахмета Байтұрсынұва за каких-то лет 10–15 казахам пришлось по душе жанр басни, отдельные образцы которого воспринимались как призыв к улучшению и изменению жизни. [2]

Главная причина здесь заключена в том, что национальный образ мышления нашего народа с самого начала приспособлен к иносказательности.

В целом же, суть басни, как известно, это иносказание, намек, с помощью которых выражается основная поучительная мысль, то есть мораль.

Мы же говорим: «Мораль сей басни такова...»

Басня - жанр, не только тесно связанный с народным творчеством, но и рождённый народом. В ней всегда звучал голос демократических, угнетённых масс, прибегавших к иносказательному, эзоповскому языку, чтобы высказать правду о своей жизни. [3]

«Сорок басен» Ахмета Байтұрсынұва — это творческий перевод басен Ивана Крылова, в которых автор связывает сюжет басни с конкретными явлениями из казахской жизни. Переводы басен выполнены примерно в 1901-1904 году, когда он работал школьным учителем.

Оригинальные стихи в сборниках «Сорок басен» и «Комар» в основном посвящены вопросам культуры, науки, просвещения, прогресса. В них Ахмет Байтұрсынұв выступает как продолжатель просветительских, демократических, гуманистических традиций и взглядов своих предшественников Шокана Уалиханова, Ыбрая Алтынсарина, Абая Кунанбаева. [4]

Казахская басня, как и басни народов мира, по своей эстетической сущности - сатирический жанр, где человеческие отношения и характеры раскрываются посредством образов животных, птиц, растений и других предметов.

Интерес Ахмета Байтұрсынова к басням Ивана Крылова был неслучаен. Басня совмещала в себе могучее средство воспитания, сатиричность, лаконичность, легко запоминалась, поэтому как нельзя лучше отвечала запросам времени.

Ахметом Байтұрсыновым были сделаны следующие новации в басенном творчестве:

1. Переводчика привлекла, прежде всего, сатирическая сторона басни. Ведь в образах Лисицы, Ягненка, Волка, Льва, Овцы легко угадываются современники поэта. В переводах сохранена характеристика зверей и птиц. Переводчик, понимая авторский замысел, заключенный в звуковом оформлении, верно передает его на родной язык.

2. Утверждая в казахской литературе басню как реалистический жанр, А. Байтұрсынов расширял и совершенствовал ее стилистику. Им был выработан свой, самобытный в отношении языка стиль басни. Переводы Ахмета Байтұрсынова строго соответствуют переводу оригинала. Это достигается не путем копирования в переводах национального быта казахского народа, а путем бережного и тщательного воспроизведения содержания произведений, использованием разнообразных приемов.

3. Преображенные басни стали как бы истинно казахскими сочинениями. В них отражены природа казахской поэзии - сочность и богатство языка, его многовековая мудрость.

4. Анализ переводов, выполненных А. Байтұрсыновым, позволяет сказать, что они сработаны на высоком интеллектуальном уровне при совершенном владении обоими языками.

5. Поэт в процессе перевода ищет художественное соответствие, т.е. стремится передать эстетическую ценность подлинника.

6. Казахский поэт был глубоко самобытным художником, идущим от самой жизни.

7. В своих моральных концовках он откровенно выражает свое мнение, выражает осуждение и порицание, утверждая свой нравственный идеал. Переводы А. Байтұрсынова решали и политические задачи, стоящие перед ним как общественным деятелем. [5]

В заключение, хотелось бы отметить, что благодаря переводческой деятельности Ахмета Байтұрсынова и других просветителей, произведения русского баснописца стали созвучны образам степи, понятны и близки по духу и мировоззрению казахам того времени. Сила поэзии и власть языка такова, что крыловские герои "заговорили" народным казахским языком.

Литература:

- 1. Великий сын казахской степи / Библиотека Первого Президента Республики Казахстан / [Электронный ресурс]. – URL: <https://elbasylibrary.gov.kz/ru/news/akhmet-baytursynov-velikiy-syn-kazakhskoy-stepi> / (дата обращения: 12.09.2020). – Текст: электронный.*
- 2. Явление сатиры в публицистических произведениях И.А. Крылова / Автор публикации: Горобец Светлана Анатольевна / [Электронный ресурс]. – URL: <https://infourok.ru/evolyuciya-basennogo-zhanra-v-russkoy-literature-konca-viii-nachala-i-vekov-325229.html> / (дата обращения: 09.03.2018). – Текст: электронный.*
- 3. Вклад Ахмета Байтұрсынова в развитие казахского языка / Большая советская энциклопедия стр 22-24 / [Электронный ресурс]. – URL: https://studwood.net/982772/literatura/vklad_ahmeta_baytursynova_razvitie_kazahskogo_yazyka#743 / (дата обращения: 03.07.2021). – Текст: электронный.*
- 4. Поэтическая деятельность А. Байтұрсынова / Автор публикации: Атабек А. / [Электронный ресурс]. – URL: https://vuzlit.com/410203/poeticheskaya_deyatelnost_baytursynova / (дата обращения: 13.04.2020). – Текст: электронный.*
- 5. Басенные традиции в казахской литературе и переводы из И.А. Крылова. / Автор публикации: Асавбаева Гульзада Байдрахмановна / [Электронный ресурс]. – URL: <https://cheloveknauka.com/basennye-traditsii-v-kazahskoy-literature-i-perevody-iz-i-a-krylova> / (дата обращения: 12.08.2000). – Текст: электронный.*

Ерназар А.Е.

*Научный руководитель Толебаева Ж.Д.
КазНАИ им. Т. Жургеннова, г. Алматы
aziza.yernazar@mail.ru*

КНИГА ЖИЗНИ. ОБРАЗ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

The article is dedicated to Akhmet Baitursynov, a prominent political and public figure of Kazakhstan. Based on the analysis of archival documents, the historiography of the issue, an attempt was made to reveal the reasons for the arrests and execution of A. Baitursynov during the years of the Great Terror. The obstacles placed by the authorities in the restoration of historical justice are revealed, the mechanism of rehabilitation of the victims of repressions is studied. This article also discusses the life path of one of the prominent representatives of the Kazakh people, Akhmet Baitursynov. The work can be used in the study of the history of Kazakhstan, it reveals the biography and activities of Akhmet Baitursynov, which is an example for Kazakhstani and world youth to follow, the work contributes to the education of Kazakhstani patriotism.

Ахмет Байтұрсынов - великий сын казахского народа, родился в 1872 году Тургайской области. В народе он известен как казахский просветитель, ученый-лингвист, литературовед, тюрколог, поэт и переводчик, общественный деятель и политический публицист. Когда великому просветителю было тринадцать лет полицейские приехали к ним домой и устроили погром. Отец Ахмета и его три брата не стерпели такое издевательство дав ответ избивением полковнику. И за это их выслали в Сибирь на целых пятнадцать лет. Байтұрсынов обучался у аульных молда, что в переводе с казахского означает муллы. Его отдали в Тургайское двухклассное русско-казахское училище. После, окончив его Ахмет Байтұрсынов отправляется в Оренбург для продолжения образования, и затем поступает в четырехлетнюю учительскую школу, основанную просветителем Ыбраем Алтынсариним. В этом городе ему не легко удается, т.к. он испытывает большие финансовые трудности. В итоге он все же окончил школу в 1895 году.

Далее в 1895-1905 годах он преподавал в аульных волостных училищах городов таких как Актюбинск, Костанай и Каргалы.

Когда он работает в Костанайском уезде он живет в доме у лесника, где полюбил его дочь Александру Ивановну. Там они и поженились. Их брак был совершен по-мусульмански в Костанае. Александра меняет свое имя и фамилию, после чего стала именоваться Бадрисафой Мухаметсадыковной Байтұрсыновой. Они жили в Костанае, где Байтұрсынов работает учителем в русско-казахской школе. На следующий год они переезжают в Омск, затем в Каргалинск, где пребывают там до 1909 года. Но детей у них не было.

Начиная с 1905 года Байтұрсынов активно включается в политическую деятельность. В те годы он стал одним из авторов «Каркаралинской петиции», где настоятельно требовалось от государства прекратить экспроприацию земли у казахов, приостановить поток переселенцев, учредить народные земства. После чего, в 1907 году его заключили в тюрьму за то, что он критиковал царскую администрацию, а в 1909 году Байтұрсынов вторично был заключен на целых 8 месяцев без суда в семипалатинскую тюрьму. Вскоре в 1910 году был освобожден из заключения с запретом в течение двух лет проживать в Степном Крае, Семиреченской и Тургайской областях. Начиная с этого года до 1917 года жил в Оренбурге под присмотром полицейских.

В 1913 году Ахмет вместе с бывшим депутатом Первой Государственной Думы Алиханом Букейхановым и поэтом и писателем Миржакипом Дулатовым открывает газету «Казах» в Оренбурге. На следующий год его оштрафуют на крупную сумму за критику местных

властей, и в качестве замены штрафа он соглашается на трехмесячный арест для спасения газеты. Но после сбора средств среди подписчиков газеты был освобожден. В газете он писал:

«Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре, для этого мы обязаны первым долгом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу...».

Газета просуществовала не так долго – всего лишь 5 лет – до осени 1918 года. Однако за это время она успела стать главным национальным общественно-политическим и научно-литературным изданием.

Байтұрсынов в 1917 году на двух Общекиргизских съездах в Оренбурге участвует в создании казахской партии Алаш. Он был одним из организаторов и руководителей правительства Алаш-Орда. В конце этого же года его выбирают в Учредительное собрание от Тургайского избирательного округа по списку №1 (то есть Алаш). В бурные годы Февральской и Октябрьской революций, как и многие представители российской и казахской интеллигенции, А. Байтұрсынов не сразу разобрался в сути и содержании происходящих событий и некоторое время находился под влиянием националистических настроений. Далее он был амнистирован от 4 апреля 1919 года. После этого ему пришлось перейти на сторону власти. После этого он вступил еще и в члены Коммунистической партии большевиков. При Советской власти Ахмет Байтұрсунов занимал разные ответственные должности и в то же время он не прекращал учительско-педагогическую деятельность. В настоящее время состоит преподавателем Киргизского Института и представителем Научно-Литературной комиссии при Наркомпросе и почетным председателем Общества изучения Киргизского края.

Но в июне 1929 года его снова арестовали за его политическую деятельность в ранние годы. Он был арестован органами НКВД где сидел в тюрьме в Кызыл-Орде, с Миржакипом Дулатовым. После он был выслан в Архангельскую область, а жена Байтұрсынова Бадрисафа Мухаметсадыковна и их приемная дочь Шолпан были отправлены в Томск. Но благодаря жене Максима Горького, Е. Пешкове которая работала тогда в комиссии Красного Креста, Ахмет Байтұрсынов был освобожден. Тогда он вместе со своей семьей возвращается в Алма-Ату и жил в доме, позже ставшем его Домом-музеем. Увы, в октябре 1937 года он снова был арестован, спустя два месяца был расстрелян как «враг народа» по приговору тройки НКВД.

Байтұрсынов был не только настоящим педагогом, а также реформировал казахский алфавит, которой мы пользуемся по сей день. Алфавит Байтұрсынов реформировал на основе арабской графики, тем самым дав возможность, пользоваться ею миллионам казахов, живущим за границей. Но через некоторое время, он исключил все арабские буквы, которые не совсем использовались в казахском языке и добавил специфические и легкие буквы для родного языка. После, новый алфавит получил название «Жаңа Емле», что означает в переводе с казахского «Новая орфография». Данный алфавит по сей день до сих пор применяется казахами, живущими в других странах, таких как Китай, Афганистан и Иран. После алфавита он снова внес свой вклад в казахскую грамматику, разработав основы казахской научной терминологии.

Он хотел, чтобы при каждом слове отмечать признак переднего или заднего ряда добавлением знака, аналогичного знаку скрипичного или басового ключа в нотной записи, что существенно сэкономило число вновь вводимых знаков для гласных и примиряло с арабской графикой. В своей статье «Основные формы графической революции в турецких письменностях СССР» Е. Д. Поливанов назвал этот проект «гениальным». «Нет сомнения, — писал Поливанов, — что если бы вопрос о казахском письме... мог бы решаться „вне времени и пространства“ — без необходимости считаться с графикой соседних народностей (а тем более вне задач интернационализации графических приемов), то казахская... школа вполне могла бы удовлетвориться „орфографией 1924 года“». Но проекту Байтұрсынова не суждено было сбыться, когда началась латинизация и кириллизация тюркских языков в СССР.

Ахмет Байтұрсынов также внес большой вклад в развитие казахской литературы и письменности. Особенно, наиболее известны его басни, вошедшие в сборники «Сорок басен» и «Маса», вышедшие, соответственно, в 1909 и 1911 годах. Байтұрсынов провел большую работу по собиранию и изданию образцов казахского устного народного творчества. Он написал вступительную статью и комментарии к поэме «Ер Саин», опубликованной в 1923 году, выпустил книги «23 причитания» и «Литературоведение» последняя из которых является первым научным исследованием по истории казахской литературы. Ему принадлежат тезисы «О терминологии в тюркских языках», опубликованные в 1926 году. Ахмет Байтұрсынов написал ряд учебников для обучения казахских детей родному языку. Среди них: «Учебное пособие», «Пособие по языку», «Азбука», «Новая азбука», и методическое пособие «Баяншы».

Наряду с работой учителя и занятием наукой, активной общественной деятельностью А. Байтұрсынов плодотворно работал в области художественного слова, принимал участие в развитии реалистических, гуманистических, просветительских традиций казахской литературы в условиях 20 века. На рубеже 19-20 веков одной из главных проблем казахской литературы был национальный вопрос, состояние казахского общества, пути его развития.

А. Байтұрсынов активно включился в литературный процесс сборниками стихов и переводов «Қырық мысал» (Сорок басен), «Маса» (Комар), изданием образцов фольклора, разработкой проблем истории и теории казахской литературы в научно-теоретических статьях, трудах, учебниках.

Такова была тяжёлая судьба одного из ярких представителей культуры казахского народа. Он действительно вел борьбу против невежества и несправедливости. И он действительно заслуженно получил звание «Учитель Нации». Он был действительно великим казахским сыном...

Сегодня его именем названы улицы во многих городах Казахстана. Ему установлены памятники в городе Костанай и Шымкент. А также в нашем городе на углу улиц Байтұрсынова и Жамбыла, где он жил в 30-е годы, открыт музей Ахмета Байтұрсынова.

Литература:

- 1. Байтұрсынов Ахмет // «Календарь дат и событий Костанайской области», Костанайская областная универсальная научная библиотека им. Л. Н. Толстого, Информационно-библиографический отдел, 2010, стр. 29 — 34*
- 2. Сайбекова Н. Грамматологическая парадигма: А. Байтұрсынулы и формирование модели казахского письма (казах.). - Алматы: Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, 2020.*
- 3. Мухамедханов, К. наследники Абая [сведения о жизни и творчестве Ахмета Байтұрсынова, Алихана Бокейханова, Магжана Жумабаева, Жусупбека Аймаутова, Миржаскыпа Дулатова] / собрал, исследовал, написал и подготовил к печати его произведения К. Мухамедханов. — Алматы : Атамұра, 1995. — стр. 208.*

Ертай А.

*Алматинский технологический университет, г. Алматы
ertaiakylbek2003@icloud.com*

ҰЛТ ЖАНАШЫРЫ

Әр дәуірге лайықты кемеңгер адамдар өмір сүреді. Ал қазақ халқының тарихында болмысы бөлек, мінезінің байлығымен, терең білім, ақыл-парасатымен дараланған ұлы адамдар өмір сүрді. Бір басында сан салалы өнер тоғысқан тілегей теңіз энциклопедиялық білім иесі қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы,

қоғам қайраткері. Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі Ахмет Байтұрсынұлы ұлт-ұстазы, ұлт жанашыры деп мақтанышпен айта аламыз. Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Сарытүбек ауылында дүниеге келген.

Атасы Шошақ немересі Ахмет өмірге келгенде ауыл ақсақалдарынан бата алып, азан шақырып атын қойған. Ал әкесінің інісі – Ерғазы кішкентай Ахметті Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ мектебіне оқуға берген.

Тоғыз жасында орыс-қазақ мектебін бітіргеннен кейін Орынбордағы төрт жылдық мұғалімдер мектебіне оқуға түседі. 1895 жылы педагогикалық кеңестің шешімімен "бастауыш училищенің оқытушысы" деген атақты алып шығады.

1895 жылы жас Ахметтің оқытушылық қызметі басталады. 1909 жылға дейін ол Ақтөбе, Қостанай мен Қарқаралы уездеріндегі орыс-қазақ мектептерінде сабақ беріп, Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші мен оқытушы қызметін қоса атқарып жүрді.

Қандай ұлы адамды алсаңыз да, оның ұлылығы, ең алдымен, туған халқына деген көзқарасынан танылады.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларын ел қатарына қосылып, білім алуына 1896 жылдары көңіл бөле бастады. 1905 жылдары Ресей «Кіндік үкіметіне» жазылған шығармаларында редакторы болып «Қазақ» газетін шығарып, оның бетінде мәселелер көтеруінен, қазақ балаларын ана тілінде сауаттандырып, әрі ана тілінде оқыту үшін жүргізген күресінен, ең соңғысы сол ана тілінде оқытатын оқулықтар жазуынан, халық ағарту кадырларын дайындап, жас қазақ интеллигенциясы өкілдерін баулуынан танылады.

Ахмет Байтұрсынұлын үстіміздегі ғасырдың алғашқы онжылдықтарындағы қазақ қауымы көшінің рухани басшысы етіп танытқан – оның қазақ халқын «іргелі жұрт» қатарына қосу үшін жүргізген күресі және сол күресте ұстанған бір қаруы- ағартушылық идеясы болды.

Оқу – ағарту идеясы – Ахмет Байтұрсынұлының әлеуметтік қызметінің арқауы, азаматтық борышының негізі, идеологиялық платформасының тіреуі. Бұл форманы мықтап ұстауға итермелеген- оның туған халқының тағдырын ойлаған. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамы жатқан отар ел болатын. Халқы үшін сол кезде қаққан ойшылдардың көзімен көріп, сөзімен айтқанда, бұл тұстағы қазақ халқы «көгі қараңғы, көңілі ұйқылы, еспесі жоқ қайығы қалтылдақ, малы талауда, жаны қамауда» болған «қайран ел, қайран жұрт» еді. Қазақ халқын әлеуметтік теңдікке, азаматтық мәдениетке жеткізетін, амал- әрекеттің бастысы «түгел қазақты» сауатты етіп, көзін ашу, «наландық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық сипаты».

Халықты ағарту мектептен, баладан басталады. Ахмет Байтұрсынұлы қазақ балаларының әйтеуір көзі ашылып, сауатты болуын, ғана емес, тек ана тілінде сауаттануын, содан соң барып өзге ұлт мәдениетіне, тіліне қол созуды принципті талап етті. 1913 жылдың өзінде ол «Қазақ» газеті мінбесін пайдаланып, қазақ қоғамына оқу- білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді.

Ахаң тұлғасын өзгелерден биіктетте түсетін келесі бір азаматтық жүк – ағартушылық. «Жүректегі жарасы он үшінде ойын оятқан» Ахмет Байтұрсынұлының алға қойған ұлан мақсаты – ұлт санасын ояту, халықты өнер-ғылымға үндеп, өркениетті елдердің қатарына қосуды көздеген ағартушылық, отаршылдыққа қарсы ымырасыз күрес. Осынау ұлы мақсаттарға оқусыз, білімсіз қол жеткізуге болмайтындығы бесенеден белгілі. Ал оқып, білім алу үшін халықтың өзіндік жазуы, қажетті оқу құралдары, ұлттық мектептері болуы керек. Оларды жолға қою Ахмет Байтұрсынұлы бәрінен бұрын ана тіліміздің мәселелерімен айналасуға, оны оқу пәні дәрежесіне көтеруге ден қойғызған-ды. Өйткені тіл барлық істің бастауы екендігін, онсыз ешбір білім- ғылымның дамуы мүмкін еместігін ұлы ұстаз жақсы түсінді, жете білді. Ахмет Байтұрсынұлының атқарған ұшан-теңіз руханият істерінің ең зоры – тұңғыш тілші-ғалым ретіндегі

қазақ тіл білімін дамытуға қосқан үлесі. А. Байтұрсынұлы әу бастағы алған білімі, мамандық бағдары жағынан кәсіби тіл маманы емес болатын. Оны тіл біліміне алып келген – жоғарыда айтып өткен оқу-ағарту ісін жолға қою, оқу-білім арқылы қазақ халқын отарлық езгіден құтқару мақсаты. Арнайы дайындықтан өтпегендігіне қарамастан, бойында туа біткен дарыны бар тілші-ғалым тума біліктілігінің арқасында туған тілінің табиғатын, оның құрылымдық категорияларын жете меңгерген-ді. Әрине, қазақ грамматикасының сыры мен қырын танудағы оның алғашқы сүйеніші орыс лингвистикалық мектебінің ілім-білімі болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Бірақ ол ә дегенде-ақ, туыстығы жағынан ерекшеленетін түркі тілдерінің (оның ішінде қазақ тілінің) құрылымындағы орыс тілінен айрықшалайтын басты ерекшеліктерді тап басып тани алды. А.Байтұрсынұлы қазақ тілін оқыту мен зерттеуде белгілі бір жүйелі мақсат ұстанған. Ол алдымен қазақша сауат аштыруды мұрат тұтып, бұл жолда тұңғыш әліппе – «Оқу құралды» жазды, одан соң қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылымын, ана тілінің төл заңдылықтарын талдап, пән ретінде оқытып, үйретуді жолға қойды, сөйтіп, үш бөлімнен тұратын «Тіл – құралды» дүниеге келтірді. Ұлы ұстаздың туған халқына істеген қызметінің үлкен бір арнасы – қазақ баспасөзін қалыптастыру. Халық мұрасына үлкен жанашырлықпен қараған Ахмет Байтұрсынұлы «әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, оның адасып кететіндігін» айтты. Байтұрсынұлы – қазақ кәсіби журналистикасын қалыптастырған ірі қайраткер. Ол өзі аяғынан қаз тұрғызған қазақтың тұңғыш бейресми «Қазақ» газеті арқылы ұлттық баспасөздің негізін қалады. «Қазақ» газеті – алғашқы шынайы жалпыұлттық саяси-қоғамдық газет болды. Өз кезінде газет бүкіл қазақ қоғамына қатысты мәселелерге ой жіберіп, өзіндік көзқарасын, беттүзер бағыт-бағдарын үнемі білдіріп отырды

«Ақмет Байтұрсынов кім десек» Біріншіден, қазақ тілінің әліппесі мен оқулықтарын жазып, білім беруді жолға қоя білген шын мәніндегі алғашқы ағартушы. Екіншіден, араб графикасына негізделген қазақ алфавитін жасап, оқыту әдістемесін түбегейлі түрде жетілдірген ұлттың ұлы ұстазы. Үшіншіден, қазақ тілі мен әдебиетін ғылыми тұрғыда зерттеп, қазақ тіл білімі мен әдебиеттануының негізін қалаушы дана филолог-ғалым. Төртіншіден, тәлімі терең тәржімашы. Бесіншіден, өлең сөзге ой ұйытқан, ойшыл ақын. Алтыншыдан, тұңғыш бейресми «Қазақ» атты газет шығарып, қазақ баспасөзін көркейткен көсемсөздің көшбасшысы. Жетіншіден, ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі жолында жан аямай күрескен қайраткер, кеменгер көсем. Міне, осынау қасиетті жеті бірліктен тұратын Ахмет болмысы бір кездегі Әуезов айтқан «рухани көсемдіктің», яғни, ұлтқа рухани көсемдігінің терең тамырлы, діңінің беріктігінің дәлеліндей,

Ақын арманы - "адамдық диханшысы" болып халқына қызмет ету. Ахмет бұл арманын орындады. Ол туған халқы үшін қасықтай қаны қалғанша қалтықсыз қызмет етті. Халқының, елінің қалаулы сәулелі жұлдызына айналды. Шын мәнінде «адамдық диханшысы» атанды. Ахмет Байтұрсынов есімі ұлтының рухани игілігіне айналар ұлы ойларының өміршеңдігімен халқын ғасырдан ғасырға жаңылдырмай жетелер ұлы рухқа айналары сөзсіз.

Әдебиеттер:

- 1. Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. Кеңес мемлекетінің тарихы. 2-бас., толықтыру. Және қайта құл. М.: Норма, 2008. 720 б.*
- 2. Комидегі саяси қуғын-сүргін тарихының очерктері. Сыктывкар: Тәубе қоры, 2006. 242 б.*
- 3. Куликов Қ.И. SOFIN ісі. Ижевск: УИИЯЛ, 1997. 386 б.*
- 4. Земкова Е., Рогинский А. Эмпатия мен немқұрайлылық арасындағы кеңестік қуғын-сүргін құрбандарын ақтау // Остеуропа. 2017. № 11-12. 97-123 б.*

Жақсылық Ж.А., Текеева Г.К.

*Алматинский технологический университет, г. Алматы
zhaksylykzhanym@gmail.com*

ГРАНИ ЛИЧНОСТИ А.БАЙТУРСЫНОВА

The report examines the role and place of Akhmet Baitursynov in the history of our country. Akhmet Baitursynov was a real teacher of the nation, a versatile personality in pedagogy, poetry, journalism, science and other branches of culture.

История каждого народа неразрывно связана с теми личностями, которые в разное время оставили яркий след в его судьбе. Однако значительность любого исторического деятеля измеряется, прежде всего, его мудростью, умением смотреть далеко вперед и степенью причастности к судьбе собственного народа и родины.

1930-е гг. – период массовых репрессий. В 1937-1938 гг. в национализме и шпионаже были обвинены многие видные деятели. Был нанесен непоправимый вред республике в демографическом и интеллектуальном потенциале. Жертвой жестоких репрессий стал и видный общественный деятель Ахмет Байтұрсынұв – поэт, ученый, тюрколог, переводчик, педагог, публицист. Лишь в наше время, в условиях перемен, к народу возвращается его имя. Грани личности Ахмета Байтұрсынұва представляют особый интерес для рассмотрения, так как он был по-настоящему разносторонним человеком.

Ахмет Байтұрсынұв родился 18 января 1873 года в Тосынской волости Тургайского уезда, в семье крестьянина. Первоначальное образование Ахмет получил в родном ауле, затем учился в Тургайском русско-казахском училище и в Оренбургской учительской семинарии. Педагогическую деятельность начал в 1895 году учителем аульной школы. В 1909 году он был заведующим двухклассным русско-казахским училищем. В это же время Ахмет примкнул к оппозиции, за что был арестован и сослан в Оренбург. К этому периоду относятся его научные поиски в области казахского языкознания. В последующие годы он приступает к разработке принципов реформы казахской письменности. Также А. Байтұрсынұв проводит большую работу по собиранию и изданию образцов казахского устного народного творчества, пишет ряд учебников для обучения казахских детей родному языку. В 1913 г. А. Байтұрсынұв становится первым редактором газеты «Казах». Главным в программе газеты было освещение проблем казахского языка. После революции 1917 г. Ахмет был членом партии «Алаш», поэтому избирался членом Военно-революционного комитета Киргизского (Казахского) края. В 1920 году он вступает в РКП (б), в 1921–1928 годах работает в Казахском институте народного образования. В июне 1929 года во время творческой поездки в Кызыл-Орду А. Байтұрсынұв был арестован по обвинению во встрече с зарубежными учеными в 1926 году и разработке плана отделения Казахстана от России. В 1931 году был сослан в Архангельскую область, откуда вернулся в Алма-Ату спустя три года. В 1937 году, когда поднялась новая волна репрессий, он снова был арестован. 8 декабря 1938 года Ахмет Байтұрсынұв был расстрелян как «враг народа».

Личность Ахмета Байтұрсынұва разносторонняя. Одной из её важнейших граней можно считать его педагогический талант. Ахмет с юных лет стремится получить образование несмотря на многочисленные трудности. В 1895 году он оканчивает четырехлетний курс учительской школы в Оренбурге и начинает свою педагогическую деятельность. В период с 1895 по 1909 год он учителствует в аульных, волостных и двухклассных училищах в Актюбинском, Кустанайском и Каркаралинском уездах. В 1896 году в Омске Ахмет Байтұрсынұв знакомится с историком А. Е. Алекторовым, который возглавлял в то время школьное дело в северных областях. Эта дружба дала начинающему преподавателю многое. А. Е. Алекторов приобщил Байтұрсынұва к просвещенной деятельности. Видя тяжелое положение

своего народа и царившую неграмотность, он окончательно выбирает путь преподавания, а также начинает задумываться о борьбе.

Так раскрывается следующая грань личности Ахмета Байтұрсынова, а именно его стремление к переменам и благополучию своего народа. Революция 1905-1907 гг. вызывает в нём надежду на изменения, поэтому он активно участвует в народных волнениях, часто выступает перед демонстрантами, организует группу казахских интеллигентов, вместе с ними составляет петицию в адрес правительства в Петербурге. Жандармы арестовывают А. Байтұрсынова и его товарищей в 1909 году и заключают в Семипалатинскую тюрьму, продержав под следствием восемь месяцев. Затем его высылают за пределы казахской земли, однако борьбу за свободу своего народа он не прекращает. В те годы он писал стихи как поэт-протестант. Ахмет Байтұрсынов превращает поэзию в оружие борьбы с политикой монархической России. Его сборник «Сорок басен» увидел свет в 1909 году в Петербурге. Он принёс ему известность поэта, переводчика и человека, болеющего всей душой за народ. Стремясь вызволить народ из оков отсталости, Ахмет Байтұрсынов понимал, что подъём культуры можно осуществить через всеобщее просвещение. В этом заключаются две грани его личности – педагогический талант и любовь к народу.

Также важнейшей гранью личности Ахмета Байтұрсынова является его стремление к знаниям и литературе. Ведь он является выдающимся ученым и публицистом. А. Байтұрсынов исследует казахский язык, пишет статьи и учебники по языкознанию. В результате его научно-педагогических трудов мы имеем киргизскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию киргизского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтұрсынов поднял киргизскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы.

Ахмет Байтұрсынов стал одним из тех, кто оказал громадное влияние на формирование литературоведения казахского народа. Многогранный талант литератора позволил казаху успешно создавать поэзию, писать публицистические произведения, переводить на казахский язык русские сказки. Он является не только ученым, переводчиком, этнографом, составителем многих учебников, но и борцом за свободу и счастье своего народа. Он был и остался в памяти народа светилом казахской науки и культуры.

Литература:

- 1. [Электронный ресурс]//URL: <https://liarte.ru/kursoyaya/vklad-a-baytursynova-v-literaturnuyu-kritiku/>*
- 2. Атабек А. Ахмет Байтұрсынов: «Читайте сердце наших знаки» / А. Атабек // Ленинская смена. — 1989. — 7 окт.*
- 3. Бейсенбаева С. Ахмет Байтұрсынов // Новое поколение. -1996. -№ 163.*
- 4. Исмагулов Ж. Доброе имя Ахмета / Ж. Исмагулов // Позция. -1990. - № 23.*
- 5. Кекильбаев А. Учитель, перед именем твоим: Выступление на торжественном заседании, посвященном 125-летию со дня рождения Ахмета Байтұрсынова / А. Кекильбаев // Казахстанская правда. -1998. - 15 окт. (№ 193). — С.2 — 3.*
- 6. «Казахи». Справочник, том II, «Исторические личности».*

Жанатбекқызы Ж..

*М.Х.Дулати атындағы ТарӨУ, Тараз қ.
zzhanatbekkyzy@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ "ҚАЗАҚ" ГАЗЕТИ

The article highlights the work of Akhmet Baitursynov, a unique figure who made a significant contribution to the development and prosperity of national identity, the role of the "Kazakh" newspaper in the development of our national civilization and its society.

XX ғасырда бодандықтан зәразап болған халқымыздың саяси сана сезімін оятып, ұлтына темірқазықша жол сілтеп, тәуелсіз ел болуына ықпал еткен ұлттық интеллигенция өкілдері еді. Ұлттық санамыздың жаңа сипатта қалыптасуына бар саналы ғұмырын арнап, қазақ тағылымы мен танымының көкжиегін кеңейтуге үлес қосқан алаш арыстарының бірі - Ахмет Байтұрсынұлы. Ахмет Байтұрсынұлы - XX ғасыр басындағы ел қамы үшін күресті биік тұтып, ұлтжандылықтың жалауын желбіреткен, сахара жұртының рухы мен болмысына еркіндік пен бостандық дәнін сепкен "Алаш" партиясының көсемі, қазақтың біртуар тұлғасы...

Өкініштісі, өз өмірін ел ертеңіне бағыштаған тұлғалар есімі мен еңбектеріне шектеу қойылып, "Ұлтшыл", "буржуазияшыл" деген негізсіз жалған айыптар тағылып, тарих беттерінен ысырылғаны белгілі. Егемендікке қол жеткізіп, зайырлы мемлекет атанған тұста ұлт үшін ұлағатты қызмет қылған рухани көсемдеріміздің есімі қайта жаңғырды. Ендігі мақсат - ұстаз мұрасын зерттеп, оның танымдық-тағылымдық мәнін, әлеуметтік сипаты мен қоғамдық қызметін дәріптеу.

Ахаң мұрасы - сан қырлы, сан салалы. Ол - ақын. Ол - публицист. Ол - тілші. Ол - қазақ тілі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым. Ол - қазақ жазуының реформаторы. Ол - ағартушы. Ол - мемлекеттік қайраткер. Бір басына сан түрлі өнерді жинаған

Тәуелсіздікті мұрат етіп, елінің еркіндігі үшін күрескен ұлт қайраткері, қазақ руханиятының көсемі - Ахмет Байтұрсынұлы есімін еске алғанда, "Қазақ" газеті жайлы сөз қозғамау мүмкін емес. Ұлттық ой-сананың өркендеуі һәм дамуына қалтқысыз еңбек сіңіріп, соны серпіліс туғызған бірегей тұлға Ахмет Байтұрсынұлының қазақ мерзімді баспасөзінің тұғырын орнатудағы еңбегі ұшан-теңіз.

Аханның өлшеулі ғұмыры ұлттық баспасөзімізбен біте қайнасып жатыр. Руханияттың көзі әдебиет және көркем шығармаларда болса, қоғам арасында рухани құндылықтарды орнықтыратын - баспасөз. Осыны жете түсінген Ахмет Байтұрсынұлы және оның замандастары Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатовтар бастаған "Алаш" Зиялы қауым өкілдері ұлттық мүддені қорғауда білектің күшіне емес, ақылмен іс қылуды жөн көрді. Қазақтарды қараңғылықтың шырмауынан шығарудың жолы - білімде, ағартушылықта деп санап, осы мақсаттарын ұлттық баспасөз негізінде жүйелеген болатын. Олар қазақ халқына газеттің ұлттық өркениетімізді қалыптастырудағы рөлі мен қызметін ұғындырып, баспасөздің қажеттілігін айшықтап берді, сол жолда қажырлы еңбек сіңірді. "Байтұрсынұлы басшылығындағы «Қазақ» газеті: «Мұндай лайсаң заманда закон жоқ, жол жоқ, қорғалайтын пана жоқ. Әркім өзін өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы лаңның ішіне кірмеске қолдан келген күшімізді, ісімізді сарп етуге керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы», - деп дабыл қақты. Құдайдан басқадан қорықпай, бұрынғы айтыстарды ұмытып, халық бірлігін нығайтуды бірінші кезекке қойды. Сонда ғана ұлт тізгіні қолға ілігіп, оны бекем ұстауға болатынын ескертті." [5; 164] Қараңғы қазақ көгіне күн нұрындай шапағын төккен "Қазақ" газетіне Ғабдырахман Ғ. осылай арнау жолдаған еді:

«... Табылмас пайда, қазақ, надандықтан,
Үйренбей өнер-ғылым бізге жоқ таң.

Үйретер жөн-жолбасшы көрінбей тұр,
Тоқтады шыға беріп «Қазақстан»...
...Майданға көп талапкер шыға алмай тұр,
Жарлылық әр тараптан бізді қысқан.
Тілегім шықсаң «Қазақ» ғұмырлы бол,
Аман бол қауіп-қатер, қорқыныштан»[3]

"Қазақ" газеті - Ұлы Дала төскейін бойлаған халқымыздың ХХ ғасыр басындағы қоғамдық-саяси хал-ахуалын, әлеуметтік қажеттілігі мен тыныс-тіршілігін, салты мен санасын, дәстүрі мен әдет-ғұрпын жіпке тізгендей санамалап, бүкпесіз қағаз бетінде бейнелеп берген руханият айнасы. Ұлттық сана мен руханиятымызды жаңғыртуда "Қазақ" газеті еліміз үшін тың серпіліс әкелді. «Аталы жұртымыздың ауданды ұлтымыздың әруақты аты деп, газетіміздің есімін «Қазақ» қойдық. Ұлт үшін деген істің ұлғаюына күшін қосып, көмектесіп, қызмет ету қазақ баласына міндет. Халыққа қызмет етеміз десеңдер, азамат таңдар тура жолдың бірі осы. Жол ұзақ, ғұмыр қысқа, қолдан келгенін ғұмыр жеткенше істеп кетелік. Малша оттап, асап ішіп, халық үшін қам қылмай, қарын тойғанына мәз болып, мал өлімінде өлмейік», Осылайша, газеттің қоғамдағы рөлің бағамдап берген Ахаң айналасына ұлтжанды, зиялы азаматтар топтасып, ұлт мүддесі үшін қызмет қылды. Ағартушылық пен күрескерлік сарынды бір арнаға тоғыстырған бұл газет халықтың көкейіне сәуле болып құйылып, рухани азық болды десем артық емес. Бес жылға таяу азды-көпті уақыт ішінде "Қазақ" газеті Аханның өзі айтқандай "Халықтың көзі һәм құлағы" бола білді. Ұлттың ұйытқысына айналған газеттің алғашқы санындағы "Құрметті оқушылар" мақаласында Ахмет Байтұрсынов газеттің атқарар төрт функциясын негіздеп өтті: «Әуелі, газет – халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мақау, көзі жоқ соқыр сықылды.... Екінші, газет – жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газет арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтады. Үшінші, газет – халыққа білім таратушы. Олай дейтініміз, газеттен жұрт естімегенін естіп, білмегенін біліп, бірте бірте білімі молайып, зейіні өсіп, пікірі ашылып, парасаты жетікпекші. Төртінші, газет – халықтың даушысы. «Жұртым» деп халықты арын арлап, зарын зарлап, намысын жоқтайтын азаматтары газет арқылы халықтың сөзін сөйлеп, пайдасын қорғап, зарарына қарсы тұрып, қарғаға көзін шоқытпасқа тырысады» [1;9]. "Қазақ" газетінің мақсат-мүдделері оның алғашқы сандарында-ақ айқын көрініс тапты. Халық арасында өнер-білімнің таралып, ғылымның етек жаюына сеп болып, өз беттерінде саяси ішкі және сыртқы хабарлар, жер-су мәселелері, оқу-ағарту, мектеп-медресе жайы, тіл мен әдебиет турасында, халық тұрмысы, мал және егін шаруасы жөнінде, медицина хақындағы материалдар жарияланып отырды.

"Ол отаршылдықтың озбыр саясатына қарсы халқын ояту үшін ағартудан басқа жол жоқ екенін, надандықпен, қараңғылықпен күресу керектігін толық түсініп, бар ғұмырын осы жолға арнады. Қуғын-сүргінге түсті мұқалмады; түрмеге қамалды-жасып жұқармады; Мұғалім болып, бала оқытып, жас ұрпақтың көзін ашты, газет шығарып, мақала жазып, ұйқыдағы ұлтын оятып, замана аңғарын түсіндірді. "Ұлт ұстазына айналған Ахметтің оқу-ағарту идеясы газеттегі "Қазақша оқу жайынан", "Бастауыш мектеп", "Оқу жайы", "Оқыту жайынан", "Орысша оқушылар" сынды мақалаларында көрініс тапты. "Бастауыш мектеп" атты мақаласында ана тілімізді жоюға бағытталған қитұрқы саясатты сынап, мектептегі оқыту тілі жөніндегі мәселелерді қозғайды. 1916 жылы "қазақтан солдат аламыз" деген хабардан дүрлігіп, сенделген елге басу боп, тура жол мен дұрыс бағытты көрсетіп отырған да осы газет бетіндегі мақалалар еді. Газет беттеріне ұлт тағдыры, білім, оқу-ағарту, жер мәселелері, саяси-әлеуметтік пікірлер мен отарлық саясатты сынау сипатындағы мақалалар үздіксіз жарияланып отырды. Бұл жағдайды бағамдап отырған Патшалық үкімет баспаға салық салып, қысым көрсетті, тіпті цензураға да ұшырады. Әйтсе де, Ахметтің табандылығының арқасында басылым өз мақсат-мүддесінен тайқымады. "Орынбор губерниясында айдауда жүріп те Ахмет қазақ тілінде материалдардың

жетіспеуіне, көмектескендердің жұтандығына қарамастан "Қазақ" газетін шығарды. Газеттерді тарату жөніндегі жұмыстарды өз жары мен қызы атқарады, өйткені экспедитор мен хатшы жалдауға алғашқыда қаражат та болмайды"[5;131],-деген Телжан Шонанұлының бұл деректемесіне қарап Аханның қаншалықты туған халқы үшін ыждаһатты еңбек етуге бар екенін көре аламыз.

Газет беттерінде қамтылған тақырыптар ауқымы өте кең, оны саралай келе келесідей топтарға жіктей аламыз:

- Көркем әдебиет үлгілері: көркем поэзия; көркем аударма; көркем проза;
- Ғылыми-танымдық материалдар;
- Салт-дәстүрге байланысты зерттеу-мақалалар;
- Саяси-әлеуметтік жағдайға байланысты мақалалар;

Басылым бетінде жарияланған мақалалар газеттің "жалпыхалықтық" болғандығын дәлелдеп, оның ұстанған 3 бағытын анықтайды:

- 1) Халықтың әлеуметтік жағдайы, тіршілігі, хал-ахуалы;
- 2) Оқу-ағарту, білім жайы;
- 3) Саяси идеология;

"Қазақ" газеті дәл осы бағыттарда жұмыс істеп, ұлттың ар-намысын қызғыштай қорып, халықтың ерік-жігерін қуаттаған рухани серігіне айналды. Ахмет Байтұрсынов басшылық еткен бұл басылым өз алдына бірнеше елеулі қызметтер атқарды. Атап айтсақ, біріншіден, қазақ тілі мәртебесіне жете көңіл бөлініп, ана тіліміздің жазылуы мен емлесін тұрақтандыру қолға алынды. Бұл туралы Ахмет: "Өз тілімен сөйлескен, өз тілімен жазған жұрттың ұлттығы еш уақытта адамы құрымай жоғалмайды",-деген болатын. Екіншіден, қазақтың ұлттық санасын оятып, саяси көзқарас қалыптастыруға, "Алаш" идеясын орнықтырып, біртұтас автономия құруға әсерін тигізді. Үшіншіден, газет қазақ әдеби тілі, сонымен қатар, әдебиет сынын қалыптастыруда да зор ықпал көрсетті. Сондай-ақ ұлттық журналистикамыздың негізін салды. Бұл жөнінде заңғар жазушы М.Әуезовтің: «Жазба әдебиетте Абайдан соң аты аталатын – «Қазақ» газеті. «Қазақ» газетінің мезгілі әдебиетке ұлтшылдық туын көтерген мезгілімен тұстас. Ол уақыт қазақ жұрты 1905-ші жылдың өзгерісін өткізіп, ел дертінің себебін ұғып, емін біліп, енді қазақты оятып, күшін бір жерге жиып, патша саясатына қарсылық ойлап, құрғақ уайымнан да, бос сөзден де іске қарай аяқ басамыз деп, талап қыла бастаған уақытына келеді» [4;84],-деген пікірінен аңғаруға болады.

Өмір сүрген аз ғана уақыт ішінде "Қазақ" газеті алға қойылған мақсаттарын абыроймен атқарды десек те болады. XX ғасырдың алғашқы жартысында қазақ қоғамында қалыптасқан саяси-әлеуметтік жағдайды оңалту, Патшалық Ресейдің әмірі жүріп, билігі үстем болып тұрған сәттегі қалың жұртшылықтың қыл үстінде тұрған тілі мен ділін сақтап қалу жолында Ахаң бастаған топ жан-тәнімен күресті. "...Ұлт қамы дегенді көк-сеген адам болмай, қазақ құлшылыққа кез болғанда, бостандыққа жол көрсеткен Ақаң еді"[6]. "Қазақ" газеті қазақ даласына соғылған қоңырау болды. Қалың жұртшылық бар керегін "қазақтан" тапты. Өз кезегінде тозығы жетіп, жыртылғанша оқылған бұл газет шөлдеген халықтың сусынын қандырап азық болып, басылымы 8000 данаға дейін жетті. Тек қазақ өлкесі ғана емес, Түркия, Қытай, Уфа, Қазан сынды шет-аймақтарда да өз оқырмандарын тапты. Әрине, газеттің мұндай жетістікке жетуіне газеттің бас редакторы Ахмет Байтұрсыновтың үлесі зор." Бөтен қалада қыр есіне түсіп, елін ойлап жүрген балаға «Қазақ» газеті ауылынан келген сәлемдемедей болатын. Ел басына келген бәленің атын білмей, түсін танымаса да елі мінген еспесі жоқ қайықты теңіздің ішінде жылжытып бара жатқан жел мен құйынның бар екенін оқып жүрген бала да сезетұғын. «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына» түгелімен ой түсіріп, елін ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң «маса» болып талай ызындап «оятамын» деп ұзақ бейнетті мойнына міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын. «Қазақ» газетінің сол заманнан бері

қарай талай өмірі өткен сияқты. Бұл уақыттың жылдай, саусақпен санағандай аз жыл болса да болып өткен уақиғаларына қарағанда көп, заманға жауап ұратын толқынды заманның бірі"[5;120] .

Қорытындылай келе, ХХ ғасырдың ұлы реформаторы Ахаң басшылық еткен "Қазақ" газеті -дүниетанымдық тарихтың өзегі, сын сағатта ұлтты тәуелсіздікке үндеген,ел мұратын ұрпаққа аманат еткен елдіктің жаршысы болды.Ұлт ұстазы Ахмет "Қазақ" газеті арқылы саясат,экономика,заң,тіл,дін, сондай-ақ рухани тәрбиеміздің діңгегін орнатып берді.

ХХ ғасырдағы замана ағымын бағдарласақ,тәуелсіздік пен бостандық идеясын ашық ұстанған газет шығару-үлкен ерлік."Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын"[6],-деп М.Әуезов айтқандай Ахаң ерлігі, шырғалаңы мол заманда төрткүл дүниеге есігін айқара ашқан "Қазақ" газеті қазақтың жадынан ұмытылмақ емес....

Әдебиеттер:

- 1. «Қазақ» газеті. 1913 жыл /Құраст.: С.О.Смагулова, ГК-Энес, Т.А.Замзаева. - Алматы: «Арыс», 2009. - 480 бет*
- 2.Әбдіқадырова Т.Р. Алаш және ұлт қайраткерлері,Монография,Тараз қ,2016*
- 3.Ғабдырахман Ғ.Орынборда шығатын қазақ туралы-Айқап №2,41-43,1913*
- 4.Әуезов М.Шығармаларының елу томдық жинағы -Алматы:"Дәуір", "Жібек жолы",2014.*
- 5.Байтұрсынұлы Ахмет Б 20 Алты томдық шығармалар жинағы. Мақалалар, хаттар, А.Байтұрсынұлы туралы құжаттар мен материалдар. – Алматы: «Елиежіре», – 2013*
- 6. <http://old.adebiportal.kz/kz/news/view/13181>*

Жәдігер Г., Сейітбек Н.

*Мирас университеті, Шымкент қ
nurgul.s1105@gmail.com*

А.БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІН ЖАСАУЫ

One of the most outstanding works of the great Kazakh scientist Akhmet Baitursynuly for his people is the creation of the Kazakh alphabet (alphabet), making changes to the Arabic script. Thanks to this, the scientist made a special contribution to the rapid literacy of the Kazakh people, the awakening of a desire for reading knowledge. A. Baitursynovich constantly notes in his published textbooks that an undeveloped nation is lagging behind, its need in society and its importance in human life.

Қазақтың ұлы ғұламасы Ахмет Байтұрсынұлының халқы үшін істеген игі істерінің ішіндегі ең шоқтығы биік қызметінің бірі-араб жазуына өзгерістер енгізіп, қазақ әліпбиін (алфавит) құрастыруы. Осы арқылы ғалым қазақ халқының тез сауаттанып хат тануына, оқу білімге деген құштарлықтарының оянуына ерекше ықпал етті. А.Байтұрсынұлы жазуы дамымаған ұлттың артта қалатынын, оның қоғамдағы қажеттілігін және адам өміріндегі маңызын өзінің шығарған оқулықтарында үнемі ескертіп отырады.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әліппесі мен қазақ тілі оқулықтарын жазуды 1910 жылдардан бастап қолға алады. Онымен қоса қазақ графикасын жасауға кіріседі. Қазақ графикасының негізіне қазақтың мәдени дүниесінде көп ғасырлық дәстүрі бар, өзге түркі халықтарды да пайдаланып отырғандықтан, туыстық, жақындық сипаты бар араб таңбаларын алады. Сөйтіп, 24 таңбадан тұратын өзі «қазақ жазуы» деп, өзгелер «Байтұрсынов жазуы» деп атаған қазақтың

ұлттық графикасын түзеді. Одан осы жазуды үйрететін әліппе жазады. Сол 1911-1912 жылдары жасалып, Уфа, Орынбор қалаларының баспаханаларында жарық көрген.

Ахмет Байтұрсынұлының әліппесі «Оқу құралы» деген атпен 1912-1925 жылдары арасында 7 рет қайта басылып, оқыту ісінде ұзақ әрі кең пайдаланылды. 1926 жылы ғалым «Әліпбидің» жаңа түрін жазды. Ахмет Байтұрсынұлының қазақ тілінің табиғатын, құрылымын танып-танытудағы қызметі енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулықтар жазумен ұласады. Осы тұста оның атақты «Тіл-құрал» атты үш бөлімнен тұратын, үш шағын кітап болып жарияланған оқулықтар жазылды.

Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» мен «Тіл құралдарының» орны айрықша. Қазақ тіл білімінің ана тіліміздегі іргетас қалаудағы Ахметтің тағы бір зор еңбегі-ғылымының осы саласының терминдерін жасауы. «Тіл-құрал» тек мектеп оқулықтарының басы емес, қазақ тілін ана тілімізде танудың басы болды, қазіргі қазақ тілі атты ғылым саласының, іргетасы болып қаланды. Бұлар не бұрынғы қарапайым сөздің мағынасын жанғырту арқылы, не жаңа тұлғадағы сөз жасау арқылы дүниеге келген соны сөздер, сәтті шыққан атаулар екенің олардың күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқандығы.

Ғалым осы құралды ұлттық деңгейге көтеру жолында жан аямай еңбек етіп, тер төкті. Себебі сол кезеңге дейін ұзақ ғасырлар бойы қолданыста келе жатқан араб жазуының халықты тез әрі жаппай сауаттандыру жолында үлкен кедергілері мен қиындықтары бар еді. А.Байтұрсынұлы осы кедергілер мен қиындықтарды жоюдың ең басты тәсілі-араб жазуын қазақ тілінің заңдылығына сәйкес реформалау деп білді. Ғұлама осылайша ұзақ ғасырлар бойы өзгеріссіз қолданылып келе жатқан араб графикасын қазақ халқының игілігіне айналдыру идеясын көтеріп, оны іс жүзінде реформалады. А.Байтұрсынұлы 1910 жылдардан бастап араб жазуын қазақ тіліне ыңғайластырып, жақындатуды қолға алады да, оны 1912 жылдардан бастап қолданысқа енгізеді. А.Байтұрсынұлы бір халықтың әліпби (алфавит) жүйесін екінші бір халық қабылдағанда, оны өз тіліне «икемдеп, үйлестіру» қажеттігін айқындап берді деуге болады. Ал араб тілі мен қазақ тілінің арасында «жер мен көктей» айырмашылықтың барын ескерсек, бұл қазақ баласына «жазу-сызу» үйретуге айтарлықтай кедергі келтіретін. Сондықтан да, А.Байтұрсынұлы қазақ халқы үшін «төл әліпби» құрастырып шығарды.

Ахметтің өзі бұл туралы: «Қазақша оқу дегенде мен осы күнгі мұсылманша оқып жүрген жолмен оқуды айтпаймын, қазақтың тіліменен оқуды айтамын. Бұл күнгі мұсылманша оқып жүрген жолдың бұлғалақ-жырғалағы көп, оныменен жүріп хат жаза білуге жеткенше, русша білуден уақыт кем кетпейді. Себебі қазақ тіліменен оқытпай, ноғай, түрік, парсы, араб тілінде жазылған кітаптар араласып бас қатып, ми ашып, балалар әуре-тәуре болады. Сондықтан оқу керегі даусыз болса, оқуға керек құралдарды сайлау керектігі де даусыз» деп «қазақша оқу» мен «мұсылманша оқудың» екі түрлі», – деп ескерткен болатын.

Жалпы қазақ қоғамында ұзақ ғасырлар бойы қолданған араб жазу жүйесі үш сатыда қызмет етті: қадим, жәдид, төте жазу. Осылардың ішінде, соңғысы, яғни Ахаңның әліпбиі «ана тілінде сауат ашудың ең тиімді құралы» болды. А.Байтұрсынұлының 1912 жылы осы «төте жазу жүйесімен» «Оқу құралы» деп аталатын тұңғыш кітабы жарыққа шықты. Бұл қазақ халқының рухани-мәдени өміріндегі үлкен жаңалық болды. Өйткені қазақ балаларына өз ана тілінде хат танып, ана тілінде жазуға жол ашылды. Жалпы Ахмет Байтұрсынұлы күллі қазақ балаларын жазуға үйрету, хат таныту мәселелерін үнемі көтеріп, қазақ халқын сауаттандыру жолында қыруар қызмет атқарды. «Айқап» журналының, 1911 жылғы 2 санында жарияланған «Қазақ өкпесі» деген мақаласында жазудың адам өміріндегі маңыздылығын, сауатсыз, қараңғы халықтың ғылым мен мәдениет өркендеуінен артта қалатындығын, сондықтан оқу-білімі жоқ, жазу-сызуы жоқ қоғамның «надандық құрсауында» болатындығын ашық жазып, «олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, ордалы жерде орыннан қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз-бәрі надандық кесапаты» деп өз халқын ағартушылыққа шақырады.

Ағартушылыққа шақыра отырып, қазақ қоғамын «қараңғылықтан оятуды» сауаттандыру ісінен бастады, ал сауатсыздықты жою үшін әліпби, әріп, жазу, оқу мәселелеріне түбегейлі өзгерістер енгізді. Өйткені жоғарыда айтылғандай сол кезеңдегі оқу, жазу жүйесі біріншіден,

«араб тілінің фонетикалық ерекшеліктерін үйретіп, діни білімді» ғана насихаттаса, екіншіден, бұған дейінгі жазба тіл «халықтың сөйлеу тілінен» мүлде алшақ жатқан еді, яғни қалың көпшіліктің сөйлеу тілі бір басқа да, жазу тілі бір басқа болатын.

Әдебиеттер:

- 1. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.*
- 2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. 581 б*
- 3. Сыздықова Р. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Елшежіре, 2014*

Захарова Е.

*Научный руководитель: старший преподаватель Тауенов К.Е.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы*

ОБРАЗОВАНИЕ И ПРОСВЕЩЕНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

The article is devoted to the role of Akhmet Baitursynov in the formation of Kazakh linguistics, alphabet and writing. The education and development of Kazakh culture was of great importance for Akhmet Baitursynov, one of the most important things in his life was the improvement of the Kazakh language. He was the first to develop methods for studying it. Baitursynov made a reform of the Kazakh script, and also became the author of the first primer and the father of the Kazakh alphabet. The Baitursynov alphabet met all modern requirements and most accurately conveyed the sounds of the Kazakh language, as a result of which it received support from the Kazakh intelligentsia.

Казахский народ с давних времен стремился быть образованным и грамотным, превозносил невежество и нетерпимость. Каждый родитель учил своего ребенка хорошим манерам, приучал быть грамотным и образованным. В качестве примера можно привести пословицу «Қара күш бірді жығар, білімді мыңды жығар». В период XIX-начала XX веков народное образование в Казахстане велось в двух направлениях: религиозном и светском. До середины XIX века казахские дети получали мусульманское образование в школах и медресе. Их обучали в основном муллы. Обучение осуществлялось за счет средств родителей. В мусульманской школе обучались в основном мальчики.

Авторитет медресе среди населения был сильным. Они готовили мулл и школьных учителей. Срок обучения длился до 3-4 лет.

В начале XX века традиционные школы и медресе больше не удовлетворяли растущие требования общества. Началось движение за реформирование мусульманских школ. Его организаторами стали джаиды. Джаиды доказали необходимость преподавания в школах других светских предметов, таких как арифметика, география, естествознание, история. В новых методических школах преподавали образованные и квалифицированные учителя, у которых было достаточно необходимых учебных пособий и оборудования.

Первая в Казахстане новая методическая школа была открыта в 1900 году в г. Туркестане и она доказала эффективность новой методики преподавания. После такие школы стали появляться в Актобе, Жаркенте, Верном, Казалинске, Костане, Перовске, Семее и других городах. Значительная часть казахской интеллигенции была обучена в новых методических школах. Например, в медресе «Галия» в Уфе учился Б. Майлин, в медресе «Усмания» в Оренбурге К. Болганбаев и другие. Абай Кунанбаев также преподавал в медресе Ахмета Ризы в Семее у учителей-приверженцев новой методологии преподавания.

Однако новые методические школы не получили широкого распространения в стране. Царское правительство всячески сопротивлялось открытию новых методических школ. Потому что такие школы считались очагами панисламизма и пантюркизма. В результате в 1917 году на территории Казахстана насчитывалось около 100 новых методических школ.

Особое место в Казахстане занимает педагогическое наследие основателя начальной школы А. Байтұрсынова. Ахмет Байтұрсынов - поэт, публицист, ученый-тюрколог, общественный деятель с широчайшим кругозором и уникальным видением путей национального развития.

Преданность своему народу сослужила ему плохую службу. Как истинный правдоруб, выступавший против несправедливой и оскорбительной полуколониальной зависимости своего народа, Байтұрсынов пятикратно попадал под арест. Но это не сломало поэта, ему удалось остаться верным себе, за что он и был признан «вождем казахской интеллигенции».

Ж. Байтелесова, в книге «Негасимая звезда в плеяде казахской интеллигенции», приводит цитату, которая в красках раскрывает читателю личность Байтұрсынова:

«В лучших традициях народных трибунов поэт выражает недовольство самодержавием и проводимой им политикой, разоблачает недостатки и злоупотребления, источает беззаветное служение народу, призывая его к свету знаний и лучшей доле. Не это ли высшая мера творчества поэта, сердце которого билось в унисон с сердцебиением своего народа.»[1; с.14].

И действительно, Байтұрсынов при жизни не мог мириться с произволом чиновников, обостренное чувство справедливости было у него в крови. Отец Ахмета, Байтұрсын был по природе батыром и не признавал власти над собой, он также как и его сын выступал против царских властей, чинивших произвол в казахских аулах. Так в 1886 году Байтұрсын и старший брат Ахмета, Ахтас были сосланы в Сибирь, за открытое выступление против местного руководства.

Байтұрсынов пошел по стопам своего отца, и 1937 год стал для него роковым. Поэт был очередной раз арестован и расстрелян в застенках НКВД, а его творчество и наследие было похоронено тоталитарной системой и на долгие годы предано забвению.

Процесс реабилитации Байтұрсынова проходил в несколько этапов, но справедливость всё-таки восторжествовала и возрождение искусственно забытого имени яркого представителя казахской интеллигенции, борца за независимость казахского народа Байтұрсынова состоялась через полвека после его гибели.

Сегодня имя А. Байтұрсынова заняло то место, которое заслуживает, в честь его памяти называют улицы и школы, дети и внуки поэта создали Общественный фонд его имени и открыли музей в доме, где когда-то жила их семья.

Тосынская волость Тургайского уезда (Аркалак), в которой родился и провел свое детство Байтұрсынов несмотря на то, что это край поднятия целины, и сегодня является одним из самых захолустных городов Республики. Стоит ли говорить, что в конце 19 века это была темная и изолированная провинция, без следов культурного влияния - край свободных кочевников. Здесь так же наиболее остро проявлялась колониальная сущность царизма, чему свидетельствует ссылка отца, которая так ранила юного Ахмета. Но это в свою очередь мотивировало Байтұрсынова к получению образования.

В 1883-1884 годы Ахмет учится грамоте у образованных односельчан, затем он оканчивает сельскую школу. Далее Ахмет поступает в двухгодичное русско-казахское училище в Тургайском районе, после чего он поступает в Оренбургскую школу по подготовке учителей.

Образование и развитие культуры Казахова имело большое значение для Ахмета Байтұрсынова, одним из важнейших дел его жизни было совершенствование казахского языка. Он первым начал разрабатывать методики его изучения. Байтұрсынов произвел реформу Казахской письменности, а также стал автором первого букваря и отцом казахского алфавита. Байтұрсыновский алфавит отвечал всем современным требованиям и наиболее точно передавал

звуки казахского языка, в следствии чего получил поддержку в лице Казахской интеллигенции, и уже в 1924 году приобрел официальный статус.

Как подчеркивал выдающийся советский тюрколог академии А. Н. Кононов, по праву Байтұрсынова можно считать великим реформатором в области тюркологии:

«Ахмет Байтұрсынов был крупным ученым в области тюркологии. Он полностью сформировал казахский алфавит, заложил основы фонетики, морфологии, синтаксиса казахского языка, написал первые учебники, явился автором глубоких исследований в области казахской литературы и культуры в целом».

«В конце 20-х годов 20 века в Казахстане развернулась дискуссия по вопросу перехода на латинскую графику. Ее противником выступил А. Байтұрсынов, отстаивавший необходимость сохранения арабицы, мотивируя тем, что перемены в алфавитах приведет к нарушению преемственности и потери духовных ценностей казахского народа. За такой подход он подвергался сильнейшей критике со стороны коммунистов» [2; с.431]. Байтұрсынов ставил перед собой задачу развития образования, культуры и литературы, так, еще в 1914 году, в газете «Казах», главой которой являлся Ахмет Байтұрсынов вышла статья, поднимающая вопросы начального образования. Байтұрсынов боролся за возможность получения детьми казахов начального образования на родном языке. От высказал свое мнение, что необходимо дать возможность первые 3 года получать образование на родном языке, что категорически запрещалось. Эта реформа помогла бы увеличить грамотность среди населения. В то время образование было доступно только на русском языке, что заведомо создавало не равные условия, не имея возможности изучать родной язык дети трудно адаптировались в новой среде, в следствии чего теряли мотивацию к обучению.

«Ахмет Байтұрсынов глубоко понимал, что подъём культуры можно осуществить через всеобщ ее просвещение и усвоение достижений общечеловеческой цивилизации. По этому поводу он много размышляет, своими мыслями и выводами делится в своих статьях, учебных пособиях, научных книгах» [3; С.20]. А.Байтұрсынов, по сути, выступал лишь за равные условия образования для всех. Начальное обучение на родном языке стало бы справедливым решением, и послужило бы важным аспектом для развития культуры Казахстана, но эта идея была отклонена, это решение, а также сталинские репрессии, уничтожившие лучших представителей казахской интеллигенции, принесли Казахской культуре невосполнимый ущерб. Страна потеряла более 50% носителей языка, несомненно, это невосполнимая потеря, так как язык является частью национальной идентичности, душой народа. В основе любой страны лежат язык этого народа, его культура, традиции и религия. Уникальная комбинация этих элементов создает неповторимый национальный код любого народа, наша страна не является исключением. Так, герой Второй Мировой Войны Бауыржан Момыш улы пишет о казахском языке:

«Наш родной язык – сущность нашего народного достоинства и государственности, его нержавеющий стержень.».

«Письмо важно как важна разговорная речь. Поэтому, для успешного развития нации исключительное значение имеет умение правильно разговаривать и правильно писать. Эти пророческие слова не потеряли свою актуальность и в условиях современных языковых процессов в Казахстане» [4]. Оглядываясь назад, мы видим, что Ахмет Байтұрсынов посвятил большую часть своего времени и усилий просвещению, образованию, стремящемуся поднять культуру страны, и научной деятельности, изучавшей литературоведение, языковедение с точки зрения национальной специфики. Ахмет Байтұрсынов озвучил все важные вопросы в своем обществе. Тема обучения, образования, искусства занимает особое место в его работах. Помимо прочего Ахмета Байтұрсынова можно считать отцом казахской литературы. Он проявляет огромный интерес к устному народному творчеству, доказательством чего можно назвать статью, впервые опубликованную в 1985 году - «Казахские приметы и пословицы», публикация впервые увидела свет на страницах 39 номера «Тургайской газеты».

Большое внимание Байтұрсынов уделял обогащению казахской культуры, наиболее широко известны его переводы и басни, вошедшие в сборники «Қырық мысал» и «Маса», датированные 1909 и 1911 годами.

«Қырық мысал» («Сорок басен») – это творческий перевод басен И. Крылова, в которых автор связывает сюжет басни с конкретными явлениями, понятными носителям казахской культуры. Уникальность этого проекта состоит в том, что автору удалось сохранить основную идею произведения, при этом породив новые образы. Еще одним интересным аспектом этой работы, является то, что автор убрал так называемую мораль из басни – строчку, в которой прямым текстом Крылов писал посыл стихотворения. Байтұрсынов считал, что читателю, гораздо важнее дойти до понимания смысла самостоятельно, ведь смысл, описанный прямым текстом в заглавии басни, лишает читателя возможности постичь идею своим умом.

В оригинальных стихах «Қырық мысал» Байтұрсынов в основном поднимает вопросы культуры, науки, просвещения, прогресса. В них он выступает как продолжатель просветительских, демократических, гуманистических традиций и взглядов своих предшественников Ш. Уалиханова, Ы. Алтынсарина, А. Кунанбаева.

Байтұрсынова также можно считать приемником Абая, он продолжал развивать идеи великого поэта, который так же, как Байтұрсынов был горячим сторонником отражения в литературе национальной философии и ее уникальных способов видения и осмысления бытия.

Именно Байтұрсынову принадлежали первые статьи о роли и значении творчества Абая Кунанбаева, например вышедшая в Казани, в 1920 году книга «Баянши» («Певцы-сказители») и «Теория словесности».

А. Байтұрсынов как ученый-корреспондент написал статьи о природе казахского языка, особенностях арабского алфавита, терминах, методике преподавания казахского языка. В 1926 г. принял участие в 1-м Всесоюзном съезде тюркологов в Баку, где выступил с докладом на тему «О терминологии в тюркских языках». Байтұрсынулы приложил немало усилий, чтобы раскрыть грамотность казахских детей на родном языке. С этой целью были представлены учебники и новые труды: «Оқу құралы» (1912), «Тіл құралы» (1914); «Әліпби» (1924), «Жаңа әліпби» (1926). К каждой из категорий, относящихся к казахской грамматике, она относилась как к казахскому научному термину, по-новому анализируя морфологические особенности, давая новые определения. При анализе казахской фонетики и грамматики придерживался принципа учета типологических особенностей языка и хода его собственного развития. А. Байтұрсынов в начале 20 века заложил основы казахского языкознания. Был реформатором казахской письменности, основанной на арабской графике.

Литература:

- 1. Байтелесова Ж. Негасимая звезда в плеяде казахской интеллигенции (об А. Байтұрсунове). – А: Мектеп, 1998. – 78 с.*
- 2. Садвокасова З. Т. Наследие алашской интеллигенции по проблемам просвещения казахских детей (в контексте казахской государственности) // Үлкен Алтай әлемі – Мир Большого Алтая – World of Great Altay 4(3) 2018. С.425-435*
- 3. Гофман Л.Ю. Вопросы воспитания и обучения в трудах Ахмета Байтұрсынова // Педагогическая наука и практика, 2017. С.19-22*
- 4. Борбасов С.М.. Духовное наследие лидеров партии «Алаш» в контексте формирования идеи казахской государственности // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz» № 2(26), 2021.*

Қалдыбай А.М.

*Ғылыми жетекшісі: доцент Ж.Б.Айтқұлова
Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.
aruzhan.kaldybai03@gmail.com*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ-АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ

This article examines the scientific and educational activities of the Kazakh akyn, public figure, literary critic, linguist, teacher, one of the leaders of the idea of Alash Akhmet Baitursynov.

Қазақ халқының тарихында ағартушылық саласында өлшеусіз еңбек еткен Абай Құнанбаев, Ыбырай Алтынсарин, Шоқан Уалиханов сияқты ірі тұлғалардың бірегейі – Ахмет Байтұрсынұв. Ахмет Байтұрсынұв – XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының саяси-әлеуметтік, мәдени-рухани өмірінен айрықша орын ала білген тұлға. Әрбір ұлы адамның бейнесі ол өмір сүрген ортаға, тарихи кезеңге тереңірек көз жіберіп қарағанда ғана аңғарыла бастайды. Кемеңгер ұстазымыз өзі өмір сүрген дәуірдің жарығы, теңіздей терең энциклопедиясы бола білді. Қараңғылықтағы қалың жұртын болашаққа сүйреп, жеке басының емес, тұтас елінің азаттығы үшін күрескен жан. Ахмет Байтұрсынұвтың азаматтық тұлғасын қоғамға сіңірген еңбектері айқындайды. Сол еңбектерінің ең негізгісі ұлт санасын оятып, халықты өнер-ғылымға шақырып, өркениетті елдердің қатарына қосуды көздеген отаршылыққа қарсы күресі болатын. [1]

Кемеңгер ұстазымыздың өмір өткелдеріне, туған жер, өскен ортасына көз жүгіртсек, 1872 жылы қыркүйектің 5-ші жұлдызында қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы, Ақкөл ауылында дүниеге келген. Ахметтің анасы Күңші – арғынның Сүгір руының Шеру атасынан шыққан Құлыбек деген байдың қызы. Күңші әжеміз өте келісті келген, ұзын бойлы кісі болса керек. Тіпті қол өнерінің шебері, ақындығы да бар, ертегі, жұмбақтарды көптеп білетін, ақылды кісі, әрі елден ерекше мінезі бар, батыл да болған. Әулетінің барлық мал-мүлкі тәркіленгенде, жалғыз көкшолақ аты қалыпты. Сол жалғыз көк атпен Күңші әжеміз балаларын асыраса керек. Басқа балаларынан Ахметті ерекше көретін Күңші әжеміз баласының оқуға деген ынтасын көріп, оқудан қол үзіп қалмауы үшін бар қиыншылыққа шыдап баққан қазақ әйелдерінің бірегейі десек те болады. Өз әкесі Байтұрсын, оның әкесі Шошақ Үмбетей еліндегі көзі ашық, көкірегі ояу, пікірін ашық та айқын айта білетін өте батыл болған. Ахмет Байтұрсынұвтың 1929 жылы өз қолымен жазылған екі өмірбаяндық дерегі бар. Жалпы қоғам қайраткерінің 50 жасқа толған мерейтойы 1923 жылы қазақ астанасы Орынборда, кейін 1998 жылы 125 жылдығы республика деңгейінде аталып өткен болатын. Мұрағаттарда Ахмет Байтұрсынұв туралы алғаш толыққанды зерттеу мақала жазған Міржақып Дулатов деп жазылған. [1]

Ахмет Байтұрсынұвты қазақтың ақыны, түркітанушы, ұлт ұстазы, әдебиетті зерттеуші ғалым, публицист, аудармашы, қоғам қайраткері ретінде танымайтын қазақ жоқ. 20-ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстың жетекшісі ретіндегі рөлін айтпай кету мүмкін емес. Алаштың ардағы туралы Міржақып Дулатовтың 1922 жылы жазған «Ахмет Байтұрсынұв» атты көлемді мақаласы болатын. Осы мақалада мынандай жолдарды кезіктіруге болады: «XX ғасырдың басында, Қарқаралыда тұрған кезінде, революциялық қозғалысқа қатыса бастайды, алғашқы кезде астыртын қимылдап, ал 1905 жылғы 17 қазанда жарияланған манифестен кейін, қалың қазақтың көрнекті де, белсенді бастаушыларының біріне айналды». Ахмет Байтұрсынұв Алаш партиясы бағдарламасын даярлаған топтың құрамында болды. Алаш Орда құрамындағы оқу-ағарту комиссиясының төрағасы болып бекітілді. 1919 жылы шілдеде РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі мен Қазақ әскери-революциялық комитеті төрағасының орынбасары болып тағайындалды. 1920 жылы В. И. Ленинге үкіметтің Қазақстанды басқару ісін қатал сынға алған хатын жолдады. Қазақстанның Ресеймен шекарасының қалыптасу ісіне белсенді түрде

араласты. Бүкілресейлік ОАК-нің 1919 жылы 27 тамызда Қостанай уезін Челябинь облысына қосу туралы шешіміне қарсы Байтұрсыновтың жазған саяси наразылығы Қостанай уезін Қазақстан құрамына қайтаруға негіз болды.

1913 жылы қазақ оқырмандарына төрт басылым ой тастады. «Айқап», «Қазақстан», «Қазақ», «Ешiм даласы». Бұлардың ішіндегі ең беделдiсi «Қазақ» газетi болатын. Бұл газет қазақ зиялыларының 1905 жылы күресiне адалдығын сақтаған, қазақ халқының ұлттық тұтастығын, ел мен жер бiрлiгiн жақтаған, сол арқылы бостандық жолындағы күрестен айнымаған басылым болды. Бұл басылымның төңiрегiндегi зиялы қауым таптық мүдденi емес, жалпыұлттық, жалпыдемократиялық мақсаттарды жүзеге асыруға күш салды. Сондықтан да, «Қазақ» алғашқы бейресми жалпыұлттық саяси газет болып табылды. Қазақ халқының қоғамдық өмiрiнде, даму тарихында рөл атқарған «Қазақ» газетi 1913 жылдың 2-ақпанында Орынбор қаласында басылып шықты. Газет қазақ мәдениетi, әдебиетi мен өнерi, журналистикасының дамуындағы үлкен бiр биiк белес болды. «Қазақ» газетi – ұлт азаттығы мен мәдени-ағарту жолында салиқалы қызмет атқарған, тұщымды ой, татымды пiкiрлерге жол бастаған, саяси үнi бар, батыл басылым. Ахмет Байтұрсынов бастаған қазақ зиялыларының өзiндiк өмiршең баспасөзiн өмiрге келтiрiп, сол арқылы қазақ ұлтының көкейкестi мәселелерiн көтерiп, газеттi ұйымдастыру орталығына айналдыруға ұмтылуы бiрден-бiр дұрыс бағыт, сара жол болатын. Жалпы газет елде болып жатқан iстермен оқырманды хабардар етiп тұрды. [1]

Ұлт ұстазын өз ұлтының жалқаулығы, өнер-бiлiмге ұмтылмауы, әрине, аландатты. Алайда күрестi тоқтатпай қазақ әдебиетiнде ұлт-азатшыл бағытын бастаған төл поэзиясында аударма арқылы насихаттаған ойларын айқындай түсiп, өршiл де, күресшiл сарындағы жалынды жырлар туғызды. Ахмет Байтұрсыновтың алғашқы кiтабы «Қырық мысал» 1909 жылы жарық көрдi. Ол бұл еңбегiнде Ресей отаршыларының зорлық-зомбылығын, елдiң тұралаған халiн жұмбақтап, тұспалдап жеткiздi. 1911 жылы ақынның ой-толғамдары, кестеленген өлеңдерi «Маса» деген атпен жеке кiтап болып жарық көрдi. «Масаның» негiзгi идеясы – жұртшылықты оқуға, өнер-бiлiмге шақыру, мәдениеттi уағыздау, еңбек етуге үндеу. Бұл ақынды өзiнiң дәуiрiндегi қазақ ақындарының алдыңғы қатарына шығарған туынды болды. Ақын қалғыған халқын тым болмаса маса боп шағып оятайын, ойландырайын деген мақсатты көздейдi. Ол бұл жолда талай тауқымет шегерiн де, тiптi өлiп те кетерiн бiлген. Бiрақ бiле тұра ол алған бетiнен қайтпайды:

Мысалы қазақ – малшы ұйықтап жатқан,
Жыланды пәле делiк аңдып баққан.
Пәленiң түрiн көрген мен – Сармаса
Халықты оянсын деп сөзбен шаққан.

Ойлаймын осы сөз де жетедi деп,
Қатты айтсам, сөзiм батып кетедi деп,
Ұйқысы ашылмаған жұрт өзiндi
Қорқамын сармасадай етедi деп.

Ақын өмiр сүрген заман ХХ ғасырдың басы - қазақ халқының тарихындағы ең бiр ауыр кезең. Ахмет Байтұрсыновты ұлттың ұлы ұстазы, тiл бiлiмiнiң бiлiмпазы, ұлт мұрасын ұлықтаушы, танымына табындырған ғұламасы деп атасақ та артық емес. Ол атқарған ұшан-теңiз, руханият iстердiң ең шоқтығы биiгi – тұңғыш-ғалым ретiнде қазақ тiл бiлiмiн дамытуға қосқан үлесi. Қазақ тiлiн оқыту мен зерттеуде белгiлi бiр жүйелi бағыт ұстанған. Алдымен қазақша сауат ашуды көздеп тұңғыш әлiппе «Оқу құралын» жазып шығарды. Одан кейiн қазақ тiлiнiң төл заңдылықтарын талдап, қазақ тiлiнiң фонетикасы мен грамматикалық құрылымын пән ретiнде оқытуды алдыңғы мақсаты ретiнде қойды. Осылайша үш бөлiмнен тұратын «Тiл құралы» дүниеге келдi. Қайраткер ретiнде де, ғалым-ұстаз ретiнде де Ахмет Байтұрсынов ұлтты

тұтастырудағы, оның өмір сүруіндегі, рухани дүниесіндегі тілдің маңызымен орнын ерекше бағалады. Ахмет Байтұрсыновтың бұл кітаптарында тіліміздің бұған дейін зерттелінбеген, жүйеленбеген табиғатын ашып, оның фонетикалық, грамматикалық, стилистикалық жүйесі мен құрылымы дәйектелді. Тіліміздің дыбыстық жүйесін, лексикалық байлығын, сөз таптары мен сөз тұлғаларын, сөз қолдану мен сөйлем құраудың ерекшеліктерін танытқан көшбасшы ғалымның бұл еңбектері ана тіліміздің барлық негізгі заңдылықтарын қалыптастырды. Қазақ тілінің терминологиялық жүйесін жасаудағы ғалым еңбегі орасан зор. Ахмет Байтұрсыновтың терминдері тіліміздің термин жасаудағы байлығы, икемділігі мен әлеуетін ерекше байқатты. Оның терминдері қазақ тіл білімі саласында да, әдебиеттану ғылымы саласында да өміршеңдігін танытып, термин жасаудың кемел үлгісін көрсетіп, бүгіндері терминжасамның әдіснамалық, теориялық негізіне айналған. Қазақ тілінің оқулықтарын жазып, тіліміздің теориялық негіздерін жасаған. Ахмет Байтұрсынов тілді игертудің, тіл табиғатын түсіндірудің амалдарымен әдістері жайына да ден қойып, ұлттық әдістеменің де негізін салды. Оның «Тіл жұмсар», «Баяншы», «Әліп-би астары» кітаптары жәнемақалалары осы бағыттағы арнаулы ізденістерін, ұстаздың бай тәжірибесін көрсетті. Ахмет Байтұрсыновтың қазақ тіл білімін қалыптастырудағы ұлы еңбегін атай отырып, біз оның және бір үлгісін ұмытпауымыз керек. Ол Ахмет Байтұрсыновтың ғылым тілін, публицистикалық стилді қалыптастырудағы үлкен рөлі. Ол тілдің теориясын жасаушы ғана емес, сонымен бірге ғылыми, саяси, қоғамдық ойды берудің үздік үлгілерін көрсетіп берген қаламгер, көсемсөзші. Ол қолданған сөздер, оның сөйлемдері қазақ тілінің төл табиғатынан шығып, ұлттық ойлаудың деңгейін танытты. [2]

Біз келешек өскелең ұрпақ ұлтымыздың ертеңі ретінде осындай тұғырлы тұлғаларымыздың кешіп өткен өмір жолы мен еңбектерін біліп танығанымыз жөн. Ахмет Байтұрсынов туралы жазылған кітаптар аз емес, сонымен қатар түсірілген фильмдер де Ахмет Байтұрсыновтың бейнесін одан сайын аша түседі. Мысалы, 1994, 2009 жылдары Алашорда режиссері Қ. Умаров түсірген деректі фильмдер, «Ахмет. Ұлт ұстазы» атты 2021 жылы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен Ахмет Байтұрсыновтың өмірі жайлы түсірілген және Қазақстан Ұлттық телеарнасында көрсетілген алты сериялы тарихи–драмалық телехикая. Фильмнің негізгі идеясы ретінде Ахмет Байтұрсыновтың: «Бай болу үшін кәсіп қылу керек, білімді болу үшін оқу керек, күшті болу үшін бірлік керек, һәм осы керектердің жолында әрекет қылу керек» деген әйгілі сөзіндегі әрекет ұғымы алынып отыр. Бұл сериалда ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының, оның ішінде Ахмет Байтұрсыновтың басынан кешкен қиын-қыстау тағдыры баяндала отырып, ұлт мұраты жолында жасаған дамылсыз әркеті насихатталады. [3]

ХХ ғасырдағы қазақ халқының ұлы тұлғасы Ахмет Байтұрсынов–әдебиеттің бар саласына назар аударған, жан-жақты ілім иесі. Ол –қазақ жазба әдебиетінің биік белеске көтерілуіне зор еңбек сіңірген ғұлама. Ұлтының тәуелсіздікке қол жеткізуі жолында аянбай күресіп, өзінің қайраткерлік болмысымен, шығармашылық мақсаткерлігімен танылды. Іс пен сөзде бірлік таныта білген санаткер елінің ертеңіне зор сенім артты. Сол себепті шығармашылығы арқылы кейінгі ұрпаққа татымды сөз, тұщымды ой қалдыруды мақсат тұтты. Істегі күресшілдікті сөздегі ойшылдықпен біріктіре отырып, ел рухын көтеруге ұланғайыр еңбек сіңірді. Біз ХХ ғасырдың бас кезіндегі қазақ халқының рухани көсемі, күрескер қайраткері, елінің ұлттық санасының оянуы мен азаттығы жолындағы күресте қиыншылыққа қайыспай қарсы тұрған азаматы Ахмет Байтұрсыновтың тарихи орнын ардақтай білуіміз керек.

Әдебиеттер:

- 1. Ө. Әбдиманұлы. Ахмет Байтұрсынұлы: зерттеу-эссе – Алматы: «Арда», 2007. – 296 б.*
- 2. Ахмет Байтұрсынұлы. Тіл – құрал. Алматы, «Сардар» баспасы, 2009 - 348 б.*
- 3. <https://aikyn.kz/176521/ult-ustazy-ahmet-zhayly-birer-soz/>.*

Калита Л.В.

*Научный руководитель: Оразымбетова З.Ш.
Университет Мирас, г.Шымкент
kalita.liya@bk.ru*

ЯЗЫК И НАЦИЯ. ПЕРЕХОД КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА НА ЛАТИНИЦУ - ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЙ ПОВОРОТ В ДУХОВНОМ ОБНОВЛЕНИИ КАЗАХСКОЙ НАЦИИ

The leader of the nation, Akhmet Baitursynuly, who combined the logic (theory) of the Kazakh word, turned the language of artistic speech into the language of science, made a language-tool, also became a leader in linguistics and laid the foundations of Kazakh language science and methodology. The further the world develops, the further the Republic of Kazakhstan develops. This is the language, which is one of the issues that our country sets itself.

Произошло знаменательное событие в истории и культуре нашей страны. 26 октября 2018 года Президент РК Н.А.Назарбаев издал указ №569 О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику. Это историческое решение. Глава государства Н. А. Назарбаев: "...переход на латиницу имеет глубокую логику. Это связано с особенностями современной технологической среды, коммуникацией, а также научных и образовательных процессов XXI века...". Стремление к закреплению независимости путем перехода на новый алфавит, вхождение в число цивилизованных стран свидетельствует о готовности страны к духовной модернизации. Таким образом, переход на новый алфавит казахского языка – основной путь к достижениям мировой цивилизации, главный фактор сближения со всем тюркским миром. В то же время для наших соотечественников, проживающих за рубежом, это облегчает общение с родными. Великий просветитель сказал:» Наше время–это время письма". Академик Умирзак Айтбаевич в своем докладе» проблема языка – основа духовного возрождения " отметил, что создание нового алфавита-непростая задача, и предложил закрепить один символ на один звук. "Ахмет Байтұрсынұлы глубоко изучил законность языка, систематизировал каждый символ и звук. В настоящее время латинский алфавит должен основываться на алфавите, указанном Ахметом Байтұрсынұлым". Директор Института литературы и искусства им.М. Ауэзова Уалихан Калижанович выступил на тему «Ұлттық әдебиеті – рухани жаңғыру мүрегі», отметив, что переход на латиницу не только сближает казахов одного мира, но и способствует свободному проникновению казахов в мировое пространство.

"Образование ставит перед собой цель борьбы за то, чтобы вывести казахов, которые находятся в низовьях науки, пасти скот. Величие Ахмета Байтұрсынова связано с началом великих дел для нации, созданием казахского алфавита, созданием теории казахского словесного искусства, глубоким пониманием и оценкой значения науки о языке, созданием языковых терминов в соответствии с национальным сознанием. Так, А. Байтұрсынов начал заниматься казахской письменностью (графикой) с 1910-х годов. Свое мнение о звуковой системе казахского языка и обозначающих ее буквах он начинает высказывать с 1912 года на страницах журнала «Айқап» и газеты «Қазақ». Он был «арапом», более подходящим для казахской письменности, языка. Вариант, в котором А. Байтұрсынов адаптировал арабскую письменность к казахскому языку, был безоговорочно принят казахской общественностью, особенно учительской общественностью, поскольку реформа А. Байтұрсынова была проведена на научной основе, опираясь на природу казахского языка. Кроме того, его новая надпись (которая называется «новое правописание»), которая была предложена им с 1912 года, на основе этого алфавита, начала использоваться на практике. Уже в 1915 году этой орфографией

было издано около 15 казахских книг, и эта надпись («новое правописание») использовалась мусульманскими медресе и казахско-русскими школами с 1912 года. В 1924 году в Оренбурге на заседании 15 июня А. Байтұрсынов выступил с докладом «Азбука». На этом съезде он доказывает, что у тюркских народов есть письменность, которую не так-то просто оставить и перейти на другую графику. Алфавит (графика) показывает десять свойств (свойств) арабского алфавита, используемого казахским народом, адаптированного, переработанного (реформированного), и, перейдя на латынь, пользователь латинского алфавита говорит, что язык европейских народов не имеет отношения к тюркским народам, и утверждает, что «люди, употреблявшие латинский алфавит (европейский), были бы на месте русского, глядя в уста. Обсуждая этот доклад А. Байтұрсынова и доклад выдающегося государственного деятеля Назира Торекулова, который сопровождал получение латинских знаков, он отметил, что два алфавита имеют положительный – проанализировав отрицательные стороны, съезд предложил: «поскольку отсутствие печатной формы тюркского (арабского знакового) алфавита, потребляемого казахом, создает неудобства как для издательского дела, так и для обучения, чтобы избавиться от этого неудобства, исправить сам тюркский алфавит гораздо проще, чем получить другой алфавит, необходимо оставить в таком виде письменную форму тюркского алфавита и получить печатную форму в индивидуальном виде», - сказал А. Байтұрсынов. (Первый съезд казахских знатоков. г.Оренбург). В 1926 году на Всесоюзном Тюркологическом съезде в Баку выступил против перехода казахов на латынь. Замена реформированной арабской (например, казахской, чернильной), либо русской (например, используемой тогда чувашами) графики на латинскую не имеет ни политико – идеологической, ни экономической эффективности, ни в деле грамотности, обучения арабская графика и приемлемая латинская письменность незначительны, наоборот, изменение письменности лишает многовекового писательского наследия, письменных традиций. Одним из обвинений, выдвинутых противником Ахмета Байтұрсынова, было мнение, что «Байтұрсынов придерживался пуристического направления в терминообразовании, то есть старался не допускать в казахский язык русских слов и интернациональных терминов». Таким образом, замечено, что великого просветителя, педагога задержали в 1929 году. В первые десятилетия XX века для казахской культуры, письменности вопрос графики (алфавита) и разговор о правописании казахской письменности приобрел социальную окраску в виде дискуссий на страницах печати. Это свидетельствует о значительном подъеме казахского духовно-культурного мира, взрослении интеллигентной группы, культурной силы, способной идти на национальные проблемы. Казахская письменность использовалась веками, реформировалась в начале XX века и соответствовала звуковой системе казахского языка, когда великие ученые (Поливанов, Яковлев и др.) называли «байтұрсыновскую письменность», а сам А. Байтұрсынов - «казахскую письменность», а последующие исследователи - «первую национальную казахскую письменность», с первой половины XX века началась кампания по переводу арабской письменности на латинскую. Известно, что этот процесс начался, конечно, не в отдельно взятой казахской культуре, а у турок и азербайджанцев, и активно происходил в политико-культурной жизни всех тюркских народов (татар, казахов, узбеков, киргизов, ногайцев и т.д.), которые находились под властью России. Алфавит предыдущих периодов этого явления, в соответствии с которым Порядок написания–отличался от постановки вопросов орфографии-в этот период (1924 – 1929 гг.) графика и орфография получили большой политико-социальный отклик. Проводились конференции, совещания. На основе научно-практических основ, посвященных этим проблемам, были сделаны доклады, состоялись большие дискуссии, казахские просветители и ученые составили два четких круга арабов–латинян. «Арабисты» во главе с А. Байтұрсыновым, М. Дулатовым (предлагали реформированной арабской письменности) были меньшинством. В зависимости от политики того периода, большинство представителей других тюркских народов выступали за латинскую письменность, и для тюркских народов, обращавшихся к Советскому Союзу, было решено перейти на латинскую письменность. И вот, в нашей истории, А. Байтұрсынов, гармонично переосмысляя казахский язык и казахский язык,

вместе со своим алфавитом вложил огромный труд в грамотное и черное признание своего народа, и тем не менее прожил на этом пути всю свою жизнь. А современность-это "эпоха информационных технологий". Кто говорит, что делает и чему учусь. От школьника в стенах школы до старика-пенсионера мало кто знает латинский алфавит (в полном отсутствии частичный). Ведь в соответствии с требованиями времени для изучения экспорта, импорта, товарных записей, телефонных словарей, электронной почты, интернет-сайтов, некоторых иностранных языков используется этот латинский алфавит. Правда, воспользовавшись моментом благоприятной ситуации, государство официально перешло на латинский алфавит.

В этом контексте мы, слава богу, натываемся на термины в других языках, на международном уровне, и знаем, что терминов, созданных по принципам А. Байтұрсынова, в другой области, кроме языка-литературы, очень мало. Поэтому, придавая особое значение созданию чистого Национального терминологического фонда, мы должны ориентироваться в задаче главы государства: «после создания богатого терминологического фонда казахского языка, отвечающего современным требованиям, последовательно, поэтапно внедрять его во все сферы общественной жизни».

Проблема изменения алфавита касается не только вводных слов, но и помогает исправить пробелы в написании собственных слов. Современность-это время письма. Человек обучается письму, общается друг с другом посредством письма, записывает то, что он делает, то, что он делает. Эти надписи побудили нынешнее поколение забыть о законах орфоэпии (произношения) и следовать законам орфографии (письма), как говорящего, так и пишущего. То есть период, когда письмо (орфография) усилилось и начало доминировать над произношением (орфоэпией), когда народ не читал, язык не ломался, а когда народ грамотен, то и письменность пошла вперед. В то же время речевая деятельность ушла под влиянием письма, требования к произношению не учитывались. Функция письма должна была быть точной маркировкой того, что мы говорим, то есть то, что мы пишем, должно было служить нашему произношению. А на практике все наоборот, стали забываться требования к основному существованию языка – орфоэпии. Одной из актуальных проблем в казахском языкознании на сегодняшний день является несоблюдение нормы произношения звуков языка, что особенно тревожит научную общественность, учитывая особенности произношения и письма в соответствии с артикуляционной базой казахского языка. Среди современной молодежи речь идет о письме, не различая закономерности произношения (орфография) и письма (орфография). Например; в словосочетании «аман келдің» звуки «нк» между словами произносятся одним и тем же образом, другим – «нг» (Амангельды), третьим – «Аманкелды» (Амангелды), четвертым – «нг» (Амангелды). Четвертая из этой фразы правильно выражена перекрестным влиянием. Эту закономерность знают и школьники, и некоторые братья-ученые: "нынешняя молодежь не может так говорить, традиция-это традиция, которая не может служить примером для подражания в прежние годы", не хочет признавать главное отличие родного языка - закон созвучия.

Если мы продолжим сейчас, ничего не делая, состояние нашего языка будет таким же, каким оно будет завтра, мы убедимся, что следующие предложения будут увеличиваться. Например, если сравнить свои слова и слова других в предложении "студенты физико-математического факультета в Институте приняли участие в онлайн-семинаре", то можно с подозрением посмотреть, как будет выглядеть наше выступление в будущем. Это правда, что и те, кто хотел прослыть нашим языком, находили такие же фразы и «заглядывали в глаза». Но не стоит доказывать казахоязычному читателю, что казахский язык обладает богатым словарным запасом и способностью точно передавать любые тонкости, хотя наши предложения не так хороши, как в приведенном выше примере, но и не могут идти в ногу с будущим нашего языка.

Ученый Н.Уалиев, проводивший исследование по фонологическим основам казахской графики и орфографии, объясняет проблему написания сказанного специальными символами посредством звуко – фонемно – графемно - буквенных связей и анализирует с точки зрения инвариантно – вариантных. Поэтому в работе по переходу на латинский алфавит стоит

прислушаться к словам ученых – фонологов, таких как А. Жунусбек, Н.Уали, К. Кудеринова и др., которые глубоко понимают звуко – фонемно - графемно-буквенные связи. При создании казахского алфавита, основанного на латинской графике (символе), язык должен учитывать различные закономерности, возникающие при написании и специфике каждого из них, индивидуально рассматривая собственные звуки и входные звуки из других языков в звуковую систему. Поэтому в деле создания алфавитного проекта большое значение имеют труды ученого Алимхана Жунисбека, который много обсуждает свои серьезные мысли и научно-важные исследования по адаптации латинской графики к казахскому алфавиту. В настоящее время ученые во главе с А. Жунусбеком разработали новый казахский алфавит, обозначив латинской графикой 28 фонем (9 гласных, 19 согласных) в звуковой системе казахского языка. Кроме того, Буквы «в», «ф», «h» могут быть также выведены в алфавит для маркировки входных слов. Потому что существует точка зрения, что эти буквы, введенные в наш алфавит в 1938 году, прочно закрепились в казахском языке и почти 80 лет вне нашей воли маркируют процессы, происходящие в нашей современной речи. Таким образом, кажется, что ученые пытаются создать алфавит, состоящий примерно из 31-32 букв. Это указывает на то, что предыдущие 42 буквы были сокращены, а около 10 символов были удалены. Например, если в прежнем алфавите для обозначения нескольких слов «горький», «пресный» и других языков была получена специальная буква «щ», то теперь в результате сокращения таких букв исчезнет более 30-40 правил, касающихся входных букв. Поэтому сейчас такие ученые, как А. Жунусбек, Н.Уали, говорят о необходимости не только перевести казахский алфавит на латинскую графику, но и связать эту работу с дальнейшим реформированием (переосмыслением) казахской письменности.

В настоящее время латинский алфавит пользуется большим авторитетом и имеет большой круг применения. Латинские буквы соответствуют законам графизации (буквенной маркировки), т. е. требованиям «зрение-восприятие-познание». На земле латинский алфавит используется во всех сферах. Можно заметить, что все названия лекарств, формулы математики, физики, химии, множество терминов, научная литература, относящаяся к специальностям и т.д. связаны с латинским алфавитом. Его достижением также является то, что количество букв в алфавите всех стран, использующих латинскую графику, меньше, чем количество фонем в языке. В латинском алфавите различные диакритические символы (точка, двоеточие, тире, буква, буква и т.д.), т. е. через дополнительные знаки, все фонемы многих стран обозначаются только 26 латинскими символами. Главное требование к письму должно соответствовать не только лингвистическому (точная передача языка) направлению, но и техническим условиям (издательское дело, компьютер, телефакс, интернет и др.). Сейчас латинский алфавит проявляется и с высоты этих требований, поэтому, учитывая это преимущество и имея возможность выбора народа по собственному желанию, мы считаем правильным перейти на латинский алфавит, который многие поддерживают, видя благо передовых стран мира.

Письмо - социально значимое явление, отражающее духовный, культурный рост, уровень развития каждого народа. Это золотой мост, через который я продолжаю прошлое и настоящее, сегодня и будущее. Поэтому письмо, алфавит как одна из ценнейших вещей в истории человечества. Глядя на некоторые трудности в нашей современной орфографии, можно сказать, что " наше письмо не вызвало такой критики?" даже не думай. Это письмо дало знания старшему поколению, привело их к большим высотам, подняло казахскую литературу, культуру, науку, послужило нашему суверенному государству. Теперь ситуация изменилась, мы должны не только довольствоваться прежним, но и создавать условия для того, чтобы наш алфавит и письменность, как суверенная Казахская страна, способная быть на передовой не только на уровне передовых развитых стран мира, но и на уровне государственного языка, могли показать миру казахский язык. Мы верим, что казахский алфавит и письменность, обозначенные латинской графикой, положат начало казахской стране на эти высоты.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Литература:

- 1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Сов. энциклопедия, 2017. 607 с.*
- 2. Шхапацева М.Х. Сложное синтаксическое целое как единица языка и речи // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Педагогика и психология. 2015. Вып. 2 (77). С. 176-183.*
- 3. Василик М.А. Основы теории коммуникации: учебник. М.: Гардарики, 2018. 615 с.*

Кокпанбаева К.

*МУИТ, г. Алматы
kuralaikokpanbaeva@gmail.com*

**ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕВОДА А. БАЙТҰРСЫНОВЫМ БАСЕН И. КРЫЛОВА
(НА ПРИМЕРЕ БАСНИ «ВОЛК И ЖУРАВЛЬ»)**

The purpose of the report is to study the features of the translation of Akhmet Baitursynov "Kaskyr men tyrna" of I. Krylov's fable "The Wolf and the Crane". An in-depth reading and comparative analysis allowed us to understand and evaluate how Baitursynov managed to enrich the finished story with the help of oral folk poetry, etc. Examples are given. There is a table. The material is intended for students of non-philological specialties.

Говоря об Ахмете Байтұрсынове, прежде всего мы вспоминаем известного просветителя, педагога, основателя современного казахского языкознания, тюрколога, публициста, журналиста и поэта, которому в этом году исполняется 150 лет со дня рождения. Сегодня в нашем докладе нам хотелось бы рассказать об его первой книге «Қырық мысал» («Сорок басен») и более подробно остановиться на одной из них «Қасқыр мен тырна». Это перевод басни И. Крылова «Волк и Журавль» в стихах на казахском языке.

Исследователи наследия А. Байтұрсынова знают, что автор не мог получить разрешение цензуры на издание сборника в течение пяти лет. В ноябре 1905 года, выступая на очередном съезде земских и городских деятелей России в Москве в качестве делегата от казахов, Алихан Букейхан заявил: «Когда я слушал все, что рассказывают здесь поляки, малороссы, латыши и другие, я точно читаю старую книгу. У нас тоже преследуются школы с казахским языком, нас тоже давит цензура. Вот уже 13 месяцев я, например, не могу добиться от цензуры разрешения на издание казахского перевода 40 басен И. Крылова» [1]. Сборник впервые был издан в 1909 году в Петербурге.

Прежде всего нас интересовали следующие вопросы: насколько изменилось содержание басни Крылова после перевода? Добавил ли А. Байтұрсынов новые идеи? Какие? Какие произошли изменения в тексте? И ряд других схожих вопросов. Мы согласны с высказыванием французского переводчика, писателя и теоретика перевода Валери Ларбо, который не без основания утверждал, что «в истинном переводчике непременно сочетаются ценнейшие и редчайшие человеческие качества: самоотречение и терпение, даже милосердие, скрупулезная честность и ум, обширные знания, богатая и проворная память» [2].

Академик Рымгали Нургали в предисловии к сборнику «Ак жол» отметил особенности переводов басен казахскими поэтами и писателями: «Переводы Абая часто совпадают с оригиналом Крылова. Спандияр Кобеев привел 8 примеров. А в переводах Ахмета Байтұрсынова сюжет сохранен, но выражены новые идеи...» [3]. По этому поводу высказывались и другие исследователи, например: профессор Ерден Задаұлы Қажыбек и доктор филологических наук, профессор Шерубай Құрманбайұлы [4].

Прежде всего нами детально изучены тексты басен на русском и казахском языках. Первое на что мы обратили внимание – это то, что у И. Крылова в первоисточнике 19 строк, у А. Байтұрсынова 76 строк в переводе. А теперь узнаем: поменялся ли смысл?

Во всем известной басне И. Крылова мы видим, что Волк, которого мы знаем, как «... волки жадны, всякий знает:/ Волк, евши, никогда/ Костей не разбирает» попадает в беду, он проглатывает кость. Журавль, рискуя жизнью, приходит Волку на помощь: сует свой клюв ему в пасть, вынимает застрявшую кость и спасает его от гибели. Но за свою услугу Журавль просит у Волка вознаграждение, но тот грозит ему расправой. По нашему мнению, жадность всегда приводит к последствиям, а тем, кто делает добро, не стоит ждать благодарности. Мы согласны с армянской пословицей: «Делай добро и бросай его в воду».

А что в казахском переводе? Мы видим одинаковый сюжет: жадный Волк попадает в беду, а Журавль его спасает, но как расширяется картина мира, сколько появляется дополнительных характеристик, черт характеров героев, особенно Волка. А. Байтұрсынов добавляет ему хитрости, ловкости, подлости. Создает его образ более умным и опасным. Волк, понимая, что просто так Журавль не захочет ему помогать, решил его обмануть. Интересно, что А. Байтұрсынов, создавая более образный мир, опирается на устное народное творчество, используя казахскую мудрость – пословицы и поговорки.

<p>Используемые понятие исключительно для казахского народа</p>	<p>Алдында ағаң отыр есі кеткен. Тырнажан, не қылсаң да, енді өзің біл...</p> <p>Тырнажан – используется в ласкательном ключе. Уменьшительно-ласкательных форм имен личных. Например: Юлечка или кошечка. Но так как Журавль обозначен как личность мы прибавляем суффикс «жан».</p> <p>Аға – брат, «твой брат страдает» дословный перевод. Мол, помоги товарищу.</p> <p>Қасекең келе жатыр соған қарап...</p> <p>Қасекең – суффикс «кен» добавляют, когда человек хочет обратиться кому-то с уважением. Например Асия – Асекен.</p>
<p>Уникальность перевода</p>	<ul style="list-style-type: none"> • «Қасқыр мен тырна» на русском – 19, на казахском – 76 строк; • В казахской версии идет диалог между двумя героями; • Так же в казахской версии используются пословица «Садақа бастан құлақ» (стоит жертвовать малым ради большого) (буквально стоит жертвовать ушами ради сохранения головы) • «Сыйға – сый» (перевод дословно: «За подарок – подарок»). <p>Здесь прослеживается прямая аналогия с русской пословицей: «Уважение за уважение».</p>
<p>Некоторые примеры дословного перевода</p>	<p>ол аш қасқырдай қомағай → он падкий до еды, как голодный волк; қомағайдың жазасын қос асам ет тартқызады → падкий до еды будет наказан парой горсти мяса (т.е. из-за прожорливости обретешь беду);</p> <p>жемтік іздеу → искать пропитание (о хищниках) қасқырдан қалған жемтікті арыстан жемес → падаль, оставшуюся от волка, лев не ест;</p> <p>еппен сөйлегеннің ерні ауырмайды → кто разумно говорит, тому беда не угрожает (букв. кто с осторожностью говорит, у того и губы не</p>

	<p>заболят);</p> <p>еппен қимылдау → действовать ловко (умело) с осторожностью; еппен айту → говорить с осторожностью (с оглядкой);</p> <p>маңайда қасқырлар қой жеп дәндеді → волки повадились задирать овец в округе; әлсізді жығып дәндедің фольк. → привык ты расправляться со слабыми;</p> <p>дәндеген қарсақ құлағымен ін қазады → повадившийся корсак копает нору ушами.</p>
<p>Эпилог в конце. Мнение автора.</p>	<p>* * *</p> <p>Қиссасы «Қасқыр, Тырна» болды тамам Мінездес Қасқырменен кейбір адам. Басына бәле түсіп қысылғанда, Жалынып-жалпаяды келіп саған. Құтқарып ол бәледен жіберген соң, Болмайды оған кісі сенен жаман. Жоқ болған отқа күйіп мүлкіндей-ақ, Қайырың зая кетер еткен оған. Кісіге опа бермес ондай адам, Қашыңыз ондай жаннан, келсе шамаң. Қасқырға қайыр істеп Тырна байғұс, Қуанды кеткеніне өзі аман. Қайырды қарап істе адамына, Қарайлас өзіңменен шамалыға. Қасқырдай қара жүрек ғалымдардың Жүрмендер түсіп кетіп тамағына.</p> <p>А. Байтұрсынов в отличие от И. Крылова явно выражает свою позицию в конце басни: всегда были, есть и будут в нашем мире такие личность, как волк. Попав в беду, они будут вас умолять о помощи. Но после того, как вы поможете, эти люди не просто о вас забудут, но еще и будут угрожать вас уничтожить. Автор предупреждает нас: будьте более бдительны и не ждите благодарности. В этом мнения и Крылова, и Байтұрсынова схожи.</p>

Мы понимаем, что А. Байтұрсынов, взяв традиционный сюжет, готовые образы, добавил, обогатил идею, как художник разрисовал сцену новыми красками, создал произведение с национальным колоритом, в котором отражена природа казахской поэзии: сочность и богатство языка. При помощи средств устной народной поэзии, органичной, живой народной речи автор смог выразить его многовековую мудрость, тем самым выработав свой, самобытный в отношении стиль басни.

Литература:

1. URL: <https://vechastana.kz/dolgij-i-ternistyj-put-pervoj-knigi-ahmeta-bajtursynova/>
2. URL: http://oplib.ru/inostrannie_yaziki/view/182901_el_za_triole
3. URL: <https://articlekz.com/kk/article/22651>.
4. Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау // Халықар. ғыл.-теор. конф. материалдары "Елтаным баспасы" Алматы, 2017 – 70 стр. <https://pps.kaznu.kz/kz/Main/FileShow2/122503/510/3/296/2017//>

Көшкімбай А.Е.

Научный руководитель Оразымбетова З.Ш.

ЮКМА, г. Шымкент

arujan070203@icloud.com

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ – СЕЯТЕЛЬ ЗНАНИЯ

The article is dedicated to Akhmet Baitursynov - the grandfather of the Kazakh alphabet, the teacher of Turkic linguistics. Ahmed's archive serves the new time, the new era, and its people. Ahmed's teaching is a great science that is still being studied. The heart and example of Akhmet Baitursynov as a nation is very important for the modern world. Akhmet, who managed to decorate the Kazakh language with beautiful words, became famous for his works in other countries. He translated poems and examples of other national poets and writers into our native language. He left an indelible mark.

В этом году исполняется 150 лет со дня рождения Ахмета Байтұрсынова, видного общественного деятеля нашего народа, крупного ученого, мастера риторики, литературоведа, тюрколога, талантливого поэта-переводчика, продолжившего дело просвещения и демократизма Абая, Ыбырая и Чокана.

А.Байтұрсынов внес значительный вклад в научное становление и развитие казахского языка и казахской литературы. Большинство терминов, используемых в настоящее время всеми казахами в этой сфере, связаны с именем Ахмета Байтұрсынова. Он также принимал активное участие в политике как активный член партии Алаш и правительства Алашорды. За свою карьеру Ахмет Байтұрсынов имел хорошие отношения с казахской интеллигенцией и был главным редактором газеты «Казах» (1913-1918). Стремясь к политическому и культурному пробуждению казахского народа, алашская интеллигенция рано осознала, что издание газет и журналов на казахском языке играет важную роль в пробуждении национального духа. В результате этих работ в 1913 году вышла газета «Казах». Среди казахской интеллигенции для издания газеты «Казах» есть работы А. Бокейханова и М. Дулатова. Во времена российской колониальной политики издание газеты, пропагандирующей пробуждение казахской нации, было проявлением героизма. Это невозможно сравнить с нынешней ситуацией. Потому что в XX в. В начале XX века уровень грамотности населения и отношение властей к национальной прессе были другими. До издания газеты «Казах» татары народов Российской империи в 1906 году стали издавать около десятка газет и журналов на родном языке. Статьи А.Байтұрсынова также публиковались в печати.

Ахмет Байтұрсынов (1873–1937) в степи, где была русификация, пошел по пути борьбы за спасение казахов от вымирания, следуя указаниям великого просветителя Ибрая Алтынсарина (1841–1889), знавшего, что « будущее казахского народа – в школах». С лет первой русской революции он был в авангарде национально-освободительного движения. Принимал участие в общественно-политической работе в интересах народа. Он создал реформированный казахский алфавит из арабо-персидского алфавита, соответствующее учение о языке. Он издавал газету, которая пробуждает людей, мотивирует их на учебу, образование, вдохновляет страну, указывает путь к тому, чтобы стать страной и призывает к борьбе. Как первый министр просвещения Советско-Казахского государства он способствовал резкому увеличению числа казахских школ. Благодаря широкому использованию своего нового алфавита и учебника по языкознанию он позволил многим муллам стать школьными учителями.

Народное образование начинается с ребенка, со школы. Ахмет первым составил азбуку на казахском языке. Казахстанские дети помогли стать открытыми и грамотными гражданами. Казахский алфавит является доказательством всех этих слов. Байтұрсынов — очень важная

фигура в развитии казахского языкознания. С VIII века баянисты стали распространять ислам в казахских степях. Несмотря на то, что в арабском алфавите отсутствовало множество букв, необходимых для точного представления всех звуков казахского языка, казахский язык формировался на основе арабских букв. Ахмет Байтұрсынұнов глубоко изучил природу казахского языка и создал новый казахский алфавит на одном из арабских языков. Ахмет не только писал книги, но и переводил на наш родной язык известные произведения известных русских писателей, доказывая народу, что он был маяком. Он много помогал в просвещении людей. Одна из главных целей — возродить старые простые черные слова и сформировать их в сознании людей. Он умел выражать свои мысли на родном языке благородными, подвижными словами. Слова в его стихах были попыткой произвести впечатление на людей, двигаться вперед и не отставать. Развитие казахского языка для будущих поколений, сохранение его выше других языков, помогло сохранить его чистоту. Роль казахского языка в изучении природы и строения отслеживается написанием учебников по изучению казахского языка как предмета в современных школах. Литературные и теоретические термины, сформированные Ахметом, сохраняются и по сей день. Все это написано драгоценными, золотыми, алмазоподобными словами и стихами писателя Ахмеда, полными образования и человеческих качеств.

Особо следует отметить работу А. Байтұрсынұнова по анализу казахского языка. Ахмет занимался не только языком и литературой, но также этнографией и историей. Его особенный вклад заключается в реформировании казахской письменности на основе арабской графики. В 1912 году Ахмет Байтұрсынұнов исключил все чисто арабские буквы, не используемые в казахском языке, и добавил буквы, специфические для казахского языка. Новый алфавит получил название «Жаңа Емле» («Новая орфография»). Им были разработаны основы современного казахского языка и научная терминология казахской грамматики. Он создал учебные пособия по родной речи, учебники для системы ликбезов, иллюстрированный букварь, выдержавший в 1920-е годы несколько изданий.

Байтұрсынұнов сформировал казахское языкознание в начале 20 века и заложил фундамент. Он был реформатором казахской письменности на основе арабской графики. Еще одна ветвь богатого наследия Байтұрсынұнова – художественный перевод. Он перевел на узбекский язык произведения русских классиков и внес значительный вклад в обогащение этого направления искусства. Я. Крылов перевел ряд примеров на казахский язык и издал отдельный сборник под названием «Сорок примеров». Перевел на казахский язык произведения И.И. Чемнищера «Конь на осле», А. Пушкина «Рыбак и рыба», «Золотой петух», «Конь», «Смерть мудреца Алика», стихотворение известного русского лирика С.Я. Надсон.

Казахские поэты и писатели по-прежнему занимают высокое место в казахской поэзии. Один из них – Ахмет Байтұрсынұнов. Он смог противостоять течению своего времени. Он стал духовным лидером казахского народа и вдохновил будущее жить под светлым, спокойным, голубым небом. Ахмет, который смог быть перед своими друзьями, выразил свои чувства в стихах словами острого, владеющего бриллиантами человека. Он не жалел души, чтобы быть казахом. Ахмет, убивающий без слов, является духовным лидером народа, который вел будущее казахского народа к независимости. Он служил для народа, для культурного и социального развития народа.

Как известно, использовавшееся до реформы арабское письмо без обозначения гласных представляло определенные неудобства для тюркских языков. Ахмет Байтұрсынұнов предложил проект реформирования арабского алфавита. Его идея сводилась к тому, чтобы при каждом слове отмечать признак переднего или заднего ряда добавлением знака, аналогичного знаку скрипичного или басового ключа в нотной записи, что существенно экономило число вновь вводимых знаков для гласных и примиряло с арабской графикой.

По мнению знаменитого российского лингвиста, профессора Е.Д. Поливанова — это решение проблемы было «просто гениальным», позволявшим казахскому языку без особого труда превратиться в полноценный язык с аутентичной графикой. Однако, проекту Байтұрсынұнова не суждено было сбыться, началась латинизация (1928) и кириллизация (1940)

тюркских языков в СССР. Позиция Байтұрсынова, который был сторонником арабской графики казахского языка, была непреклонной. Вместе с тем, интересна и его «формула построения алфавита», озвученная им 10 декабря 1926 года на дискуссионном совещании, проходившем в Кзыл-Орде: «Алфавит есть ни больше ни меньше лишь комплект условных знаков, служащих для изображения основных звуков речи какого-нибудь языка. Чем полнее и точнее передает алфавит элементы речи, чем легче по нему учиться грамоте, чем более удобен для чтения и письма, чем лучше приспособляется к усовершенствованиям техники, тем он считается лучшим. Следовательно, алфавит есть предмет, вполне поддающийся рассмотрению и определению его качества со стороны достоинства и недостатков...» Полагаю, что эта объективная установка «Учителя народа» должна быть взята и нами для окончательного выбора графики казахского языка, особенно в контексте нынешних дискуссий о переходе на латинскую графику.

Литература:

1. Сыздыкова Р. Ахмет Байтұрсынов. Алматы, 2015.
2. Ахмет Байтұрсынұлы: Зерттеу – эссе. – Алматы: «Арда», 2017.
3. Шығармалары/Ахмет Байтұрсынұлы.- Алматы: «Өлке» баспасы, 2019.
4. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/87807>

Қарабаев М.Қ.

Жетекшісі Шота Қ.Н. филология ғылымдарының кандидаты, профессор.

Т.Қ. Жүргенов атындағы қазақ ұлттық өнер академиясы

Shota-55@mail.ru Karabai658mak@gmail.com

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ

In the article continuous labour and work are examined Ахмет Байтұрсынұлы in the field of folk education.

Ахмет Байтұрсынов 1872 жылы 5 қыркүйекте Торғай уезінің Тосын болысындағы 5 ауылында Сарытүбек деген елді мекенде дүниеге келген. Айта кету керек, осы күнге дейін А. Байтұрсыновтың туылған жылы мен күні барлық ресми құжаттар мен басылымдарда 1873 жыл 25 қаңтар деп көрсетіліп келеді. Алайда, Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік мұрағат қорында сақталған Служебный список сотрудника Наркомпроса КССР және 1926-1927 жылдарға арналған Личное дело председателя Академического центра Байтұрсунова Ахмета Байтұрсуновича атты құжаттар топтамасында Ахметтің өз қолымен толтырған құжаттарда туылған жылым 5 қыркүйек 1872 жыл және өз қолымен жазған Жизнеописаниесінде де Туылған жылым мешін 1872 деп көрсеткен.

А. Байтұрсыновтың азамат болып қалыптасуына бірқатар факторлар ықпал етті. Алдымен, Ресей үкіметі реформаларының көпсалалы шешімдері іске асып, халқымызды отаршылдардың боданына айналдырғаны; екіншіден, оны құқықпен заңдастырған билігі, қазақ халқын әлеуметтік-саяси, экономикалық тұрғыдан аямай езіп-жаншуы; үшіншіден, кең даламыздың жекелеген намысқой азаматтарын жәбірлеуге, қорлауға жаппай әкімшілік құқық бергені.

А. Байтұрсыновтың отбасына түскен зор қасірет орысша оқуға түсуіне басты себеп болғандығын былайша баяндайды: «...осы бақытсыздық менің Торғай қаласындағы мектепке түсуіме себеп», – деп өз қолымен жазған өмірбаянында көрсеткен, яғни патша үкіметінің отарлау саясатына қарсы күресу үшін, алдымен олардың тілін меңгеру керектігін ұғынған А. Байтұрсынов орысша оқуға түскенін анық айтқан. Анасынан ең алғашқы жазу-сызуды үйреніп,

1886 ж. Торғай қаласындағы уездік 2 сыныптық орыс-қазақ мектебіне оқуға түсіп, оны 1891 ж. бітіріп шығады. Оның осы мектеп қабырғасында оқығанда оқу үлгерімі туралы куәландыратын құжат деректерді біз мұрағаттарда кездестіре алмадық. Дегенмен, А. Байтұрсыновтың осы жылы оқуын әрі қарай жалғастыру үшін Орынбор училищесінің мұғалімдер дайындайтын мектебіне оқуға түскендігін мұрағат құжаттары растайды.

А. Байтұрсынов Қазақстан мен Орта Азия халықтарының XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы тарихында ерекше орыны бар аса ірі саяси қайраткер. Ол өзінің орасан зор ерік-жігерімен, ірі ұймдастырушылық қабілетімен, саяси оқиғаларға көзқарасының тұрақтылығымен зор беделі мен құрметке ие болды. Сонау 1905 жылы жер меселесі, қазақтың өз жерін өзіне қайтару жөнінде патшаның атына хат жазушылардың бірі болады. Патша өкіметіне наразылығы үшін 1907, 1909 жылдары абақтыға қамалады. 1910 жылы қазақ жерінен қуғындалып, Орынбор қаласына жер аударылады.

Халықтың ой-санасын оятуға бар күшін, қаламгерлік қуатын салып, 1909 жылы И.А.Қрылов мысалдарын аударып, «Қырық мысал» жинағын шығарады. Қазақ поэзиясына өзіндік жаңалық, ою-ернек әкелген «Маса» жинағы А.Байтұрсыновтың ағартушылық, демократтық, гуманистік идеяларын халыққа жеткізеді.

1913 жылдан 1917 жылға дейін М.Дулатовпен бірге «Қазақ» газетін шығарады. Саяси бағыттағы мақалалары патша үкіметі орындарына жақпаған басылымның редакторы ретінде А.Байтұрсынов бірнеше рет түрмеге жабылады.

«Қазақ» газетінің алатын орны ерекше. Байтұрсынов 1917 жылы революциядан кейін өмірге келіп, қазақ тарихында терең із қалдырған алаш қозғалысына тікелей араласып, «Қазақ» газеті арқылы саяси теориялық бағыт-бағдар беріп отырды. Алаш партиясы бағдарламасын даярлаған шағын топтың құрамында болды және Екінші жалпықазақ съезінде Оқу-ағарту комиссиясы төрағасы болып сайланды. 1919 ж. наурызда Алашорда үкіметі атынан Мәскеуге Кеңес үкіметімен келіссөзге барды.

«Қазақ» газетінің дәл сол кездегі тарихи мәнін Ахмет Байтұрсынов осы басылымның бірінші нөмірінде былай деп көрсетті: «Әуелі, газет-халықтың көзі, құлағы һәм тілі. Адамға көз, құлақ, тіл қандай керек болса, халыққа газет сондай керек. Газеті жоқ жұрт басқа газеті бар жұрттардың қасында құлағы жоқ керең, тілі жоқ мылқау, көзі жоқ соқыр сықылды. Дүниеде не болып жатқанын білу жоқ, не сөйленіп жатқанын есту жоқ, өз пікірін айту жоқ.»

1917 жылы патшаның тақтан құлауын Ахмет Байтұрсынов зор қуанышпен қарсы алып, Әлихан Бөкейхановтың басшылығымен қазаққа бостандық, теңдік әперу үшін саяси күрес майданына араласты. 1917 жылы Ақпан революциясының жеңісінен кейінгі елдегі революциялық процестердің қарқынды дамуы барысында Әлихан Бөкейхановтың төңірегіне топтасқан либерал-демократиялық көзқарастағы қазақ интеллигенциясының өкілдері ұлттық партия құру жоспары бойынша өз жоспарларын жүзеге асыруға кірісті.

1917 жылы 21-26 шілдеде Орынбор қаласында І-ші жалпықазақтың съезде Ахмет Байтұрсынов пен Міржақып Дулатов «Тәуелсіз автономия» құру идеясын ұсынды.

І-ші жалпықазақтың съездің қортындасында «Алаш» ұлттық саяси партиясы құрылды. Әлихан Бөкейханов қазақ халқының көсемі, партия басшысы болып сайланды. Бірақ қоғамда аласапыран ахуал қалыптастырған большевиктердің төңкерісі Ахмет Байтұрсынов және оның серіктерінің қазаққа дербес ұлттық автономия алып береміз деген әрекеттерін тұйыққа тіреді. Алаш қозғалысы білімсіз кедей-кемшіктің қалың тобырына арқа сүйеген жүгенсіз коммунистік қозғалысқа қарсы тұруға ол заманда қауқарсыз еді. Осыны түсінген және халқымен бірге болуды ойлаған Ахаң 1919 жылдың наурызында Кеңестер өкіметі жағына өтті, алғашқы өлкеде құрылған Революциялық комитет құрамына енгізілді. Ахаңдай ірі тарихи тұлғаның беделі уақытша болса да большевиктерге де қажет болды. Сөйтіп, 1920 ж. қазревком мүшесі ретінде Қазақстанның Ресеймен шекарасының қалыптасу ісіне белсенді түрде араласты. 1920 - 21 ж. Қазақ АКСР халық ағарту комиссары қызметінде болды. 1922 ж. Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың, 1922 – 1925 жылдар аралығында Қазақ өлкесін зерттеу қоғамының төрағасы болып қызмет атқарды.

Байтұрсынов түрлі қызметке ат салыса жүріп, 1921 – 1925 ж. Орынбордағы, 1926 – 1928 жылдары Ташкенттегі Қазақ халық ағарту институттарында қазақ тілі мен әдебиеті, мәдениет тарихы пәндерінен сабақ берді. 1928 ж. Алматыда Қазақ мемлекеттік университетінің ашылуына байланысты ректордың шақыруымен осы оқу орнына профессор қызметіне ауысты. 1929 жылы екінші маусымда Алаш қозғалысы қайраткерлерімен бірге тұтқынға алынып, Мәскеудегі Бутырка абақтысына жөнелтілді. 1930 ж. төртінші сәуірде ату жазасына кесілді.

Ахмет Байтұрсынұлының батты мақсаты сауатсыздықты жою үшін әріп, оқулық мәселесін кезек күттірмейтін мәселе екендігін жақсы біліп, 1910 жылдан бастап, араб жазуының қазақ тілі үшін қолайлы емес жақтарын түзету үшін қыруар еңбек жасады. Әсіресе қазақ тіліндегі дыбыстық ерекшеліктеріне сай етіп, сингармониялық ұлттық әліпби түзееуде бар ынта-жігерімен кірісті. Алайда бұған дейін, Х-ғасырдан бері парсы-араб жазуын еш өзгеріссіз қолданып келгендігі баршаға белгілі болатын. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы полиграфиялық жағынан қолайлы-қолайсыз жерлерін, оқыту үдерісіндегі тиімді-тиімсіз жақтарын таразылай отырып, қазақ тілінің төл дыбыстарына ғана тән 28 әріптен тұратын әліпби құрастырды.

Әліпбиде қазақ тіліне тән, төл дыбыстарға ғана орын беріліп, кірме дыбыстарды алмады. Ғалым гетерогенді сипат алған емлені, әліпбиді жалпыхалықтық, ұлттық негізде қарастырады. Ғалымның реформалауынан кейінгі араб жазуын бүкіл түркі жұрты ұлттық жазу жүйесі деп таныды. Сондықтан А.Байтұрсынұлының бұл жазу жүйесін ұлттық қазақ жазуы деп атай аламыз.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинақтап жарыққа шығаруда Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның Қазақ газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған.

Байтұрсынұлының қазақ әдебиеттану ғылымы мен әдебиет тарихы жөніндегі тұңғыш көлемді еңбегі – «Әдебиет танытқыш». Мұнда көркем сөз өнерінің табиғаты, сыры, мазмұны, ерекшеліктері, жанрлары, жаңа терминдер, ұғымдар жайлы жан-жақты зерттеулер, тұжырымдар сөз болды. Бұл еңбегінде Байтұрсынұлы ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің әлеуметтік, қоғамдық мән-маңызын ашудан гөрі адамгершілік, эстетикалық әсемдік әуенін талдауға көбірек көңіл бөлген. Сондай-ақ мұнда жазба әдебиеттегі ағымдар, әдістер туралы ой-түйіндер айтылған.

Байтұрсынұлы қалдырған бай мұраның тағы бір саласы — көркем аударма. Ол орыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударып, көркем қазынаның бұл саласын байытуға мол үлес қосты. И.А. Крылов мысалдарының бір тобын қазақ тіліне аударып, «Қырық мысал» деген атпен жеке жинақ қылып бастырды. И.И. Хемницердің «Атпен есек», А. Пушкиннің «Балықшы мен балық», «Алтын әтеш», «Ат», «Данышпан Аликтің ажалы» шығармаларын, орыстың белгілі лирик ақыны С.Я. Надсонның өлеңін қазақ тіліне аударды.

Қорытыта келгенде айтпағымыз, А.Байтұрсынұлы қоғам, ғылым және мәдениеттің өркендеуіне үлкен үлес қосқан алып дара тұлға. Ол туралы Сәкен Сейфуллин: «Ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахаң еді», – деп жазған болатын. Өкінішке орай, И.Сталиннің 1925 жылғы 29 мамырдағы «Ақ жол» газеті туралы хаты Ахмет Байтұрсыновты және оның серіктерін «ұлтшылдар» және «шоқаевшылдар» ретінде қуғындауға теориялық негіз қалады. Қазақстандағы қуғын-сүргінді жергілікті басшы Ф.Голощекин жандандыра түсті. Ақырында алғаш Архангельскіде, соңынан Томскіде 1929-1934 жылдары айдауды болған Ахмет Байтұрсынов, көп кешікпей, 1937 жылы қуғын-сүргіннің жаңа толқынына ілігіп жазықсыз атылып кетті. Әділетсіздікті басынан кешірген ұлы тұлға А. Байтұрсынұлының тарихи тұлғасы қазақ халқының мақтанышы екендігіну еш шүбәиыз жоқ. Ол қазақ халқының мүддесі үшін Кеңес өкіметін жақтайтын кезде жақтады, сынайтын кезде сынай да білді. Нағыз өз ұлтын сүйген потрет болды. Ендеше, атамыздың

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

аруағы желеп-жебей жүрсін. Бұл күндері ұлыларымызды ұлықтап қана қоймай, сол кісілердің еңбектерінен нәр алып, еліміздің болашағы біздер екенімізді шын жүректен мақтан тұтамыз.

Әдебиеттер:

- 1. Тұрғараева Г.М. Ахметтің тағдыр толқыны. - Алматы: «Қазақ университеті», 2021. -317 б.*
- 2. Байтұрсынов А. Оқу құралы /усул сотие жолымен тәртіп етілген қазақша алифа/. I-ші кітап. - Орынбор, 1912.*
- 3. Тіл-құрал. Дыбыс жүйесі мен түрлері. 1-інші тіл танытқыш кітап. Қазақ-қырғыз білімпаздарының 1-інші тобының қаулысы бойынша өзгертіліп 5-інші басылуы. – Қазақстан мемлекет баспаханасы, Қызыл-Орда, 1925.// Кітапта: А. Байтұрсынұлы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Қазақ тіл білімінің антологиясы (серия). Құрастырған: Ф.Әнес. - Алматы: Абзал-ай, 2013. - 640 б.*
- 4. Ашинин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. Репрессированная тюркология. - Москва: Восточная литература, 2002.*
- 5. Сыздық Р. А. Сыздықова Р. Ахмет Байтұрсынов /Өмірі мен қызметі туралы//А.Байтұрсынов. «Тіл тағлымы». - Алматы, 1992.*
- 6. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9024/>*

Қыпшақбаева Н.А.

*Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.
Nyrlyai.kypalash@mail.ru*

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

In the article, the author considers the socio-political activities of A. Baitursynov at the beginning of the XX century. Akhmet Baitursynuly, who began to fight against the colonial policy of the Tsarist government too early, combined his educational activities with the interests of the National Liberation Movement. From the point of view of the history of the development of public thought and national consciousness, the state policy and internal struggle of the Kazakh figure in 1905-1920 was the first stage of the National Liberation Movement, the national struggle that sought to build an independent state.

Тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық сөз өнерінің тарихын, кеңестік кезеңде саяси қуғын-сүргінге ұшыраған Алаш зиялыларының өмірі мен шығармашылық мұрасын зерттеу қолға алынды. Кеңес өкіметі тұсында көруге, жазуға тыйым салынған тарихи-мәдени мұралар мен ұмыт болған әдеби жәдігерлерді басып шығару мәселесі күн тәртібіне қойылды.

Жалпы қоғамдық ой мен ұлттық сананың даму тарихы тұрғысынан алғанда, 1905-1920 жылдардағы қазақ қайраткерлерінің мемлекеттік саясаты мен ішкі күресі - ұлт-азаттық қозғалыстың, тәуелсіз мемлекет құруға ұмтылған ұлттық күрестің алғашқы сатысы еді.

XX ғасырдың басында тарих сахнасына көтерілген реформатор жаңа ұрпақ Азиямен бірге ояна бастаған қазақ халқының еуропаша оқып, білім алған, көзі ашық, сезімі сергек, екпінді де серпінді ұрпағы болатын. Реформатор ұрпақ ағартушылықты ұлттық-азаттық қозғалыс мүддесімен ұштастырды.

XX ғ. басында ұлы империяның қыл бұғауына түскен халықты толық азат етудің қанды жолы ешбір нәтиже бермейтінін Алаш қауымы терең түсінді.

Ахмет Байтұрсынұлының замандасы әрі қаламдасы М.Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде «...Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі

аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты - Байтұрсын» - деген мәлімет береді.[1]

1896-1901 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектепте, кейіннен екі сыныптық училищеде оқытушылық қызмет атқарады. 1902-1904 жылдары Омбыда Торғай облысы Халықтық училище директорының іс жүргізуші лауазымын атқара жүріп, бұратана ұлтының санасын ояту мақсатында И.Крыловтың мысалдарын аударды.

Патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы күресті тым ерте бастаған Ахмет Байтұрсынұлы 1909 жылы Семей түрмесіне қамалып, кейіннен қазақ жерінен тыс жерге жер аудару туралы үкім шығарылады. Ұзақ уақыт бойы «саяси сенімсіз» деген ат таңылып, патша күзет қызметінің бақылауында болады.

1913 жылдан бастап «Қазақ» атты апталық газет ұйымдастырып, 1917 жылға дейін оның редакторы болып қызмет етті. Сонымен қатар, қазақ мемлекетін қалпына келтіру үшін күрескен «Алаш» партиясы көсемдерінің бірі ретінде де белгілі. Қазан төңкерісінің жеңісінен кейін Ахмет Байтұрсынұлы біраз уақыт алашордашылар қалды, ал 1919 жылы бірқатар ғалым – зиялылармен бірге Кеңес үкіметі жағына өтуге мәжбүр болды. осы жылдың маусым айында Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери – революциялық комитеттің (ВРК) мүшесі болып сайланады.

Ал, 1922 – 1925 жылдары Халық ағарту комиссариатына (ХАК) қарасты ғылыми – әдеби комиссияның төрағасы болып, Халық ағарту комиссары болып сайланды. Бүкілресейлік Орталық Атқару комитетінің мүшесі болып жұмыс істеп, одан соң Түркістан Коммунистік партиясы Орталық Комитетінің газеті «Ақжолда» еңбек етеді.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларындағы кейіпкерлері арқылы әдебиетімізге саяси азат етуші, күрескер бейнесін, яғни «Маса» мен «Қырық мысал», өлеңдері арқылы әкелді.

Ахмет Байтұрсынұлы «Зерттеуде өнертану сияқты қоғамдық ғылымдардың салалары туралы да жан-жақты пікірлер айтады. Дегенмен, ғалым еңбегінің негізгі нысаны аты әдебиет теориясының негіздері, қазақ сөз өнерінің жалпы жүйелері, түрлері және әдістері.

Алаш зиялысы алдымен «Айқап» журналы мен «Еңбекші қазақ» газетінде білім, ғылым мәселелерін қамтып, кейін өзі ашқан «Қазақ» газетінде жалғастырды. Қазақ оқушыларына тіл үйрету мақсатында ғалым қазақ әліпбиін («Оқулық», 1912), мектептерде қазақ тілін пән ретінде оқытуға арналған оқулықты («Тіл құралы», 1915), қазақ тілін оқыту әдістемесін зерттеді. («Баяншы», 1920), тілі Оқулық (Т. Шонановпен бірге) және қолданбалы грамматика бойынша «Тіл Жұмсар» (1928) кітабын құрастырды.

Осы орайда А. Байтұрсынұлының сөз таңдаудағы ойлары: сөздің дұрыстығы, тіл тазалығы, тілдің нақтылығы (сөздік), тілдің нақтылығы, тілдің анықтығы. А. Байтұрсынұлының шығармасы басқа ғалымдардан өзгеше, яғни қазақ оқушысына өзінің бар ойын ұлттық рухы биік ана тілімізде жеткізген. Осы орайда ғалымның әлем әдебиетімен жақсы таныс екендігін көруге болады.

Атақты ұлы тұлғаның бейнесі өзі өмір сүрген ортаға, тарихи кезеңге тереңірек үңілгенде ғана шындыққа айналады. Ахмет Байтұрсынұлы заман ағымына сай туып, дәуірдің нұры мен қараңғысын бағдарлай білген, жақсы мен жаманнан сабақ ала білген. Ол әуел баста қайраты мол, энциклопедиялық танымы мол, қиын өмірдің қараңғылығында қалған қалың елді сүйретуден басқа бақыт барын білмеген дара тұлға еді.

Ахмет Байтұрсынов 1928 жылдың 5 қазанында Алматыға көшіп келіп. КазПИ-де сабақ берді. 1929 жылы көкек айының 19 күн «Советская степь» газетінде Ораз Исаев пен Измұқан Құрамысовтың ұйымдастыруымен Ғаббас Тоғжанов пен Әбдрахман Байділдин, Х.Жүсіпбеков, С.Сапарбеков, О. Жандосов қол қойған ашық хат жарияланды. Бұл ашық хат Ахмет Байтұрсынов бастаған алаш азаматтарын «құрбандыққа шалудағы» ең соңғы шешуші соққының міндетін атқарды.

Жолданған қарсылық хатта былай делінді: «Құрметті жолдастар! Біздің пікірімізше, Әуезов пен Байтұрсыновтың шығармаларына маркстік көзқарасқа мүлдем жат баға берілген...

Байтұрсынов «Буржуазиялық ұлтшыл - қазақ байларының идеологы болып қала береді... Ол контрреволюциялық идеологияны уағыздады. Бүгінгі қазақ қоғамы Байтұрсыновты біздің партиямызға қарсы күрескен және күресіп келе жатқан реакциялық алашордашыл интелгенцияның бір көсемі деп санайды» - делінді.

Осындай мемлекеттің атынан жасалған ресми айыптау мәлімдемесінен кейін бір айдың ішінде Ахмет Байтұрсынов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев қамауға алынады. 1929 жылдың 2 маусымында Қызылорда қаласында өтетін әдебиетшілер мен тілшілердің жиналысына шақырылады да, сол жерде қамауға алынып, қайтадан Алматының түрмесіне жөнелтіледі.

XX ғасыр басындағы ұлы ұрпақтың рухани көсемі атанған Ахмет Байтұрсынұлына қудалаудың қанды құрығы бір емес, бірнеше рет салынды. Сол қуғын-сүргінді қайыспай көтерді, әрі рухани ортасынан дарыған таным-түсініктерді жүзеге асыру барысында аңсаған асыл мұраттарына деген адалдықты саналы өмірінің соңына дейін сақтады. Ахмет Байтұрсынұлының пікірінше «...қанаты қатая бастаған ұлттық сананың басты қаруы әдебиет» болды.

Ахмет Байтұрсынұлының ерекше көзге түсетін бір қасиеті – ең алдымен оның өмірі мен адамдық болмысы. Ол жеке азаттықтың жоқтаушысы емес, бүкіл халықтың азаттық туы. Яғни, XX ғасырдағы саяси күрес пен азаттық қозғалыс көшбасшыларының рухы.

Қорытындылай келе, азаттық идеясына қызмет еткен ұлт ағартушысы әрі Алаш зиялысы - өзінің ағартушылығын азаттық идеясының, азаттық үшін күрестің құралы ретінде пайдаланды. Ол халықты өнер-білімге шақыру - туған халқының саяси - экономикалық еркіндігі мен елінің азаттығына жетудің бірден-бір тиімді жолы деп есептеді.

Әдебиеттер:

- 1. Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік / Құраст. І.М. Қозыбаев. - Алматы: Баспалар үйі, 2009. 448 бет*
- 2. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9024/> //Алиева Б., Жауымбаев С.Ұ. Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі. 05.09.2019.*
- 3. Қазақтар. Алматы, Қазақстан даму институты, 1992. Т.2. Тарихи тұлғалар. 146-148 бб.*
- 4. Жұртбай Т. Ұраным Алаш. Алматы: “Ел-шежіре”. 2008. 472 б.*
- 5. Ахметов З. Бүкіл қазақ «Ахаң» // Ұлттың ұлы ұстазы. Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. 262б.*

Майрамбаева М.

*Научный руководитель: Жакипова М.Н.
Алматинский технологический университет, г. Алматы
miranur69@mail.ru*

ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

The article is devoted to the scientific and literary activity of the scientist-linguist, poet and translator A. Baitursynov. The article discusses the facets of the scientist's creativity, as the founder of Kazakh literary criticism, a talented poet.

Ахмет Байтұрсынов – человек щедрого таланта, ученый, просветитель, педагог, публицист, общественный деятель. Его перу принадлежат десятки трудов по методике, педагогике, эстетике и лингвистике. Блестящий ум и многогранность личности ученого позволили ему стать первопроходцем во многих сферах науки и общественной жизни того времени. Он возглавлял Академический центр республики, был профессором филологии

первого в истории казахского народа государственного университета, наркомом просвещения, редактором первой национальной газеты «Казах», разработал основы казахского языкознания. С именем Ахмета Байтұрсынова связано также развитие инновационных педагогических идей в Казахстане в 20-е годы. Роль педагогической прессы, проблемы начальной школы, системы высшего образования, совершенствование содержания, форм и методов обучения, духовно-эстетическое воспитание подрастающего поколения – это не полный перечень проблем, рассматриваемых А.Байтұрсыновым, многие из которых являются актуальными и сегодня.

Неоценимый вклад внес Ахмет Байтұрсынов и в развитие казахской литературы, был талантливым поэтом и переводчиком.

Как поэт, поставивший перед собою задачу найти дорогу к сердцам простых людей, пробудить в их душах стремление к просвещению, А.Байтұрсынов идёт по пути, проложенному великим Абаем, – занимается переводом лучших образцов русской классики. Для этого он выбирает басни – жанр литературы, где действующими лицами выступали животные, характер и повадки которых были хорошо знакомы казахам. Поэт считал, что басни наиболее полно передают помыслы, чаяния людей той эпохи. Ибо именно басни в иносказительной форме помогали разоблачить власть имущих, пережитки старого, отрицательные стороны общественной жизни.

Из переложённых на казахский язык басен Ивана Андреевича Крылова был составлен сборник «Қырық мысал» (Сорок басен), вышедший в свет в Петербурге в 1909 году. Будучи великолепным переводчиком, Байтұрсынов применяет мораль крыловских басен, приспособляя их к ситуациям в тогдашней степи. Так в басне «Лебедь, щука и рак» появляются строки, которых нет в оригинале:

Джигиты, отсюда следует извлечь урок
Коль вы друзья, необходимо вам единство.
А если вы в разладе, то не будет прок
От дел, исполненных бездушно и притворно.

Практически все басни сборника, опираясь на крыловские сюжеты, имеют совершенно новую политическую и нравственную направленность. Ахмет Байтұрсынов в своих вариантах брал только сюжет, приближая его к реалиям казахского быта, внося новые идеи, обращённые к современной жизни. Так басня «Синица и голубь» у И.А.Крылова имеет 10 строк, вариант перевода А.Байтұрсынова состоит из 32 строк. Русский текст басни «Лягушка и волк» – 17 строк, казахский – 36, «Волк и журавль» – соответственно – 19 и 76, «Волк и ягненок» – 37 и 68. Эти факты говорят о том, что поэт, используя традиционную канву, создавал совершенно новые произведения национальной литературы, наделённые оригинальными мыслями и образами.

В дальнейшем эти идеи, образы, переживания и моральные оценки найдут еще более полное отражение в книге «Маса» (Комар), вышедшей в 1911 году в Оренбурге. Многие личные переживания автора, трудности и невзгоды, нелегкие размышления о судьбе родного народа – такова основа этого поэтического сборника.

А вот строки из стихотворения «Жиған-терген» (Нажитое):

Казахи, мой народ
Сгорблен твой хребет,
И скоро он будет сломлен,
Грабят твой скот,
А душа – взаперти,
Открой же глаза и проснись!

Сокровенные слова поэта звучат как прямой призыв к действию. В книге «Маса» эти призывы часто перемежаются горестными размышлениями:

Тяжкая мука писать и говорить,
Скудеют казахские ценности –
Богатые стремятся к богатству, грамотные – к власти,
И мало тех, кто думает о нуждах народных.

Идея борьбы и заботы о будущем, создания государственности выдвигаются как главное предназначение всей мыслящей части народа:

Если я смирюсь,
Если ты смиришься –
Кто посвятит себя служению?
Если я буду лишь говорить
И уклоняться от дела,
Что проку в бездействии?
Как можно думать лишь о сытости,
Когда знаешь обо всем?

Гражданственность и социальные проблемы занимают в сборнике «Маса» преобладающее место по сравнению с лирическими и бытовыми мотивами. Именно в этой книге наиболее ярко проявилось влияние великой абаевской сатиры, нацеленной «на тех, кто способен облагодетельствовать одну лишь свою особу», на «ученых господ, прельщенных золочеными пуговицами мундира».

Две поэтические книги Ахмета Байтурсынова «Қырық мысал» и «Маса» обогатили казахскую литературу того времени новыми темами и идеями, они стали логическим продолжением традиций письменной поэзии, заложенной Абаем, наполнив их более совершенным звучанием.

Ещё одна грань творчества Ахмета Байтурсынова – огромный фольклорный материал, собранный, обработанный и классифицированный поэтом. Этот труд был опубликован в 1923 году в Москве по названию «Эпос Ер сайын».

Другой фольклорный сборник, подготовленный А. Байтурсыновым и изданный в 1926 году в Москве, называется «Двадцать три поминальные песни (жоктау)». Во вступительной статье к этому сборнику ученый писал: «Литературный язык не обретет своего истинного русла, если не будет основываться на живой народной речи, и нужно не забывать об этом сейчас – в момент зарождения новой казахской литературы...».

400 лет казахской истории прослеживаются в трагических стихах сборника «Двадцать три поминальные песни». Среди образцов поэзии, собранных в этой книге, представлены стихи Бапай батыра, Жаныбек бия. Издание сопровождается комментариями и пояснениями, ценными с научной точки зрения.

Другая грань таланта Ахмета Байтурсынова – его открытия в области литературоведения, где он проявил себя как замечательный исследователь-теоретик. Серия этих работ представлена в книге «Әдебиет танытқыш» (Теория словесности), вышедшей в 1926 году в Ташкенте. В данной работе были разработаны основные направления методологии, понятия, термины и категории национального литературоведения. Ахмету Байтурсынову удалось воссоздать на казахском языке определения всех жанров литературы, все понятия европейского и русского литературоведения, научные термины и категории, при этом избежав прямых заимствований и калькирования.

Заслуга ученого состоит еще в том, что впервые в казахский язык им были введены категории и термины стихосложения, отражающие особенности строфики, способов рифмовки, ритмики. Вызывает восхищение точные определения форм и жанров, свойственных казахской литературе. Вот некоторые из них – толғау, айтыс, шежіре, заманхат, өмірбаян, тарихи әңгіме, саясат шешен сөз, көсем сөз. Обратному переводу эти специфические термины не поддаются. Можно сказать лишь то, что их отличает изящество и точность.

Таким образом, Ахмета Байтурсынова можно назвать основоположником казахского литературоведения, первым ученым, разработавшим теорию литературы на казахском языке. И стоит отметить, что мысли сказанные ученым в начале 20-го столетия остаются актуальными поныне: «Для того, чтобы сохранить свою самостоятельность, нам необходимо всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре. Для этого мы должны первым долгом заняться развитием литературы на родном языке. Никогда не нужно забывать, что на

самостоятельную жизнь вправе претендовать только тот народ, который говорит на своем языке и имеет свою литературу...».

Литература:

- 1. Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ.мақалалар және әдеби зерттеу. - Алматы: Жалын, 1991. - 464 б.*
- 2. Бес арыс; Естеліктер, эсселер және зерттеу мақалалар. - Алматы: Жалын, 1992. - 544 б.*
- 3. Нурғали Р. Алашординцы. - Алматы: Алаш, 2004. – 280 с.*

Мұқышева Т.Б.

*Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті, Семей қ.
tukysheva92@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ – ҰЛЫ ҒАЛЫМ

Most of the Kazakh intellectuals of the early twentieth century were educated mullah or madrasah. I would like to note that Reformer Akhmet Baitursynov - the first based on Arabic graphics, he compiled the alphabet. At that time 90 percent of the Turkic states in these letters used the font. Ahmet compiled the alphabet of all madrassas and Russian began to be used in Kazakh schools since 1913. This year our dream has brought the Kazakh people endless joy a true, fundamental country, independent state. We have declared to the world that we are independent 30th anniversary. Coinciding with this anniversary 150th anniversary of Ahmet Baitursynov.

Әлемдегі кез келген ұлттың бәсекеге қабілеттілігінің бас-ты белгісі – ғылым, білімінің даму дәрежесі. Халқымызбен ғасырлар бойы бірге жасасып келе жатқан «білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген қанатты сөз осының айқын дәлеліндей. Әуелі ұлт білімді болуы тиіс. Сосын: «Білімдіден шыққан сөз, Талаптыға болсын кез», деп данышпан Абай айтқандай, білімдінің сөзі талапты ұрпаққа жетуі керек. Сонда ұлт та, ұрпақ та ғаламдық ақыл-ой бәсекесінің алдына шығатын болады.

Білім негізі мектепте қаланады, ал мектеп табалдырығын аттаған жас шәкірттің қолға ұстайтын алғашқы кітабы – «Әліппе». Ендеше «Әліппе» «бар кітаптың атасы» деуге әбден лайық.

XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының ең үлкен ерекшелігі молдадан немесе медреседен білім алған. Олардың барлығы діни сауаты бар адамдар еді. Ахмет Байтұрсынұлының әрбір еңбегі, мақаласы Құрандағы «Бисмиллаһир-рахмани-рахим» сөздерімен басталатынын әдебиетші ғалым Айгүл Исмақова да растайды. Бұл сөздер цензураның кесірінен құлады, бірақ қазір бұрынғы қалпын қалпына келтірді. Бұл жерде реформатор Ахмет Байтұрсыновтың араб графикасына негізделген тұңғыш қазақ әліпбиін құрастырғанын атап өткіміз келеді. Ол кезде түркі мемлекеттерінің 90 пайызы хаттарында осы қаріпті пайдаланған. Ғалым Орынборда өткен қазақ-қырғыз ғалымдар съезінде жаңа әліпбидің ерекшеліктерін атап өтті: «Жаңа әліпбидің ерекшелігі – тез жазуда, балаларды оқытқанда әр әріпті бөлек-бөлек бөліп көрсетеді, жазба нұсқасы өте басып шығарылғанға ұқсас. Қазір қазақ әліпбиіне тең келетін ешкім жоқ. [1:21-б]

Бізде латын әліпбиі жағдайында ең жақсы әліпби болған кезде латындандырудың қажеті жоқ. Әдемі әріптерге азғырылып, бар мәдениетті ысырап ету керек пе?», - деді ол. Сөйтіп, 1913 жылдан бастап Ахмет құрастырған әліпби барлық медреселер мен орыс-қазақ мектептерінде қолданыла бастады.

Жазушы Сейіт Кенжеахмет былай деп жазады: «1917 жылы 5-13 желтоқсанда II жалпықазақ съезі өтті. Онда Алашорда үкіметінің құрамы бекітілді. Ағарту комиссары қызметіне Ахмет Байтұрсынов тағайындалды. Оның қасында Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров, Биахмет Сәрсенов, Телжан Шонанов болды. Ол кезде Ахмет молдалардың мүлкін оқу-ағарту жұмыстарына пайдаланды. Өйткені ол оқуды үйрену процесін тек әріптерді зерттеу деп қарамады. Ол тәрбиені негізге алды. Адамгершіліктен, жанашырлықтан, мейірімнен, ізгіліктен ада тәрбиеленген адамның қауіпті болатынына сенімді еді. Торғай өңірінде медресе-мешіттер көп болды. Ахмет осы дайын ресурстарды пайдалануды дұрыс санады...».

Бірақ Алаш қайраткерлері күткендей олай болмады. Көп ұзамай араб жазуы исламмен теңестірілгендіктен жойылды. Ахмет жасаған хатты Қытайға, Ауғанстанға, Иранға көшкен қазақтар ғана сақтап қалды. Қазір олар қолданатын араб жазуы Ахметтікі.

Осыдан бірнеше жыл бұрын «Әліппенің» оқу бағдарлама-сынан шығып қалғандығы туралы жағымсыз хабар тарады. Білім атаулының бастауында тұрған «Әліппе» қай заманда болсын қазақ қоғамының ерекше назарында болды.

А. Байтұрсынов – қазақ тілінің барлық дыбыстарын дәл жеткізетін қазақ әліпбиінің негізін салушылардың бірі. А. Байтұрсынұлы әліпбиінің құбылысы әлемдік деңгейде мойындалуда. Оның бірегейлігі ондағы әріптер санының дыбыстар санынан аз болуында. Ол үшін Ахмет Байтұрсынов қажетсіз, түсініксіз 12 араб әрпін қолданудан шығарды. 1924 жылы қазақ жазуының реформасы ресми түрде қабылданды. Осыдан бір жыл бұрын Мұхтар Әуезов оны Байтұрсынұлының қазақ халқына сіңірген өлшеусіз қызметі үшін «қазақ зиялыларының көсемі» деп атаған.

Ұлы реформатор-педагог Ахмет Байтұрсынов әуелі 1912 жылы «Оқу құралы» деп ұсын-нып, кейін ұдайы толықтыру, жетілдіру нәтижесінде 1927 жылы «Жаңа Әліпби» деген атпен мектеп табалдырығын аттаған бұлдір-шіндердің бас кітабы бұдан кейінгі кезеңде жарық көрген барлық «Әліппелерге» берік іргетас болды. [2:44-б]

А. Байтұрсынов ағартушылық пен білім беруге арналған еңбектерінде: «Не істеу керек?» деген сұраққа жауап береді. Мектептердегі оқушылар ана тілінде еркін оқуға және жазуға мүмкіндік беретін білімді меңгеруі керек.

Бастауыш мектеп – мұсылманша да, орысша да білім беру базасы болуы керек. Бірақ егер бастауыш мектеп түлектері білім деңгейін көтеру мүмкіндігінен айырылса, онда олар ең болмағанда ұлттың әдеби-мәдени өмірінен хабардар болатындай біліммен қамтамасыз етілуі керек деген болатын. Ахмет Байтұрсынов қазақ балаларының бастауыш оқу мерзімін ұзарту орынды деп есептеді. Алғашқы үш жылда оқушылар тек ана тілінде оқып, қалған уақытта тек қана орыс тілін оқуы керек.

Байтұрсынов репрессияға ұшырап, оның есімін атауға мүлде тыйым салынған жылдарда да Ахаңның «Әліппесі» ғана емес, ол қалыптастырған тіл білімі мен әдебиеттану ғылымының 500-ге жуық терминдері қазақтың талай буынын ұлттық рухта тәрбиелеуге өлшеусіз үлес қосты.

Ахаңнан кейін жарық көрген Телжан Шонановтың «Жаңалығы» мен Молдағали Жолдыбаевтың «Жаңа арнасы» Байтұрсынов түзген, қалыптаған «Жаңа Әліпбидің» шеңберінде жасалды.

«Әліппені» Ленинград Шығыстану университетін бітіріп келген соң бізге ұстаз болған, ол кезде жас ғалым, кейін мәшһүр академик Ісмет Кеңесбаев та жазды. Жиырма жылға жуық уақыт бойына оқытылған оның «Әліппесімен» 30, 40-жылдардың оқушылары білім алды. Бұдан кейінгі жарық көрген Н. Миршанов пен М. Төрежановтың «Әліппелерінің» мазмұнына сол кездегі коммунистік идеология мен кеңес заманы саясатының салқыны тигенімен құрылымы мен терминологиясы жағынан алғанда Ахмет Байтұрсынов салған сара жолдан алысқа ұзай алған жоқ.

Ағартушы мен ұстаз не істеді, қандай атақты шығармалар тудырды? Оның Крыловтың, Эзоптың, Абайдың дастандарын өз бетінше өңдеген «Қырық мысал» атты тұңғыш шығармасында қазақ халқын жылдар бойы езіп келген билікке қарсы батыл сыни шығармалары

бар. 1911 жылы жазушының ең маңызды шығармаларының бірі «Маса» жарық көрді. Ахмет бұл жинақта мәдениет пен білім жоғары қоғам құру идеясын көрсетті. Тағдырға жауапкершілікке шақыратын өлеңдері, тырнақалды сөздері тұлғаның дамуы, бақытты да баянды өмір сүруі үшін білімнің маңыздылығын атап өтті.

Байтұрсыновтың ғылыми қызметі өмірінің Орынбор кезеңімен байланысты. Ғалымды Абай мұрасының мәдениетке әсері қызықтырады. Кейін Республиканың Академиялық орталығының басшысы болды. Қазақ халқының тарихындағы тұңғыш мемлекеттік университет құрылғанда филология кафедрасының профессоры қызметін атқарып, ана тілінде оқулықтар жасаумен айналыса бастады. Кейінірек ол әдебиет теориясы мен әдебиеттану мәселелеріне де бет бұрып, нәтижесінде 1926 жылы «Әдебиет таңытқыш» жарияланды. [3:46-6]

Қазіргі лингвистикалық терминологияның барлығын А.Байтұрсынұлы жасаған. Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми-педагогикалық еңбектерінің нәтижесі – қазақ әліпбиі, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі мен этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы. А.Байтұрсынұлының қажырлы еңбегі қазақ әдебиеті мен халықтың сауатын көтерді, ұлттық мектеп пен қазақ әдебиетінің берік іргетасы болды. Ахмет – ұлы ұстаз.

Жерлестері ағартушыны ұлт ұстазы деп атап, оның рухын ардақтайды. Қазақстанда (Қостанай мен Шымкентте) Байтұрсынұлына ескерткіштер орнатылды, Алматыда мұражай ашылды, Қостанайда көшелер мен мемлекеттік университет оның есімімен аталды. Ахмет Байтұрсынов қоғам қайраткері, ғалым ретінде 20 ғасырдың басындағы ұлттық жаңғыру аясында дүниеге келген. Оның есімі Ыбырай Алтынсарин, Жамбыл Жабаев, Абай Құнанбаев есімдері сияқты ел тарихының шежіресіне енді. Ол өз жолын – күрескер жолын алдын ала белгілеген халқына деген берік сүйіспеншілігімен, қайсарлығымен және ерік-жігерімен ерекшеленді.

Байтұрсынов қазақ әліпбиін реформалаудың өзіндік жобасын ұсынды. Мұның бәрі әр сөзде алдыңғы немесе артқы қатардың белгісін белгілеу болды. Ол бас немесе жоғары дыбыстық кілттердің нотасына өте ұқсас болды және дауысты дыбыстардың таңбаларының санын айтарлықтай үнемдеді, сонымен қатар қазақ тілін араб графикасымен үйлестірді. Көптеген замандастары, мысалы, лингвист Евгений Поливанов бұл жобаны тамаша деп атады. Ғалым Байтұрсынұлының сіңірген еңбегін айта келе, қазақ тілінің мәселесін көршілес халықтарды есепке алмай шешуге болатын болса, қазақ мектебін мақаламыздың кейіпкері ұсынған 1924 жылғы емлесі толық қанағаттандыруға болатынын жазған. Алайда бұл жоба ешқашан жүзеге аспады. 1928 жылы жаппай латындандыру, ал 1940 жылы Кеңес Одағының құрамына кірген халықтардың түркі тілдерінің кириллизациялануы басталды. [4:41-6]

Байтұрсынов ұлы ғалым ғана емес, Қазақ автономиялық рес-публикасының алғашқы Халық ағарту комиссары, бүгінгі тіл-мен айтқанда Оқу министрі де болды. Осы қызметті атқару өткен ғасырдың сексенінші жылдары біздің де маңдайымызға жазылды.

Ұлы ұстаз Ахмет қазақ халқының арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен, елін шын сүйетін шын ұлтшыл ұлы тұлға!

Ол шын мәнінде ұлт ұстазы, халқымыздың рухани көсемі бола білді.

Әдебиеттер:

- 1. Байтұрсынов А. Шығармалары (Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер). – Алматы, 1989 – 297 б.*
- 2. Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.- 463 б.*
- 3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.*
- 4. Құнанбаев А. Таңдамалы шығармаларының жинағы («Ғасырлар даналығы» сериясы). – Мәскеу, орыс раритеті, 2006.*

Нұрғалиева А.А.

*М.Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
aiko_nurgalieva_00@mail.ru*

А.БАЙТҰРСЫНОВ: ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, ҒАЛЫМ-ЛИНГВИСТ, АҒАРТУШЫ-ПЕДАГОГ

Akhmet Baitursynov was a Kazakh intellectual who worked in the fields of politics, poetry, linguistics and education. The article analyzes the work of Akhmet Baitursynov as a public figure, scientist-linguist and educator. In particular, a lot of information was collected about A. Baitursynov's contribution to the publication of the newspaper "Qazaq", the creation of the first Kazakh "Alphabet" and his career as a teacher.

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ. Бұл есімді білмейтіндер некен-саяқ болар. Өйткені, бұл кезде мемлекеттік мәртебеге ие болған Қазақ тілі туралы сөйлесек, Ахметтің ардақты есімі қатар айтылады. Оны айтпасқа құқымыз жоқ. Себебі, қазақ ұлтының ана тіліне ғылыми жүйеде түрен салып, негізін қалаған, айдай әлемге танытқан да АХМЕТ! Жиырмасыншы ғасыр басында ел мүддесі үшін күрескен тұлғаны замандастары «қазақ халқының рухани көсемі», «ұлтымыздың ар-ожданы» деп ұлықтап, есімін тура атамай, «қазақтың Ахаңы» деп дәріптеген. Ахаңның аяулы есімін жылдар бойы айтқызбай келген Кеңестік жүйенің Коммунистік партиясы «бір уақыттары өзі даттаған ұлын, 1988-ші жылдың 4-і күні өзі ресми ақтады». XX-шы ғасыр басында ұлт жұмысын арымен атқарған Ахметтей данагөйден қалған мұра, артындағы қазақ деген ұрпағына мәңгі азық боларын кім білген?! Ұлтының жері мен елінің дербестігі, тілі мен тіні, діні мен ділі үшін «малым-жанымның, жаным-арымның садағасы» деген толағай тұлға халқымен қайта қауышты!

Қазақ тіл білімінің іргетасын қалаушы ғалым, Ыбырай Алтынсариннен кейінгі еңбегі ерекше ағартушы-педагог, сөз құдіретін танытқан тамаша ақын, қазақ баспасөз тілінің ұлттық үлгісін көрсеткен талантты публицист, туған халқының рухани дүниесін көтеруге көп күш жұмсаған мәдениет қайраткері, жас совет үкіметіне адал қызмет еткен ірі қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұв 1873 жылы 28 (15) қаңтарда сол кездегі Торғай уезіне қарасты Тосын болысының 5-ші ауылында, Сарытүбек деген жерде (қазіргі Қостанай облысы, Торғай ауданы, күні кешеге дейін «Южный» деп аталған, ал бұл күнде Ахмет Байтұрсынұв атындағы совхоз орналасқан жерде) дүниеге келген. Әкесі – қарапайым шаруа адамы Байтұрсын Шошақ баласы арғын Үмбетей батырдың немересі. Шошақтың төрт ұлы болған. Олар: Байтұрсын, Ақтас, Ерғазы, Данияр. Бұлар жаратылысынан қажырлы, намысқор адамдар болғанға ұқсайды. Сондықтан болар, Байтұрсын жергілікті әкімдермен тіл табыса қоймады, тіпті уезд басындағы билеушілердің зорлық-зомбылығына көнбейтіндігін көрсетеді. Сол үшін уезд басындағы полковник Яковлев 1885 жылдың қазан айының 12-сінде Жыңғылдының бойында отырған Шошақ аулына келіп, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды ұстамақ болады. Сол сәтте ауылда болмай шыққан Ақтасты «тауып бермедіндер» деп елге ойран салады, әйел, бала-шағаға дейін сабап, бастарына қамшы үйіреді. Ояз бен оның әскерінің бұл бассыздығына шыдай алмаған Байтұрсын Яковлевтің өзін атынан аударып алып, қамшының астына алады, нөкерлерін ауылдан қуып шығады. Әрине, қарапайым «жабайы киргиздің» бұл қылығы жауапсыз қалмайды. Көп ұзамай ауылға жазалаушы отряд шығып, ауылды өртеп, мал-мүлкін талап, бала-шағаны шулатып, еркектерді ұрып-соғып, ағайынды Ақтас пен Байтұрсынды, Ерғазыны ұстап алып кетеді. Оларды Қазаннан келген Әскери сот соттайды. Байтұрсын мен Ақтас бірқатар туыстарымен 15 жылға Сібірге каторгіге айдалады.

Ахмет Байтұрсынұлының өмір жолын жазған кезде бір адамға тоқтамай кетуге болмайды. Ол – Ахаңның сүйген жары, қиын-қыстау күндерде жан аяспас серігі болған Бадрисафа Мұхамедсадыққыз. Шын аты-жөні Александра Ивановна екен. Ұлты – орыс. Ахмет

екеуін тағдыр қосып табысқан соң, жан-тәнімен сүйіп, аса қадірлеген азаматының бар тілегін қабыл алып, аты-жөнін өзгертіп, мұсылман дініне кіріп, қазақы болмыстың бүкіл салт-санасын қабылдап, асыл азаматы Ахаңның жолына басын байлапты. Бадрисафа анамыздың өз заманына сай, әйелге тән сән мен салтанатты, жоғары этика мен тәлім-тәрбиені игерген бекзат адам болғандығын көз көргендер емірене, елжірей еске алады. Қызы Шолпан: «Төгілдіріп көк көйлек киетін кісі еді. Көйлегінің етегіне бір белдеу бүрме салатын. Басына ылғи шет-шетіне суыртпақтап кесте жүргізген ақ бәтес орамал салатын. Орамалына, көйлегінің омырауына жібек жіптен өрнек жүргізіп қоятын. Ісмер кісі еді» деп егіле еске алады.

«Балам деген жұрт болмаса – жұртым дейтін бала қайдан шықсын!»

А. Байтұрсынұлы

Ұлттық ой-сананың өркендеуі мен дамуына өлшеусіз еңбек сіңіріп, соны серпіліс туғызған дара да, дана тұлғаның бірегейі – Ахмет Байтұрсынұлы.

Ол туралы сөз бола қалса, «Қазақ» газетіне соқпай өту әсте мүмкін емес. Өйткені, Ахмет Байтұрсынұлының бар саналы ғұмырының елеулі кезеңі осы мерзімді баспасөзбен тонның ішкі бауындай сабақтас. Сондай-ақ, «Қазақ» газеті – ХХ-шы ғасыр басындағы сахара елінің күллі қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдени-рухани, тыныс-тіршілігін, салт-санасын, әдет-ғұрпын, тіл байлығын қаз-қалпында айнаға түскендей бейнелеп берген энциклопедиялық басылым. Әрине, газеттің мұндай діттеген деңгейі, биіктен көрінуі – оның бас сарапшысы мен идеялық-саяси дем берушісіне, рухани жебеушісі мен қаржылай демеушісіне өзара байлаулы екені аян. Бұл ретте қадау-қадау нақ осындай іргелі де күрделі әрі жауапкершілігі зор міндетті – тағдыр-талайлары қоғамдық-саяси өмірдің қиыр-қиыр соқтықпалы, соқпақсыз жолында тоғысқан Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Әлихан Бөкейхан сынды күрескер үш алып кемеңгер ынтымағы жарасып бірге атқарды.

«Қазақ» газетінің тұңғыш санында Ахаң мерзімді баспасөздің басты-басты төрт түрлі функциясын атап, оған қысқа да нұсқа назар аудартып өтеді: «әуелі, газета – халықтың көзі, құлағы һәм тілі...», - дейді. Бұл мерзімді баспасөздің қоғамдық ақпараттық жан-жақты қызметіне берілген ғылыми анықтаманың классикалық үлгісі деуге болады. Жыл он екі ай бойы Табиғат – Ананың қас-қабағына қарап, үнемі ат үстінде көшіп-қонған, ата кәсібі төрт түлік мал шаруашылығымен айналысқан туған халқының талғам-түсінігі мен таным-көзқарасына орай газет хақындағы ұғымды шым-шымдап сана-сезіміне терең сіңіруді ол перзенттік парызы санады.

«Екінші газета жұртқа қызмет ететін нәрсе, олай болатын мәнісі жұрттың білімді, пікірлі, көргені көп көсемдері, оқығаны көп адамдары газета арқылы халықтың алдына түсіп, жол көрсетіп, жөн сілтеп, басшылық айтып тұрады».

Иә, өзі өмір сүрген уақыт аралығында бұл мақсат үдесінен де «Қазақ» газеті абыроймен шықты. Алаштың сол дәуірде оқыған, тоқыған аузы дуалы зиялылары осы баспасөздің айналасына кеп топтасты. Олар отарланған елінің, мешеу қалған халқының басындағы ең өзекті де түйінді мәселелерге үндерін қосып, ақыл-кеңестерін берді, темірқазық бағыт-бағдар сілтеп, саяси дербестігі мен азаттығы жолындағы күрес майданына шығуға белсенді іс-әрекеттерімен үгіт-насихат жұмыстарын жүргізді, мұның бәрінде де ұлтын шексіз сүйгендердің маңдай алдында Әлекең, Ахаң, Жақаңдар қасқайып тұрған еді.

«Үшінші газета – халыққа білім таратушы ... ».

«Қазақ» газеті шын мәнісінде туған халқының оқу-өнерге сусап, шөлдеп қалған мерейін қандырып, білім дариясына армансыз шомып, еркін жүзуіне бар пейілін салды. Редакторы Ахаңның өзі бас боп, газет бетінде исі қазаққа арнап білім жарысын ұйымдастырып, ата салт-дәстүрдің жоралғысымен бәйге жариялап, пікірін оздырған шын жүйрікке де, ақ адал көңілімен қосылған талапкерге де сәт сапар тілеп, оң батасын берді. Ал, мұндай «жұрт ісіне жаны ашып, жұрт намысына қаны қызатын» Еуропа байларындай өнер-ғылымға қаржы бөліп, демеуші болатын қазақ байларының да шығып, өз үлестерін қосарына ұлы ұстаз имандай сеніп, зор үміт артқан еді. Ахаңның ғибратты, өнегелі насихатынан үлгі алған сахараның түкпір-түкпірінен

жан дүниесі жомарт, қалтасы қалың, ұлт мүддесіне қолы берген, кең қолтық, кісілікті, кенен жандар табылды.

«Қазақ» газеті шәкірттерге білім беру, оқыту мәселесіне де зор көңіл бөлді. Қалалық, ауылдық жерлердегі мемлекет «қамқорлығымен» бұратаналар үшін де тегін оқытатын орыс-қазақ мектептерін ашудағы миссионерлік саясатты әшкереледі. Бұл мектептерді бітіріп шыққан кара көздердің шала-шарпы орысша сауаттанып, орыс әріптерін ежіктеп эзер жазатын деңгейден аспай, керісінше, мұсылманша хат танудан мүлдем мақұрым қалып жатқанының қоғамдық-саяси, әлеуметтік-рухани тамырының тереңде екеніне оқырман қауымның назарын аударады, ұлт қауіпсіздігі үшін дабыл қағады. Мұның түпкі себебі ұлт болашағының іргетасы бұл қасиетті іске қазақ біткеннің басы бірікпеуінен болып отырғанын талай мәрте газет қатты сынға алды.

«Жақсы әліпби тілге шақ болу керек. Әлиенбей тігілген о жер бұ жер бойға жуыспай, қолбырап, солбырап, тұрған кең киім сияқты артық әріптері көп әліпби де қолайсыз. Бойыңды қысып, тәніңді құрыстырып тырыстырып тұрған тар киім сияқты әрні кем әліпби қолайсыз болады.»

А.Байтұрсынұлы

Ахмет Байтұрсынов мұғалімдер даярлайтын оқу орнын бітірісімен, 1895-інші жылдардан бастап бала оқытуға кіріседі. 13-14 жыл бойы (1895-1909 жылдар арасында) ауылдық, болыстық бастауыш мектептер мен 5-6 жылдық екі кластық училещелерде мұғалім болып істейді. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіне қажетті жағдайлар (нәрселер) жайын ойлайды: ең алдымен, қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық жазу таңбалары (графикасы, сол кездегі термин бойынша «әліпбиі») бар ма, екіншіден, оқыту жүйесі жолға қойылған, үкімет тарапынан ашылған мектептер бар ма, үшіншіден, ондай әліпбиі мен мектебі болған күнде қазақ тіліндегі «Әліппесі» («Букварь» оқулығы) мен ана тілі оқулықтары («Грамматика» кітаптары) бар ма, баланы ана тілінде оқытудың тиімді әдістері қайсы – міне, осыларға назар аударады. А.Байтұрсынов 1910-жылдардан бастап қазақ жазуымен (графикасымен) айналыса бастайды.

«Оқу құралы» а (l), р(,) , з(,) таңбаларын танытудан басталады. Барлық әріптерді өтіп болған соң, танымдық материалдар ұсынылады. Және бір көңіл аударатын нәрсе – автор – балаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең мәтіндерін береді. 96 беттік бұл оқулық «Ұсақ әңгімелер» деген атпен автордың өзі құрастырған 24 шағын мәтіндермен және «Балалық күй» атты өлеңдермен аяқталады.

1912 жылы мектеп балаларын қазақша сааттандыратын әліппені («Оқу құралын») жазғаннан кейін, көп ұзамай енді мектепте қазақ тілін пән ретінде үйрететін оқулық жазуға кіріседі. «Қазақтың бастауыш мектебінде басқа білімдермен қатар қазақ тілінің дыбыс, сөз, сөйлем жүйелерін де үйрету керек» («Тіл – құрал», I тіл танытқыш кітап, Сөз басы) дегенді өзіне міндет етіп алады да, сол міндетті атқару үшін «Тіл – құрал» деген атпен үш бөлімнен (үш кітаптан) тұратын оқулық жазуға кіріседі.

«Тіл – құрал» - қазақ мәдениетінде бұрын болмаған соны құбылыс. Оның жалғыз тіл емес, өзге де пәндерден оқып-үйренетін қазақша жазылған кітап, құрал дегендерді білмей-көрмей келе жатқан қазақ жұртшылығы үшін мүлде тың дүние екендігін автордың өзі де ескертеді.

Ғалымның тіл үйретуде жасаған еңбегі «Оқу құралы» мен «Тіл – құрал» жазумен шектелмейді. Ол қолданбалы грамматика дегенді де жазған. Бұл жұмысын «Тіл жұмсар» деген атпен екі кітап етіп 1928 жылы Қызылордада жарыққа шығарған.

А.Байтұрсынов қазақ тілін оқыту методикасының іргетасын қалаушы болып саналады. Ол – қазақ тілінде дыбыс негізінде сауаттандыру әдісінің негізін салушы. Жазу таңбаларын (әріптерді) түсіндіретін «Баяншы» атты кітапшасы 1912 жылдан бастап жарық көрген.

Сөйтіп, А.Байтұрсынов өзінің алдына жүйелі программа қойғанға ұқсайды: ол әуелі қазақша сауат аштыруды мақсат еткен, бұл үшін әліппе – «Оқу құралды» жазған; одан соң қазақ тілінің фонетикасы мен грамматикалық құрылымын ана тілінде талдап, пән ретінде оқытып үйретуді мақсат еткен, бұл үшін үш бөлімнен тұратын «Тіл-құралды» жазған; үшінші – дұрыс

сөйлеп, дұрыс оқып, дұрыс жазуды үйретуге көмектесетін және бір құралды жазуды ойға алған, бұл үшін «Тіл жұмсарды» жазған; төртінші – сауат аштыру, тілді оқыту методикасын жасауды міндетіне алған, бұл үшін «Баяншыны» жазған, «Әліппе астарын» жазған, бесіншіден – балалардың тілін ұстартып, оларды көркем сөзге баулуды көздеген, бұл үшін Т.Ш.Шонановпен бірігіп, үлкен хрестоматия (ол да «Оқу құралы» деп аталған) құрастырған.

«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек»

А.Байтұрсынұлы

А.Байтұрсынұлы оқу-ағарту ісін өзінің азаматтық міндеті мен өмірінің мақсаты деп санаған. Ол 1911 жылдың өзінде:

Ызындап ұшқан мынау біздің маса,
Сап-сары, аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түрі өзгерілмес,
Дегенмен қара я қызыл маса.
Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып,
Қаққы жеп, қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен,
Қоймастан құлағына ызындаса, -

деп, білім-ғылымнан кенже қалған, мал бағып марғау жатқан қазақ халқын сол қараңғылықтан «маса» болып ызындап оятып, алып шығуды күрес жолының мақсаты етіп қояды. Бұл мақсатын өлеңдерінде де, публицистикалық мақалаларында да бейнелі тілмен жақсы білдіреді: «Надандық, өнерсіздік ата жолдасымыз болған соң, олжалы жерде үлестен қағылғанымыз, жоралы жерде жолдан қағылғанымыз – бәрі надандық кесапаты» деп тіпті батыра айтады.

Оның қазақтар үшін өз алфавитін жасау әрекетіне де, тілін зерттеп оқулықтар жазуына да, тыңнан жол салып, бай терминология дүниесін жасауына да, тіпті қоғамдық-әкімшілік істеріне араласуына да алып келген – өзі дйттеген ағартушылық мақсаты деуге болады.

А.Байтұрсыновтың ағартушылыққа байланысты білдірген ойлары мен істеген істері тек оқу-білімге шақырумен тынбайды. Ол қазақ даласындағы мектептердің жайын, бала оқытудың жолдарын газет-журналдар беттерінде нақтылы сөз етеді, әсіресе бұл реттегі Қазан революциясына дейінгі хал-жағдайды жақсы көрсетеді. 1913 жылы Қазақ газетінде «Оқу жайы» деген бас мақала жарияланады. Мұны жазған А.Байтұрсынов болатын. Бұл мақалада оқу-білімнің қажеттігін халықтың экономикалық тұрмыс жағдайымен байланыстырып дәлелдейді: «Қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді 2-3 есе қымбат түрде сатып алады. Бұл – надандықтан келген кемшілік», - дейді. «Надандық» деп отырғаны, әрине, білім-ғылымнан қалыс қалушылық. Ал қалыс қалуға үлкен себеп – қазақ жерінде мектептер өте аз дейді. Оның үстіне сол мектептерде бала оқытатын мамандардың да өте тапшы екенін ашық айтады. Оның тапшы болу себебінің бірі – оқытушылар даярлайтын оқу орындарына, мысалы, Орынбордағы Учительская школаға қазына есебінен (яғни стипендия алатын) 7-8 орын ғана берілетіндігі, оқуға түскісі келген балалар өз қаражатымен оқуға тиіс болатындығы айтылады. Қаражаты бар ауқатты қазақтар баласын ақша жұмсап оқытуға ынталы еместіктен, кедейлердің шамасы келмегендіктен, сол школаға жылына оқуға түсуге 50-60 бала келсе, солардың тек төртеу-бесеуі ғана түсетіндігін баяндайды (Орысша оқушылар [бас мақала]. – «Қазақ», 1913, № 26, 15 тамыз).

Қазақ халқы қараңғы дегенде, кінә халықта емес, сол қараңғылықтан құтқаратын мүмкіндіктердің жоқтығында екендігін «алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?» деп келісті сауал қояды.

А.Байтұрсынов ағартушылық қызметін Алашорда үкіметі кезінде де, Қазан революциясынан кейін де ешбір тоқтатпаған. Жоғарыда айтылды, «Алашорда» кеңесінің (үкіметінің) Оқу-ағарту жайындағы комиссиясының председателі болып, қазақ халқының жаппай сауатын ашып, білім беру программасын жасайды. Ал 1919 жылдардан кейін, совет үкіметі тұсында да, әсіресе алғашқы кезеңде қазақ даласында оқу-ағарту ісінің экономикалық

жағынан әлде де қиыншылық кешіп отырғанын, ол үшін не істеу керек екендігін «Қызыл Қазақстан», «Жаңа мектеп» сияқты журнал беттерінде білдіріп отырған. Мысалы, 1923 жылғы «Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» деген мақаласында: «Школдар ашуға үкіметтің шамасы келмейтіндігі анықталып отыр, үкімет 2116 кісінің ғана расхотын көтермекші, ал балаларды тегіс оқытуға 20.000-нан артық кісі керек. Сондықтан бір ауылнай, не бір болыс ел күш біріктіріп, байға байша, кедейге кедейше үй басына салық салып, сол жиналған салықты оқытушылардың һәм басқа қызметкерлердің ақысына, школдың керек-жарағына [жұмсауға] міндетті болып, жергілікті оқу бөлімдерімен договор жасап, школ ашу керек. Ол школдардың жанында интернаттар ашу керек» деп жазды («Қызыл Қазақстан» журналы, 1923, № 14).

Міне, бұл айтылғандардың барлығы А.Байтұрсыновтың оқу-ағарту жайындағы ой-пікірлерін, көзқарасын, тілек-талаптарын танытады. Өткен ғасырдың II жартысынан бастап көтерілген оқу-ағарту мәселесі қазақ қоғамы үшін әлеуметтік мәндегі үлкен проблема болса, оны іс жүзінде қолға алған тұңғыш ағартушы Ыбырай Алтынсарин екендігін білеміз. Осы салада одан кейінгі нақты іс істеген екінші адам («екінші Алтынсарин») Ахмет Байтұрсынов болды. Ол – халықты оқуға шақырған, білім-ғылымның қажеттігін түсіндірген жалаң үгітші емес, қазақ арасында ағартушылық жұмыстарын, жалпы мектеп ісін жолға қоюға көп күш салған, бала оқытып, ұстаздық құрған тәжірибелі жан. Сонымен қатар ол – оқу-ағарту ісін жолға қою үшін қажет өзге де іс-әрекеттерді қолға алған қайраткер. Бұл іс-әрекеттер: қазақ жазуына лайық графика түзу, жазу тәртібі – емлені жасау, қазақша сауат ашатын «Әліппе» жазу, ана тілін танытатын мектеп оқулықтарын жазу, бала оқытудың әдістерін көрсету. Міне, осы орайда Ахмет Байтұрсынов қазақ мәдениеті көгінде ғалым-ағартушы болып көрінді.

Әдебиеттер:

- 1. Имаханбетова Р.С. Ғасыр саңлағы: Ахмет Байтұрсынұлының ғұмырбаяны (мұрағат деректері негізінде). Монография. – Астана: «Педагогика ПРЕСС», 2010. – 304 бет. Мұрағаттық суреттер, деректі құжаттардың ксеросканерлі көшірмелері.*
- 2. Күзембаева В.Қ. Ұлттың ұлы ұстазы (Халқымыздың көрнекті қоғам қайраткері, ғалым, ағартушы Ахмет Байтұрсыновқа арналады) – Алматы: Орталық ғылыми кітапхана, 2001. – 262 бет, суретті. – «Ұлы тұлғалар» ғылыми-биографиялық серия.*

Нурмуханбетова А.А.

*АТУ, г. Алматы
nurmuhambetovvva@mail.ru*

АХМЕТ БАЙТУРСЫНОВ - ВЕЛИКИЙ СЫН КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

The work is dedicated to Akhmet Baitursynov, a prominent political and public figure of Kazakhstan. It examines the role of A. Baitursynov as a fighter for national enlightenment, freedom and culture, and assesses his invaluable contribution to the development of Kazakh science.

Ахмет Байтұрсынов – талантливый поэт, переводчик, литературовед, ученый – лингвист, чье имя часто связывают с именем великого Абая, с творчеством которого, после тщательного всестороннего изучения, впервые познакомил учащихся он.

Богатый духовный мир Абая, его идеи воспитания, национальная идеология оказали огромное влияние на творчество Байтұрсынова, он попробовал раскрыть секреты его мастерства, внес свою лепту в процесс изучения искусства его слова.

Жизнь и творчество самого Ахмета Байтұрсынова стали для последующих поколений примером, образцом поведения. Ахмет Байтұрсынов – это человек, посвятивший себя своему народу, казахам, безгранично любивший его, никогда не деливший их на «богатых» и «бедных», деятель, приложивший немалые усилия для развития своей нации, особое внимание уделявший развитию и духовному обогащению казахского народа.

Ученый Сатбаева Шамшиябану в своей статье, посвященной современнику и сподвижнику Ахмета Байтұрсынова, революционному поэту Сакену Сейфуллину, и опубликованной в газете «Енбекши казак», писала: «В отличие от некоторых хитрецов, именующих себя патриотами и болеющих за казахов, Ахмет, чтобы помочь своему народу, вступил в Коммунистическую партию. Конечно, Ахмет не смог долго пробыть в рядах этой партии, это было понятно заранее. Не захотел становиться глашателем принятых во благо баев постановлений, не стал и их карателем, ему было неважно, богатый перед ним или бедный, он был просто всем сердцем предан своей нации, своим казахам...» [1]. Часто и глубоко задумываясь о культуре, истории, положении и будущем казахского народа, А. Байтұрсынов отразил свои переживания в произведениях всех жанров своего творчества. Как и Абай, он критиковал беспечность, легковёрность и беззаботность казахов, призывая к искусству и к знаниям, наставлял на труд и гуманизм, идеализировал значение вдохновения человеческого сознания.

Вместе с тем А. Байтұрсынов считал, что мастерство слова – один из видов искусства устной казахской речи. В опубликованной в 1926 году сочинении «Введение в литературу», он утверждал, что из всех видов наглядного искусства (изобразительное искусство – архитектура, скульптура, живопись, музыкальное искусство, искусство слова – литература) самым важным является искусство слова и приводил в доказательство такую казахскую пословицу: «В начале всех искусств – искусство слова. Начало искусств – красное слово (красноречие)». Это сказал народ, придававший особое значение слову, ценивший слово, понимавший, что словом можно с достоинством решить такие проблемы, которые не под силу другим видам искусства [2]. Величественность архитектуры, красоту и выразительность музыки – все можно описать, со всем можно познакомить, обо всем можно рассказать и все можно изобразить словами. Доступно ли подобное мастерство другим видам искусства?

Также Ахмет Байтұрсынов внес ощутимую долю в развитие литературоведения. Опираясь на значимость народного художественного наследия, постарался раскрыть его эстетическое достоинство, познавательность, воспитательное значение. Он раскрыл роль устной народной литературы в деле воспитания и развития духовного мира детей и человека вообще. Совершая краткий обзор трудов А. Байтұрсынова в его книге «Традиции языка», принимаем основные заключения как духовную подпитку искусству. «Сказания о батырах – это сказания о душе народа, о его духовности. Какой у народа духовный мир, такие и батыры. Анализируя описания образов батыров в сказочных жырах, понимаем, что те жыры возникли в периоды наивысшего духовного развития народа. Видно, что, не считаясь с повседневными заботами и бытовыми проблемами, во имя великих целей и идеалов, люди были готовы на любые жертвы» [1]. «...ни один поэт не может сам восполнить отсутствие духовности у народа.

Песни поэта возникают только под вдохновляющим влиянием духовного сознания народа». «На айтысах говорят о разных вещах, стараясь подловить один другого. Чаще всего стараются поддеть словами друг друга или рассказывают о том, что происходило с ними самими, о недостатках и достоинствах народа, страны, власти.

С этой стороны айтысы очень полезны обществу. На айтысах, направляя намерения и поведение общества, проговаривают возможности единого соглашения с народом, властью, страной, обсуждают возможные пути переговоров по проблемным вопросам» [2].

«Хоть сказки и выдуманы, но содержательны, чаще всего поучительны своим скрытым подтекстом. Чувствуется воспитательная подоплека в примерах добра и зла, дружбы и вражды, честности и злонамеренности, героизма и трусости, хитрости и наивности, ловкости и неумелости» [3].

«На вопрос о значимости сказок можно ответить следующее:

1. В сказках можно найти забытые народом слова. Значит, сказки нужны для восстановления словарного состава.

2. Там, где нет детской литературы, сказки необходимы для духовного развития и воспитания в детях способности фантазировать. Значит, сказки учат детей мечтать и разговаривать.

3. Сказки ценны информацией и фактами о сознании и разуме, традициях и обычаях прежних поколений» [4].

Одна из граней творчества Ахмета Байтұрсынова – исследование и анализ всех видов устной народной литературы, раскрытие ее воспитательной и обучающей значимости. Устная народная литература – духовное богатство, достояние литературы, предоставляющее историческую информацию о прошлом, о жизни и быте, о традициях и обычаях, о мечтах и чаяниях народа [5]. Понявший, что без знания устного народного творчества, не будешь знать и историю простого трудового народа, просветитель писал: «казахи уделяли в системе художественного мышления значительное внимание образу и описанию духовного достоинства, борьбе добра и зла, героизму и храбрости, единству и согласию, секретам красоты» [3].

Ахмет Байтұрсынов, описывая виды устного творчества, показал духовность народа, его воспитательное значение. Подытоживая вышесказанное, надо отметить, что в современное время, как доказано с научной точки зрения, лучшие образцы устной литературы выступают в качестве главного рычага в деле воспитания подрастающего поколения.

Ахмет Байтұрсынов – патриот своей нации, ученый- просветитель, который сумел передать достояние культуры своего времени нашей современной литературе, оставивший в наследство будущим поколениям высокую духовность искусства [5]. Процветает и множится искусство, изменяясь с каждым днем, всё движется вперед.

Да, сейчас эпоха глобализации, и в этом переменчивом мире молодежь должна быть образованной, конкурентоспособной. Такие наставления и поучительные примеры оставлены великими людьми.

Как писал Абай: Эти слова станут для кого-то назиданием, а для кого-то -нет, Кто-то прислушается, а кто-то – нет, Нелегко понравиться всему народу разом, И если кому-то не подходит, подожди, подойдет другим.

Литература:

- 1.Исторические личности Казахи, девяти томный популярный справочник, том II.*
- 2.Асанбай Аскарлов Сыны Великого Турана. Казахстанская политологическая энциклопедия. Алматы-98.*
- 3.Алаш-Орда: Сб.док./ Сост. Мартыненко Н., Алма-Ата, 1992.*
- 4.Байтұрсынов А. Избранное., Алмата, 1995.*

Темирбаева С.К.

*Научный руководитель Оразымбетова З.Ш.
Университет Мирас, г. Шымкент
sabi.temir@mail.ru*

ВЕЛИКАЯ ЛИЧНОСТЬ И ДУХОВНЫЙ ЛИДЕР - А.БАЙТУРСЫНОВ

The article is dedicated to Akhmet Baitursynov, a prominent politician, public figure, educator, linguist, literary critic, Turkologist, translator, leader of the Alash party. He made a huge treasure and left a big mark in the history of Kazakhstan. Akhmet

Baitursynov's personality is multifaceted. Despite the tragic fate, everything he did in his life was for the people and future generations. His life and work, covering all aspects of the life of Kazakhs, comprehensive works, ideas, concepts and beliefs.

Ахмет Байтұрсынұлы (15.1.1872, ныне с. Сарытубек Жангельдинского района Костанайской области – 8.12.1937, г. Алматы) – один из лидеров национально-освободительного движения казахского народа начала 20 века, государственный деятель, поэт, публицист, ученый-основоположник казахского языкознания и литературоведения, реформатор национального письма, просветитель. Дед Шошак назвал его Ахметом, когда тот родился. Ахмета отдали в Русско-казахскую школу в Торгае. Окончил ее в 1891 году и поступил в Оренбург. Одарённый от природы и стойкий по характеру, Байтұрсынұлы твердо верил, что именно образование спасет мир. У него был живой интерес к науке, он сохранял это любопытство даже будучи государственным чиновником. В 1895-1909 годах работал преподавателем русско-казахских школ Актюбинского, Костанайского, Каркаралинского уездов, заведующим Каркаралинским городским училищем. Изучая жизненный путь становления такой обширной фигуры как А. Байтұрсынұлы можно сказать, что все нити, переплетенные в его судьбе, имеют глубокую связь, его детство, его родной край – Тургайская область, где И. Алтынсарин когда-то открывал школы, его окружение, его друзья и соратники – многие вещи будто по крупицам собирали и создавали его. Вступление Байтұрсынұлы на путь политической деятельности датируется 1905 годом. Одним из авторов Каркаралинской петиции, написанной на Кояндынской ярмарке в 1905 году и подписанной 14500 человек, был Байтұрсынұлы. В Каркаралинской петиции были подняты вопросы внесения изменений в местные органы управления, суд, вопросы народного образования в соответствии с интересами казахского народа, свободы совести, свободы вероисповедания, разрешения на выпуск газет и открытие типографий без цензуры, замены правил проведения Дня поля законом в интересах казахского народа. Там требовалось категорическое прекращение переселения русских крестьян в казахские степи. С этого периода Байтұрсынұлы, взятого под жандармский контроль, арестовали 1 июля 1909 года по приказу губернатора Тройницкого и закрыли в Семипалатинской тюрьме. Особый совет МВД России 19 февраля 1910 года принял решение о депортации Байтұрсынұлы за пределы Казахской области. Оренбургский период жизни Байтұрсынұлы стал самым плодотворным этапом его общественно-политической деятельности. В 1913-1918 годах он объединился со своими ближайшими верными друзьями А. Букейхановым, М. Дулатовым, а также заручился поддержкой широкой казахской интеллигенции и выпустил первую общенациональную газету «Казах». Газета призвала казахский народ овладеть искусством, знаниями. Жизнь и деятельность Байтұрсынұлы в Оренбурге находились под строгим жандармским контролем российского правительства. Он вышел из тюрьмы из-за необоснованной клеветы.

Ахмет Байтұрсынұлы был одним из первых просветителей Казахстана, что осознали, что просвещение, образование дадут значимую роль народу лишь в условиях свободы, общественных перемен. Он нередко выступал с разоблачением произвола местных управителей и колониальной политики царского самодержавия. Как член казревкома активно участвовал в формировании границ Казахстана с Россией. В 1922 году работал председателем Академического центра при Народном комиссариате края. Байтұрсынұлы участвовал в различных государственных должностях, но при этом не отрывался от своей любимой преподавательской работы. Преподавал казахский язык и литературу, историю культуры в 1921-1925 годах в Оренбурге. В 1928 году в связи с открытием Казахского государственного педагогического института в Алма-Ате по приглашению ректора перешел в данное учебное заведение на должность профессора. 2 июня 1929 года вместе с 43 деятелями Алашского движения он был арестован в Алма-Ате и к концу этого года отправлен в тюрьму Бутырка в Москве для расследования. В соответствии с решением «тройки» ОГПУ при Совнаркомом СССР от 4 апреля 1930 г. Байтұрсынұлы был приговорен к расстрелу. В мае 1933

года, в связи с ухудшением здоровья, оставшийся срок разрешается проводить в Западной Сибири с семьей (женой и дочерью), находившейся в конвоировании. В 1934 году при содействии супруги М. Горького Е. П. Пашковой Байтұрсынұлы с семьей был досрочно освобожден и возвращен в Алма-Ату. Здесь не принимают на постоянную работу, а выполняют краткосрочные функции в различных учреждениях. 8 октября 1937 года его снова арестовали, а через два месяца, то есть 8 декабря, расстреляли.

Все эти факторы и послужили его развитию как просветителя. Получив образование, Ахмет определяет для себя великую цель — внести абсолютно всю свою деятельность в образование казахских детей. «Чтобы не отстать от других, мы должны быть образованными и сильными. Для того, чтобы иметь знания, необходимо учиться. Чтобы быть богатым, нужно иметь дело. А для могущества необходимо единство и сплоченность. Для этих нужд необходимо работать не покладая рук», — говорил Ахмет. Первая книга Байтұрсынова — «сорок примеров», ставшая началом целого поколения, вышла в 1909 году. В этом произведении он рассказал о насилии российских колонистов, о состоянии страны. - Я не хочу, чтобы ты знала, что я не могу, - сказала она, - я не хочу, чтобы ты знала, что я не могу. Способствовало пробуждению сознания. В 1911 г. была издана отдельная книга под названием «Маса». Основная идея «Маса» - призыв к чтению, искусству-знанию, проповедь культуры, призыв к труду. Поэт призвал народ избавиться от таких недостатков, как тьма, пассивность, безразличие к профессии. Возрождая просветительские, критические традиции Абая, Байтұрсынұлы поднял казахскую литературу начала 20 в. до революционно-демократического уровня. Также Байтұрсынұлы перевел на казахский язык стихи А.С. Пушкина, М. Ю. Лермонтова, Ф. Вольтера, С. Я. Надсона. Эти переводы являются произведениями с высоким тематическим, идейно-художественным уровнем. Поэт, переживающий за будущее страны, был духовным лидером казахской молодежи с ее многогранностью.

Большая статья Байтұрсынова «казахский поэт» - одна из первых исследовательских работ в литературоведении. В статье рассказывается об исторической миссии, духовной сущности великого поэта Абая, значении его стихов в национальном искусстве слова, художественно-эстетическом. характер изложен. Он понимал индивидуальность, критичность стихов Абая, меньше слов, больше смысла, больше глубины. Байтұрсынұлы впервые дал исчерпывающее определение истории, теории и критики, методологии литературы, создал систему казахской литературоведческой науки. А. Байтұрсынов писал, что предпочитает заниматься академической деятельностью, а не политикой. Но волею судьбы он был вынужден заниматься политикой до конца своей жизни. Из источников богатейшего фонда народного языка были выведены слова с глубоким смыслом, широким понятийным кругом, на основе которых группировались, классифицировались все жанровые формы казахской литературы. Он также является ученым-исследователем, который собрал наследие истории литературы, образцы устной литературы. Он издал книгу «23 плача» (1926), которая охватывает четыреста лет казахской истории и поэму «Ерісін» (1923). Ахмет Байтұрсынұлы, который с большим сочувствием относился к народному наследию, сказал, что «если язык не будет взят за основу языка литературы, он потеряется». Газета «Казах» стала крупным явлением, освежившим дух народа. Еще одна личность Ахмета Байтұрсынова - соц. публицист, способствовавший решению проблем, общественному мышлению. Его статьи с научной серьезностью, острыми мыслями передают реальность того периода. Алфавит Байтұрсынова создан на основе арабской письменности, адаптированной к природе казахского языка. Этот алфавит является крупным культурным достижением в становлении национального письма. Видя недостатки в использовании своего языка, специалисты национальностей, обучавшиеся в русских, татарских школах, говорили: "У каждого народа есть что-то другое в форме, в пути, в характере, в языке-то же самое. Наши братья, которые с детства учились на русском или Ногайском, не умеют писать по-настоящему на казахском языке, а пишут с трудом, потому что с детства не привыкли писать по-казахски".

Учебное пособие Байтұрсынова (1912) - один из первых алфавитов, написанных на казахском языке. Эта азбука была переработана с точки зрения новых методов обучения и неоднократно переиздавалась до 1925 года. Огромный труд Байтұрсынова как поэта, переводчика, ученого-корреспондента, литературоведа получил большую оценку в свою эпоху. Такие современники, как С.Садуакасов, С.Сейфуллин, М. Ауэзов, М. Дулатов, Е.Омаров, публиковали статьи в прессе и высоко ценили заслуги Байтұрсынова перед казахским народом. Были высказаны научные мнения о жизни, деятельности, творчестве. После 1988 года многим улицам и школам Казахстана было присвоено имя Байтұрсын. Именем Байтұрсынова назван Институт языкознания, Костанайский университет. В 1998 году в честь 125-летия со дня его рождения в г.Алматы была проведена республиканская научная конференция, открыт Дом-музей и памятник Байтұрсынову.

Мухтар Ауэзов писал: Ахмет великая личность – он совершил многое для своего народа открывая казахские школы, создал первый казахский алфавит на основе арабской графики, сочинил великие литературные труды «Маса» и т.д.; заслуги газеты «Казах», вклад в искусство-образования, политики, о которых мы не забудем, о которых не забудет история. Но большевики, привыкшие к насилию, насильственным действиям, пытались опровергнуть эту истину и стереть из истории как ее имя, так и ее труд. Его сделали врагом для родного народа, посвятившего всю свою жизнь верному служению, накрыли жалалынским плащом «враг народа», расстреляли, изгнали тех, кого звали. Все равно они не достигли своей цели. Клевета – даже через полвека раскрылась, правда и горечь в наших сердцах будут всегда храниться в нашей истории.

Целая жизнедеятельность Ахмета Байтұрсынова находилась пронизанной пылкой заботой об самоопределении казахов, формировании культуры, воспитании также науки, сохранении на века самобытного народного творчества наиболее духовной цивилизации.

Границы личности А. Байтұрсынова настолько обширны, он успешно занимал разные позиции в различных аспектах его сферы деятельности и можно с уверенностью сказать, что такой великий человек справился с такой ношей в самом лучшем образе, его след и все его труды навсегда заняли свой вклад в нашей великой истории.

Литература:

- 1. Байтұрсынұлы А. Литература. Исследования и стихи. – Алматы: Атамұра, 2015. – 208 б.*
- 2. Байтұрсынұлы Ахмет. Собрание сочинений в шести томах. Статьи, письма, документы и материалы о А. Байтұрсынұлы. – Алматы: Ел шежіре, 2013, т. VI. – 384 с.*
- 3. Кабдолов З. Искусство Слова. – Алматы: Мектеп, 2015, – 373 с.*

Турабаева М.М.

Ғылыми жетекшісі: доцент Айтқұлова Ж.Б.

Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.

merejturabaeva@gmail.com

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ

This article examines the life path and political activity of the statesman, scientist, educator, poet, publicist, reformer of national writing, founder of Kazakh linguistics and literary studies, leader of the national liberation movement of the Kazakh people at the beginning of the 20th century Akhmet Baitursynov.

Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 5 қыркүйекте қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Ақкөл жағасындағы Сарытүбек ауылында қарапайым отбасында дүниеге келген. Белгілі қоғам қайраткері, ғұлама түркітанушы, жазушы, публицист, ағартушы-педагог Ахмет Байтұрсыновтың нақты туған күні көп уақыт бойы белгісіз болған. Қазақ әліппесін латиницаға әзірлеуші Ербол Тілешев: «Ахмет Байтұрсынов 1873 жылы 29 қыркүйекте дүниеге келген деген мәлімет болған, алайда кейін мен Тілдерді дамыту басқармасында қызмет істегенімде Ахметтің қолжазбасы бар үш құжат табылған болатын. Олардың ішінде «5 қыркүйекте дүниеге келдім» деген сөзі бар еді. Сондықтан осындай шешім қабылданды» - деп осы жағдайға байланысты түсініктеме берген. 2017 жылы қараша айында қоғам қайраткері, ғалым Ахмет Байтұрсыновтың туған күні Қазақстан халқы Тілдері күні болып жарияланды.

Ахмет Байтұрсыновтың замандасы әрі қаламдасы Мұхтар Әуезов 1923 жылы Ахметке арнаған мақаласында, оның тегі жөнінде мынандай мәлімет берген: «... Сүйегі-Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Түбек. Ақаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты Байтұрсын». Ахмет Байтұрсыновтың әкесі Байтұрсын Шошақұлы, анасы Күнші Құлыбекқызы, ағасы Ақтас, ал жұбайының есімі Бадрисафа Мұхамедсадыққызы, Аумат, Қазихан, Шолпан есімді үш баласы болған. Ахмет Байтұрсынов он үш жасында өмірдің ең қиын кезін басынан өткерген. Әкесі Байтұрсын мен оның інісі Ақтас қорлық-зорлыққа шыдамай, 1885 жылы 12 қазанда ояз начальнигі Яковлевтің басын жарып жібереді. Мұның арты дүние-мүлікті тартып алу, түрме, абақты, Сібірге 15 жылға жер аударылу болды. Ахмет Байтұрсыновтың әкесі мен ағасы Ақтас Сібірдегі айдаудан 1902 жылы, он жеті жылдан кейін оралды. Ата жұртта Шошақ әулеті қайтадан абырой беделге ие болып, тіршіліктері жөнделе бастады. Ахмет Байтұрсыновтың өзі рухани тәрбиелік бағыттағы мақсаттарына көңіл қоя бастайды. Оның әкесі айдаудан оралғаннан кейін, жеті жылдан соң, яғни, 1909 жылы 66 жасында өмірден озған. Анасы Күнші 1919 жылы өмірден өткен екен. Күнші қасиетті де, әулие адам болған деседі. Байтұрсын шаңырағында қос өркешті бір аналық түйе болған екен, сол түйе кешке жайылымнан келе жатып, ылғи Күншінің бейітіне соғып, тізерлеп алып, боздап отырады екен. Соны көрген жұрт еріксіз көздеріне жас алып, таң қалған. Ахмет Байтұрсыновтың әкесі Байтұрсынның бауыры Ақтас 1920 жылы қайтыс болыпты. [1]

Ахмет Байтұрсыновтың кеңінен зерттелмей жүрген бір қыры бар. Ол оның музыкалық өнерге деген қызығушылығы. Оның домбыра, скрипка және фортепиано аспаптаптарында еркін ойнай білгені туралы замандастарының естеліктері бар. Домбыраны өз ауылында, туған жерінде ауыл өнерпаздарынан үйренді деп айтуға болады. Скрипка мен фортепианоны Орынборда оқуда жүргенде меңгеріп алуы әбден мүмкін. Зерттеулерге сүйенсек, «Байтұрсынов ән шығарған» деген мәліметі жоқ, тек жеткізуші ғана болған. Бірде бір замандасының да «Ахметтің мынандай әні бар еді» деген дерегін кездестірмейміз. Ахмет Байтұрсынов Александр Затаевичке 25 ән және екі күйді жаздырған. Оларды «Қазақ халқының 1000 әні», «Қазақтың 500 ән-күйі» жинақтарындағы шығармалардан мүмкін кездестіруге болады. Ахмет Байтұрсыновтың күйтану саласына да аянбай тер төккені анық. Өз қолынан шыққан «Қазақ» газетінде күйлер туралы бірқатар мәліметтер берген. Атап айтсақ, аймақтық күй тарту ерекшеліктері, Орталық пен Батыс Қазақстан күйлерінің құрылымдық өзгешіліктері жайында жазып отырған. Сонымен қатар, «Әдебиет теориясы» еңбегінде қазақ музыкасы теориясына, оның ішінде ән мен күй теориясына қатысты алғашқылардың бірі болып жазған. Әнмен қоса әншілерге де тоқталып, Әміре Қашаубаев, Иса Байзақов сынды өнерпаздар жайлы ойын ортаға салған. [4]

Ахмет Байтұрсынов 1882-1884 жылдары ауыл мектебінде оқып, кейін 1891жылы Торғайдағы орыс-қазақ училищесін, сосын Орынбор мұғалімдік мектебін бітірген. 1904 жылы Ахмет Байтұрсынов Омбыдағы Торғай облысы оқу істері жөніндегі инспекторы Алекторовты іздеп барған. Оған мектептерде қазақ балаларын христиан дініне кіргізуді доғаруды, мұсылманша оқытатын қазақ кластарын ашу мәселелерін айтқан болатын. Бірақ, миссионерлік қызмет атқарып жүрген Алекторов Ахмет Байтұрсыновтың көтерген мәселелеріне көңіл бөлмеді. Ресей отаршыларының қазақ жерінде мектеп ашқандағы мақсаттары, оларды христиан

дініне көптеп тарту екенін Ахмет Байтұрсынов содан түсінген. Сол күннен бастап Ахмет Байтұрсынов ағарту ісіне жаңа бағыт әкелу үшін ғылыми бағытта зерттеу жұмысына белсене кірісті. Ол оқу-тәрбие жұмысын жетілдіру саласында өзіндік өшпес ізін қалдырды. «Әліпби», «Тіл құралы», «Әдебиет танытқыш» және т.б. оқу құралдарын жазып, қазақ тілі мен әдебиеттегі оқу әдістемесін зерттеу ісімен айналысты.

Омбыда жүргенде Ахмет Байтұрсыновты Міржақып Дулатов іздеп келген. Жалындап тұрған ақын жігітке Ахмет Байтұрсынов қатты ырза болып, екеуі достасып, ел үшін бір мақсатта қызмет етуге белсене кірісіп кетеді. Содан екеуі мұғалімдікті Семей облысында жалғастырады.

1906-1907 жылдары Ахмет Байтұрсынов Ақтөбе, Қостанай және Қарқара аудандарындағы мектептер мен колледждерде мұғалім болып жұмыс істеді. Ахмет Байтұрсыновтың қолында өскен Самұрат Кәкішев өзінің атасы туралы кітапшасында Ахмет Байтұрсыновтың: «Мен түрмеде жатқанда Бәдрисафа апаң тамақ тасып, кірімді жуып берді. Оған үйленбесем, менің азаматтығыма сын болар еді» дегенін жазған. Семей уезінің жандармериясы Ахмет Байтұрсыновты 1909 жылы 1 шілдеде «сепаратистік үгіт-насихат жүргізді» деп түрмеге қамаған. Жұбайы Бәдрисафа Дала губернаторынан көмек көре алмағасын, Ресей Думасының депутаттарына Ахмет Байтұрсыновтың хал- жағдайын айтып арыз жазған. Ресей Думасының депутаты Бәдрисафа Мұхамедсалыққызының арызына назар аударып, Ішкі істер министріне осы істі «қысқарту» туралы ұсыныс жасайды. 1910 жылы Семей уездік соты Ахмет Байтұрсыновтың ісін қарап, оны он алты жылға жер аудару туралы үкім шығарған. «Қарқаралы» ісін тергеушілер тергеуді бес жылға созған. Соңында 1910 жылы «осы іске қатысы бар» деп тауып, Әлихан Бөкейханов пен Міржақып Дулатовты түрмеге жапқан. Олар бір жылдай түрмеде отырып шыққан. Міржақып Дулатов одан шыққан соң, жандармериядан тасада болу үшін Түркістанға кетеді. Арада біраз жылдар салып Міржақып Дулатов пен Ахмет Байтұрсынов кездесіп, арман-мақсаттарына қол жеткізу үшін бірлесіп еңбек етеді. Екеуінің де арманы қазақша газет шығару еді. Міржақыптың қаржысына Қазан медресесінде оқып жүрген оқушылар да ақша қосады. Ахмет Байтұрсынов Міржақып Дулатовпен шағын типография сатып алады. Ахмет Байтұрсынов Қазан қаласында өзі араб әліпбиі негізінде жасаған Әліпбиіндегі жиырма сегіз әріптің ұясын темірден құйдырады. Газет шығатын қағаз сатып алады, типография тұратын үй жалдайды. Біраз ұйымдастыру жұмыстарынан кейін, 1913 жылы 1 ақпан күні Орынбор қаласында «Қазақ» газетінің бірінші саны жарыққа шығады. Бұл қазақ елінің келешегі үшін жасаған өте маңызды қадам болды. Газетте сол кездері қазақ басында шешілмей жүрген басты мәселелердің бәрі жазылды. Жерді қазаққа бөлу, жерді земствоға қарату, қазақ кластарын ашу және әліпбимен оқыту, соттарда присяжныйлардың болуы, қазақтарды жер аударуды тоқтату, орыс қарашекпенділерін қазақтың шұрайлы жерлеріне қоныстандыруды тоқтату сияқты өзекті мәселелер көтеріліп отырған, осының бәрі «қазақ қалай ел болады» деген тәрізді келешек қазақ мемлекеттігіне қатысты ойларға түрткі болған. Жергілікті үкімет «Қазақ» газетінде жазылған осындай мәселелерді «сепаратистік» деп танып, 1914 жылы газеттің бас редакторы Ахмет Байтұрсыновты тұтқындаған. Шамалы уақыттан кейін елдің жинаған көмегімен Ахмет Байтұрсынов 3000 сом (ол кезде бұл өте көп ақша) төлеп түрмеден босаған. Бұл орыс патшалығы тұсындағы Ахмет Байтұрсыновтың соңғы рет түрмеде отыруы еді. [2]

Өз ғұмырындағы ең үлкен зорлық, ең үлкен қорлық біраз жылдан кейін Кеңес үкіметі тұсында болатынын Ахмет Байтұрсынов ол кезде сезбеді. 1913 жылдан 1929 жылға дейінгі аралықта Ахмет Байтұрсынов елі үшін, қазақтың келешектегі мемлекеттігі үшін атқарған қызметтері ұлан ғайыр. Қазақ әліпбиін, бірнеше әдістемелік оқу құралдарын, оқулықтар мен қазақ терминологиясын құрастырды. «Қазақ» газетіндегі мақалалардың көбін Ахмет Байтұрсынов мен Міржақып Дулатов жазған. Газетке келген мақалаларды түзетіп, өңдеп қайта жазып шығудың өзі үлкен жұмыс болды. Ахмет Байтұрсынов ұлтының келешегі үшін аянбай еңбек етті.

Ахмет Байтұрсынов – 1917 жылы Ресейде Ақпан төңкерісі болғаннан кейін, Қазақ съезін шақырып, Алаш партиясын құру туралы идея көтергендердің бірі. 1917 жылы сәуірде Орынборда Жалпы Қазақ съезі болып, онда Алаш партиясы мен Алаш орда құрылды. Алаш партиясының бағдарламасын жазғандардың бірі Ахмет Байтұрсынов. Бұл партия бағдарламасы қараша айында «Қазақ» газетінде жарияланды. «Алаш» партиясы Уақытша үкіметтен Қазақ автономиясын алудан үміттенген болатын. 1919 жылы наурызда Әлібек Жангелдин бастаған он бір адаммен бірге Ахмет Байтұрсынов Мәскеуге барып, Ленинмен және Ұлт істері жөніндегі комиссар Сталинмен Қазақ автономиясын құру туралы келіссөзді тура төрт ай бойы, яғни шілде айына дейін жүргізеді. Қазақ автономиясын құру комиссиясының мүшесі болып тағайындалған Ахмет Байтұрсынов Қазақ автономиясының шекарасын, республикалық статусының жобаларын жазумен айналысады. Соның негізінде 1920 жылы Ахмет Байтұрсынов көрсеткен территориялар негізінде Қазақ (Қырғыз) автономиясының құрылғаны туралы Жарлыққа қол қойылады. Ахмет Байтұрсынов сонымен бірге осы уақытта Алаш қайраткерлеріне кешірім жасау туралы Кеңес билігіне өтініш жазып, ол қабыл болып, Алаш қайраткерлері қысқа уақытқа болса да, Кеңес үкіметінің түрлі салаларында қызмет істеуге мүмкіндік алды.

Кеңес өкіметі тұсындағы қуғын патшалық империя кезіндегі қуғыннан асып түсіп, қанды қырғынға жалғасты. Голощекин Қазақстандағы үкімет басына келгеннен кейін нағыз аласапыран басталды. Байлар деп аталғандардың мал - мүлкі тәркіленіп, өздері отбасымен жер аударылды. Алаш қайраткерлерін түрмеге жаба бастады. Міржақып Дулатов, Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов 1929 жылы тұтқындалып, түрмеге жабылды. Ахмет Байтұрсынов Бутырка түрмесінде үш жыл отырып, содан соң Архангелге ұзақ жылға каторгаға айдалды. Ахмет Байтұрсынов тұтқындалғанда, оның туыстарын да қудалау басталған еді.

Ахмет Байтұрсынов ұсталғаннан кейін Алматыда қалған жары Бәдрисафа Мұхамедсадыққызы жазушы Горькийдің әйелі Пешковаға хат жазып, Ахмет Байтұрсыновқа көмектесуін өтінген. Сол кезде «Красный крест» деген мекемеде қызмет істеп жүрген Пешкова Ахмет Байтұрсыновқа ара түскен. Содан кейін ғана Ахмет Байтұрсынов 1934 жылы Архангелден Алматыға келген, бірақ еш мекеме оны қызметке қабылдамаған. Тек бір орыс дәрігерінің қамқорлығына ілігіп, санитар болып жұмыс істеген. [3]

1937 жылы күзде Ахмет Байтұрсынов тағы тұтқындалады, бұл жолы Ішкі істер халық комиссиариаты тарапынан. Бір апта өтпей, қарындасының күйеуі Рүстемді «Мәдениет тарихы» деген кітапты жасырды деп тұтқынға алады. Рүстемге «Мемлекетке қауіпті адамның кітабын жасырған» деп айып тағып, оны да ату жазасына кеседі. Ахмет Байтұрсыновтың (1937 жылы) Қали деген ағасының баласы Әмірді Ішкі істер халық комиссиариаты түрмеге тоғытып, оны да атып жібереді.

Бар ғұмырын ұлтының мұратына сарп еткен Мемлекет қайраткері, бірнеше ғылымның негізін қалаған ғалым, ақын, публицист Ахмет Байтұрсынов 1937 жылы Ішкі істер халық комиссиариаты үштігінің шешімімен қараша айында атылып кетті. Ахмет Байтұрсыновтың өмірі тура 66 жасында қанды қолдылардың оғынан қиылды. Тек 1988 жылы Одақ бойынша ақталғаны Ахмет Байтұрсынов қана болды. 1885 жылды қосып санағанда әділдікті талап еткені үшін сотталып кеткен Шошақ балалары 103 жыл жазықсыз «айыпты» болып келген екен.

«...Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды... халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті» - деп жазды Сәкен Сейфуллин. [2]

Қорыта айтқанда, Ахмет Байтұрсынов – қазақ үшін қасиетті есім. Ахмет Байтұрсыновтың ұлтына сіңірген ұланғайыр еңбегі әр саладан көрінеді. Ол бүкіл өмірін қазақ қоғамында білім-ғылымның дамуына, ағартушылық ісіне, қоғамдық-саяси қызметке арнады. Ахмет Байтұрсынов шын мәнінде Ұлт ұстазы және халқымыздың рухани көсемі бола білді.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Әдебиеттер:

- 1. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: РҒТК материалдары. Қарағанды, 2013-382 б.*
- 2. Нұрпейісұлы К. Ғасыр басындағы ұлттық интеллигенция. // Егемен Қазақстан. 1997 ж., 3-5б.*
- 3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. Алматы: «Атамұра», 2002.- 768 б.*
- 4. Ахмет Байтұрсыновтың музыкалық өнері. <https://massaget.kz/layfstayl/madeniet/music/38337/>.*

Уразғали А., Уалихан С.

*Ғылыми жетекшісі: доцент Алматова Н.А.
Алматы технологиялық университет, Алматы қ.
ualikhansaniya04@gmail.com*

АХМЕТ – ҰЛТ ҰСТАЗЫ, ЖАҒАНАМАШЫЛ ОЙШЫЛ

The paper is devoted to the study of the causes of repression and the mechanism of rehabilitation of Akhmet Baitursynov – an outstanding representative of the Kazakh intelligentsia of the first half of the XX- th century, leader of Alash-Orda, prominent political and public figure of Kazakhstan. Based on the analysis of archival documents and the historiography of the issue, the mechanisms of violence and distortion of the national policy of the CPSU(B) were revealed. The reasons for the persecution, arrest and execution of A. Baitursynov in the years of the “Great Terror” are revealed. The historical analysis of the applications for review of the case of A. Baitursynov allowed to identify the obstacles created by the authorities in the restoration of historical justice, to study the mechanism for the rehabilitation of victims of repression.

Ахмет Байтұрсынұлы (5 қыркүйек 1872 жыл, қазіргі Қостанай облысы, Жангелді ауданы Ақкөл ауылы – 8 желтоқсан 1937, Алматы)— қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері. Қазақ халқының 20 ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі, мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі. Бүгінгі мақаламыздың мақсаты өскелең ұрпаққа өз болмысымызды сақтай отырып, ойшылымыздың ерекше қыры мен ғұмыр салтын ғылыми жоба ретінде дәріптеу. Бұл ауқымды тақырыпты таңдаудағы болжамымыз: Қазақ жастарының қоғам үлесіне және қазақ тілінің дамуына сондай ақ кеңеюіне күшімізді салу. Ғылыми жобаны зерттеуде ойластырылған түрлі тақырыпшаларды қамтыдық. Байтұрсынұлы – әлеум. мәселелерге, қоғамдық ой-пікірге ықпал жасаған публицист. Оның мақалалары ғылыми байыптауымен, өткір ойларымен сол кезеңнің шындығынан хабар береді. Абайдың қоғам өмірінің демокр. құрылысы туралы ойларын дамытып, саяси-әлеум. жағдай, оқу-ағарту, халықтың тұрмыс-тіршілігі туралы мәселелерді қозғады. Қазақ зиялыларының жан-жақты білімдар әрі саяси күресте шындалған легін қалыптастыруда Байтұрсыновтың публицист, баспасөз ұйымдастырушы ретіндегі еңбегі ұшантеңіз. Ол – қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Орыс, татар мектептерінен оқып шыққан ұлт мамандарының өз тілін қолданудағы кемшіліктерін көріп: «Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады. Біздің жасынан не орысша, не ноғайша оқыған бауырларымыз сөздің жүйесін, қисынын нағыз қазақша келтіріп жаза алмайды не жазса да қиындықпен жазады, себебі, жасынан қазақша жазып дағдыланбағандық» деп жазды.

Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап жарыққа шығаруда Байтұрсынұлы зор еңбек сіңірді. Әдебиет саласындағы алғашқы зерттеуі деп оның Қазақ газетінің 1913 жылғы үш санында шыққан «Қазақтың бас ақыны» деген көлемді мақаласын атауға болады. Онда қазақ халқының рухани өмірінде Абайдың аса ірі тұлға екені, өмірбаяны, шығармаларының мазмұн тереңдігі, ақындық шеберлігі, поэтикасы, орыс әдебиеттерімен байланысы туралы ойлы пікірлер айтылған, ақын мұрасының эстетикалық қадір-қасиеттері ашылған. Қазақтың эпостық жыры «Ер Сайында» алғы сөз бен түсініктемелер жазып, оны 1923 ж. Мәскеуде шығарды. Өткен заман болсын, қазіргі кез болсын жазушы туралы ғұламалардың ойы еш жаман болмаған еді. Мәселен: ... өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде, Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл.

— **Сәкен Сейфуллин**

А. Байтұрсынұлының өлеңдері өзінің сыртқы қарапайымдылығы, ішкі мазмұны, жеңілдігі және біркелкілігі жағынан қазақ әдебиетінде бірінші орын алады... А. Байтұрсынұлының арқасында санасыз түрде болмаса да шын мәнінде орыстана және татарлана бастаған қазақ зиялыларының бір тобы дереу есін жиып, ... өз ағаттықтарын түсіне бастады...

— **Міржақып Дулатұлы**

Қаншама кітаптарға зер салсақ та, тіпті ғаламтор желісін ашсақ та Ахан жайлытың деректер толысар емес. Бұдан ұғарымыз-қазаққа деген, Отанға деген сүйіспеншілігін сөбен айтып жеткізу мүмкін емес екені. Осы орайда мына өлең жолдарын ұсынсақ:

Болашаққа бастаған Ахмет атты ойшыл бар

Әліпбиді жасасқан Ахмет атты тұлға бар

Қалам ұшын ұштаған Ахмет атты дана бар

Ғасыр жырын жырлаған Ахмет атты ақын бар, -дей келе Торғай қырандарының бірі демократ поэзияның негізін қалаған алып жайлы қаншама жыр-шумақтарын арнасақ та аздық етеді. “Ұстаздан-шәкірт озар” деген нақылды негізге алсақ, әкесінің ізін қуалаған Ахан ескіше сауатын ашқан еді. Ұлттық рухымыздың ұлы тіні, адамшылық диханшысы, саңлауы жоқ надан халықтың қалың жау еңсесін басып, қара бұлт қаптап, түнше түңеріп тұрғанда бар күшін аямай, жанын құрбан қылып, жарыққа қарай өрге сүйреген ұстаз туралы қанша айтсақ та ойдың сырын тебірене шерту мүмкін емес болар сірә... Түрлі дәйектерді негізге ала отырғанда мына фактілерді ұсынсақ, саналы ғұмырын ұстаздық қызметке арнаған ұстаз 1922 жылы тамыз айында Ташкентке сапарында қалың қазақтың көрсеткен сый құрмет, қошеметіне рахмет айта сөйлеген сөзінде өз аузымен айтады. Онда ол былай дейді: “Мен халық мұғалімімін. Оқуым көп емес, аз, бірақ білімімді халық үшін жұмсағаным рас. Оның да өзіндік себептері бар”. Астарлы ойды түсінер қаһарман халық мұның бей-жай айтылмағанын аңғара алады.

Қорытынды: Білімнің пірі, еліміздің алтын қорына енген ғұламаның еңбегі ешқашан өшпес деп ойлаймыз. Мақала жазу негізінде түсінгеніміз, асыл мұра ешқашан да өз бағалысын жоғалтпас.

Әдебиеттер:

1. https://kk.wikipedia.org/wiki/Ахмет_Байтұрсынұлы
2. <https://qazaqtimes.com/article/2766>
3. <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2236>
4. <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9024///> *Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі*

Усербаева М.А.

Мирас университеті, Шымкент қ.

А.БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ТІЛІНІҢ ЖАЗБА ТІЛДЕГІ ФОРМА ЖАСАУДАҒЫ ЖАҢАШЫЛДЫҒЫ

Since writing is a tradition and trend that has been preserved and continues since the ancient Middle Ages, this type of writing is understandable to the community of literate people who have mastered the «old writing» system, but it was difficult for any ordinary person, especially children, to understand and master it. Therefore, realizing that this writing is significantly different from the oral language, which is not suitable for use by the mass population, Ahmet, when reforming writing, pays special attention to the «purity of the Kazakh language» and adapts writing to the rapid literacy of the general population.

Негізінен жазу сонау орта ғасырлардан бері сақталып, жалғасып келе жатқан жазба дәстүр, үрдіс болғандықтан, «ескі жазу» жүйесін меңгерген «сауаттылар» қауымына бұл жазу түрі түсінікті болғанымен, кез келген қарапайым адамға, әсіресе балаларға емін-еркін ұғынып, меңгеруіне ауыр болатын. Сондықтан бұл жазудың ауызша тілден айтарлықтай айырмашылығы барын, жаппай халықтың қолдануына қолайлы болмайтындығын түсінген Ахмет, жазуды реформалағанда «қазақ тілінің тазалығын» басты назарда ұстап, жазуды бұқара халықтың тез сауаттануына қарай ыңғайлайды.

Ахметтің алдына қойған принципі «ауызекі сөйлеу тілінің» жазба тілдегі формасын жасап шығару болды да, осының негізінде қарапайым сөйлеу тілінің дыбыстық заңдылықтарына сай «құлттық әліпби» құрастырды. Сондықтан да Ахмет Байтұрсынұлы араб жазуын өзгерткенде мына мәселелерді басты назарда ұстады: біріншіден, араб әліпбиін қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкестендіріп қосымша таңбалар ендіру болатын. Сонымен қатар араб әліпбиіндегі (алфавитіндегі) қазақ тіліне сәйкес келмейтін басы артық әріптерді қолданыстан шығару мен араб жазу заңдылығына тән харакат, ташдид, сукун, тануин сияқты диакритикалық белгілерді қолданбау жөн деп есептеген еді. Және де үш дауыстыға ғана негізделген араб әліпбиіндегі дауыстылар жүйесін қазақ тілінің үндестік заңына сәйкестендіріп дәйекше арқылы беру мен ұзақ ғасырлар бойы «ескі тілде» қызмет етіп, «бөтендік сипатта» болған жазу жүйесін барша қазақтың түсінікті сөйлеу тіліне бейімдеп, негіздеу басты міселелердің қатарына жататындығын алға тартқан болатын. Осылайша қазақ балаларының өз ана тілінде сауат ашуына, хат тануына көп күш жұмсаған.

Ахмет 1912 жылы «Айқап» журналының 4-5 сандарында өзі құрастырған «құлттық әліпби» жобасын «Жазу тәртібі» деген атпен мақала түрінде жариялап, көпшілік талқысына ұсынады. Онда ғұлама ғалым: «Оқу керек. Оқу керек емес деп ешкім айтпайды. Сондықтан даулы нәрселер турасында жұрт бір иттифаққа келіп жеткенше, оқуды тәртіпті жолға түсіру жайындағы ойымызды жұрт алдына салалық» дейді. Сонымен бірге Ахмет Байтұрсынов араб жазуын не үшін реформалағанын, артық таңбаларды не үшін алып тастағанының себебін: «Тәртіпті жазу деп айтамыз: тілдегі бар дыбыстың бас-басына арнаған белгісі бар болса. Осы күнгі жазуымызда дыбыс басына арнаған белгіміз жоқ, бір белгіменен әлденеше түрлі дыбыстарды жазамыз... Сондықтан әуелі оқу құралын сайлаудан бұрын жазуымыздың тәртібін түзетіп жөнге салу керек. Сонан соң сол жөнменен құрал сайлау керек. Жазу тәртібі менің ойлауымша болса жарар еді» дей отырып, араб жазуында дауыссыз дыбыстардың бір емес бірнеше таңбасы барлығын, олардың жуан және жіңішке болып бөлінетінін, ал қазақ тілінде дауыссыз емес, дауысты дыбыстардың ғана жуан, жіңішке болатынын, сондықтан артық таңбаларды алып тастағанын нақты мысалдар арқылы дәлелдеген болатын. Бұл жұмыстар бұрын-соңды жалпы тіл білімінің саласында атқарылмаған еді.

Ол: «Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге таралған, сінген. Дінменен байланысқан әліппені тастап, қазаққа басқа әліппе алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң, араб харіптерін қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Ал харфтердің түрін тым бұзып өзгертуге болмаса, қалай амалын таппақ керек?» деген болатын. Мұның барлығы өте күрделі жұмыс жасауды талап етсе де, Ахмет жолынан тайған емес. Өйткені оның алдында қазақ халқының сауатын ашамын деген мақсат тұрған еді. Бірақ бұл қазақ білімпаздарының жай ғана «ой толғанысы» емес, «ұлт тағдырын» шешуге арналған үлкен мәні бар «жиын» екенін ескерсек, Ахметтің жазуының ресми түрде қабылдануы халық үшін істелген «игі істің биік шыңы» болып табылғаны рас. Мұны көптеген ғалымдар да растауда.

А.Байтұрсынұлы араб жазуынан бас тартып, «әріп өзгертудің» қажет еместігін дәлелдеуге тырысады. Ғалым баяндамасында: «Жақсы әліпби тілге шақ болуы керек. Жақсы әліпби жазуға жеңіл болуға тиіс, әліпбидің әріп суреттері қиын болса, мүшелері көп болса, жазуды ұзақтатып, уақытты көп алады. Әліпбидің жақсысы баспа ісіне қолайлы болуы тиіс. Әрпі тізілгенде оңай тізілетін, басқанда орынды аз алатын әліпби баспасөзді арзандатады.

Жақсы әліпби үйренуге де қолайлы болуы тиіс деп есептеген болатын. Бұл тұрғыдан Ахаңды жақтаушылар тіпті «латын қарпін қабылдау соншалықты қажет болып бара жатса, бірінші орыстардың өзі қабылдасын» деген ұсыныстарын ашық білдірген еді. Сондықтан да ол түзген әліпби халықтың мәдени-рухани деңгейінің көтерілуіне, халықтың тез әрі оңай сауаттануына, баспа ісінің жандануына ерекше зор ықпал етті. Алайда «құл халықты» отарлау саясаты, қоғамдағы алфавит мәселесінің тұрақтануына жол бермеді.). А.Байтұрсынұлының латын жазуына қарсы шыққандағы негізгі ойлағаны-елдің мәдениеті мен экономикалық жағдайы еді. Ахаң латынға көшу арқылы бүкіл қазақ халқы біріншіден, рухани-мәдени дүниесінен айрылатындығын, екіншіден, оқулық шығару, баспа ісі, т.б. латындандыру үшін орасан көп қаржы керек болатындығын қатты ескертумен келді.

А.Байтұрсынұлы жазуын жоғары бағалайтындығын өз сөздерінде білдіре отырып, латынға көшудің қажеттіліктері туралы айтады. А.Байтұрсынұлы Кеңес үкіметінің «араб жазуынан айыру арқылы тұтас бір халыққа өткенін ұмыттырып, ұлттық игіліктерді саналарынан өшіру» әрекетін жасап отырғанын жақсы түсінгенін оның жасаған жұмыстары арқылы анық көреміз. А.Байтұрсынұлының қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына көп күш жұмсаған тұлға болғандығын оның қаламынан шыққан қыруар еңбектері дәлел болады. Қазақ халқы үшін осыншама қыруар еңбек еткен ұлы тұлға есімін артында қалған ұрпақтары мәңгілікке жадымызда сақтайтын боламыз.

Әдебиеттер:

- 1. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. - Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.*
- 2. Уәлиұлы Н. «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша жарық көрген сөздіктердегі ақпараттарды білім беру жүйесінде қолдану туралы// Қазақ тілі: әдістеме. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. – 2009. - №3 (23).*
- 3. Байтұрсынұлы А. Қазақ тіл білімінің мәселелері. - Алматы: Абзал-Ай, 2013. - 640 бет*

Үргенішбай Ж.С., Нурлыбаева І.А.

*Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Д.Т Белгібаев
Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.
inakrik_2002@mail.ru, zhanerke.urgenishbay.03@mail.ru*

ҰЛТ МҮДДЕСІН ОЙЛАҒАН - ҰЛЫ ТҰЛҒА

The article tells about the great contribution of Akhmet Baitursynov to science, the great heritage he left to the younger generation, and his outstanding work in the field of pedagogy. It also covers the invaluable service of our great figure to his native land, native language, and people, as well as his active role in society.

«Өзге оқыған замандастары өз пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенд Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлтын шын сүйетін ұлтшыл.»
С.Сейфуллин.

Қазақ халқының абзал ұлдарының бірі, туған халқының мүддесі үшін өзін құрбандыққа қиған Ахмет Байтұрсынұлы - ұлттың мақтанышы.

Ахмет Байтұрсынұлы біздің тарихымызда ірі қоғам қайраткері, сөз зергері, тамаша ақын, ағартушы - педагог, лингвист, әдебиет теориясының негізін қалаушы ретінде танылды. Ахметтің ерте есеюіне өмірдегі әділетсіздік, зорлық-зомбылық, теңсіздік әсер етті. Алдымен Ахмет ауыл молдасынан хат таниды, содан соң Орынбордағы мұғалімдік мектепте төрт жылдай оқып, білім алады. Оны бітірісімен Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық, болыстық мектептерде мұғалім, кейіннен Қарқаралы қалалық училищесінде меңгеруші қызметін атқарады. Осы тұста ол өмір, тіршілік майданына араласып, әділет үшін күреседі, зорлықшылдарға қарсылық білдіреді, патшаның отаршылдық саясатын айыптайды. Жастығына қарамастан терең білімді де білікті, еркін мінезді, ойшыл Ахметтің ел ішінде беделі өсіп, салмағы арта бастайды. Ол жан-жақты ізденіп, сан алуан кітаптар оқып, аудармамен шұғылданып, ғылым жолына түседі.

Ахметтің саяси күрес жолына түсуіне ықпал еткен оқиға 1905 жылғы патша манифесі болды. Ахмет Байтұрсынұлы 1905 жылы жазылып, 14500 адам қол қойған Қарқаралы петициясы авторларының бірі болды. Ресей Министрлер Кеңесінің төрағасы Виттенің атына жазылған бұл петицияда сол кездегі қазақтың бүкіл талап-тілегі көрініс тапты. Онда қазақ халқы патша үкіметінің отарлық саясатты тоқтатуын, тартып алынған жерлердің қайтарылуын, Дала губернаторының қазақты ешқандай сотсыз айдатып жіберуін тоқтатуды, қазақша газет, мектеп, баспахана ашуға цензура қоймауын, халықтың мүддесін қорғау үшін Ресей Думасына қазақтардан депутаттар сайлануын талап етті. Петиция Петербургке жөнелтілген соң, бір жарым айдан кейін қазақтардан Мемлекеттік Думаға депутаттар сайлануға рұқсат берілген хабар келді. Депутат болып сайланған қазақтар Дума мінбесінен сөз сөйлеп, қазақтардың мүддесін қорғаумен болды. Дегенмен, қазақтардың саяси белсенділігінің артуы патша үкіметіне ұнаған жоқ. Сөйтіп, петиция авторларын қудалау, соттау, жер аудару шараларын бастайды. Осы кезде Қарқаралы училищесінің меңгерушісі қызметін атқарып жүрген Ахметті жұмыстан босатып, Қарқаралы абақтысына қамалды. Ахмет ешнәрсеге мойымастан өзінің «Маса», «Қырық мысал» жинақтарын жазып, баспадан шығарады. Екінші рет 1909 жылдың шілде айында губернатор Тройницкийдің бұйрығымен қайта тұтқындалып, Семей түрмесіне қамалды. Бір жылдан соң, 1910 жылы наурызда түрмеден босатылып, Орынборға жер аударылды. Ахметтің Орынборда болған кезі нағыз саяси қызметінің жарқын беттері болып табылады. Онда ол, 1917 жылға дейін қызмет жасады. Орынборда болған кезінде Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқып жүрген қазақ жастарының инициативасымен елден қаражат жинап,

1913 жылдан бастап «Қазақ» газетін шығарып, оған 1917 жылдың соңына дейін редактор болды. Бес жылдай уақыт өз қаражатымен шығып тұрған «Қазақ» газеті ең алдымен қазақ халқының ұлттық азаттығы мен мәдени әлеуметтік даму үшін күрескен орган болды. Атамыздың өз тілімен айтқанда: «әуелі газет-халықтың көзі, құлағы һәм тілі» болады-деген. Бұл мерзімді баспасөздің қоғамдық ақпараттық қызметіне жан-жақты берілген баға болып табылады. «Қазақ» газетінің жарық көруі қазақ ұлтының өркендеуін өмірлік мақсатына айналдырған көрнекті қайраткерлер А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханов, М.Дулатовтың тынымсыз еңбегі мен күресінің нәтижесі болды.

Бұл газет туралы Мұхтар Әуезов былай деп еске алады: «Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ахаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр. Ахаңның жаңа істеген еңбегі-қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет, істеген ісімен өзіне орнатып кеткен -мәңгілік ескерткіш.»

«Қазақ» газетінің бетінде Ахмет Байтұрсынов қазақ қоғамының келелі-келелі саяси - әлеуметтік мәселесін көтеріп, оны өзінің отарлық бұғаудан қазақты құтқару жолындағы күресінің құралына айналдырды.

Өзінің саяси - әлеуметтік көзқарасын газет бетінде насихаттаумен қатар, оны іске асыру үшін үлкен ұйымдастыру жұмыстарын да жүргізді. Жалпы қазақ съездерін шақыруға мұрындық болып, оларды шақыру, өткізу жұмыстарына белсене қатысты. Сондай съездің алғашқысы 1917 жылы 2-8 сәуірде Орынбор қаласында «Торғай облыстық съезі» деген атпен өткізілді Съезд он төрт мәселе талқылап, ауылдық, уездік, болыстық және облыстық азаматтық комитеттер құруға шешім қабылдады. Съезд жалпықазақ съезін шақыруға шешім қабылдап, Әлихан Бөкейханов пен Ахмет Байтұрсынов бастаған сегіз адамнан ұйымдастыру бюросын құрды. Оған съездің бағдарламасын даярлау, өткізілетін уақыты мен орнын белгілеу тапсырылды. Съезд мерзімді баспасөздің маңыздылығын еске отырып, Орынборда шақырылып келген «Қазақ» газетін жиірірек шығарып тұру қажет деп тапты. Жалпыға бірдей міндетті бастауыш білім беру қажет деп, әрбір жүз мың үйге бір мектептен болу керектігін көрсетті. Съезд қарарларын орындауды ұйымдастыра отырып, Ахаң қазақтың – ұлттық-демократиялық партиясы «Алашты» құруға белсене қатысты. Оның бағдарламалық құжаттарын даярлауға және құруға ат салысты. 1917 жылы шілденің 21-26 аралығында шақырылған Екінші Жалпықазақ съезі Орынборда болды. Съезде мынадай өзекті мәселелер қаралып, талқыланды. Олар қазақтың территориялық-ұлттық автономиясын құру, жер мәселесін шешу, мемлекет басқару ісін, халықтың милиция, сот құру, халыққа міндетті түрде бастауыш білім беру, қазақтың саяси партиясын құру т.б. болды. Ақырында, Екінші Жалпықазақ съезінің шешімі бойынша Алашорда үкіметі құрылады. Сонымен қатар съезде Алашорда үкіметі құрамы бекітіледі.

Съезд Оқу - ағарту комиссиясын құрып, оның төрағалығына Ахмет Байтұрсынұлын бекітеді. Онда қызметте жүрген кезінде Ахмет қазақ халқының жаппай, соның ішінде қазақ балаларының ұлт тілінде сауат ашуын қалап, білім беруге арналған бағдарламалар дайындайды. 1920 жылы тамызда құрылған Қазақ АКСР үкіметінің құрамына еніп, 1920-1921 жылдар аралығында Ахмет Қазақ АКСР халық ағарту комиссары қызметін атқарады. Ахмет қай кезде болмасын саяси қызметпен қатар ағарту қызметін де алып жүрген тұлға. Ахмет өзінің әке өсиетін орындау, халқының болашағын көркейту жолындағы оқытушылық-ұстаздық жұмысынан ешуақытта қол үзген емес. 1910 жылы жазған «Қазақтың оқу жайынан» атты мақаласында «Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісінен бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та тек оқумен түзеледі» деген екен. Бала оқыта жүріп, сол оқыту ісіндегі кемшіліктерге аса қынжылады, ол кемшіліктер: қазақ балаларының сауатын қазақша ашатын ұлттық графикасын және қазақ тіліндегі әліппе мен оқулықтардың жоқтығы болатын. Жоғарыдағы кемшіліктерді түзетпейінше, жүзеге асырмайынша, қазақ даласындағы оқу - ағарту ісін дұрыс жүргізу мүмкін емес екендігін жақсы түсінеді. Күнделікті бала оқытумен қатар, жоғарыдағы жоқтарды түгендеуге кіріседі. Сол себепті ол алдымен төл әліпбиімізді

жасап, оқулықтар құрастырды. 1912 жылы ана тіліміздегі тұңғыш әліппеміз «Оқу құралын» жазып, шығарды.

Ұстаз ұсынған әліпби а, р, з, таңбаларын танытудан басталады, аса құндылығының бірі балаға әріп танытудың әдіс-тәсілдері көрсетілген. Бар тіл дыбыстарының таңбасы танытылып болған соң, қоршаған шындық жайында материалдар ұсынылады. Мысалы, «Туысқан-туған ілікте» деген тақырыпта ата, баба, әке, шеше, аға, іні т.б. деген сөздер қосылады. Сонымен бірге, киім-кешектердің, ойындармен ойыншықтардың т.б. атаулары ұсынылады. Оқулықтың аса құндылығының бірі – А.Байтұрсынов балаларға лайық тілмен жазылған, тәрбиелік мәні бар жұмбақ-жауаптарды, мақал-мәтелдерді, шағын өлең мәтіндерін береді. 96 беттік бұл оқулық «ұсақ әңгімелер» деген атпен автордың өзі құрастырған 24 шағын мәтіннен және «Балалық күйі» атты өлеңмен аяқталады. Ұлтымыздың талай ұланының сауатын ашқан бұл оқулық 1925 жылға дейін бірнеше мәрте басылып шығып тұрған. [1].

Одан кейін, қазақ тілінің «Тіл құралы» атты тұңғыш оқулығы жазылды. Тіл құралда сөз, сөйлем, буын, дыбыс, сөз тұлғалары, сөз жазудың жалпы ережелері, жұрнақтар, сөз таптары жөнінде тұңғыш теориялық мәселелер талданып, таразыланған құнды еңбек. Өзі жазған «Өмірбаянында» /1929, 8 наурыз / Ахмет Байтұрсынов: «біріншіден, қазақ тілін фонетикалық, морфологиялық және синтаксистік тұрғыдан зерттеумен, екіншіден, қазақ алфавитін, орфографиясын жеңілдету және зерттеу үшін реформа жасаумен, үшіншіден, қазақ жазба тілін лексикалық шұбалықтан, басқа тілдердің синтаксистік ықпалынан тазарту арқылы ең соңында, төртіншіден, проза тілін кітаби тіл арнасынан стилистикалық өңдеу, қазақ сөздерімен термин жасау арқылы халықтың жанды тілінің арнасына көшіру істерімен айналыса бастадым. Бұлар өзім жасаған оқулықтар және өзім редакциялаған «Қазақ» газеті арқылы іске асты.» –деп жазды. Бұл жолдарда ғалымның өмір бойы жасаған істері тиянақты, жүйелі түрде айтылған. Ахмет Байтұрсынов тіл білімі саласындағы еңбектерін саралау, жүйелеу, оларға тарихи тұрғыдан баға беру тілші ғалымдардың еншісіндегі зор жауапкершілігі бар іс, көп жылғы еңбектердің нәтижесіне көз жүгіртіп, ат үсті қарағанның өзінде толып жатқан шындық алдыңнан шығады. «Рухани көсемнің» тіл жөнінде айтқан тұжырымы бүгінгі күнге дейін құнын жойған жоқ десек қателеспейміз. Ахмет өз еңбектерінде: «Тіл – адамның адамдық белгісінің зоры, жұмсайтын қаруының бірі. Осы дүниедегі адамдар тілінен айрылып, сөйлеуден қалса, қандай қиындық күйге түсер еді, ал, адамдар жазудан айрылып, жаза алмайтын күйге ұшыраса, ондағы күйі де тілінен айрылғаннан да жеңіл болмас еді.» деген.

Ахмет өзінің «Қай әдіс жақсы» еңбегінде: «Оқи біліп, жаза білмейтін адамдардың болатынын, ескіше оқығандардың көбінің жаза білмейтінін, толық сауаттылықтың негізі жаза білуде екендігін»-айтады. Осыған орай, сауаттандыру әдісінің асылы оқудікі болмай, жазудікі болу керек – деп, өз ойын ашық білдіреді. Оның жасаған жазу жүйесі қазақтарда сауатсыздықты жоюға, жазу мәдениетін арттыруға мүмкіндік берді.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми - зерттеу еңбегі әдебиеттің барлық жанрларына, көркемдік құралына еуропаның әдебиет тануындағы ұғым, термин, категорияларға қазақша балама табады. Баспасөзде қазір кеңінен қолданылатын сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтылығы, тіл дәлдігі, көрнекілігі, оның тараулары, көрнектеу, меңзеу, теңеу, ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, әсірелеу, арнау, қайталақтау, шендестіру, дамыту, үдету, түйдектеу, бүкпелеу, кекесіндеу сияқты ұғымдарды тұңғыш енгізіп термин дәрежесіне көтеріп, анықтап бергені тарихи шындық, ол тұңғыш қазақ топырағында әдебиет мәселесінде қалам тартқан - әдебиетші ғалым екені баршаға белгілі. Оның әдебиет, лингвистика салаларында жасаған терминдері күні бүгінге дейін өз құнын жоймай халық игілігіне жарауда. [2].

Академик А.Н.Кононовтың редакциясымен шыққан «Отандық тюркологтардың биографиялық сөздігі» кітабында Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен творчествосы жайлы мағлұматтар берілді.

Ұлттық мәдениет, әдебиеттану, тіл ғылымы тарихында Ахмет Байтұрсынов қазынасы ерекше орын алатындығы күмәнсіз шындық.

Ахмет Байтұрсынұлының тарихтағы орнын, оның әлеуметтік-қоғамдық істерін, дүниетанымдағы кейбір қайшылықтарын өз кезінде дұрыс көрсетіп, әділін айтқан адамдардың бірі – Сәкен Сейфулин. Ол «Еңбекші қазақ» газетінде (1923 жылы 19 қаңтар) «Ахмет Байтұрсынов елуге толды» деген арнаулы мақала жазып, онда былай дейді: «Ахмет Байтұрсынов қарапайым кісі емес, оқыған кісі. Оқығандардың ішінен шыққан, өз заманында патша армап, қулықты атаман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, дауысын шығарған кісі. Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың намысын жыртып, ұлттың арын жоқтаған патша заманында жалғыз Ахмет еді. Қазақтың осы замандағы кейбір оқығандары губернатор, соттарға күшін сатып тілмаш болып, кейбір оқығандары арларын сатып ұлықтық істеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай, қызметтерін қылды.» «Қырық мысал», «Маса» кітаптарын, «Қазақ» газетіне редакторлық еткен еңбектерін, Алаш кезеңін, артынан Компартияға кіргенін түгел шалып айта келіп, мынадай түйін түйеді: «Қалай болса да, жазушы азғана, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына оқу һәм тіл құралдарымен қылған қызметі таудай...»

Халқы үшін осындай өлшеусіз қызмет қылған Ахмет өзге замандастары сияқты азаптың отынан айналып кете алмады. 1929 жылы 2 маусымда Голощекиннің нұсқауымен Алматыда тұтқындалып, сол жылдың соңына қарай Мәскеудегі Бутырка түрмесіне жіберілді. 1930 жылы 4 сәуірде ату жазасына кесіледі. Бірақ бұл шешім қайта өзгеріп, 10 жылға бас бостандығынан айыру жазасымен ауыстырылып, Архангельскіге жер аударылады. 1934 жылы Максим Горькийдің әйелі Е.Пешкованың араласуымен айдаудан босайды. Одан кейін бірнеше жыл өз отбасымен Алматыда тұрып, 1937 жылы қайта тұтқындалып, ату жазасына кесіледі. 1937 жылы 8 желтоқсанда үкім орындалып, атылды. Ол өз өмірінде жалған жаламен 5 рет түрмеге қамалған. Соңғысынан аман қала алмады. Қанды қол Сталин жендеттері ұлттың асыл азаматын бәрібір дегендеріне бас идіріп, тәрк етті. Тарих өз шындығына бәрібір жетпей қоймайды. 50 жыл өтсе де, шындық ашылып, Ахмет атамыздың халқы үшін өмір сүрген абзал азаматтығы анықталып, 1988 жылы ақталды.

2000 жылы 15 қыркүйекте Қостанай қаласында ұлттық жазудың реформаторы А.Байтұрсынұлының ескерткішінің ашылу салтанатында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев Ахметке лайықты құрмет «Ұлт ұстазы» атағын берді.

Ахметке берілген лайықты бағаны тарихшы-ғалым Дихан Қамзабекұлының «Ахмет-поэзияда да, көсемсөзде де, ғылым-ілімде де ең алдымен ағартушы»,– деген сөздерімен аяқтағым келеді. «АҒАРТУШЫ» – деп, бүгінгі ұрпақтарының аталарына берген лайықты атағы [3].

Әдебиеттер:

- 1. «Аңыз адам» журналы, 2011 жыл, желтоқсан №11 журнал редакторы Жарылқап Қалыбай.*
- 2. А.Байтұрсынұлы «Тіл – құрал», «Әдебиет танытқыш» оқулығы, 2014 жыл.*
- 3. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2002.*

Чанай Н.Қ.

*Ғылыми жетекшісі: Өтегенов Б.Д.
Оңтүстік Қазақстан Медицина Академиясы, Шымкент қ.
nurshat100@mail.ru*

АЛАШТЫҢ ҰЛЫ КӨСЕМІ

The article deals with the social, political and moral views of A. Baitursynov.

Биыл туғанына 150 жыл толып отырған Ахмет Байтұрсынов 1873-жылы(мешін жылы) сол кездегі Торғай уезі, Тосын болысы, №5-ауылда дүниеге келген. Бұл қазіргі Қостанай облысы, Торғай атырабындағы Сарышүбек жерінде, ел ішінде өте беделді, қайратты кісі – Шошақұлы Байтұрсынның отбасында дүниеге келген.

Ахмет Байтұрсынов (1872-1938) – ғалым, тілші, түркітанушы, әдебиетші, ақын, публицист, аудармашы, мемлекет қайраткері.

Оның туған қазақ ортасы қаймағы бұзылмаған далалық сахараның тұрмыс-тіршілігі, табиғатынан дарынды Ахметтей баланың сезімдік жан-дүниесін, ой-парасатын тербеп, жанын толқытады.

Сол кездегі әділетсіз өмірдің ащы көрінісі он үштегі бала жүрегін жаралайды. Әкесі Байтұрсын мен оның Ақтас атты інісі қысымға, қорлық пен зорлыққа шыдамай, 1885-жылы 12-қазанда уезд басшысы – полковник Яковлевтің басын жарады. Бұл жағдайдың соңы олардың дүние-мүлкін тартып алып, өздерін Сібірге абақтыға 15 жылға жер аударуға апарып соғады.

Ахметтің әкесі орыс отаршылдарымен осылай жағаласып, хош пиғылы үшін Қазаннан келген әскери-округтің сот комиссиясы шешімімен каторгаға айдалған. Байтұрсын Шошақұлы туралы М. Дулатов былай дейді:

«Егер Еуропаның әр алуан және әдемі табиғаты Ньютон, Маркс, Толстой, Рафаель және т.б ғылым мен өнердің ұлы адамдарын тудырған болса, ал Азияның далалық табиғаты Шыңғысхан, Темірлан, Кересары, Сырым және т.б сияқты өзіндік ерекше ұлы қаһармандарлы туғызды. Егер ұлы болмаса да, шекті өлкесінде күшті адамдардың санына құрметті Ахметтің әкесі – Байтұрсын Шошақұлы да жатады. Болашақ күшті және табиғатынан туа біткен қуатты Байтұрсын бостандық сүйгіштігімен ерекшеленеді және өзі де ешқандай билікті мойындамады».[1]

Тумысынан дарынды да талапты Ахмет 1882-1884-жылдары сауатты адамдардан өз үйінде хат таниды, сосын жақын жердегі ауыл мектебінен арабша сауат ашады. 1886-1891-жылдары Торғай қаласындағы екі сыныптық қазақша-орысша училищеді, 1891-1895-жылданы Орынбордағы мұғалімдік мектепте (семинарияда) оқып, білім алады.

1895-жылдың 1-маусымынан бастап мұғалім болып Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы атырабында бала оқытады. Өмірдің күйбең тіршілігіне араласып, әділдік үшін күреседі, байшонжарға қарсы шығып, патшаның отаршылдық саясатын айыптайды.

Ауылдық, болыстық кейін екі сыныптық мектептерде ұстаз бола жүріп, 1901-жылдан бастап қолы бос кездерінде ізденіп, көптеген кітаптар оқиды, әдебиетпен айналысады, оқулықтар жазып, аударма жасайды, өлең-жырлар жазып, фольклорлық нұсқаларын жинайды.

Ел ішінде оқыған жас ағартушының еркін мінезді батыл ойшылдың беделі мен атағы өсе бастайды. Оның революциялық қозғалысқа араласуы ХХ-ғасырдың басында Қарқаралыда тұрған жылдарынан басталады. Оған 1905-жылы 17-қазанда жарияланған және мемлекеттік тәртіпті "жетілдіруді көздеген, осы бағытта біраз жеңілдіктер" берген манифест түрткі болады. М. Дулатовтың пікірінше, Ахметтің қазақ бұқарасының көрнекті және белсенді басшыларының біріне айналатыны осы кез болды.

Осы патша манифесінің ықпалымен Қарқаралыда, Қоянды жәрмеңкесінде 14500 адам қол қойған, тарихқа "Қарқаралы петициясы" атауымен осылай танымал болған. 11 баптан

тұрған осы үлкен құжатты жасауға Ә. Бөкейханов, Ж. Ақбаевтармен қатар А. Байтұрсыновтың да белсене қатысқаны тарихи шындық.

М. Әуезов өзінің 1923-жылы 4-ақпанда А. Байтұрсыновтың 50 жылдық тойына байланысты мақаласында былай деп жазды: "1905-жылы Қарқаралыда Ахәмен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік(орталық) үкіметке қазақ халқының атынан петиция(арыз-тілек) жіберген. Ол петицияда аталған үлкен сөздер: біріншіден — жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған. Екінші — қазақ жеріне земство беруді сұраған. Үшінші — отаршылардан орысқылмақ(орыстандыру) саясатынан құиылу үшін, күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында қазақ жұртын мүфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тірек қылған мәселелер осылар болғандықтан, Ахәндар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған". [2]

Бірақ полиция тыңшыларының жаласымен, губернатор Тройцккийдің жарлығымен Қарқаралы екі сыныптық училищенің меңгерушісі – Ахмет 1909-жылы 1-шілдеде Семейде абақтыға жабылып, сотсыз, үкімсіз 8 ай бойы азапталады, қорлық көреді, торығып қиналады, ширайды жәнеосыдан кейін күресуге бет бұрады. Түрмеде отырып «Тілек батам» деген өлең жазып, Құдайға тілек етеді.

Кең болар деп балшықты,

Көл болар деп шалшықты,

Біз үмітпен қалып ек, – дегеніміз болмаса.

Қазаққа не жазып ек?! – деп қынжылады.

Ол бостандық аңсаған, күреске шақырған өлеңдер жазған. Соңында Қазақстанда тұру құқығынан айырылып, 1910-жылы 21-ақпаазақстанда тұру құқығынан айырылып, 1910-жылы 21-ақпанда түрмеден босап, наурыз айында Орынборға келеді. Осыдан бастап А. Байтұрсыновтың өмірінде ең күрделі, қызықты да, қатерлі кезеңдер басталады. Мұнда 1917-жылғы Қазан төңкерісіне дейін тұрады. Бұл жылдар оның саяси және рухани тұрғыда өсуі мен жетілуіне себепші болды. 1913-1918-жылдары ол «Қазақ» газетінде редактор болып, ауқымды әлеуметтік-тарихи қызмет атқарып, халық өмірінің әр алуан, көкейтесті мәселелерін көтеріп, елді прогресске, өнер мен білімге үндейді. Оның ақындығы саяси сипат алды, яғни, М. Дулатовтың сөзімен айтқанда, «поэзияны қырғыздарды(яғни қазақтарды) қанаушы монархиялық Ресей саясатына қарсы күрес саясатына айналды». [3]

1918-1919-жылы Алаш қозғалысы кезінде ол күрестің аяқ шебінде болып, жаңа өткел, тың өріс іздейді. Азапты толғаныс пен өзгеру эволюциясынан өтіп, 1919-жылдың наурызында бұрынғы ұлттық зиялылардың көптеген өкілдерін өзіне ертіп, Кеңес өкіметі жағына өтеді. Сөйтіп Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери-революциялық комитеттің мүшесі ретінде осы жұмысқа белсене араласады.

1920-1926-жылдар Республика оқу халық комиссары, Бүкілодақтық ОАК(Орталық академиялық комитеті)-нің мүшесі, Қазақстан Академиялық Орталығының жетекшісі, Ташкент, Алматы жоғары оқу орындарында профессор болады. Осылайша жаңа күрескері болады.

Ол қазақ тіліне Крыловты, Пушкинді, Лермонтовты, Надсонды да аударады. Крыловтың мысалдары негізінде «Қырық мысал» жинағын шығарды. Ол бірнеше рет басылып шығып, жас жеткіншектердің рухани жан-дүниесін байытып, адал да шыншыл, жаны сергек қазақ азаматтарының тұтас бір ұрпағына идеялық тәрбие береді. Аудармалары қазақ жастарына саналы тәрбие мен білім беру, оқуға ұмтылуға жұмылдырды.

Ахмет Байтұрсыновтың осындай игілікті іспен айналысуына оның Ы. Алтынсарин негізін қалаған дәстүрлі мектептерде білім алып, тәрбие алуы себеп болды.

1925-жылдың 23-маусымында Мәскеуден Ә. Бөкейханов оған жазған хатында былай дейді: «Бауырым Ахмет! Өзің Алтынсарының баласы Ыбырай туралы жазсаң жақсы болар еді. Егер ол қазір өмір сүрсе — сендей болар еді, ал сен ертерек дүниеге келгенде — оның ісін жасарың нақ еді». [4]

Сталинизмнің үстемдегі орнығып, адамгершілік нормалар бұзылые тұрған кезеңде А. Байтұрсынов 1929-жылы ұсталып, түрмеге қамалады. Лагерь азабын ұзақ көріп, 1936-жылы

қайтып келеді. 1923-жылы ол Мәскеуде қазақ этностық жыры «Ер Сайын» жырын бастырады. Осы жылы аяқтаған «Мәдениет тарихы» кітпбының қолжазбасы жоғалып кетеді. 1926-жылы оның «Әдебиет танытқыш» еңбегі жарыққа шығады. Бұл қазақ әдебиетінің теориясы мен тарихын өркендетуге зор үлес қосты. Қазіргі кезде оның «Әліп-би», «Тіл құралы» еңбектері көпшілікке танымал.

Ол 1937-жылы репрессияға ұшырайды, 1838-жылы атылады. «Әдебиет тынытқыш» еңбегінде (1926) теориялық тұрғы деп шынайылықты сөзбен қалай сымбаттауға, кескіндеуге болатынын көрсету үшін Абайдың бірнеше өлеңдерінің мәтінін береді: «Қақтаған ақ күмістей кең маңдайлы...», «Сұр бұрт түсі суық қаптайды аспан...», «Көңіл құсы құйқылжып шартарапқа...», т.б. Ол өз шығармаларында сөз өнерінің табиғатын, өлең айшықтарын, ағындары мен түрлерін, бунақ, тармақ, шумақ, ұйқас үлгілерін көрсетуде Абайдың шығармаларынан мысалдар алған. Оның «Қырық мысал», «Маса» кітаптарында Абайдың көркемсөздегі ой-пайымдары, поэзиялық үлгілері, өлең өлшемдері жаңғыртыла келе құлпырып, жандана түсіп, жаңашыл дәстүрлерің ілгері жалғастырды.

В.И.Лениннің қазақ және т.б. шығыс халықтарының Кеңестік Ресейден бөлініп шығуына қарсы екенің түсінген Ахмет Байтұрсынұлы, Тұрар Рысқұлов сияқты ұлт көсемдері әділет жолын, дербес және тәуелсіз егеменді ел болуды ұсынды. Қазақтардың діннен, тілден, айырылмауын, ұлттық қасиеттерін жоғалтып алмауын көздеді. Ахмет Байтұрсынұлының В.И.Ленинге жазған хаты осыған куә бұл хат 1926 жылы 17 мамырда жазылды. Онда Қырғыз «Қазақ» өлкесін басқаруға нағыз идеяшыл коммунисттерді қоюды, Орынбор қаласында басқарылатын қырғыз «Қазақ» өлкесін біріктіретін әскери аймақ құруды, қалалардағы гарнизондар қырғыздардан «Қазақтардан» міндетті түрде қалыптасуы тиіс болуын ашып көрсетеді. [5]

Ахмет Байтұрсынұлының және т.б. «Қазақ зиялыларының ұлттық бостандық пен бірлік үшін күрес кезеңінде осы мәселелерді «күн тәртібіне қоюдың өзі қазақ қоғамын бөлшектеуге ұшыратпастан, қазақ қоғамының ерекшеліктерін ескере отырып, бұл қадамға саналы түрде барған жоқ деп айтуға толық негіз бар еді». [5]

1917-жылы Ақпан және Қазан төңкерістерін қазақ зиялыларының қалай қабылдағандары туралы мәселеде Ахмет Байтұрсынұлының пікірлері ерекше. Ол 1919-жылы «жизнь национальностей» журналында осы мәселе туралы «Революция и киргизи(казахи) мақаласында баяндайды. «Қырғыздарға(қазақтарға)» ақпан революциясы қаншалықты түсінікті болғанымен, оларға қазан революциясы соншалықты түсініксіз болды(Социалдық революция). Олар бірінші революцияны қандай қуанышпен қарсы алса, екінші революцияны соншалықты қорқынышпен қарсы алды. Қырғыздардың(қазақтардың) осы революцияға осындай қатынасы біздің халықпен таныс болғандардың бәріне де тән». [6]

Өзінің осындай көзқарасын А. Байтұрсынұлы былайша нақтылап түсіндіреді. Қырғыздар(қазақтар) бірінші революцияны түсінікпен және оны қуанышпен қарсы алды, бұл, біріншіден, ол халықты патша үкіметінің қанауы мен күштеуінен құтқарды. Екіншіден, оларда өздерінің өсиетті арманы — өзін-өзі басқаруды іске асыруға деген үмітін нығайтты. Ал, екінші революцияның қырғыздарға(қазақтарға) түсініксіз болуы жай ғана қарапайым түрде түсіндіруге болады: қырғыздарда(қазақтарда) басқа халықтардағыдай таптық теңгермешіліктегі капитализм болмады; тұтынушылықтың көптеген заттары оларда қоғамдық игілігі деп саналды». [6]

А. Байтұрсынұлы сияқты қазақ ұлт зиялыларының патша өкіметіне әділетсіз түрде орын алған отаршыл саясиын ұдайы әшкерелеп отыруы да кейбір кемшіліктерсіз болмады. А. Байтұрсынұлы, 1911-жылы «Айқап» журналында «Қазақ өлкесі» мақаласында мынадай пікір айтады: қазақ өзінің пайдаланып отырған жерін орыс мұжығына алып берді деп үкіметке өкпелейді. Қазақ жерінің қазыналық болғанына өкінуі — білместік, өйткені — қазыналыққа көнбесе басқа амалы жоқ. Екіншіден, жер өзінде болғанына қазаққа пайдалы емес, ... қазақтың әлі күнге жерден қол үзбей отырғаны — жердің қазыналық болғандығынан. Қолда болса — жерін сатып, тойынп, ертеңіне тентіреп кетер еді. Жерді жалдаудан тартынбағандар оны сатудан да тартынбайды. Жер қазыналық болған соң оны сата алмайды... Ол жайды жеде

үлестен, ордалы жерде орыннан, жыралы жерде жолдан қағылғанымыз — бәрі надандық кесапаты. Сонда да соны ғылым мен өнерден аршылық көреміз».[7]

Қазан төңкерісі қазақ ауылына қасірет сияқты көрінді. Ол қырғыздарға(қазақтарға) өзінің сыртқы көрінісімен Қазан революциясының қорқынышын ала келді деп, Ресейдің орталық бөліктеріндегі большевиктік қозғалысы қалай болып өткені қазақтарға белгісіз екенін баяндады. Шет аймақтарда ол барлық жерде күштеумен, тонаумен, алыпсатарлықпен және өзіндік бейнедегі диктаторлық билігімен қабаттаса жүргенін айтады. Қысқаша айтқанда, шет аймақтардағы қозғалыстардың өзі жалпы түрде революцияны емес анаихияны білдіреді деп пайымдады.

«Қазақ» газеті — қазақ зиялыларының ұлттық баспасөзі болды. Ол Орынбор қаласында айына бір рет 1913-1918-жылдары аралығында шығып тұрды. Оның редакторлығында көрнекті ағартушы ақын А. Байтұрсынұлы мен М. Дулатұлы да болды. Газет қазақ өлкесіндегі шаруашылық, тұрмыс-саят, оқу-ағарту және мәдениет пен әдебиет мәселелеріне баса көңіл бөліп отырды. Әдебиетші ғалым А. Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны»(1913,№39-41)деген мақаласында Абай Құнанбайұлына:

«Онан соң бұрын соңғы заманша қазақ баласында біз білетін ақын болған жоқ», — деп жазды. Ағартушылық мәселесі де осы баспасөзде нақты көтерілді. Газет 1913-жылы жарияланған материалдарында оқудың мән-жайын, маңызын айтып, көпшілікке түсіндіруге тырысса, 1914-жылғы «Бастауыш мектеп» (№61), «мектеп керектері»(№62), «оқу мезгілі» сияқты мақалаларында мектеп, медресе жайларын нақты көрсетіп, мұқтаждықтарын айтады.

Қорыта келгенде қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі — Ахмет Байтұрсынұлы ғалым, тілші, түркітанушы, әдебиетші, ақын және аудармашы, мемлекет, қоғам қайраткері ретінде өз заманының алдыңғы қатарлы ұлттық көсемдерінің басында тұр. Ол қазақ халқының егемендігі үшін күресті және осы жолда абыройлы қызмет етті. Елге жаңашыл дәстүрді қабылдауда зор еңбек сіңірді.

Әдебиеттер:

1. М. Дулатов. *Шығармалары. А, 1991-ж, 301 б.*
2. М. Әуезов. *«Ахаңның елу жылдық тойы. //Ақжол, 1923, 4-ақпан*
3. М. Дулатов. *Шығармалары. А, 1991-ж, 305 б.*
4. Ә. Бөкейханов. *Таңдамалы. А, 1995-ж, 397 б.*
5. Ү. Сұбханбердиева. *«Қайта жанған шамшырақ», «Қазақ газеті», 1993-жыл, №266.*

Шараф Ф.Қ.

*Мирас университеті, Шымкент қаласы
fsharafova@mail.ru*

ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ ҰСТАЗЫ - АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

A unique son of our people, the leader of the National Liberation Movement, the party" Alash "and the National Council" Alashorda. Akhmet Baitursynuly, a state and public figure, turkologist, linguist, founder of the Kazakh language and literary studies, poet, example, organizer and publisher of the newspaper" Kazakh", chief expert, victim of Stalin's repressions, was born on September 5, 1872 in Sarytubek, now Kostanay region, Turgai region.

Халқымыздың біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, «Алаш» партиясы мен «Алашорда» ұлттық кеңесінің, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушы мемлекет және қоғам қайраткері, түркітанушы, қазақ тілі мен әдебиеттанудың негізін қалаушы лингвист, ақын,

мысалшы, «Қазақ» газетінің ұйымдастырушысы әрі шығарушысы, бас сарапшы, сталин-дік қуғын-сүргіннің құрбаны Ахмет Байтұрсынұлы 1872 жылы 5-қыркүйектегі қазіргі Қостанай облысы, Торғай өңірі Сарытүбекте дүниеге келген. Тоғыз жасынан бастап ауыл мектебінде, кейіннен Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесінде оқиды. Одан соң Орынбордағы мұғалімдер мектебіне түсіп, оны 1895 жылы бітіреді. 1895-1909 ж. Ақтөбе, Қостанай және Қарқаралы уездеріндегі мектептерде, орыс-қазақ училищелерінде мұғалім болып қызмет атқарады.

Патша өкіметінің отаршылық саясатына қарсы күресті тым ерте бастаған Ахмет Байтұрсынұлы осы үшін 1909 жылы Семей түрмесіне қамалады. Кейін қазақ жерінен тысқары жерлерге жер аударуға үкім шығарылып, ұзақ жылдар бойы “саяси сенімсіз” адам ретінде патшалық күзет қызметінің бақылауында болды.

1913 жылдан бастап “Қазақ” атты апталық газет ұйымдастырып, 1917 жылдың қыркүйегіне дейін оның редакторы болады. Ол қазақ мемлекетін қалпына келтіру үшін күрескен “Алаш” партиясы көсемдерінің бірі ретінде де белгілі. Қазан төңкерісінің жеңісінен кейін А. Байтұрсынұлы біраз уақыт алашордашылар қатарында қалды, ал 1919 жылы бірқатар ғалым-зиялыларымен бірге Кеңес өкіметі жағына өтуге мәжбүр болды. Осы жылдың маусым айында Ахмет Байтұрсынұлы Қазақ өлкесін басқару жөніндегі әскери революциялық комитеттің (ВРК) мүшесі болып сайланады. 1922-1925 ж. Халық ағарту комиссариатына қарасты ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы болды, Халық ағарту комиссары болып сайланды, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Қазақ Орталық Атқару Комитетінің мүшесі болып жұмыс істеді, одан соң Түркістан Компартиясы Орталық Комитетінің газеті “Ақ жолда” еңбек етті. 1925-1929 ж. Қазақ халық ағарту институтында дәріс оқыды, сабақ берді.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ әдебиеті мен сөз өнерінің дамуына айрықша еңбек сіңірді. 1909 және 1911 жылдары оның көпке белгілі “Қырық мысал” және “Маса” жинақтары жарияланды. Ахаң халықтық көркем сөз өнерінің қорын жинаушы, зерттеп, бастырушы ретінде де көптеген құнды жұмыстар істеді. Ол 1923 жылы жарияланған “Ер Сайын” эпостық жырының кіріспе мақаласын және түсіндірмесін жазды, сондай-ақ “Жоқтау” деп аталатын жинақ (1926), “Әдебиет танытқыш” деп аталатын оқу құралын шығарды. Соңғы еңбек - әдебиеттің тарихы мен теориясы туралы қазақ тіліндегі тұңғыш көлемді де толымды еңбек.

Ахаң қазақ балаларын ана тілінде оқыту ісіне арнап тұңғыш оқулықтар жазды. Олардың арасында: “Оқу құралы” (1912), “Тіл құралы” (1914), “Әліпби” (1914), “Жаңа әліппе” (1926-1928) және “Баяншы” (1926) деп аталатын әдістемелік оқу құралдары балаларды оқыту ісі барысында маңызды рөл атқарды. Бүкіл бір халықтың ұлттық тілін түрлеп, әдебиетін жасап, ғылымын жетілдіріп, қоғамдық санасын қалыптастырып, ойын оятқан Ахаң секілді алып тұлғалар сирек.

XX ғасырдың 30-жылдары қазақ зиялыларын жаппай қуғындаудың басталғаны мәлім. Сталиндік жазалау машинасының қармағына іліккендердің бірі де А. Байтұрсынұлы болды. 1938 жылы ол әуелі тұтқындалып, кейіннен атылды.

Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының үркердей жарқыраған жарқын шоғырының келбетті өкілдерінің бірі. Оның өмірі өз халқына деген, елжұртының мәдениеті мен әдет-ғұрпына деген айнымас махаббаттың айқын үлгісі.

А. Байтұрсынұлының қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс жасаған ұлы өзгерістердің ұйытқысы болғаны баршаға мәлім. Ұлттың ұлы ұстазының жан-жақты қоғамдық-саяси қызметі мен еліміз тарихында алатын орнын көрсету тарихшылар еңбектерінде оң шешімін тапқан. Солардың ішінен академик М. Қозыбаевтың «Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасырдың ұлы реформаторы», «Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар», жаушы Әбіш Кекілбаевтың «Ұлт ұстазы», «Ұстаз ұлағаты», тарих ғылымдарының докторы, профессор М. Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы», «Саяси элита және ұлт мүддесі», «Ахаңдар аялаған азаттық рухы» атты ғылыми зерттеулерін ерекше атап өту қажет.

Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы Алаш партиясының жетекшілерінің бірі болып, Қазақ елінің тәуелсіз мемлекеттігі үшін саяси күресте шыныққан тарихи тұлға. 1919 жылы

Қазақ революциялық комитетіне мүше болып тағайындалды яғни Кеңес өкіметі кезінде де жоғары қызметтер атқарды: Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби Комиссияның төрағасы, халық ағарту комиссары, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, Қазақстан халық комиссариаты Академиялық орталығының жетекшісі, Алматы, Ташкент жоғары оқу орындарының профессоры болды.

Алты Алаштың ардақтысының Қарқаралыда атқарған қоғамдық қызметі туралы толық мәліметтермен тарихшы М.Құлмұхамедтің «Алаш ардагері. Жақып Ақбаев» атты еңбегінен танысуға болады. Кітапта: «Байтұрсынұлы 1909 жылғы 1 шілдеде тұтқынға алынып, түрмеге қамалды», – деп жазылып, бұл мағлұмат: «А.Байтұрсынұлының зайыбы Бәдрисафа Байтұрсынұлына Дала генерал-губернаторына телеграмма салып, онда А.Байтұрсынұлының Қарқаралыда қамауға алынып, Семейге жөнелтілгенін, түрмеде отырғанын хабарлаған. Ол А.Байтұрсынұлы жөнінде партиялық негізде қазақтар жалған айып тақты деп санаған еді. «Енді күйеуіме қырғыздарды өкімет орындарына бағынбауға итермеледі деген айып тағылып отыр дейді. Осындай ауыр айып тағылғанына қарамастан, тергеу осы кезге дейін жүргізуге кірісілген жоқ».

Ол тергеу жүргізудің тездетілуін, ал, егер оған негіз жоқ болса, оны қамаудан босатуды сұраған.

Алайда телеграммаға: «Босату туралы өтініш қабылдан- басын», – деген бұрыштама соғылды», – деп толықтырылған. А.Байтұрсынұлының: «Қош, сау бол, Қа... жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың, қуылмаған», – деп басталатын өлеңі ақын- азамат өмірінің осы кезеңінен хабар береді.

Аталған кітапта: «Алашорда қайраткерлері халықтардың өзін өзі билеу құқығын жариялап қана қоймай, сонымен бірге Түркістан автономиялы республикасын құрып, РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты жанынан қазақ бөлімін ашқан Кеңес өкіметі жағына көз тікті. Байтұрсынұлы Кеңес өкіметі жағына шығып, Қазақ әскери-революциялық комитеті мүшелерінің бірі болды. Ол Алашорда қайраткерлерін кеңес құрылысына тарту жөнінде белсенді қызмет жүргізді. Алашорда бағдарламасын іске асырудың басқа жолы болмағандықтан, ол оны кеңестік автономия арқылы жүзеге асыруға болады деп санады», – деп жазылған.

А.Байтұрсынұлы, қандай қиын-қыстау жағдайға тап болса да, ұлт мүддесін, серіктестерін ешқашан сатпағанын, адамгершілік-азаматтық бағытынан қылдай ауытқымағанын, Қазақ өлкесі Әскери-революциялық кеңесінің қазақ халқын біріктіру және оны Кеңес өкіметі жағына тарту туралы мәселені қараған 1919 жылғы 27 қазанда өткен мәжілісінде сөйлеген сөзі арқылы тағы да бір рет дәлелдеді. Осы мәжілістің хаттамалық жазбасында кездесетін: «Байтұрсынұлы жолдас мыналарды ұсынды: 1) Қырғыз ревкомы қырғыздарға кеңес өкіметінің қырғыз халқына жалған емес, шын мәнінде автономиялық өзін өзі басқаруды бергенін айқын көруі үшін дербес іс-қимыл көрсететін болсын; 2) барлық қырғыздарға, соның ішінде ақтар жағында Кеңес өкіметіне қарсы күресіп жүрген Торғай және Орал алашордашыларына Кеңес өкіметі жағына өткен жағдайда кешірім жариялансын және 3) жергілікті жерлер де Кеңес өкіметі халық сенімін қамтамасыз ететін мейлінше ақылға қонымды іс-әрекет жасауға және сол арқылы ақтар жағында жүрген және Кеңес өкіметіне сенбестікпен қарайтын адамдардың Кеңес өкіметі жағына өтуіне жәрдемдесуге шаралар қолданатын болсын» деген жолдар осының айқын айғағы. Жалынды да ойлы көсем сөз шебері, баспагер әрі ұйымдас- тырушы А.Байтұрсынұлы «Қазақ» газетін осы тұрғыдан пайдалануды ұсынып, бұл басылымның алдына қойған мақсатын «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп тап басып көрсетті. Бас редактор ретінде ол сол кездегі білімді, зерделі азаматтардың басын қосып, оқу-ағарту, ұлт, жер мәселелерін батыл көтерді.

Бұл газеттің қазақ ұлты тарихында алатын орны қандай деген сауалға жауап іздесек, М.Әуезовтің 1923 жылғы лебізі ойға оралады: «Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір-білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ақаң салған өрнекті біліп, Ақаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне

жаңа кіріп жатыр. Ақаңның бұл істеген қызметі – қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет, істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіш – мәңгілік ескерткіш. ...Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін, ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң, маса болып қалай ызындап оятамын деп, ұзақ бейнетті мойнына міндет қылып алған Ақаңның екпіні болатын».

Осы орайда белгілі ғалым, тарих ғылымының докторы К.Нұрпейіс былай дейді: «Міржақыптың «Оян, қазағындағы», Ахметтің «Масасындағы» ұлттық намысты қайрау, халық са-насын ояту идеялары «Қазақтың» беттерінде нақтыландыра, өткірлендіріле түсті. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастырды»¹⁰.

Халқымызды жарқын болашаққа бастауда бар ғұмырын арнаған Ақаңның есімі тек XX ғасырдың соңында ғана өз елімен қайта қауышты. 1988 жылдың 4 қарашасында Қазақ ССР Жоғарғы соты А.Байтұрсынұлының қылмысы жоқ деген шешім қабылдап, оның ақталуына жол ашты.

Ақындыққа таласы барын А.Байтұрсынұлы «Оқу құралы» жинағының беташары ретінде жазылған «Тарту», «Ер Сайын» жинағына алғы сөз іспетті «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңдерімен паш етті. Бүкіл шығармашылығына терең ішкі мазмұн мен сыртқы түрдің үйлесімділігі тән, соған сәйкес ол туындылардың сипаттары айрықша. Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының «Оқу құралы» (1926) «Би исми-иллаһи-рахман-рахим» сөзімен ашылса, ақынның өлеңдерінде кездесетін діни түсініктер (Алла, Құдай, Хадис, аят, Лаухул-Мағфуз, Иман, Лат-Манат, он екі имам әулие, жиырма сегіз әмбие, т.с.) мен діни аңыз кейіпкерлерінің аты (Әбіл мен Қабыл) оның діни білімінің де жоғары екенін айқындай түседі.

Өлең – ақынның ішкі өмірінің айнасы болса, А.Байтұрсынұлының лирикалық кейіпкерінің қолданатын сөздерінің діни маңыздылығы да оның осындай мағыналы, терең тұжырымдарды қолдана білуінде. Бұндай сөздер елдің бәріне түсінікті болмауы да мүмкін. Ол үшін белгілі білім деңгейі қажет. А.Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары сол кездегі шарттарға сай мұсылман білімін меңгергендері мәлім.

Әдебиеттер:

- 1. Қазақтар. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – Т. 2. Тарихи тұлғалар. – 146-148 б.*
- 2. Қозыбаев М. Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасырдың ұлы реформаторы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. 103-121 бб.; Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар // Егемен Қазақстан, 1994, 12 тамыз.*
- 3. Кекілбаев Ә. Ұстаз ұлагаты. Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. 81-103 бб.*
- 4. Қойгелдиев М. Алаш Қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. – 230 б.; Саяси элита және ұлт мүддесі // Ұлттық рухтың ұлы тіні. – Алматы: Ғылым, 1999. – 195-210 бб.; Ахаңдар аялаған азаттық рухы // Қазақ әдебиеті, 1990. 1 қараша.*

Шопан А.

*Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Еспенова Т.Т.
Т.Жүргенов атындағы ҚазҰОА, Алматы қ.*

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНОВ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ӘЛПБИИ

The article is devoted to the merits of Akhmet Baitursynov, one of the leaders of the national liberation movement of the Kazakh people at the beginning of the XX century,

who laid the foundation of Kazakh writing. His research «Adebiet torsetker» is the first fundamental scientific theoretical work in the Kazakh language. Baitursynov for the first time gave exhaustive definitions of history, theory and criticism, methodology of literature, created a system of Kazakh literary science. Akhmet Baitursynuly is a reformer in the history of Kazakh science, who created the national alphabet and offered a new example. Its alphabet was created on the basis of Arabic script adapted to the nature of the Kazakh language.

Кіріспе. Халықтың ең үлкен өнертабысы - жазу. Оның пайда болуы қазіргі тіл білімінің күрделі мәселелерінің бірі болып табылады. Алғашқы адамдардың сына жазуы немесе тасқа қашап жазған таңбалары бүгінгі күні күрделі даму жолынан өтіп, сонау Жібек жолының бойымен жер-жерлерге тарап, Орта Азия мен Қазақстан халқының қарым-қатынасын нығайтты. Сонау кең аймақта өмір сүрген ежелгі түркі халықтары, соның ішінде қазіргі қазақтар да еуразия тарихында елеулі рөл атқарды.

V ғасырдан XV ғасырға дейінгі кезеңде түркі тілі оның көп бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Мысалы, Бату мен Мүнке моңғол хандары кезінде Алтын Ордадағы барлық ресми құжаттар, басқа халықаралық хат алмасулар түркі тілінде де жүргізілді.

Қазіргі қазақ тіліне жақын тілдің қалыптасуы мен дамуы XIII—XIV ғасырлардан бастау алады. Әріптік жазудың көне түрлерінің бірі VI-VII ғасырларда пайда болған көне түркі жазуы болып табылады. Мұндай жазудың алғашқы ескерткіштерінің бірі 1896-1897 жылдары Қазақстанда Әулие-Ата маңында (қазіргі Тараз қаласы) табылған. Онда көне түркі жазуы бар 5 тас табылды. Ал 1940 жылы Шығыс Түркістанда VIII ғасырдың ортасындағы көне түркі жазуының жақсы сақталған 4 қолжазбасы табылды. Бұл материалдық артефактілердің үлкен ғылыми маңызы бар.

Араб жазуы Орта Азия мен Қазақстанда діни және зайырлы мектептерде, ресми хат алмасуда қолданылды. Оның әдемі ою-өрнектері бағаналармен, ғимараттар мен құрылыстардың күмбездерімен безендірілген. Ғалымдар мен ақындар өз еңбектерін араб тілінде жазып, беттерін жоғары көркемдік деңгейде жасалған суреттермен безендірді. Шығыстың көрнекті ойшылдарының барлық еңбектері араб және парсы (парсы) тілдерінде жазылған, өйткені бұл тілдер Халықаралық болып саналды.

Негізгі бөлім. Қазақстанда араб графикасы X-XX ғасырлар аралығында 900 жыл бойы қолданылған. Ахмет Байтұрсынов 1912 жылы араб графикасы негізінде Қазақ жазуын реформалап, оны шетелде тұратын миллиондаған қазақтарға пайдалануға мүмкіндік берді. Ол қазақ тілінде қолданылмайтын барлық таза араб әріптерін алып тастап, қазақ тіліне тән әріптерді қосты. «Жаңа емле» («Новая орфография») деп аталған жаңа әліпбиді әлі күнге дейін Қытайда, Ауғанстанда, Иранда тұратын қазақтар қолданады. 1917 жылдан кейін Қазақстанда латын әліпбиіне көшу қозғалысы басталды. Бір кездері әлеуметтік дамуда оң рөл атқарған араб жазуы қазір көптеген адамдарға тарихи прогреске кедергі болып көрінді.

Диакритикалық белгілер (дыбыстың онсыз басқаша оқылатындығын көрсететін белгілер) алфавитті зерттеуді қиындатты. Әріптердің сөздегі орналасуына байланысты жазуының айырмашылығы да бұл жерде алғашқы мәселелердің біріне айналды. Оқуды қиындататын белгілердің анық емес құрылымы. Араб әліпбиінің белгілерін арнайы мәтіндер үшін: формулалар бар ғылыми еңбектер, ноталар және т.б. қолдану мүмкін еместігі. Араб жүйесінің қазақ тілі үшін өзекті болмауының басты дәлелі оның фонетикалық бірегейлікті толық жеткізбегені және терушілердің жұмысын қиындатқаны болды. «...қазақ мектептерінің басым бөлігі екі сыныптық оқытумен жұмыс жасады, бұл ретте қазақ жазуында тек араб графикасы ғана пайдаланылды; қазақ тіліндегі мұғалімдер мен оқулықтар жетіспеді [1; 243б.].

Қазақстанда латын қарпіне көшу қозғалысы 1923 жылы басталды. Көптеген пікірталастардан кейін 1929 жылы қазақ әліпбиін латын графикасына көшіру (латындандыру) жүзеге асырылды. Газеттер мен журналдар латын қарпінде басылып, мектептерде латын әліпбиі енгізілді. Мұның бәрі оқытудың жаңа түрін, қаріптерді шығаруға, оқулықтар шығаруға және

мұғалімдерді даярлауға үлкен шығындарды қажет етті. Латын негізіндегі қазақ әліпбиінде қазақ тілінің ерекше дыбыстарын беруге қажетті белгілері бар 30 әріп болды. Алайда Қазақстандағы латын жазуының өмірі 1929 жылдан 1939 жылға дейін қысқа болды.

Қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сәйкес 42 әріптен тұратын орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпби жобасы 1940 жылы ұсынылды. Осы уақыттан бастап қазақ кітаптарын, газеттері мен журналдарын басып шығару, ресми хат алмасу және мектептерде оқыту жаңа қазақ әліпбиінде жүргізілді.

Көптеген ғасырлар бойы қолжазба кітаптары Орта Азия мен Қазақстан халықтарының бірлескен күшімен жасалды. Олар пайда болғаннан бері негізінен зайырлы сипатта болды. Осылайша Қазақстанда алғашқы қолжазба кітаптар XVI ғасырда пайда болды. Адамзаттың кітап мәдениетінің ескерткіші – тарихшы және ақын Мұхаммед Хайдар Дулатидің (1499-1551) тәжік тілінде жазылған "Тарих – и-Рашиди" ("Рашидова тарихы") шығармасы. Мұсылман мектептерінде және халық арасында қолжазбаларда ұлы ақындар мен ғалымдардың керемет шығармалары таратылды. Мысалы, баспа кітаптары пайда болған кезде, Абай өлеңдері арнайы көшірушілер жасаған қолжазба кітаптарында болды. Осындай екі данасы Абайдың мемориалдық мұражайында (Семей қ.) және Қазақстан Республикасы Ғылым Академиясының қорларында сақталуда.

Баспа машинасын ойлап тапқанға дейін кітаптар қолмен жазылған. Хатшылар мәтінді парақтың бүкіл ені бойынша үлкен және анық қатты жолдармен мұқият шығарды. Ортаазиялық билеушілердің көпшілігінде өз өнерінде бәсекеге түскен ондаған хатшылар болды. Олар титулдық парақтарды әдемі безендірді, бас әріптерді бояды, кейбір кітаптарда таза өрістер гүлді немесе геометриялық өрнектермен жабылған. Бір қызығы, әдеби мәтінді суреттеуге арналған алғашқы ағаш гравюралары Қытайда бір жарым мың жыл бұрын жасалған. Миниатюралар, ою-өрнектер, инициалдар қолмен жасалды. Зергерлік бұйымдарды суретшілер дәл орындады. Қылқаламның орнына, құстардың қауырсындарын пайдаланып, олар қағазға ең жақсы кескіндеме бөлшектерін қолданды. Мұқабасы былғарыдан немесе өрнектелген жібектен жасалған. Кейде қолжазба кітаптарында алтын немесе күміс бекітпелері бар арнайы қораптар болған. Мұндай кітаптар нағыз өнер туындылары болды, өте жоғары бағаланды және сарай шоңжарларының меншігі болды.

Қазақ жазуының негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы XX ғасырдың басындағы қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы жетекшілерінің бірі. Қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдыз танымал адамдары өте көп. Елі үшін халқы үшін айанбай еңбек еткендер қаншама. Соның бірі де бірегейі Ахмет Байтұрсынұлы. Бірі де бірегейі дейтін себебіміз қазақтың ақыны, әдебиет зерттеуші ғалым, түркітанушы, публицист, педагог, аудармашы, қоғам қайраткері. Ахмет Байтұрсынұлы мемлекет қайраткері, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, Алаш-Орда өкіметінің мүшесі. «Ахмет Байтұрсынұлы, қандай қиын-қыстау жағдайға тап болса да ұлт мүддесін, серіктестерін ешқашан сатпағаның, адамгершілік-азаматтық бағытынан қылдау ауытқымаған...» [2; 56.].

Ахмет Байтұрсынұлының негізгі өмір кезеңдері балалығынан бастау алады. Ахмет Байтұрсынұлының мектепке түскенге дейінгі сауат ашуы, тіл ашуы, әліппені таяқ деп тануы мұсылманша болған. Торғайдағы Ыбырай Алтынсарин салдырған орыс мектебіне 1885 жылы 13 жасында оқуға түскен Ахмет Байтұрсынұлы 5 жылдан соң оқуын аяқтайды. Осы оқуын бітіргеннен кейін жолда кездейсоқ кезіккен керуеншілерге еріп Орынбор қаласындағы мұғалімдер мектебіне оқуға түседі.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақтың әліпбиін жөндеуді өзіне міндет және де парыз етіп санады. Ахмет Байтұрсынұлына дейін, әркімнің жазуының жетегінде жүрген қазақтың жазуы басқа мемлекеттердің тілінің жетегінде кетпесі үшін Қазақтың әліпбиін түрлеп түзетуді қолға алады. Ахмет Байтұрсынұлы «араб әліпбиі негізінде жасалған жетілдірілген қазақ әліпбиінің авторы, қазақ тілінің фонетикасы, синтаксисі, этимологиясы, әдебиет теориясы мен мәдениет тарихы бойынша оқулықтардың авторы, ақын-ағартушы және аудармашы, публицист. Оның

қаламынан «Әліппе», «Оқу құралы», «Тіл білімі», «әдеби анықтамалық», «Қазақ әдебиетінің тарихы» және басқа да көптеген шығармалар шыққан» [3; 826.].

Байтұрсыновтың саяси қызмет жолына түсуі 1905 жылға тұс келеді. 1905 жылы Қоянды жәрмеңкесінде жазылып, 14500 адам қол қойған Қарқаралы петициясы авторларының бірі Байтұрсынұлы болды. Қарқаралы петициясында жергілікті басқару, сот, халыққа білім беру істеріне қазақ елінің мүддесіне сәйкес өзгерістер енгізу, ар-ождан бостандығы, дін үстану еркіндігі, цензурасыз газет шығару және баспахана ашуға рұқсат беру, күні өткен Дала ережесін қазақ елінің мүддесіне сай заңмен ауыстыру мәселелері көтерілді. Онда қазақ даласына орыс шаруаларын қоныс аударуды үзілді-кесілді тоқтату талап етілген болатын.

Тұтас буынның төл басы болған Байтұрсыновтың алғашқы кітабы – «Қырық мысал» 1909 ж. жарық көрді. Ол бұл еңбегінде Ресей отаршыларының зорлық-зомбылығын, елдің тұралаған халін жұмбақтап, тұспалдап жеткізді. Байтұрсынұлының мысал жанрының қызықты формасы, ұғымды идеясы, уытты тілі арқылы әлеуметтік сананың оянуына ықпал етті. «Қырық мысал» діттеген жеріне тиіп, надандық, тәкаппарлық, күншілдік, аңқаулық, залымдық, т.б. теріс қылықтарды әшкереледі. Әлемдік сөз өнеріндегі ортақ сюжеттердің қолданылу дәстүрі - мысалдың жанрлық табиғатының ерекшелігі. Байтұрсыновтың «Қырық мысалда» Эзоп, Лафонтен, Крылов, Абайдың мысалда пайдаланған дәстүрлі сюжеттерді негізге алып, ақындық қуат күштілігімен өзгеше төл туындылар жасады.

Оның «Әдебиет танытқыш» деген зерттеуі қазақ тіліндегі тұңғыш іргелі ғылыми теориялық еңбек. Байтұрсынов әдебиет тарихына, теориясы мен сынына, методологиясына тұңғыш рет тиянақты анықтама беріп, қазақ әдебиеттану ғылымының жүйесін жасады. Халық тілінің бай қоры көзінен мағынасы терең, ұғымдық аясы кең сөздерді термин етіп алып, соның негізінде қазақ әдебиетінің барлық жанрлық формаларын топтап, жіктеп берді. Мысалы: сөз өнері, шығарма, ауыз әдебиеті, толғау, т.б. Ғылыми теориялық еңбекке қазақ әдебиетінің ең бейнелі, мазмұны мен мағынасы терең шығармаларын мысал ретінде пайдаланды. Сөз өнері жайында жазылған әлемдік ғылымның ең үздік үлгілерін пайдалана отырып, әдебиеттанудағы ұғым, термин, категориялардың соны ұлттық үлгілерін жасады. Мысалы: меңзеу, теңеу, ауыстыру, кейіптеу, әсірелеу, алмастыру, шендестіру, үдету, түйдектеу, кекесіндеу, т.б. «Әдебиет танытқышта» ақындық дарын табиғаты, шығарм. психологиясы, шабыт стихиясына ғылыми тұжырым берілді. Өлеңге жан-жақты зерттеу жасап, шумақ, тармақ, бунақ, буын, ұйқас, т.б. ұғымдарға анықтама берді. Байтұрсынов қазақ әдебиетінің даму кезеңдерін ғылыми негізде топтап берген. Мысалы, діндар дәуір, сындар дәуір. "Әдебиет танытқыш" - сан-салалы әдебиет табиғатын жан-жақты ашып, талдап-түсіндірген ғылыми зерттеу. Байтұрсынов «Әдебиет танытқышымен» қазақ әдебиеттану ғылымының негізін салды.

Ахмет Байтұрсынұлы қазақ ғылымы тарихында ұлттық әліпби жасап, жаңа үлгі ұсынған реформатор. Оның әліпбиі қазақ тілінің табиғатына бейімделген араб жазуы негізінде жасалды. Ол Қазақ білімпаздарының тұңғыш съезінде Түркітанушылардың бүкілодақтық 1-құрылтайында араб жазуындағы әліпбидің қажеттілігін, құндылығын жан-жақты тұжырыммен дәлелдеген ғылыми баяндама жасады. Бұл әліпби ұлттық жазудың қалыптасуындағы ірі мәдени жетістік болып табылады. Байтұрсынов халыққа ғылым-білімнің қажеттілігін түсіндірумен ғана шектелмей, білім беру ісін жолға қоюға күш салды.

«А.Байтұрсынұлы қазақ балаларының сауатын ашуда бұрынғы ескі сүрлеу, тар соқпақпен жүрудің ендігі жерде ХХ ғасырдың басындағы қазаққоғамына қол еместігін көреді. Қазақ баласы енді сауатын бөгде тілде емес, яғни, араб, татар, орыс тілдерінде емес, ана тілінде ашуы керек, білім-ғылыммен қазақ тілінде сусындауы тиіс деп табады. Қазақ мектептерінің болуы, бүкіл оқу-тәрбие жұмысы қазақ тіліне жүруі қажет екенін ашып айтып, күн тәртібіне қояды, өзі де қазақ мектептерінің болуы, ана тілінде оқытылуы үшін күреседі» [4; 4-566.]. Байтұрсыновтың «Оқу құралы» қазақша жазылған тұңғыш әліппелердің бірі. Бұл әліппе оқытудың жаңа әдістері тұрғысынан өңделіп, 1925 жылға дейін бірнеше рет қайта басылды. «Оқу құралы» қазіргі әдістеме тұрғысынан әлі күнге дейін маңызды оқулық ретінде бағаланады; Байтұрсыновтың қазақ тілінің тазалығын сақтау үшін қам қылды.

Байтұрсынов қазақ мектептерінің мұқтаждығын өтеу мақсатында қазақ тілін пән ретінде үйрететін тұңғыш оқулықтар жазды. Оның үш бөлімнен тұратын «Тіл – құрал» атты оқулығының фонетикаға арналған бөлімі 1915 ж., морфологияға арналған бөлімі 1914 ж., синтаксис бөлімі 1916 жылдан бастап жарық көрді. «Тіл – құрал» - қазақ тілінің тұңғыш оқулығы. Оқулық қазіргі қазақ тілі оқулықтарының негізі болып қаланды. «Тіл – құрал» - қазақ тіл білімінің тарау-тарау салаларының құрылымын жүйелеп, ғылыми негізін салған зерттеу. Оның тілдік ұғымдарға берген анықтамаларының ғылыми тереңдігі, дәлдігі қазіргі ғылым үшін өте маңызды. Сондай-ақ Байтұрсынов практикалық құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол - қазақ тілін құрал ретінде «Тіл жұмсар», мұғалімдерге арналған «Баяншы» деген әдістемелік кітаптар жазды. Ол - қазақ тілін оқыту әдістемесінің іргетасында қалаған ғалым-ағартушы болды. Байтұрсынов оқулығындағы тілдік категорияларды ұғындыру мақсатында енгізген «сынау», «дағдыландыру» деген арнайы бөлімдер қазіргі заманғы әдістеме ғылымы үшін де өз маңызын жойған жоқ.

Қорытынды. Ірі ғалым-реформатор қазақ тіл білімінің, эстетика мен әдебиеттанудың негізін қалап қана қоймай, бүкіл түркі әлемінің мәдени процестерінің дамуына зор ықпал етті. Біртұтас әліпби арқылы барлық қазақтарды рухани біріктіре отырып, қазақтардың жазбаша мәдениетін дамытуға ықпал ете отырып, прогрессивті ғалым ұлттық мәдениетті байыту мен өркендетудегі қазақ тілінің берекелі рөлін көрді.

Қазақ мектептерінің ашылуы, оны қажетті оқулықтармен қамтамасыз ету мәселесін көтерді. Ол істі де қолына алған Қазақ мектептерінің ашылуы, оны қажетті оқулықтармен қамтамасыз ету мәселесін көтерді. Ол істі де қолына алған Ахмет Байтұрсынұлы артынан мол мұра қалдырды. Оның рөлі барлық қазақтардың, түріктердің бірігуіне ықпал ете отырып, мәдениеттердің бірігуіне, барлық ғалымдардың, соның біртұтас халықаралық мәдени және білім беру кеңістігіне бірігуіне ықпал етеді. Абайдың ең жақсы өсиеттерін орындай отырып, ол замандастарын әлемдік мәдениет құндылықтарымен таныстырды.

Әдебиеттер:

- 1. Саятова Ә.С. Өткен ғасырдың 20-шы жылдары: қазақ жазуына латын әліпбиін енгізу // С.Д. Асфендияров ат. ҚазҰМУ Хабаршысы. Алматы. 2021. 241-246бб.*
- 2. Байтұрсынұлы Ахмет Алты томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2013. Т.1. – 384 б.*
- 3. Хасенова Ж.О., Жеребцов И.Л. Ахмет Байтұрсынов: От репрессий к реабилитации. Известия Коми научного центра УрО РАН. №2(38). Сыктывкар, 2019. С.82-88.*
- 4. Сыздықова Р. Ахмет БАйтұрсынұлы – қазақтың ұлттық ғылымының негізін қалаушы // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықар. ғыл.-теор. конф. материалдары / Жауапты редакциясын басқарған – Е.Қажыбек, Ж.Сейдуманов. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 бет.*

СЕКЦИЯ 2

ДӘСТҮР МЕН ИННОВАЦИЯ: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕР

Ақдаулетова З.Ж.

*СШГ №11, г.Ақтобе
akdaulietova@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ В УСЛОВИЯХ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО КОЛЛЕКТИВА

In the article are discuss aspects of student learning in the emerging information and educational environment in the school, where the educational component is the basis for information student learning.

«Умение учиться – это новообразование, которое, в первую очередь, связано с освоением формы учебного сотрудничества» Г.А. Цукерман

В современных условиях, когда в образовании реализуется идея модернизации, существенно меняются социальные установки и потребности в области образования, определены новые концептуальные подходы к построению всей системы образования, произошел пересмотр содержания всех компонентов педагогической деятельности. Инновационные процессы стали важными направлениями деятельности образовательных учреждений. В XX веке особенностью образовательного процесса становится ориентация на личностно-ориентированное обучение, воспитание и развитие духовно-нравственной сферы человека, обеспечивающая образовательным учреждениям и педагогам право свободы выбора содержания и форм обучения, разработки авторских образовательных программ и внедрение инновационных технологий, усиливается интеграция образования, науки и практики. В этих условиях особую значимость приобретает наличие образовательных структур, которые могли бы обеспечить высокий профессиональный уровень педагогических кадров, осуществляющих организацию образовательного процесса современного уровня. Актуальное значение приобретает развитие профессионального мастерства педагога, его творческих способностей, позволяющих осуществлять методическую деятельность в изменяющихся педагогических условиях. Решение многих проблем современного образования зависит от профессиональных качеств педагога, его квалификации и методической подготовки, ведь именно педагог является ведущим субъектом образовательного процесса. Высший смысл пребывания человека в образовательной системе – максимальное раскрытие способностей и воспитанность, проявляющиеся в его реальном поведении. Направленность на развитие личности, раскрытие способностей человека, творчество потенциала, самовыражение, реализацию его духовных интересов определяет особую значимость самообразования при решении проблемы формирования творчески мыслящей личности. Для успешного решения задач образования необходимо полнее использовать возможности самих субъектов образования. Возникает необходимость перехода от традиционной «знаниевой» парадигмы образования к «компетентностной». Применение знаниевой парадигмы «обросло» с течением времени дополнительными аргументами, обосновывающими ее исключительность как единственного инструмента профессионального образования. К числу этих аргументов относится утверждение о том, что получивший такое, «классическое» образование, легко адаптируется в любой

профессиональной области, поскольку будет видеть суть явлений, и после периода некоторой адаптации на рабочем месте, изучения технологических нюансов и проблем, обязательно станет более эффективным и стратегически мыслящим работником, нежели «работник с опытом, но без знания теории». [1]

Переход к таким формам работы, в которых подчеркивается самостоятельность учащегося, означает изменение организации образовательного процесса и новый переход к роли педагога, его ответственности и переосмыслению собственных задач, созданию благоприятных условий для раскрытия его творческого потенциала. Научно-методическая система обеспечения качества обучения направлена на развитие интеллектуальной и продуктивно-профессиональной активности учащегося и позволяет реализовать механизм преобразовательной деятельности через диалектическое взаимодействие её структурных элементов: цель, содержания, средства, результат, а также на системное эффективное взаимодействие всех субъектов педагогической практики. В этом плане основным компонентом системной организации выступает личность педагога как организатора образования. Изменяется его отношение к ученику, к самому себе, к авторитарной власти, права старшего и сильного. Взамен начинает утверждаться позиция демократических взаимодействий, сотрудничества, помощи, сотворчества. [2]

Опыт последних лет по организации научно-методической работы в образовательных учреждениях показывает, что количественное увеличение так называемых «инновационных подходов» происходит в связи с тем, что: осознается необходимость радикальных изменений, которые происходят на всех уровнях управления образованием; появляются новое содержание и формы научно-методической работы, характеристики образования, такие как вариативность, разноуровневость и др., предопределивших изменение также форм и уровней образования; растёт конкуренция на рынке образовательных услуг; появляются новые проблемы в образовании: уменьшается численность учащихся, ведётся реструктуризация образовательных учреждений, наблюдаются разные подходы к определению качества образования, разная практика его оценивания и др.; возрастают требования к уровню образования со стороны разных потребителей образовательных услуг: родителей, общественности, самих учащихся и т.д. развитие сегодня образовательных систем, информационных форм передачи знаний, резко ускоряет процесс построения, ставит под сомнение понятие «законченное образование» и вызывает внимание к заявлявшейся ранее идее о необходимости непрерывного пополнения знаний, о непрерывном повышении квалификации и методическом обеспечении образовательного процесса, особенно актуальной становится проблема приобщения педагогов к педагогическому творчеству, включение его в научно-исследовательскую деятельность. [3]

Современные требования и основные задачи, которые стоят сегодня перед методической службой в образовательных учреждениях заключается в том, чтобы: выявить потребности и запросы педагогических работников в услугах методической службы образовательного учреждения; разработать конкретные меры по обеспечению условий методического взаимодействия педагогических работников; разработать новое содержание и формы научно-методической деятельности в условиях инновационной деятельности педагогического коллектива с учетом запросов педагогических работников; разработать программы развития образовательных учреждений в целях совершенствования их деятельности; отказаться от жестокого централизованного внедрения форм и методов научно-методического обеспечения образовательного процесса и строить их на диагностической основе с учетом интересов и возможностей каждого педагога. Обычно выделяют 4 уровня творчества: 1-й уровень творчества – это уровень элементарного взаимодействия с классом, когда учитель уже способен осуществлять обратную связь и корректировать свои действия в зависимости от её результата, но опирается на опыт других учителей, «методичку», то есть работает по шаблону; 2-й уровень (уровень оптимизации) заключается в способности педагога планировать и осуществлять свою деятельность, умело, подбирая уже известные ему методы и формы обучения, 3-й уровень – эвристический, предполагающий творческие возможности живого общения с учениками. На 4-

м уровне, самом высоком уровне творчества, педагог проявляет полную самостоятельность. Он может использовать и готовые приемы педагогической деятельности, но в них уже проявляется его личностная индивидуальность. [4]

Н.Д. Никандров и В.А. Кан-Калик выделяют 3 сферы творческой деятельности учителя: методическое творчество, коммуникативное и творческое самочувствие. Деятельность педагога – это деятельность по управлению деятельностью. «Учитель всегда творит на живом «человеческом материале», - подчеркивает В.А. Кан-Кали, - это предъявляет к его деятельности, - значит сделать освоенную теорию и опыт других работающих достоянием собственной личности». Рассчитывать на то, что педагогическое мастерство разовьется с опытом, себя не оправдывает. Замечено, что многолетний опыт работы несет в себе как положительные, так и отрицательные черты. В процессе профессиональной деятельности педагога, как и любого профессионала, наиболее интенсивно развиваются те его качества, которые особенно необходимы в его работе. Становится неизбежным образование стереотипов выполнения педагогических функций, возникает шаблонность, наступает профессиональная адаптация. [5]

Исходя из положения о том, что деятельность – его активность субъекта по отношению к объекту, вызванная потребностью в изменении последнего, можно сделать вывод о том, что деятельность педагога, направленная на изучение своей профессиональной деятельности и себя как субъекта этой деятельности, обеспечивает возможность управления развитием этой деятельности. Надо только систематически формировать потребности. [6]

Известно, что потребность активизирует человека, стимулирует его поведение на поиск того, что требуется, и поддерживает активность его до тех пор, пока эта потребность не будет полностью удовлетворена. Испытываемая педагогом неудовлетворенность результатами своего труда порождает у него потребность в изменении своей профессиональной деятельности, а осознание причин, порождающих педагогические затруднения, приводит его к поиску путей их решения, способствуя формированию у педагога положительной *мотивации к работе над развитием своего творческого потенциала*, к иным формам взаимосоотрудничества. Установлено, что если над учителем довлеет необходимость решения задач, поставленных не им, то это сдерживает творческий потенциал, приводит к формализму, а главное, усвоения знаний, писал известный русский философ Н.А. Бердяев: «Мои способности обнаруживались лишь тогда, когда умственный процесс шел от меня, когда я был в активном и творческом состоянии, и я не мог обнаружить способностей, когда нужно было пассивное усвоение и запоминание, когда процесс шел извне ко мне». Таким образом, можно сделать вывод о том, что работа над повышением творческого потенциала педагога будет эффективна лишь в том случае, если станет для него личностно значимой, жизненно необходимой, то есть при наличии устойчивой *положительной мотивации*. [7]

Исследуя особенности педагогической деятельности педагогов разного возраста, ученые заметили, что педагоги-наставники начинают работать более эффективно, творчески, если в их помощи нуждаются молодые коллеги. Усиление потребности в профессиональном росте в зависимости от возможности реализации своих творческих сил в практической деятельности наблюдал Ю.Н. Кулюткин: «Становится все более очевидным, что именно степень вовлеченности личности в деятельность, и, прежде всего профессиональную, играет решающую роль в формировании личностного смысла образования взрослого человека. Лишь в той мере, в какой взрослый человек получает возможность реализовать себя в системе социально-трудовых отношений, которые определяют его статус, формируется потребность во все более высоких профессиональных достижениях». Когда творческие потребности педагога связана с интенсивным деловым взаимодействием. Особенно это касается образовательных учреждений, выбравших стратегию развития. В таких учреждениях увеличивается число коллективных обсуждений педагогических проблем, повышается частота контактов образовательного учреждения с другими организациями. В этих условиях особенно важным становится выбор

технологий взаимодействия между участниками образовательного процесса. Необходимы новые способы взаимодействия. В системе научно-методической работы используются различные виды объединений педагогов для выработки совместных решений по вопросам совершенствования педагогической деятельности. Однако будет не лишним указать, что зачастую, управленцы и методические работники не владеют современными методами ведения деловых совещаний, ведущими из которых в образовательном учреждении являются педагогический и методический советы. Эти совещания превращаются для педагогов в простую формальность – «поприсутствовать» на скучном, но обязательном мероприятии. Изменив обычный формат этих деловых совещаний, превратив их в интерактивные «живые» обсуждения насущных проблем, можно добиться, как показывает практика, положительных результатов. Деловое совещание с применением активных форм организованного группового взаимодействия в настоящее время признается в качестве одного из самых эффективных видов принятия группового решения. От руководителя, проводящего деловые встречи в коллективе в интерактивном режиме, требуются специальные умения: владение методом группового интервью, экспресс-опроса, высокая контактность, доброжелательность, открытость. Содержание и средства делового общения влияют на изменение психологического климата и всей организационной культуры образовательного учреждения. [8]

Основной педагогический *результат* научно-методической системы предполагается как эффективные организационно-педагогические условия для формирования коллектива инновационного типа, обеспечивающего качество образовательного процесса через комплексное научно-методическое обеспечение процесса обучения и педагогическое сотрудничество ученых, педагогов-теоретиков, педагогов-практиков и творческой молодежи, проявившей интерес в проектно-исследовательской деятельности. Особенно актуальным это является сейчас в ситуации перехода к постиндустриальному, информационному обществу. В этой связи появляется острая потребность создавать эффективные условия для обеспечения инновационного характера образовательного процесса. [9]

Таким образом, направление модернизации образования по созданию научно-методического обеспечения профессиональной подготовки педагогических кадров можно считать одним из ключевых на сегодняшнем этапе развития отечественной системы образования. Технологии организации делового общения и коллективного принятия управленческих решений вызывают неподдельный интерес в образовательных учреждениях, заявивших о своем инновационном развитии, и могут стать одной из отправленных точек для преобразовательной деятельности образовательного учреждения в направлении создания наиболее благоприятных условий для повышения творческого потенциала педагогов.

Литература:

- 1. Барабашев А.Г., Пархоменко С.А. Professional education for civil servants in Russia В кн.: Public Administration and Public Policy Degree Programmes in Europe: The Road from Bologna, 2008.*
- 2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата современного образования // Интернет-журнал "Эйдос". 2006. 5 мая*
- 3. Щедровицкий Г.П.. Избранные труды. М., Школа культурной политики, 1995.*
- 4. Бондаревская, Е.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования / Е.В. Бондаревская // Педагогика, 2003. — № 10. — С. 8-14.*
- 5. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. М., 1987*
- 6. Леонтъев А.А. Педагогика и психология. М., 2010*
- 7. Гершунский, Б.С. Готово ли современное образование ответить на вызовы XXI века? / Б.С. Гершунский // Педагогика. — 2001. — № 10. — С. 3-12*
- 8. Перегудов, Ф.И. Системная деятельность и образование / Ф.И. Перегудов. — М., 1995. — 101 с.*

9. Кулюткин Ю.Н., Муштавинская И.В. *Образовательные технологии и педагогическая рефлексия.* – СПб.: СПбГУМП, 2002. – 48 с.

Алиасқарова Ж.Б.

*Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.
Zhadra.08.02.1998@gmail.com*

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ КОММУНИКАТИВТІК МІНЕЗ-ҚҰЛҚЫНЫҢ ПАРАМЕТРЛЕРІ

The article discusses the parameters necessary to determine the communicative behavior of the Kazakh people. Examples and arguments are given for each parameter, comparing it with the communicative behavior of the Russian people. According to the author, the revival of traditional communicative behavior of the population is important for the spiritual world of the country.

Тіл мен мінез-құлықтың арасында тығыз байланыс болуы және оның зерттелуі психологияға тікелей қатысты болғанымен, лингвистика ғылымының да бұл мәселеде өз үлесі мен еншісі бар. Ең әуелі адамға және тіршілік иесіне тыныс алу үшін ауа қандай қажет болса, адамға тіл арқылы пікірлесіп, сырласып, өзінің ойын жеткізу үшін коммуникацияның да сондай қажеттілігі бар. Адам тілді қандай мақсатта қолдануына, ниетіне қарай жақсылықты да, жамандықты да жеткізе алумен қатар, Абай айтқандай, «толғауы тоқсан қызыл тілді» сөйлете білуінен, яғни сөз саптауынан жеке адамның мінез-құлқын аңғаруға болады. Адамның ойлау әрекеті оның мінез-құлқының басқа түрлері сияқты психикалық заңдылықтарға бағынады. Егер адамның ойы тіл арқылы жарыққа шығатындығын ескерер болсақ, тіл адамның көңіл-күйі, мінез-құлқына түрлі арналары арқылы әсер ететіні сөзсіз.

Жалпы «... ұлттық мінез дегеніміз нақты бір экономикалық, мәдени, табиғи жағдайда дамиды белгілі бір әлеуметтік-этникалық қауымға аз не көп мөлшерде тән болатын психологиялық мінезқұлықтар жиынтығы» [1,]. Коммуникативтік мінез-құлықпен әлеуметтік және коммуникативтік мәні бар тұрмыстық мінез-құлықты тығыз байланыста қарастырған жөн. Өйткені ол адамдардың қоғамда және тілдік-мәдени қауымдастығында мағынасы жағынан интерпретацияланып, жалпы коммуникативтік үдеріске енген, адамдардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасына ықпал етуші заттық-тұрмыстық әрекеттерінің жиынтығы болып табылады [2]. Сондықтан да коммуникативтік мінез-құлықты сөйлеу әрекетінің теориясы аясында немесе прагмалингвистика тұрғысынан қарастыруға болады. Сөйлеу әрекетінің теориясы тұрғысынан келгенде, адамдар арасындағы коммуникацияның ең ықшамды бірлігі сөйлем немесе сөйлесім емес, әрекет, яғни белгілі бір әрекетті (сұрақ қою, дәлелдеу, бұйрық, сипаттау, өтіну, түсіндіру, кешірім сұрау, алғыс айту т.б.) орындау болатын болса, прагмалингвистика тұрғысынан келгенде, «дискурс максимы», яғни іс пен ақпараттың қатысымдық саны, сапасы (шындық пен өтірік), қатынасы (тақырыптан ауытқымау), амалы (түсінікті болуы) деген максимдердің (адамдар арасындағы әрекетті, тіпті саналы мінез-құлықтың рационалдылығын да реттейтін ереже) көрініс ретінде қарастыруға болады [3, 200-202].

Негізінен әлеуметтік символизмді көп жағдайда социум мүшелері байқай бермейді, алайда қатаң ұстанады, яғни тұлғааралық қатынастарда пайдаланылады, талқыланады. Бір құбылыстың символдық мәні өзге мәдениетте қабылданбауы мүмкін, тіпті өзге мәдениет адамын тікелей қақтығысқа итермелейтіндей күтпеген интерпретацияға ие болуы да ғажап емес. Мәселен, немістерде үй иесі әйел қонақтар сыйға әкелген шарапты дастарханға қоймай, алып кетсе, бұл орыстарда сараңдық таныту болып саналады; ал немістер үшін шарап бұндай

жағдаятта сувенир ретінде қарастырылады. Ал қазақтар үшін қонақты «Қуыс үйден құр шықпа» деп сый-сияпат көрсетіп, тіпті сыйлық беріп шығарып салуы үйреншікті жағдай. Олай болса, тұрмыстық мінез-құлықта бір ғана деректің өзі әр мәдениет үшін әр түрлі коммуникативтік интерпретацияға ие болады. Парижде оқып жүрген орыс қызы француз құрбысының тойына аппақ хризантема сыйлайды, ал бұл гүлді Францияда жаназаға әкеледі. Гүл орыстарда сыпайы, интеллигенттік және тәрбиелік мәні бар сыйлық болып есептелсе, қытайлар үшін ондай мәнге ие емес. Қонақты асүйде қабылдау Ресейде сенімге негізделген достық қатынастардың символы; өзге мәдениеттер үшін асүйде қабылдау бұндай мәнге ие емес; қазақтар үшін келген адамға «Төрге шығыңыз» деп қарсы алып, үйіндегі ең құрметті орынды ұсынуы да басқа бір мәдениеттің өкілдері үшін түсініксіз жағдай болуы мүмкін. Гүл шоғындағы гүл санының жұп болуы орыстарда оның жаназаға арналғанын білдірсе, басқа халықтарда ондай мағынаны білдірмейді. Осындай «күнделікті мінез-құлық тілі» немесе әлеуметтік символизмдердің негізінде ұлттың коммуникативтік мінез-құлқының сипаттары анықталады. Коммуникативтік мінез-құлық жеке, топтық және ұлттық сипатта көрініс табады. Ал белгілі бір халыққа тән ұлттық мінез-құлықты айқындайтын дереккөз ретінде а) халықаралық анекдоттар; ә) ұлттық классикалық әдебиеттер; б) фольклор; в) ұлттың тілін [4, 180-181] қарастыруға болады.

Коммуникативтік мінез-құлық дегеніміз белгілі бір лингвомәдениеттік қауымдастықтың тілдесу дәстүрлері мен нормаларының жиынтығы. Орыс тілдесімінде нормалар аз, дәстүр көп сақталады; ал батыс тілдесімінде нормаға көп мән беріледі де, дәстүр онша есепке алынбайды. Ендеше қазақ халқының коммуникативтік мінез-құлқы қандай деген сұрақ туындайды. Ғалымдардың зерттеулері бойынша халықтың коммуникативтік мінез-құлқын белгілі бір параметрлер бойынша анықтауға болады. Онда адамдар арасындағы қарым-қатынастың вербальды және бейвербальды формалары да есепке алынады. Және де коммуникативтік мінез-құлқтың әр түрлілігін бір емес, бірнеше ұлттың коммуникативтік мінез-құлқын салыстыра қарағанда анық байқауға болады. Сондықтан біз орыс және байырғы қазақ халқының дәстүрге негізделген коммуникативтік мінез-құлқын салыстырып отырмыз.

1) Коммуникативтік байланыс орнату үшін орыс халқына бейвербальды, яғни физикалық байланыс қолайлы болып танылады, оның ішінде қол ұстасу рәсімі өте кең таралған; бұл қарым-қатынас кезінде тез танысуға деген ұмтылыс болып табылады. Ал қазақ халқының ежелгі дәстүрі бойынша қол алысу емес, иіліп сәлем беру салты болғандығын, тіпті атты адам үйге қырық қадам қалғанда атынан түсіп, алыстан басын иіп, қос қолын қусырып сәлем берген. Және де ер адамдар мен әйелдердің сәлемдесу салты әр түрлі және сәлемдесу этикеттерінің алуан түрлі формалары бар және оның өз қатаң тәрбіті болған. Мысалы, жасы үлкен әйел адамға Амансыз ба? Есен амансыз ба? деп сәлем берген. Оны құрдас, замандас адамдар қолданбаған. «Сәлем сөздің атасы» деп сәлемдесу этикетіне ерекше мән берген.

2) Орыс халқының өкілдері бейресми қарым-қатынастағы демократияны орнатып, әңгімелесушінің жеке басындағы мәселесіне «қол сұғып» араласып кетуге жол беріп қоюы мүмкін. Ал қазақ халқы мұндай жағдайға біршама тоқтаммен қарайды, біреу өзінің басындағы жағдайды сыр ғып ақтармайынша, оны ренжітіп алам ба деген сақтықпен «ақсақтың аялына бағады».

3) Ұлттық коммуникативтік мінез-құлықта адамның *өзін-өзі таныстырып, сөз бастауымен* де ерекшеленеді екен. Мысалы, орыс халқының коммуникативті үстемдікті орнатуға деген ұмтылысы жоғары болса, қазақ халқының санасына «Шайқаста қол бастау қиын емес, Шаршы топтың алдында сөз бастау қиын» деген аталы сөз әбден сіңіп қалғандай. Егер сөзді бірден қысылып, қымтырылмай бастап кететін болса, онда дауда «соңғы сөз» айту әңгімені бастаушыға тиесілі екені белгілі.

4) Коммуникация кезінде *сыпайылық таныту* орыс этикет нормалары батыспен салыстырғанда, императивтілігінің бәсеңдігімен, бейтаныс адамдарға тап болуы мүмкін қиындықтар туралы алдын ала ескерту дәстүрі бар екендігімен, аға буынға салыстырмалы түрде біршама көңіл бөлетіндігімен, дей тұрғанмен әңгімелесушінің сөзін жиі бөлетіндігімен ерекшеленеді. Ал қазақ халқы үшін үлкенді сыйлау, орын беру, қарсы сөз айтпау, әңгімелесуші

егер ер адам немесе жасы үлкен адам болса, сөзін бөлмеуге тырысып, шыдамдылықпен тыңдау тән болып келеді. Сонымен қатар бейтаныс адамға алдын ала болжам айтып, көсемсу де қазақтардың коммуникативтік мінез-құлқына жат әрекет болып есептеледі; «Әке тұрып ұл сөйлегеннен без, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без» деген қағиданы ұстанады.

5) Орыс халқына тән тағы бір ерекшелік – олар басқалардың істеріне үнемі араласып, олардың мінез-құлқын реттеуге тырысатындығы және бейтаныс адамдарға ашық түрде наразылық білдіріп, оларға ескертулер айтатындығы. Қазақ халқының тәрбиелік қағидалары үшін мұндай қылықтар жат болып есептеледі және басқаны емес, әуелі өзіңнен баста дейді: «өз басындағы боқты көрмей, біреудің басындағы шоқты көрген» дұрыс емес деп есептейді немесе «құйысқанға қыстырылма» дегендей тыйымдарды айтады.

6) Жанжал немесе дау-дамайда орыс халқының дауласып, пікірлесуді қалап тұратындығы, белгілі бір қалқан қоя білетіндігі (қажетті кезінде бас тарта алу) «моя хата с краю»), басқаның пікіріне төзе алмаушылық, өзін де өзгені де сынауды жақсы көретіндігі, ымыраға жайдан-жай келе салмайтындығы, ал ұрыс-керіссіз немесе дау-дамайсыз әңгімені (әңгімелесуді) өзін-өзі қорғай алмайтын бейшора кейіпке түсу деп есептеу орыс халқына тән болса, қазақ халқы жастайынан «жатқан жыланның құйрығын баспа», «аш құлақтан тыныш құлақ», «сөзді қуса, сөз шығады», «кең болсаң, кем болмайсың», «айтылған сөз атылған оқпен тең», «ауызға келген сөз түкірік, қайта жұтса мәкүрік» т.б. мақал-мәтелдерді құлағына құйып өсетіндіктен, мүлде қарама-қарсы сипатта деуге болады.

7) Талқылап, сөйлесіп отырған тақырыптың орыс халқы үшін ең әуелі жалпы тақырыптардан бас тарту, оған теріс көзқарас білдірудің немесе талқыланатын ақпараттың кеңдігіне қызығушылық тудырып, емеуірін таныту; талқыланып отырған ақпараттың әңгімелесушінің жанына жақындығы немесе күткенінен кең болуы т.б. мәселелер коммуникатты «жүрекпен сөйлесуге» итермелейді; егер одан жалтаратын болса, ондай адамды айыптап тастаудан бас тартпайды. Ал қазақ халқы үшін «сен тимесең, мен тимен», «әркімнің өз білгені өзіне», «ақылың асып бара жатса, айға барып айқайла» т.б. қағидатты ұстанатындықтан, бейтаныс адамдарды әңгімеге бірден тартып, жалпы тақырыпты талқылап кетуі екіталай.

8) Тыйым салынған тақырыптарға, яғни саясат, дін, жыныстық қатынас, бәсекелестердің кәсіби дағдылары және олардың жеке өмірі, табысы, жасы, салмағы т.б. жайында әңгімелесу – орыстар үшін қалыпты тақырыптардың бірі. Ал қазақтар «ұят болады» деген жалғыз ауыз сөзбен-ақ мұндай еркіндіктің шегі болатындығын аңғартады. Сондықтан жасы үлкен кісінің алдында немесе сыйлас адамдар, құда-жекжаттың алдында мұндай тақырыпты қозғамауға тырысады. «Бетінен оты шықты», «ұяттан жарылып кете жаздады», «Үлкеннің алдында көстендеп сөйлеме» т.б. деген фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер осының айғағы.

9) Өмірдегі пессимизм мен негативті коммуникацияда, яғни өміріне наразы болып, шағымдану, сұрақтан соң сұрақ тудыра беру, интеррогативтіліктің (жауабы жоқ болса да сұрақпен мезі ету) жоғары болуы орыс халқына тән болса, қазақ халқы мұндайға іштей егілу, іштен тыну арқылы немесе «Алланың басқа салғаны», «маңдайға жазғаны» деп өмірдің қандай жүгін де арқалап алуға дайын, төзімділігі жоғары екендігін көрсетеді.

10) Әңгімелесушінің қас-қабағына бағыну параметрі бойынша басқаларға қошемет сөздер немесе алғыс айта білмеу, коммуникативтік эгоцентризмді өз қолына алып алу, кез келген әңгімеде өзіне назар аудартуға тырысу орыс халқының коммуникативтік мінез-құлқында басым болса, қазақтар қошемет сөзге тіптен сараң деуге болады, алғысты да сирек айтады; бірақ оны әңгімелесушінің өзіне емес, сыртынан басқаларға айтады. Және де коммуникативтік эгоцентризм қашан да жасы үлкендердің қолында болуы керек, солардың қас-қабағын бағу керек деген жазылмаған «заң» бар.

Әрбір адамның күнделікті өмірінде түрлі коммуникациялық үдерістер жүріліп жатыр, олардың көмегімен әртүрлі ақпарат алмасып, адам өзіне ғана емес, өзгеге де қызмет етіп, қоғамдағы міндетін, өмірдегі миссиясын жүзеге асырады. Сондықтан қазіргі кезде коммуникативтік мінез-құлық, әсіресе қоғамдық орындарда нормаға негізделеді. Қоғамдық орындарда қатты сөйлеп, басқалардың мазасын алуға болмайды; өзінің ғана көзқарасын

тықпалап, мәжбүрлеуге болмайды; әңгімелесушімен сыпайы әрі іскерлік қарым-қатынас орнату керек; жанжал, ұрыс-керіс шығаруға болмайды т.б. нормалардың тұрақталуы себебінен әртүрлі әлеуметтік және ұлттық топтар мен қоғамдастықтардағы адамдардың коммуникациялық формалары, дәстүрлері мен нормалары белгілі бір өзгерістерді бастан кешіріп, адамдар қоғамда мақұлданған этикалық нормалардың талаптарын орындауды жөн деп санайды. Білім мен ғылым кеңістігі интеграцияланып, мәдениеттер тоғысы қарқынды жүріліп, әлемдік жаһандану үдерісі етек жайған қазіргі кезде «Орыс адамы өзінің рухани болмысымен батыс адамынан мүлдем өзгеше. Өзінің ең жоғарғы көрінісі бойынша орыс жаны кезбелікке тән, осы сәттегі Нәсерді іздеуші емес, оның болатынын аспаннан күтіп отырғандай» [5] деп Н.А. Бердяев анықтаған коммуникативтік мінез-құлық та өзгеріске түсіп жатқанына куәміз.

Сонымен қатар жасы да, кәрісі де компьютер, әлеуметтік желілер мен гаджеттерден «басын алмайтын» қазіргі заманда кәдімгі бетпе-бет отырып әңгімелесіп, шын көңілден шүйіркелесетіндердің саны азайып келе жатқаны алаңдаушылық тудырады. Сол себептен де ұлттың коммуникативтік мінез-құлығының шынайы бет-бейнесін айқындап, оның дәстүрге негізделген қырларын насихаттау арқылы ұлттық кодымызды жандандыру, рухани тұрғыдан жаңғыруға да қадам жасай аламыз. Өйткені нормаға бағынатын батыс адамдары дәстүрге негізделген шығыс халықтарының коммуникативтік өрісіне емін-еркін кіріп кетуі екіталай, ал шығыс халықтары үшін бұл оншалықты қиын емес екендігі анықталған.

Жалпы коммуникативтік мінез-құлықтың жағымды және жағымсыз тұстары болатындығын ескерсек, жағымды жағынан өзгелерді сабырмен тыңдай алатын, қажет болған жағдайда немесе дер кезінде кеңес бере алатын, сұхбаттасушыны сендіре алатын, өз көзқарасын орынсыз тықпаламайтын, дәлелмен, дәйекпен сөйлейтін, білімді, мейірімді, ашық, өзіндік ізгілік ұстанымы бар, сыпайы, оптимист, әзілді түсіне алатын, әдепті және ұқыпты болу т.б. қасиеттер жас ұрпақтың бойынан табылғаны абзал. Көне тарихи ақпарат, мәдениет, салт-дәстүр кейінгі ұрпаққа тіл арқылы жетеді, тіл ұлтты тұтастандырады, ұйыстырады, басқалардан ерекшелейді, тәрбиелейді, кейінгі ұрпақпен сабақтастырады, жалғастырады, өркенін өсіреді. Ендеше жағымды коммуникативтік мінез-құлық қалыптасқан ұлттың тілінің де, өмір сүру салтының да ғұмыры ұзақ, зайырлы ел болып дами берері сөзсіз.

Әдебиеттер:

1. Джандильдин Н. *Природа национальной психологии. Алма-Ата, 1971.*
2. <http://genling.ru/books/item/f00/s00/z0000031/st006.shtml>
3. Михалев А.Б. *Общее языкознание. История языкознание: Путеводитель по лингвистике.* – М.: Флинта, 2005. – 205 с.
4. Тер-Минасова С.Г. *Тіл және мәдениетаралық коммуникация.* – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
5. Бердяев Н.А. *Душа России.* – М.: Т8RUGRAM, 2018. – 140 с.

Арғынбай Г.Б.

Ғылыми жетекшісі: п.ғ.к Жексембаева Ж.Р.

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕ АҚ., Педагогика және психология жоғары мектебі, Талдықорған қ.
argynbaevagulnaz@gmail.com*

БІЛІМгерлердің топшiлiк қарым-қатынасын қалыптастыруда куратор жұмысының мазмұны

The article is aimed at revealing the importance of the curator's work with students in the formation of intra-group relations in higher education.

Бүгінгі таңда білімгерлермен жұмыс- білім берудің маңызды компоненттерінің бірі болып саналады. Білімгерлер топшілік қарым – қатынас жасау барысында өздерінің кураторға деген қатынастарын көрсетеді. Куратор мен білімгерлер арасындағы қарым – қатынас әрдайым келісімді, өзара түсініскен, шынайы қатынас бола бермейді. Қатынастардың әрқашанда жақсы бола бермеуі кураторға да білімгерге де байланысты. Білімгердің топшілік қарым-қатынастарының даму сипаты өте көпжақты және кейде қайшылықты болуы мүмкін. Олар топтың бір немесе басқа мүшесінің ғана емес, сонымен бірге бүкіл топтың, оның бірлігі мен қызметінің нәтижелерінде мінез-құлқынан, іс-әрекеттерінен, әл-ауқаты мен көңіл-күйінен көрінетін көптеген түрлі қақтығыстарды, жағдайларды көрсетеді.

Қарым-қатынас – екі немесе оданда көп адамдардың қатынастарын жасап, реттеуі мен ортақ нәтиже алуды мақсат етіп, келісім мен бірлестікке бағытталған өзара әрекеттері. Қарым – қатынас-бұл бірлескен іс-әрекеттің қажеттіліктерінен туындайтын адамдар арасындағы байланыстарды дамытудың көп қырлы үдерісі [1].

Сондай-ақ қарым-қатынас куратор мен білімгердің бірлескен іс-әрекетіндегі шешуші рөл атқаратынын естен шығармаған жөн. Қарым-қатынас іс-әрекетінің реттеушісі және адамгершілік, эстетикалық құндылықтарды, мінез-құлықтың топтық нормаларын қалыптастыру құралы болып табылады.

Топшілік қарым - қатынастар жүйесіндегі маңызды буын-бұл білімгердің белсенділігі. Білімгерлер арасындағы қарым-қатынастардың формасы, мазмұны, құндылықтары, құрылымы бойынша әр түрлі бола отырып, адам өзін тұлға ретінде көрсетеді және өзін басқалармен қарым-қатынас жүйесінде бағалауға мүмкіндік береді.

Топшілік жұмысты ұйымдастыру, әдетте, бірінші курс білімгерлерінде қиындықтар туғызады, өйткені университеттегі оқу үдерісі мектептегі оқудан өзгеше. Осыған байланысты көптеген бірінші курс білімгерлері эйфорияны ата-ана қамқорлығынан бостандық сезімінен және үй тапсырмаларын тексеруге күнделікті дайындықтың жоқтығынан сезінеді. Олар орындалған жұмысқа өз бетінше бақылау жасай алмайды, практикалық сабақтарға адал және жүйелі түрде дайындала алмайды. Өзін-өзі бақылау тәсілдерін ашу, оқу үдерісінің қажеттілігі мен маңыздылығын түсінуге көмектесу-куратор жұмысының міндеті. Бұл кезеңде топшілік қарым-қатынастың қалыптасуы мен дамуы сияқты куратор жұмысының маңыздылығы артады.

О.В. Агейконың «Куратордың рөлі мен функциялары» атты еңбегінде куратордың: ақпараттық, ұйымдастырушылық, коммуникациялық, бақылау (әкімшілік), шығармашылық функциялары анықталған [2].

Әр оқу орнында куратор жұмысын ұйымдастыру егжей-тегжейлі жазылған, білімгердің кәсіби дайындығына жағдай жасау үшін оның қызметінің бағыттары көрсетілген, бірақ педагогикалық білімі жоқ жаңадан келген кураторлар жүгінетін әдебиеттер жоқ, топ кураторлары үшін арнайы курстар жоқ. Кураторлар бұйрық бойынша тағайындалады. Куратор боп тағайындалған оқытушы өзіне тәлімгер қажет екенін жиі ескермейді. Бұл негізгі мәселелердің бірі: мамандандырылған педагогикалық білімі жоқ, осы салада білімі жоқ оқытушыға өзіне жүктелген функцияларды сапалы орындауға қалай көмектесуге болады деген сұрақтар туындауы мүмкін. Куратордың жұмыс мазмұны әртүрлі, оның атқаратын функциялары арасында мыналарды көрсетуге болады: ақпараттық, коммуникативті, бақылау, психотерапиялық, денсаулық сақтау, шығармашылық және негізгі топшілік қарым-қатынасты қалыптастыру болып табылады және т.б.

Бірінші және екінші курстарда куратор өте қажет, бірақ жоғары курстарда кураторға деген қажеттілік төмендемейді. Білімгерлер топшілік даулы жағдайларды шешу – бұл куратордың табысты және тиімді жұмысы екенін атап өтті. Куратор топта үнемі жиналыстар өткізіп, білімгерлердің жетістіктеріне қызығушылық танытуы керек, олармен білімгерлік өмір мен білімгердің өзін-өзі басқарудың өзекті мәселелерін, аралық аттестаттау нәтижелерін талқылауы керек.

Топ кураторының қызметінде бірнеше кезеңдерді бөлуге болады:

1.Диагностикалық (куратор қабылдау комиссиясы ұсынған материалдармен, қабылданған білімгерлердің жеке істерімен танысады).

2.Бейімделу және әлеуметтену (осы кезеңдегі қызметтің маңызды бағыттары – білімгердің өзіндік жұмысты ұйымдастыру дағдыларын дамыту, сонымен қатар топшілік ұжымның қарым-қатынасын қалыптасуы мен дамуы).

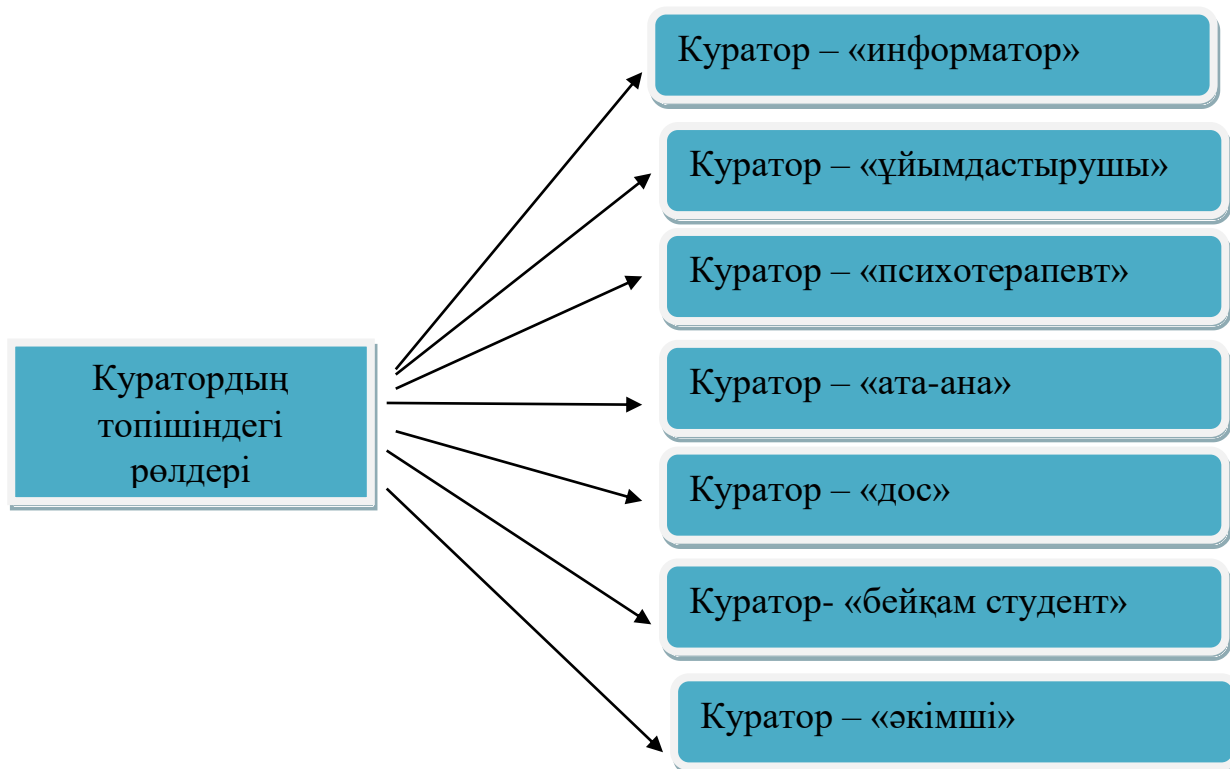
3. Ақпараттық-мотивациялық. Бұл кезеңде куратор оқу бағдарламасының вариативтік бөлігінің пәндерін, курстық және бакалавр жұмыстарын жазу үшін көмек көрсете алады; жеке қажеттіліктер мен мүдделерді ескере отырып, саналы түрде таңдау жасауға көмектеседі.

4. Психологиялық-педагогикалық (ынтымақтастық негізінде кәсіби және жеке дамуға, өзін-өзі жүзеге асыруға көмек көрсету).

5. Кеңес беру (білімгерлер белгілі бір жағдайды шешу қажет болған жағдайда, сессияны тапсыру немесе оқытушылармен даулы мәселелерді шешу, егер олар өздерінің қуаныштары мен табыстарымен бөліскісі келсе немесе достық кеңес алу үшін кураторға жүгінеді).

Куратор бұл функцияларды білімгерлік топпен өз жұмысында келесі аспектілерде жүзеге асырады деп санаймыз: ақпараттандыру куратордың білімгерлердің өздеріне қажетті ақпаратты уақытылы алуы үшін, жауапкершілігін көздейді, олар қатысуға тиіс оқу және оқудан тыс іс-шараларға қатысуын қадағалайды; ұйым куратордың қатысушылармен бірлесіп құрылымдауын болжайды білімгерлік топтың оқудан тыс өмірі қатысуға белсендіреді; коммуникация-жетекшілік ететін топта қолайлы психологиялық атмосфераны қамтамасыз ету және қолдау; топшілік қатынастарды құрылымдау; білім беру бағдарламалармен, деканатпен, университет әкімшілігі делдалдық байланыста; білімгерлердің сабаққа қатысуы мен үлгерімін бақылау, әсіресе төменгі курстарда, староста функцияларының орындалуын бақылау, топ жетекшісін таңдау және қайта сайлау; куратордың жұмысының мазмұны жеке қажеттіліктері мен қабілеттеріне байланысты қызметті кеңейтуді көздейді.

Куратордың топшііндегі рөлдері көп, ол төмендегі 1-суретте көрсетілген.

1-Сурет. Куратордың топшііндегі рөлдері

Аталған барлық рөлдер іс жүзінде кездеседі, олар оң және және теріс әсер етеді. Мысалы, «ата-ана» мен «психотерапевт» рөлінде ол білімгердің жеке өміріне араласады, бұл қолайсыз және білімгердің жалпы кураторға қарсылығын тудырады. Осылайша, соңғы жылдары біз тәлімгерлік өзін «оқытушы – білімгер» қарым-қатынасын тәуелсіз жүйесі ретінде көрсетті.

Л.М. Васильеваның анықтамасы бойынша «білімгерлік топтың кураторы-ЖОО-да тәрбие қызметін жүзеге асыратын, рухани болып табылатын адам қоғам, мамандық және білімгерлер арасында жалпы және кәсіби мәдениетті дамытуда, білімгерлік топшілік әр түрлі қызмет түрлері арқылы құндылық қарым-қатынастар жүйесін қалыптастыратын, ұйымдастыратын, білімгерлердің мүдделерін қорғайтын әр тұлғаның дамуына ықпал етеді»-деп атап өтіледі[3].

Куратор жұмысының мазмұны негізінде бағыттары:

- ұйымдастырушылық (топшілік ұйымдастыруды, оқу, ғылыми-зерттеу жұмыстарына қатысу);

- тәрбиелік және спорттық іс-шаралар;

- оқу (үлгерімді бақылау топшілік тәртіп; пәндер бойынша оқу кестесін және ағымдағы тапсырмаларды орындау, тапсыруды бақылау, аралық аттестаттау, қысқы және жазғы сессияларын бақылау);

- ғылыми-зерттеу;

- тәрбиелік (сабаққа қатысу);

-спорттық (білімгерлердің спорттық іс-шараларға, университеттік спартакиадасына қатысуы).

Бұл бағыттар куратор жұмысының мазмұнының міндеттерін анықтайды. Оның міндеті білімгерлерді дұрыс жолға қойып және өзін-өзі басқаруға дайындау. Ол үшін кәсіби-әлеуметтік, жаңа білімге ұмтылу және оны қалыптасу үшін оң әсер ата-аналарды білімгерлердің үлгерімі туралы ескерту тәжірибесінен алға қояды: артта қалу; сессияны тапсыруға көп күш жұмсау; білімгердің оқуы үшін алғыс білдіру; академиялық үлгерімді сақтауға немесе оны арттыруға ынталандырады.

Қорыта келгенде, білімгерлердің топшілік қарым-қатынасын қалыптастыруда куратордың жұмыс мазмұны үлкен рөл атқарады.

Әдебиеттер:

- 1. А.В. Брушлинский, В. А. Поликарпов. Мышление и общение. Минск: Университетское. 1990. - 154 с.*
- 2. О.В. Агейко. Роль и функции куратора в воспитательном процессе. М., 2015.-62 с.*
- 3. Л.М. Васильева. Педагогические условия повышения квалификации кураторов студенческой группы в колледже: автореф. дис.. канд. пед. наук/Л.М. Васильева. Ставрополь, 2004.- 45 с.*

Арыстанғалиева В.Т.,_Зайдағалиева Н.Р.

*М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.
Arystangalieva86@bk.ru*

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ КЕҢІСТІГІ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ТІЛ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ КОММУНИКАЦИЯ

This article will discuss the problems of language and intercultural communication in the context of education. The introduction and teaching of a foreign language in the world educational space has become one of the most pressing problems, and new changes in the field of education remain a requirement of the time. The article examines the term

communication in detail and highlights the importance of forming intercultural communication competencies for students in teaching a foreign language.

«Адамдар бір тілде сөйлесе де, әрқашан бір-бірін дұрыс түсіне бермейді. Оның себебі - мәдениеттер ерекшелігінде»
Е.М.Верецагин, В.Г.Костомаров.
«Тіл және мәдениет»

Тіл – халықтың жаны. Мемлекеттің тілі құрыса, халық та жер бетінен жоғалады. Адамзат тарихында көптеген өркениетті елдердің егемендігінің өшіп кетуі алдымен тілді жоғалтудан басталғанын ғылым дәлелдеп отыр. Бүгінгі қазақ қоғамындағы мәңгүрттіктің бастамасы да өз тілін тәрк етуден туды. Тілі мен дінінен айырылған ондай жан рухани кемтарлығын, адамдық болмысын түсінбей, көлденең көк аттының қолжаулығына айналады. Ана тіліміздің тағдыры үшін күресте халқымыз қам-қарекетсіз болған емес. XX ғасырда тіл тәуелсіздігін ту етіп көтерген Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаевтар соның айғағы.

Қазақстан – ең алдымен егемендігі, озық салт-дәстүрі, тілі мен діні қалыптасқан тәуелсіз ел. Қазақстанды дамыған өркениетті елу елдің қатарына енгізетін біздің болашағымыз – бүгінгі жастар. Олардың міндеті – елінің намысын қорғап, оны әлемге таныта білу. Ол үшін не керек? Ең алдымен әр жас өз елінің тарихын, тілін жетік білуі тиіс.

Қазақ тілі – Қазақстан Республикасының тұрғылықты халқы қазақ халқының және оның шекарасынан тыс өмір сүріп жатқан қазақтардың (Ресей Федерациясы, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия т.б.) ұлттық тілі. Тәуелсіздіктің негізгі тірегі – ұлттың тілі, діні, ділі. Тәңірдің адам баласына жасаған сыйы да — тіл. Ол- қасиетті де қастерлі. Оның бойында өзекті, жанды өзіне тартып тұратын керемет күш бар. Тілде бүкіл тіршілік тұрғандай. Тіл – ұлттың аса игілікті әрі оның өзіне тән ажырағысыз белгісі. Тілдің тағдыры – баршамыздың қолымызда.

Тілдерді дамыту – елдердің мемлекеттік саясаттың аса маңызды бағыттарының бірі. Жалпы мемлекеттік тіл саясатын толыққанды жүзеге асыру бұл бұқаралық іске айналғанда ғана көздеген мақсатына жете алады. Тіліміз құрып кетті, құрдымға батып жатыр деп отыра бермей, оның маңызы мен мүмкіндіктерін жан-жақты ашып, жұрттың оған деген сенімін нығайтуға күш салғанымыз дұрыс. Тілді насихаттауда, үйретуде жеке адамдардың, отбасының атқарар қызметін жан-жақты зерттеп, оны жүзеге асырудың озық әдістемесін жасауда да БАҚ-тың атқарар қызметі мол болуы тиіс.

Ең бастысы, қазір қазақстандықтар тарапынан мемлекеттік тілді қолдау және дамыту бағытында барынша мүдделік танытып отыр. Бүгінгі күні тілдерді дамыту жан жақты қарастырылуда. Тіл тағдырына деген жеке адам ретінде жанашырлығымызбен қамқорлығымыз артуда. Қазіргі таңда көптеген отбасылар балаларын қазақ тілінде оқытатын мектептерге ана тілін жетік меңгеру үшін беріп, оқытып жатқандары қуантарлық жағдай. Әрбір отбасында, осындай тілге деген жанашырлық болса, «тамшыдан тама-тама дария болар» дегендей, тіліміздің жағдайы әлдеқайда жоғары деңгейге көтерілер деген сенімдемін.

Қазіргі уақытта гуманитарлық ғылымдардың бүкіл тобы мәдениетаралық байланысты зерттеумен айналысады: мәдениеттану, психология, әлеуметтану, лингвистика, антропология, этнопсихология және т.б. әр түрлі және көп деңгейлі байланыстар мен қарым-қатынас формаларын сақтау үшін тиісті тілді білу ғана емес, сонымен қатар шет тілі мәдениетінің нормалары мен ережелерін білу қажет. Халықаралық байланыстардың әр қатысушысы шет тілін меңгерудің толық мәдениаралық өзара түсіністік үшін жеткіліксіз екенін, серіктестерді дұрыс түсінбеу мүмкіндігін болжау және одан аулақ болу үшін қарым-қатынас процесін білу қажет екенін тез түсінеді. Адами өзара түсіністік қазіргі қоғам дамуының маңызды жақтарының біріне айналуға. Адамдар арасындағы өзара түсіністікке қол жеткізудің негізгі құралы-олардың қарым-қатынасы. Қарым-қатынас барысында адамдар өздерін көрсетіп, барлық қасиеттері мен қырларын ашады. Қарым-қатынаста адам жалпыадамзаттық тәжірибені, тарихи қалыптасқан

элеуметтік нормаларды, құндылықтарды, білімді, іс-әрекет тәсілдерін игереді, осылайша адам ретінде, мәдениеттің тасымалдаушысы ретінде қалыптасады.

Коммуникация сөзінің негізгі мазмұны жалпы қарым-қатынас, араласу, хабарласу, байланыста болу секілді мағыналарды білдіреді. Айтулы ұғым адамдардың тіл арқылы сөйлесу процесінде болатын тілдесу ерекшеліктерін айғақтай отырып, тілдің элеуметтік мәні мен қоғамдық қызметін жан-жақты аңғартады. Осыдан келіп «коммуникабельді» — тез тіл табысатын, түсінісуге, сөйлесуге, бейім, «коммуникабельдік» — түсінушілік т.б. деген сияқты сөздер пайда болған.

Тілдік коммуникация сөйлесу арқылы ұғынысу, түсінісу, қарым-қатынас жасау дегенді білдіреді де адамның екінші біреуге жеткізейін деген ойын жарыққа шығаруды көздейді. Қоғамның дамуы үшін ең қажетті қоғамдық-элеуметтік ақпараттарды әрекетке қосу арқылы ол адамдардың бір-бірімен пікір алмасуына, бірін-бірі байытуына мүмкіндік тудырып, қарым-қатынастың сөйлеу, ойлау, түсінісу кеңістігін қалыптастырады.

Қазақ тілінің коммуникативтік ерекшелігін зерттеуде адамның дүниетанымы мен қазақ тілінің қоғамдық мәнін жете түсінудің маңызы зор. Бұл жалпы дүниеге деген қоғамдық-ғылыми көзқарастың негізінде қалыптасады. Сонымен қатар қазақ тілінің қоғамдық-элеуметтік кеңістіктегі қатынас құралы ретіндегі міндетін анықтайды. Тілдің коммуникативтік қасиеті — оның барлық ерекшеліктерінің ішіндегі маңыздысы әрі бастысы деп айтуға болады.

Мәдениетаралық коммуникация екі құрамдастастан яғни, тіл мен мәдениеттен тұрады. Зерттеулердің тұрғысына мәдениетаралық коммуникация терминін нақтыламас бұрын тіл мен мәдениеттің арақатынасын қарастырған жөн.

Қазіргі коммуникативтік кеңістік күрделі жүйеден тұрады, онда негізгі орындардың бірі коммуникацияның әр түрлеріне тиесілі. Себебі, адам өзін әр түрлі жағдайларда түрліше ұстайды, сөйтіп әрбір жеке жағдайда басқа адамдармен ерекше қатынас орнатады. Сонымен қатар коммуникацияның сипаты мен ерекшеліктері ақпарат беру құралдарымен, тәсілдерімен, коммуникация субъектілерімен, мақсаттарымен және басқа көптеген себептермен анықталады.

Коммуникацияның төмендегі түрлерін атап көрсетуге болады: этника аралық, іскерлік, элеуметтік, халықаралық, тұлғааралық, бұқаралық, мәдениетаралық және басқалары. Аталған түрлердің ішінен бұл еңбекте мәдениетаралық коммуникация қарастырылады.

Мәдениет деген ұғымның түп-тамыры адамның мінез-құлқы мен адам мен қоршаған ортаның (элеуметтік, географиялық, мәдени, өндірістік және т.б.) арасындағы өзара байланысты зерттейтін социология, психология, антропология сияқты ғылымдармен ұштасады. Шын мәнінде адамдардың мәдениеті немесе мәдени ортасы салтанат құрушы физикалық және биологиялық бейімдеу тәсілін көрсетеді. Уақыт өте адамдар өздері меңгерген данышпандық қасиеттерге төселіп алады да, кейінгі ұрпақ оны өз - өзінен түсінікті «өмір шындығы, даусыз ақиқат» ретінде қабылдайды. Бұл - әр кісінің немесе элеуметтік топтың өмірде өткеретін адами болмысының тұрпаты, элеуметтік тәжірибесі, басқаша айтқанда, мәдениет әмбебап және белгілі бір ұлт үшін бағдарламаның айрықша үрдісі ретінде қарастырылады.

Мәдениетке қатысты барлық мәселелер қазіргі уақытта өзекті болып отыр. Біздің еліміз бірнеше жылдар бойы темір перденің артында тұрды. Елімізде шетелге шығуға, басқа халықтармен байланыс орнатуға мүмкіндігі болмады. Халық үшін таныс және түсінікті жалғыз өзінің мәдениеті болды. Бірақ та 1991 жылы өз тәуелсіздігімізді алу арқылы елімізде халықаралық және мәдениетаралық қарым-қатынастар дами бастады. Оның алғашқы баспалдағы білім беретін мекемелерде шет тілдерін меңгерту.

Қазіргі кезде коммуникативті тәсілмен тығыз өзара байланыста арнайы мақсаттар үшін шетел тілін оқытуға мәдениаралық тәсіл дамуда немесе солай аталатын лингвистика саласындағы білімнің мәдениаралық парадигмасы дамуда. Оның компетенттік тәсілмен үйлесуі лингводидактикада оның басқа лингвомәдени қауымына тиістілігін саналық және есепке алу негізінде коммуникация бойынша басқа тілді серіктеспен сөйлеу қатысымын құру қабілеттілігі ретінде түсіндірілетін мәдениаралық құзыреттілік ұғымының пайда болуына алып келді.

Осыған байланысты тек тілдік емес, сондай-ақ түрлі профильді тілдік емес ЖОО-дар студенттерінің мәдениаралық құзыреттілігінің белгілі деңгейін қалыптастыру ең өзекті міндеті тұрады. Тілдік емес ЖОО-дың түлектері басқа мәдениетке тиісті әріптестерімен тікелей қатысымға дайын болу керек. Осындай қатысымның мақсаты – жаңа білімді «өзінді» құру, жалпы мағынасын өндіру. Осылайша түсінуге болатын мәдениаралық қатысымның мақсаты бір тілде олардың тікелей немесе жанама қатысым үрдісіндегі басқа мәдени коммуникант мамандар тіпті шектеулі көлемде де мәдениаралық кедергілердегі осындай қатысым үрдісінде сөзсіз пайда болатын өзіндік жеңіп шығуға, мағынаның мәдени компонентінің қатысушылары үшін жалпы қатысым құруға дайындықсыз қол жетпейді. Мәселен лингводидактикада коммуникативтік және мәдениаралық тәсілдердің мағынасы туралы жалпы қабылданған ұстанымдардың болмауынан шиеленіседі.

Оқыту мақсатын қоюға тікелей әсер көрсете отырып, олар ажырамас өзара байланысына қарамастан дамиды, шетел тілін оқытуға осы екі тәсіл арасында негізді айырмашылық бар, өйткені олар түрлі мақсатты тұжырымдауға шығады деп белгілейді. Коммуникативтік тәсіл мәдениаралық – беймәдени тілдік тұлға, мәдениаралық коммуникант, мәдениаралық мультимәдени тұлға қалыптастырғанда тіл тасымадаушы коммуникативтік құзыреттілік нұсқасы бойынша модельдейтін шеттілдік коммуникативтік құзыреттілікке бағытталған, содай-ақ түрлі оқу ұйымдарында шетел тілін оқыту мақсатын қалыптастыруда. Қандай да бір жағдайда екі құзыреттілікті интеграциялауға ұмтылу байқалады, өйткені олардың өзара байланысын айқын деп есептеуге болады. Оқытудың мақсаттары мен мазмұнында олардың интеграциясы тәсілдерінде және олардың екеуінің құзыреттіліктері, басым бағыттарының көрсетілген түрлерінің арақатынасы туралы сұрақтары, әсіресе тілдік емес ЖОО-дағы студенттердің, үйренушілердің нақты контингентінің талабына сай шешілуі керек. Орта мектептегідей, тілдік емес ЖОО-да шетел тілін оқытудың иегері мақсаты туралы сияқты екінші тілдік тұлғаны қалыптастыру туралы сұрақ қоюды шектеуде ғана болады. Осы шектеулер шеттілділік кәсіби қатысымда болашақ маманның талаптарымен анықталады, ол шеттілдік кәсіби бағытталған тілдік тұлға түсінігін енгізуге рұқсат етеді, соған сәйкес шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілік лайық. Мақала мақсаты – лингвистикалық емес бейінің болашақ маманның шетел тілін оқытудағы мақсаттар құралымыда мәдениетаралық құзыреттілік қандай орын алатынын және ол шеттілдік кәсіби коммуникативтік құзыреттілікпен қалай қатынасатынын белгілеу.

Қорыта келгенде, осындай білім студентте қатысымның мәдени және мәдениаралық аспектілеріне сезгіштігін, конструктивті диалогқа, ой-пікірмен ашық алмасуға, өзін-өзі бақылауға дайындығын, өз ұстанымын қайта қарастыруға, бөтен және өз мәдениетінің мәдениаралық қатысым процесінде үздіксіз рефлексивті ұғынуға қабілеттілігін және өзін-өзі соның өкілі ретінде қалыптастыру керек. Келтірілген білім мәдениаралық құзыреттілік мәнін құрайтын біріктірілген кәсіби біліктер негізін ұсынады. Осындай біліктердің дискрипторларын тілдік емес түлектері үшін бір жағынан, өз мәдениетіне коммуниканттар тиістілігімен туындаған ғылыми-кәсіптік салада қатысым қиындықтарын білуге, түсінуге және жеңуге, екінші жағынан, басқа тіл мемлекеттерінің мәдениетіне; кәсіби қатысымның мәдени және мәдениаралық аспектілерді шығаруға; мәдениеттердің конструктивті диалогын жүргізуге, ойпікірлермен ашық алмасуға; өзін-өзі бақылауды жүргізуге, өз ұстанымдарын қайта қарастыруға, тиімді шешулер табуға, мәдениаралық қатысым процессінде өз мәдениеті сияқты басқа мәдениетті де, және өзін сол мәдениет өкілі ретінде үздіксіз ұғыну; оқылатын тіл мемлекеттерінің мәдениет нормаларына сәйкес өз тәлім-тәрбиесін құру деген біліктерді есептеген лайықты.

Әдебиеттер;

- 1. Терминасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация- М., 2008. -13с*
- 2. Саяси түсіндірме сөздік. – Алматы, 2007. – 243 б.*

3. Мәдениетаралық қарым – қатынас теориясының даму тарихы // http://zhangbyrzhhan.ucoz.ru/publ/stati/lichnye/m_denietaraly_arym_atynas_teorijasyny_damu_tarikhy/13-1-0-28

Белгібаев Д.Т.

*Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.
Dimok212@mail.ru*

ҚАЗІРГІ ӘЛЕМДІК МӘДЕНИЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МОРАЛЬДЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР МЕН НАРЫҚТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫҢ АРАҚАТЫНАСТАРЫ

The article highlights the current state of the global cultural crisis, the features of modern values that have arisen on the basis of technological development, and topical issues of tolerance. At the same time, the main reasons for the formation of a cultural crisis are the importance of common civilizational values.

Біздің еліміз егемендікке ие болғалы бері тәуелсіз, демократиялық, әлеуметтік, құқықтық және азаматтық қоғамы мен нарықтық қатынастары бар мемлекет құру жолында өтпелі дәуірге тән реформаларды жүргізіп келді. Бұл реформалар мемлекет пен қоғамның барлық саяси-әлеуметтік және рухани қырларын тұтастай қамтыды. Осы қоғамдық болмыстың үлкен бір саласы болып табылатын экономикада нарықтық қатынастар батыстық түбірдегі жаңашылдықтың бірі ретінде өмірге енді. Бизнес пен кәсіпкерліктің, ақша мен капиталдың өмірге енуі әлеуметтік және мәдени салада қарама-қайшылықтар тудырды. Бұл, ең алдымен, «индустриялық нарықтың қазанында қайнай қоймаған дәстүрлі ұлттық мәдениеттер үшін» нарықтық құндылықтардың тосындығымен түсіндіріледі. Екіншіден, біздің еліміздегі кәсіпкерлікті дамытудың саяси-құқықтық және идеологиялық негіздері жетілмеген болатын. Бұл мәселе, әрине, бүгінгі әлемде үстемдік етіп отырған батыстық мәдениеттің қалыптасуын, оның либерализм мен утилитаризмге, практицизм мен прагматизмге негізделген дүниетанымдық түбірін пайымдауды қажет етеді және қазіргі өркениеттік құндылықтардың дағдарысы барысында өзінің көкейтестілігімен көзге түседі.

Ғасырлар бойы мораль пайдаға қарсы тұратын сана мен құндылық ретінде сипатталып келді. Әдетте альтруистік (эгоистік немесе өзімшілдікке қарсы өзгешілдік) сипатта болатын қайырымдылық табысқа жете алады ма? Көптеген этикалық әдебиеттерде сынға ұшырайтын утилитаризмді (латынша *utilitas* – пайда, немесе бақытқа жетуде алдыңғы орынға пайдалылық принципін қоятын этикалық доктрина) теріске шығару қаншалықты дұрыс негізделген?

Бұл моральмен біте қайнасып келе жатқан дәстүрлі этикалық тақырып болып саналады. Адамзат тарихында мораль кәдуілгі өмірге оппозиция ретінде, яғни адамның табыс, ләззат, байлық, билік туралы ойлай отырып, өзінің өмірлік қажеттіліктерін өтеу ұмтылысына қарсы құндылықтар мен нормалар жүйесі ретінде түсіндіріліп келеді. Алайда бұл әлемдік этика үшін дәстүрлі тақырып болғанымен, кеңестік әдебиетте жабық тақырып болды. Бұл мәселеге қатысты жазылған аз ғана жұмыстардың өзі классикалық утилитаризм өкілдерінің көзқарастарын, пайдалылық принципіне негізделген XVII ғасырды аяғы мен XIX ғасырдың басындағы ағылшын философтары И. Бентам мен Дж.С. Милльдің этикалық концепцияларын жаппай сынаумен ғана шектелді. [1;54]

Әдетте ғылымда «ізгілік және пайда» мәселелерінің арақатынасында «және» сөзі ажыратушылық мағынада қолданылады: мұнда әлеуметтік-практикалық, жүріс-тұрыстық алшақтықтар ескеріледі. Ал қарапайым әңгімеде бұл екі ұғым синонимдер ретінде пайдаланылады: ізгілік адам бойындағы жақсы қасиеттерді, жағымдылықты, қажеттілікті білдіргенімен, пайда да адамға жақсылық, бақыт әкелетін игілікті білдіреді. Демек, ізгілік те, пайда да қалыпты әлеуметтік құндылықтар ретінде қарапайым кәдуілгі санада

дифференциалданбаған синкреттік күйінде қабылданады. Бұл осы мағынада кейде теория саласына да өтіп кетеді.

Ал философияда болса, құндылықтарды бөліп қарастыру үрдісі айқын аңғарылады. Аристотельдің өзі әртүрлі игіліктерді тізіп шығумен шектеліп қана қоймай, өзінің «Никомах этикасы» еңбегінің негізгі өзегін жай ғана игілік емес (to agaton), ең жоғарғы игілік (to ariston) құрайтындығын айтады [2]. Игіліктердің айырмашылығы мен субординациясы тұрғысында адами әрекеттің әртүрлі қырлары, оның ішінде құндылықтық санада «ізгілік» пен «пайданы» білдіретін моральдық және утилитарлық қырларында қарастырылады. Кәдуілгі тілде «утилитарлық» пайда деген мағынаны білдіреді. Алайда этикалық қырында ол өзге мағынасымен де көрінеді: утилитаризм – пайда принципін бақыттың, көп адамдардың бақытының принципі ретінде алға тартатын этикалық доктрина. Осылайша, нормативтік-этикалық тұрғыда бұл – моральдың альтруистік доктринасы. Және сондықтан да этикалық утилитаризмнің жақтаушылары өз «ілімдерін» тұрмыстық меркантилизм рухында ұғынушыларға және оны моральдық тұрғыда бұрмалағандарға принципалды түрде қарсы шықты [2;89].

Мораль әлеуметтік-утилитаристік қатынастар әлеміне оппозиция ретінде пайда болады. Тарихи тұрғыда әуел бастан ол өзін адамдар арасындағы табиғи ынтымақтастық пен органикалық тұтастықтың жойылуын сезіну ретінде байқалды. Бұл жойылып кеткен тектің тұтастығына деген сағыныш, адамдар арасындағы қарым-қатынастың ашықтығы мен тазалығына, тұтастығына ие болуға деген үміт. Соған сәйкес моральдың императивті адамдар арасындағы бірлік идеясы (бұл кейбір діни және философиялық ілімдерде адамзаттың тұтастығы идеясы формасына ие болады), теңдік пен тұтастық идеясы түрінде көрінеді. Бұл түсініктегі мораль – адамдар арасындағы қатынастарды ұйымдастырудың тәсілі емес, әлеуметтік реттеудің немесе белгілі бір функционалдық белгілерге ие әлеуметтік бақылаудың формасы емес. Бұл – адамдар арасындағы өзара қатынастардың белгілі бір стандарты мен үлгісі. Бұл идеал немесе моральдың стандарты бүкіл адамзат тарихы арқылы өтеді, ал XX ғасырда қиратушы жойқын әлемдік соғыстар мен ядролық қауіп-қатердің нәтижесінде интернационалданды.[3;54]

Моральдың тарихилық тегінен басқа индивидуалдық та көзі бар. Адамдар арасындағы қатынастардың тұтастығының тәжірибесін әрбір адам өркениеттің тарихи шеңберінде өзекті түрде, индивидуальдық тәжірибе ретінде қабылдайды. Әңгіме қандас-туыстық байланыстар да, ең алдымен ана мен нәресте арасындағы қатынастарда болып отыр. Бұл жерде альтруизм мен өзін құрбан ету айқын көрінетін тек ананың балаға қатынасы ғана емес, эгоизммен сипатталатын баланың анаға қатынасы да маңызды. Нәрестенің қажеттіліктері әдетте, ешқандай мүддесіз, балалықпен өтеледі. Атақты психоаналитик Э. Фромм негізгі моральдық стеротиптерді осы үлгіден, осы стандарттан әкеліп шығарады [3;70].

Этиканың адамгершілік және еркіндікті дұрыс пайдалану туралы ілім екендігі белгілі. Қатаң утилитаристік ойлаудың құрсауындағы адамдардың пайымдауынша, қоғам мақсаты тек пайда табу болып табылатын адамдардың әлеуметтік бірлестігі және қоғамдағы әрбір адамның жағдайы оның нені иемденетіндігімен бағаланады. Мұндай қоғамда, әрине, моральға орын жоқ, өйткені мораль көп жағдайда саналы түрде шектелуді талап етеді. Дегенмен этикалық әрекет бүгінгі демократиялық қоғамның өміріне енуге тиіс жаңа гуманизмнің құрамдас бөлігі.

Қоғамдағы ынтымақтастық неғұрлым аз болған сайын экономиканы мемлекеттік және құқықтық реттеуге деген қажеттілік соғұрлым артады. Еркін нарықтық экономика ең алдымен, мемлекеттік заңдар арқылы әлеуметтік қалыпқа түседі. Алайда еркін нарық мен мемлекеттік реттеу арақатынасын ашуда да бірыңғай пікірдің жоқ екендігі белгілі. Бұл туралы жиырмасыншы ғасырда батыс қоғамындағы неолиберализм мен неоконсерватизм күштерінің арасындағы тартысты еске түсірсек те жеткілікті. Бұл өз алдына басқа мәселе. Бізді қызықтыратыны нарықтық құндылықтар мен этика арақатынасы. Өз алдына дербес экономикалық этиканың болуы туралы да пікірталас бар. Дегенмен бұл туралы жазылған

әдебиеттерді түйіндей отырып, ұстанылуға тиіс мынадай негіз құраушы этика-экономикалық нормаларды бөліп көрсетуге болады:

- кез-келген адамгершіліктің ең маңызды алғышарты еркіндік болып табылады; қатаң тәртіп пен тікелей әміршілдік басым тоталитарлық және авторитарлық мемлекеттердің экономикасында адамгершілік болмайды;
- барынша жоғары өнімділік пен пайда табу адамзатты қоршаған ортаны бұзу есебінен іске аспауы тиіс;
- бәсекелестік адамзат қауымдастығының әділетті ержелеріне сүйене отырып жүзеге асырылуы керек;
- еңбектің нәтижесінде табылған игіліктер әркімнің қосқан үлесіне қарай бөлінуі қажет;
- адам техникаға емес, техника адамға қызмет етуі тиіс;
- кәсіпорын ісіне қызметкерлер қатысуының саналы формалары тек еңбекке деген ұмтылысты арттырып қана қоймай жауапкершілік сезімін де ұлғайтады;
- экономика дінмен салыстырғанда моральдық нормаларға емес, материалдық игіліктерді бөлуге бағдар ұстанады, бірақ барлық жерде бұл қоғамдық мүддеге сүйенгендіктен ол сол қоғамда бар моральдық нормаларға бағынуы қажет.

Аталған этика-экономикалық нормалар бүгінгі нарықтық нарықтық қоғамда өзінің өзектілігімен көзге түседі және жиырмасыншы ғасыр адамының құндылықтар жүйесінде алдыңғы орынға көтеріледі. Жалпы жиырмасыншы ғасырдың адамзат өркениеті тарихында алатын орны ерекше. Егер бұл ғасырдың ортасына дейін адамзат тағдыры өзінің бұлыңғыр күндерін бастан кешірсе (екі дүниежүзілік және аймақтық соғыстар, ядролық қатер, тоталитарлық жүйелердің қалыптасуы, аштық, кедейлік, экологиялық және мәдени дағдарыстар), ал ғасырдың соңында бүкіл планетада гуманизмнің принциптері бекітіле бастағаны байқалады. Тоталитарлық эксперименттердің күйреуі, жалпыадамзаттық жербесікті қалыптастыру қажеттілігі, интеграциялық процестердің күшеюі жалпы гуманистік ахуалдың қалыптасуына оң әсерін тигізуде.

Алайда бұл ғасырдың басты үрдісі – техногендік өркениеттің әлемдік таралуы және қарқынды дамуы. Әдетте, постиндустриалды қоғам, ақпараттық өркениет, посткапиталистік қоғам деп түрліше аталатын бұл өркениеттің түрі өзінің өте динамикалық шапшаңдығымен ерекшеленеді. Кейде вестернизация (батыстандыру) деп аталатын бұл процесс өзінің дамуы барысында дәстүрлі қоғамдарға тән құндылықтарды түбірімен трансформацияға ұшыратуда.

Нарықтық шаруашылықтың негізгі белгілері отырықшылық пен қала мәдениетінің, жазудың, меншіктің, мемлекеттің, азаматтық қоғамның алғашқы нышандары пайда бола бастаған ежелгі дүниенің өркениет ошақтарында қалыптаса бастады. Ұзақ эволюциядан өткен бұл қатынастар жаңа заманда Еуропадағы тауар-ақша қатынастары мен машиналы төңкерістің орын алуы нәтижесінде жедел қарқынмен дамып, өткен ғасырда бүкіләлемдік сипат алды.

Индустриялық қоғамның әлеуметтік принциптері социологиялық әдебиеттерде жан-жақты зерттелген, ал осы буржуазиялық қоғамның шаруашылық мәдениеті мен этикасы М. Вебердің еңбектерінде сөз болады. Капитализмнің өсуі ағартушылықтың кең қанат жаюымен, ұлттық мәдениеттердің қалыптасуымен, әлеуметтік-мәдени реттеудің компоненті ретінде азаматтық құқықтың бекітілуі сияқты мәдени өзгерістермен қатар жүрді. Кейінірек ғылыми-техникалық төңкерістің нәтижесінде өндірістік еңбек пен ғылыми білім арасындағы байланыс ерекше күшейе түсті. Бұл этапқа бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін АҚШ, кейінірек 30-50 жылдары Батыс Еуропа, ал 50-60 жылдары Жапония және т.б. Қиыр Шығыс елдері түсті. Ғылыми-техникалық прогресс техниканы жаңа қоғамның негізгі қозғаушы күші ретінде бекітіп, адамның болмысы мен дүниетанымын белгілі дәрежеде өзгерістерге (трансформацияға) ұшыратты. Өндірістік және технологиялық бәсекенің нәтижесінде бұрынғы саяси және мәдени шекаралар бұзылып, қоғамдар арасындағы кеңістіктегі кедергілерді жойып жібере алатын коммуникацияның жаңа құралдары – масс-медия пайда болды. Ал рухани мәдениет бұқаралық сананың индустриясына айналды. [4;90]

Соңғы онжылдықтарда «тұлғалық нарық» деген құбылыс айқын байқалады, ондағы бағалаудың принциптері тауарлы нарықтағымен бірдей: сатудың алдыңғы қатарына тұлға, онан кейін тауар шығарылады. Табыс адамның өзін рынокта қанша жақсыға сата білу қабілетіне бағынышты: оның сыртқы «қорабы» қаншалықты тартымды, қаншалықты ол мықты, сенімді, белсенді, оның отбасы жағдайы қалай, ол қандай клубқа тиесілі, тиімді адамдармен таныстығы бар ма. Адам өзінің өмірі мен бақыты туралы бас қатырмайды, тек өтімді тауарға айналуын ғана ойлайды. Сапалы тауарға ұқсас адам да тұлға базарындағы сәнге сәйкес болуы керек. Ол үшін әрине тұлғаның қай түрінің сұранысы жоғары екендігін білуі тиіс

Қазіргі технотронды жаһандану заманында ұлттық дүниетаным мен төл мәдениетті сақтау, өскелең ұрпақты парасатты да пайымды, білімді де білікті, көргенді де көрегенді етіп тәрбиелеу, олардың дүниетанымын жоғары деңгейге көтеру, қоғамды ілгерілету үдерісінде адами құндылықтық қасиеттерін дамытуға үлкен мән беру, жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар, ұлттық дәстүрлерді де қадірлейтін тұлғалар қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселелердің бірі және гуманистік дүниетанымның әлеуметтік-мәдени негіздерін білдіреді. Оның негізінде адамның мүмкіншілігінің шексіздігіне және өзін-өзі рухани дамыту қабілетіне деген сенімі мен ерік бостандығын, абыройын қорғау, адамның бақытқа жету жолындағы құқығы мен оның барлық сұраныстарын қамтамасыз ететін қоғамның түпкілікті мақсаты мен мұраты жатады.

Әдебиеттер:

- 1. Ғабитов Т.Х., Затов Қ.Ә. Қазақ мәдениетінің рухани кеңістігі. Алматы: әл-Фараби ат. ҚазҰУ, 2013-120б*
- 2. Милль Дж.С. Утилитаризм. О свободе. - М., 1966.-108б*
- 3. Фромм Э. Ситуация человека - ключ к гуманистическому психоанализу // Проблемы человека в западной философии. М., 1988.-170б*
- 4. Рожков С. Процесс глобализации и национальные экономики. М., 2000. -200б*

Гинаятова А.А., Тауманова К.Д.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
aizhan_jan.94@mail.ru*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАР ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШАРТТАРЫ

The article discusses the features of the psychological relationship of preschool children, the relationship between parents and children, the characteristics of the child's personality in the game process, the classification of forms of interaction with adults.

Қазақстан Республикасында Елбасының алдыңғы және соңғы жолдауларында адами капиталды дамытуға, рухани жаңғыру мен ғылыми-техникалық жаңалықтарды меңгеруге ерекше көңіл бөлініп отыр. Дамыған 30 елдің қатарына қосылу стратегиялық мақсатымызға сәйкес қазақстандық жаңарған қоғам жастарының бойында қарым-қатынас мәдениетінің сапалық деңгейін көтеріп, рухани-адамгершілік түсініктері мен ұғымдарын тәрбиелеуді білім беру мекемелері міндет етіп қойып отыр. Осы мәселе шешімі отбасынан, содан соң балабақшадан бастау алады. Міне, сондықтан мектепке дейінгі білім ұйымдарының түпкі стратегиялық нысанасы мүлде жаңаша, шығармашылық тұрғыдан ойлай алатын, танымдық мәдениеті биік адамдардың жаңа легін, дүниеге адами қарым-қатынас тұрғыдан жоғары жауапкершілікпен қарай білетін, мәдениеті жоғары ұрпақты қалыптастыру болып табылады.

Қарым-қатынас – адам дүниетанымы мен сана-сезімін жетілдірудің ерекше жолы. Ұлттық құндылықтарға негізделген қарым-қатынас мәдениеті адамның саналы көзқарасын, ізгілікті іспен айналысуына, рухани-адамгершілік құндылықтарының қалыптасуына, теңгерілген іс-әрекет жасауына мүмкіндік береді.

Қарым-қатынас мәселесі педагогика мен психологияның теориясында кеңінен зерттеліп жүрген мәселелердің бірі. Әр халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі сан ғасырға созылған өзіндік тарихи тағлымы, ой-пікірлері бар болғандықтан, қарым-қатынас тәрбиесі туралы тұжырымдар философ, тарихшы, этнограф, психолог, педагог ғалымдардың еңбектерінде кең көрініс тапқан. Оның көзі ежелгі Орхон-Енисей жазбаларынан бастау алып, аты аңызға айналған кемеңгер ойшылы Қорқыт атаның, Аристотельден кейін тарихта «Әлемнің екінші Ұстазы» атанған данышпан, ойшыл әл-Фарабидің және одан кейінгі ғұламалардың (Ж. Баласағұн, Қ. Яссауи, М. Қашқари, А. Иүгінеки □1, 2, 3□), XII-XIX ғасырда өмір сүрген ақын-жыраулардың (Асанқайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалкиіз, Жиенбет, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жырау, Махамбет, Майлықожа □4□ т.б.) жастарға тәрбиесі туралы мұраларынан бастау алады.

Рухани-адамгершілік құндылықтарына негізделген қарым-қатынас шарттары қазақ зиялыларының еңбектерінде де сөз болған, әсіресе, XIX ғ. екінші жартысында Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев, А. Байтұрсынов, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев еңбектерінде көрініс тапты.

Дегенмен, мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық шарттарын теориялық, әдістемелік қамтамасыз ету жөніндегі еңбектер жеткіліксіз. Мектепке дейінгі білім ұйымдарында қарым-қатынас құндылықтарын қалыптастыру қажеттілігі мен қарым-қатынастың әлеуметтік-психологиялық шарттарын жасап, оларды жүзеге асыру арасында қайшылықтар туындайды. Айтылған мәселемагистрлік жұмыс тақырыбын “Мектеп жасына дейінгі балалар қарым-қатынасын қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық шарттары” деп атауыма негіз болды. Осыған орай келесі мақсат пен міндеттер анықталды.

Қарым-қатынас біріншіден, біріккен іс-әрекетте пайда болатын адамдар арасында байланыс орнату және оны дамыту процесі болса, екіншіден, тұлғалардың бірлескен іс-әрекетте қажеттіліктен пайда болған өзара белгі құралдарымен жүзеге асатын күйі, мінез-құлқы.

екіншіден, тұлғалардың бірлескен іс-әрекетте қажеттіліктен пайда болған өзара белгі құралдарымен жүзеге асатын күйі, мінез-құлқы

үшіншіден, топтар арасындағы, топтар мен ұйымдардағы әріптестер, әрекет субъектілері арасындағы аппарат алмасу:

төртіншіден, бірлескен міндеттерді шешу процесіндегі адамдардың бірін - бірі қабылдауы мен түсінуі

Мектеп жасына дейінгі кезеңдегі «бала-бала» жүйесі В.С. Мухина еңбектерінде сипатталынады. Ғалым баланың басқа балалармен қарым-қатынас құруы оның психикалық дамуына жағдай жасайтынын тағайындайды. Онда негізгі 3 жағдай баса көрсетіледі:

1. Баланың балалар тобымен қарым-қатынас құруында ерекше, ересектермен жасалған қарым-қатынастан айрықша қатынас тағайындалады;
2. «Бала-бала» жүйесінде ғана кейбір іс-әрекет түрлерін меңгеруге болады, яғни балалар топпен ғана ересек адамдардың қатынасын бірлесіп қайта жаңғырта алады.
3. Балалар тобында мінез-құлық, жүріс-тұрыс нормалары мен адамгершілік қасиеттерді қолданып, жаттығуға мүмкін болады.

А.С. Золотнякованың пікірінше, қарым -қатынас – бұл әлеуметтік және тұлғаға бағытталған процесс, мұнда жеке тұлғалық қатынастармен қатар, құқықтық құндылық шарттары жүзеге асады.

Л.С. Выготский , Б.Н. Ананьев еңбектерінде қарым-қатынасты өмір әрекетінің бір формасы, адам дамуының әлеуметтік жағдайы, жеке адамның қалыптасуының түрткісі, - деп қарастырылады.

Қазақтың көрнекті ғалымы, профессор Қ.Жарықбаев қарым-қатынас туралы былай деген: «қарым - қатынас - адам іс - әрекетінің аса ауқымды саласы, өмір сүру, тыныс тіршіліктің негізгі арқауын білдіретін ұғым. Адамға ауа, тамақ, киім, баспана қандай қажет болса, айналасындағылармен қарым-қатынаста болу да аса маңызды». Сондықтан қарым-қатынас тіршіліктің барлық кезеңінде адам үшін маңызды орын алады.

Х.Т. Шерьяданова мектеп жасына дейінгі балалардың ойын әрекетінде ересектер мен бала арасындағы қатынасқа құрымдылық-логикалық тұрғыдан еңбектерінде қарастырылған. Сонымен баланың басқа балалармен қарым-қатынас құруында әрбір баланың ересектермен байланыс жасауындағы психологиялық жас ерекшеліктері айқын көрінетіндігін ескертеді

Қарым-қатынас психологиясы адамдар мен топтардың әлеуметтік мінез-құлықтарының заңдылықтарын зерттейтін ғылым. Қарым-қатынас психологиясы – мінез-құлыққа әлеуметтік ықпал етудің тиімді тәсілдері мен технологияларының жиынтығы. Адам өмірін қарым-қатынассыз елестету мүмкін емес.

Қарым-қатынастың негізгі бағыт-бағдарлары:

1. «Мен - Басқа» жүйесіндегі арақатынас. Қарым-қатынас барысында пайда болатын тұлға аралық қатынастарды танып білу, адамдардың бірін-бірі тану мен түсіну механизмдерін зерттеу, олардың ортақ қызметін ұйымдастыру тәсілін анықтау, бір адамның екінші адамға ықпал етуінің жолдары мен мүмкіндіктерін айқындау.

2. «Топ - Мен» жүйесіндегі арақатынас. Өртүрлі әлеуметтік жағдайлардың адамның мінез-құлқы мен тұлғалық ерекшеліктеріне ықпалын зерттеу. Адамның әлеуметтік ұстанымдары, әлеуметтік көзқарастары, топ және қоғам адамның тұлғасын қандай жолдармен қалыптастырады және өзгертеді? Әлеуметтену – даму барысында әлеуметтік құндылықтарды, нормаларды әр адамның өз бойына сіңіру үрдісі.

3. «Мен – Топ». Жеке адамның әлеуметтік жағдайларға, қоршаған ортаға жасаған белсенді ықпалы. Әрбір адам өз өмірінің, өз әлеуметтік байланыстарының қожасы, басқа адамдармен қарым-қатынастағы ролдері мен орындарының жасаушысы ретінде қарастырылады.

Балалар қарым-қатынасын қалыптастыру - олардың өз мінез-құлқын басқаруы, басқалармен тіл табысуы және алдына қойған мақсатына жетудің тиімді жолын табуы. Қарым-қатынастың қалыптасу деңгейін, оның сапасын өлшеп көрсету өте қиын. Өйткені тек қана өмірлік, тәжірибелік мәселелердің тиімді шешілуі қарым-қатынасқа қатынасқан барлық субъектілерді қанағаттандыруы мүмкін. Сондықтан әлеуметтік-психологиялық шарттарды гуманистік, адамгершілікті сақтау негізінде, басқаларға психологиялық қысым, зорлық көрсетпей жүзеге асырғанда ғана қарым-қатынастың қалыптасқаны анық байқалады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың қарым-қатынасын қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық шарттары мыналар:

- отбасылық қарым-қатынас ортасын жасау;
- тілді дамыту ортасын жасау;
- педагогикалық қарым-қатынас ортасын жасау.

Қарым-қатынас іс-әрекет түрі ретінде дамиды. Мектеп жасына дейінгі балалар қарым-қатынасы жанашырлық және адами, жеке пиғылмен санасу қажеттілігімен ерекшеленеді. Қарым-қатынас қосымша жағдайларға байланыссыз болып, баланың таңдау мүмкіншіліктері пайда бола бастайды. Бұл жаста жеке тұлғаның дамуы мен әлеуметтенуі жаңа білімге деген құштарлық сияқты жаңа қасиеттер туындайды. Басқаша айтқанда, баланың жеке басының барлық аспектілері қалыптасады: интеллектуалдық, моральдық, эмоциялық және әрекеттік-практикалық. Психологтар Л.С. Выготский және А.В. Запорожец бірнеше рет мектепалды жасындағы балалар ситуациялық мінез-құлықтан әлеуметтік нормалар мен талаптарға бағынатын іс-әрекетке өтетіндерін мәлімдеді.

Бұл кезде танымдық қарым-қатынастардың алдына адами араласуға деген қызығушылық алдыға шығады. Осы жастағы балалар ересектерге не ұнайтынын, не ұнамайтынын саналы түрде біледі және өзінің іс-әрекеттері мен жеке тұлғалық қасиеттерін дұрыс бағалай алады. Мектепке дейінгі жастағы балалар өздерін құрметтейді. Оның мазмұны ұжымда орныққан

мінез-құлық стандарттарын орындауға бағытталған. Жалпы мектепке дейінгі балаларда өзін-өзі бағалау жоғары, бұл оған күмән мен қорқынышсыз мектепте дайындыққа қажетті жаңа әрекеттерді меңгеруге көмектеседі.

Қарым-қатынас - адамның тіршілік бейнесі. Ол - адамның дүние тануында, мәдени өмірінде, тұрмыс салтында күнделікті қажеттіліктерін қанағаттандырудағы адамға тән табиғи қасиет. Қарым-қатынас - адам дамуының қайнар көзі. Ол - бірлескен іс-әрекеттегі адамдар арасындағы ақпарат алмасу, байланыс орнату және оны шешу процесі. Қарым-қатынас - баланың қабілетін, дүниетанымын, рухани-адамгершілік құндылықтарын қалыптастырудың жолы.

Әдебиеттер:

- 1. Титаренко А.И. Нравственные основы общения. - Москва, Знание 1979. - 64 с.*
- 2. Толстых А. В. Взрослые и дети. Парадоксы общения / А.В. Толстых. - М.: Педагогика, 2016. - 128 с.*
- 3. Жарықбаев Қ. Психология негіздері. - Алматы: «Эверо», 2005.*
- 4. Шерьязданова Х.Т. Психолог в детском саду: Учебное пособие. Алмаза ты: Рауан, 1997. – 56 с.*
- 5. Шерьязданова Х.Т. Учите детей общению. Книга для воспитателей детских садов Алма-Ата: Рауан, 1992. -112 с.*
- 6. Елеусізова С. Қарым-қатынас психологиясы. - Алматы: Рауан, 1995.*

Джиеналиев Е.К.

*ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, г.Нур-Султан
erlan.77@inbox.ru*

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАЗАХСТАНЕ В XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКА

This article is devoted to the problem of economic, social, cultural adaptation of Russians, Ukrainians, Germans and other ethnic groups in Kazakhstan in the 19th and early 20th centuries, during the resettlement policy of tsarism. This topic was relevant for A. Baitursynov and other representatives of the Alash intelligentsia

Одной из главных проблем, которая в начале XX века волновала алашскую национальную интеллигенцию была активная переселенческая политика царизма. А. Байтұрсынұв и его соратники видели в этом не только подрыв традиционного хозяйства кочевников, но и непосредственную угрозу самому существованию народа. Наряду с осуждением переселенческой политики алашская интеллигенция активно исследовала этнодемографические процессы в Казахстане.

Разные области Казахстана в тот период различались по этническому составу. Например, в Западном Казахстане в области Оренбургских казахов, Букеевской Орде, Уральском казачьем войске, кроме казахов проживали представители других национальностей: русские, татары, калмыки, армяне, башкиры, туркмены, узбеки, евреи, выходцы из стран Европы и другие. В области Сибирских казахов проживали русские, а также поляки, татары, башкиры, узбеки, кыргызы и др. Стремясь придать переселенческому движению организованный характер, 13 июля 1889 года правительство России приняло специальное положение «О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казённые земли и о порядке причисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежние времена». Конкретно определялись районы переселения в Семиреченской, Акмолинской, и Семипалатинской областях. В 1891 и 1892 годах это положение распространилось на Тургайскую и Уральскую области. Переселение

крестьян из России сопровождалось изъятием земель у казахов. За период с 1885 по 1893 годы в Акмолинской и Семипалатинской областях было изъято у казахских шаруа 284 843 десятины пахотной земли. Особенно большой поток переселенцев шёл в Семиреченскую область. За период с 1868 по 1880 годы сюда переселилось 3324 семьи, в связи с чем в 1891 году министерство внутренних дел закрыло Семиречье для переселенцев до особого распоряжения.

В результате переселенческой политики в 1897 году в Степном крае доля русского населения составляла 20%, казахского – 77%, прочего, куда входили все остальные народы – 3%. В Туркестанском крае эти показатели выглядели следующим образом: русское переселенческое население – 3.7%, «коренное инородческое» - 94.4%, «прочее пришлое» - 1,9%. А в целом по Казахстану это показатели были таковы: переселенческое население к концу XIX века составляло – 11.9%, коренное – 85.7%, прочее – 2,4%. Как видно из приведённых данных, особенно сильному заселению переселенцев подвергался Степной край, где доля этой категории населения достигла 20%. 9 февраля 1897 года была проведена первая всеобщая перепись населения Российской империи, она охватила всю территорию Казахстана. На основе всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года, на территории Казахстана можно выделить три наиболее крупные этнические группы: казахи составили 74-78% населения, русские - 10-13%, украинцы - 1-2% [1].

В целом же национальный состав населения Казахстана выглядел следующим образом: из общей численности 4 млн. 147 тыс. чел., казахи составили 3 млн. 392 тыс. чел., русские 454 тыс. чел. и представители других национальностей – 300 тыс. чел., например, в Казахстане проживало 55 тыс. татар, 55 тыс. уйгуров (таранчи), 30 тыс. узбеков (сартов), 15 тыс. дунган, 10,5 тыс. мордвы. Переселение казаков и крестьян привело к большому притоку переселенцев в Казахстан из Европейской и Сибирской частей Российской империи. Так, в 1897 г. численность русских составила в Акмолинской и Уральской областях в среднем 25% их населения [2]. Это было следствием системной переселенческой политики. В результате на территории Казахстана сложилось полиэтничное население.

Формирование полиэтничного населения также связано с переселением дунган и уйгуров из Кульджинского края Цинской империи. Их миграция в Семиречье и Северный Кыргызстан происходило в 1881-1883 годах. Всего сюда переехало 45 тысяч уйгуров (таранчи) и 5 тысяч дунган. Они расселились в долинах рек Усек, Чарын, Чилик, Талгар, Были организованы Жаркентская, Аккентская, Аксу-Чарынская, Малыбаевская, Кураминская и Карасуская волости. По переписи 1897 число переселенцев составляло: дунган- 14130, уйгуров – 55999 человек [3].

В освоении Казахстана Российской империей использовались не только такие рычаги, как казачья военная и крестьянско-переселенческая политика, но и такой фактор как иностранная иммиграция [4].

Как известно по переписи 1897 года «прочее пришлое» население, куда входили иммигранты, составляли в Степном крае – 3%, в Туркестанском крае – 1,9%, а в подготовительных материалах второй переписи Российской империи на 1 января 1917 года эти показатели уже составляли соответственно 4,3 и 3,3% [275].

Таким образом, освоение территории Казахстана со стороны Российской империи происходило не только русскими и украинскими переселенцами, но и иностранцами - иммигрантами. Так, военный губернатор Семиреченской области Г. Колпаковский 9 января 1869 года распорядился: «Не упустительно составлять и доставлять по принадлежности ведомости об иностранцах, принявших русское подданство» [5].

Одновременно с процессом переселения происходил процесс адаптации пришлого населения. В области животноводства, за долгое время его существования, сложились многие общие и местные традиции, касающиеся пород скота и ухода за ним, хранения и первичной переработки получаемых продуктов и т.д. Здесь в Казахстане русские переселенцы вынуждены были заниматься коневодством, обучаясь этому у казахов. Без доброго коня в ту пору хозяйствовать было невозможно. Отсутствие коня или наличие одной или нескольких лошадей

определяло жизнеспособность и мощь хозяйства, поскольку лошадь была необходима и для сельскохозяйственных работ, и как фактически единственное транспортное средство. Основным занятием казахов, до начала коллективизации, оставалось кочевое скотоводство. Жизнеспособность экстенсивного скотоводства обращала на себя внимание не только казаков, но и переселившихся в Казахстан крестьян. «Нельзя удивляться, что русские поселяне, видя перед собою успех скотоводства у кочевых племен, – писал в середине XIX в. Ю.А. Гагемейстер, – не заготавливающих сухого корма для стад своих, не имеющих хлебов и укрывающихся от вьюг только в камышах, лесах и ущельях, сами более помышляют о количестве скота, чем о лучшем его приросте. Оттого довольствуются они устройством холодных хлебов, которыми скотина защищается только от буранов» [6].

Здесь Гагемейстер имел в виду опыт скотоводческого хозяйства казахов – содержание скота на подножном корму в зимних условиях, применяемый в переселенческом хозяйстве степных районов, где русское население тесно общалось с казаками и имело возможность ознакомиться с их хозяйством. Русские крестьяне осваивали опыт в выборе удобных зимовок, с небольшим снежным покровом, защищенных от буранов; взаимовлияние казахского и русского населения проявлялось и в быту [7].

В степных районах и русские крестьяне также стали пастись свой скот зимой на подножном корму, когда не хватало сараев и сена для стойлового содержания большого количества скота; только в лесостепной зоне держали его в хлевах, кормили сеном и мелко изрубленной соломой, посыпанной мукой. Летом же крестьянский скот ходил на примыкавших к селениям покотинах, отделенных от пашен изгородями; осенью после уборки хлеба его выпускали на луг и поля. Во время весенней пахоты скот также пасли на подножном корму. Царской администрацией была создана комиссия, которая удостоверилась на месте, что в казахской степи, за отделением из нее округов отошедших в состав Семиреченской области, только Кокчетавский, часть Атбасарского и Семипалатинский округа представляют выгодные условия для земледелия; остальная же степь, за редким исключением, единственно удобна для скотоводства. Лучшим доказательством тому было то, что казаки бросали земледелие и стали заниматься скотоводством, торговлей и мелкой промышленностью. Воздействие кочевой культуры казахов на пришлое русское население отмечал Н.М. Ядринцев, который утверждал, что «Заимствование инородной культуры, обычаев и языка русскими на востоке составляет несомненный факт» [8].

Немцы, переселившиеся в Казахстан в конце XIX – начале XX в., принесли с собой не только традиции германских земель, выходцами из которых являлись их предки, но и умения, хозяйственные навыки, сформировавшиеся в европейских немецких колониях Российской Империи. Пашенное земледелие и животноводство составляли основу традиционного хозяйства немцев. Главной земледельческой культурой немцев в Степном крае и Туркестане являлась пшеница, а также овес, просо, ячмень, картофель, бобовые, репе – кукуруза, лен и бахчевые. В Туркестане немцы пытались выращивать горчицу, анис и сладкий сорго. И если в южных регионах (например, в Аулиеатинском или Чимкентском уездах Сыр-Дарьинской области Туркестанского края) климатические условия позволяли немцам эффективно заниматься земледелием и на неорошаемых землях, то в Степном крае им приходилось сложнее. Достаточно суровые природно-климатические условия степной зоны (холодные зимы, частые засухи в летний период), острый вопрос с водоснабжением (орошением), нехватка земель для пастбищ, сенокосов, водопоев для скота – эти и другие проблемы значительно осложняли адаптацию хозяйства и хозяйственных занятий немцев к новым условиям проживания. Тем не менее, уже через 10-15 лет после переселения немецкие хозяйства окрепли, стали образцовыми и доходными в регионах: «...с присущей любовью к труду в короткое время немцам удалось организовать прекрасное культурное зерновоскотоводческое хозяйство и вместе с тем оживить унылый ландшафт степи своими чудными садами-колониями. Жилые и хозяйственные постройки здесь буквально утопают в зелени...многие из них развели фруктовые и ягодные сады. В немецких поселках и Туркестана, и Степного края немцы занимались не только

разведением крупного рогатого скота, свиноводством и овцеводством, они также проводили большую племенную работу, выводили новые породы КРС и лошадей. В начале XX в. в меннонитских колониях Таласской долины была выведена аулиеатинская порода крупного рогатого скота и улучшена порода лошадей. По данным сельскохозяйственной переписи 1916 г. в Павлодарском уезде в лютеранском п. Розовка насчитывалось 777 голов скота, из них 228 – лошадей, 218 – КРС, 29 – овец, 302 – свиньи, а в меннонитском поселке Равнопольское – 493 голов скота, из них 178 – лошадей, 144 – КРС, 4 – козы и 167 – свиней. Если первоначально животноводство в хозяйствах немцев играло вспомогательную роль, как и различные ремесла, то к середине 1920-х гг. в некоторых хозяйствах немцев Семипалатинской области, в частности в п. Мариенбург Бель-Агачского района, соотношение между зерновым хозяйством и животноводческим в процентах составляло 65 и 35% соответственно; в поселке были представлены немецкая, полукровно-немецкая и местная породы крупного рогатого скота. В южных регионах Казахстана разведение лошадей и крупного рогатого скота стало иметь для многих немцев самостоятельное хозяйственное значение: «..у некоторых зажиточных крестьян, как Корнелиуса Янца-старшего, Аарона Дика и Корнелиуса Валла имелись значительные стада породистых лошадей верхового типа...улучшенный скот продавался по всей Сырдарьинской области и за ее пределами...» [8].

Немецкие крестьяне занимались мелким ремесленным производством и промыслами. Во многих поселках были кузницы, столярные мастерские, мельницы. В начале XX в., как в северо-восточных, так и южных регионах Казахстана, помимо изготовления молочных продуктов в домашнем подворье, у немцев существовали потребительские кооперативы, занимавшиеся переработкой молока и изготовлением масла, различных видов сыра и пр. Например, в 1909 г. в с. Романовка был открыт единственный в Туркестанском крае маслозавод, где имелось и сыроваренное отделение. В 1912 г. в немецких колониях Аулиеатинского уезда Сыр-Дарьинской области действовало 4 сыроваренных и 6 маслобойных заведений кустарного типа; в первой половине 1920-х гг. в меннонитских селах Павлодарского уезда были созданы различные формы кооперации, которые в том числе занимались переработкой мясомолочной продукции и изготовлением масла, сыра, колбас [9].

Но несомненно первый опыт адаптации принадлежит казакам. Казачество на территории Казахстана Русское казачество на территории Казахстана складывалось в течение нескольких веков и состояло из нескольких территориальных групп, представлявших собой отдельные казачьи войска и отличавшихся по ряду организационных, хозяйственных и бытовых особенностей. Уральские, Оренбургские, Сибирские, Семиреченские казачьи войска были одной из основ политического, военного, хозяйственно-экономического и социокультурного присутствия России в Средней Азии вообще и в Казахстане, в частности. Уральские, оренбургские, сибирские и семиреченские казаки непосредственно соприкасались с местным казахским населением, входили с ними в сложную систему отношений. Несмотря на частые конфликты и стычки, были и мирные и взаимовыгодные контакты, сопровождавшимися торговлей, обменом, заимствованием технологий, культурных и хозяйственных навыков, а порой - натянутыми и враждебными, сопровождавшимися борьбой за земельные ресурсы, военными столкновениями, грабежами. Но при всей сложности взаимоотношений в отдельные моменты нашей истории казаки являли собой яркий пример гибкости и последовательности в сфере межэтнического общения. Казаки, жившие сначала на окраинах казахской степи, а впоследствии переселившись и в саму степь, при длительном совместном проживании с казахами, в силу численного превосходства иноэтнических соседей, ознакомившись с их домашним бытом, кочевым образом жизни и языком, сближались с казахами. Они находили точки соприкосновения с коренным населением, адаптировались к ним и сосуществовали, вольно или невольно интегрируясь с казахским населением на основе взаимодействия и взаимовлияния. Проживавшее в окружении казахов казачье население проявляло высокие коммуникативные способности [10].

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

А.Байтұрсынов и его соратники, несмотря на осуждение колониальной политики царизма, уважительно относились ко всем этносам, придавали большое значение их адаптации среди казахов. Межэтническое согласие они считали залогом благополучного существования автономии Алаш-Орда. Эти идеи являются актуальными и в независимом Казахстане.

Литература:

- 1. Поурездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям. М., 1923, с. 2 - 213.*
- 2. Козина В.В. Демографическая история Казахстана: Учеб. пос. - Караганда: Изд-во КарГУ, 2007, с. 31-32*
- 3. История Казахстана: народы и культуры: Учеб. пособие / Маса-И90 нов Н.Э. и др.- Алматы: Дайк-Пресс, 2000, с. 230-235*
- 4. Центральный Государственный архив Республики Казахстан. (ЦГА РК) ф. 723, оп. 1, д. 1, л. 60, 68, об. 69.*
- 5. ЦГА РК. ф. 44, оп. 1, д. 49308, л. 1, 1 об.*
- 6. ЦГА РК, ф. 64, оп. 1. д. 5963. 277. ЦГА РК, ф. 44, оп. 4, д. 18, л. 60. 278. ЦГА РК. л. 9, 6, 13. 279. Там же, л. 12, 21 об. 280. Там же, л. 19. 281. Там же, л.д. 48. л. 3. 282. Там же, д. 670, л. 186. 283. Там же, ф. 15, оп. 1, д. 1779 284. Там же, 2, 3, 3 об., 4, 4 об., 6, 6 об. 285. История Казахстана с древнейших времён до наших дней. В 5 томах. Т. 3. Атамура, Алматы, 2000. с. 591, 592. 286. Там же, с. 567, 569, 570.*
- 7. Раздыков С.З. Русские Казахстана Астана 2016. с. 172-174*
- 8. Ядринцев Н.М. Значение кочевого быта в истории человеческой культуры // Сибирские инородцы, их быт и современное положение. – СПб., 1891. – с. 243-264.*
- 9. Кригер В. Э. Социально – экономическое развитие немецкой переселенческой деревни Казахстана (дореволюционный период): автореф. дисс....канд. ист. наук. Алма-Ата,1991, С.10.*
- 10. Каженова Г.Т. Казачество в современной истории Казахстана. // Вестник КарГУ. Серия «История, философия», 2012. – № 3(67). – С. 21-27.*

Егінберлі Г.

Ғылыми жетекшісі: б.б. магистрі, аға оқытушы, Аубакирова А.М.

ҚазҰҚПУ, Алматы қ.

eginberligulbagida@gmail.com

ЖАЗУШЫ С.ТӘНЕКЕЕВТІҢ «ҚАРҚАРА-АЛБАН КӨТЕРІЛІСІ» ЕҢБЕГІНДЕГІ «ОТАН» КОНЦЕПТІСІ

This article considers the issue of language expression of the concept of "Otan" in the work of the writer S. Tanekeev "Karkara-Alban uprising". The concept of "Otan", which includes a person's feelings about the place of birth, the environment in which he grew up, is given by the concepts of "native country", "native land", "home", "family", "village".

Қазіргі қазақ тілі ғылымында терең зерттеулер жүргізіліп жатқан салалардың бірі – когнитивтік лингвистика. Бұл саланың негізгі зерттеу объектісі – концепт. Жалпы, «концепт» ұғымы философиялық категория ретінде қарастырылады. Бұл орайда орыс ғалымы Ю.В. Суржанскаяның пікірін өте орынды деп санаймыз. Зерттеуші: ортағасырлық философтардың концептіні алуан түрлі мәндерді қамтитын феномен деп түсінуі концепт идеясының қазіргі түсінігіне өте жақын, дей келе, концепт дегеніміз – жай ғана айтылған немесе жазылған сөз

емес, ол белгілі бір сөздердің біздің түсінігіміздегі мәндері, сол сөздермен байланысты есімізде сақталып қалған жағдаяттар, әсерлер, сол сөзден келіп шығатын немесе сол сөзбен білдірілетін құндылықтар болып табылады, деген тұжырым жасайды [1].

Ал тіл білімі саласында осы идеяны ұсынған тұңғыш адам – Вильгельм фон Гумбольдт: материалдық және рухани мәдениет тілге әсер етеді, яғни кез-келген мәдениетте ұлттық нышандардың көрініс табуы тіл жүйесінен айқын аңғарылады. Демек, тіл – адам мен қоршаған ортаны жалғастырушы дәнекер, себебі халықтың рухы мен мәдениетінің белгісі тіл арқылы белгілі болады, деп атап көрсеткен [2]. Осылайша лингвистикада менталды бірліктерді, яғни концептілерді терең зерттеу бастау алды. Орыс тіл білімінде «концепт» терминін алғаш рет ғылыми айналымға енгізген – XX ғасырдың философ-ғалымы С.А.Аскольдов (Алексеев) болды [3].

«Концепт» ұғымын толығырақ былайша түсіндіруге болады: «Концепт – әлемнің шындық немесе қияли негізін көрсетуші ұжымдық сананың қозғалысын айқындайтын бірлік. Адамзат өзін қоршаған шындықты, әлемдегі сан алуан құбылыстар мен олардың сапа-қасиетін сезім мүшелері арқылы сіңіріп, санамен түйсініп қана қоймайды, оған жауап қайырады, ақпаратты өзінше жаңғыртып, жаңа сапада қайта жасауға саналы-санасыз күйде талпыныс жасайды, өңдейді, қорытады, елеп-екшейді, баға береді, тәжірибеде қолданады, бұлардың тұтас көрінісі ретінде дүниенің тілдік бейнесі жасалады» [4].

Бұл орайда концепт пен ұғым – бір нәрсе емес, олардың әрқайсысының өзіндік айырмашылықтары бар екендігіне назар аудару қажет: ұғымда белгілі бір заттың не құбылыстың мәнді, маңызды белгілері қамтылады, ал концепт оның мәнді емес қасиеттерін де қамтиды. Осыдан келіп, концепт құрылымының шеңбері ұғым құрылымына қарағанда кең екенін пайымдаймыз. Нақтырақ айтқанда, концептіде адамның дүниетанымы, яғни қоршаған әлемнен алған танымы, әсері, одан туындаған эмоциялары, ойы және оған берген жағымды немесе жағымсыз бағасы көрініс табады.

Әлемдік лингвистикада, яғни алыс-жақын шетел ғалымдары мен отандық зерттеушілердің еңбектерінде концепт туралы, когнитология мен концептологияның бағыттары, когнитивтік талдаудың негізгі әдіс-тәсілдері туралы түрлі ой-тұжырымдар қамтылған. Атап айтсақ: Н.Хомский, А.Вежбицкая, Н.Арутюнова, ДЖ.Лакофф, Г.Филлмор, Ю.Апресян, В.Маслова, Ю.Караулов, Е. Кубрякова және т.б ғалымдардың еңбектерінде осы мәселелер қарастырылған. Қазақ тіл білімінде концепт төңірегінде ой қозғаған немесе нақты бір концептілерді зерттеген А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, Э.Сүлейменова, Ж.Манкеева, А.Ислам, Қ.Жаманбаева т.с.с. көптеген ғалымдарды атап айтуға болады.

Концепт кез келген халыққа тән әлемнің тілдік бейнесін айқындайды. Және де әрбір халықтың, адамдар тобының, қала берді әрбір адамның философиялық ой-толғамдарына, тарихына, психологиясына, менталитетіне қарай өзіндік концептосферасы қалыптасады. Осыдан келіп, лингвистикада тұтастай ұлттың не белгілі бір тарихи дәуірде өмір сүрген немесе қандай да бір жазушы суреттеген белгілі бір адамдар тобының, сондай-ақ жекелеген кейіпкерлердің ой-санасындағы концептілерді зерттеу бағыты қалыптасты. Біз де осы үрдісті жалғастырып, XX ғасырдағы Қазақстанның тарихында өзіндік орын алған қоғам қайраткері, жазушы Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің «Қарқара-Албан көтерілісі» [5] тақырыбына жазған тарихи зерттеуіндегі «Отан» концептісін зерттеуді ұйғардық.

«Қарқара-Албан көтерілісі» кітабында қазақ халқының 1916 жылы Ресейдің патша үкіметіне қарсы көтерілістерінің бірі – Жәмеңке, Ұзақ т.б. батырлардың бастамасымен Алматы облысындағы Қарқара ауылы төңірегінде орын алған бас көтеруіне толық сипаттама әрі тарихи баға берілген. Еңбекте нақты сілтемелер берілмегенімен, мұрағат құжаттары келтірілген, сондықтан оны толыққанды тарихи зерттеу деп айтуға болады деген пікірдеміз.

Қалың қара қазақ өкілдері өз елін, өз жерін «Отан» деп ұлықтап, қорғау мақсатында өз заманында ықпалы күшті болып тұрған орыс патшасы үкіметіне қаһармандықпен қарсы тұрған. Сол себепті осы еңбектегі «Отан» концептісінің құрылымын талдап қарастыруды жөн көрдік.

Бұл орайда алдымен «Отан» сөзінің түсіндірме сөздігінде келтірілген мағыналарына тоқталсақ, қазақ тілінің 15-томдық түсіндірме сөздігінде бұл сөздің бір тура мағынасы және екі ауыспалы мағынасы келтірілген:

1. Адамның туып-өскен жері, атамекені, өзі азаматы болып табылатын елі. 2. ауыс. Үй іші, отбасы, үйелмен. 3. ауыс. Жаңалықтар ашылған, өнертабыстар дүниеге келген жер [6].

Бұл жерде «Отан» сөзінің бірінші мағынасы, яғни, жалпы, негізгі, тура, еркін мағынасы денотат – тікелей ұғымның өзі, ал ауыспалы мағыналары коннотат – ұғымның туынды, қосымша, астарлы мағынасы болып табылатынын айта кету керек. Сонымен қатар концепт сөздің сөздікте берілген мағынасынан едәуір ауқымды болып келетінін де естен шығаруға болмайды. Ал концептінің құрылымына келсек, көптеген лингвистердің зерттеулерінде ол ядродан және перифериядан тұрады, деп көрсетілген: ядрода концептінің барынша нақты мағынасы тұрса, оның когнитивтік қабаттары периферияда, яғни шетінде орналасады.

Енді біз зерттеген туындыдағы «Отан» концептісінің көрініс табуына келсек, «Отан» сөзінің өзі шығармада бір рет қана кездеседі («**Отаны үшін жанын пида еткен ерлердің рухына арнаймын...**»). Ал бүкіл еңбекте бұл концепт келесі ұғымдар арқылы берілген (және де ол ұғым-сөздер шығармада бірнеше реттен қайталанып отырады):

«**Атамекен**» (*Егер көтеріліс жеңіліске ұшыраса, оның қорытындысы басқаша – елді атамекенінен аластаумен аяқталар еді ғой*).

«**Атажер**» (*Атажеріне қайта оралған елдің көңілі орнына түсті*).

«**Атақоныс**» (*Құнарлы атақонысынан айырылған ел тау сағасына тығылуға мәжбүр болды*).

«**Туған жер**» (*«Мұхтар Әуезовтің сөзімен айтқанда: «...қанды 1916 жылда қазақтар мен қырғыздардың алдында тағы да (қанша рет десеңізші!) не өмір сүру, не туған жер топырағында қалу, не жат жерге жылысып қоныс аудару мәселесі тұрды»*).

«**Ел**» (*Өз елін өзі тонаған имансыз авторитарлық билік жүргізуші ханға, патшаға, шахқа, императорға қарсы шыққан көтеріліс те бар*).

Шығарма тілін талдаудан көріп отырғанымыз: «Отан» лексемасының өзі бір рет қана қолданылған. Есесіне «Отан» концептісінің құрылымы мұнда ядрода орналасқан «атамекен», «атажер», «туған жер» және «ел» ұғым-сөздерінен құралған. Және де «мекен», «жер», «қоныс» сөздерінің синоним болып табылатынын ескерсек, «атамекен», «атажер» күрделі сөздері мен «туған жер» сөз тіркесі де синоним бірліктер екендігін әрі сигнификаттық мағына беретінін аңғару қиын емес. «Ел» лексемасының мағынасы да «туған жер» дегенді білдіреді, сондықтан «Отан» концептісінің бұл объективтендірілуін де концептінің ядросына жатқызамыз.

Қорыта келе, зерттеліп отырған еңбекте «Отан» концептісі 1916 жылы Алматы өңірінде орын алған көтеріліске қатысқан халықтың өзінің туған жеріне, еліне деген сүйіспеншілігін білдіретінін пайымдаймыз. Келесі кезекте бұл концептінің өзге авторлардың деректі және көркем шығармаларында қалай көрініс табатынын әрі қарай зерттеу жұмыстарын жалғастыруымыз керек деп тұжырымдаймыз. Бұл орайда концепт халықтың материалдық және рухани мәдениеті мен сана-сезімінің, дүниетанымының терең әрі тығыз байланысының көрінісі болып табылатынын ескерудің маңызы зор.

Әдебиеттер:

1. Суржанская Ю.В. Концепт как философское понятие. – *Философия. Социология. Политология*. – 2011. №2(14). – 70-78 бб. – 72-б.
2. Гумбольдт В. *Избранные труды по языкознанию*. – М., Прогресс, 1984. – 396 б. – 32-б.
3. Аскольдов С.А. *Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология / под ред. проф. В.П. Нерознака*. – М.: Academia, 1997. – С. 267-279.
4. Ақтанова Л.П. Тіл біліміндегі «концепт» ұғымы // http://www.rusnauka.com/45_PWMN_2016/Philologia/7_220235.doc.htm.
5. Тәнекеев С.Н. *1916. Қарқара-Албан көтерілісі*. – Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2014. – 352 б.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

6. *Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 12-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.*
7. *Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике мира. – Воронеж: Истоки, 2001. – 191 б.*

Ергенбай Б. Е.

*АТУ, г. Алматы
balmeken04@gmail.com*

СОЦИАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

The concept of «innovation» came into use in the 19th century and originally meant the introduction of elements of one culture into another. In Russia, the concept of innovation has always been treated with caution, and the synonymous concept – «innovation» was more often used.

Традиции живут постоянно обновляясь. Однако, несмотря на их способность адаптироваться к инновациям, обретая, таким образом, вторую жизнь, существует вариант, когда традиции будут подавлять инновации, задерживая процесс развития. В этом плане традиции можно рассматривать как первичные и как вторичные. Первичные традиции складываются стихийно и воспроизводятся как фиксированные формы и последовательность действий непосредственно-практически, в подчинении ритуалу и обычаю, фольклорно-мифологическим предписаниям. Вторичные традиции — это результат рефлексивно-рациональной переработки, закреплённый в профессионально создаваемых текстах, сознательно контролируемых нормах поведения. Именно вторичные традиции подвергаются переосмыслению, развитию, обеспечивая социально-культурную преемственность. Негативная традиция — это образцы нежелательного или запрещённого прошлого, хотя она может иметь глубинные причинные мотивы и объяснения. Функционально традиции оптимизируют форму существования социальной группы в определённой природной, этнокультурной и социально-экономической среде, создают условия самоидентификации индивидов и социума с той или иной социальной структурой, выступают как система ограничения инноваций, контролируют легитимацию и позитивацию, осуществляют социальную коррекцию и кодификацию, «отвечают» за иммунитет общества [1].

Возникновение нового знания сопряжено с ломкой барьеров, выстроенных традиционализмом. Неодолимость нового легитимизирована неспособностью старого обеспечить потребности развития. Традиционная наука, как известно, работает под «крышей» определённой, уже устоявшейся парадигмы. Каким образом новое утверждает себя в этих условиях? Ответ на этот вопрос содержится в исследованиях Т. Куна, К. Поппера, Д. Белла и других. В частности, американский физик, философ и историк науки Томас Кун отмечает, что, действуя по правилам доминирующей парадигмы, учёный случайно и побочным образом наталкивается на такие факты и явления, которые необъяснимы в рамках этой парадигмы. Возникает необходимость изменить правила научного исследования и объяснения[2].

Например, физики в камере Вильсона, желая увидеть след электрона, обнаружили вдруг, что этот след имеет форму развилки. Это не соответствовало их ожиданиям, но они объяснили увиденное погрешностями эксперимента. На самом деле за увиденным явлением просматривалось открытие позитрона. Под напором новых фактов, которые не укладывались в рамки старого, произошло изменение парадигмы. Нечто подобное случилось и когда астрофизики, ничего не зная о «чёрных» дырах, пытались объяснить этот феномен в терминах незнания. Позже стало известно, что чёрные дыры – это космические объекты, существование

которых предсказывает общая теория относительности. В них происходит неограниченное гравитационное сжатие (гравитационный коллапс) массивных космических тел. Излучение чёрных дыр заперто гравитацией, поэтому их можно обнаружить лишь по их тяготению либо по тормозному излучению газа, падающего на них извне. Карл Поппер в книге «Объективное знание» (1972) утверждал: чем большее количество новых и неожиданных проблем возникает в процесс преднамеренного сопоставления друг с другом альтернативных гипотез, тем больший прогресс обеспечен науке. Развивая эту мысль, американский философ науки Пауль Фейерабенд (1924–1994) в работе «Как быть хорошим эмпириком» пишет: «... хороший эмпирик начнёт с изобретения альтернатив теории, а не с прямой проверки этой теории». Каждая научная революция открывает новые закономерности, которые не могут быть поняты в рамках прежних представлений. Мир микроорганизмов и вирусов, мир атомов и молекул, мир электромагнитных явлений и элементарных частиц, мир кристаллов и открытие других галактик — это принципиальные расширения границ человеческих знаний и представлений об универсуме. «Симптомами» научной революции, кроме явных аномалий, являются кризисные ситуации в объяснении и обосновании новых фактов, борьба старого сознания и новой гипотезы, острейшие дискуссии [3].

Научные сообщества, а также дисциплинарные и иерархические перегородки размыкаются. Например, появление микроскопа в биологии, а в последствии телескопа и радиотелескопа в астрономии позволило сделать великие открытия. Если проблему рационального рассматривать с точки зрения исторической ретроспективы, то помимо античного универсально-философского типа рациональности необходимо выделить и доминирующий в средневековой Европе религиозный тип рациональности, подчинённый рациональному обоснованию веры и разумному объяснению религиозных догматов. Культура средневековых диспутиаций подготовила аппарат логической доказательности и обоснования, технику самопроверки мысли, переход от неформализованных к формализованным формам рациональности. Рациональными по своему характеру являются навыки и инструментальные действия, однако они во многом индивидуальны. С другой стороны, написанные правила и инструкции не всегда могут быть рациональными, ибо не воспроизводят все секреты мастерства, не могут заменить технологию, которая остаётся неартикулированной. Помимо расширения современного типа рациональности с учётом потенциала неартикулированного, существуют и возможности её расширения с учётом резервуара полисемантизма. Смысл научных положений мыслится неоднозначно, но смысл рациональности как таковой зависит от неявного контекста знания как знания-умения, знания-власти и прочим. Смысл формируется как бы в секущей плоскости — в процессе внутреннего прочтения формирующегося текста «для себя» и многообразных факторов, связанных с артикуляцией «вовне». Современные учёные утверждают, что смысл неотделим и от личной уверенности, которая вкладывается в провозглашённое научное суждение. Инновация преодолевает традиционные оппозиции, но она не является ни диалектическим их снятием, ни освобождением личности, ни возрастом демократии как свободы. Хотя инновация легитимирует себя через эквивалентности, дискредитирующие традиционные иерархические системы ценностей, она заменяет их другими и вытесняет в сферу неценного, профанного и обыденного ровно столько же, сколько переводит из неё в сферу ценного, сакрального и избранного. Здесь не происходит никакого однонаправленного расширения прав и улучшения положений, а также никакого преодоления прошлого в гегелевском смысле слова: инновация все оставляет на своих местах, меняя только положение самого автора, который благодаря ей получает привилегированное место в культуре, то есть обманывает сам себя. За многообразием форм исторической инновативной активности обнаруживается устойчивость самой фигуры инновативного обмена, что даёт возможность преодолеть опустылевший исторический релятивизм. В истории интересны не столько диктуемые обстоятельствами конкретные результаты инноваций, важные в сущности только для их авторов, сколько сами инновативные стратегии, сохраняющие актуальность в любой исторический момент. Если аутентично новое обычно понималось как своего рода диктуемое

истиной, историей или бессознательным пассивное озарение, которое могло только профанироваться стратегическим или экономическими расчётами, так что взаимоотношения творчества и рынка переживаются обычно как проклятье богооставленности, то из предлагаемой здесь модели инновативного обмена, в частности, следует, что инновация с самого начала есть операция в области ценностей [4].

Литература:

- 1.Литягин Е.В. Идеология как необходимый фактор жизни современного общества: дис.канд. филос.наук. Горно-Алтайск, 2004.*
- 2.Рубчевский К.В. Социализация личности интериоризация и социальная адаптация //Общественные науки и современность. 2003. № 1. С. 9-14.*
- 3. Полкова Е.П. Син как фактор формирования личности // Философские опыты / Социум: методология познания и социальная практика. М., 2003. Вып. 3. С. 71-90.*
- 4. Попов М.Ю. Социализация личности в условиях дендеологизации в поиске идеологии консолидации // Социально-гуманитарные знания. 2004. № 6. С. 65.*

Есиргенова В.Ж., Асылбек С.А.

*Ы.Алтынсарин атын. Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қ.
vita_arka@mail.ru*

КӨРУ МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕЛГЕН БАЛАЛАРДЫҢ ҚАБЫЛДАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

To identify the peculiarities of perception of the surrounding life of visually impaired (impaired) school-age children, to adapt them to the social environment, to make them equal with normal children, to educate a normal and healthy citizen.

Арнайы білім беру жүйесіндегі арнайы білім беру - арнайы оқытуда және тәрбиелеуде ерекше қажет ететін баланың денсаулығына байланысты құрылған мектепке дейінгі, жалпы және кәсіби білім беру болып табылады.

Қазіргі арнайы педагогика негізнен жалпыға бірдей әлеуметтік қалыпқа сәйкес емес және мектептегі білім алу деңгейіне сәйкес емес мәселесін зерттейді. Арнайы білім беру мекемесі дамуында денсаулығы шектелген балаларды оқытып тәрбиелеу мекемесі болып табылады. Даму мүмкіндігі шектелген балаларды тәрбиелеу үшін олардың жалпы сипатын, кемістік құрылымы мен түрін, сондай-ақ жас ерекшеліктерін талдап алғанымыз жөн.

Даму мүмкіндігі шектелген балалар тобына психикасы мен дене бітімінде түрліше ауытқулары бар және жалпы дамуы бұзылған балалар жатады. Аномальды дегеніміз - ол *anomalos* грек тілінен *қате, теріс, дұрыс емес* деген мағынаны көрсетеді.

Бір қызметтің кемістігі немесе дефектісі тек белгілі бір жағдайда ғана баланың дамуына әсерін тигізеді. Бір кемістіктің болуы бала организмнің кеміс дамуын анықтамайды. Мысалы, бір құлағы естімесе немесе бір көзі көрмесе - бұл міндетті түрде кемістіктің дамуына әкелмейді, өйткені бұл жағдайда баланың жалпы көру, есту мүмкіншілігі бұзылмай сақталады. Аталмыш кемістіктер баланың қоршаған ортамен қарым-қатынасын бұзбайды және оқулықтардағы тақырыптарды оқуына, жалпы білім беретін мектептерде оқуына кері әсерін тигізбейді. Сондықтан, бұл дефектілер бала организмнің кеміс дамуының себебі болып есептелмейді. Айталық, белгілі бір жасқа келген ересек адамның организмінде пайда болған кемістік немесе дефект жалпы ауытқуға әкелмейді, өйткені оның психикалық даму процесі қалыпты жағдайда өтті. Сондықтан да, аномальды балалар тобына кемістік салдарынан дене бітімінің және психикасының дамуы тежелген немесе бұзылған, және арнайы оқыту мен тәрбие қажет ететін балалар

жатады.

Көру мүмкіндігі нашарлар мен нашар көретіндер үшін эстетикалық қабылдаудың көрнекі құралы жөнінде меңгерілмеген. Біздің байқауымыз және зерттеуіміз баланың ақпаратты жеткізудің әртүрлі тәсілдеріне, түсіне қарым – қатынасы іс - әрекеттің мағыналық жағына үлкен әсер етеді деп көрсетті.

Көру мүмкіндігі нашарлар мен нашар көретіндер қоршаған ортаның әртүрлі тәсілмен қабылдағанына қарай ойын, еңбек, оқу әрекетінде эстетикалық баға беруге қабілетті. Көру мүмкіндігі нашарлар мен нашар көретіндерде таным әрекетінің ерекшелігімен байланысты спецификаның эстетикалық қабылдауы және оның қызметі туралы сұрақ пайда болады.

Нашар көретіндер мен көру мүмкіндігі нашарларда таным процесінің бұзылғаны қоршаған ортаны спецификалық, эстетикалық тұрғыда меңгеруге әкеледі. Оқуда, ойында, еңбекте сезімсіз қабылдау деген болмайды. Себебі көру мүмкіндігі нашарлар мен нашар көретіндер көзбен көре алмағандықтан, оны ұстап, көру арқылы оны көз алдында, ойына елестете отырып, оған өзінше баға береді. Баланың эстетикалық даму деңгейінің көрсеткішіне баланың эстетикалық уайымы мен қайғыруына әсер етеді. Эмоционалды – эстетикалық реакция, жағымды эмоция шындықпен тиімді қарым – қатынастың құрылуы баланың эмоционалды даму деңгейін көрсетеді.

Көзі нашарлаған тұлғалардың едәуір бөлігі өнеркәсіп мекемелерінде еңбек етеді. Олардың кейбірі- станоктарда, біреулері – конвейерде, үшіншілері – сынақ орындарында жұмыс атқарады. Өнеркәсіп мекемелерінің жүйесінде бүкіл ресейлік көру мүмкіндігі нашарлар қоғамы механикалық, радио және электромонтажды жұмыстарда орын алған.

Онда қарапайым операциялар бөлшектер жасау дайындалады. Бұндай мамандықтарға мектеп қабырғасында-ақ қалыптастырады, мәселен техникалық қабілетті жақсарту, конструктивті шығармашылыққа баулу секілді. Осы мақсаттарда оқушылар сызу, машинатану, электро-радиотехникаларын оқиды. Факультативтік және арнайы ұйымдарға барады. Көзі нашарлардың арасында рационализаторлар мен өнертапқыштар көптеп кездеседі.

Көру мүмкіндігі нашар балалар- түсті сезінуі сақталған немесе көру қалдығы бар, көру түйсігі толығымен жоқ балалар. Көру мүмкіндігі нашардық - бұл екі жақты емделмейтін көруден айырылу. Көру мүмкіндігі нашардық неғұрлым ерте пайда болса, өз дамуында және психофизикалық ерекшеліктерінде соғұрлым ауытқу байқалады. Көру анализаторы бұзылуының пайда болу уақытына байланысты туа біткен көру мүмкіндігі нашардық және жүре пайда болған көру мүмкіндігі нашардық деп бөлінеді. Туа біткен көру мүмкіндігі нашарлардың психикалық дамуы көретін балалардың дамуы сияқты заңдылықтардан тұрады, бірақ көзбен шолу бағдарлауының болмауы қозғалыс сферасына айтарлықтай үлкен әсер етеді. Көру мүмкіндігі нашарлар үшін өзіне тән бағдарлануы дыбысқа реакция беру болып табылады. Көру мүмкіндігі нашар балаларда дыбыс - бағдарланудың негізгі функциясы. Туа біткен көру мүмкіндігі нашарлық – баланың ана құрсағында жатқан кездегі зақымданудан немесе аурудан, тұқым қуалаушылық жолымен берілетін кейбір көру дефектілерінің нәтижелерінен пайда болады.

Көру анализаторының бір қалыпты кемістігіне оның кейбір туа біткен кемістіктері - астигматизмді, катарактаны жатқызуға болады. Бұл дефектінің себептері кейбір аурулар мен көз операциялары.

Сонымен, көру анализаторының функциясының бұзылуы балалардың құрсақ ішінде дамуы кезінде пайда болуы сияқты, туғаннан кейін де болуы мүмкін. Сондықтан көру бұзылысы бар балалардың түрлі категориялары кездеседі. Олар: тумакөру мүмкіндігі нашар, ерте көру мүмкіндігі нашар болып қалғандар, өмірінің 3 жасынан кейін көруінен айырылғандар.

Ол өз кезегінде күрделі уайым мен жағымсыз реакцияларды тудырады. Кейбір жағдайларда көру мүмкіндігі нашарлардың өзіне тән мінез-құлықтары, олардағы жағымсыз қылықтардың пайда болуына әкеліп соғады: сенімсіздік, енжарлық, өзіндік изоляцияға бейімділік, басқа жағдайларда – тым қозғыштық, тітіркенгіш агрессивтілік.

Көру мүмкіндігі нашар бала психофизикалық дамудың жоғарғы деңгейде дамуына және қоршаған әлемді сақталған сезім мүшелерінің көмегімен қалыпты деңгейде тануға үлкен мүмкіншіліктері бар. Арнайы оқытудың жағдайында адекватты әдістер мен есту, тері, иіс сезу, вибрационды және т.б талдауларды пайдалану тәсілдері қалыптастырады. Осының арқасында танымдық әрекеттердің жоғарғы формалары дамиды. Ол қабылдаудың компенсаторлы құрылымында жетекші роль атқарады. Оқытудың бастапқы кезеңінде компенсаторлы қайта құру жүйесі қоршаған әлемді көрнекі-бейнелік түрде дұрыс елестетуіне жағдай жасайды. Компенсаторлы қайта құру көбінесе көру қалдығына байланысты.

Көру функциясының дамуы есту және сезу қабілеттерінің дамуымен толықтырылады. Л.С Выготскийдің нұсқауына сүйенер болсақ, онда көру мүмкіндігі нашар адамдардың алтыншы сезімі болады, оның көмегімен олар белгілі бір қашықтықта заттарды байқайды түйсік көмегімен түстерді ажырата алады.

Кіші мектеп жасындағы көру мүмкіндігі нашар балалардың қабылдау мүмкіндіктері қалыпты балалармен салыстырғанда күрделірек болады. Олардың қоршаған өмірді дұрыс қабылдауын дамыту келешекте әлеуметтік ортаға белсенді бейімделуіне зор ықпалын тигізеді.

Қабылдау – сезім мүшелеріне тікелей әсер ететін өмір құбылысы мен заттардың жеке қасиеттері мен сапасының адам санасында тұтас бейнеленетін психикалық процес. Көру функциясының бұзылуы көру мүмкіндігі нашарлардағы көріп сезінуінің әлсіреуіне алып келеді. Сезіну сферасындағы өзгерістер сезімдік бейнеленудің бірінші этапы, оның келесі этапы қабылдауға әсер етеді. Қабылдау процесінде әдетте бірнеше анализаторлар қатысады. Әртүрлі іс-әрекеттерді орындау кезінде осы немесе басқа анализаторлар жетекші орынды алады. Өмір жағдайы мен іс-әрекеттің мінездемесіне байланысты анализаторлардың біреуі үстем болады. Осыған байланысты әрбір адамның өзіне тән қабылдау ерекшеліктері анықталды. Адамның көпшілігінде қабылдаудың көру типі қалыпты қалыптасады. Сонымен қатар оларда қабылдаудың көру-қозғалыстық-есту типі қалыпты болады. Тек тотальды көру мүмкіндігі нашардық пен көру өткірлігінің айтарлықтай төмендеуі кезінде (0,03 тен 0,02 ден төменгіге) заттар мен құбылыстардың басым көпшілігі адекватты түрде көзбен шолып қабылдау мүмкін емес, ең басты рөлді тері-механикалық пен қозғалыс анализаторлар алады, олардың негізінде сипап сезу арқылы қабылдау жатыр, бірақ көру өткірлігінің деңгейіне байланысты көру анализаторы түрлі жағдайда қабылдау процесіне қатысады. Қабылдау процесінен көру сезінуінің толық жоғалуы тек тотальды көру мүмкіндігі нашардық кезінде болады. Сонымен қатар көру мүмкіндігі нашар балаларға есту қабылдауы тән, әрине көру мүмкіндігі нашар балалардағы есту қабылдауы қалыпты балалардың дамуындай жақсы болады. Бірақ есту сезінуі мен қабылдау материалы өмірді объектінің физикалық қасиеттері мен кеңістіктік бейнелерді қабылдау, көру мүмкіндігі нашарларда тері және қозғалыс анализаторлары арқылы алынған ақпараттардың арқасында жүзеге асырылады.

Көру мүмкіндігі нашар балалардағы есту қабылдауының нақты және жіңішке дифференцировкасы кіші мектеп жасында қалыптасады. Сонымен қатар, заттық қабылдау мен қатынасы орта және үлкен мектепке дейінгі жастағы балалардың қабылдауымен салыстырғанда айтарлықтай төмен. Көру мүмкіндігі нашарлар үшін есту қабілетінің дамуы олардың танымдық әрекеттері мен балалардың мінез-құлқына және бағдарлануына әртүрлі әсер етеді.

Кіші мектеп жасындағы көру мүмкіндігі нашар балалардың қоршаған ортаны қабылдау мүмкіндіктері сипап сезу, иіс сезу, тактильді қабылдау, есту арқылы қабылдаумен жүзеге асады. Көру мүмкіндігі нашар балаларда қалыпты балаларға қарағанда компенсаторлы анализаторлары жоғары деңгейде дамыған.

Әсіресе сипап сезу қабілетінің сыртқы ортадан берер ақпараты мол. Бұл балалардың көру қабілеті болмағандықтан, ол есту қабілетіне сүйенгендіктен есту қабілеті аса қарқынды дамиды. Осы тақырып бойынша кіші мектеп жасындағы көру мүмкіндігі нашар балалардың қабылдауын айқындау мақсатымен түрлі зерттеу әдістері қолданылды.

Кіші мектеп жасындағы көру мүмкіндігі нашар балалардың қабылдау мүмкіндіктері қалыпты балалармен салыстырғанда күрделірек болады. Олардың қоршаған өмірді дұрыс қабылдауын дамыту келешекте әлеуметтік ортаға белсенді бейімделуіне зор ықпалын тигізеді.

Көру мүмкіндігі нашарлардың сипап сезу арқылы форманы қабылдауын зерттеу олардың сезімдік тәжірибелерінің жоғары екендігі және сипап сезуді тексеру тәсілдерін жылдам меңгеру қабілеттілігі анықталды.

Міне сондықтан да, эксперимент нәтижесінде балалардың жалпы деңгейінің көрсеткіші анықталды.

Баланың мектепке баруына байланысты болатын психологиялық өзгеріс. Атап көрсетілгендей, баланың психикалық дамуының әрбір кезені оның іс-әрекетінің негізгі, жетекші түрімен сипатталады. Мысалы, мектеп жасына дейінгі балалық такта ойын іс-әрекеті жетекші болады. Бұл жастағы балалар үйреніп, тіпті шама-шарқынша еңбек етіп жүрсе де, олардың бүкіл болмысын анықтайтын шынайы стихия әр түрлі ойындар болып табылады. Ойын үстінде қоғамдық баға беруге тырысушылық пайда болады, қиял және символиканы пайдалана білуі дамиды. Осының бәрі баланың мектепке даярлығын сипаттайтын негізгі сәттер болып табылады.

Жеті жасар бала мектеп табалдырығынан аттасымен-ақ оқушы болады. Оның өмірінде, ойын әлі маңызды орын алғанымен осы уақыттан бастап ол біртіндеп басымдылық ролін жоғалта бастайды. Бастауыш класс оқушысының жетекші іс-әрекеті оның мінез-құлық мотивтерін елеулі түрде өзгертетін, оның танымдық және адамгершілік күштерін дамытудың жақа көздерін ашатын оқу болады. Мұндай қайта өзгеріс процесінің бірнеше кезеңдері бар.

Әсіресе баланың мектеп өмірінің жаңа жағдайларына алғаш енуі айқын аңғарылады. Балалардың көпшілігі бұған психологиялық жағынан даярланған. Олар бұл жерден үймен немесе балабақшамен салыстырғанда, әдеттен тыс бірденелер кездестіруді күте отырып, мектепке қуана барады. Баланың бұл ішкі позициясы екі жағдайда маңызды. Алдымен мектеп өмірінің жаңалығын алдын ала сезіну және қалау баланың сыныптағы мінез-құлық ережелеріне, жолдастарымен ерекше қарым-қатынас нормаларына, күн тәртібіне қатысты мұғалімнің талаптарып жылдам қабылдауға көмектеседі.

Балаға оның жаңа көзқарасының, міндеттерінің және правосының бұрынғы ол әдеттенген жағдайлардан айырмашылығын дереу түсіндіру маңызды. Жаңа ережелер мен нормаларды сөзсіз орындауды талап ету - бірінші сынып оқушысына орынсыз қаталдық жасау емес, мектепке баруға даярланған балалардың өз түсініктеріне сәйкес олардың тіршілігін ұйымдастыруға қажетті шарт. Бұл талаптар орнықсыз әрі екі ұшты болса, балалар өз өмірінің жаңа кезенінің өзіндік ерекшеліктерін сезбейді, бұл олардың мектепке деген ықыласын жоюы мүмкін.

Әдебиеттер:

- 1. Агавелян О.К. Социально – перцептивные особенности детей с нарушениями развития. Ч: 1999*
- 2. Астапов В.М., Ю.В.Микадзе Обучение и воспитание детей группы риска: Хрестоматия / Сост.. М: 1996*
- 3. Дефектология журналы № 6, 2005*
- 4. Жарықбаев Қ. «Психология» А: 1993*
- 5. Жунисова Ж. К, Медетбекова А.С «Даму мүмкіндігі шектеулі балалардың танымдық іс-әрекетін дамыту жолдары» Т: 2005.*

Есиргенова В.Ж., Ешназар Ұ.Қ.

*Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қ.
vita_arka@mail.ru*

ОҚУШЫНЫҢ ДАМУЫНДАҒЫ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫҢ РӨЛІ

Currently, the works of pedagogical and psychological scientists pay attention to the degree of development and professional self - determination of professional interests and the impact of the social environment on the individual . Cognitive interest is that the student should form the skills to achieve success for his future.

Білім беру жүйесі қоғаммен бірге дамып, бірлескен түрде үнемі өзгеріп отырады. Қай кезеңде де жалпы білімнің атқаратын қызметі – жас ұрпақтың танымдық дүниесін байытып, дамуын қамтамасыз етеді. Әлемнің бейнесі адамның танымдық шеңберінің туу, даму және болмысы үрдісінде қалыптасады. Оны біз адамның қалыпты толық қанды интеллектуалды көңіл күй болмысын және жеке басының дамуын қамтамасыз ететін күрделі құрылым ретінде қарастырамыз.

Таным – адамның жаратылыс сырын, өмірдің мәнін, ақиқат әлемді, объективті шындықты білу қабілеті. Таным адамның шығармашылық ізденісімен тығыз дамып, оның білімі, адамгершілік мақсаттары қалыптасып, ықпал етеді. Педагогика және психология ғылымдарына сүйенсек, оқыту үрдісінде негізгі орынды танымдық әрекет алады [1].

Философиялық сөздікте «таным – адам әрекетінің мақсаттары мен ұмтылыстарының негізі болатын білімін қалыптастырушы, шығармашылық қызметінің қоғамдық тарихи үрдісі» деген анықтама берген. Ой еңбегі мен дене еңбегінің арасында қарама – қайшылық бар жерде, шығармашылық, жаңалық ашушы және тудырушы іс – әрекет орындаушылық пен жаттандылыққа әлеуметтік тұрғыда қарама – қарсы қойылған жерде, таным, көбінесе, рухани өндірістің (ғылымның, эстетикалық, этикалық, діни парасаттылық қызметтің) түрлі салаларындағы кәсіби мамандардың функциясы ретінде көрінеді. Анықтамада танымдық әрекеттің рөлі көрсетіліп, онда таным адамның табиғатқа белсенді әсер етуінен, табиғат заңдарын өңдеуден, зат қасиеттерін өндірісте пайдаланудан бастау алатынына жете мән берілген [2].

Философтар таным дегеніміз – адамның жаңа біліммен толығу үрдісі деп тұжырым жасайды. Олай болса, білім адам қызметіндегі таным үрдісінің нәтижесі. Ы.Алтынсаринның пікірінше, педагогикалық жұмыстағы ең шешуші нәрсе: мұғалімнің ең жақсы оқыту әдістерін таба білуінде, балалармен дұрыс сөйлесе білуінде. «Үлгілі жолға қойылған, дұрыс тәртібі бар жаңа типті мектеп оқушыларды қызықтырып, оларды мәдениетке, жұмысқа және айналасын, өз ортасын тануға, ой еңбегін үйретуге тиіс» деп санады ұйышыл [3].

Баланың жас кезінен – ақ танымдық әлемін кеңейту, сол бағытта әрекет ету маңыздылығы Абай Құнанбаевтың да еңбектерінде көрініс тапқан. Мысалы, Абайдың «Жетінші қара сөзіндегі» ақыл – ой белсенділігі туралы пікіріне құлақ түрсек: «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса, тән жанға қонақ үй бола алмайды, хәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білем екен, не көрсе соған талпынып, жалтыр – жұлтыр еткен болса, оған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сынай – керней болса, дауысына ұмтылып, онан ер жетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе де, біреу жыласа да, тұра жүгіріп «Ол немене?», «Бұл немене?» деп, көз көрген, құлақ естігеннің бәрін сұрап, тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген».

Таным теориясы – гносеология, эпистемология (грек тілінен аударғанда gnosis – таным, logos – ілім) – таным табиғаты, мүмкіндіктері, алғышарттары мен алынған ілімнің

шындықпен қарым – қатынасы, ақиқат жайлы философия саласы. Таным білімді игерумен сипатталатын рухани әрекет болғандықтан, ол аяқталған нәтиже түрінде емес, шынайылық сипатқа ие анағұрлым толық әрі терең білімге ұмтыла түсетін үдеріс ретінде көрінеді.

Жасөспірімдердің танымдық қызығушылықтары оқу процесінде және маңызды мәселелер бойынша қоысмша ақпараттарды іздеуге оларға жоғары деңгейдегі белсенділікті қамтамасыз етеді. Жасөспірім мол бағдарламалық материалдар мен мағлұматтарды меңгеріп, оқу процесінде өз бетінше алған ақпаратын қолдана алады. Бұл жағдай оның өзін - өзі құрметтеу сезімін тудырып, танымдық қызығушылығын арттырады. Жоғары сынып оқушыларының қызығушылықтарына, олардың өмірдегі орны мен адамдар арасындағы қарым – қатынасына байланысты сұрақтарына жауап іздеуге ұмтылыстары ықпал етеді. Олардың әдептілік қағидаларына, адамдардың адамгершілік бағасына қызығушылығы дамиды, бұрын меңгерілген құндылықтарды қайта қарастырып, бағалайды.

Жүргізілген зерттеулерде жалпы қасиеттерінің танылуымен қатар, оқушылардың танымдық қызығушылықтарының сипаты бойынша жіктелуі де орын алатындығы көрінеді, әр сыныпта оқушылардың, ең кемінде, үш негізгі: аморфты – көмескі, жан – жақты, әрі ауқымды; шектеулі - өзекті қызығушылықты топтарының өкілдері болады деп есептелінеді.

Аморфты – көмескі қызығушылыққа ие оқушылар оқу белсенділігінің төмен болуымен, ерік – жігерсіздігімен ерекшеленеді. Мұндай оқушылар үшін оқу жағымсыз міндет тәрізді көрінеді. Сол себепті олар мұғалім тарапынан оқу әрекеттерін басқаруға ерекше назар аударуды талап етеді [4].

Жан – жақты, әрі ауқымды қызығушылыққа ие оқушылардың танымдық белсенділігі жоғары болады, олар барлық пән салаларынан жаңалық іздеп табуға ұмтылады. Мұндай оқушылар сабақта ширақтық танытады, мұғалімнің барлық әрекетіне өз көзқарастарын білдіреді, күрделі мәселелерді талқылауға белсенді қатысады, өз білімін жолдастарымен бөлісуге ұмтылады. Сонымен қоса, олар мұғалім тарапынан белгілі бір бағыттаушылық ықпалды қажетсінеді, өйткені олардың қызығушылықтарының сараланбауы және ауқымдылығы оқылатын материалдың терең түрде байыбына баруға кедергі келтіруі мүмкін. Танымдық қызығушылықтың жеке тұлғаның дамуына ықпалы бірқатар жағдайлармен қамтамасыз етіледі:

- қызығушылықтың даму деңгейі – оның күші, тереңдігі, тұрақтылығы;
- қызығушылықтың оқушы іс - әрекетінде танылу сипаты – аморфты – көмескі, жан – жақты әрі ауқымды;
- танымдық қызығушылықтың өзге мотивтер арасындағы орны және олардың қарым – қатынасы.
- Қызығушылықтың бағытталуы – ғылымды теориялық меңгеру немесе білімнің қолданбалы мүмкіндіктері.
- Қызығушылықтың саналылығы - өмірлік жоспармен және келешек кәсіппен байланысы.

Қызығушылық теориясын құруда К.Д.Гельвеций еңбектері маңызды болып табылады. «Ақыл жайлы» кітабында қызығушылықты «адамның бірден – бір қозғалтқышы», «адамның рухани дамуының серіппесі» деп жариялайды. Ғалым егер «физикалық дүние қозғалыс заңына бағынатын болса, рухани дүние қызығушылыққа бағынышты» деп есептеді.

И.Ф.Гербарт, Дж.Брунер, В.Джемс, Н.К.Вахутмин, Л.М.Веккер қызығушылыққа үлкен мән бере отырып, оны баланың дамуының қозғаушы күші ретінде, баланың рухани туа пайда болған мүмкіндігі мен ақыл – ойдың даралығы деп есептеді.

Н.К.Крупская, С.Т.Шацкий, Л.И.Божович, А.Н.Леонтьев қызығушылықтың мәнін еңбектерінде қарастырған. Мәселен, қызығушылықты қалыптастыруда Н.К.Крупская қоршаған ортаны және балаға жақсы танымал деректер мен құбылыстарды, білім меңгеруде зерделі көзқарасқа тәрбиелейтін мақсатты сананы тірек ету қажеттігіне тоқталады.

С.Т.Шацкий қызығушылықтың психологиялық негізіне белсенді іс - әрекетке деген қажеттілікті жатқызады. Бұл қажеттіліктер көзқарастар, ой – пікірлер, дағды, іс- әрекеттер, қызығушылық туындайды. Балаларды баурап алатын құбылыстар ақыл – ойға, эмоцияға, күш –

қуатқа нәр береді, ал бұл болса, олардың іс- әрекеттерінде көрініс табады. С.Т.Шацкийдің қызығушылықты іс-әрекетке тәуелді етіп көрсетуі қызығушылық теориясына қосқан елеулі үлесінің бірі болды, алайда, іс-әрекеттің рөлін және баланың оқу барысындағы өзіндік тәжірибесін әсерлеп көрсету күнделікті меңгерілетін білімнің рөлін жете бағаламаушылыққа әкеледі.

Танымдық іс- әрекетке деген қызығушылықты оятуда келесі қызметтердің маңызы зор: оқудағы жетістікті қамтамасыз ету, оқушылардың артта қалуының алдын алу, үлгермешілікті болдырмау, оқу материалының мазмұны,білім берудің әртүрлі формалары мен әдістері, жаңа педагогикалық технологияларды қолдану, мұғалімнің оқушыларға қатынасы, балалар ұжымының қоғамдық пікірі, ақыл –ой қабілеттілігі мен жалпы оқу бірліктерін дамыту.

Оқушылардың белсенділігін арттырудың жаңа формаларын епті пайдалана отырып, жаңашыл ұстаз қызықтыру әсерін жүзеге асырады, онда оқушылар:өз сыныптастарына және мұғалімдеріне сұрақ қоя алуы; сыныптастарының жауаптарын түзету; сыныптастарының жауаптары мен жазба жұмыстарын бағалай білу; артта қалған оқушыларды оқытуы; үлгерімі нашар оқушыларға түсініксіз жерлерді түсіндіруі; өз бетінше шамасы келетін тапсырмаларды таңдауы; танымдық міндетті (мәселені) шешудің бірнеше түрін табуына мүмкіндік жасай алады.

Әдебиеттер:

- 1. Қазақстан Ұлттық энциклопедиясы №6*
- 2. Пірәлиев С., Л.Керімұлы «Таным және студент». Алматы «Санат» 2007*
- 3. Әбілқасымова А.Е. «Студенттердің танымдық ізденімпаздығын қалыптастыру». Алматы «Білім» 1994*
- 4. Қазақстан мектебі журналы №12.1995, №6. 2003,№7. 2003 ,№3.2004,№10. 2010,№7.2010,№11.2010*
- 5. Буторина А.Н. Психолого-педагогические особенности формирования познавательного интереса у младших школьников / А.Н. Буторина, А.Н. Загороднюк // Вестник ТОГИРРО. – 2016. – № 1. – С. 234-23*
- 6. Найн М.В. Формирование познавательных интересов младших школьников в совместной учебной деятельности /М.В.Найн. – Челябинск: Цицеро,2010. – 219 с.*
- 7. Косточакова М.Г. Особенности развития познавательного интереса в младшем школьном возрасте // Проблемы и перспективы развития образования в России. – 2011. – № 8. – С. – 49-53.*

Есиргенова В.Ж., Талапова Д. Н.

*Ы.Алтынсарин атындағы АрПИ, Арқалық қ.
vita_arka@mail.ru*

ГЕНДЕРЛІК ТӘРБИЕ: ТАРИХИ АСПЕКТІСІ

Analyzing the modern psychological and pedagogical literature, it can be concluded that in different historical epochs, the problem of gender education received different interpretations, but invariably aroused great interest.

Қазіргі таңда ғылым мен қоғамда ғана емес, сонымен қатар антропологиялық ғылымдардың барлығында гендер мәселесіне үлкен мән берілуде. Соған қарамастан пәндік ерекшеліктері де сақталуда: әйел мен еркектің жеке дара қасиеттері мен ерекшеліктері талқыға салынууда; элементтанушылар гендерлік ереже қоғамның гендерлік стратификациясы, еңбектің

гендерлік бөлінуі және басқа да қызметтері туралы жиі сөз қозғауда; педагогикада гендерлік тәрбие, гендерлік әлеуметтану және т.с.с мәселелер қарастырылуда.

«Гендер ұғымы жыныстың әлеуметтік құрылымы деген мағынаны береді. Гендер қоғамның әйел және еркекке бөлінуінің өзі әлеуметтік өмірдің, жемісі екенін көрсетеді», – деп гендер ұғымын әлеуметтік тұрғыдан қарастырады [1; 68].

Гендер – ерлер мен әйелдер арасындағы ерекшелік сияқты әлеуметтік мазмұнға ие. Бұл ерлер мен әйелдердің бір-біріне деген әлеуметтік қарым-қатынасын білдіреді. Гендерлік әлеуметтану – бұл адамның өз гендерлік рөлін игеру үдерісі. Осы үдеріс арқылы «ер» және «әйел» ұғымына сәйкес қоғамдағы этикет нормаларын, жынысына қатысты құндылықтарды, қажеттіліктерді меңгеруге болады.

Бүгінгі таңда «гендер» ұғымы бәріміздің жиі еститін таныс сөзімізге айналды. Бұл ұғымның әйел мәселесіне байланысты екенін аңғарамыз. Осы ұғымға терең үңіле қарасақ, «гендер» тепе-теңдікті үйлестіріп отыратын саясатты қамтиды. Демек, тепе-теңдіктің өлшемі – ер азамат. Ал әйел ер адамнан кем болмауы тиіс. Олай болса, ер азаматқа жүктелген шаруаның бәрінен әйелдерді тыс қалдырмағанымыз жөн.

Соңғы жылдардағы педагогикалық зерттеудің жетілген тұсында жарық көрген педагогикалық және психологиялық сөздікте «гендер» ерлер мен әйелдер арасындағы өзгешелікті негіздейтін әлеуметтік жыныс мағынасын білдіреді [2, 167 б.].

Әйелдер мәселесі – қоғамдағы әйелдердің жағдайына ден қою, қоғам өмірінің барлық саласында әйел мен еркектің тең құқылығына қол жеткізу, ұлттық және ұлтаралық мәселелерді шешу, саяси, әлеуметтік қайшылықтар мен кикілжіңдерді жеңу. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы ойшылдар әйелдер қозғалысын ер адамдармен бірдей азаматтық және саяси құқыққа тең дәрежеде қол жеткізу мәселелерін шешу ретінде қарастырды.

Баланың мінез-құлқы тәрбие арқылы қалыптасады. Егер бала ебедейсіз, шамшыл, өбектеліп өскен болса, бұған ең алдымен оның ата-анасы кінәлі. Отбасы үшін бала – зор қуаныш. Баласыз бақыт жоқ, бірақ баланың тууы ата-анаға зор міндет пен жауапкершілік те жүктейді. Отбасы тәрбиесі – бала мінез-құлқы мен психологиялық бейнесін қалыптастырудың қайнар көзі. Сондықтан оны балғын шағынан оқытып, жақсы тәлім-тәрбие беру керек. «Егер бала тәртіпсіз болса, оған әкесі де кінәлі» демекші, баланы тәрбиелеу – әкенің де парызы. Келешекте ақылды әрі білімді ұрпақ тәрбиелеу үшін ата-анасы баласын үнемі назарда ұстауы тиіс. Балаларды қолөнерге баулу, ғылым-білімге деген құштарлығын ояту – ата-ананың қасиетті парызы («Балаңыз өмірде өксімес үшін оған білім мен кәсіп бер»). Үлгілі тәртіптің негізі – білім, әдет-дағдыларға машықтану. Сондықтан баланы кішкентайынан тіл алуға, үлкендерді сыйлауға, ағайын-туысты, ата-ананы қадірлеуге үйрету керек. Жүсіп Баласағұн жас жеткіншектерді үнемі ақыл-ойын дамытып отыруға, табиғаттың құпия сырларын танып білуге шақырады: «Егер жақсы адам болғың келсе, онда білімді мол игеретін бол. Білімсіз адам – бұл надан адам».

Әлеуметтік психология тұрғысынан қарастырсақ, гендер – еркек пен әйел міндеттері және әлеуметтік ақпаратта әйел мен еркек арасындағы айырмашылықтар өте көп деп сендіретін орныққан мәдени ерекшеліктердің зор ықпалында. Осыған байланысты жастардың гендерлік тәрбиесі өзекті мәселелердің бірі болып есептелінеді. Гендерлік тәрбие жоғары оқу орындарының студенттеріне маңызды өмірлік мәні бар, өйткені осы мәселе бойынша ақпараттың жеткіліксіздігі ортадағы таптаурындардың, дұрыс емес гендерлік көзқарастың, кейде гендерлік рөлдік кикілжіңдер күйзелістердің пайда боуына соқтырады. Көптеген танымал басылымдардың авторлары еркек және әйел психологиясының ерекшелік мәселесі туралы өзіндік көзқарастарын ұсынады, бірақ бұл оқулықтардың басым көпшілігі автордың жеке тәжірибесіне сүйенеді. Өткен ғасырдың 80-жылдары американдық тарихшы Джон Скоттың еңбегіндегі «гендер» термині қазіргі таңдағы көпшілік қауымға белгісіз болды. Соңғы уақытта гендерлік зерттеулер педагогика ғылымының ажырамас бір бөлігіне айналуға, ал гендерлік мәселе педагогика ғылымының барлық бағыттарында пайда болуда. Әрбір педагогикалық құбылыс өзіндік тәжірибелі даму жолы мен соған сәйкес теориялық негіздемеге ие. Бұл

студент жастардың гендерлік тәрбиесіне қатысты. Гендер термині 1975 жылы пайда болды. Осы ретте кейбір идеялар мен әзірлемелерді зерттей отырып, бұл ұғымның педагогикаға да қатысы бар екенін айта аламыз. Студент жастардың гендерлік тәрбие мәселесін заманауи әлеуметтік қыбылыс ретінде зерттеу үшін қысқаша оның антикалық кезеңнен бастап даму ерекшеліктеріне талдау жасау керек.

Көбінесе антикалық кезеңдегі гендерлік зерттеулер туралы айтатын болсақ, оларды Аристотель және Платонның есімдерімен байланыстырамыз. Афиналық Платон жалпыға бірдей оқыту позициясын ұстанды. Ол балалардың қоғамдық тәрбиесі ұлға да қызға да бірдей болуы керек екендігін алға тартады. Әйел адамның табиғаты еркекке қарағанда ерекше болса да, ол түрлі міндеттерді атқаруына кедергі тигізбейді деп тұжырымдаған. Әйелдер өз қабілеттеріне қарай философ та, жауынгер де бола алатындығын айтқан. Платон да теңдік идеясын қолдады. Бірақ оның көзқарастарында қарама-қайшылықтарды да кездестіруге болады. Ол әйелді төменгі сатыға жатқызып, оған деген махаббаты ұрпақты жалғастыруға негізделген жануарлық сезім деп есептеген. Аристотель қыздар мен ұлдарды бөліп оқыту идеясын ұстанған. Ол еркек пен әйел табиғаты әртүрлі, сол себепті өз қызметтеріне сай білім мен дағдыны қабылдауы тиіс деп санаған. Олардың әрқайсысы бір-бірінің істеріне араласпай, табиғи міндеттерін атқаруы керек. Сондықтан әйелдің бастапқы қызметі дүниеге ұрпақ әкелу және үй шаруашылығын жүргізу болды. Тәрбиелік тұжырымдарды әзірлеу барысында ойшылдардың жыныс мәселесіне қатысты ойлары философиядан қоғамдық қатынастар саласына ауыса бастады. XVIII-XIX ғасырларда көптеген философ-тәрбиешілер және қоғамтанушы ғалымдардың пікірі бойынша, екі жыныстың өмір сүру мәні ол адам ұрпағын көбейту деген ортақ тұжырымға негізделеді.

Өткен ғасырлардағы ағартушылардың, педагогтар мен қоғам қайраткерлерінің еңбектерінде жыныстық-рөлдік (қазіргі таңда гендерлік) тәрбие мәселесіне қатысты түрлі ойларын кездестіреміз. Мәселен, Жан-Жак Руссо қыздар мен ұлдарды тең жағдайда тәрбиелеу керек деп, әйел тәрбиесіне байланысты жаңашыл идеялар ұсынды. Ол әйел мен еркектің қайырымдылықтары әртүрлі, сондықтан әйел ұяң, қу, қылықты болу керек, ал еркек ашық, тік мінезді, шыншыл болу керек деп есептеген. Еркек тек өзіндік ойларына сүйенуі тиіс, ал әйел басқа да адамдардың пікірлеріне құлақ асуы керек, еркек ешқашан өтірік айтпауы, ал әйел кей кездерде алдамауы тиіс.

Ағылшын философы Джон Локк тәрбие жүйесі байлардың балаларының білім алуына ғана бағытталуы керек, дәлірек айтқанда іскер, тапқыр еркекке –жентельменге, оның тәрбиесі отбасына жағдайында арнайы даярланған тәрбиеші қармағында өтуі тиіс деп есептеген. Болашақ джентельмендерге ол латын, ағылшын, француз тілдерін меңгеруге, философия, математика, география пәндерін үйренуді кеңес берген. Оның ойынша, нағыз леди өз тәрбиесіне сай би, ән салу, өнерді және ақсүйектік әдет пен мінез-құлықты меңгеруі тиіс.

Ян Амос Коменский бөліп оқыту ұстанымын қолдап-қуаттағанымен, оқытудың педагогикалық қағидаларын әзірлеу барысында тең мүмкіндіктер қағидасын толық негіздемеген. Академияда оқу тек қана ұлдарға ғана қарастырылған.

Иоганн Генрих Песталоцци балалардың жынысына қарай тәрбиелеу мәселесіне қатысты педагогикалық көзқарастарды қатты сынға алды. Ол жалпыға бірдей білім беру ұстанымын құптады, оның пікірі бойынша тәрбиенің мәні – баланың табиғи даму заңдылықтарына сәйкес туа біткен қабілеттерін дамыту деп есептеген.

К.Д. Ушинский тәрбиеге патриархалдық тұрғыдан келуге қарсы болған. Ол бірдей тәрбие беруді ұстанған және еркек пен әйелдің теңдігі үшін күрескен. Григорий Ващенконың пікірі бойынша, тәрбие беру барысында ұлттық дәстүрлердің ерекшелігіне сүйену керек: ер жігітте адами қайырымдылық пен ұстамдылықты, әйел баласында балаға деген сүйіспеншілік пен мейірімділікті тәрбиелеу қажет.

А.С. Макаренконың ойынша, жыныстық тәрбиеде ең бастысы еркек пен әйел арасындағы қарым-қатынасты жолға қою керек.

В.А. Сухомлинский жыныстық тәрбиеде ең басты қажеттілік жігіт пен қыз арасындағы үйлесімділік пен өзара сыйластық деп тұжырымдаған. Жыныстық рөлдердің патриархалдық бөліну позициясын ұстанған.

Біздің ойымызша, жоғарыда қарастырылған мәселелердің көпшілігі гендерлік тәрбиенің педагогика саласында антикалық заманнан бастап осы күнге дейін қарастырылып келе жатқандығын айғақтайды. Бүгінгі студентке, болашақ ата-аналар мен тәрбиешілерге, сондай-ақ кәсіби біліміне және бағытына қарамастан, гендерлік мәселе баршаға қызықты, қажетті де маңызды мәселелердің бірі болып қалмақ.

Әдебиеттер:

- 1. Основы гендерных исследований. Хрестоматия. М., МЦГИ, 2000- 396 с.*
- 2. Воронина О.А., Клименкова Т.А. Гендер и культура-М., 2001. С. 13-106*
- 3. Ажгихина Н. Гендерные стереотипы в современных масс-медиа // Гендерные исследования. № 5. 2000. С. 261–273.*
- 4. Гендерные исследования. Региональная антология исследований из восьми стран СНГ: Армении, Азербайджана, Грузии, Казахстана, Кыргызстана, Молдовы, Таджикистана и Узбекистана. – М.: Вариант ИСГП, 2006. – 512 с.*
- 5. Клецина И. С. Психология гендерных отношений: Теория и практика. – СПб.: Алетейя, 2004. – 408 с.*

Есиргенова В.Ж., Тұраров А.Н.

*Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық педагогикалық институты, Арқалық қаласы
vita_arka@mail.ru*

ЖАСӨСПІРІМ КЕЗЕНДЕГІ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНІҢ ДАМУЫ

The development of self-awareness and its most important side - self-esteem - is a complex and lengthy process, accompanied by a teenager with a whole range of specific experiences, which were paid attention to by literally all psychologists involved in this age.

Жасөспірімдік кезең – балалық шақпен ересектік арасында жатқан адамның дамуы мен жетілуінің белгілі - бір кезеңі. Ол 16-18 жас аралығын қамтиды, яғни сәйкесінше IX-XI сынып оқушылары болып табылады. «Жасөспірім» сөзі тәуелді балалық шақпен өзіндік және жауапкершілікті үлкен өмірге ауысудың фазасы ретінде белгіленеді. Бұл бір жағынан денелік, соның ішінде жыныстық жетілудің аяқталғандығын білдірсе, екінші жағынан - әлеуметтік жетілуге қол жеткізуді білдіреді.

Жасөспірімдік шақ бала мен ересектердің арасындағы аралық жағдайда пайда болады. Баланың жағдайы оның ересектерге тәуелділігімен сипатталады, бұл оның өмірлік іс-әрекетінің басты мазмұны мен бағытын белгілейді. Баланың атқаратын рөлі ересектердің рөлінен сапалық тұрғыда өзгеше болады және екі жақта мұны анық ұғынады. Өмірлік іс-әрекеттің күрделене түсуімен бірге жастарда әлеуметтік рөлдер мен мүдделер диапазонының сандық ұлғаюы ғана болып қоймайды, сапалық тұрғыдан да өзгеріп, ересектік рөлдер бірден-бірге көбейеді, осыдан барып дербестік пен жауапкершілік өлшемі шығады.

Жоғары сынып жасы арнайы және жалпы қабілеттерінің негізгі жетекші іс-әрекеті: оқу, қарым-қатынас және еңбек базасында дамуының жалғасуымен сипатталады. Оқуда жалпы интеллекттік қабілеттер, әсіресе, түсініктік теориялық ойлау қалыптасады. Бұл түсініктерді игеру, оларды пайдалану ептіліктерімен, логикалық және абстрактілі талдай алумен жүзеге асады.

Қарым-қатынаста оқушылардың коммуникативті қабілеттері қалыптасады және дамиды. Еңбекте олардың практикалық ептіліктері және дағдыларының қалыптасуы белсенді түрде жүреді, бұлар болашақта кәсіби қабілеттерінің жетістіктерге жетуіне ықпал етеді. Жасөспірімдік шақ түрлі қабілеттер дамуының сензитивті кезеңі болып табылады.

Бұл кезеңде барлық мүмкіндіктерді практикалық қолдану жекелік ерекшеліктерге әсерін тигізеді. Кішкентай балалардың өзіндік санасы мен өзіндік бағалауы, әдетте, ата аналарынан және басқа да беделді үлкендерден алған бағаны қайталайды.

Бірақ, бала неғұрлым есейген сайын оның мінез-құлқы бағалардан гөрі өзіндік бағалауға соғұрлым бағдар алады. Алайда, өз қасиеттерін әсіресе, батылдық, ерлік немесе принципшілдік секілді күрделі құлықтық –психологиялық қасиеттерді ұғынудың өзінде-ақ эмоциялық бағалау мен әлеуметтік салыстыру сәттері қамтылады.

Жасөспірімдер мұғалімнің іс-әрекетіне, қылығына, даралығына жоғары талап қояды. Олар мұғалімді үнемі бағалап отырады және сол арқылы өздерінің оған деген қатынас деңгейін қалыптастырады. Тәрбиешілер мен ата-аналардың пікірінің жолдастардың, ұжымның пікірімен, жасөспірімнің өзінің пікірімен сәйкес немесе сай келуі өте маңызды. Тек осындай жағдайда ғана пайда болған қарама-қарсылықтарды дұрыс шешуі және осы арқылы жасөспірімнің дұрыс дамуы үшін жақсы жағдай туғызуға болады. Жасөспірімнің жолдастарымен тұрақты қарым-қатынас орнату ұжымда тиісті орнын алуға деген құлшынысын арттырады. Бұл баланың іс-әрекеті мен қылығындағы басты түрткілердің бірі. Бұл кезде өзін нақтылау құлшынысының қаттылығы сонша, жолдастарын танып-білуде жасөспірім көптеген нәрсеге дайын: ол өзінің көзқарастары мен дәйектемелерін алға тарта алады. Жолдастарының көз алдында абыройын жоғалтып, өзінің ары мен намысын түсіріп алу жасөспірім үшін үлкен қасірет. Міне, сондықтан да жолдастарының алдында дұрыс емес іс-әрекеттеріне айтылған сын-ескертпелерді жасөспірім өте зор шарпумен қабылдайды. Мұғалімнің мұндай сын-ескертпесін ол өзінің даралығының төмендеуі деп түсінеді. Осындай жағдайлар жолдастары мен ата-аналар тарапынан айтылған сын-ескертпелер кезінде де байқалады. Осы жағдай негізінде жасөспірім мен мұғалім арасында қарама-қайшылық пайда болады да, жасөспірім қиын балаға айналады. Жасөспіріммен мектеп ұжымындағы тек қана нақты ара қатынас, эмоционалды сәттілікпен қамтамасыз ету оң дамуына психологиялық сәттілік негіз бола алады.

Жасөспірімнің интеллектісі (қабылдау, ес, қиял, т.б.) шарықтап, дами түсетіндіктен, олардың қабылдауы да жүйелене, күрделене түседі. Естің логикалық, мағыналы жағы, әдейілеп еске түсіру, қайта жаңғырту формалары жаңа мазмұнға ие бола бастайды, ойлау қабілеті белсенді, орамды, терең, дербес болып келеді. Олар жұрттың айтқанын таразыға салып, сын көзімен қарап, бұларды пайымдай салыстырып, содан кейін санаға тиісті қорытындыға келуге тырысады. Шығармашылықтық ойлау, яғни, айналаны жәй ғана аңғартып қоймай, өткендегіні де танып – білуге құмарту, болашаққа көз жүгірту, заттың ішкі мәнін, сыр – сипатын, жалпы заңдылықтарын тұжырымдау осы жастағылардың ойлауына тән басты ерекшелік.

Тұлғаның дамуы өзіндік сананың дамуымен қатар ұғынылмаған психикалық реттеуді, өзінің «Мені» жайлы түсініктердің (бейнелер, Мен-концепциясы) өзіндік бағалау, өзін сыйлау сезімдері, талаптану деңгейлері жүйесінен тұрады. Адамдағы «Мен концепциясы», «Мен кімін?», «Мен кім боламын?» деген сұраққа жауап береді. «Меннің құрылымы» дегеніміз ол өзіңе деген сенім, өзіңе қатысты информацияларды өңдеуге бағытталады, «мүмкін деген Мендер» болады ол қандай болғым келеді деген армандар және болашақта не болады деген қорқыныштар», «әлеуметтік мен» әлеуметтік тәжірибелер сәттіліктер мен сәтсіздіктер тәжірибесі, басқа адамдарды бағалау, «мен сезімі» деген болады, ол өз ойлары мен әрекеттерін ұйымдастыру.

Жасөспірімде өзі туралы енді балалықтың шекарасынан өткен адаммын деген түсініктің пайда болуы, оның бір нормалар мен құндылықтардан басқаларына - балалық нормалар мен құндылықтардан, ересектік нормалар мен құндылықтарға – қайта бағдар алуын айқындайды [14]. Жасөспірімдердің ересектерге теңелуі, оларға ұқсауға, олардың өмірі мен іс-әрекетінің кейбір жақтарына ортақтасуға, олардың қасиеттері мен іскерліктеріне, құқықтары

мен артықшылықтарына жетуге ұмтылуынан, оның өзінде бұлардың ішінде алдымен балалармен салыстырғанда ересектердің ерекшелігі мен артықшылықтары көзге анық көрінеді.

Жеткіншек пен жасөспірім үшін танымал болып қана қоймай, олардың ризалығы мен құрметіне бөлену үшін, ең алдымен, жақсы жолдасы болу керек. Осыған байланысты жеткіншек пен жасөспірімдік кезеңдерде бұрын танымал болған балалардың тобында өзгеріс болатыны жиі кездеседі. Біріншіден, бұрынғы беделділер кетіп, олардың орнына жаңалары шығады. Екіншіден, сынып белсенділерінің неғұрлым сыйлы, әрі беделді балалар тобы болмауы жиі байқалады. Өйткені, көптеген мұғалімдердің жасөспірім белсенділік танытқанда, олардың жолдастық қасиеттерін ескермей, үлгірімі жақсы және тәртіпті балаларды лидер етіп алатыны жиі кездеседі. Сыныптастары үшін беделі аз белсенділер – ұжым құрудағы және сыныптағы ұйымдастыру жұмыстарындағы қиындықтардың себептерінің бірі.

Мұның мәні одан кем түспейтін тағы бір себебі – мұғалімде басқарудың авторитарлық деп аталатын стилінің сақталуы және белсенділердің де сыныптастарымен қарым – қатынаста осындай әдістермен тәрбиеленуі. Жеткіншектер мен жасөспірімдер мұны мүлдем қабылдамайды, өйткені олар ересектердің де, жолдастарының да қарым-қатынастарына сол бір негізгі талап тұрғысынан қарайды. Адамшылдық қадір-қасиет пен жеке басты құрметтеуді талап етеді.

Жасөспірімнің құрдастарымның алдында танымал да сыйлы болсам деген мүддесі себепті, ол бұлардың пікірі мен бағдарына сергек қарайды. Жолдастарының ескертулері, наразылықтары мен өкпелері, оның себептері жеткіншекті ойлантады. Өзіне назарын аударады. Ал, олармен жақсы қарым-қатынаста болу, сыйлы болуға ұмтылу, олар қоятын талаптарға сай болайын деген ниет туғызады.

Жалпы білім беретін мектеп оқушылардың бүкіл өмірін қамтымайды. Сондықтан, оны жастардың әр түрлі ұйымдарының – саяси, спорт және мәдени-ағарту ұйымдарының қызметі толықтырады. Алайда, қарым-қатынасының бұл ұйымдасқан формалары жастарда мектепте қалыптасатын достар компаниясы немесе көшедегі серіктестер секілді ресми емес, стихиялы топтарды қажетсіздің орнын түгел баса алмайды, сыныптардағы ұжымдардай емес, стихиялы топтарда әдетте әр түрлі жастағы балалар және әлеуметтік құрамы жөнінен көбіне аралас болады. Егер жеткіншектер мен жасөспірімдерге стихиялы топтар көбіне мектеп ішіндегі ұйымдарда ұйымдастырылып, бұларда лидер болатын балалар бірге болса, жоғары сыныптарды жағдай өзгертеді.

Адамның әр жас шамасы айнала шындықпен тікелей қатынаста болады, сондай-ақ әрбір жас шама адамның өміріндегі өз ерекшелігімен маңызды орын алады. Сондықтан, әрбір жас кезеңінің өзіндік мәнін, сипаттарын зерттеу, білу болашақ ұрпақты өмірге дайындау ғана емес, баланы әр жас шамасына сай, оның талап-тілегімен санасып, нақтылы мақсатқа бағыттауымен байланысты.

Тәрбиеде әр балаға жеке қарау – бұл оқушыны басқалардан айырып тұрған жеке бас ерекшелігін есепке алу ғана емес. Бұл оқушыға әр уақытта және барлық қарым-қатынасты жеке тұлға ретінде, іс-әрекеттің жауапты да және өзін-өзі тани алатын субъектісі ретінде қарау.

Әдебиеттер:

- 1. Снежевской Р.Д. Мир подростка. - М, 1996.*
- 2. Роджерс К. К науке о личности / История зарубежной психологии. Тексты. - М, 1986.*
- 3. Мольц М. Я - это Я, или как стать счастливым. - М. , 2004.*
- 4. Рубинштейн С.С. Человек и мир / Проблемы общей психологии. – М, Педагогика, 1993.*
- 5. Кон И.С. Психология юношеского возраста – М: Просвещение, 1979.*
- 6. Липкина А.И. Психология самооценки школьника: Автореф. Дис...канд. психол. наук. – М, 1994.*

Ескендір М.

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университеті, Өскемен қ.

ҚИМАҚ-ХОРЕЗМ БАЙЛАНЫСТАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚЫПШАҚТАР

The article reveals the Kipchaks, who rose to the historical scene from the beginning of the XI century, and their relations with the Kimaks and Khorezm states. The leading position of the Kipchaks in the Great Steppe before the Mongol invasion was determined.

XI ғасырдың басында Қазақстанның барлық дерлік аумағындағы саяси билік қыпшақтардың иелігіне өткен болатын. Осы қарастырып отырған тарихи кезеңде Қазақстан территориясында мал басының өсуі, оған тауар ретіндегі сұраныстың артуы, Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстік ауданындағы отырықшы шаруашылық иелерімен қарым-қатынастардың белсенді бола түсуі сияқты жайттар қыпшақтардың сыртқы саяси ұстанымдарына әсер етті. Ендігі кезекте қыпшақтар үшін Орта Азия жеріне қарай ығысып, территориялық ауқымын ұлғайту және оңтүстік аудандардағы өздерінің саяси ықпалын күшейту ісін қолға ала бастады. Сөзсіз аталмыш бағыттағы саяси ұстанымдар тек қана Орта Азия және Қазақстанның оңтүстік аудандары ғана емес, сонымен қатар Русь жеріне де бағытталған болатын. Алайда қыпшақтардың мұндай саяси ұстанымдары мен әрекеттеріне тосқауыл болатын мемлекеттер бар екені анық еді. Олардың бірі Сырдария мен Еділ, Батыс Қазақстан аумақтарына өз билігін жүргізіп отырған Оғыз мемлекеті еді. Бұл сөзсіз XI ғасырдың бас кезінде қыпшақтар мен оғыздар арасындағы саяси теке-тірестің басталуына түрткі болды. XI ғасырдың басы қыпшақтар үшін бұл теке-тірестерге оңтайлы ахуалды тудырды. Өйткені Оғыз мемлекеті X ғасырдың соңы мен XI ғасырдың басында күрделі саяси дағдарыстарды басынан кешіп жатқан болатын. Бұл саяси дағдарыс алдымен ішкі талас-тартыстардың нәтижесінде орын алып отырған еді. Оған қоса ішкі әлеуметтік саяси ахуал да тұрғындар арасындағы алауыздықты тудырып отырды. Мысалы Сырдария бойындағы жабғулар ірі жер иелеріне айналып, жер шаруашылығымен шұғылданатын еркін тұрғындарды өздеріне бағышты ету әрекеті қоғамда үлкен наразылықтарды тудырды. Мұның соңы IX ғасырдың соңына қарай оғыз қоғамының кедейленген топтарының үлкен көтерілісіне алып келді. Оғыз мемлекетіндегі тұрғындардың наразылығы, кедейленген халықтың көтерілістерін сол тұстағы алпауыт мемлекеттердің бірі саналған селжүктер өз пайдасына шешіп, Жент облысын жаулап алды. Жаулап алмас бұрын селжүктер халық наразылығының басында тұрған адамдарға қолдау білдіріп, көмектерін берді. Осы арқылы Оғыз мемлекетінің сыртқы саяси күштерге емес, керісінше ішкі алауыздықтарды шешуге күш жұмсауына алып келді. Әрине мұндай орын алған жайттар селжүктердің көп қарсылық көрмей, Жент облысын өзіне қарата алуына жағдай жасаған болатын [1, с. 47].

Оғыз мемлекеті қалыптасқан ахуалды толыққанды өз бақылауынан шығарып алды. Өйткені ішкі алауыздықты қолға аламын деп, селжүктерге есе жіберді. Осылайша Жент облысынан айрылса, Орта Азия және оңтүстік аудандарға жылжып келе жатқан қыпшақтар да үлкен қауіпке айнала бастады. Бұл қауіптің салдары өте ауыр болды. Қыпшақтардың территориялық ауқымдылыққа ұмтылу әрекеттері салдарынан Оғыз мемлекеті түпкілікті ыдырап кетті. Оғыздардың мемлекетін өзіне қаратқаннан кейін қыпшақтар Арал теңізі мен Сырдария өзенінің төменгі ағысының толыққанды иелері атанды. Осылайша қыпшақтар шығыста Ертіс өзенінен бастап, Еділге дейінгі кең байтақ жерде өз ықпалдарын жүргізетін елге айналды. Оғыздардың басым көпшілігі батысқа қарай көшуге мәжбүр болды. Өз кезегінде көшуден бас тартқан оғыздар қыпшақтардың бағыныштылығына түсіп, Янгикент пен Жент аралығындағы жерлерді мекен етіп қалды. Әрине мекен еткенімен ол жерлердің шынайы иесі қыпшақтар болған еді. Оғыздардың үлкен территориясына ие болып, Сырдарияның төменгі ағысына ие болуы тарихтағы қыпшақ және хорезмдіктер арасындағы байланыстарға жол ашты.

Өйткені шындығында оғыздарды өздеріне қарату арқылы қыпшақтар Хорезм мемлекетімен көршілес елге айналды.

Әмудария өзенінің төменгі ағысын иеленген Хорезм мемлекеті ежелден Орта Азия мен оның Қазақстанмен шектесетін аймақтары үшін аса маңызды ықпалға ие болған еді. Әсіресе Хорезм мемлекетінің әсері б.з. I-II мыңжылдық шеңберіндегі әсері тіпті күшейе түскен болатын. Өзінің басқа алпауыт мемлекеттерден алыс жатқандығы себебі олардың ықпалына түспеді. Мысалы сол жылдардағы алпауыт елдердің қатарында Саманилер мемлекеті мен Ғазнауиттер мемлекеттерін атауға болады. Саманилер мемлекеті 990 жылдары Қарахан мемлекетін жаулап алып қана, Хорезмдіктермен шекаралас бола алған еді. Өз кезегінде Ғазнауиттер болса Саманилердің Әмударияға дейін иеліктерін өздеріне қаратып алып, олар да Хорезмдіктермен шекаралас болды. Алайда олардың тек шекаралас болғаны болмаса, аса маңызды аймақтар мен иеліктері әлі де болса Хорезмдіктердің бақылауында қала берді. Әсіресе Орта Азия мен Шығыс Еуропаны, Қытай мен Моңғолияны байланыстырып тұрған сауда керуен жолдары Хорезмдіктердің бақылауында болды [2, с. 65].

С.М. Ахинжанов өзінің еңбегінде қыпшақтар мен хорезмдіктер арасындағы күрделі қарым-қатынастарды сипаттай келе, хорезмдіктердің ықпалы жоғары болғандығын және солардың ықпалымен қыпшақтар арасында ислам діні белсенді таратылғанын айтады. Оның дәлелі ретінде Сырдария бойындағы қыпшақ хандарының екі аты болғандығы туралы мәліметтер келтіреді. Сығанақ жеріндегі қыпшақ хан Икранның Қадыр хан деген мұсылмандық қосымша аты болса, Отырар басшысы Алып Дерек тарихи деректерде Қайыр хан деп аталған.

Хорезмдіктердің тек сауда жолдарына ғана бақылау орнату арқылы ғана қуатты елге айналған жоқ. Ең бастысы Хорезм мемлекеті ішкі экономикалық қарқындылықты жер шаруашылығын дұрыс ұйымдастыру арқылы күшейте алды. Мысалы сонау ежелгі дәуірден бастау алатын дәстүрдің бірі Хорезмдіктердің жер шаруашылығы, ерекше суару жүйесінің болуы еді. Соның арқасында экономикадағы жоғары нәтижелілікке қол жеткізе алды. Сонымен қатар егіншіліктің даму нәтижесінде қалалар өсіп, қалалардағы қол өнер саласы ерекше дамыды. Әрине тұрғындардың мұндай кәсіптерінің пайда болуы өз кезегінде салық жүйесінің реттелуіне және тұрғындардың өз кәсібі болғандықтан сауда керуен жұмыстарына да белсенді араласуы алып келген болатын. Әрине халықаралық маңызы бар сауда жолдары бойында орналасқан елдер үшін тек солардың әкелген тауарларын сатып алу ғана емес, сонымен бірге өзіндік өнімдерді де сату көп пайда әкеледі. Өз тауарларын сату арқылы тұрғындар жоғары табыс табуға деген ынтасы оянып, ол өз кезегінде мемлекет тұрғындарының барлығының арасында жаңа кәсіп түрін ашуға деген талпынысты күшейткен болатын. Қытай сынды елдерден келетін саудагерлер үшін Хорезмдіктер өндіретін өнімдер ерекше сұранысқа ие болды. Ол қолөнермен қатар, мал өнімдері болды. Мысалы ортағасырлық автор Макдиси «Хорезм жері кең және көптеген қалалардың болуымен ерекшеленеді. Тұрғындардың үй-жайлары жүзім, егін, ағаштар мен жеміс-жидек сынды адамға қажетті өсімдіктермен көмкерілген. Оған қоса тұрғындар арасында фикһ, білім беру сынды салалар да ерекше дамыған» дейді [3, с. 185]. Сол сияқты мәліметтерді Истахри де береді. Оның мәліметтеріне қарағанда хорезмдіктердің өзге елдермен сауда ісінде ерекше орын мал өнімдері болып табылады екен.

Хорезмдіктердің саяси тарихының беймәлім тұстары өте көп. Зерттеушілер, соның ішінде В.В. Бартольд өзінің еңбегінде VIII ғасырға дейін Хорезм мемлекеті туралы мәліметтер жоқ екендігін атап өтеді. VIII ғасырдың басында, яғни араб жаулаушылығынан кейін Хорезм жерінде қос билік орнаған болатын. Осылайша Хорезм X ғасырға дейін екі иелікке бөлінген болатын. Оның біріншісі оңтүстік иелік деп аталып, астанасы Қят қаласы болса, екіншісі солтүстік деп аталып, астанасы Үргеніш қаласы болды. 996 жылы Үргеніш қаласына топтасқан хорезмдіктердің басшысы Мәмүн ибн Мұхаммед Хорезмнің екі иелігін бір орталыққа бағындыра алған болатын. Осылай саяси тұрғыдан орталықтандыра алған ол уақыт өте келе хорезмшах титулына иеленді. Хорезм мемлекетін әулеттер басқарды. Селжүктер жаулап алғанға дейін Хорезм мемлекетін екі әулет басқарып үлгерген еді. Селжүктерге қарсы тұра

алмаған хорезмдіктер олардың бір облысы есебінде ғана өмір сүрді. Уақытында қуатты мемлекет болған хорезмдіктер Селжүк мемлекетінің бір облысы ғана болуы әрине оларды төмендету болып табылады [4, с. 98]. Жалпы зерттеушілер хорезмдіктердің селжүк мемлекетімен тәуелсіздік үшін соғыстар мен азаттық қозғалыстарын жүргізуі сөзсіз олардың аса қуатты ел болып қалыптасуына түрткі болды деген пікір айтады. Рас белгілі бір қарсыласқа қарсы тұру үшін алдымен сол мемлекеттің қуатты әскеріне қарсы тұра алатын әскерді, экономиканы көтеру қажет. Міне осы міндетті дұрыс атқара алған хорезмдіктер уақыт өте келе қуатты елге айналды. Оның үстіне сыртқы саяси ахуал да хорезмдіктердің күшеюіне жағдай жасады. Мысалы ішкі талас тартыстар нәтижесінде Қарахан мемлекеті ыдыраудың алдында тұрса, керісінше хорезмдіктер ішкі әлеуметтік-экономикалық өркендеудің жолында еді. Осылайша хорезмдіктер Мәуренахр жеріндегі көшбасшыға айнала бастады. Қалалардың өсуі мен ондағы қол өнер ісінің дамуы, сауда істерінің жақсы жолға қойылуы нәтижесінде тұрғындардың, ең бастысы мемлекеттің әлеуметтік құрылымдары мен жағдайы жақсара түсті. Әрине хорезмдіктердің жағдайының жақсаруын сол кездегі басшылары өз пайдасына жарата бастады. Жалпы хорезмдіктерді басқарған басшылары және олардың шығу тегі туралы бірқатар пікір-таластар бар. Мысалы Джузджани Хорезм басшылары тек қана бекделі тайпасының өкілдері ғана болған деген мәлімет береді. Алайда Джузджани бекделі тайпасымен қатар, біз үшін маңызды болып табылатын өзге де мәліметтер береді. Мысалы хорезм басшылығында болған Ануш тегін сынды адамдардың есімдерін келтіре отырып, мұндай есімдер тек қыпшақ қоғамында ғана болған дейді. Сонымен қатар қыпшақтар арасында, әсіресе билікке жақын тайпалардың ішінде ұйғырлардың болғандығы туралы да мәліметтер бар. Мысалы Ұйғыр қағанаты қырғыздар тарапынан жаулап алушылыққа ұшырап, мемлекеттері ыдырағаннан кейін олар жан-жаққа көше бастайды. Мысалы 840 жылдары қырғыз шабуылынан кейін ұйғырлардың бір бөлігі Тұрфанға, ендігі бірі Ганьсуға, үшіншісі Ертіс өзені бойына көшіп кетеді. Ал билікке жақын болған сары ұйғырлар Арал теңізінің маңына қоныстанады. Міне осы ұйғырлар хорезмдіктермен тығыз байланыста өмір сүрген. Ұйғырлардың Хорезм жеріне қоныстануы сол заманның Масуди сынды авторларының еңбектерінде көрсетілген. Сонымен қатар араб-парсы деректерінде Хорезмдердің иелігіне жататын аймақтарда, нақтырақ айтқанда Қимақ Бигур мемлекеті де өмір сүрген деген мәліметтер беріледі. Зерттеуші И. Маркварт Қимақ Бигур ұғымы Қимақ жабғу деген мағынаны білдіретіндігі туралы пікір білдіреді. Демек қимақтар Хорезмдіктермен шектесетін аймақтарда өмір сүрген сынайлы. Олардың мекен еткен аумақтары ретінде И. Маркварт Қара және Ақ ертіс өзендері, Каспий теңізі мен Әмудария жерлері көрсетіледі. Сөзсіз бұл аймақтар кейінгі Қимақ мемлекетінің территориясы болып табылады. Өз кезегінде Қимақтардың тайпалық бірлестігі құрамында қыпшақтардың өмір сүргендігін ескерсек, қыпшақтар мен хорезмдіктер арасындағы алғашқы байланыстар осы кездерден басталады деп айтуға болады. Зерттеуші В.Ф. Минорский болса, Қимақ Жабғу мемлекеті ұйғырлардың қазақ даласында пайда болғанынан кейін құрылған. Демек олардың құрамында да ұйғырлардың болғандығын алға тартады. Сөзсіз Ұйғыр қағанатын Енисей қырғыздары құлатқаннан кейін олардың басым көпшілігі қазақ даласын мекен етіп қалды. Сондықтан Ертістен Каспийге дейінгі аралықта мекен етіп, мемлекеттілігін құрған қимақтардың құрамында болуы заңды да еді. Бұл шамамен IX ғасырларда орын алған тарихи оқиғалар қатарына жатады. Өз кезегінде XI ғасырларда қыпшақ тайпалық бірлестігі аты шығып, мемлекет дәрежесіне көтерілген кезде олардың құрамында да ұйғырлар кездескен. Сол қыпшақтар Қыпшақ мемлекетінің Хорезмдіктермен шектесетін аймақтарын мекен еткен. Әрине мұсылмандық Хорезмдіктермен шекаралас болуы арқылы солардың өмір сүру тәртібі мен ерекшеліктерін бойларына қатты сіңістірді. Қалай болған күнде де Хорезм шах мемлекетінің билігіне ие болғандар өздерінің шекаралас әрі туыстас тайпасы болып табылатын қыпшақтармен теке-тіресті саясатты бастап кетті. Өздерімен шекаралас болып отырғандықтан сөзсіз қыпшақтар белгілі бір дәрежеде хорезмдіктер үшін қауіпті саналды. Бір қызығы хорезмдіктер қыпшақтармен арадағы теке-тіресті қақтығыстар барысында тек өздерінің ғана емес, сонымен қатар қыпшақтардың өздерін де қолданып отырды. Қыпшақтарды қыпшақтарға

қарсы қою үшін түрлі амалдарды пайдаланды. Мысалы қыпшақтарға қосымша жайылымдық жерлер беру және олардың арасында ислам дінін тарату арқылы бауырластыққа тарту сынды әдістерді қолданды. Мысалы қыпшақтардың көпшілігі сол тарихи кезеңде діни наным-сенімі тәңіршілдікке негізделді. Міне хорезмдіктер қыпшақтар арасында ислам дінін таратып, исламды қабылдамаған қыпшақтарға қарсы қоя білді. Сонымен қатар көпшпелі қоғам үшін ең маңызды әрі қажетті игіліктердің бірі жер еді. Түсінікті көпшпелі мал шаруашылығына негізделген қоғам мүшелері үшін жаңа жайылымдық жерлерге ие болу ерекше байлыққа теңелді. Сонымен қатар хорезмдіктер қыпшақтар арасында лауазымды қызметтерді тарату арқылы да өздерінің жағына шығарудың бірнеше әрекеттері жасалды. Ал өзінің егемендігін сақтап қалғысы келген қыпшақтардың үлкен топтарына қарсы үлкен жорықтар да ұйымдастырып отырды. Рас Хорезмшах мемлекетіндегі билікке келген алғашқы әулет өкілдері қыпшақтарға қарсы жорықты белсенді түрде ұйымдастыра қоймады. Тек қана біз жоғарыда атап өткен әдістер мен амалдарға ғана сүйеніп, дипломатиялық байланыстар жасауды жөн санады. Ал одан кейінгі билікке келген әулет өкілдері қыпшақтарға қарсы қатал саясат ұстана бастады [5, с. 149-151].

Әдебиеттер:

1. *Агаджанов С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XI вв. – Ашхабад, 1969. – 154 с.*
2. *Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва, 1948. – 136 с.*
3. *Макдиси. Книга о начальной истории мира // МИТТ. – Т1. – Баку, 1986. – 226 с.*
4. *Бартольд В.В. Хорезм // Сочинение. – Т 3. – Москва: Наука, 1965. – 706 с.*
5. *Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью Золотоордынских ханов. – Москва, 1966. – 237 с.*

Жуманова Ж.

*Научный руководитель – магистр пед.наук, ст.преподаватель Б.П. Абуова
КазНПУ им. Абая, Алматы
bibizhan@mail.ru*

АКТИВНЫЕ ПРОЦЕССЫ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ В ОБЛАСТИ ЛЕКСИКОЛОГИИ

This work is devoted to active processes in the Russian language, which represent a vast area of mutual intersection: on the one hand, the trend towards internationalization, on the other hand, the desire to preserve the traditional national-cultural ways of linguistic conceptualization of the world. The purpose of this article is to identify the causes and influence of the Internet on the formation of slang in the virtual space of the network, as well as to determine its possible consequences.

Современные телекоммуникационные технологии и, в первую очередь, глобальная компьютерная сеть *интернет*, являются одним из наиболее важных факторов в развитии мирового сообщества. Как и в любой профессии, субкультуре, в интернете появился особый сленг. Этот язык очень быстро развивается. Словесные новшества рождаются в непринужденной речи, в узкой социальной среде, чаще всего среди молодежи как сознательное нарушение нормы, когда известное, часто употребляемое слово приобретает общую экспрессивность и новизну. Все больше людей сталкиваются с необходимостью общаться «на языке сокращений» и терминов, заимствованных из английского языка. Особенностью языка виртуальной коммуникации является то, что он представляет собой письменную форму

общения, в основе которой лежит современный разговорный язык, и характеризуется стремлением к максимальному сжатию информации. Его характерными особенностями являются широкое использование аббревиатур и сокращений, тенденция к доминированию фонетического принципа письма.

Целью данной статьи является выявление причин и влияния интернета на формирование сленга в виртуальном пространстве сети, а также определение возможных его последствий.

Актуальность данной проблемы является тенденция на перенимание *интернет-сленга* из электронной среды в обычную речь, вытеснение привычной речи на «более современную», замена русских слов на их иностранные аналоги, а также потеря различных словарных оборотов и слов.

Научная идея исследования. Активные процессы в русском языке нашего времени представляют собой обширную область взаимопересечения: с одной стороны, тенденции к интернационализации, с другой стороны, стремления к сохранению традиционных национально-культурных способов языковой концептуализации мира.

В наше время существует огромное множество различных социальных сетей, мессенджеров и прочих способов общения в сети. Естественно, что данные элементы оказывают свое влияние на развитие подрастающего поколения. В рамках данной статьи мы не будем акцентировать внимание на такие моменты как зависимость от сети, отчужденность или замкнутость. Нас будет интересовать интернет, как источник сленга среди молодежи.

Доподлинно неизвестно, когда именно зародился интернет-сленг. Манера изложения зависит от возраста пользователя и его адресата, в основном, чем они моложе, тем более их общение насыщено различными сокращениями. Язык виртуальной коммуникации очень редко употребляется коммуникантами старше 35 лет. Этот язык очень быстро развивается и изменяется каждый день, поскольку в нем отсутствуют нормы как таковые, и каждый пользователь способен повлиять на его развитие путем использования новых слов и вариантов сокращений.

«Мы уверены, что русской речи предстоит одно из двух: либо испошлить донельзя, либо, образуясь, свернуть на иной путь, захватив при том с собою все покинутые второпях запасы», - эти слова принадлежат Владимиру Ивановичу Далю, великому писателю, учёному, автору «Толкового живого великорусского языка». [1]

В переводе с английского языка слово «сленг» означает набор слов или новых значений существующих слов, употребляемых в различных группах. Понятие «сленг» смешивается с такими понятиями, как «диалектизм», «жаргонизм», «вульгаризм», «разговорная речь», «просторечие». [2]

В эпоху цифрового века, в котором мы с вами проживаем, наблюдается упрощение русского языка с целью разнообразить свою речь. Но под вуалью этого упрощения скрывается медленная гибель исконно русского языка и всего его наследия с возможностью максимально развёрнуто и интересно донести свою мысль. Раньше русский язык был "великим и могучим", а теперь с каждым годом растёт неграмотность. Современная молодежь старается общаться на более простом и доступном языке, не соблюдая правил письма. Например, вместо того чтобы говорить «привет», молодежь говорит «прив», вместо «нормально»-«намана», «не знаю»-«нз», «может быть»-«мб», «домашнее задание»-«дз», и таких примеров можно привести очень много. Главная проблема в таких упрощениях является то, что пользователь привыкает к неправильным написаниям, зрительный образ слова фиксируется в памяти, и об орфографической грамотности говорить уже не приходится.

Одной из причин появления новых слов в компьютерном сленге является быстрое развитие новых технологий. Отсутствие в русском языке значительного количества терминов в этой области привело к появлению компьютерного сленга. Многие профессиональные термины довольно громоздки и неудобны в повседневном использовании, что вызывает желание сократить и упростить слова. Например, айпишник – IP, иксПишка – XP (Windows); тридэшка - 3DS (Three-dimensional Studio), лазер-Laser printer, батон-Button, васик-Basic.

Основным источником большинства новых слов также стало увлечение современного поколения компьютерными играми в последнее время. Это опять же послужило мощным источником новых слов. Многие слова появились в результате сокращения предложений, и это английские предложения. Вот к примеру, ASAP(от англ. as soon as possible) – «как можно скорее», «думер» (человек играющий в игру «DOOM»), «кавкать» (играть в игру «Quake») и тому подобное. Необходимо отметить и тот факт, что большинство непрофессиональных пользователей не владеют достаточным уровнем английского языка. Например, от неправильного прочтения сообщения «NO CARRIER» в сленге появилось выражение «НО КАРЬЕР», причем то и другое означает отсутствие соединения при связи по модему. Вследствие всего этого, пользователи молодежного сленга заговорили на придуманном ими же самим языке.

Пути и способы образования молодежного сленга с английского языка весьма разнообразны, но все они сводятся к тому, чтобы приспособить английское слово к русскому языку и сделать его пригодным для постоянного использования. Аналогичное вовлечение заимствованных корней в круг «русского мира» эмоции и ценностей видим в глагольной лексике: троллить, приаттачить, запостить, законнектить, форсить, забанить. Данные лексемы, «обрусев» в плане грамматического оформления, присущего русским производным и членимым глаголам, приобретают экспрессию и оценочность, несвойственную им в языке-источнике.

Стоит заметить, что каждый человек – индивидуальная единица, что выбирает в себя черты, присущие образу жизни и тому, что его окружает. Подсознательно каждый из нас стремится к тому, чтобы быть полноценным членом общества, быть принятым, отсюда мы видим желание соответствия «языковой»/ сленговой моде. В результате появился весь язык интернет-сети, его называют "Аффтарский". Этот язык поддерживает написание сокращенных слов с орфографическими ошибками.[3]

Проводя анализ влияния *интернет-сленга* на речь молодежи, можно выделить как положительные, так и отрицательные аспекты данного явления.

Положительные стороны интернет-общения:

1) Молодежи нравится применять интернет-сленг в своей речи. Они чувствуют некую удовлетворенность, следуя за тенденцией.

2) На просторах сети у молодежи получается донести свою мысль более эмоционально и красочно.

Отрицательные стороны интернет-общения:

1) Всем нам известно, что современные дети с детства смотрят разных «блогеров», «ютуберов», которые и являются распространителями новых слов, то есть сленгов. Дети буквально подражают им, и конечно же, в школе детям сложно будет принять «литературную речь».

2) Применение интернет-сленга приводит к ошибкам, искажающим устную и письменную речь не только на форумах, но и в повседневной жизни. Наша культура речи становится убогой. Словарный запас становится скудным, а подросток не может сформировать грамотно свою речь.

3) Общаясь на «своей волне», подростки унижают грамотных людей, высмеивают их правильный слог и стиль изложения, ставя предпочтение в нарочном совершении ошибок грамотной речи.

Подводя итог вышесказанному, можно отметить, что общение в *интернете*, а вместе с ним и интернет-сленг, стали неотъемлемой частью современной жизни и общения, оказывая как положительное, так и отрицательное воздействие на современную молодежь. Интернет-сленг позволяет расширять возможности общения подрастающего и юного поколения, делая ее более общительной и открытой, раскрепощенной. Однако погруженные в виртуальную реальность, мы иногда забываем об окружающем нас мире, а сленг мешает нашей повседневной речи.

Одним из способов сохранения чистоты русского языка может стать осведомленность и внушение каждого молодого человека о том, как он говорит, какие слова употребляет, как уместно использовать сленг в своей речи. На государственном уровне имеет смысл принять законопроект о культуре, запрещающий использование сленговых слов в литературе, на телевидении, в кино, в театральных постановках, в средствах массовой информации, в рекламе. Думаю, что молодежный сленг должен стать объектом пристального внимания учёных-языковедов, ведь специальная лексика иногда проникает в литературный язык и закрепляется там на долгие годы. Также на уровне учебных заведений необходимы системные меры по формированию любви к русскому литературному языку.

Литература:

1. Голованова, Д. С. Влияние интернет-сленга на речевую культуру современной молодежи / Д. С. Голованова, И. Н. Якименкова. — Текст : непосредственный // Юный ученый. — 2019. — № 3 (23). — С. 1-3. — URL: <https://moluch.ru/young/archive/23/1409/> (дата обращения: 01.11.2021).
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1994.
3. Калита, И. В. Стилистические трансформации русских субстандартов, или книга о сленге. — М.: Дикси Пресс, 2013, ISBN 978-5-905490-15-6.- 240 с.

Жумасейтова А.Е., Баймуханова Г.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
Zhumaseytova82@mail.ru*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҰСАҚ ҚОЛ МОТОРИКАСЫН ДАМЫТУДЫҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

The article discusses the importance of finger exercises in the development of fine motor skills of preschool children, the ways of developing finger games in kindergarten.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты жолдауында «Кішкентай бүлдіршіндердің дамуына ықпал ететін үздіксіз білім берудің алғашқы сатысы мектепке дейінгі білім беруге баса назар аударған жөн және бұл сатыны олардың шығармашылық және интеллектуалдық қабілеттерін дамыту» деп баса назар аударған еді [1].

Бүгінгі бала - ертеңгі азамат. Сол азаматты балабақшадан бастап болашақ өмірге бейімдеу, дені оларды оқыту, тәрбиелеу, еңбекке баулу үшін қолайлы атмосфера қалыптастыру - білім беру ұйымдарының міндеті болып табылады.

Соңғы кездері біз «ұсақ саусақ моторикасы» деген ұғымды жиі естиміз. Физиологтар ұсақ саусақ моторикасы деп, саусақ, қол және қолдың білезік бөліктерінің ұсақ бұлшықеттерін меңзейді. Осы бұлшықеттерді дамыту және шыңдау, адамның орталық жүйке жүйесінің, барлық психикалық үрдістердің, сөйлеуінің дамуына басты ықпал етеді.

Қазіргі педагогиканың өзекті мәселесінің бірі мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызығушылықтарын дамыту.

Барлығымызға белгілі, адам миының қозғалыс проекциясының барлық бөлігінің үштен бірін, қол проекциясы алып жатыр. Осыдан келер қорытындымыз, танымдық функциялардың, ақпаратты қабылдаудың дамуына ұсақ саусақ моторикасының маңызы зор [2].

Ұсақ саусақ моторикасын дамытудың маңызды бөлігі – саусақ жаттығулары. Саусақ жаттығулары дегеніміз қандайда бір ұйқасты оқиғаны, тақпақты, ертегіні саусақтар арқылы ойнап шығару. Саусақ жаттығулары қызықты, эмоционалды, баланың тілінің, шығармашылық

қабілетінің дамуына әсер етеді және балабақшада, үйде, кез-келген бос уақытта өткізуге болады. Балалар саусақ жаттығуларын үлкендердің артынан қайталағанда, саусақ моторикасын дамытады. Сол арқылы қол шапшандығы дамиды, өз қимылдарын басқаруы, белгілі іс-әрекетке зейіні тұрақтанады. Көптеген саусақ жаттығулары екі қолдың да қозғалысын талап етеді, ол өз кезегінде баланың «оң», «сол», «жоғары», «төмен» сияқты ұғымдарды түсінуіне көмегін тигізеді [3].

Саусақ ойындары жаттығуларының баланың шығармашылығын дамытуда да маңызы зор. Егер бала қандайда бір «саусақ жаттығуын» меңгерсе, ол міндетті түрде басқа да тақпақтар мен әңгімелерге саусақ жаттығуларын ойлап табуға тырысады. Бір жастан екі жасқа дейін балалар «саусақ жаттығуларын» бір қолмен орындағанда, жақсы қабылдайды.

Үш жастағы балалар екі қолмен ойналатын саусақ жаттығуларын меңгереді, мәселен, бір қол үй болса, екінші қол үйде жүгіріп жүрген мысық болады.

Төрт жастағы балалар бұл жаттығуларды, бірнеше оқиға желісің ауысуымен ойнай алады. Ал мектепке дейінгі ересек жастағы балаларға әр түрлі заттарды, шарлар, кубиктер не үйлер сияқты құралдарды беріп, түрлендіріп саусақ жаттығуларын өткізуге болады[3].

Мектепке дейінгі жастағы балалардың шаршағанын басып, еңбекке қабілеттілігін арттыру үшін қол-саусақтарын әрдайым жаттықтырып отыру қажет.

Саусақ жаттығулары баланың сөйлеуге деген талпынысы, қабілеті дамытып, ынтасын арттырады. Сөйлеу тілі мүшелері әрекетінің қозғауларының дамуы қол саусақтарының нәзік қимылдарының дамуымен тығыз байланыста болғандықтан, бала қолының ептілігін толық жетілдіру, түзету - тәрбие жұмысын жүйелі жүргізуді қалайды. Саусақ жаттығулары балабақшада және үй жағдайында әсерлі, көңілді түрде ұйымдастыруға болады. Баланың тілі негізінен мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Бұл кезеңде ағзаның барлық бөліктері және жүйелері қарқынды дамып, баланың дене және ой дамуына қажетті қозғалыстағы таным іскерлігі қалыптасады. Мектепке дейінгі кезеңде қолдың ұсақ моторикасы мен қимыл-қозғалыстарын дамыту жұмыстары маңызды болып табылады.

Психологтар балаларда қол-саусақ жаттығулары есте сақтау және назар аудару қабілетін дамытатындығын айтып кеткен. Тақпақпен айтылатын саусақ жаттығулары ырғаққа ілесіп қимылдауына және баланың сөйлеу ырғағының қалыптасуына көмектеседі. Саусақ ойындары сөйлеу лексикасының, сөздердің өзара байланысының (диалогты дұрыс жүргізуге, түсінік айтуға, т.б.) шыңдалуына себепші болады. Сондықтан баланы ерте жастан бастап шынықтырған жөн [4].

Қазіргі таңда "ұсақ саусақ" моторикасын дамытатын ойындар мен жаттығулар өте көп. Олар шартты түрде топтарға бөлінеді. Қол, қолдың білезік және саусақтарының қозғалысының дамуына оң әсер ететін заттық ойындар, яғни ойыншықтармен, кез-келген заттармен өткізіледі. «Мозайкалар», «конструкторлар» – аталған материалдар саусақтардың белсенді қозғалысына әсер етеді. Мозайкада ұсақ бөліктерден толық сурет құрап шығару мақсаты тұрады. Ойын барысында бала бөлшектермен қозғалыс жасайды, байқағыштық, төзімділік, табандылық пайда болады.

Моншақтармен ойын: екі қолдың да бағдарлауын арттырады. Балаға тізуге арналған бау және әр түрлі теңдіктегі, әр түрлі диаметрлі моншақтар беріледі. «Көз-қол» бағдарлауын жетілдіреді. Бұл ойында тек қол іскерлігі ғана емес, сенсорлық (түс, көлем, пішін) қабілетті дамиды.

Баулармен ойындар – сенсомоторлық бағдарлауды, ұсақ моториканы, жазықтықта бағдарлауды, «жоғары», «төмен», «оң», «сол» ұғымдарын игеруіне жәрдемдеседі, тілді дамытады, зейіннің тұрақтандырады, қол белсендігін, икемділігін арттырып, қолды босансытады.

Сонымен қатар, қысқыштармен ойналатын ойындар өте нәтижелі. Ол баланың ұсақ моторикасын дамытады, ақыл-ойының, тілінің дамуына зор ықпал етеді. Түрлі-түсті қатты қағаздардан дөңгелектер жасап, сондай түсті қысқыштарды қыстырса, гүлдер пайда болады.

Сурет салу – барлық балалар жақсы көретін, әрі пайдалы ісі. Қарындаш, қылқаламмен парақта, қатты қағазда сурет салу қатып қалған қағида емес. Қарда, құмда, терлеген терезе бетіне, асфальтта сурет салуға болады. Алақанмен, мақталы таяқшалармен, көкөністер бастырмаларымен және т.б. әдістермен, яғни бейнелеудің дәстүрлі емес техникалары арқылы сурет салу өте пайдалы, әрі қызықты. Балаға әр түрлі пішіндерді тік сызықпен салуға, суреттің үзік сызық бойымен жүргізу, үлгімен сурет салу, суреттің аяқталмаған екінші бөлігін салу – шығармашылық қабілетті, есте сақтау қабілетін, түсті қабылдауды дамытады.

Ермексаз баланы жалпы дамытатын әр түрлі қызықты ойындар өткізуге мүмкіндік береді. Балалар ермексазды қолмен жібітеді, саусақпен бөліп алады, домалатады, ширатады, ермексазды қалауынша қалыпқа келтіреді және кез-келген уақытта ермексазды бүлдіріп алам деп қорықпастан жұмысына өзгеріс енгізеді, ол өз ісіне деген сенімділік тудырады. Ұсақ саусақ моторикасының дамытады, агрессияны басады, шығармашылық қабілетін, тілін дамытады, қолдың бұлшықеттерін бекітеді [5].

Балабақшада балалардың әлеуметтік дағдысын, қызметтің түрлі нысандарын меңгеруді дамыту бойынша жеке жұмысты ұйымдастыруға да міндет қойылу қажет.

Балалардың еркін өзіндік қызметі баланың жеке қабілеті мен мүддесіне сай таңдалған саусақ жаттығулары баланың өз бетімен дамуына септігін тигізді. Балабақшада саусақ жаттығуларын түрліше бағытта қолдануға болады:

1. Бірлескен және жеке жұмыста саусақ жаттығуын массаж (саусақтың басынан қол буынына дейін сипау) және жаттығу (әр саусақты жеке – жеке бұғу және бүктеу) түрінде жүзеге асыру. Массаж - пассивті гимнастиканың бір түрі болып табылады. Массаж - бұлшық ет жүйесінің тонусын, бұлшық ет икемділігі мен әрекет жасау қабілетін арттыруға көмектеседі. Сондай-ақ, балаларға табиғи материалдармен массаж жасау ұсынылды (шырша бүршігі, жаңғақ, доптар т.б.). Осындай жаттығу нәтижесінде баланың қызығушылығы артты, саусақ гимнастикасы тақпақ оқумен жалғастырылды.

2. Тақпақты тыңдаған балалар саусақ қозғалысының көмегімен тыңдалған тақпақтар мен мазмұнын және бейнелер арқылы сахналау. Сюжетті материал ретінде тақпақтар пайдаланылады. Жаттығуға ұласқан тақпақ-сезім ритмін қалыптастыратын және жетілдіретін негіз болып табылады, қолайлы эмоционалды жағдай пайда болады, соның арқасында бала ойынмен айналысады, орындайтын қозғалысты қызушылықпен орындайды, ал бұл саусақ қозғалысын жақсартады. Тақпақты бейнелеу, тыңдау және түсіну дағдысын дамытады. Ұсақ қол саусақтарын дамытуға арналған картотека құрастыру қажет: «Саусақ жаттығулары», «Жолақпен жүру», «Сергіту сәттері».

3. Бірлескен және өзіндік әрекет кезінде саусақ театр қозғалыстарын қолдану. Бұл балаға бір мезетте сценарист, режиссер-постановщик болуға мүмкіндік береді. Театрландырылған қойылым шығармашылық потенциалды ғана емес сөйлеуді және оған саусақ белсенділігін дамытуға көмектеседі. Саусақ театрының тағы бір жағымды жағы – бала ойын нысанында кеңістік және санау түсінігіне үйренеді. Саусақ театрына арнап ертегілер кейіпкерлері бойынша қуыршақтар әзірлеу қажет: «Қоян мен түлкі», «Бауырсақ» және т.б.

4. Жапсыру ісімен айналысу қол мойнының буыны және ұсақ әрі жалпы қол моторикасын дамытуда маңызы зор. Жапсыру ісімен айналысу баланың сенсорлы және кеңістікті сезіну, қабылдауын дамытуға қажет. Өз жұмысымда жапсыру ісімен айналысуда ермексаз, тұздалған ұн, тұқымнан және ұлу қабыршығынан жасалған оюларды жиі қолдану қажет. Бұл еңбекті көп қажет ететін, қызықты жұмыс болғандықтан баланың назарын, көз бен қолдың өзара қозғалыс үйлесімділігін, сенсомоториканы дамытады. Қағаздан бұйымдар жасау- қол мойын буынының кіші бұлшық етін дамытуға әсер етеді. Мұндай жұмыстар баланы қызықтырады, қиялдарының дамуына, сындарлы ойлауына септігін тигізеді. Қағазбен жұмыстың бірі ретінде жыртылған қағаздар қолданылды. Қағазды ұсақтап жыртыу саусақ күші мен ұсақ қимылын басқару дағдысын дамыту жаттығу болып та есептеледі.

5. Бірлескен қызметке сурет салудың көптеген дәстүрлі емес түрлерін пайдалану қажет: тампондау, қылқалам, май шам, тіс щеткасы көмегімен қолдан жасалған мөр және т.б. Сурет

салу кезінде балалардың қиялы, шығармашылығы дами түседі, эмоционалды қатынастары және графикалық дағдылары қалыптасады. Басты назар суреттерді бояуға бөлінді. Бұған бояу альбомы мен дайындамалар қолданылды. Бояу қозғалыс үйлесімін дағдыландыруда ұсақ қол моторикасын дамыту мен нығайтуды қамтамасыз ететін түр сызықтарының бірнеше түрлерін қамтиды [6].

6. Баланың графикалық дағдысын дамытуда неше түрлі қызықты әдіс – тәсілдерде жеткілікті. Мәселен нүктелер бойынша суретті бір–біріне қосу. Элементарлы математикалық түсінікті қалыптастыру бойынша бірлескен қызметте жазықтық үлгілеу әдісі (жазық геометриялық фигуралардан шекті мөлшерде жасалған суреттер), есептеуіш таяқшамен жаттығулар әдістерін қолдану қажет. Қызметтің осы түрлері балалардың байқағыштық, зерделілік, ойлау және қиялдау, ұғыну қабілеттері дамиды.

7. Ерте және мектепке дейінгі кіші жаста қарапайым жаттығуларды жасауда өлеңмен, тақпақпен ұйқастырылған жаттығуларды пайдалану ұсыну. Сонымен қатар өзіне-өзі қызмет ету дағдысын қалыптастыру: қасық пен қарындаш ұстау, түйме тиегін өзі салып, өзі ағыту, бауын байлау, т.б. Өмірінің бастапқы кезеңінде баланың ұсақ қол моторикасы қалай дамып жатқандығын, жеке интеллектуалды қабілетін байқауға болады. Қасықты, қарындашты ұстау алмайтын, түймесін түймелей алмайтын және бәтеңке бауын байлай алмайтын балалардың қолының кіші моторикасы нашар дамыған болып есептеледі. Олар шашылған конструкторларды жинау, пазаламен жұмыс жасау, есептегіш таяқша және мозаикамен ойнау өте қиын. Олар басқа балалармен ойнаудан бас тартады, осы қызметтегі жұмыс жасағанда үлгермейді. Мұндай балалар элементарлы қызметтің өзінде өздерін нашар сезінеді және бұл жағдай баланың эмоциясын мен өзін-өзі бағалауға кері әсерін тигізеді [7].

Сондықтанда мектепке дейінгі жаста бала тілінің дамуда, өзіне-өзі қызмет көрсету және жазуға дайындық дағдысын қалыптастыруда ұсақ қол моторикасын дамытудың және үйлестіру жұмыстарын жүргізудің маңызы өте зор.

Әдебиеттер:

1. *«Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» Елбасының Қазақстан халқына Жолдауы 11 қараша 2014 жыл.*
2. *Анищенко Е.С. Пальчиковая гимнастика для развития речи дошкольников. АСТ, Серия «Родничок», 2007. – 39 с.*
3. *Бардышева Т.Ю. Сәлем, саусақ. Саусақ ойындары. М., 2000.*
4. *Большакова С. Е. Формирование мелкой моторики рук. Игры и упражнения. Изд.: Сфера, 2009.*
5. *Диченкова А.М. Страна пальчиковых игр: Идеи для развития мелкой моторики.- Изд.: Феникс, 2008. – 220с.*
6. *Большакова С.Е. Ұсақ қол моторикасын қалыптастыру: Ойындар мен жаттығулар. А., 2001.*
7. *Тимофеева Е.Ю., Чернова Е.И. Саусақ қадамы. Ұсақ қол моторикасын дамытуға арналған жаттығулар. М., 2007.*

Исагулова М.

*Научный руководитель: к.ф.н., доц. Сарсембаева А.Ж.
Satbayev University, Казахстан, Алматы
medina.isagulova@mail.ru*

ДИАЛОГ КУЛЬТУР И РЕЧЕВОЙ БИЗНЕС ЭТИКЕТ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКОГО, РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

The article covers comparative analysis of the speech formulas of business etiquette of the Kazakh, Russian and English nations. The ethics of verbal communication requires the participants in the dialogue of cultures to create a benevolent tone of the conversation, which leads to agreement and success in the dialogue. The knowledge of the peculiarities of national etiquette, its speech formulas, understanding the specifics of business communication in a particular country and people help in negotiating, establishing contacts with foreign colleagues and partners.

Этикет — слово французского происхождения, означающее манеру поведения. К нему относятся правила учтивости и вежливости, принятые в обществе. Современный этикет наследует обычаи практически всех народов от седой древности до наших дней. В основе своей эти правила поведения являются всеобщими, поскольку они соблюдаются представителями не только какого-то данного общества, но и представителями самых различных социально-политических систем, существующих в современном мире. Народы каждой страны вносят в этикет свои поправки и дополнения, обусловленные общественным строем страны, национальными традициями и обычаями. Этикет — очень большая и важная часть общечеловеческой культуры, нравственности, морали, выработанной на протяжении многих веков жизни всеми народами в соответствии с их представлениями о добре, справедливости, человечности — в области моральной культуры и о красоте, порядке, благоустройстве, бытовой целесообразности — в области культуры материальной. [1]

Речевой этикет — важный элемент культуры народа, продукт культурной деятельности человека и инструмент такой деятельности, является составной частью культуры поведения и общения человека. Рассматривая историю того или иного правила этикета, часто можно обнаружить его изначальный смысл и практическую пользу. Например, европейский этикет предписывает мужчине снимать шляпу, входя в дом. Правило это имеет глубокие корни. Вооруженный рыцарь, въезжая в город с мирными целями, обязан был снять свой шлем и положить на полусогнутую руку. Открытая голова символизировала доверие к жителям города и отсутствие враждебных намерений. Если шлем действительно защищал голову, и снять его означало совершить реальный акт доверия, то современная шляпа такой функции не выполняет, однако символика жеста осталась — уважение к дому, его обитателям. [2]

В нашем докладе хотелось бы остановиться на особенностях речевого этикета деловых встреч казахского, русского, английского народов. С развитием международных отношений наше государство стремится к значимости на всемирной бизнес-арене, и деловой этикет Казахстана можно отнести скорее к европейскому, нежели к азиатскому. Участники деловых встреч неизменно одеты согласно западному стилю одежды. Приходить на совещание следует вовремя, но не стоит ожидать, что оно закончится к назначенному сроку. Переговоры ведутся не спеша. Прежде чем перейти к делу казахи будут уделять много внимания мелочам, как семья, которая должна быть уверена, что этим новым людям можно доверять, и они надежны. В Казахстане бизнес является длительным процессом, поэтому нужно иметь терпение в ожидании, пока отношения с партнерами по бизнесу станут прочными.

В настоящее время традиционные этикетные нормы, подчеркивающие главенство мужчины, все более заменяются европеизированными нормами этикета.

Одной из форм проявления уважительного, толерантного отношения у казахов были многочисленные ритуализированные знаки приветствий, особые для пола и возраста, выражения благодарности, благопожелания, почитания старших или ближних рода. В приветствиях ярче всего отражается смысл этикета – обозначение места общающихся в социальной иерархии, подтверждение социальной структуры общества.

Именно поэтому конкретные формы приветствий имеют много вариантов, в зависимости от того, кто кого приветствует. Возраст, пол, социальное положение, родственные связи, род занятий, степень знакомства будут иметь значение для приветствующих людей, и определять их поведение при встрече. При прощаниях важным моментом являются взаимные благопожелания и благословения старших.

Основная формула приветствия для мужчин – «Ассалаумағалейкум!» (от араб. «Мир Вам!»), с ответом «Уағалейкумассалам!» (от араб. «Тебе того же желаю!») – объединяет их со всеми народами, исповедующими ислам. Самая распространенная форма невербального приветствия – рукопожатие. [1]

Главный принцип очередности приветствия, соблюдаемый и сегодня, – младший должен приветствовать старшего. Это касается и возраста, и социального статуса: служащий приветствует начальника, а ученик – преподавателя. Когда встречаются ровесники, коллеги, то здороваются одновременно. Традиционные правила соблюдаются при обращении и к незнакомому человеку.

Казахи очень утонченно ведут бизнес. Как правило, они говорят обобщенно, а не линейно, в целях предоставления информации дипломатическим путем. В обсуждении они не любят прямых вопросов и тщательно зондируют информацию.

Казахская культура имеет ярко-выраженный низкоконкурентный характер. Казахи приписывают большую ценность сотрудничеству, компромиссам, гармонии, сохранению и развитию отношений, личным качествам человека.

В Казахстане бизнес является длительным процессом, поэтому нужно иметь терпение в ожидании, пока отношения с партнерами по бизнесу станут прочными. Казахи придают большое значение личным качествам и личным отношениям. Гостеприимство по-прежнему остается одной из важнейших ценностей казахского общества. При специальном приглашении гостя домой обычно говорят: «үйден шэй ішініз» («Испейте у нас чаю»). Чаепитие не так строго регламентируется этикетными правилами, как, например, торжественная трапеза, однако за чаепитием ярко проявляются такие основные принципы культуры общения казахов, как доброжелательность и толерантность.

«Принцип старшинства» во всех этих этикетных ситуациях (кроме, конечно, раздела военной добычи) соблюдается и в настоящее время. В любой ситуации молодые должны оказывать уважение к «старшему», внимание и готовность быть ему полезным.

В современном казахском обществе сословное «старшинство» перенесено на людей, занимающих видные должности, например, Президента РК, премьер-министра, депутата, акима (мэра) аула. О почтительном отношении к «старшему» и его роли в обществе говорит его место в пространстве (в центре помещения, впереди, выше, дальше от входа и т.п.). Им предлагают почетное место тор, они всегда сидят с левой стороны аксакалов (главы рода, старейшины).

На заседании все главные представители компании будут сидеть во главе стола, а остальные сотрудники будут размещаться в порядке убывания ранга. Во время собрания самый старший по должности начинает обсуждение, а затем, в порядке ранжирования, вводит в ход беседы свою команду.

Основные принципы традиционного казахского этикета, несмотря на его трансформацию, сохранились в современных нормах общения. Сохранился принцип почитания старших. Однако он видоизменился: уже нет разветвленной иерархии старшинства, которая наблюдалась в традиционном обществе.

Необходимо также отметить существование большого интереса в современном казахском обществе к традиционному этикету и наметившейся тенденции к возрождению некоторых культурных норм. Это, несомненно, связано с подъемом национального самосознания казахов после обретения Казахстаном независимости и стремлением к изучению ими своей традиционной культуры. [8]

Знание особенностей национального этикета, его речевых формул, понимание специфики делового общения той или иной страны, народа помогают при ведении переговоров, установлении контактов с зарубежными коллегами, партнерами.

В современном западном обществе жесткая иерархия и строгое соблюдение правил этикета приняты лишь в некоторых профессиях, в частности у военных и дипломатов. Однако во многих странах Востока сохранилось требование подчеркивать социальный статус партнера и собственное положение в обществе. Это необходимо помнить тем людям, чьи деловые и личные контакты выводят их за пределы собственной культуры.

Так типичными национальными чертами характера для англичан характерны консерватизм, сдержанность, воспитанность, хорошие манеры, трудолюбие.

Англичанам свойственны любовь к тишине и уединению, стремление не вмешиваться в дела других. Независимость, граничащая с отчужденностью англичан, является основой человеческих отношений. Англичане старательно избегают в разговорной речи личностных моментов. Им присущи такие черты, как сдержанность, склонность к недосказанности, щепетильность.

У англичан умение терпеливо выслушать собеседника, не возражая ему, не всегда свидетельствует о согласии. Не следует начинать переговоры с английскими фирмами без тщательной подготовки и согласования. Если согласованы сроки и программа пребывания, нет необходимости сообщать партнёрам о своём прибытии и адресе. Обмен рукопожатиями принят только при первой встрече, в дальнейшем англичане довольствуются простым устным приветствием.

В английском языке, в отличие от русского, нет формального разграничения между формами *ты* и *вы*. Весь спектр значений этих форм заключен в местоимении *you*. Местоимение *thou*, которое по идее соответствовало бы русскому ты вышло из употребления в XVII веке, сохранившись лишь в поэзии и Библии. Все регистры контактов, от подчеркнуто официальных до грубо-фамильярных, передаются другими средствами языка – интонацией, выбором соответствующих слов и конструкций.[9]

Особенностью русского языка является именно наличие в нем двух местоимений – *ты* и *вы*, которые могут восприниматься как формы второго лица единственного числа. Выбор той или иной формы зависит от социального положения собеседников, характера их отношений, от официальной/неофициальной обстановки. Некоторые лица, особенно занимающие более высокое положение, чем их собеседник, используют при обращении форму *ты*, подчеркивая, демонстрируя свое “демократическое”, “дружеское”, покровительственное отношение. Чаще всего это ставит в неловкое положение адресата, воспринимается как знак пренебрежительного отношения, посягательство на человеческое достоинство.

Своеобразие поведения англичан проявляется в том, что они крайне осмотрительны в словах и поступках. Предпочитают сохранять неопределённость в высказываниях, прибегая к оговоркам. Как правило, избегают категоричных и безапелляционных утверждений в ходе беседы. Стараются не злоупотреблять отрицательными предложениями, т.к. считают, что это может привести столкновению мнений. Более того, считают некорректным демонстрировать собственную эрудицию. Проявление такой психологической характеристики британцев как «некатегоричность» нашло отражение на языковом уровне.

Говорить англичане предпочитают негромко, не привлекая внимание посторонних. В ходе беседы поддерживают инициативу собеседника: «Что думаете Вы по этому поводу?», «Какова Ваша точка зрения?». При знакомстве в английском речевом этикете большую роль

играет процедура представления. Ранее в английском обществе не было принято разговаривать и отвечать на вопросы тех, кто не был им представлен. Сейчас данная этикетная норма соблюдается не так строго. Тем не менее, по-прежнему, нарушением этикета считается любое обращение к незнакомому лицу, если оно не связано с просьбой об оказании помощи. Со школьных лет англичане усваивают, что проявление разного рода эмоций является плохими манерами. Наиболее чётко эмоциональная сдержанность проявляется в области языка на морфологическом уровне (существует весьма незначительное количество слов, содержащих уменьшительно-ласкательные суффиксы -у, -ling, -ette). Крайне ограничен в английской речи, по сравнению с испанской, набор эмоционально-экспрессивной лексики. [9]

Если обратиться к казахской культуре, то можно отметить достаточно высокую степень соревновательности, что сближает ее с английской культурой. Так для многих представителей казахского народа свойственно стремление выдвинуться в жизни, достичь высот, начальственного положения в обществе, признания, уважения, почета. Возможно, в этом сыграли роль стереотипы, сложившиеся на протяжении многовековой истории кочевников, согласно которым богатый человек, бай пользуется всеми благами жизни только благодаря унаследованному богатству, в то время как батраку приходится работать, не покладая рук. [8]

Таким образом, каждая культура характеризуется определенным набором признаков, черт, сложившихся на протяжении многих веков, и сегодня, в ситуации глобального межкультурного общения, мы можем свободно выбирать, а в других случаях сталкиваемся с необходимостью выбора партнеров по коммуникации, что ведет к естественной потребности сделать общение успешным.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что правила вежливости у разных народов отнюдь не одни и те же: в некоторых случаях они совпадают, в других – могут быть прямо противоположными. Необходимо знать эквиваленты правил вежливости, принятые у представителей другой культуры. Речевой этикет помогает выражать уважение к деловому партнеру, проявлять доброжелательство к нему. Он – существенная часть культуры бизнес общения. Незнание же правил речевого этикета затрудняет процесс межкультурной коммуникации, а иногда и приводит к коммуникативным “сбоям”. Кроме этого этика речевого общения предписывает участникам диалога культур создание благожелательной тональности разговора, которая приводит к согласию и успешности диалога.

Литература:

1. *Этика и социальная иерархия // Электронный портал <http://900igr.net/prezentacija/religii-i-etika/esche-raz-ob-etikete-105516/etiket-i-sotsialnaja-ierarkhija-8.html> (дата обращения 03.03.2022)*
2. *Понятие и сущность этикета // Электронный портал http://referatnik.com/all/etika_estetika/6233.html (дата обращения 03.03.2022)*
3. *Льюис Р. Деловые культуры в международном бизнесе. М., 1996. С. 205*
4. *Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. М., 2000. С. 60*
5. *Верещагин Е.М., Костомаров В.Т. Язык и культура. М., 1990*
6. *Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. М.: Высшая школа, 2007*
7. *Памухина Л, Абрютина К. Речевой этикет и бизнес. М. ГИС, 2008*
8. *Культура общения у казахов: этикет приветствия и прощания // Этнографическое обозрение. 2007. № 6. С. 105-115.*
9. *Ощепкова В.В. Язык и культура Великобритании, США, Канады, Австралии. Новой Зеландии. – М./СПб.: ГЛОССА/КАРО, 2004*

Қабылбек Н.С.

Ғылыми жетекшісі: б.б. магистрі, аға оқытушы Аубакирова А.М.

*ҚазҰҚПУ, Алматы қ.
nurdanakhbulbek@mail.ru*

ЖАЗУШЫ С.ТӘНЕКЕЕВТІҢ «ҚАРҚАРА-АЛБАН КӨТЕРІЛІСІ» ЕҢБЕГІНДЕГІ «ЕРЛІК» КОНЦЕПТІСІ

In this article the definition of the concept of "heroism" in S.Tanekeev's work "Karkara - Albanian uprising" is considered. The concept of "heroism" is expressed in the Kazakh language through such concepts and tokens as "heroism", "courage", regular expressions "soulless", "fiery heart fires". And in this work it is reflected in the phrases of the lexeme "heroism", amplified by the epithets of brave, special, honest, true, real, miraculous.

Бүгінгі таңда тіл білімі өсіп-өркендеп, антропоцентристік сипатқа ие болуда, яғни тілдің адамның өмір сүру ортасындағы алатын орны, рөлі, қызметі мәселелері алдыңғы қатарға шықты. Осыдан келіп, ХХ ағсырдың орта шенінен бастап филология ғылымының лингвомәдениеттану, әлеуметтік лингвистика, когнитивті лингвистика сынды салалары қалыптасып, дамып жатыр. Әсіресе, ғалымдар когнитивті лингвистиканың бір саласы – концептологияға баса назар аударуда.

Бұл орайда «концепт» ұғымының анықтамасын беріп, оның зерттелу тарихына қысқаша шолу жасай кеткен жөн деп санаймыз.

Жалпы «концепт» ұғымы белгілі бір адамның немесе (белгілі бір ұлт, өмір сүру ортасы, жас мөлшері немесе кәсібі аясында біріккен) адамзат қоғамының сана-сезімінде белгілі бір құбылыстар туралы қалыптасқан түсінікті білдіреді. Ол адамдардың сана-сезіміндегі белгілі бір бейнелерді, олар қабылдаған ақпараттарды, жинақталған тәжірибені қамтиды. Концепт санада көрініс, сұлба, ұғым, прототип, тіпті фрейм түрінде көрініс табуы мүмкін. Қоғамда жиі қайталанатын құбылыстардың немесе қоршаған ортада тұрақты кездесетін заттардың бейнесі, прототипі, сұлбасы адамның жадында толықтай әрі тұрақты түрде орнайды, яғни есінде қалады. Міне, осылайша адам санасында біртұтас концептуалды жүйе орнығады. Ол адамның эмоцияларын, түсініктерін және ой-санасындағы бейнелерді қамтып, тіл, яғни сөз, сөйлеу арқылы көрініс табады.

Лингвистикада «концепт» ұғымын зерттеу В.фон Гумбольдтің «салыстырмалы антропологиядан салыстырмалы лингвистикаға көшу керек» деген түсінігінен бастау алған десек, қателеспейміз. Себебі, ғалымның өз сөзімен айтқанда, тіл халықтың рухы, яғни кез келген халықтың ұлттық сана-сезімі оның тілінде қордаланған және тілі арқылы көрініс табады [1]. Басқаша айтқанда, адамдардың дүниетанымы тіл арқылы көрініс тауып, әлемнің тілдік бейнесін құрайды.

Әсіресе ХХ ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап «концепт» ұғымын, оның мән-мағынасын әлемдік деңгейдегі ғалымдар жіті зерттеу үстінде. Мысалы, алыс шет елдік зерттеушілерден Н. Хомский, А. Вежбицкая, Дж. Лакофф, Г. Филлморларды, орыс лингвистикасынан Н.Д. Арутюнова, Ю.Д. Апресян, В.Н. Телия, Ю.Н. Караулов, А.П. Бабушкин, Н.Н. Болдырев, И.А. Стернин, З.Д. Попова, Е.С. Кубрякова және т.б. ғалымдарды атап өтуге болады. Ал қазақ тіл білімі саласын алар болсақ, әрісі А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, Ә.Қайдар, Е.Жанпейісов, М.Копыленко, берісі Э.Д. Сүлейменова, Ш.Қ. Жарқынбекова, Ж.А. Манкеева, Ж.Б. Саткенова, А.Ислам, Қ.Ә. Жаманбаева т.с.с. көптеген ғалымдар концепт ұғымына өз анықтамаларын беріп, түрлі концептілерді қарастырған.

Мәселен, Ж.Б. Саткенова «Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі» атты еңбегінде белгілі бір шығармаға толықтай талдау жасап, 24 сөзді концепт ретінде алды (арман, қиял,

талант шабыт, тәртіптілік, тәртіпсіздік, кулық, өмір, тағдыр, дүние, тоқшылық, той, соғыс, аштық, қуаныш, өкініш, сезім, қызғаныш, ұят, қорқыныш, үрейлену, қобалжу, сезіктену, ашулану) [2].

Белгілі ғалым Ш.Қ. Жарқынбекова әр түрлі мәдениеттерге жататын концептосфераларға салыстырмалы талдау нәтижесінде адамның сана-сезімінде оның өз ұлтына тән ерекшеліктер міндетті түрде көрініс табатынын баса айтып, оны соңғы кездері көптеп шығып жатқан «батыстық» және «шығыстық» өмір кеңістік және уақыт концептілері, сондай-ақ орыстың, қазақтың, кез келген басқа ұлттың төл мәдениетіне ғана жататын ұғым-түсініктердің тілде көрініс табуы туралы зерттеулер осыған дәлел, деп көрсетеді. Атап айтқанда, ғалымның өзі түр-түстердің бейнелік мағынаны иеленетін әлемді пайымдау құралдарының бірі әрі семиотикалық феномен болып табылатын және белгілі бір байланыстармен сипатталатын деңгейаралық семантикалық категория ретінде тілде көрініс табуына тоқталып, қазақ және орыс лингвистикасында түс атауларында көптеген айырмашылықтар бар екенін айқын дәлелдеді [3].

Бұл жерде когнитологияда әр тілдердегі түрлі концептілерді салыстыра зерттеу және белгілі бір тілдегі белгілі бір концептілерді зерттеу орын алатынын көріп отырмыз.

Біздің жұмысымыздың зерттеу нысаны – белгілі қаламгер Сейдәлім Нысанбайұлы Тәнекеевтің "Қарқара-Албан көтерілісі" еңбегіндегі [4] "ерлік" концептісі. Бұл орайда жазушы жайында ақпарат бере кеткен жөн деп санаймыз.

Ұлы Отан соғысының ардагері, Кеңес Одағы тұсында Д.А.Қонаевпен үзеңгілес Ел Ағасы болған С.Н. Тәнекеев есімі Алматы және Қызылорда өңірлерінде аса танымал биік тұлға ретінде ел есінде қалған. С. Тәнекеев 17 жасында соғысқа аттанып, Германияға дейін барып, сол жерде тағы бір жыл әскери қызметін атқарып, 1946 жылы оралған соң Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетіне түседі. Ойы зерек, сөзі өткір жігіт ел өміріне белсене араласып, оқуын тәмамдап үлгермей, өзінің туып-өскен Ұйғыр ауданында басшылық қызметке тағайындалады да, кейіннен ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істегендіктен – Қазақ ауылшаруашылық институтында, Коммунистік партия мүшесі болғандықтан – Жоғары партия мектебінде оқып, терең білім алады. Сөйтіп, алған білімін қызметінде пайдаланып қана қоймай, өзі оқыған және жұмыс істеген салаларға қатысты еңбектер, бертін келе көркем шығармалар да жазған.

Сол еңбектердің бірі – 1997 жылы алғаш рет «Ереуілтөбе әсерлері» деген атаумен жарық көріп, кейіннен өңделіп, толықтырылып шығарылған «Қарқара-Албан көтерілісі» атты ғылыми-публицистикалық жанрда жазылған кітабы (олай дейтініміз – кітапта мұрағат деректері берілгенімен, кейбір деректердің нақты қай мұрағаттан, қай құжаттардан алынғаны жазылмаған) [4]. Бұл туындыда 1916 жылғы дүрбелеңнің қалың қазақ оқырмандарға беймәлім тұсы – Алматы облысындағы Қарқара ауылындағы Ұзақ, Жәмеңке батырлар бастаған Албан руы өкілдерінің бас көтергені тарихи тұрғыдан талданған. Автор қалың қазақ елінің өр тұлғалы ерлерінің патша үкіметінің сойылына қарсы жанқиярлықпен күрескенін батырлық, ерлік деп ерекше әспеттейді. Сондықтан да біз осы шығарма тілінде «ерлік» концептісінің қалай көрініс тапқанын зерттеуді мақсат еттік.

Бұл орайда көптеген лингвист-ғалымдар «концепт» ұғымының бірнеше құрамдас бөліктен тұратынын атап көрсететінін айта кету керек. Нақты алғанда, зерттеушілердің пікірінше, концепт үш компоненттен тұрады: бейнелік компоненттен (ол адамның ой-өрісіндегі көптеген бейнелі түсініктер арқылы көрініс табады), ұғымдық компоненттен (ол ойлау нәтижесінде құбылысты нақты бір белгілері арқылы ажыратады) және аксиологиялық компоненттен (ол адамның санасында әлемнің құндылығы туралы қалыптасқан ұғым-түсініктерді қамтиды) [5]. Осы тұрғыдан алғанда, «ерлік» концептісінің ең алдымен қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі түсініктемесіне назар аударсақ. Сөздікте «ерлік» сөзінің 2 мағынасы келтірілген, бірі – тура, екіншісі – ауыспалы мағынасы:

1. Ержүректілік, батырлық, қаһармандық. Е р л і к к е де бар едің, Үйренуге тоймаған. Жасқа жас, Ойға кәрі едің, Атаңның атын жоймаған (Абай, Тол. жин.). Е р л і к білекте емес, жүректе (Мақал). Тарихы бар ғана ел жасай алады.

Сенің елің – ер дана е р л і г і м е н қалады (Ж.Молдағалиев, Жиырма бес).

2. ауыс. Ерлікке татитындай іс, қажырлы еңбек.

Жас әдебиетшінің осы еңбегін ғылымдағы е р л і к деп атасақ, артық болмас деп ойлаймын (Р.Бердібаев, Шығ.).

Ал біз талдап отырған еңбекте «ерлік» концептісі бірнеше лексема және бірқатар сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан. Статистикалық әдісті қолданып, нақты есептесек:

- «ерлік» концептісінің орталығын құрайтын «ерлік» лексемасының өзі – 75 рет (*Қандай да болмасын халықтың көтерілісі артында қалған ұрпақтарына ұран болатын **ерліктің** сипаты екені де шындық қой.*).

Соның ішінде «ерлік» лексемасын қамтитын, яғни «ерлік» ұғымы эпитетпен қосымша сипатталатын, күшейтілетін сөз тіркестері:

- «ерен ерлік» – 9 рет (*1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс «Қазақ» деп аталатын елдің келешек ұрпағы Отанына ие бола алады, ел басына күн туа қалса, олар Отан үшін жанын пида етуден тайынбайтын **ерен ерлік** көрсетеді деген сенімді бойға өрбітеді, жігер береді.*);

- «ерекше ерлік» – 2 рет (*Жалпы дұңғандар батыр халық. Олар 1864 жылы Қытайда ұлт-азаттық көтерілісі бой көтергенде де **ерекше ерлік** көрсеткен екен*);

- «адал ерлік» – 2 рет (*Бұл жаудан үріккен жабайы қозғалыстың тірлігі емес, керісінше, халықтың әділ де **адал ерлігі** еді.*);

- «шынайы ерлік» – 1 рет (*Олардың үлкен тобы қапы да кетіп, аттары халқының жүрегінде ертегі болып, мәңгі **шынайы ерліктің** сипаты ретінде сақталып, зор құрметке ие болды*);

- «нағыз ерлік» – 1 рет (*Шынтуайында, қазақ-қырғыз елі ұлт-азаттық көтеріліс барысында **нағыз ерлік** көрсете білді, жаудың алдына түсіп, бас-көз жоқ қашып-пыспады, жүрек тоқтатты*);

- «ғажайып ерлік» – 1 рет (*Көтерілістің өрбуі, «жазалаушы» күштің айуандығының салдарынан екі жақтан төгілген қан, қолында қаруы жоқ, соғыстың жаңа тәсілінен бейхабар, білім мен жаңалықтан аласталған қазақ тайпасының сол күндері көрсеткен **ғажайып ерлігі** мен ұстамдылығы төменде, кезегі келгенде аңгіме бола жатар*).

Бұдан бөлек, шығармада көтеріліс кезіндегі қозғалыс кезіндегі халықтың іс-әрекеттерін, ішкі көңіл-күйін сипаттауда «ерлік» концептісі келесі тұрақты сөз тіркестері арқылы көрініс тапқан:

- «басын өлімге байлау» – 2 рет (*Осындай күн туғанда бостандығын аңсаған ел **ерліктің** жолына түсіп, басын өлімге байлаған еді*);

- «мың өліп, мың тірілген» – 1 рет (*«**Мың өліп, мың тірілген**» деген аталы сөзде қанша **ерен ерлік,** қасірет пен қайғы жатыр!?*).

«ерен құбылыс» – 1 рет (*Бұл күрделі де, пәрменді шешім қабылдауды талап еткен **ерен құбылыс** еді*);

- «жан беріспей» – 1 рет (*Ол кезде Ресей неміс мемлекетімен **жан беріспей** бітіспестей соғыс жүргізіп жатқан кез еді ғой*);

- «басын өлімге байлаған» – 1 рет (*Жас та болса ақылы асып көпке жетекші бола білген азаматтар көтеріліс сапарының алдынан орын алып, **басын өлімге байлағаны** ерен ерлік қой*);

- «жалынды жүрек оттары» – 1 рет (*Олардың ақылы мен **жалынды жүрек оттарының** еліне жұлдыз боп жарық сәуле шашқаны **ғажайып ерекшелік** қой!*);

- «батылды» – 1 рет (*Бұл екі батырдың тағы бір даналығы мен **батылдығы** – сол кездегі көпке сөзі жүретін қадірлі адамдарды айналасына топтастыра білгендігінде екендігі де барлық құжаттардан айқын көрініп тұрады.*);

- «өжеттік» – 1 рет (*Шілік болысының жігіттерінің **өжеттігі** қазақ қауымына үлкен әсер еткені айтпаса да түсінікті болса керек*);

- «ереуілге шығу» – 1 рет (*Тоқмақ қаласы мен Қарақол өңірінде, әсіресе, Маринское кентінің түбіндегі дұңғандар **ереуілге шығып** «жазалаушы» қарулы күшке үш күн бойы төтеп беріп, **ерлік** танықтан еді*);

- «ерлік қимылы» – 1 рет (*Осы Талдыбұлақ шайқасы Қарқара өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің ерлік қимылының тағы бір көрінісі болған еді*).

Қорыта айтқанда, «ерлік» концептісі қосымша эпитеттермен күшейтілген жағдайларды қоспағанда, бұл жоғарыда келтірілген сөздер мен сөз тіркестерінен концептінің «батырлық», «батылдық», «өжеттік», «жалынды жүрек оты», «басын өлімге байлау», «жан беру», «өліп, тірілу», «қимыл жасау», «ереуілге шығу» когнитивтік белгілерін анықтауға болады.

Әрине, біздің зерттеуіміз концептологиядағы көптеген зерттеулерді жалғастыруға деген талпынысымыз болып табылады. Және де бұл жұмысты әрі қарай жүргізе беру қажет деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

- 1. Гумбольдт В фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – 396 б. – 15б.*
- 2. Саткенова Ж.Б. Кейіпкер тілінің когнитивтік аспектісі (Б. Соқпақбаев шығ. бойынша): монография. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 152 б.*
- 3. Жаркынбекова Ш.К. Языковая концептуализация цвета в культуре и языках: Автореф. дис. д-ра филол. наук. – Алматы, 2004. – 17 с.*
- 4. Тәнекеев С.Н. 1916. Қарқара-Албан көтерілісі. – Алматы: «Ан арыс» баспасы, 2014. – 352 бет.*
- 5. Васильева А.Н. Художественная речь: Курс лекций по стилистике для филологов. – М.: Русский язык, 1983. – 256 б. – 53-55 бб.*
- 6. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / Құраст.: Б. Әбілқасымов, С.Бизақов, Ә.Жүнісбеков және т.б. – Алматы, 2011. – 752 б.*

Кайнбаева А., Абубакирова Г., Нурсейтова А.

*А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті. Қостанай қ.
a.kaurbai1957@mail.ru, agn031180@mail.ru, a-nurseitova@mail.ru*

МӘРИЯМ ХӘКІМЖАНОВА ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ОККАЗИОНОЛИЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ

This article considers the use of occasionalism in the belles-lettres of Mariam Khakimzhanova such as stylistic features, units of linguocultural expression of the traditional worldview. Linguistic, cognitive and stylistical features are analyzed in the article.

Тіл білімінің қай саласын алсақ та, оның зерттеу объектісі ия тікелей, ия жанама түрде сөзге келіп тіреледі. Өйткені сөзде фонетикалық қасиет (дыбыстық кешен), лексика-семантикалық қасиет (ішкі мағына) те, сөзжасам қасиеті (жаңа сөз ия жаңа мағына) де, грамматикалық қасиет (морфологиялық құрамы мен құрылысы, сөздердің түрленуі, сол арқылы бір бірімен байланысқа түсіп, алуан түрлі грамматикалық мағыналар білдіріп, сөйлем құрауы) те бір-бірімен қабысып, қабаттасып келіп отырады. Яғни, сөз – ең алдымен лексикологияның тікелей және басты объектісі.[1-5б] Демек, әртүрлі тәсілдермен окказионал сөз тіркестерін құру да, осы саланың тікелей объектісі. Енді тілдегі дағдылы қолданыстан тыс, авторлық шығармашылықты, тілдің табиғатын анықтайтын бір құбылыс бар екеніне тоқталайық. Ол – окказионализм құбылысы. Бұл жөнінде зерттеу жүргізген ғалымдарымыз Р.Сыздықова, Ғ.Тұрабаева, Г.Мұратова, Л.Еспекова т.б. кейінгі толқын зерттеушілер бұл қатарды толықтырып келеді. Енді осы саланы жан-жақты зерделеген Қ.Мырзалиев шығармаларындағы окказионализмдерді зерттеген Л.Еспекованың анықтамасына ой жүгіртейік: «Окказионализмдердің пайда болу себептері автордың мақсатты ойына негізделген. Жаңа сөз,

тың тіркестердің жасалу тәсілі ХІІ ғасырдан басталса, қазіргі өлеңдердегі оккозионализмдер сол тәсілдің жалғасы» [2-57 б].

Ғ.Тұрабаева мақал-мәтелдерге қатысты оккозионализмдерді зерттеп, оккозионализмдерге мынадай анықтама береді: көмескіленген ассоциативті-образды түсініктерді жандандырады, бірыңғай трафареттан, баяндаудың сүреңсіз түрінен алшақтатады, әңгімелеуге тың серпін жаңалық, образдылық, эмоционалдылық әсер береді. [3.45 б.]. Оккозионализмдерді дәстүр мәселесімен сабақтастыру мүмкін емес. Өйткені, ол бір авторға меншікті, оның қолтаңбасы болып есептеледі. Тілші-ғалым Н.Уәлиұлы фразеологиялық тіркестердің нормадан мақсатты ауытқуының мынадай түрлерін көрсетеді: ықшамдап қолдану (эллипсис, кейбір компоненттерді, я дыбыстарды түсіріп қолдану, т.б.), жаймалап қолдану (контоминация, сиыстыру, дистакт-сынамалап сөз ендіру) болымсыз мәндегі фразеологизмдерді болымды мәнде немесе керісінше қолдану, фразеологиялық орамдардың орнын алмастырып қолдану, фразеологизмдердің лексикалық құрамын ауыстырып қолдану, стильдік контраст (дағдылы стильдік ортадан бөтен жерге жерсіндіру), семантика-стилистикалық қайталау, эвфониялық үйлесім т.б [4- 51-65б].

Осы орайда, жұмыстың өн бойында кездесіп отыратын фразеологиялық тіркестерді жаймалап қолдану тәсілінің тағы бір түрін атап өткен жөн. Ол-қазақ тіл білімінің фразеолог-маман ғалымдарының бірі Г.Смағұлованың еңбегінде сипатталған-*амплификация* деп аталатын фразеологиялық тіркестердің стильдік қолданысының, айшықтаудың бір түрі. Ол мәтін ішінде мағыналас троптың түрлерін немесе бір тектес конструкциямен жасалған сөздер тізбегін қайталау. Ол-градация, плеоназм сияқты мағыналас сөздермен сөз тіркестеріне тән стильдік құрал [5-121б]. Және фразеологиялық, тұрақты тіркестердің оккозионалды түрлерін анықтауда фразеологизмдердің варианттылық мәселесіне арналған еңбегінің де ерекше мәні бар [6-114б]. Яғни, фразеологизмдерді түрлендіріп қолданудан да оккозионалды сөздер мен сөз тіркестерінің туындауы кездейсоқтық емес екеніне ғалымдар жан-жақты дәлелдемелер келтірген.

Мәриям Хәкімжанова шығармаларынан сол дәстүр жаңалығын, авторлық ізденістерінің жемісін оккозионализмді мысалдарынан көреміз:

«Күн сөнбейді»

Естіп құлақ бұрын-соңды көрмеген,

Кәрі тарих мың жасаған білмеген.

Шықты дажал жеті басты батыстан,

Ар,намысын адазаттың тербеген (163 б).

Халықтық қолданыста бар *құлақ естімес, көз көрмес* лексикалық бірлігі өлең ішіне-Естіп құлақ бұрын-соңды көрмеген-деп түрленіп, екі түрлі функцияны құлаққа ғана теліп, ықшамдау тәсілі арқылы авторлық оккозионализм жасаған. Автор жасаған оккозионализмдер сөздің орналасу тәртібіне, сөз мағынасына ғана назар аударта, ол бір жалаң дүние болып қана көрінер еді. Ал бұл өлеңнің ішкі астары қайда жатыр?!

«Ақ ордамсын шипагер»

Жыр арнаймын қуанышты көңілден,

Үлесімді алып келем өмірден.

Шыбын жанға қатер төнген сағатта,

Айбатыңнан ажал талай жеңілген (26 б).

Автор адамға қатер төнген кезде, ажалды айбатыңмен жеңдің деп, туған жердің қасиетін градациялау арқылы асыра ұлғайта отырып, Шыбын жанға қатер төнген сағатта, Айбатыңнан ажал талай жеңілген деп, лексико-морфологиялық тәсіл арқылы оккозионалды сөздер тіркесін құрған. Ақынның лексико-морфологиялық тәсілмен құрған оккозионалды тіркестерінің өзінде өзгелерге

ұқсамайтын

ерекшелік

жатыр.

«Жаңа жыл толғауы»

Өткіздім сексен бірді бұдан бұрын,

Мәні бар, мазмұны бұл жырымның,
Шарттарға шаттықпен қол қойылды,

Ақ көңіл шын пейілмен тілдескенде (23б).

Туған әдебиетін жарты ғасырдан астам биік белестерде серік қылған Мәриям Хәкімжанова апамыз туған елімен тілдесіп отыруды бір сәт те ұмытпапты. Оның өлең жырларында отты, серпінді көңіл толқындары мен ғажайып реализм үнемі астасып отырады. *Өткіздім* сексен бірді. Шарттарға шаттықпен қол қойылды Осы өлең жолдары арқылы ақынның нені меңзейтіні бүкпелеп берілген. Ақынның бүкпелеу арқылы берген окказионалдарының өзі себепсіз емес екені белгілі.

Августің жиырма тоғызы естен кетпес,
Сол күні төккен жасым мәңгі кетпес.
Бұлбұлым бақшадағы түсті торға,
Көзімнен ғайып болды қолым жетпес.
Өмірдің күнгей жағы қырындады,
Жалт беріп бақыт құсым бұрылмады.
Қайғының кара торы алдымды орай,
Жан ұшырып жармасам да сырылмады.

Сол күннен *тас жұтқандай жүрек ауыр*,

Сырылып сырт айналды дос пен бауыр (25 б). Автор августің жиырма тоғызын жан жүрегінің қайғысын ішкі дүниесіне сыйғыза алмай, бүкіл мұң зарымен зорыға суреттеп, ішкі дүниесінде арпалысқан жан қиналысын *төккен жасым мәңгі кетпес, Бұлбұлым бақшадағы түсті торға, Көзімнен ғайып болды қолым жетпес. Өмірдің күнгей жағы қырындады, Сол күннен тас жұтқандай жүрек ауыр*, деген окказионал тіркестері арқылы автор өз басынан өтіп жатқан ауыртпалықтың табиғи шындығын, тағдыр сабағын барынша қиюын қашырмай сыртқа анық жеткізеді. Жас төгу-төккен жас/инверсия арқылы, Торға түсу-түсті торға- инверсия арқылы және нақ осы шақтың нақтылық мәнінде, *ғайып болды-нақ осы шақтың нақтылық мәнінде, Өмірдің күнгей жағы қырындады-ақынның қайталанбас окказионал тіркестері* Сол күннен *тас жұтқандай жүрек ауыр* – окказионал тіркестерімен ұштасады. Ақынның құрған окказионалдары оның іші сезімінен, ауыр көңіл қалтарыстарынан жанартаудай атқылап жыр боп құйылып, өріліп жатуы да тегін емес.

Отанымның тұңғыш қызы қанаттым,
Айдарыңды *жібек желге тараттың*.

Биікке самғап, шығысқа ұшып, шарықтап,

Қанатыңды *алтын күнге жсалаттың* (29 б).

Адам қанатты болмайды. Бұл ақын қиялынан туындаған сөз екені белгілі. Жібек желдің (*жібек желге тарату*) тарақ қызметін атқаруы да, ақынның ұшқыр сезімталғынан туындаған тіркестер екені мәлім. *Алтын күнге жсалату*-тіркесінде де бастапқы мағына алтын жалатылған металл зат болуы мүмкін. Ал бұл сөздер мың құбылып, ақын қиялымен қанатты қыз сонау биіктегі алтынға теңелген күнге қанатын сүйкеп өтіп, жан-жақты шарлатып, шығысты да бағындыртып, ғажайып күй кешіп жүргені сәтті окказионализмдермен өлеңге әдемі өрім болып өрілген. Ақынның құрған окказионал тіркестері оның жақсылыққа оң көзқараспен қарайтынын, биік талғамын, лирикалық қаһарманына деген айрықша сезімді ауыспалы мәнде қолданады.

Мәриям Хәкімжанова шығармаларының көзге түсер ерекшеліктерінің бірі-окказионал фразеологизмдердің қолданылуы. Адамның көңіл-күйіне, жан дүниесіне қатысты окказионал фразеологизмдердің тірек сөз ретінде көбінесе: жыл, күн, от, өмір, құс, жер, тас, жел, жас, көз деген сөздер қолданылады. Ақын бұл тірек сөздерді түрліше құбылтып, көңіл-күйді мәнді, әсерлі болу үшін тіркестер жасайды. Ақынның құрған окказионал тіркестері белгілі бір ұлт өкілдеріне арналып, ауыспалы мағынада қолданылады. Ақын құрған окказионал тіркестер көршілес сөздер мағыналарынан ырғақ, саз әсерін қабылдап, сөз мағынасын кеңейтеді, сөйтіп қосымша мағына үстейді. Мәриям Хәкімжанова құрған кейбір окказионал тіркестерде басқа ақындармен үндестік те байқалады. Мәриям Хәкімжанова кеңес заманының жымысқы саясаты

белең алып тұрған кезеңде өмір сүрсе де, поэзия әлемін саф алтындай таза ұстап, өлеңдеріне окказионал тіркестерді әртүрлі тәсілдер арқылы орнымен кіргізе білген. Басқа сөз таптарымен мына сөздерді /жыл, күн, от, өмір, құс, жер, тас, көз/ қолдана отырып, бірнеше окказионал тіркестер құрған: өмірден үлес алу, Көзден ғайып болу, Өмірдің күнге жағы қырындау, тас жүтқандай жүрек ауыр, жібек желге тарату. Жан ұшыру... т.б.

Автор осы сөздерді әртүрлі тұлғада өзгертіп, басқа сөздермен қатарластырып, ауыспалы мағынада қолдана отырып бірнеше окказионал тіркестерді сәтті құрған. Ақын өлең ішінде осы сөздерді қолдана отырып окказионал тіркестер құруға бұларды түп қазық қылғанын байқаймыз. Сонымен Мәриям Хәкімжанова шығармаларынан терілген окказионалдық бірліктері ауызекі тілге араласып, қолданысқа еніп кетпесе де, лингвистикалық тұрғыдан да, когнитивтік тұрғыдан да мағыналары тереңде жатқаны белгілі

Әдебиеттер:

1. *Исаев С.. Қазіргі қазақ тіліндегі сөздердің грамматикалық сипаты. Алматы: «Рауан», 1998, 304 б.*
2. *Еспекова Л.Ә. Қадыр Мырзалиев поэзиясындағы окказионализмдер: Филол. ғыл. канд. диссертация. - Алматы, 1998. - 127б*
3. *Г.Тұрабаева Окказиональные преобразования пословиц и поговорок. Алматы 1989)*
4. *Уәлиұлы Н. Фразеология және тілдік норма. - Алматы, 1998. - 127б.*
5. *Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. - Алматы, 1998. - 196б.*
6. *Ә.Қайдар. Қазақ тіл білімінің өзекті мәселелері - 1998. Алматы, 302б*

Калкенова Г.Б., Срымұлова Г.С.

*Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.
gul_84@list.ru*

МЕКТЕПТЕГІ МАЗАСЫЗДАНУДЫҢ НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ

The article considers the theory of children's fears and the features of corrective work in overcoming it.

Балалар қорқынышы – бала тәрбиесіндегі е көлемді мәселе. Балалар қорқынышы сан алуан түрлі. Кей балаларға түнгі қорқыныш тән, олар түнгі ұйқысынан шошынып, жылап оянып, анасын шақырып, үлкендердің бірге ұйықтағанын сұрайды. Басқалары бөлмеден жалғыз қалудан қашады, қараңғыдан қорқады, ата - анасыз баспалдаққа шығудан қорқады, кей кезде балалар ата - аналары үшін де қорқады, олардың анасына немесе әкесіне бірдеңе болуы мүмкін деген қорқынышпен мазаланады. Енді бір балалар сырғанақтан түсуден, бөгеттерден өтуге, бассейнде жүзуден бас тартады, иттен қашады, жалғыз оңашада қала алмайды және т.б. Осы себептердің барлығында қорқыныш туралы сөз етілуде.

Бала мектептік өмірдің жаңа сатысына қадам аттап жаңа қорқыныштармен соқтығысады.

1. «Мектептік фобия» термині балада мектепке бару алдында туындайтын қорқынышты білдіреді. Бірақ бұған жалғыз мектеп емес сонымен қатар үйден кету. 2. Көп ауырып ата – ана қамқорлығында көп болған баланың айырылысуы қиын [1].

Кейде ата – аналардың өздері мектептен қорыққандықтан балаларына санасыз осы қорқынышты сендіреді, оқу басындағы проблемаларды айтып балаларының орнына есепті шығарып береді. Оларды тым артық бақылауда ұстайды.

Ереже бойынша өзіне сенімді сүйікті құрдастарымен болғысы келетін және оқудағы проблемаларды өз бетінше шешуге тырысатын белсенді балаларда мектепке бару алдындағы қорқынышты сезбейді. Басқа жағдай, егер бала анасына тым жақын болып құрдастарымен қатынаста керекті тәрбиені мектепке дейін жинап үлгермесе бұл балалар «ата – анасының үмітін ақтай алмаймын ба» деп қорқып мектепке бейімделмейді қиын болып мұғалім алдында қорқады.

Мектепке барғанда ол қателік ақымақтық жасау ұятқа қалу күлкіге қалу сияқты қорқыныш сұрақтары туады. Сұраққа үрейшіл балалар жауап беруге қорқады, әсіресе тақта алдында. Тақта – олар үшін өзіндік, жазалайтын орын. Бұл эмоционалды сезімтал, әлсіреген, жиі ауыратын, «км күшті» екені анықталып қойған сыныптарға жаңадан ауысқан балаларда көп болады. [2]

Үрейленудің үдемелі қарқындылығы бірінші сыныптан екінші он бірінші сыныпқа дейін екі есеге өседі. Бастауыш сыныпта үрейленуді баға жағы тексеру: тақтаға шығып айту, сынақ, көпшілік алдында сөйлеу туғызады.

Көбіне бала қысымын жеңілдететін жанұясы болып табылады. Отбасында бала жеке тұлға ретінде нақтыланады, өз уайымдарымен бөлісетін шеңбер табады, бір нәрсені бөлуді жөн көрмесе бөліспей қоя салады. Осы эмоционалдық фундаментті бере алмаған отбасы қиыншылықтар алдында және әлемнің қайшылықтары алдында баланы қорғансыз қалдырады. Сонда ол жан сүйеніші мен басқа ересектер арасында іздей бастайды.

«Жанұя менктептің бірлігі» қағидасына қаншалықты абай болу қажеттігі осыдан түсінікті болып отыр. Жақсы мұғалімнің өзі де баланың жекелік ерекшелігін ескермей, қателесуі мүмкін осы кезде жанұя мен мектеп бір-бірінің әрекетін қайталамай жай ғана толықтырып отыруы қажет. Көбіне біріккен мектеп пен жанұя былай көрінеді, ата – аналар жақсы бала деп – жақсы оқитын үйдегілермен тату тұратын, үйге мақтау қағаздарын тағы басқа әкелетін үлгерімді бала деп таниды. Ал мұнда отбасы мен мектеп бірігіп балаға қарсы шығады [3].

Жиі жақсы мұғалімді үрей бойын алған балалар болмайды, ол мектепке дейін қалыптасса да қорқыныш сезімі күшін жояды. Олар өзінің мақсаты деп балаға өзіне деген сенімділігін қайтару деп біледі.

Бірақ көп балалар басқа мектепке шартта жағдайда оқиды. Мектептік шақты олардың ескі отбасының қалыптасқан мәселелеріне қосымша тағы да жаңа одан да қиын проблемалар қосылады.

Оқушының эмоционалды проблемасына жауапкершіліктің бәрін мектепке жаба салу бұл әдепсіз болар еді. Мектепке бара жатқанда оқушы мәселесін үйде қалдырып, ал үйге бара жатқанда оқытушы талаптары мен конфликттерді гардиروبтында қалдырып ұмыта алмайды. Одан қалса өз «менін» қалыптастыруда бала бал ара сияқты өзі туралы ақпаратты отбасынан, мектептен, есік алдынан, секциядан жинайды. Үйдегі жылы қатынас мектептегі қақтығыстың орнын толықтырады. Және, керісінше тәрбиендегі кемшіліктер мықты мұғалім мен жақсы қатынастағы сыныптастары мен бітуі мүмкін.

Ата-ана баланың мектептегі сәтсіздіктерін жеке ұғынып түсінбей жатып жиі жағдайда баланы кіналайды. Бұл баланың өзін - өзі төмен бағалауға әкеледі. Оқушы үшін түрлі жылдарда әртүрлі адамдардың қарым-қатынасы маңызды. Бастауыш метеп жасындағылар әсіресе бірінші сыныпта бірінші кезекте мұғалімге өте жақсы ұнауға тырысады. Егер де мұғалім нашар баға қоятын болса онда кіші мектеп оқушы пікір ол мені жақсы көрмейді.

Бастауыш сынып оқушыларының мазасыздану деңгейі екі ол үшін маңызды бірегейліктің бір кезеңде болуы: жанұя (оның талабына баяғыда үйренген) және мектеп талабы онша анық емес бірақ маңызды егер жанұя оларды «жарыққа шығарса» ал мектеп оларды өздері қандай болса сондай етіп қабылдаса онда эмоционалдық проблемаларда туындамайды.

Бірақ барлық уақытта бұлай бола бермейді. Не ата – анасы баласын өздерінің жекелік жанұялық мәселесінен жандарынан сөз жүзінде айтқанымен іс жүзінде жібермейді. Не мектеп оқушыға жаңа өмірге бейімделуге көмектеспейді. Осыдан бастауыш мектеп оқушысында эмоциональді бұзылыстар пайда болуы мүмкін. Міне осы мектептік невроз. Ол іш ауруы қызыуы көтерілуі, бас ауруы; агрессия кезінде; немесе балалық депрессияда да көңіл-күйдің төмендеуі жасаураушылық өлім туралы олану кезінде көрініс табады.

Бәрнен бұрын құрдастарымен араласуда тәжірибесі аз балаларда әсерлі болады.

Бастауыш снып оқушыларының мазасыздануының жоғарылуының тағы бір маңызды себебі – олардың физиологиялық және интеллектуалдық дамуының жеткілікті деңгейде болмауы. Мектепке қадам басу кезі жастың дағдарысымен сәйкес келеді, одан әр бала түрлі кез бен әртүрлі үйренулерді алып шығады. Біреу белсенді де тез түсінетін басқасы жай қозғалатын, үшіншісі ақымақ және ашуланшақ. Уақыт өте келе, балалар өздеріне деген сенімділікті жоғалтып алмаса, олардың қабілеттері біршама бірдей деңгейге жетеді [4].

Кім үлгермесе тығырыққа тіреледі. Ал кім «өте жақсыға оқыса онда кездесетін бірінші сәтсіздіктен құлайтын» жұлдыз ауруына шалдығуы мүмкін.

Кейде балаға жоғары талап қоятын бастау ғана маңызды болып ал маңызы мен бағыты маңызды болмайды. Мысалыға ол үшін қандай баға алғаны бәрібір, тек анасын ренжітпеуге бола тырысып, бар күшін салып оқиды.

Басқа жағдайларда осы жоғырғы талаптар балаға сіңіп оның жеке өзінің талаптарына айналады. Бірақ оның санасында «қайшылықта комплекс» істей алмасамшы? және де «міндеттімін» деген қайшылықты комплекс пайда болады.

Осыдан «оқу бәрінен жоғары» принципті бойынша тәрбиеленген бала «4» алғанда қорқыныш жаулайды. «Мен өте жақсы оқимын» бейнесі оның өзіндік сипаты болған соң, ата – анасының 3,4 қорқынышты баға емес сөзі оған көмектеспейді.

Баланы оның жетістіктері бойынша бағалау (мектепте, секцияларда) – оны ішкі конфликтке ұшырату деген сөз. Өйткені, қашан да болмасын баланың жанында одан да көп жетістікке жеткен адам табылады.

Мазасызданудан босану мүмкін егер ересектер түсінсе: кез-келген бала ол жақсы оқитын, белсенді немесе жай қимылдаса да – жақсы көрінушілік пен құрметке лайық; адамның құндылығы бағасы оның марапаттаулары оның басқа да сәттілік белгісіндегі шарттары емес, оның өзінде яғни адамгершілік қасиеттерінде.

Әлде де балаларының ашық түрде қадірін түсіріп ұратын отбасылар кездеседі. Мұндай жағдайдар көбінесе маскүнемдер үйінде болады. Мұндай ситуациялар қорқынышты бірақ мазасыз балалар мұндай отбасыдан шықпайды. Осы жанұядағы бала ашуланшақ немесе эмоционалды түрде ересектердің жанынан алшақтап достық пен эмоционалды жақындықты сырттан іздейді. Егер тапса оның жақсы дамуына барлық жағдай бар.

Балалық мазасызданудың тамыры – баланың қызығушылықтарын қанағаттандырудан емес ол тұрақсыз сенімсіз ал кейде жай адамша махамббат баланың ішкі қайшылығын тудырады. Ал басқаша қалай? – ол біресе жақын біресе алыс біресе бар шапағатқа бөленеді. Біресе неге екенін өзі де білмейді – жазаланады. Үрейленудің мәні – бала жанының ішкі қара – қайшылығы. Бала кәдімгідей өзіндегі қарсы күштерді сезінеді. Оның біреуі ата – анасына тартады. Басқасы итермелейді алыстатады. Ол махаббатты мейірімді сезінеді (ең болмағанда оның белгісін көреді), бірақ сол мезетте қатар осы махаббатты жоғалтып алу қорқынышын да сезеді. Ол оның берік екеніне сенбейді. Мұндай қорқыныш кез-келген жазадан да қорқынышты[5].

Бастауыш сынып оқушыларының қорқыныш және мазасызданумен қалай күресуге болады? Немесе, олардың мектептегі үлгеріміне әсерін барынша төмендетуге болады? ең бірінші оның негізінде астарында қандай психологиялық құбылыстар бар екенін анықтап, соған байланысты көмек берудің ең тиімді тәсілін таңдау керек.

Әдебиеттер:

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

1. *Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов. - М. Академический Проект, 2011.*
2. *Астапов В.М. Тревожность у детей. - М., 2011.*
3. *Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве: Норма и отклонения. - М.: Педагогика, 2020г.*
4. *Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. М., 2020.*
5. *Виллюнас В. К. Психология эмоциональных явлений. - М. : Изд-во МГУ, 2010 г.*

Калкенова Г.Б. Умирбекова Г.

*Батыс Қазақстан инновациялық – технологиялық университет, Орал қ.
gul_84@list.ru*

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНДА КӨШБАСШЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

The article discusses the qualities, aspects or qualities of leadership, comparisons.

Көшбасшылық - қоғамдағы әлеуметтік қатынастар үстемділігінен детерминацияланған оптималды психологиялық кезеңде мақсатқа қол жеткізу үшін кіші әлеуметтік топтарды ұйымдастыру және басқаруға бағытталған күрделі әлеуметтік психологиялық процесс.

Көшбасшылық қарым-қатынаста топтық іс-әрекетінің маңызды аспектісі ретіндегі қарастыратын әлеуметтік-психологиялық құбылыстың бірі болып табылады. Шетел психология ғылымында көшбасшылық мәселесі кіші және саяси топтағы мәселелері өте кең қарастырылған. Осы орайда, көшбасшылық мәселесімен көп айналысатын зерттеулерге Р. Басс, Е. Богардус, К. Денфорд, Р. Липпит, К. Левин, Ф. Фидлер, Р. Уайттың жұмыстарын атауға болады.

Батыс ғылымында көшбасшылықтың пайда болуын түсінуге 3 негізгі теориялық ықпалдар қалыптасқан. Сол ықпалдардың негізінде көптеген көшбасшылық теория дамыған. Бұл теория әсіресе бизнес сферасында кадрларды дайындауда кеңінен практикалық қолданыс тапқан [42].

Ерекшеліктер (адам қыры) теориясы XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында неміс идеалистік психологияның тұжырымдамасынан өз бастауын алады. Бұл теория өзінің назарын көшбасшылықтың туа біткен қырларына негіздейді. Бұл теория бойынша кез-келген адам лидер бола алмайды, тек белгілі психологиялық қырлардың жиынтығы бар адам ғана лидер бола алады деген тұжырым ұсынылады. Көптеген авторлар көшбасшылықке осы сипатты жатқызуға тырысты. Американдық әлеуметтік психологтар бұл жиынтықтарды өте терең тексерді, яғни олар көшбасшылықке «жарайтындарды» таңдап алуға арналған тесттер жүйесін құруға негіз бола алады деп санаған. Алайда, мұндай қырлардың тізімін жасау қиын екенін анықтайды.

Өткен ғасырдың 1940 жылы К. Берд 79 қырдың ішінен тізім жасады, кейін көптеген авторлар оларды «лидерге» жатқызды, олардың ішінде атап айтсақ: бастамашыл (инициативность), көпшіл, әзіл-қалжыңшыл, сенімділік (уверенность), досшыл, энтузиазм сияқты қырларды көрсетеді (кейінірек Р. Стогдилл оларға танымшылдық (популярность), қызылсөздік (красноречие), байқампаздық сияқты қырларды енгізді). Алайда осы қырларды қарастыру шашырап кетті: аталған қырлардың 65% бір-ақ рет қана, 16-20% - екі рет, 4-5% - үш рет, тек 5% - төрт рет көрсетеді. Мұндай келіспеушілік тіпті «ерік күші», «ақыл-ой» сияқты қырларға тән болады. Сондықтан да, лидерге қажет қырлардың орнықты тізімдерін құру мүмкіндігі азайды. Р. Стогдиллдің мақаласынан кейін, оған басқа қырлар қосылса да, «қырлар теориясы» дұрыс емес деген пікірлер пайда болды.

Көшбасшылықтың қасиеттері, қырлары немесе сапалары, салыстырмалары болып табылады. Ситуациялық теорияның бір нұсқасында көшбасшылықтың көрінуінің негізгі жағына оны топтың мойындауын жатқызады. Себебі, топ мүшелері сол берілген ситуацияда қажетті қырлардың пайда болуын қатты қажетсініп күтеді (бұл ықпалды кейде функционалды деп атайды). Мұндай пікірлерде көрініп тұрған қателіктерді жеңу үшін Е. Хартли төрт модель ұсынды. Ситуацияның негізінде соны пайдаланып, «субъект лидерге неге айналды?» және «неге ситуация ғана оны анықтайды?» деген фактілерді интерпретациялауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, егер бір ситуацияда біреу лидер болса, ол басқа ситуацияларда да лидер бола алады дегенді мойындайды; екіншіден, көшбасшының стереотипінің ситуациядағы әсерінің салдарынан, топта ол адамдарды «нағыз лидер» деп санайды; үшіншіден, бір ситуацияда лидер болған адам беделге ие болып, сол бедел басқа ситуацияларда оны қайтадан лидер етіп сайлауға негіз болады; төртіншіден белгілі бір жеке бастық қырлар адамда, әрине, болады, сондықтан, жеке адамға «орын (пост) іздеу қасиеті тән», соның салдарынан ол өзін солай ұстайды, оларға «орын береді» деген мінез-құлықты көрсетеді [1].

Ситуациялық теория өте кең таныла бастады: себебі оның негізінде көшбасшылықты эксперименттік зертеушілер өте көбейді. Осы екі түрлі теориялар мәселені дұрыс шешуге негіз болатын үшінші теорияны туындатты.

Кіші топтағы көшбасшылық феномені біріншіден, топтың іс-әрекет контекстінде қарастырылады, яғни ең басты жағдайға тек «ситуация» ғана емес, топтық іс-әрекеттің нақты міндеті де кіргізіледі, онда топтың белгілі бір мүшелері осы міндетті шешу үшін топты ұйымдастыруға өз қабілеттерін көрсету керек болады. Көшбасшының басқа топ мүшелерден айырмашылығы мынада, яғни лидерде ерекше қырдың болуы емес, керісінше, оның топқа ерекше әсер ете алу қабілеті жатады.

«Көшбасшының синтетикалық теориясы» аясындағы ең қызықты ықпалға К. Левин және Р. Липпиттің тұжырымдамалары жатады. Бұл теорияның негізінде көшбасшылық стилдің классификациясы алынды. Мұнда шешім қабылдау сияқты типтің психологиялық көрінісі қарастырылады.

К. Левин үш стильді бөліп қарастырады: авторитарлы, демократиялық және популистік. Мұнда екі түрлі қырды нақтылау жатады: көшбасшының топқа ұсынған шешімнің мазмұны және осы шешімді жүзеге асыру техникасы (тәсілі, әдісі). Әрбір стильге екі жақты сипаттама беруге болады (формалды және мазмұнды).

Формалды жағы   азмұнды жағы   Авторитарлы

- іскер,қысқаша тапсырма беру; - топтағы жұмыстар алдын-ала
  - қауіп төнген жағдайда тиым салу; жоспарланады; -нақты айқын тіл, жайдарсыз тон - тек тікелей мақсаттар ғана
  - мақтау және субъективтілік;анықталады, оның келешегі
  - эмоция есепке алынбайды; белгісіз;
  - тәсілді көрсету – жүйе емес - жетекшінің даусы - шешуші.
- Көшбасшының позициясы топтан тыс:

Демократиялық

- инструкция ұсыныс формасында; - іс шаралары алдын-ала
- құрғақ сөз емес, жолдастық тон; жоспарланбайды, топпен бірге;
- мақтау және жазалауды - кеңеспен;- ұсыныстардың жүзеге асуын;
- талдау және тиым салу – дискуссиямен. барлығы бірдей жауап береді;
- жұмыстың барлық бөлігі;
- ұсынылып қана қоймай, талданады.

Көшбасшының позициясы топтың ішінде:

Популистік

- конвенциалды тон; - топта жұмыстар өзімен-өзі жүреді;

- мақтау мен жазалау жоқ; - лидер топқа бұйрық бермейді,
- ешқандай ынтымақтасу жоқ. - лидер позициясы- жұмыстың бөлінуі жеке қызығушылықтардан құралады немесе жаңа лидер тобынан шығады.

Сызба 1- Көшбасшының позициясы

Әрине, бұл сызба көшбасшылықтың пайда болуын және оның барлық жақтарын толық көрсетпейді.

Қазіргі жаңа психоаналитикалық түсініктер, яғни топтық процестер жайлы ұғымдар батыста өз бастауын З. Фрейд жұмыстарынан алады.

З. Фрейд үшін невротиктің жеке басын түсінудің маңызды жолы алғашқы топ отбасының психологиялық механизмін ашумен байланысты болды. Кейінірек бұл механизмдер барлық топтардағы тұлғааралық қатынастарды интерпретациялаудың негізіне алынды. Арнайы түсінікті отбасылық байланыстар бірдей дәрежеде топтық қатынастың прототипі бола алады.

З. Фрейд идентификацияны лидермен қатысты қарастырады. Атап айтқанда, жауласатын сезімдерге қарсы көшбасшылықке қатынасты қорғаныс механизмдері «лидер болудың» жанама тәсілі деп қарастырды. Фрейдтің схемасында топтағы лидер әкенің бейнесіне ұқсас болады, яғни, онымен қатынас әкемен қатынас моделі бойынша құралды. Регрессивті топтық мінез қырлары, мысалы: илану, сыншылдықты жоғалту қырларын Фрейд көшбасшылықтың күшті әдісінің негізінде болады және топ мүшелері лидерге тәуелді деп түсінді.

Күшті көшбасшының әсер етуін топ мүшелері гипноздалған индивидке ұқсатады, яғни соңғысы гипнозшының пайдасы үшін шешілетін тәуелсіздіктен бас тартады, яғни интервалданған ата-ананың бейнесінен бас тартып, оны лидерге береді.

Келесі кезекте біз тұлғааралық қажеттіктерге қатысты көшбасшының функциясына тоқталамыз.

Жеткілікті қосылу. Топ өмір сүру үшін әрбір мүше оның тұтастығын сезіну керек, сондықтан да топ мүшесінің өмірбаянымен танысуға тілек туғызады.

Аса үлкен емес қосылу. Топ мүшелері бір-бірімен арақашықтық ұстап, өзінің индивидуалдығын (жеке даралығын) жоғалтпау керек.

Жеткілікті тексеру. Топ мүшелері басқаларға белгілі бір дәрежеде әсер ету керек, ол үшін командир сайланады, иерархиялық қатынас орнайды.

Аса күшті емес тексеру. Топта мінез-құлық патенттер орнату керек, бір мүше басқаларды тексереді.

Жеткілікті сиымды болу. Артық жақындасып кету топ үшін қажет емес. Конфликтіден тәуелсіз топқа қатысты лидер функциясы:

1. Мақсаттар мен құндылықтар иерархиясын түсіну және орнату, топ мүшелеріндегі бар әртүрлі когнитивті стильді анықтау және интеграциялау (біріктіру).

2. Топ мүшелерімен мүмкіндіктерді барынша кеңінен қолдану.

3. Американдық әлеуметтік психологтардың пікірі бойынша, лидер ұғымы функционалды, ал көшбасшылық сырқы стимулдар, реакциялар деп қарастырады, сондықтан да индивид бір жағдайда лидер болса, басқа бір жағдайда бола алмайды.

4. Көшбасшылық топ арқылы анықталады, топты зерттеу арқылы көшбасшылықтың сапасы анықталады. Бихевиористер көшбасшылықке қатысты, топтағы көшбасшының функциясына байланысты индивид-лидер, индивид-топ мүшесі деп, олардың іс-әрекеттерін бөлді. Соңғы кезде көшбасшылықтың аперсоналды моделі жайлы тұжырымдамасы дами бастады. Ф. Фидлер көшбасшының тиімділіктің ықпалдылық моделі деген тұжырымдаманы жасады, яғни іс-әрекеттің тиімділігі жағдайға байланысты, көшбасшылықтың стиліне сәйкес келуі соған байланысты деп ұсынды [44].

5. Көшбасшының тиімділігі еркіндік дәрежесімен анықталады, соның арқасында лидер өзінің дәрежесін жүргізе алады. Ф.Фидлер көрсеткен өзгерістер топтағы лидерді жақсы сипаттайды, лидер мен топ арасындағы конфликтіні жақсы түсіндіреді.

6. Американдық зеттеулер формалды емес лидерді анықтайды, олар топ белсенділігіне әсер етеді. Американдық зерттеушілердің пікірінше, топ үлкен болған сайын өзара әсер еткіш лидерлер де көбейеді. Лидерді ұсыну, тарату берілген міндеттің қиындық дәрежесіне тура тәуелді болады. Формалды емес топтағы лидерді екі топқа бөледі: диктатор, топ агенті.

7. Қазіргі американдық психологияда көшбасшының классификациясын, оның негізін 1952 жылы Дель салған. Ол мына тип түрлеріне бөліп көрсетті: «патриархалды» (дәстүрлі, консервативті), «нанымға сенгіш», «қызықшыл», «топқа жақсы үлгі», «топқа жаман әсер етуші», «конформист» (бәріне көнгіш). Қазір формалды емес көшбасшының 14 функциясы бар. Олар негізгі және қосымша деп бөлінеді. Жоғарда келтірілген көптеген зерттеулерді негіздей отыра, кіші топтағы формалды емес көшбасшының функциясы мен ролдерін анықтадық.

Кейде лидер ұғымы бедел ұғымымен теңеседі. Әрине бұл дұрыс емес, себебі, лидер топ үшін бедел болса да, кез келген бедел лидер мүмкіндігін аша алмайды. Лидер топтың мүмкіндігін ұйымдастырады, мәселесін шешеді, ал, бедел мұндай функцияларды орындай алмайды. Ол тек идеал, үлгі бола алады. Сондықтан лидер феномені – бұл басқаша түсіндіруге болмайтын аса бөлек құбылыс [2].

Көшбасшылықтан өзінің табиғаты бойынша бір уақытта әрі объект (қызығушылығы, мақсаты, қажеттіліктері және нақты жағдайдағы топтың міндеттері) топ міндеттері, әрі субъект (индивидуалды-типологиялық ерекшелігі) топтың іс-әрекетінің ұйымдасуы ретінде факторлардың нәтежесі болып табылады.

Кейбір жағдайда көшбасшылықты ресми емес түрде қалыптасқан жетекші мен оған бағынушы арасындағы белгілі бір жетіспей жатқан жағдайларды толықтыру құралы деп те қарастырады. Лидерге бедел жетекші ұғымын сипаттау үшін, оның жеке бастық сапаларды белгілеу үшін керек.

Топтың әрбір мүшесі өзінің жеке бастық статустық іскерлік сапаларына сәйкес өзінің құқықтары мен міндеттерін орындайды және топты ұйымдастыру жөнінен белгілі бір орын алады[3].

Сонымен, көшбасшылық дегеніміз топтың белгілі бір мүшелерінің мінез-құлық психологиясының сипаттамасы. Лидер топты ұйымдастыруға және басшылық етуге сайланады немесе ұсынылады. Ол, әдетте, топтың іс-әрекеті жайлы, оның құрамы мен мүмкіндіктері жайлы хабардар болады. Ол топ мүшелерімен қатынаста өзін еркін, сенімді ұстайды. Бір адамның бір уақытта лидер және басшы болуы міндетті емес. Егер де бастық көбінесе сайланатын болса және оның мақтауға және жазалауға ресми құқығы болса, ал лидер кездейсоқ таңдалады. Ол топтан басқа ешқандай билік күшке ие болмайды. Оған ешқандай ресми міндеттер жүктелмейді. Егер лидер мен басшы өзара тату болса, онда топтық іс-әрекет үйлесімді, әрә тиімді жүзеге асады.

Әдебиеттер:

- 1. Авекеев.Н.П. Психологический климат и коллективе 2010*
- 2. Асеев.В.Г. Возрастная психология учебные пособие 2002*
- 3. Асеев.В.Г.Мотивация психология и формирование личность 2005.*

Каримбаева Р.С.

Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА ЭЛЕКТРОНДЫ ПЛАТФОРМАЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ МАҢЫЗЫ

The use of new information technologies in the educational process is a modern requirement. The XXI century is an era of information society, technological culture, an era of careful consideration of the world around us, human health, professional culture. The main purpose of the use of information and communication technologies in vocational training is to provide students with a practical and effective presentation of educational materials for full mastery of educational materials.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 8-бабында «Білім беру жүйесінің басты міндеті – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық коммуникациялық желілерге шығу, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке тұлғаны қалыптастыруға, дамытуға және кәсіби шыңдауға бағытталған білімалу үшін қажетті жағдайлар жасау», - деп атап көрсеткендей, қазіргі кезеңде әрбір оқытушының алдына қойып отырған басты міндеттерінің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру [1].

Қазіргі қоғам мен оның білім саласын ақпараттандырудың ерекшеліктерін айтардан бұрын ақпараттандырудың тарихи алғы шарттарына тоқталған жөн. Қоғамды ақпараттандырудың тарихи үдерісі өз заманында пайда болған жаңа технологиялардың пайда болуына байланысты ақпараттық революциялар тізбегі арқылы дәл сипатталады. Ақпараттық революция қоныстанушы халықтың белсенді бөлігі үшін ашық ақпараттар ауқымының артуына әкеп тірейтін ақпаратты жинау, өңдеу, сақтау және таратудың тәсілдері мен аспаптарының өзгеруінен тұрады. Мұндай революциялар алтау. Бірінші ақпараттық революция тіл мен адамның анық сөйлеуінің пайда болуынан тұрады. Екінші ақпараттық революция жазудың ойлап табылуына байланысты. Бұл ойлап табу адамзат қоғамы жинақтаған ақпаратты сақтауды ғана қамтамасыз етіп қоймай, сонымен қатар оның шынайылығын арттырып, ақпарат таратуға бұрынғыдан да кең жағдай жасады. Үшінші ақпараттық революция XV ғасырда ақпараттық технологиялардың алғашқыларының бірі болып саналатын кітап басып шығаруды ойлап табудан туындаған. Бұқаралық ақпараттың газеттер мен журналдар сияқты баспа құралдарының пайда болуы мен дамуы – осы үшінші ақпараттық революцияның нәтижесі. Төртінші ақпараттық революция XIX ғасырда басталды. Ол кезде ақпаратты жіберу мен таратудың телеграф, телефон, радио және теледидар сияқты құралдары ойлап табылды. Бесінші ақпараттық революция адамзат есептеу техникасын белсенді пайдалана бастаған кезде, XX ғасырдың ортасында өтті. ЭЕМді ғылыми ақпаратты өңдеуге қолдану адамның ақпаратты белсенді және тиімді өңдеуі бойынша мүмкіндігін түбегейлі түрде өзгертіп, өркениет дамуының бүкіл тарихында адам алғашқы рет интеллектуалды еңбектің өнімділігін арттыруға жоғары тиімді құралға ие болды.

Бүгінде біз ауқымды телекоммуникациялық компьютерлік желілердің пайда болуы және олардың мультимедиа технологиялары мен виртуалды шындықпен интегралдануына байланысты алтыншы ақпараттық революцияның куәсі болып отырмыз. Алты революция қоғамды өзгертті. Ақпараттандыру үдерістерінің бар екендігі туралы айтуға болатындай ақпарат пен ақпараттық технологиялар көз алдымызда дамуда әрі – тарауда. Ақпараттандыру қоғам өмірінің барлық салаларына революциялық әсер жасай отырып, адамдардың өмір сүруі мен қызмет етуі жағдайларын, олардың мәдениетін, жүріс-тұрыс стереотипін, ойлау жүйесін түбегейлі өзгертуде [2, 195 б.].

Оқу-тәрбие үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану заман талабынан туындап отыр. ХХІ ғасыр- бұл ақпараттық қоғам, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Кәсіптік оқытуда ақпараттық коммуникациялық технологияларды пайдаланудың басты мақсаты-білімгерлердің оқу материалдарын толық меңгеруі үшін оқу материалдарының практикалық жағынан тиімді ұсынылуына мүмкіндік беру.

Егеменді еліміздің ең басты мақсаты өркениетті елдер қатарына көтерілу болса, ол өркениетке жетуде жан – жақты дамыған, рухани бай тұлғаның алатын орны ерекше. Қазіргі білім берудің басты мақсаты да жан – жақты дамыған, рухани бай жеке тұлға қалыптастыру болып табылады. Сондықтан заман талабына сай оқыту үрдісін жетілдіре отырып, қоғам сұранысына сай жеке тұлға қалыптастыру мәселесі бойынша білімгерлерге ақпараттық-коммуникациялық технологияларды сабақта көптеп қолдану тиімділігі артып отыр.

Әрбіріміздің санамызда ақпараттық-коммуникациялық технологиялар дегеніміз не деген сұрақ туындайды? «Білім берудегі АКТ» ұғымы «оқытудың жаңа ақпараттық технологиялары», «қазіргі ақпараттық оқыту технологиялары», «компьютерлік оқыту технологиялары» және т.б., тіркестермен тығыз байланысты.

Оқытудың жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларын меңгеру- қазіргі заман талабы. ХХІ ғасыр-ақпараттық технология ғасыры. Қазіргі қоғамдағы білім жүйесін дамытуда ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың маңызы зор. Білім беруді ақпараттандыру және пәндерді ғылыми – технологиялық негізде оқыту мақсаттары алға қойылуда. Ақпараттандыру технологиясының дамуы кезеңінде осы заманға сай білімді, әрі білікті жұмысшы мамандарын даярлау оқытушының басты міндеті болып табылады. Қоғамдағы ақпараттандыру процестерінің қарқынды дамуы жан-жақты, жаңа технологияны меңгерген жеке тұлға қалыптастыруды талап етеді [3].

Жалпы білім беретін орта білім беру саласында қолданылатын Ақпараттық-қатынастық технологиялар құралдарының негізінде перифериялық құрылғылармен жабдықталған дербес компьютер жатыр. Компьютердің мүмкіндіктері оған енгізілген программалық қамтамасыз етумен анықталады. Программалық құралдардың негізгі категориялары жүйелік программалар, қолданбалы программалар және аспаптық құралдар. Жүйелік программаларға компьютердің жабдықтарымен және пайдаланушымен өзара әрекетін қамтамасыз ететін операциялық жүйелер, сонымен қатар түрлі қызметтік немесе сервистік программалар жатады. Қолданбалы программаларға ақпараттық технологиялардың құрал-саймандары болатын программалық қамтамасыз етулер – мәтінмен, графикамен, кестелік мәліметтермен және т.б. жұмыс технологиялары жатады. Құрал-саймандық программаларға программалық қамтамасыз етуді дайындауға арналған программалар жатады. Жалпы білім беретін орта білім беру жүйесінде әмбебап офистік қолданбалы программалар мен ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялар құралдары мәтіндік процессорлар, электрондық кестелер, презентация дайындау программалары, мәліметтер қорын басқару жүйелері, органайзерлер, графикалық пакеттер және т.б. кеңінен таралған.

Пандемия жағдайына байланысты еліміздегі білім беру үдерісі қашықтан оқыту форматында жүзеге асып жатқаны белгілі. Қашықтан оқыту үлгісінде сандық білім беру құралдарын пайдалану орынды, өйткені бұл студенттердің белсенділігін арттыруға мүмкіндік береді, білім сапасы мен оқытушының кәсіби деңгейін көтеруге және білім беру үдерісіне қатысушылардың қарым-қатынастарын түрлендіруге мүмкіндік береді.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің оқытушылары оқу үдерісінде сандық білім беру құралдарын белсенді түрде қолданады. Университеттің Академиялық мәселелер жөніндегі департаментіне қарасты Жаңа білім беру технологиялары институты оқытушылар мен білім алушыларға Padlet, Mentimeter, Kahoot, Quizizz, Quizlet, Miro, Trello, Microsoft // Google Forms сияқты құралдарды ұсынады. Институт тарапынан университеттің әр факультетінде қашықтан оқыту координаторлары тағайындалған. Аталмыш координаторлар факультеттерге үздіксіз ақпараттық қолдау көрсетуде. Ең бастысы, жоғарыда аталған сандық

білім беру құралдарын қолдануды университет толықтай қамтамасыз етіп, үнемі бақылап отырады. Техникалық кедергілерді болдырмау мақсатында қашықтан оқыту координаторлары арнайы видеонұсқаулықтар дайындап, түсіндіру жұмыстарын жүргізген. Мәселен, Microsoft Office 365 ұсынған өнімдердің қатарында Microsoft Forms және Microsoft Teams құралдары бар. Оларды қолдану үшін оқытушылар немесе білім алушылар корпоративті электронды мекенжайы арқылы сервиске тіркелсе болғаны. Қазіргі таңда аралық бақылау немесе Midterm қабылдауда сандық білім беру құралдары өте ыңғайлы. Олардың көмегімен дербес немесе топтық тапсырмалар беруге, тест алуға, сонымен қатар, студенттермен ойын ойнауға болады. Пандемия себебінен студенттер мен оқытушылардың бір-бірін тек онлайн көріп отырғанын ескерер болсақ, сандық қосалқы білім беру құралдары сабақтарды жандандырып, оқытушы мен білім алушылар арасындағы қарым-қатынасты нығайтуға жәрдемдеседі. Себебі, оффлайн танысып, өзара көріспеген тұлғалар үшін сәтті байланыс орнату оңай емес. Ал, қазіргі жастар толықтай технологияға бейімделгендіктен, олармен өз тілдерінде, яғни заманауи технологиялар көмегімен қатынас орнату тиімді [4].

Қазақ тілін оқыту барысында тіл үйренушілердің мемлекеттік тілді жақсы меңгеруін ұйымдастыру қазақ тіліндегі жекелеген тіл бірліктерінің бірлесе келіп, жинақталған ұғым жасауына жетекші қызмет атқарады. Қазақ тіл бірліктерінің болмысы туралы жаңа аспектідегі білім мазмұнын алу тетіктері мен ұстанымдарын анықтау таным теориясын негіз ете отырып, жасалатын арнайы әдістеменің кешенді проблемаларын зерттеуге алып келеді. Тіл үйренушінің қазақша еркін де сауатты сөйлеуі мен жаза білу дағдыларын қалыптастыруды олардың ғылыми білім алуымен үйлесімді ұйымдастыруда таным теориясының ілімдері үлкен тірек болады. Қазақ тілі сабақтарының әдістемелік сценарийлерін әзірлеуде оқытудың технологиялық жабдықталуы да үлкен орын алатыны белгілі. Бұл ретте компьютерді қолданудың да маңыздылығы айқын. Оқушының өз бетімен жұмыс істеуін ұйымдастыруда, білімін тексеруде, білімін бағалауда сабақтың компьютерлік жабдықталуы үлкен орын алады. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың мектептерді компьютерлендіру туралы бағдарламасы қазақ тілін оқытуды сапаландыруға, оқушылардың ойлау дәрежесін өсіруге заман жетістіктерін дұрыс пайдалана білуге бастайды. Сондықтан қазақ тілін оқытуда бұл бағыт та мүмкіндігінше қолданылғаны дұрыс. Қазақ тілін оқытудың технологиялық жабдықталуы мен техникалық құралдарды қолдану турасында екі бағыт бар: «техникалық құралдар — жанды оқу процесінен артық емес» деген болса, екіншісі — «техникалық құралдар — қазіргі кезеңдегі оқу процесінің басты жетекшісі» деп келеді. Екі бағыттың бірін ұстау — біржақтылыққа алып кететіні белгілі. Оқу-танымдық қызметті белсендіруге, оқушының теориялық ойлау дәрежесін дамытуда техникалық құралдардың беретін көмегі мен мүмкіншіліктерін пайдалану бар да, оларға тым әуестеніп кетпей, орындылық пен қолдану тәртіптілігін сақтай білу бар. Сонымен, қазақ тілін оқытудың дидактикалық негіздерін талдай келе, мынадай қорытындыға келдік. Жалпы, тілді оқыту теориясы адамның тілді меңгеруінің жалпы немесе жекелеген заңдылықтарын білдіреді. Осы ретте қазақ тілін оқыту теориясы, дидактикалық негіздері қазақ тілін оқыта отырып, қазақша сөйлеу мен сауатты жазу әдістерінің, оқыту мазмұны мен мақсат-міндеттерінің, уәжінің оқыту заңдылықтары жүйесіне шоғырлануын бейнелейді. Бағдарламалық өнімнің деңгейі оны қолдану кезіндегі нақты жұмыс істеу қабілеті мен оның қауіпсіздігін қамтамасыз етумен анықталады [5, 16 б.].

Студенттерге қазақ тілін үйрету бұл бүгінгі күннің талабына ғана емес, ертеңгі күннің талабына да сай болуы керек. Бұл үшін оқу процесіне жаңа формалар мен оқыту әдістемелері, жаңа педагогикалық технологиялар енгізілуде. Кәсіптік даярлық, жаңа технологияларды пайдалана білу, әлемдік ақпараттық қоғамның толыққанды мүшесі ретінде қалыптасу, технологиялық жаңалықтарды пән қасиеттілігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатының бірден-бір жолы. Кез-келген оқыту технологиясы іс-әрекеттің, оқыту процесінің белсенділігін арттырады, жеке тұлғаның жетілуіне, дамуына бағытталады.

Оқу процесіндегі негізгі инновациялық технологиялар :

1. Кейс –технология

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

2. WEB технология
3. Коммуникациялық технология
4. Ақпараттық технология
5. Интерактивтік әдіс технологиясы
6. Мультимедия технологиясы
7. Телекоммуникация немесе электронды оқыту технологиясы.

Бүгінгі таңда мультимедиялық үйретуші бағдарламалар, электрондық оқулықтар білімді ақпараттандырудың негізгі факторларының бірі болып саналады. Жоғарыда көрсетілген технологияларды электронды платформалар арқылы жүзеге асырып, сабақтастыруға болады.

Мемлекеттік тілді жан-жақты меңгертуде ақпараттық технологиялардың мүмкіндігін тиімді қолдана білу, сабақ жүргізудің жаңа оқыту әдістерін әзірлеу қазіргі кезеңде ең өзекті мәселелердің бірі.

Әдебиеттер:

1. ҚР білім туралы заңы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_
2. Бидайбеков Е. Ы. Білімді ақпараттандыру және оқыту мәселелері: /Авторлар ұжымы: Е. Ы. Бидайбеков, В. В. Гриникун, Г. Б. Камалова, Д. Н. Исабаева, Б. Ф. Бостанов/ Оқулық. – Алматы, 2014. – 352 б.
3. Қазақстан Республикасы білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы.
4. Ибраева Ж.К., Нәбиева Г.С., Жақсылыққызы Қ. /<https://massaget.kz/layfstayl/tehno/65149/>
5. Әбдікәрімов Б., Сарбасова Қ.А. Бастауыш сынып мұғалімдерін даярлауда педагогикалық технологияларды пайдалану // Еуразиялық гуманитарлық институттың хабаршысы. – 2004. – № 3. – 36-б.

Кочкарова Ф., Жақыпбек А.А.

*Мирас университеті, Шымкент қ.
aika-0247@mail.ru*

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНЕДЕГІ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРГЕ ӘДЕБИ ШӨЛҮ

The relevance of the topic of the article is related to the consideration of aging and quality of life as a social problem. The authors comprehensively analyze the indicators of active aging and quality of life, conducting a literary review of various concepts to explain the aging process. They offer an integrated model of quality of life by combining social, physical well-being, psychological, cognitive, spiritual well-being and environmental well-being, directly linking a person's qualitative existence with his qualitative aging.

XXI-ғасырдың басынан әлемдік ғылымда инклюзивті білім беру тақырыбына арналған ғылыми мақалалар мен арнайы зерттеулер жүргізіле басталды. Бірінші ғылыми мақала Халықаралық білім беру конференциясының 48-ші сессиясынан кейін «Инклюзивті білім беру: болашаққа жол» тақырыбымен пайда болды. 2008 жылы Женевада өткен және ЮНЕСКО-ның халықаралық ағарту бюросы ұйымдастырған бұл конференция бүкіл әлемде оқу мүмкіндіктеріне қол жеткізе алмайтын жүздеген миллион адамға білім беру тәсілдеріне бағытталған. Ұзақ мерзімді мақсат ЮНЕСКО-ға мүше мемлекеттерді әрбір адамға қол жеткізу құқығын іске асыру, білім беру мүмкіндіктеріне белсенді қатысу және олардан сабақ алу үшін қажетті әлеуметтік және саяси жағдайларды қамтамасыз етуде қолдау болды [1].

Конференция барысында министрлер, мемлекеттік қызметкерлер және үкіметтік емес ұйымдардың өкілдері әр оқушының бірдей маңызы бар және тиімді білім беру мүмкіндіктерін алуға құқығы бар деген болжамға сүйене отырып, барлық балаларды қамту үшін инклюзия тұжырымдамасын кеңейтудің маңыздылығын талқылады. Осылайша, инклюзивті білім беру идеясына қатысты үлкен айқындыққа қол жеткізілді.

Ғылыми әдебиеттерде инклюзивті білім беру мен әлеуметтік инклюзия арасындағы байланыс инклюзивті білім беру немесе әлеуметтік инклюзия саласындағы зерттеулер шеңберіндегі маңызды мәселе ретінде жиі айтылады. Инклюзивті білім беру саласындағы әлеуметтік саясат туралы зерттеулер шектеулі болса да бар. Әдеби шолуда таңдалып алынған мақалаларға қойылған басты критерийлер тақырып аясындағы әлемдегі индексі жоғары журналдар мен басылымдарда соңғы жылдары жарық көрген мақалалар болуы. Оның объективтілігін жоғарлату мақсатында тақырыптың өзектілігін ашып көрсете алатын және бірін-бірі толықтыра алатын негізгі үш мақала таңдалып алынды.

Шетелдік әдебиеттерге әдеби шолуда таңдалып алынған мақалаларға қойылған басты критерийлер тақырып аясындағы әлемдегі индексі жоғары журналдар мен басылымдарда соңғы жылдарда жарық көрген мақалалар болуы. Оның объективтілігін жоғарлату мақсатында тақырыптың өзектілігін ашып көрсете алатын және бірін-бірі толықтыра алатын негізгі төрт мақала таңдалып алынды. Мақалалар қатарында: 2013 жылы жарияланған «Заңнама және саясат: инклюзивті білім беру құқығын іске асырудағы прогресс» атты Пьер Дю Плессидің мақаласы; 2018 жылы жарияланған «Саясат, практика және инклюзивті білімге деген көзқарас: Грецияның мысалы» атты Мариос А. Паппас және соавторлардың мақаласы; 2019 жылы Білім беру саясаты саласындағы зерттеулер журналының 5-том 2-шығарылымында жарияланған «Білім беру саясатындағы инклюзивті білім берудің контекстуализациясы: Швеция мысалында» атты Г. Магнуссон, К.Горсанссон, К.Лингвисттың мақалалары.

Пьер Дю Плессидің мақаласында мүмкіндігі шектеулі білім алушылардың аралық кезеңдегі қажеттіліктерін қанағаттандыру стратегиясы негізгі алты құжатта тұжырымдалған. Барлық Оңтүстік Африка балаларының инклюзивті мектеп қауымдастықтарында өмір сүру құқығын тану мен танудың кеңеюі әлеуметтік және контекстік факторлар арасындағы динамикалық өзара әрекеттесудің күрделілігін және білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде қолдау көрсететін және бірлесіп жұмыс істейтін инклюзивті қауымдастықтардың үздіксіз дамуы мен дамуын мойындауды білдіреді. Оңтүстік Африкада 2008 жылдың маусым-қазан айлары аралығында инклюзивті білім беру тұжырымдамасын жүзеге асыруға көмектесетін тағы да бірнеше құжат жарық көрді. Олар мыналарды қамтыды: аудандық қолдау топтарының рөлін нақты анықтау; толық циклді мектептерді құрудың практикалық аспектілері; әртүрлі оқушылардың қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін оқу бағдарламаларын бейімдеу; инклюзивті білім беруді енгізудің бірінші кезеңіндегі нақты басқару жоспары; арнайы мектептерді ресурстық мектептерге айналдырудың практикалық аспектілері; инклюзивті оқу бағдарламаларына қатысты қарапайым және арнайы мектептердің мұғалімдеріне арналған нұсқаулықтар [5].

Мариос А. Паппастың жүргізген зерттеулерінің нәтижесі бойынша мұғалімдер инклюзияға деген оң көзқарасты дамытса да, олар жеткіліксіз дайындықтан және білім алушыларды арнайы оқу бағдарламасымен оқыту үшін тиісті оқу материалдарының болмауынан туындаған алаңдаушылықты білдіреді. Сонымен қатар, көптеген мұғалімдер арнайы білім беру бағдарламасымен бірге білім алушыларды мүгедектіктің нақты түріне қатысты тиісті оқыту жабдықтарына қол жеткізе алмайтындықтарын айтады [6].

Г. Магнуссон, К.Горсанссон, К.Лингвисттың зерттеулер нәтижесіне сүйенер болсақ, Швецияның барлық тәуелсіз жалпы білім беретін мектептерінде жүргізілген сауалнама тәуелсіз мектептердің 15,2%-ы үш жылдық кезең ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар оқушыларды қабылдаудан бас тартқандарын мәлімдеді. Сонымен қатар, қолдауды қажет ететін студенттердің үлесі тәуелсіз мектептердің профиліне байланысты айтарлықтай өзгерді және тәуелсіз мектептер муниципалитеттер басқаратын мектептерге қарағанда аз дәрежеде арнайы

білім беру ресурстарын ұсынады деген хабарлар бар. Нәтижелер басқа оқушылар топтарымен салыстырғанда арнайы қолдауды қажет ететін білім алушылар үшін мектеп таңдау шектеулі екенін көрсетті. Алайда, бұл арнайы білім беруді қолдауды қажет ететін студенттерді нақты ұйымдастырушылық алып тастау бұрынғыға қарағанда жиі кездеседі дегенді білдіре ме, жоқ па белгісіз [7].

Қорытындылай келе, инклюзивті білім беру жүйесі барлық оқушы топтарының сыныптың жұмыстарына белсенділік танытып, өз үлестерін теңдей қоса отырып, бірге тұтас игілік үшін дамуды көздейтін жүйе болып табылады. Бұл жүйенің Қазақстанға енгеніне біршама уақыт болды. Алайда Қазақстандық білім беру саласындағы инклюзивті білім беру жүйесінің өзекті мәселелері мен Қазақстандағы мектептердегі бұл саладағы атқарылған жұмыстар, сонымен қатар, қазақстандық қоғамдағы инклюзивті білім беру саласындағы кемшіліктер мен осы мәселеге байланысты саяси және ақпараттық қамтылу дәрежелері әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Сәйкесінше, бұл саланың әлемнің елдеріндегі көрінісін зерттей отырып, білім беру саласындағы инклюзивті білім беру жүйесіне ғылыми негіз беріп, бұл саладағы өзекті мәселелерге эмпирикалық зерттеу жүргізіп, оның тәжірибелік құндылығын негіздеу жоғарыда аталған мақалаларды шолу барысында зерттеу үшін аса маңызды болып табылатындығына көз жеткізілді.

Қазақстан үшін білім беру саласында инклюзивті білім беруді дамыту қазақстандық қоғамда интеллектуалды ұлтты қалыптастырып, интеллектуалды әлеуетке өтумен сипаттауға болады. Қазіргі кезде біздің қоғам үшін инклюзивті білім беру – бұл медициналық, әлеуметтік, экономикалық және саяси мәртебелеріне қарамастан барлық балалар тобына мектепке баруға, оқуға және олардың өркендеуіне қажетті дағдыларды дамытуға тең мүмкіндік берудің ең тиімді тәсілі болып табылады.

Әдебиеттер:

- 1. ЮНЕСКО. Инчхонская декларация. Образование 2030: На пути к инклюзивному и качественному образованию для всех. Париж, 2015.*
- 2. ЮНЕСКО (2020a). Инклюзия и образование: все означает все. Отчет о глобальном мониторинге. Париж: ЮНЕСКО. <https://en.unesco.org/gem-report/report/2020/inclusion>.*
- 3. Качественное образование для всех: Доклад Национальной комиссии по особым потребностям в образовании о подготовке кадров (NCSNET) и Национального комитета по поддержке образования NCESS. Департамент образования, 2007 г.*
- 4. Тах, Дж. К. Один рынок, две перспективы, три следствия: О развитии рынка специального образования в Швеции. Европейский журнал образования с особыми потребностями. – 2018 doi:10.1080/08856257.2018.*
- 5. Пьер дю Плесси. Законодательство и политика: Прогресс в реализации права на инклюзивное образование, 2013 [Электронный ресурс] http://www.scielo.org.za/scielo.php?script=sci_arttext&pid=S2225-7160201300010000*
- 6. Мариос А. Панаас, Чара Папуци, Афанасий С. Дригас. Политика, практика и отношение к инклюзивному образованию: Пример Греции, 2018 [Онлайн] https://www.researchgate.net/publication/325551258_Policies_Practices_and_Attitudes_toward_Inclusive_Education_The_Case_of_Greece*
- 7. Гуннлаугур Магнуссон, Керстин Йоранссон и Гунилла Линдквист. Контекстуализация инклюзивного образования в образовательной политике: на примере Швеции, 2019 [Электронный ресурс] <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/20020317.2019.1586512>*

Құмарбекова Г.Н.

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
gulden0203@bk.ru*

XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ МҰСЫЛМАНДЫҚ БІЛІМНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУ ТАРИХЫ

The article deals with the process of formation of Muslim education of the Kazakh population in the XIXth early XXth century. A significant place is occupied by materials revealing the role of religious schools in the cultural, educational, socio-political life of Kazakhstan in the formation of the national intelligentsia and the preservation of the Kazakh national identity.

Ислам Қазақстанда таралғалы бері қазақ халқының этникалық мәдени саласын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. XIX-XX ғасырларда мемлекеттік институттар болмаған уақытта, этноконфессиялы бірегейлікті, рухани мәдениетті дамытуда, ұлттық жаңғыруда исламның алар орны ерекше болды. Қазақстандағы ислам мен араб исламының негізгі ұстанымдары ұқсас болғанымен, қазақтар арасындағы күнделікті исламның өзгешеліктері болды. Ол көпғасырлық дәстүр мен қазақ халқының әдет-ғұрпына сүйенді. Ғасырлар бойы Қазақстан территориясында араб-түрік әлемінің жетістіктері мен құндылықтарын сіңірген цивилизациялық кеңістік қалыптасты. Түркілердің ортағасырлық әдебиеті, қасиетті Құран кәрім, ислам ұлылары мен ислам тарихына негізделген дәуір әдебиетін, тарих пен мәдениетін араб, парсы және түркілерден бөле-жара қарау мүмкін емес. Бұл аксиома.

XIX ғасырдың екінші жартысы Қазақстан тарихында үлкен мәнге ие, себебі осы уақыттан бастап білім беру жүйесі мен ағарту саласы дами бастады. Мұсылмандық білімнің дамуы және ислам тарихы, халықтық білім беру жүйесінің қалыптасуы, қазақ халқының өзіндік этникалық даралығын сақтауда шешуші фактор болды. Дәстүрлі мұсылман мектептері мен медреселерінің қызметін зерттеу – қазақтар арасындағы исламның негізгі заңдылықтары мен этникалық ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Мұсылмандық ағарту жүйесі рухани мәдениеттің бір бөлшегі бола тұра, қазақтардың ұлттық бірегейлігіне тікелей әсер етті. Тіпті көшпелі тұрмыс жағдайында да халық арасындағы сауаттылық белгілі көлемде таралды деп айтсақ болады. Халықтық дәстүрлер, халықтық этнопсихология, халықтық этнопедагогика, дәстүрлі әдебиет мектептері халықтың сана-сезіміне әсер етіп, дамуына үлкен үлес қосқан.

Халықтық ислам мен мұсылмандық білім берудің дамуы туралы И.Г.Андреев еңбектерінде кездеседі. Мысалы, оның жазбаларында мұсылмандық рәсімдер, дұға ету әдебі, тәлім-тәрбие жөнінде біраз деректер келтірілген. Орыс ғалымдары тарапынан Қазақстанға деген қызығушылық қазақтардың ауызша халық шығармашылығы мен діни ұстанымдарын зерттеуге әкелді [1]. Бұл тұста ислам дініне құрмет көрсете отырып, оны дала көшпенділері үшін мәдени игілік деп санаған орыс түрколог ғалымы, академик В.В. Радловтың жұмыстары үлкен қызығушылық тудырады. Ол «мұсылман дінінің ықпалының арқасында қырғыздарға киім-кешек пен тұрғын үй құрылысында үлкен тәртіп пен тазалық, реттелген отбасылық қатынастар және жоғары этникалық қағидалар тән» деген қортындыға келген [2]. Қазақтардың білім беру жүйесі мен олардың өмірінде діннің алатын орны туралы орыс шығыстанушылары А.Алекторов, Н.Остроумова, Н.Бобровниковтың, И.Ильминский еңбектерінде кездеседі [3].

XIX ғасырда исламның Дала тұрғындары арасында таралу факторларының бірі татар молдаларының қызметі болды. «Қырғыздар арасындағы исламның таралуына негізінен Орынборда, Орскіде, Троицкіде, Петропавлда және қазақ даласымен шекаралас басқа да қалалар мен ауылдарда орналасқан Қазан татарлары болып табылады», - деп жазады А.Е. Алекторов. «Благодаря им, киргизы, этот весьма способный и восприимчивый народ, все более и более омусульманивается и отатаривается» деген түйінге келген. XIX ғасырдың екінші

жартысында Солтүстік Қазақстан қалаларында татар халқы мұсылман қауымының құрамындағы ең ықпалды топтардың бірі болды. Петропавл, Семей - татар халқы көп қоныстанған қалалар. Осы екі тармақта татар әлемінің қырғыздармен қарым-қатынасы нәтижесінде қырғыздардың да өмір салты өзгере бастағанын атап өтуге болады. Исламмен бірге татар молдалары көбінесе өздерімен бірге Ресейге қарсы көңіл-күй әкелді, бұл Ресей әкімшілігін алаңдатты. «Татар халқы орыстарға мүлдем жағымсыз қарайды және балаларына орыс тілін үйретпейді. Екінші жағынан, олар қырғыздарға жанашыр, бір топ адамдар сияқты, бірақ олардың барлық әл-ауқатының жақсы болуы қырғыздармен сауда байланыс жасауымен байланысты». А.Е. Алекторов тек татарлардың ықпалымен ғана қазақтар арасында «Орыспеннен жолдас болсан, жанында балтаң болсын» деген мақал қалыптасқан деп есептеді [4]. Мұндай насихаттың таралуына кедергі жасау үшін патша шенеуніктері қазақтарға татарларды балаларына мұғалімдер ретінде шақыруға рұқсат бермеді [5]. Келген молдалардың сапасы, сондай-ақ XIX ғасырдың 60-шы жылдарының аяғынан бастап Ресей үкіметінің қазақтардың ортасынан молдаларды бекіту саясаты қазақ дінбасыларының көбеюіне әкелді. XIX ғасырдың аяғы-XX ғасырдың басында қазақтардың өз ортасынан молдалар шыға бастады. Оларды дайындау үшін медреселер (Петропавл және Семей қалаларындағы мешіттер жанындағы мектептер) жұмыс істеді, онда бастапқы білім алды; содан кейін білімін толықтыру үшін Бұхара, Хиуа, Ташкент, Самарқанд сияқты мұсылмандық ғылыми орталықтарға барды [6].

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы Ресейдің шет аймақтарын ескере отырып, бұл кезеңдегі мешіттер тек діни ғана емес, іс жүзінде мұсылмандардың бүкіл рухани өмірінің маңызды аспектісі болғанын атап өткен жөн. Олар мұсылмандар арасында білім таратуда үлкен рөл атқарды. XIX ғасырдың ортасына дейін медреседегі оқытудың мазмұны мен әдістемесі таза діни сипатта болды. Рас, студенттерге теологиялық пәндермен қатар арифметика, геометрия, география, астрономия, медицинадан кейбір мәліметтер де берілген. Бірақ зайырлы пәндерді оқыту деңгейі дүние жүзіндегі ортағасырлық діни идеялар шеңберінен шықпады, ғылым мен техниканың соңғы жетістіктері іс жүзінде ескерілмеді. Дегенмен, XX ғасырдың басында білім беру жүйесі үлкен өзгерістерді талап етті, бұл көптеген факторларға байланысты болды. Сол кезде бұл жүйенің негізіне айналған жаңа әдісті медреселер де жетілдіруді қажет етті. Білім беру жүйесінің келешегін белгілейтін негізгі принциптерді шешу қажет болды. Бұл, ең алдымен, мұсылман оқу орындарының мәртебесіне әсер етті. Бірақ олардың конфессиялық табиғаты, әрине, олардың модернизациялану процесіне көп кедергі жасады. Сондықтан да болар, XX ғасырдың басында мұсылман мерзімді баспасөзінде конфессиялық білім мазмұнын анықтауға арналған тұтас талқылау басталды [7].

Кейіннен Ресей мұсылмандары арасында жәдидшілдік идеясы тарала бастады. Негізгі мақсаты артта қалушылыққа, тоқырауға, сауатсыздыққа және қоғамның басқа да кемшіліктеріне қарсы күрес ретінде бағытталды. Жәдидшілдікті жақтаушылар дін мен шарифат негіздерін сақтай отырып, исламды жаңа жағдайларға бейімдеп, ұлттық мәселелерді шешу үшін еуропалық мәдениеттің жемістерін пайдаланғысы келді. Қазақстан тарихының қазіргі заманғы зерттеушілері жәдидшілдікті XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басында пайда болған Ислам феномені, діни –жаңартылған реформаторлық ағым ретінде жиі бағалайды. Жәдидтер сонымен қатар мектептерде ұлттық тілде сабақ беруді, исламды реформалауды және оның аймақтың буржуазиялық дамуына бейімделуін, дін қызметкерлерінің білімге әсерін шектеуді, ұлттық өнер мен әдебиеттің дамуын, әйелдердің теңдігін жақтады. Осы ортадан қазақ мәдениетінің ірі қайраткерлері А. Байтұрсынұлы, С. Торайғыров, М. Жұмабаев, Б. Майлин және т. б. шықты. Қазіргі тарих ғылымында жәдидтердің әрекетін және жалпы осы қозғалыс жөнінде әртүрлі көзқарастар бар. Жәдидшілдіктің пайда болуының тағы бір себебін еске түсіру керек. Бұл оның жетекшілері жәдидшілдіктің мәнін Батыс өркениетімен қатар дами алатын шынайы интеллектуалды исламдық жауап ретінде бағалады.

Жәдидтер ұсынған мұсылмандық білім беру, дін және тұрмыс реформасы, ұлттық мәдениетті дамыту талабы, сайып келгенде, түркі халықтарының рухани орнығуы мен идеологиялық негіздемесінің құралы болды. Осыған байланысты ғасырлар тоғысында білім

беру мен ағарту саласында екі түрлі идеология: ағартушылық-реформаторлық және отарлық-империялық қақтығысқанын айту керек. Сондықтан мектепті реформалау үшін күшті қозғалыс біртіндеп Ресей мұсылмандарының саяси либералды-оппозициялық қозғалысына айналды. Осылайша, ХХ ғасырдың бірінші ширегі қоғамдық сананың сапалы өзгеруімен, қоғамдық аренаға жаңа күштердің шығуымен ерекшеленді. Діни реформаторлық, ағартушылық және либералды идеялар негізінде қоғамдық ойдың жаңа бағыттары қалыптасты, олар прогресс жолында қазақтар арасындағы ұлттық қозғалыстың күшті көтерілуінің теориялық негізін құрады. Қазақстанда жәдидшілдік идеологиясының кеңінен таралуы Ресейдің түркі халықтары зиялыларының өкілдері арасындағы байланыстардың нығаюына және олардың екі ғасыр аралығындағы қоғамның өркениеттік процестеріне белсенді түрде қосылуына ықпал етті.

Әдебиеттер:

1. Андреев И.Г. *Описание Средней Орды киргиз-кайсаков.* - Павлодар: НПФ «ЭКО», 2006.- Т. 26. - 210 с.
2. Радлов В.В. *Из Сибири: страницы с дневника.* – М., 1989.- 749 с.
3. Сембаев А.И., Храпченков Г.М. *Очерки по истории школ Казахстана (1900-1917гг.).* Алма-Ата: Мектеп, 1972. -162 с.
4. Алекторов А.Е. *Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской областей / Религиозные верования и обряды казахов.* 2-е изд. доп. Том 46. - Астана: Алтын кітап, 2007. – 322 с.
5. Саидбаев Т. С. *Ислам и общество. Опыт историко-социологического исследования.* М., Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1978. 253 с.
6. *Киргизский край. Россия. Полное географическое описание нашего отечества.* Т.18. Репринтное издание. - Уральск, 2006. – 496 с.
7. Мухаметшин Р.М. *Ислам в татарской общественной мысли начала XX века.* Казань, 2000. С. 78.

Мазанбекова М.Е.

*«Сырдария» университеті, Жетісай қ.
mika_98.14@mail.ru*

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУДЕГІ ЖАҒАНДЫҚ, ИННОВАЦИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР

The article analyzes various forms and types of innovations in education according to the directions of the organization of classes, the content of the educational process and the system of evaluation of educational results, identifies innovative approaches to the process of raising a child, and understands the importance of the role of the state in educational innovation processes.

XXI ғасырдағы адамзат қоғамы біртұтас өркениеттік кеңістіктің қалыптасу мәселесін белсенді түрде шешуде. Жаһандық кеңістікте маңызды рөл инновацияларға тиесілі болады. Ғалымдар заманауи құбылыс – инновациялық әлемнің құрылғанын көрсететін жаңа тұжырымдамаларды тұжырымдайды. Интернет, дербес компьютер, ұялы телефон байланысы, әртүрлі микропроцессорлық технологиялар, спутниктік теледидар сияқты түбегейлі инновациялар өмірдің әртүрлі салаларында, соның ішінде білім беру саласында қазіргі шындықтың түбегейлі өзгеруіне әкелді.

Осыған байланысты біздің Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев та Қазақстан тауарлары мен қызметтерінің озық халықаралық стандарттардың деңгейіне шығуын басты мақсат етіп қойып отыр. Себебі, елімізде соңғы жылдары терең де күрделі өзгерістер жүріп жатқанымен,

экономикалық саладағы келбетімізді анықтап, дамыған елдердің ортасынан өз орнымызды алуға енді бағыт ұстандық. Жаһандану тұсында тауарлар, ақша шексіз алмасқан тұста ұлт туралы көзқараста өзгеруде, жаңа теориялар пайда болуда. Ұлт дегеніміз бүгін тілдік, мәдени, діни қауымдастық қана емес, ол бренд, оның бәсекелестікке сай өндіретін тауары. Ұлттық мемлекет сол тауарды өндіретін корпорация ғана. Бұл теориямен келісейік не келіспейік, мәселе онда емес, ұлттың беделі, жақсы аты (имиджі) оның өндіретін тауарларымен де өлшенетіні анық, ал ол өлшем ұлттың халықтар арасындағы орнын, беделін анықтайтыны ақиқат. Ол бренд шұжық па, қазы ма, компьютер ме, автомобиль ме, онда тұрған ештеңе жоқ. Бір ұлт бірнеше брендтің иесі бола алады. АҚШ-та жасалған авиалайнер десе, кинофильм десе, оған барлық елден сұраныс түсетіні айдан анық. Әрбір елдің өзіне тән өзіндік бренді бар. Ал бізде ше? Біз «Қазақ кім?» деген сұраққа біз рухани байлықтарымызды алға тартамыз, ал мақтанарлық, әлемді қызықтыратын тауарларымыз жоқ. Сондықтан, қазақ сияқты халықты белгілі бір санаулы өндіріске ғана бейімдеп, әлем елдерін дамыған және дамымаған деп жікке бөліп, соңғыларын тәуелді етіп қойып, тауар өндіре алмайтын кемшіл ұлттардың сұранысын қанағаттандыру – көнеден келе жатқан саясат. Бренд тауар шығарған мемлекеттің тауары мен бірге оның тарихы, дәстүрі, ұлттық мәдениеті бірге тарайды. Тауарға жол ашу, болмаса оны шеттеу, оған төреші болушылар да «алтын миллиард» елдері. Жөн сілтеп ықылас көрсететін де – жаһанданудың қозғаушы моторы – Батыстың қаржылық, сауда, өнеркәсіп және басқа да компаниялары. Сонымен, біздің жас мемлекетіміз жаһандану тұсында өз тауарымен танылмайынша, бәсекеге қабілетті ұлттардың қауымдастығына ене алмайтыны белгілі. Әрине, бұл мақсатқа жету экономикалық, әлеуметтік қатынастарды жетілдіру, бүгінгі заманғы технологияға қол жеткізумен қатар, ұлттық психологияның жаңа заманға бейімделуіне де байланысты. [1]

Қазақстанда жаһандық білім беру кеңістігіне бағытталған жаңа білім беру жүйесі қалыптасуда. Бұл процесс педагогикалық іс-әрекет теориясында да, оқу-тәрбие жұмысының практикасында да маңызды инновациялармен бірге жүреді. Оқытудың инновациялық тәсілінің негізгі векторы мұғалім мен оқушының жеке тұлғаға бағытталған өзара әрекеті болады. Инновациялар білім беру тиімділігін арттырудың неғұрлым оңтайлы құралына айналууда. Педагогикалық қызмет контекстінде-бұл қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мен педагогикалық жүйенің барлық компоненттерінің гуманистік принциптері негізінде жаңарту.

Мемлекеттің маңызды әлеуметтік функциясы ретінде білім беру ерекше практикалық мәнге ие және қазіргі адам өмірінің барлық салаларында көрініс табады. "Мәдениет" ұғымымен тығыз байланысты білім мәдениет үлгілерін игеруді, дәстүрлер мен тәжірибені көбейту мен таратуды қамтамасыз етеді. Білім беру процесінде сыни ойлауға, қоғамдық проблемаларды талдауға қабілетті, өзіне әлеуметтік жауапкершілікті жүктеуге хабардар және терең уәжді азаматтарды тәрбиелеу жүріп жатыр.

Қазіргі білім беруді ізгілендіру маңызды рөл атқаратын оқытудың инновациялық тәсілдерінің тенденциялары мен басымдықтары қалыптасуда. Білім берудің үздіксіздігі және оның әлеуметтік маңызы тұрақты инновациялық факторға айналууда. Білім беру процесі жеке тұлғаны дамытудың демократиялық стандарттарына, жеке адамның мүдделері мен қажеттіліктеріне көбірек бейімделуде. Инновациялық білім беру процесінде танымдық іс-әрекеттің өзі жеке шығармашылық әлеуеттің жандануымен, өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі дамытуға қосымша мүмкіндіктер жасайтын заманауи ақпараттық технологияларды қолданумен қатар жүреді.

Инновациялық процестің негізгі сипаттамаларын атап өтеміз:

- 1) объективті сипат, яғни инновациялық процесті тарихи уақыттың өзекті қажеттіліктерімен және қоғам дамуының табиғи заңдарымен айқындау;
- 2) ықтималдық сипаты, яғни синергетикалық табиғатқа байланысты оны енгізудің барлық әлеуметтік салдарын есепке алудың мүмкін еместігі болжанбайтындығында, секіргіштікте және, мүмкін, жаңа өзгерістердің сәйкес келмеуінде көрінеді;
- 3) түпкілікті, оң нәтижелерде белгісіздікте көрінетін тәуекел сипаты;

- 4) тұтастықпен, ашықтықпен, ұтқырлықпен және түпкілікті нәтижеге бағдарланумен сипатталатын жүйелік сипат;
- 5) басқа әлеуметтік салаларда инновациялық өзгерістерге алып келетін ақпаратты басқарудың және берудің жоғары дәрежесін көрсететін коммуникативтік сипат;
- 6) көп деңгейлі ұйымдардың ынтымақтастығымен, интегративті білім, білік және дағдыларды тартумен анықталатын пәнаралық сипат.

Әлеуметтік инновациялардың аксиологиялық маңызы артып келеді, өйткені қатынастар субъективті сипатқа ие болады, яғни олардағы объект адамдар арасындағы қатынастар болып табылады. Адамдардың тағдыры әлеуметтік инновацияның түпкілікті нәтижесіне тәуелді. Тәуекелдік салдары тек тарихи ретроспективада қарастырылатын бір ұрпақтың өміріне қауіп төнуі мүмкін. Осылайша, көптеген зерттеушілер түсінетін педагогикалық инновациялардың әлеуметтік маңызы артады:

- а) жеке элементтердің және жалпы білім беру жүйесінің сипаттамаларын жақсартатын білім беру кеңістігіндегі мақсатты өзгерістер;
- б) жаңа құралдарды, әдістерді, технологияларды, бағдарламаларды игеру процесі;
- в) білім беру процесін жақсартатын жаңа әдістер мен бағдарламаларды іздеу және оларды енгізу және шығармашылық қайта ойлау [3].

Осылайша, білім беруді дамытудың инновациялық тетіктері:

- 1) педагогикалық ұжымда шығармашылық атмосфера құру, онсыз жекелеген педагогтардың күш-жігері тиісті қолдау таппайды және жүйе құраушы факторға айналмайды;
- 2) педагогикалық жаңалықтарға қызығушылықты насихаттау, тиісті дәрістер, біліктілікті арттыру курстарын өткізу;
- 3) материалдық қорлар құру және ынталандырушы факторлар үшін өлшемдер әзірлеу;
- 4) Өз білім беру мекемесінің базасында да, неғұрлым ауқымды деңгейде де оларды жан-жақты қолдау тетіктерін ұйымдастыру;
- 5) перспективалы және Өнімді инновацияларды нақты жұмыс істейтін білім беру жүйелеріне интеграциялау.

Яғни, комбинаторлық және модификацияланған педагогикалық инновацияларды қабылдау радикалды мұқият тестілеу кезінде. Енгізілетін өзгерістердің ауқымы бойынша тұтас ретінде бүкіл жүйені толық қайта құру бағдарламасы жүзеге асырылған кезде модульдік (бірнеше жергілікті инновациялардың өзара байланысты топтары) және жүйелік бағдарламаларға басымдық беріледі.

Оқытудың осы инновациялық тәсілдеріне сәйкес білім беру процесінің екі түріне бөлінеді.

- 1) инновациялар-түпкі нәтижелер берілген және үлгі бойынша іс-әрекет тәсілдері кезінде оның дәстүрлі репродуктивтік бағдары шеңберінде оқу процесін жаңартатын жаңғыртулар. Мұндай инновациялар оқу процесінің жаңа нысандарын, технологиялары мен әдістерін дамытуға бағытталған.
- 2) инновациялар-оқу қызметінің зерттеушілік сипатын қамтамасыз етуге және құндылық бағдарын тұжырымдаумен ұштастыра отырып, жұмыстың шығармашылық әдістері мен нысандарын ұйымдастыруға бағытталған трансформациялар. Білім берудің жаңа мазмұнын және оны құрылымдаудың жаңа тәсілдерін әзірлеуге бағытталған.

Оқытудағы инновациялар мультимедиялық бағдарламалар мен авторлық әзірлемелерді қоса алғанда, оқытудың жаңа әдістемелерін көздейді. Сонымен қатар, бағдарламалық және проблемалық оқыту әдістерінің әртүрлілігі қызықты болып көрінеді. Студенттер іргелі бағдарламалар мен әдістерден тәуелсіз іздеуге негізделуі керек. Содан кейін жаңа көзқарастар мен тәсілдерді игеру және пысықтау, нәтижесінде зерттеу мәселесін түсінудің өзіндік нұсқаларын тұжырымдай білу. Оқытудағы бұл тәсілдің сәттілігі көбінесе мұғалімнің кәсіби және ғылыми құзыреттілігіне, сондай-ақ осындай зерттеу жұмыстарын жүргізудің инновациялық формалары мен әдістеріне байланысты болады.

Сабақтарды ұйымдастырудың жаңа формалары, мысалы, мектептерде сабақ өткізудің дәріс-семинар нұсқасын білдіреді. Зерттеу процесінде күтілетін нәтиже-жеке баяндамалар мен эсселер, курстық жұмыстар, ғылыми жобалар жазу немесе таңдалған жұмыс бағыты аясында іс-шара өткізу. Оқытудың инновациялық тәсілінің маңызды элементі конференциялар мен пікірталастарды өткізу және т. б. болып табылады. Оқытудың бұл тәсілі зерттеуді қарастыруға және проблемаларды шешуге барлық мүмкін көзқарастарды сынау үшін талқылауды пікірталас арнасына шығаруға мүмкіндік береді.

Жеке тұлғаға бағытталған оқытуды қамтамасыз ету үшін жобалық қызмет әдісін қолдану қажет. Жобалар жеке, ұжымдық, ауызша-сөйлеу, түрлер, жазбаша, интернет-жобалар және басқаларға бөлінуі мүмкін [2].

Білім беру нәтижесін бағалау әдістері оқыту әдістерінің нәтижелілігінің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Сабақта және үй тапсырмасында жауап деңгейін белгілеу жеткіліксіз. Зерттеу жұмысындағы шығармашылық прогресті анықтау үшін триместр және жылдық қосымша ұпайларды ынталандыратын рейтингтік көрсеткіштерді әзірлеу қажет. Оқушының мектептегі ғылыми-зерттеу және практикалық қызметінің нәтижелерін ескеретін, білім беру процесінің үздіксіздігіне ғана емес, сонымен қатар зерттеу жобаларының дәйекті дамуына ықпал ететін жоғары оқу орындарына түсуге арналған қосымша бонустық бағдарламалар ойластырылуы керек. Осы тұрғыдан алғанда, әр түрлі профильдер мен бағыттар бойынша атқарылған жұмыстардың ғылыми және өндірістік көрсеткіштерінің үнемі толықтырылып отыратын портфолиосын құру сияқты білім беру нәтижесін бағалаудың формалары өте нәтижелі.

ПНПО-ны жүзеге асырудың арқасында білім беру сапасының критерийлерін әзірлеуде айтарлықтай ілгерілеуге қол жеткізілді. Сонымен бірге, бұл өлшемдерді тек шенеуніктер ғана емес, кәсіби қоғамдастық пен жалпы қоғам өкілдерінің нақты белсенді қатысуымен анықтады. ПНПО-ны әкімшілендіру жүйесі оны іске асыру процесіне ел халқының неғұрлым кең жігін тартуға орнықты уәждемені қалыптастыруға тиімді ықпал етуге тиіс. Іске асырудың өзі отандық білім беруді модернизациялаудың өзекті мәселелерін шешу үшін ресейлік қоғамның әлеуметтік энергиясын жинақтайтын ұлттық іс болуы керек. Сонда ғана биліктің бұл бастамасы қоғамды біріктіруге, оның мүшелеріне пайда әкелуге және елдің болашағын қамтамасыз етуге қабілетті өзіндік ұлттық идеяға айнала алады.

Әдебиеттер:

- 1. Егемен Қазақстан, 2008 жыл (27 ақпан), Жаһандану және ұлт мәселесі, 5 бет.*
- 2. Хуторской А.В. Педагогическая инноватика: методология, теория, практика: Научное издание, – М.: Изд. УНЦ ДО, 2005.*
- 3. Ильенкова С.Д., Шумпетер Й. Инновации в образовании: Учебник. М.: Юнити, 2008.*

Момунова К.К.

*ТарПУ им. М.Х.Дулати, г. Тараз
muminova_kamila@mail.ru*

OTЧАЯНИЕ КАК ИСТОЧНИК ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО ВДОХНОВЕНИЯ

This article examines the main aspect of the unconscious, which is one of the main motivations of human behavior. Keywords: unconscious, despair, reflection, inspiration, fruitful tension, development, emotions, creativity, self-realization.

Многие философы пытались понять проблему отчаяния. Но наиболее позитивные мысли были сказаны представителями экзистенциализма, которые утверждали, что отчаяние не

связано с рациональным состоянием человека, а протекает это чувство на уровне бессознательного психического процесса.

На данном уровне психики можно выделить два аспекта человеческой деятельности, в момент отчаяния:

1. Отчаяние непосредственно связана с тем аспектом жизни, которая выражена в нереализованности индивида при достижении поставленных планов или целей в жизни, в жизнедеятельности в целом;

2. Проблема разобраться со своим внутренним иррациональным состоянием т.е. смириться со своей сложившейся ситуацией, проблемой.

В бессознательных чувствах человека открывается глубокая мудрость, не поддающаяся рациональному объяснению - она даже противоречит рациональной полезности. Бессознательные стороны человеческой психики горе и раскаяние, на первый взгляд могут показаться бессмысленными. Однако, для внутреннего мира человека - горе и раскаяние весьма ценны. Горе является стимулом для продолжения жизни, а раскаяние духовно укрепляет человека и дает путь к творчеству.

Творчество является очень ценным при отчаянии и вдохновляет человека на переоценку своих духовных ценностей, человек в приступах отчаяния стремится найти свой внутренний стержень, опираясь на это он стремится взглянуть на объективную реальность, на самого себя, совсем, с другой стороны. Тем самым переориентируется в своей жизненной ориентации.

Общие характерные черты отчаяния:

- Практический в жизни не возможно избежать отчаяния, потому, что в жизни бывают безисходные ситуации.
- При достижении цели, надо приложить все свои волевые качества, только тогда можно достичь того чего хочешь.
- Необходимо преодолевать все трудности при достижении цели.
- Отчаяние и разочарование диалектически связаны, выход из этого состояния, приводит к внутреннему изменению ценностей и мировоззрения. Что приводит к приобщению к новым ценностям, к новой цели.

Иррациональное чувство отчаяние – в котором заложена стимул к жизни или же наоборот разочарование. Если индивид осознает свое внутреннее экзистенциальное состояние, что вошел в тупик при достижении своей цели и осознает: «Я в отчаянье», то может сделать переоценку своих жизненных позиций, идеологий, ценностей. Что позволит ему в процессе своей жизнедеятельности добиться успехов, даст возможность реализовать свой внутренний потенциал.

Осознавшие причину своего отчаяния люди, и нашедшие выход из этого состояния достигают в жизни больших творческих успехов во всех сферах деятельности: в искусстве, политике, спорте, науке и т.д.

Потому, что они остаются один на один со своей проблемой и, словно, вдохновленные, возрождаются из «пепла».

Отсюда «отчаяние» является источником вдохновения, которая реализуется через творчество в любой сфере деятельности человека т.е. в творческом процессе личность реализует свой внутренний духовный потенциал.

«Большинство из нас хотя бы раз в жизни испытывало чувство полнейшей безысходности и фрустрации. Подобное аффективное состояние получило название «отчаяние», и, люди совершенно по-разному реагируют на него: кто-то паникует в безумном возбуждении, кто-то склонен к апатии и подавленности, а кто-то остается хладнокровным и рассудительным». [2 с2]

Как показывает жизненный опыт, человек впадший в состояние отчаяния и осознавший это достигает своей цели, решает ставший перед ним проблемы. Это основано на внутреннем перерождении, может даже возрождении.

«Потеря работы, предательство, уход близкого человека, серьезная болезнь... Именно в это время начинает меняться мировоззрение, появляется другое видение окружающей действительности, открываются иные картины и варианты действий. Человек ищет пути выхода из создавшего положения. Отчаяние является главным стимулятором выхода из дискомфортного внутреннего состояния». [1 с8]

«Что же такое "отчаяние"? Отчаяние - состояние, связанное с утратой надежды; крайняя степень чувства безысходности. Но так ли это безнадежно на самом деле? Существует распространенное мнение, согласно которому, психические процессы протекают только на уровне сознания. Однако, наука это опровергла. У каждого человека имеется некоторая скрытая область мышления, где протекает множество процессов, не контролируемых сознанием. Эта область называется «бессознательное». [3 с2]

На данном уровне иррационального состояния индивида можно выделить два главных аспекта человеческой деятельности:

1. Отчаяние - это состояние связано с не реализованностью своего потенциала, в невозможности достижения цели;

2. Индивид не может сделать переоценку своих ценностей и «невозможностью сделать выбор - смириться со своим создавшимся положением». [2 с1]

В первом аспекте - в кризисной ситуации наш мозг притупляет некоторые незначительные на данный момент чувства, эмоции, ощущения и реакции и обостряет те, которые помогают нам выкарабкаться из ямы. Мы чувствуем, прилив сил, вдохновение, происходит перестройка внутреннего мира человека, т.е. само отчаяние освобождает человека от причин для отчаяния.

Во втором аспекте - отчаяние перерастает в депрессию. Отчаяние поможет разобраться в себе. Отчаявшийся, страдает от того, чего не в силах перенести, то есть он сопоставляет собственную реальность с каким-либо идеалом и по сути осознает его никчемность.

Факт этого осознания является очень ценным и вдохновляет человека на переоценку своих ценностей, человек в приступах отчаяния активно рефлексировать, анализируя свою жизнь, решения, поступки и противопоставляя то, что было тогда, с тем, что есть сейчас, а страдание в такой ситуации создает плодотворное напряжение, заставляя взглянуть на себя совсем с другой стороны.

В эмоциях человека открывается глубокая мудрость превыше всякой рациональности - она даже противоречит рациональной полезности. Бессознательные стороны человеческой психики горе и раскаяние, могут показаться бессмысленными. Однако, для внутреннего мира человека - горе и раскаяние весьма ценны. Горе является стимулом для продолжения жизни, а раскаяние укрепляет человека и освобождает его от вины.

«Раскаяние способно, как пишет Шелер, растопить вину: вина не будет снята с того, кто провинился, но сам он, морально переродившись, воскреснет». [1. с9]

Отчаяние предостерегает от апатии к жизни, направляет на удовлетворение потребности души. В отчаянии, человек достигает мудрости, отчаяние делает человека сильнее и духовно богаче.

Раскаяние, обладает смыслом и силой отменять (морально) внешнее событие во внутреннем мире человека, а горе обладает смыслом и силой вновь восстанавливать все ценное прошлого.

Общие характерные черты отчаяния:

- Иногда отчаяние можно оправдать, ведь в жизни бывают действительно безвыходные ситуации.
- Нельзя отчаиваться на пути к цели, иначе она никогда не будет достигнута.
- Преодолеть отчаяние непросто, но возможно.
- Иногда человеку необходимо пережить отчаяние, чтобы возродиться из пепла разочарования к новой жизни.

Отчаяние является источником вдохновения, а для этого необходимо понять смысл вдохновения.

Отчаявшиеся люди, признавшие свое состояние и решившиеся действовать, часто достигают очень больших успехов. Они добиваются целей, которые другим кажутся недостижимыми. Потому что они остаются один на один со своей проблемой и, словно, вдохновленные, возрождаются из пепла.

«Вдохновение: означает дословно вдохнуть что-то новое, пережить или почувствовать, новые идеи и новый опыт. Вдохновение - состояние самозабвения, противоположное тревожному размышлению и беспокойству». [3. с7]

Вот одни из ярких примеров: “Я просто хочу, чтобы усталый человек, глядя на мою живопись, вкусил отдых и покой», - говорил Матисс. [1. с2] В этом своем высказывании он стремится помочь людям, которые отчаялись в своей жизни.

Михаил Врубель был не только талантливым художником с уникальной манерой рисунка, а также, человек с непростым характером и судьбой. Сильным ударом для Врубеля стала смерть 2-летнего сына. Это отчаяние приводило его к буйствам, мания величия - припадками самоуничижения. Вместе с безумием к художнику пришло и признание, т.е. выходом из отчаяния стала его творчество.

Период своего рассвета и подъема, как философ и мыслитель, Ницше провел в поездках по Европе. Не смотря на мучительную болезнь, философ вступает в самую продуктивную эру своей жизни.

Ницше Фридрих становится популярным мыслителем Европы. Это благодаря преодолению чувства отчаяния.

Человек, преодолевший чувство отчаяния, находит свое предназначение в сфере своей деятельности. Он становится личностью, что имеет социальную значимость. Выход из этого состояния - это подъем человека на высшую ступень в творческом самореализации (в политике, искусстве, спорте, науке и т.д.).

Отсюда можно сделать вывод о том, что отчаяние является источником творчества в любой сфере деятельности человека. Творчество, в процессе которого личность реализует свой внутренний потенциал.

Литература:

- 1. Маурин Х. Экзистенциализм человеческого бытия: одиночество, смерть, отчаяние//URL: <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/517/1/urgu0119s.pdf>*
- 2. Бубер М. Проблема человека// URL: <https://esxatos.com/buber-problema-cheloveka>*
- 3. Шестов Л. Киргегард и экзистенциальная философия // URL: https://platona.net/load/knigi_po_filosofii/ehkzistencialnaja_filosofija/shestov_kirgegard_ehkzistencialnaja_filosofija_glas_vopijushhego_*

Нурмуқанбетова В.Е., Исағалиева Н.Қ., Асқарова А.

*БҚИТУ, Орал қ.
ven-nur@mail.ru*

МЕКЕТЕПЕ ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫНА КОМПЬЮТЕРЛІК ОЙЫНДАРДЫҢ ӘСЕРІ

This article is devoted to the emergence of computer and gaming addiction in preschool children. The main aspects of computer addiction, causes and symptoms of its occurrence are considered; recommendations for parents aimed at preventing the development of computer addiction are developed.

Соңғы жылдары компьютерлік технология қарқынды дамып келеді, бұл заманауи баланың жеке басының дамуына белгілі бір із қалдырады. Сан алуан ақпараттың сарқылмас ағыны, компьютерлік технологияны қолдану, дәлірек айтсақ, компьютерлік ойындарды кеңінен тарату өскелең ұрпақтың білім кеңістігіне орасан зор әсер етеді. Ал білім беру кеңістігін құру – білім беру мекемесінің қабырғасында ғана емес, оның сыртында да баланың жеке тұлғасын қалыптастырудың қажетті шарты. Балалар мен жасөспірімдердің бос уақытының құрылымы да айтарлықтай өзгеруде. компьютер теледидардың, DVD приставкасының, музыкалық орталықтың және кітаптардың мүмкіндіктерін біріктіреді.

Бүгінгі таңда компьютер қазіргі балалар мен жасөспірімдер өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Жаңа компьютерлік ойындар есептелетін ойын-сауық индустриясының мақсатты аудиториясы болып табылатын балалар мен жасөспірімдер. Мұндай хобби екі жақты: бір жағынан, ақпараттық-коммуникациялық технологиялар баланың дамуына айтарлықтай әсер етеді, аумақты кеңейтуге мүмкіндік береді. Меңгерілген білім мен дағды; екінші жағынан, баланың психикасына кері әсер етудің болуын жоққа шығару мүмкін емес.

Күн сайын компьютерде (планшетте немесе телефонда) уақыт өткізетін балалардың саны артып келеді, ал біздің еліміздің кішкентай тұрғындарының компьютерлік ойындарға бөлетін уақыты тұрақты өсуде. Бұрын қосымша білім беру жоғары деңгейде ұйымдастырылған (эртүрлі үйірмелер, спорт үйірмелері, өнер үйлері, т.б. құрылды). Бүгінгі күні мұндай орындардың саны айтарлықтай азайды, балалардың айтарлықтай аз пайызы қосымша білім беру бағдарламаларымен қамтылған. Ұсынылып отырған қосымша білім беру қызметтері негізінен ақылы болып табылады немесе бұл қызметтерді тегін ала алатын балаларды оқытуға арналған орындар саны шектеулі.

Қазіргі бала мұндай жағдайда өз еркімен қалады, бастауыш мектеп жасындағы, жасөспірімдік, жастық шақтағы балалардың компьютерге тәуелділік мәселесі ғылыми әдебиеттерде кеңінен ұсынылған. Бұл тақырып бойынша эртүрлі зерттеулер жүргізілді. Қазіргі уақытта компьютерлік ойындар адамның, әсіресе психикасы әлі толық қалыптаспаған баланың психикалық дамуына кері әсерін тигізетіні туралы деректер бар. Қазіргі уақытта компьютерге тәуелділік проблемасы соңғы жылдары «жасарып» келе жатқанын көрсететін фактілер бар, қазір ол мектеп жасына дейінгі балаларға да әсер етті [4].

Компьютерге тәуелділік – адамның басқа іс-әрекеттерге және жауапкершілікке бұрынғы қызығушылығын жоғалтып, компьютерде барынша уақыт өткізе отырып, виртуалды шындыққа әдейі енуі.

Собкин және Ю.М.Евстигнеев келесі себептерді ажыратады балаларды компьютерлік ойынға шақыру:

- зерігу;
- бос уақыттың ұйымдастырылмауы;
- жеңіске деген ұмтылыс, басқалардан артық болу;
- шындықтан қашу;

- эмоционалды разряд алуға ұмтылу [5].

Зерттеушілердің пікірінше, компьютерлік ойындарға тәуелділіктің себептері мектеп жасына дейінгі балалардың әлсіз ерікті реттелуі, оқу мотивациясының болмауы (ойынның басымдылығы, сыртқы мотивтер) сияқты жас ерекшеліктері болып табылады.

Виртуалды кескіндерде жарықтық пен динамизм бар, бұл баланың назарын аудару. Ол үйренгеннен мүлдем басқаша жаңа қызықты шындықты манипуляциялау мүмкіндігін алады. Компьютерлік ойынның виртуалды әлемінде бала өзін дәрменсіз сезінбейді, ол өз бетімен шешім қабылдай алады, бәріне өз бетімен қол жеткізе алады, өзін ақылды, күшті, ең бастысы ересек сезінеді. Ойын шексіз мүмкіндіктер береді.

Компьютерлік тәуелділікті қалыптастырудың тәуекел тобына ең алдымен ата-анасы күнделікті өмірде өзін-өзі жүзеге асыруға мүмкіндік бермейтін балалар кіреді. Егер бала өзін шынайы әлемде жүзеге асыра алмаса, шынайы әлем виртуалды, алмастырушымен ауыстырылады, бұл абсолютті бақыт пен сәттілік елесін тудырады [1].

Келесі белгілер компьютерге және компьютерлік ойындарға тәуелділіктің пайда болуының дабыл сигналы болуы мүмкін:

- ойын барысында бала сұрауларға жауап беруді тоқтатады, тыңдамайды ересек адам оны ойыннан алшақтатуға тырысқанда (немесе ойнауға тыйым салады), агрессияны көрсетеді, истерикалық реакциялар мүмкін;

- бала үнемі компьютерлік ойындар туралы айтады (өзі туралы айтады жетістіктер, виртуалды шындықта келесі жолы не істейтіні туралы), мониторға оралуды асыға күту;

- компьютерде ойнауға тыйым салынған немесе уақытты шектеген жағдайда, баланың көңіл-күйі нашарлайды, апатия күйі пайда болады;

- ойыннан үзілген бала өмірде істейтін іс таба алмайды әлем, ойындар мен ойыншықтарға қызығушылық танытпайды, бұрынғы хоббимен айналысудан бас тартады;

бала ойынға деген қажеттілікті көрсетеді (бұл туралы айтады, компьютерде көбірек уақыт өткізеді)

- ойнауға жұмсайтын уақытын басқара алмайды (ол аздап ойнаған сияқты, бос уақытында немен айналысты деп ата-ананы алдау жағдайлары болуы мүмкін);

- ұйқының бұзылуы (бала жақсы ұйықтамайды және қиын оянады, оған режимдік сәттерді байқау қиын; ойындар ұйқының терең фазасын азайтуға көмектеседі, оның барысында жүйке жүйесі қалпына келтіріліп, тынығады, алынған ақпарат өңделеді, бұл баланың дамуына теріс әсер етеді);

- «күрғақ көз» синдромы (бала ауырсынуға, сезімге шағымданады, бұл «көзге құм»; көру қабілетінің бұзылуы)

Компьютерлік ойындарды ойнауға көп уақыт жұмсайтын балалар визуалды бейнелерді оңай қабылдайды (бұл көрнекі қабылдауға байланысты тапсырмаларды шешуге әсер етеді), бірақ сонымен бірге олар дыбыстық сигналдарды нашар қабылдайды (ауызша нұсқауларсыз берілген тапсырмаларды орындау қиынға соғады). визуалды серия). Біздің елімізде дәстүрлі білім беру баланың сөйлеуді (атап айтқанда, ауызша) қабылдау қабілетімен байланысты болғандықтан, назардың жоғары шоғырлануын, мінез-құлықтың озбырлығын, дамыған өзін-өзі реттеуді талап ететін осы нұсқауларды орындаңыз - бұл негізгі себеп болады баланың мектептегі үлгерімі төмен.

Компьютерлік ойындарға шексіз және бақыланбайтын құмарлық келесі жағымсыз реакцияларды тудыруы мүмкін:

- эмоционалды-еріктік сфераның бұзылуы (агрессивтілік, импульсивтілік, тітіркену, алаңдаушылық, апатия);
- қозудың жоғарылауы (қозу процестерінің басым болуы тежеу процестері);
- демонстративті мінез-құлық;
- сөйлеудің жеткіліксіз дамуы, басқалармен қарым-қатынастың бұзылуы; әлеуметтену проблемалары;

- жоғары психикалық функциялардың дамуындағы бұзылулар [3].

Ғалымдар компьютерлік ойындардың білім беруде дұрыс пайдаланылған жағдайда баланың дамуына оң әсерін атап өткен зерттеулер бар. Ойын дұрыс таңдалса және баланың компьютерде өткізетін уақыты ұйымдастырылса (мектеп жасына дейінгі бала үшін ол 15-25 минуттан аспауы керек), онда ойын арқылы баланың тез шешім қабылдау қабілеті қалыптасады. логикалық операцияларды жетілдіру, зейінді дамыту, өз іс-әрекетін жоспарлау қабілетін үйлестіру.

Қазіргі уақытта мектеп жасына дейінгі баланың компьютермен қарым-қатынасын шектеу өте қиын. Бұл жағдайда сіз шектен шығып, баланы компьютер арқылы кез келген ойын-сауықтан айыруға болмайды. Баланың виртуалды ойындарға тәуелді болу ықтималдығын болдырмау үшін, ең алдымен, нәресте өміріне көбірек ашық түстер мен қызықты оқиғаларды қосу керек. Ата-аналармен серуендеу, отбасылық пикник, мұражайға немесе театрға бару, бірлескен іс-шаралар (сурет салу, модельдеу, гүл отырғызу, жануарларды күту және т.б.) ерекше дайындық пен үлкен шығындарды қажет етпейді. Бірақ мұндай оқиғалар мектеп жасына дейінгі баланың өміріне көбірек қуанышты сәттерді әкеледі, ол өмірді, жақындарын бағалауды үйренеді, көп нәрсені үйреніп, игере алады. Егер ата-ана баласына жеткілікті уақыт пен күш жұмсаса,

Мектепке дейінгі жастағы балада компьютерге тәуелділік белгілері болмаса да, заманауи гаджеттерді пайдалануды шектеу керек. Балаға әлемде компьютерге, компьютерлік ойындарға тәуелділік сияқты мәселе бар екенін, бұл ауру екенін, соның салдарынан адамдар өмірінде көптеген құнды заттардан айырылатынын түсіндіру керек. Балаға бос уақытын өткізудің, эмоционалды күйзелісті жеңілдетудің басқа жолдарын көрсету қажет. Ол компьютерде ойнауға тыйым салынғанын түсінуі керек, себебі ата-анасы қатты қалағандықтан немесе оны осылай жазалауды шешкендіктен емес, олар оған қамқорлық жасайды.

Бүгінгі күні педиатрларға баланың виртуалды ойын кеңістігінде өткізетін уақытын шектеуге кеңес беріледі. Олардың пікірінше, балаларды компьютермен тек 5 жастан бастап таныстыруға болады, ал ойындар 15-20 минутқа созылуы керек (бұл күні бойы компьютерде, планшетте немесе телефонда ойнайтын кез келген ойындарды қамтиды). Мектеп жасына дейінгі ересек жаста (өмірдің 6-7 жасында) бала гаджетпен 30 минуттан аспайтын уақытты өткізе алады.

Мектеп жасына дейінгі балалардың ата-аналарына кеңес.

Балаңыз пайдаланатын барлық гаджеттер үшін құпия сөздерді орнатыңыз. Бұл балаңыздың виртуалды ойынға жұмсайтын уақытын бақылауға мүмкіндік береді.

Балаңызбен бірге планшетті немесе компьютерді қашан және қанша пайдалана алатынын, онымен не істей алатынын анықтаңыз.

Отбасыңыздың бос уақытын әртүрлі етіп жасаңыз, балаңызды отбасылық мерекелерге, туыстарымен және достарымен қарым-қатынасқа қосуға тырысыңыз.

Отбасыңызда достық және сенімді қарым-қатынасты сақтаңыз [2].

Жоғары технология дәуірінде баланы ғылыми-техникалық прогрестің жетістіктерінен ләззат алу мүмкіндігінен толық айыру мүмкін емес, бұл біздің заманымызда оны қазіргі және болашақтағы басшылық қызметтен айыру деген сөз. Балалардың оңай және тез үйренуіне және дамуына мүмкіндік беретін көптеген компьютерлік ойындар мен бағдарламалар бар, өйткені олардың көмегімен шет тілін үйренуге, жанды және жансыз табиғат туралы көп нәрсені білуге және т.б. Ең бастысы, бала гаджеттердің өмірдегі негізгі басымдықтар емес, ойын-сауық пен жаңа білім алу құралы екенін түсінуі керек.

Әдебиеттер:

- 1. Ахрямкина Т.А., Матасова И.Л. Әртүрлі жас топтарының компьютерге тәуелділігінің көріну ерекшеліктері мен қалыптасу факторлары. - Психология факультетінің студенттеріне және практик психологтарға арналған әдістемелік құрал. Самара, 2005, 17-23 б.*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

2. Құртышева М.А. Балалардың психологиялық денсаулығын қалай сақтау керек. - Петербург: Петр, 2005. - 252 б.
3. Моторин В.Н. Педагогикалық процесте компьютерді пайдалану туралы // Мектепке дейінгі тәрбие. – 2001 ж.
4. Новосельцев В.И. Компьютерлік ойындар: балалардың қызығы ма әлде педагогикалық мәселе ме? // Мектеп директоры. - 2003. - № 9. 5. Собкин В., Евстигнеева Ю. Виртуалды шабуыл // Бірінші қыркүйек. - 2001. - Жоқ. 8.
5. Стукова О. Компьютер бесігінде? Компьютерлік желілерде! // Аномалия. - 1996. - No 23.
6. Фомичева Ю.В., Шмелев А.Г., Бурмистров И.В. Компьютерлік ойындарға деген ынтаның психологиялық корреляциясы // Мәскеу мемлекеттік университетінің хабаршысы. Сер 14. Психология. 2001. № 3. С. 27-39.
7. Шапкин С.А. Компьютерлік ойын: психологиялық зерттеудің жаңа саласы // Психологиялық журнал, 2007. № 1. С. 86-102.

Сакен У., Салыбаева А.С.

*Научный руководитель Нурпеисова Г.М.
АТУ, г. Алматы
g-nurpeissova@mail.ru*

СЕРДЦЕ ПИЩЕВОЙ ТЕХНОЛОГИИ – ПРОИЗВОДСТВО. ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА

The article examines the terminological vocabulary used in the professional activities of food industry specialists and beyond the boundaries of professional use. The definitions of "term", "terminology", "production", "bio-products", "food additives" are interpreted.

Из слов Тургенева о языке все помнят, что язык не только «великий и могучий», но и «правдивый и свободный».

Через слово человек способен узнавать обо всём, что его окружает, переноситься сквозь пространство и время, «обретает возможность обращаться к правнукам, которые будут жить спустя века после его кончины» [1, с. 6]. Язык является выразителем мыслей, эмоций, чувств и даже бессознательных комплексов. Он помогает человеку во всём: в обучении, науке, искусстве, мифологии, быту. Язык - важнейшее средство общения между людьми. И основной единицей языка выступает слово.

Слова образуют интересный и своеобразный мир, имеют «свои особенности и закономерности, свои нераскрытые ещё тайны и загадки, свою историю» [2, с.4], поэтому изучать язык - интересное и полезное дело. Нас заинтересовали слова, связанные с нашей будущей профессией, специальностью – технология пищевых производств. Так как в жизни человека пища имеет одно из первостепенных значений, думаем, многим будет интересно узнать значение и происхождение тех слов, которыми мы обозначаем то, что едим.

Слова образуют интересный и своеобразный мир, имеют свои особенности и закономерности, свои нераскрытые ещё тайны и загадки, свою историю, потому изучение как общеупотребительной, так и специальной лексики – наиболее значимо, актуально, научно и полезно.

Слово представляет собой сложное целое: оно имеет план выражения (те звуковые и буквенные комплексы, с помощью которых передаётся его произношение и написание) и план содержания (это информация о значении слова).

Особая группа слов, используемых в языке, представлена терминами.

Термин (лат. terminus «граница, предел, конец») - это специальное слово или словосочетание – название определенного понятия какой-н. специальной области науки, техники, искусства [3]. Термин принимается в определенной профессиональной сфере и употребляется в особых условиях. Термин представляет собой словесное обозначение понятия, входящего в систему определенной области профессиональных знаний.

Термин обладает определенными свойствами. Он должен относиться непосредственно к понятию, должен выражать понятие ясно. Он стремится быть однозначным как точное выражение понятий и название вещей, поэтому он не должен иметь синонимы. Значение термина должно быть точным и не должно зависеть от контекста. Это означает, что в идеальных случаях должно быть установлено взаимнооднозначное соответствие между понятиями и терминами в конкретной предметной области.

Термины существуют не просто в языке, а в составе определенной системы, совокупности, т.е. терминологии. Терминология — совокупность терминов, используемых в определённой области знаний [4]. Терминология составляет автономный сектор любого национального языка, тесно связанный с профессиональной деятельностью.

На современном этапе развития науки не существует единого определения и классификации термина, однако ученые едины в своем мнении о точности, однозначности и принадлежности термина специальной сфере употребления [5].

Содержательная точность термина — это четкость, ограниченность его значения. Четкость обусловлена тем, что специальное понятие имеет точные границы, которые устанавливаются с помощью дефиниции (научного определения значения термина). Разница между дефиницией термина и общеразговорным толкованием слова — это разница между понятием и представлением. Понятие - мысль, представляющая собой обобщение предметов некоторого класса по их специфическим признакам. Представление - обобщенный образ предметов и явлений действительности, сохраняемый и воспроизводимый в сознании. Разница между словом и термином заключается в том, что они отражают разные уровни мыслительной деятельности - научное мышление и бытовое представление.

Таким образом, термин – это специальная лексическая единица для точного наименования понятия.

С развитием науки обновляются и соответствующие факты. И это очень важный аспект в необходимости создания новых терминов и терминологий.

Создание новых терминов проследим на инновационных пищевых технологиях, которые являются одними из важных составляющих пищевой науки, занимающихся производством, сохранением, контролем качества, исследованиями и разработками пищевых продуктов.

В течение тысячелетий люди успешно получали хлеб, сыр, уксус, спиртные напитки и другие продукты. И в настоящее время получают такие пищевые продукты, как пиво, вино, спирт, хлеб, кисломолочные продукты, сырокопченые и сыровяленые мясные продукты и многие другие. Получают и вещества и соединения, используемые в пищевой промышленности: это лимонная, молочная и другие органические кислоты; ферментные препараты различного действия - протеолитические, амилолитические, целлюлолитические; аминокислоты и другие пищевые и биологически активные добавки.

Производство пищевых продуктов оказывает существенное влияние на потребительские свойства и показатели качества продовольственных товаров.

На продовольственном рынке растет ассортимент функциональных пищевых продуктов. Для их производства применяют витамины, аминокислоты и другие соединения, полученные биотехнологическим способом. Расширяется область применения пищевых добавок, в том числе полученных с помощью микробных клеток: органических кислот, ферментных препаратов, подсластителей, ароматизаторов, загустителей и т.д. Приведем примеры таких терминов:

Адсорбционная рафинация (отбелка) — это осветление жира, т.е. удаление из него красящих веществ адсорбцией (поглощением). В качестве адсорбентов для отбелки жиров применяют природные и активированные отбельные земли и активированные угли.

Аденин - пуриновое основание, комплементарное тимину и урацилу. Одно из азотистых оснований, входящих в состав ДНК и РНК.

Биоконтроль - процесс, в котором используется живые организмы для ограничения роста и развития патогенных микроорганизмов.

Биомаркер - биологический признак, позволяющий судить о прогрессировании патологического процесса или об эффективности лечения.

Симбиоз - сосуществование разных организмов, при котором каждый из них выполняет свои функции, в некоторых случаях, взаимовыгодно.

Фенотип - совокупность всех признаков особи, формирующаяся в процессе взаимодействия ее генотипа и внешней среды.

Ферментация - культивирование микроорганизмов в специальных емкостях (ферментерах, биореакторах) в промышленной микробиологии.

Эукариоты - организмы, у которых: 1) имеется ядро, где содержатся хромосомы; 2) в цитоплазме присутствуют различные органеллы — митохондрии, хлоропласты и т.д. К эукариотам относятся животные, растения, грибы, некоторые водоросли.

Штамм - культура генетически однородных микроорганизмов [6].

В науке термины принято делить на общенаучные и узкоспециальные. Среди технологических терминов отметим узкоспециальные термины пищевых технологий: «производство», «биопродукты», «пищевые добавки».

1. **Термин «Производство».** В экономическом смысле производство — общественный процесс создания материальных благ, охватывающий как производительные силы общества, так и производственные отношения людей. Товарное п. Рост, спад производства [3].

Понятие производства характеризует специфически человеческий тип обмена веществами с природой, процесс активного преобразования людьми природных ресурсов с целью создания необходимых материальных условий для своего существования.

Производством называют и один из возможных видов деятельности организации или физического лица, направленный на создание конечного продукта или услуги.

Также производство - структурированная комбинация факторов производства с целью достижения конечного продукта или услуги.

Производственное предприятие также называют «производством».

Современное общественное производство включает в себя не только материальное производство, но также и нематериальную сферу — производство нематериальных благ и услуг (новые научные открытия, технические изобретения, образование, культура, искусство, здравоохранение, бытовое обслуживание, финансирование, спорт и др.). Развитие нематериального производства и сферы услуг в решающей степени зависит от производства материальных благ — его технической оснащённости и величины выработки.

Промышленное производство зародилось в рамках натурального домашнего крестьянского хозяйства. В эпоху первобытнообщинного строя формировались основные отрасли производственной деятельности у большинства народов (земледелие и скотоводство), когда продукты, предназначенные для собственного потребления, изготавливались из сырья, добываемого в этом же хозяйстве.

2. Термин «Биопродукты»

Биопродукты — это продукты питания, на любой стадии роста и переработки которых запрещено использование химических добавок. Речь идет об искусственных удобрениях, гербицидах и пестицидах, а также о консервантах и красителях. В рационе животных, выращиваемых для изготовления органических мясных и молочных продуктов, не должно содержаться гормонов, антибиотиков и ГМО элементов [7].

Слова «органик», «био» и «эко» означают одно и то же, но в зависимости от культуры в каждой стране приживается свой термин. В нашей стране используются все эти термины. В западноевропейских странах, наоборот, «био» более популярно. Идея в том, что во всём должен присутствовать здравый смысл. Быстро и много — не значит хорошо (как раз то, чему следует промышленный способ), а естественный процесс — самый правильный.

3. Термин «Пищевые добавки»

Пищевые добавки – это непищевые вещества, которые добавляются в продукты питания в большинстве случаев в небольших количествах, чтобы улучшить внешний вид, вкусовые качества, текстуру или увеличить сроки хранения. Пищевые добавки применяются людьми в течение тысячелетий. К ним относится в первую очередь соль, первое упоминание о которой находят в 1600 г до н.э. в Древнем Египте. Также специи использовали уже во времена Римской империи, большое значение отводилось экзотическим приправам и пряностям – корице, гвоздике, имбирю, перцу, мускатному ореху, которые придавали специфический вкус и аромат продуктам. Массовое применение пищевых добавок относится к концу 19 века, в наши дни оно достигает максимального распространения. Это объясняют ростом численности населения, сосредоточением его в городах, что стало причиной повышения объемов производства пищевых продуктов с помощью совершенствования технологий производства, изготовления продуктов с применением биотехнологии и достижений химии.

Сейчас этот термин имеет несколько толкований. Основное значение следующее – это группа природных или искусственных веществ либо их соединений, которые применяются для того, чтобы усовершенствовать технологии получения продуктов. Они вводятся в продукцию в ходе изготовления, чтобы придать определенные свойства и/или сохранить качество пищевой продукции. Пищевые добавки иногда путают с биологически активными добавками (БАД), которые не имеют к ним отношения [8].

В данной работе нами рассмотрены только три термина из обширной терминологической лексики, используемой в пищевой промышленности.

Технология пищевых производств развивается в Казахстане, но, с нашей точки зрения, недостаточно. Важность ее развития привела нас к изучению терминов как основных понятий пищевых технологий. Рассмотренная терминологическая лексика позволяет расширить наши знания о пищевой промышленности.

Язык является открытой, динамической системой, поэтому не исключено, что с течением времени некоторые проанализированные нами факты будут пересмотрены и подвержены новой трактовке.

Литература:

1. *Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Московского института истории, философии и литературы. М.: ЛИТЕРА, 1939. Т. 5. Сборник статей по языковедению. С. 3-54.*
2. *Володина М. Н. Термин как средство специальной информации. М.: ЛИТЕРА, 1996. 74 с.*
3. *Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М.: Азбуковник, 1997. – 944 с.*
4. *Головина Е.В., Щербакова М.В. Теоретические аспекты изучения терминов. // Филологические науки. Вопросы теории и практики (входит в перечень ВАК). Тамбов: Грамота, 2017. № 11. Ч.2. С. 57-59*
5. *Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения: учеб. пособие. Киев: УМК ВО, 1989. 312 с.*
2. *Словарь терминов, используемых в биотехнологии. <https://farmf.ru/uchebniki/uchebniki-bioteh/osnovy-farmaceuticheskoy-biotexnologii/slovar-terminov-ispolzuemyx-v-biotexnologii/>*
3. *<https://fitseven.ru/pohudenie/pravilnoe-pitanie/organicheskie-produkty>*
4. *Пищевые добавки: причины и цели применения <https://ksvety.com/10083>*

Сатыбалдиева А.М, Сапашева К.Х, Таңатарова Ж. Ж.

*БҚИТУ, Орал қ.
ainara10.04.93@mail.ru*

МЕКТЕПАЛДЫ ДАЯРЛЫҚ ТОП БАЛАЛАРЫНЫҢ ТАНЫМДЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

The methodological basis of the theory of education and training is the theory of cognition and its teaching about the comprehensive and harmonious formation of the child's personality. Thus, the main prerequisite for improving the educational process is a special organization of the formation of cognitive activity of preschoolers. The interests of preschool children in active cognitive activity are the development of education based on understanding the social essence of education, accelerating the pace of service to society. The highest manifestation of activity is the ability of children to productively use the acquired knowledge in life, in practice.

Білім беру жүйесі қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуының жетекші рөлін атқарады, сондай-ақ оны әрі қарай айқындай түседі. Ал білімнің қалыптасып дамуының жалпы шарттары философияның негізгі мәселесі - рухтың материяға, сананың болмысқа қатынасы тұрғысынан зерттелетін ілім – «таным теориясы» деп аталады.

Таным теориясының басқа ғылыми теориялардан түбірлі айырмашылығы: ол - білімнің қалыптасуы мен негізделуінің жалпы ұстанымдарын, объективтік қатынастарды қалыптастыру.

Танымдық белсенділік - шәкірттің білімге деген өте белсенді ақыл-ой әрекеті. Танымдық белсенділік танымдық қажеттіліктен, мақсат, танымдық уәж және әрекетті орындаудың тәсіл-амалдарынан тұрады. Танымдық белсенділіктің негізінде оқушыларда танымдық қызығу, танымдық ізденімпаздық қалыптасады.

Балалардың ақыл-ой тәрбиесіне негізделген тәрбие теориясында айналасындағы дүниені шынайы ақиқат тұрғыда танып-білуін қамтамасыз етуі мен қоғамға, адамға дұрыс қарым-қатынастың қалыптастырылуын қарастырды.

Ежелгі Греция мен Римде құл иеленушілік құрылыс кезінде басқа мемлекеттермен салыстырғанда қоғамдық даму деңгейі жоғары болды. Антика дәуірі мемлекеттерінде өскелең ұрпаққа тәрбие беру ісіне көп көңіл бөлінді. Құл иеленуші қоғамына мемлекетті қорғай алатын, қажет кезінде басқыншылық әрекеттерге икемді, күшті, жігерлі және білікті адамдар қажет болған. Нәтижесінде ежелгі грек елінде тәрбие теориясы пайда болып, бұл идеялар Платон, Аристотель, сондай-ақ ежелгі рим философтері Плутарх, Пацит, Квинтимин еңбектерінде одан әрі дами түсті.

Бұл теорияда ақыл-ой тәрбиесіне көп көңіл бөлінеді, әсіресе, баланың өз ой тұжырымын дамытуға ерекше мән беріледі.

Сократтың өзі тәрбиелеу оқыту барысында балалардың танымдық белсенділігі мен ізденімпаздығын арнайы басқарудың маңыздылығын атап көрсеткен еді. Ол шәкірттердің танымдық ізденімпаздығын арттыратын арнайы оқыту әдісін -эвристикалық әңгімелесуді алғаш рет қолданды. Сократ білімді жай ғана бере салмай, шәкірттеріне сұрақ қоя отырып олардың ойлау қабілетін, қызығуын арттырып, өз ой тұжырымын жасай білуге үйретті. Эвристикалық сұрақтарды алдын ала дайындай отырып танымдық белсенділікті оқыту құралы ретінде қалыптастырады.

Адамдарға қызығулар айналасын қоршаған дүниесін танып білуге немесе қоғамдық өмірге араласуға байланысты болады. Біріншісіне жататын қызығу - эмпирикалық, бұл айналасын қоршаған дүниенің кейбір оқиғаларын білуге бағытталады, ойлауға негізделген ақыл-ой қызығуы эстетикалық қызығу - оқиғаларды көркемдік жағынан бағалай білушілікті көрсетеді. Қызығудың екінші тобына жататындар - симпатикалық қызығу, бұл жеке адамдар

арасында қатынас туғызады; әлеуметтік қызығу -әр түрлі қоғамдық ұйымдардың арақатынасын анықтайды; дінге қызығу -діни ұғымды күшейтеді. Осы түрлі қызығу балалардың меңгеретін тәрбие, білім мазмұнын анықтайды.

Қызығу (латынша негізі - мәні бар, маңызды) - адам ерекше сезінетін қимылдың нақты себебі. Қызығуды жеке тұлғаның өз әрекетіне бағалық қатынасы деп анықтауға болады. Баланың танымдық қызығуы танымдық саласына қатынасынан пайда болады. Оқуға, білуге деген қызығу танымдық белсенділіктің қозғаушысы екені белгілі. Л.Выготский бұл жөнінде былай деген: «Ең алдымен, баланы бір әрекетке тарту үшін, сен оны қызықтыр, оның бұл әрекетке дайын екенін білу үшін қамқорлық жаса, осыны іске асыру үшін барлық күшін салатынын және бала өзі қимылдайтынын, ал тәрбиеші болса сол әрекетті басқарып, бағыттап отыру керек. Балалардың танымдық белсенділігі олардың білім сапасы мен даму деңгейіне байланысты ойлау әрекетінің қалыптасуына тәуелді».

Танымдық белсенділік оқу-тәрбие үрдісінің барлық саласында көрініс табады. Қазіргі тәрбие, оқытудың ең көкейкесті мәселелерінің біріне танымдық қызығуды жатқызамыз. Оның негізі ойын, еңбек, оқу үрдісін белсендіру жолдары мен балалардың қызығуын дамытуды ұсынады, ойынның оқытудың белсенді әдістері танымдық қызығуды дамытуды көздейді. Ойынның сабақтың қай түрі болсын қызығушылық уәждемеге бағытталады. Білім беруді ізгілендіру баланың танымдық ой-өрісін кеңейтуді негізгі орынға қояды.

Педагогтер, ақыл- ой тәрбиесіне негізделген тәрбие теориясы айналасындағы дүниені шынайы ақиқат тұрғыда танып білуін қамтамасыз етуді және қоғамға, адамдарға дұрыс қарым қатынасын қалыптастыруды қарастырады.

Танымдық белсенділік туралы анықтамаларға талдау жасай отырып балалардың танымдық белсендік белгілері анықталады. Оған мына үш белгі тән:

- Оқу танымдық белсенділіктің қоғамдағы маңыздылық бағыты;
- Оқу танымдық белсенділіктің интеллектуалдық сипаты;
- Оқу танымдық белсенділіктің реттеушілік сипаты;

Сондай ақ, танымдық белсенділігін дамыту тиімділігі мынадай жетекші факторлармен анықталады:

- балалардың жас ерекшеліктерін есепке алу;
- оқу тәрбие үрдісіне мәселелік ойнауды, оқытуды кеңінен енгізу;
- материалдарды айтып түсіндіруде жүйелік ұстанымын қамтамасыз ету;
- бірте-бірте күрделене түсетін тапсырмалар кешенін шешудегі қол жеткен табыстарды «нығайтуды» қамтамасыз ету, т.б.

Оқу тәрбие үрдісі балалардың танымдық белсенділігі нәтижесінде жүзеге асады, ал танымдық дамыту негізінде балаларда танымдық белсенділік қалыптасады. Демек, балалардың танымдық, белсенділігін дамытуды арнайы ұйымдастыру – оқу тәрбие үрдісін жетілдірудің негізгі шарты.

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық белсенділігін қалыптастыруда ойын, оқу материалдарының маңыздылығы дәрежесіне қарай оның құндылығын анықтап, ойын ойнату сабақ беру мен оқу үрдісін ұйымдастыра білудің маңызы зор.

Оқытудың мазмұнына фактілерден, әрекет тәсілдерінен басқа оқытудың шын мазмұнымен бірге оқу үрдісіне қатысушылардың арасында ақпарат алмасу қорын құратын және оқушылардың осы мазмұнды игеруіне әрі оны өмірде қолдануына қызмет ететін мәліметтер кіреді.

Мектепке дейінгі мекеме - әлеуметтік мәселелердің ішіндегі ең өзекті мәселелердің бірі. Мектепке дейінгі мекемедегі оқу-тәрбие жұмыстарына жаңаша көзқараспен қарау қажеттілігі туындайды. Қазақстанның болашағын ойласақ, егемен еліміздің білім беру жүйесі мен мектептері қазіргі жағдайда шығармашыл жаңа адамды қалыптастыру бағытында жұмыс жүргізуі тиіс.

Балалардың танымдық белсенділігін, дарындылығын дамыту, тәрбиелеу — бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып отыр. Баланың қызығушылық қабілетін арттыру арқылы танымдық белсенділігін, қабілетін де дамыту қажет. Қызығу - бұл адамның саналы әрекеті.

Қызығушылық қалай пайда болады? Баланың қызығуы үшін – оның көңіл-күйі көтеріңкі, көңілді болуы тиіс. Бала бір нәрсеге қызығу үшін қызығатын нәрселер адамға жағымды сезімдер тудыруы керек. Жалпы адамның қызығуы бірнеше түрге бөлінеді. Қызығу туралы психологтар, педагогтар көптеген еңбектерін жазып, дәлелдеген, зерттеген. Олар мыналар: Э.Парондайк, У.Мак Дугал. Бұл ғалымдар қызығушылықты зерттеп, оның жемістерін де атап өтті. Мысалы:

А) қызығушылық қабілетті арттыра отырып баланың белсенділігін оятуға;

Ә) бала бойында шығармашылық заңдылықтарды дамытып, тәрбиелеуге; т.б.

«Шығармашылық» - адамның өмір шыңдығында өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі.

Балалардың танымдық белсенділігінің деңгейлеріне тоқталатын болсақ, оның ең жоғары деңгейі танымдық міндеттерді өз бетінше қоюмен, тапсырмалардың шешімін табуда неғұрлым тиімді жолдарын болжаумен және өз бетінше айқындаумен, өздігінен бағалаумен сипатталады. Ал орташа деңгей жоғары деңгейдің кейбір элементтерінің тәрбиешінің көмегімен орындалатынымен сипатталады, мұнда тәрбиеші танымдық тапсырма беріп, оның шешілуін бақылауы немесе оқушыға шешу тәсілдерін көрсетуі тиіс. Төменгі деңгейде балаға белгілі бір әрекеттің үлгісі болғанда, оларды орындау тәсілдері туралы көмек болғанда ғана танымдық белсенділікке ынталандыруға, белгілі тәсілдерге бағдарлануда көрініс табады.

Балалардың танымдық белсенділігін арттырудың негізі факторларына олардың өз мүмкіндігін сезінуі, балалардың өз тандауымен жұмыс істеуі, оқу тәрбие үрдісінде баланың өз әрекетінен қанағаттануы; оларға тәрбиеші тарапынан қойылатын талап пен қабілеттерінің, сәйкес болуы; тәрбиешінің өзіндік жұмысты ұйымдастыра алуы, т.б. жатады. Бұл факторлар оқу мотивтерінің өрісін кеңейтіп шығармашылық әрекетіне негіз қалайды. Қабілеттер балаға дайын түрінде берілмейді, ол оқыту барысында жүзеге асатын дамудың нәтижесі. Оқу, білім алу қабілеттерінің өзі тәрбиелеу баланың іс-әрекетінсіз пайда болуы мүмкін емес. Қабілеттердің деңгейі әр балада әр түрлі болғандықтан, тәрбиеші танымдық тапсырманы беру кезінде оны ескеруі тиіс.

Мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық белсенділігі - баланың жеке дамуын қамтамасыз ететін, танымдық тапсырмаларды шешу кезінде игерілген білімдер мен біліктерді іс жүзінде қолданылатын, ең бастысы, саналылықпен білімдеріне, дағдыларына және интеллектуалдық бейімділіктеріне сүйеніп, өз бетімен кәсіптік бағдар мәселесін анықтайтын және өзіндік шығармашылық ой-өрісін кеңейте білуімен сипатталатын жеке тұлғаға тән қасиет.

Ал балалардың жеке басының дамуына белсенді болуы үшін оны қажетсінуі, ізденуі, бағдарлай білуі, зерттеу біліктері болуы қажет. Бұл жерде балалардың қабілеттерін дамытып қана қоймай, олардың танымдық жан қуаттарының оянуына ықпал етудің, сол жолда ізденісін, талабын ұштап, білім деңгейін жетілдірудің маңызы ерекше.

Әдебиеттер:

- 1. Сабыров Т. Оқыту теориясының негіздері. Алматы 1998 ж*
- 2. Бабаев С. «Жалпы психология.2004ж*
- 3. Мұсаева С.А., Бегалиев Т.Б. “Жас ерекшелік педагогикасы” - “Фолиант” баспасы Астана – 2006 ж. 105-211 бет*
- 4. Ж.Б.Қоянбаев, Р.М.Қоянбаев «Педагогика» -Алматы 2002, 250бет*
- 5. Жұмабекова.Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика.- Астана: Фолиант, 2008.-252бет*

Солтанғали Е.М.

Научный руководитель Нурпеисова Г.М.

АТУ, г. Алматы

g-nurpeissova@mail.ru

ТОЛКОВАНИЕ ТЕРМИНОВ БУХГАЛТЕРСКОГО УЧЕТА И АУДИТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ ИХ ПРОИСХОЖДЕНИЯ

The article examines the terms used in the accounting and audit, representing the interest, as it is widely used in the language of the respective spheres of activity and in the using of outside professional boundaries. The authors note that the development of professional language appropriate to consider the etymology of the term specialty.

Этимология — это наука, изучающая происхождение слова [1]. Каждому человеку интересно, как появляются слова и их грамматические формы, которыми он пользуется каждый день; как слово зарождалось, отчего оно произошло. При изучении этимологии каждый раз человек открывает для себя что-то новое. В особенности это касается истории слова. Если узнать историю слова, его глубину, можно с легкостью понять окружающий мир, любой интересующий предмет.

Знать этимологию слова не только интересно, но и очень полезно. Если знать, из какого языка произошло то или иное слово, что оно означало раньше, то проще понять все аспекты его значения. Это особенно важно при восприятии сложных слов, состоящих из двух-трех корней.

Кроме этого, изучение происхождения слов делает человека более грамотным. Зная, какая буква пишется в корне исходного слова, трудно ошибиться в написании слова современного. Все изменения слов происходят по определенным законам, их изучение также может помочь при написании сложных слов [1].

Изучение терминов общенаучных и узкоспециальных, особенно из области экономики, с точки зрения их этимологии очень интересно и полезно. Это объясняется тем, что многие слова сферы экономики являются заимствованными из разных языков – немецкого, английского, французского и других, носители которых в разное время тесно контактировали между собой.

Так как человек должен быть всесторонне развитым, он хочет изучить множество предметов, одним из которых является «бухгалтерский учет и аудит». В современное время во всех отраслях экономики требуется знание бухгалтерии. Без бухгалтерского учета и аудита никакая компания не может существовать. И в медицине, и в образовании, и в торговле, и в бизнесе - везде используется бухгалтерский учет.

Учет возник одновременно с появлением человеческой цивилизации тысячи лет тому назад. И первые его шаги имели огромные последствия для истории. Развитие учета было вызвано потребностями жизни, а он в свою очередь стимулировал рост таких неотъемлемых частей цивилизации, как письменность и математика. Чтобы термин «бухгалтерский учет» легко было понять, можно изучить его глубину, истоки, точнее, его этимологию, где, когда и как произошло это слово [2].

В настоящее время существующая система бухгалтерского учета и аудита приводится в соответствие с требованиями международного стандарта. Расширяется диапазон существующих терминов в области бухгалтерского учета и аудита, а также появляются новые термины. Возникает необходимость изучения данных терминов с точки зрения их происхождения для выяснения их лексического и семантического значения, для свободного использования специалистами и неспециалистами.

Этимология (от греч. *etymologia* -установление истинного смысла слова, от грамматического термина *etymon* – истинное значение слова и *logos* – определение, учение) – 1) раздел языкознания, изучающий происхождение слов; 2) комплекс исследовательских приемов,

необходимых для выяснения происхождения слова, и результат этого выяснения – решение, гипотеза; 3) происхождение слов.

Термин «этимология» зародился в среде древнегреческих стоиков, приписывается Хрисиппу (281-208гг. до н.э.). Древнеримский грамматист Варрон (116-27гг. до н.э.) определял этимологию как науку, которая устанавливает, почему и отчего появились слова [3].

В истории литературного языка исследователями выделяются четыре периода: 1 период - XI - XIVвв. – древнерусский язык Киевской Руси; 2 период - XIV - XVIIвв. – язык великорусской народности Московского государства; 3 период – XVII- XIXвв. – время становления и развития современного русского литературного национального языка; 4 период – XIXв. - наши дни – современный русский язык. Каждый из перечисленных периодов характеризуется заимствованиями из тех или иных языков.

В наше время язык продолжает постоянно пополняться новыми словами. В основном это слова, связанные с такими сферами, как компьютерные технологии (интернет, сайт, сервер и т.д.), экономика (маркетинг, аудит, менеджмент, бухгалтер и др.), политика (инаугурация, импичмент и др.). Появление многих неологизмов вызвано современными рекламными роликами, зарубежной кинопродукцией. Не все неологизмы одинаково полезны, не все необходимы русскому языку [1].

Среди экономических терминов в особую группу можно выделить термины бухгалтерского учета и аудита. Среди них отметим наиболее часто используемые термины с точки зрения их этимологии:

1. Бухгалтер – 1) лицо, ведущее торговые и учетные книги с соблюдением правил бухгалтерии; 2) работник бухгалтерии, в должностные обязанности которого входит выполнение работ по различным участкам бухгалтерского учета (учет основных средств, товарно-материальных ценностей, затрат на производство, реализация продукции, результатов хозяйственно-финансовой деятельности; расчеты с поставщиками и заказчиками за предоставленные услуги и т.п.). Бухгалтер подготавливает данные по соответствующим участкам бухгалтерского учета для составления отчетности, следит за сохранностью бухгалтерских документов, оформляет и в соответствии с установленным порядком для передачи в архив; 3) лицо, ответственное за финансовый учет и отчетность в организациях [4].

Термин «бухгалтер» появился в XV в. В Австрии. Первым должностным лицом, получившим звание бухгалтера, был Христофор Штехер, делопроизводитель Инсбрукской счетной палаты. В Венском государственном музее об этом событии свидетельствует приказ императора Максимилиана I от 13 февраля 1498г., ст. 5 которого гласит: «Повелеваем делопроизводителя нашей палаты, доверенного и прилежного писца, который ведет книги, отныне назвать бухгалтером, каковым должен быть теперь Христофор Штехер, а к нему в помощь дать писца палаты по имени Ульриха Мерингера, который должен также присутствовать на всех совещаниях, касающихся счетоводства». До этого времени существовала профессия «странствующих писцов», которые за плату занимались ведением учетных записей. В Германии до 1498 г. лица, занимавшиеся ведением счетных книг, назывались писцами. С этого же времени термины «бухгалтер», «бухгалтерия» стали вытеснять старые названия и постепенно распространились повсюду, а в XVIII в. перешли и в Россию. В начале XVIII в. с реформами Петра I стали получать распространение торговые компании, появились фабрики и заводы, которым требовалось грамотное ведение учета. Счетоводству уделялось в то время большое внимание, квалифицированных же людей, умеющих правильно вести книги, было мало. Неслучайно первым, кто получил в России звание бухгалтера, стал иностранец: голландский купец Тиммерман приказом Коммерцколлегии от 11 сентября 1732 г. был назначен главным бухгалтером Петербургской таможни.

Примерно к концуXV в. сложилась теория бухгалтерского учета, основанного на двойной записи. Этот прием является одним из основных и в настоящее время. С тех пор сохранились и многие термины: баланс, калькуляция, дебет, кредит, котировка и т.д. [5].

2. Аудит – институт независимого финансового контроля, проверка (ревизия) бухгалтерской отчетности компании, банка или другого учреждения квалифицированными специалистами (аудиторами) на предмет ее соответствия установленным учетным правилам и стандартам; существуют специализированные аудиторские фирмы [4].

Период возникновения аудита определяется весьма своеобразно и противоречиво. Одни считают, что составление и контроль за правильностью отражения данных в отчетах начинается в IV тысячелетии до н.э. В то время, когда древние цивилизации Ближнего Востока начали создавать в долинах рек Нил, Тигр и Евфрат высокоорганизованные государства и налаживать хозяйственную деятельность, их правительства занимались учетом доходов и расходов, продуктов, имущества, сбора налогов, выполняемых работ, податей казны.

Ревизионная деятельность имела место в античных странах: Вавилоне, Египте, Риме, Китае и Греции, где периодически проводились инвентаризации имущества, а контроль хозяйственных операций осуществлялся тремя лицами.

Другие утверждают, что появление аудита тесно связано с периодом формирования бухгалтерского учета как отрасли специальных научных знаний. Еще великий итальянский математик Лука Пачоли (1445–1517 гг.), написавший первую научную книгу о бухгалтерском учете, отмечал практическую полезность проверки и регистрации купеческих книг в специальном бюро.

Термин «аудит» произошел более двух тысяч лет назад от лат. «audio» - «он слышит» или «выслушивающий». Аудитором в духовных учебных заведениях называли отлично успевающего ученика, которому учителя поручали доверительную проверку других учащихся, как они усвоили пройденный материал и качество выполнения задания. В сфере хозяйственной деятельности и государственного управления многих стран Европы аудитором называли служащего, выслушивающего устные отчеты должностных лиц. Если первоначально устная форма отчета практиковалась из-за малочисленности грамотных людей, то уже в средневековье люди полагали, что устная форма отчетности даже лучше письменной. Они считали, что любой документ можно подделать, а солгать, когда на тебя смотрят строгие глаза контролера-аудитора, невозможно или, по крайней мере, значительно сложнее.

Изменяясь в процессе развития исторических эпох, свое юридическое начало история аудита берет в 1853 году, когда в столице Шотландии Эдинбурге был официально учрежден Эдинбургский институт аудиторов [5].

Аудитор – специалист-ревизор, проверяющий состояние финансово-хозяйственной деятельности различных организаций на основе контракта, заключенного с руководством проверяемой организации. Основная задача аудитора – дать заключение о финансовом положении проверяемой компании, которое в установленном законом порядке публикуется в годовом отчете о деятельности данной компании вместе с ее балансом и отчетом о прибылях и убытках. Аудитор выполняет также консультативные функции [4].

3. Термин «Финансы».

Понятие «финансы» охватывают обширную область экономических отношений, связанных с распределением общественного продукта в денежной форме. Внешнее проявление финансов в экономической жизни происходит в виде движения средств у разных участников общественного производства. Это движение представляет передачу денежных сумм от одного владельца к другому в виде безналичных или наличных расчетов. Эта особенность проявилась в происхождении термина «финансы», от латинского «finis» - конец, финиш, окончание платежа, расчет между субъектами экономических отношений (первоначально в Древнем Риме – между населением и государством). Позже термин трансформировался в «financia», применявшийся в широком смысле как денежный платеж, а затем – как совокупность доходов и расходов государства и любых хозяйственных единиц, их комплексов.

Авторство термина «финансы» приписывается французскому ученому Ж.Бодену, который в 1577г. издал работу «Шесть книг о республике». Первым автором работы о финансах был Ксенофонт (430–365 гг. до н.э.) «О доходах Афинской республики». У Аристотеля (384–

322 гг. до н.э.) воззрения в области финансов изложены в работе «Афинское государственное устройство».

Однако не всякая денежная операция, сделка относятся к финансовой, поскольку деньги опосредует движение всей стоимости общественного продукта, которое осуществляется при помощи разных экономических категорий – цены, оплаты труда, финансов, кредита [6].

4. Термин «предприниматель»

Первым употребил понятие «предприниматель» английский экономист Р.Кантильон в XVIII в. - человек с неопределенными занятиями (ремесленник, торговец, нищий, разбойник и т.д.).

А.Смит определил предпринимателя как собственника, идущего на риск ради реализации коммерческой идеи. Й.Шумпетер характеризует его как человека, «берущегося за осуществление новых комбинаций факторов производства».

Понятие «предприниматель» имеет свою историю. Считается, что в экономической теории понятие «предприниматель» действительно появилось в XVIII в. и ассоциировалось с понятием «собственник» [5].

У «истоков» понятия стояли Р.Кантильон, А.Смит, Ж.-Б.Сей, Й.Шумпетер, В.Зомбарт и др. Их трудами и работами последователей определено, что между предпринимателем и собственником нет жесткой связи, что предпринимательство в своей основе функция не только собственника, но и лиц, не являющихся непосредственно субъектами права собственности.

Таким образом, рассмотрение терминов бухгалтерского учета и аудита с точки зрения их этимологии позволяет расширить наши знания о бухгалтерском учете и аудите в Казахстане и за рубежом.

Литература:

1. Семенов А.В. *Этимологический словарь русского языка: изд. ЮНВЕС – 2003. – 704 с.*
2. Кабылова Н.К., Доспалинова Ш.А., Оразалинов Е.Н. *Бухгалтер (Основы бухгалтерского учета). – Астана, 2006. – 316 с.*
3. Караулова Ю.Н. *Русский язык: Энциклопедия. – 2003. – 704 с.*
5. Абишев А.А. *Финансово-экономический словарь. – Алматы, 2006. – 704 с.*
6. Абалкин Л.И. *Экономическая энциклопедия: изд. Экономика – Москва, 1999. – 1055 с.*
7. Мельников В.Д., Ильясов К.К. *Финансы. – Алматы, 2001. – 512 с.*

Соснин М.Ю.

*Научный руководитель: к.п.н., и.о. асс.профессор Т.Ш. Ахметова
НАО «Университет имени Шакарима», г. Семей
Misha_Sosnin777@mail.ru*

ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ ПО ПРЕДМЕТУ «МУЗЫКА» В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

The object of this research is general primary music education in Kazakhstan, the subject of which is two national state curricula on the subject of "Music" for grades 1-4 of secondary school.

В своем ежегодном выступлении перед выпускниками общеобразовательных школ, в свете поручений Послания Президента РК Министр МОН РК А. Аймагамбетов подчеркнул прогрессивные достижения нашей страны в сфере образования и науки, отметил престижность профессии педагога в нашей стране.

Казахстан продолжает вхождение в мировое образовательное пространство, осуществляются шаги в сторону непрерывного образования, строительства общеобразовательных школ до 2025 года. В связи с этим А. Аймагамбетов отмечает, что «с 2023 года планируется поэтапный переход на 12-летнее обучение [1].

Таким образом, казахстанское образование находится на пороге новых перемен, связанных с определенными стратегиями и непростыми задачами, и по-прежнему вопрос качества подготовки специалистов занимает приоритетное значение.

В сложившихся условиях вопрос рассмотрения, изучения, анализа и обновления уже имеющихся учебных программ считаются созвучными и актуальными. Тема данного исследования созвучна с целями и задачами Государственной программы развития образования и науки РК на 2020-2025 годы, где курс направлен на повышение глобальной конкурентоспособности казахстанского образования и науки, воспитание и обучение личности на основе общечеловеческих ценностей [2].

В сложных и зачастую непредсказуемых реалиях сегодняшнего дня, когда идеи обновления и реформаторства проникают практически во все сферы жизни и деятельности, современный музыкально-педагогический процесс также неизбежно испытывает печать различного рода преобразований, влияющих на его структуру и содержание.

Объектом данного исследования является общее начальное музыкальное образование в Казахстане, предметом которого являются две национальные государственные учебные программы по предмету «Музыка» для 1-4 классов общеобразовательной школы. Авторское право первой из рассматриваемых в данном исследовании учебной программы принадлежит Национальной Академии образования им. Ы. Алтынсарина в лице ее непосредственных авторов ученых Кулмановой Ш.Б., Оразалиевой М.А. и др. Вторая рассматриваемая национальная государственная учебная программа в рамках обновленного содержания разработана АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» совместно с Национальной Академией образования имени Ы. Алтынсарина, учеными высших учебных заведений и учителями общеобразовательных школ.

Целью рассматриваемого исследования является выявление в данных образовательных программах сильных сторон и важных идей для последующего их внесения, объединения и использования в создаваемых впоследствии новых редакциях ныне существующей обновленной программы или в новых создаваемых учебных программах по предмету «Музыка» в начальных классах. Достичь данной цели считается возможным путем поиска и объединения лучших составляющих данных учебных программ по предмету «Музыка» в результате сравнительного анализа.

Прежде чем перейти к непосредственно анализу, считаем необходимым обзорно рассмотреть некоторые предшествующие известные образовательные программы по музыке. Также отметим, что две рассматриваемые в данной работе учебные программы, разработанные группой ученых под руководством Кулмановой Ш.Б., Оразалиевой М.А. и др. и современная обновленная являются в стране наиболее яркими и значимыми, следующими друг за другом.

В Казахстане музыка получила статус обязательного школьного предмета («Пение») только в 30-х годах прошлого столетия [3]. Одним из ярких первопроходцев на пути становления музыкального образования школьников является советский композитор Д. Б. Кабалевский. Разработанная в 70-х гг. и изданная им в октябре 1984 года учебная программа по музыке направлена на формирование единства эстетического, идейного и особенно нравственного воспитания учащихся [4], что созвучно задачам вышеуказанной Госпрограммы на 2020-2025 гг. Программа Кабалевского является отправной точкой для разработки новых программ по музыке [5]. К таковым относится программа по музыке для 1-4, 5 классов составителями Р. Р. Джердималиевой, Г. Карамолдаевой, под руководством Б. Гизатова (Алматы, 1990 г.), О. Байдильбаева (для 5-го класса). Коллектив авторов творчески переосмыслил содержание программы, исходя из специфики национальной программы. Целью

программы являлось изучение казахских народно-творческих традиций, инструментального исполнительства, мировой художественной литературы [4].

Известны и другие альтернативные программы по музыке, которые тоже пользовались успехом и популярностью среди учителей-предметников. Это такие программы, как: «Мурагер» (Алматы, 1990 г.) - казахского педагога-новатора А.И. Раимбергенова, «Елим-ай» М.Х.Балтабаева, Т. Кишканбаева, Б. Утемураевой (Алматы, 1990 г.). В них большое внимание уделялось возрождению казахской национальной музыки [3].

Далее в основной части исследования мы проведем параллельно изучение и сравнительный анализ программы, разработанной учеными Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой (Астана, 2010 г.) с программой Обновленного содержания образования по предмету «Музыка» 1-4 классов начальной школы (Астана, 2016 г.).

Структура программы, разработанной учеными Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой представлена следующими разделами: «пояснительная записка» (с указанием объекта и предмета исследования, актуальности, цели, задач, принципов, общей характеристикой содержания учебного предмета), «Базовое содержание образования» (расписано по классам 1-4, по четвертям в виде последовательного списка без использования таблиц, указан обширный рекомендуемый песенный репертуар для пения и слушания, расписаны основные виды деятельности: пение, слушание музыки, освоение музыкальной грамоты, творческая деятельность), «требования к уровню подготовки учащихся» (прописано для учащихся каждого из 4-х классов отдельно по структурам "Знания", "Умения", "Навыки"), «Особенности методической системы обучения» (приводятся авторские методические рекомендации).

Существует также редакция программы, разработанная под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой в 2015 году, в общем и целом схожая по содержанию с первой версией, но имеются существенные дополнения. Например, в версии 2015 года указаны межпредметные связи (казахский язык, литературное чтение, ИЗО, познание мира, математика, трудовое обучение, физкультура). Также формат изложения программы уже представлен в виде календарного планирования (разделы и их порядок тоже несколько изменены) [6].

Структура учебной программы в рамках обновленного содержания (2016 г.) представлена следующими разделами: «Пояснительная записка» (даются общие сведения о положении современного образования, требованиях нового времени), 1) «Цель и задачи изучения учебного предмета «Музыка»» (также указано содержание предмета), 2) «Педагогические подходы к организации учебного процесса» (описывается 8 подходов), 3) «Подходы к оцениванию учебных достижений» (критериальное оценивание и его форматы: формативное и суммативное оценивание), 4) «Организация содержания предмета «Музыка»» (описано рекомендуемое оборудование и средства), представлен подпунктами: 4.1 распределение учебной нагрузки, 4.2 содержание учебного предмета, 4.3 система целей обучения, 4.4 долгосрочные планы. Наглядной особенностью данной учебной программы является использование таблиц в 4 пункте «Организация содержания». Подпункты 4.3, 4.4 практически полностью представлены развернутыми таблицами с применением кодировки – своеобразным шифром, код к которому прилагается в программе [7].

Таким образом, исходя из результатов рассмотрения структур учебных программ можно сделать следующие выводы. В программе обновленного содержания отдельно выделены цели и задачи, когда как в программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой эти пункты вместе с другими основными сведениями объединены в пояснительной записке. Новыми разделами программы обновленного содержания являются разделы (пункты) 2,3 (подходы к организации и оцениванию), подпункты 4.3, 4.4 (система целей обучения, долгосрочные планы), которые оформлены более современно, отвечают актуальным образовательным запросам, но и более сложны для восприятия (из-за кодировки).

В программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой уникальным элементом являются 6 педагогических принципов: принципы доступности и преемственности, эстетической и этической направленности, гражданской и

патриотической направленности, художественности и увлекательности, деятельности, творчества. В обновленной программе в каком-то смысле им на смену приходят новые педагогические подходы к организации учебного процесса. Они более многочисленны (8 пунктов), изложены более подробно, основаны на мировом опыте, затрагивают напрямую национальные интересы: например, ценностно-ориентированный подход основан на национальных идеях «Мәңгілік ел». Однако в обновленной программе исключены вышеуказанные принципы Ш.Б.Кулмановой, М.А.Оразалиевой, хотя они также нацелены на духовное составляющее, познание красоты музыки, и кажутся очень уместными в современных учебных программах по музыке.

В целом, обновленная программа наиболее четко отвечает целям и задачам современных вышеуказанных нормативно-правовых документов (например, Госпрограмма на 2020-2025 гг.). И на наш взгляд, это естественное явление, отражающее прогресс во времени (с 2010 по 2016 гг.) и получение нового опыта в образовательном пространстве.

Проводя сравнительный анализ целей двух данных учебных программ, в целом, мы увидели их общее начало: обе программы развивают музыкальную, теоретически-грамотную, творческую личность; обучают применению полученных познавательных-образовательных знаний в музыкальной деятельности; формируют основы национальной и общечеловеческой культуры. Но, на наш взгляд, существует разница в акцентах при расстановке целей: в программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой акцент сделан на воспитание средствами музыки духовно-нравственной, творческой личности, на применение музыкальных знаний в жизни, то есть на прикладное начало за пределами урока музыки. Цель же обновленной программы содержания акцент делается на овладение ключевыми знаниями и умениями, на творческое самовыражение, упоминая о формировании понятий нравственно-эстетических ценностей.

На наш взгляд, воспитание творческой личности посредством музыки и просто формирование понятий о ценностях – это немного разные процессы, между которыми прослеживается определенная тонкая смысловая грань, и на слух они воспринимаются по-разному. Все-таки «воспитание творческой личности через музыку» притягивает более, поэтому возможность объединить две составляющие этих процессов в одну кажется уместной.

При анализе задач данных учебных программ можно сделать следующие выводы. В программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой сделан большой акцент на высокое морально-нравственное, духовное отношение к музыке, воспитание любви и интереса к ней, развитие способности эмоционального отклика, формирование образного мышления. Следует заметить, что в данной программе эти задачи стоят на первом месте, а овладение теорией - на втором. В обновленной программе, наоборот, на первом месте - теория и знания, а затем художественное восприятие и эмоциональная сфера. При этом в обновленной программе мы не нашли такой задачи как воспитание любви и интереса к музыке, которая есть у авторов Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой. А ведь это действительно является основой основ в музыке. Если не воспитать у детей любовь и интерес к музыке, то эти полученные знания могут применяться учащимися не в полной мере или вообще только в рамках учебной аудитории. Поэтому, на наш взгляд, имеет смысл наряду с другими новыми и интересными задачами обновленной программы уделить внимание "...воспитанию особого духовного отношения к музыке".

Очень серьезным существенным отличием обновленной программы является отсутствие прописанного, рекомендованного музыкального репертуара для пения и слушания. С одной стороны, новому педагогу предоставляется свобода выбора, с другой стороны – у новой программы отсутствует музыкальный облик урока музыки и определенные ориентиры. В программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой данному репертуару отведено важное и достойное положение, так как при ознакомлении с ним возникает ощущение познавательной атмосферы урока и потребность в сохранении преемственности народного музыкального фольклора.

Хотелось бы отметить явление трехязычия в Обновленной программе, способной заложить достаточно мощный образовательный аспект, а отсутствие данного показателя в программе, разработанной под руководством ученых Ш.Б.Кулмановой и М.А.Оразалиевой объясняется лишь социально-политическими запросами того времени.

Заключение. В двух данных учебных программах уже прослеживаются тенденции накопления передового педагогического опыта и переосмысления достижений ранее созданных национальных программ по музыке, которые дают возможность объединить все лучшее на пути в развитии современного музыкально-педагогического знания.

Литература:

- 1. 12-летнее школьное обучение вводится в Казахстане с 2023 года [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.ktk.kz/ru/news/video/2021/03/15/174989/>*
- 2. Об утверждении Государственной программы развития образования и науки Республики Казахстан на 2020-2025 годы: постановление Правительства РК от 27 декабря 2019 года №988 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://primeminister.kz/assets/media/gosudarstvennaya-programma-razvitiya-obrazovaniya-i-nauki-respubliki.pdf>*
- 3. Кобзева, А.И. Роль музыки в формировании личности ребенка, ее связь с культурой казахского народа, 2017 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://multiurok.ru/files/rol-muzyki-v-formirovanii-lichnosti-riebienka-ieie.html>*
- 4. Музыка Г.А. Жубановой на уроках в общеобразовательной школе, 2019 [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://www.zharar.com/index.php?newsid=26096#title>*
- 5. Программа по музыке Д.Б. Кабалева: прошлое и настоящее [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <https://cyberpedia.su/1x3b14.html>*
- 6. Национальная академия образования им. Ы. Алтынсарина, Кулманова, Ш.Б., Оразалиева М.А. Учебная программа для 1-4 классов общеобразовательной школы, Астана, 2010*
- 7. АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы» совместно с Национальной Академией образования имени Ы. Алтынсарина, учеными высших учебных заведений и учителями общеобразовательных школ Музыка: учебная программа (в рамках обновления содержания среднего образования), начальная школа (1-4 классы), Март 2016*

Султанғалиева А.И., Ермекова А.Ә.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
anar-19812011@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРДЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

The article deals with the problems of formation and development of Kazakh ethnopsychology, the emergence of national psychological thought, ethnopsychological research and theoretical views of Kazakh psychologists, the foundations of national psychological ideas of modernity.

Қазақ елі егемендігі мен тәуелсіздігін жариялағаннан кейін этнос, халық, ұлт психологиясының сан салалы мәселелері жайлы зерттеулер көзге түсе бастады. Тек соңғы кездері ғана өз алдына отау тіккен кейбір елдерде де кеңінен өріс алуда. Ұлттық мәселелердің қырлары мен сырларын зерртеуге кезінде әміршіл-тоталитарлық жүйе қарсы боды. Өйткені жалған интернационализмнің жалауын көтеріп, коммунизм орнатуды мақсат еткен қоғамға ғылымның осы саласы қажет емес еді. Сондықтан этнопсихологиялық мәселелер

тек оқтын-оқтын ұлт саясаты жайлы сөз болғанда ғана жекелеген ғалымдардың жол-жөнекей, ат үсті жазған еңбектерінде сөз болып келді

Осының салдарынан күні бүгінге дейін осынау ғылым саласының зерттеу объектісі де, термин, ұғым атаулары да бір ізге түскен жоқ. Ұлттық рухы құрып кетуге аз-ақ қалған қазақ ұлты үшін этнопсихологиялық зерттеулер ерекше маңызды мәселе. Қазақ этнопсихологиясының ілкі бастау, түп-төркіндері Орхон-Енисей ежелгі түрік жазбаларымен Қорқыт ата тағылымдарындағы халықтық психологияның өріністерінен, әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Махмуд Қашқари Қожа Ахмет Йассауи т.б шығармаларынан этнопсихологиялық идеялардың көріністері бар.

Ж.Аймауытов пен М.Әуезовтың «қазақтың өзгеше мінездері» атты мақаласы осы саладағы тұңғыш ғылыми еңбек. Көрнекті қазақ қаламгері әйгілі Жүсіпбек Аймауытұлының бай әдеби-ғылыми мұраларының ішінде әдістеме негіздеріне сүйеніп жазған еңбектері педагогика саласының түйінді тұстарына арналған мақала, ізденістері бүгін де маңызды мәнге ие болып отыр. Ғалым уақыт талабына орай халқымыздың тыныс-тіршілігіне негізделген, тәлім-тәрбиелік мәні зор ғылыми еңбектер жазып қалдырды, ұлттың, ұрпақтың ертеңін ойлаудан туған мол сенімі бар. Ұлтымыздың ұлы байлықтарының бірі – бала – болашақты ата-ана тәрбиесімен, адамның өміріндегі мақсат-мұраттарымен, іс-әрекеттерімен табиғи байланыста қарастыруы бүгінгі күні де ерекше орын алады.

Профессор М.Мұқановтың «Ақыл-ой өрісі» монографисы қазақ этнопсихологиясындағы іргелі зерттеу екендігі сөзсіз. М.Мұқанов сауатсыз адамдардың (тәжірибе Қытайдан келген қазақтарға жасалынған) ойлау қызметінде де рефлексия бар екендігін дәлелдеп, әр халықтың тарихи дамуында айналысқан кәсібі (қазақтар үшін мал шаруашылығы) оның өзіндік ақыл-ой ерекшеліктерінің қалыптасуына елеулі әсер ететіндігін байқаған.

М.Мұқанов жүргізген ендігі бір экспериментте оқымаған сауатсыз адамдардың есте сақтауы қабілеті күшті болатындағы анықталған. Мәселен, көшпенді ата-бабаларымыздың тыныс-тіршілігіне жазба-деректердің болмауы, түрлі ақпарат хабары мөлшерінің аздығы, сезім мүшелерін қосарлай пайдалануы олардың суырып салма, шешендік қабілетінің күшті болуы М.Мұқановтың пікірінше ауыз екі сөз әлдеқайда көп сақталады, өйткені ол жиі пайдаланылады.

Кейбір ғалымдардың «халықтардың жағрапиялық орналасуына, ұлтына, т.б. қасиеттеріне қарап тілдері бай, кедей деп ойды жеткізуге икемділігі аз, өйткені бұл тілдер тек кейінгі кезде ғана қалыптасты»,–дейтін ұшқары пікірлерін әшкерелеп, оны нақтылы фактілер келтіріп дәлелдейді. Шындығына келсек қазақ халқының сөз байлығы кейбіреулер айтатындай, есте кедей емес, қайта тілдік қоры орасан бай өркениетті халықтардың қай – қайсымен болса да жарысқа түсе аларлық, дариядай мол дүние.

Өзінің этнос психологиясына байланысты көп жылғы зерттеулерін қорытындылай келіп, профессор М.Мұқанов адамның ойлау әрекеті инвариантты (өзгермейтін) және өзгермелі болып отыратындығын, мұның өзі қоғамдық-әлеуметтік, тарихи дәуірдің бір кезеңінен екіншісіне өткенде ойлау механизмі өзіндік ерекшеліктеріне орай өзгеріске түсіп тұратындығы – адам интелектісінің инвариантты жағы психологиялық дамудың алғы шарты және басты тірегі ретінде яғни дамуы мен кісінің ой-өрісі шарттас болатындағын, мұның дамудың барлық кезеңдерін де орын алып отыратындығын дәлелдеп берді.

М.Мұқанов қазақ этнопсихологиясы саласында ұлттық кадрларды даярлауға да біраз үлес қосты. М.Мұқановтың оқу мекемесіндегі жұмыс істеген қазақ зерттеушілері Сәкен Балаубав, Садық Қожахметов, Төлеген Тәжібаев және т.б. ізденістерін одан әрі жалғастырып ұлттық психология мектебін құрастырушы болып табылады. М.Мұқанов психология, философия, лингвистика саласында энциклопедиялық білімнің әкесі бола тұрып көтеген психологиялық бағыт-бағдар зерттеу, дамуына үлкен үлесін қосты.

Қазақстандағы этнопсихологиялық ойлардың дамуына үлес қосқан келесі ғалымның бірі Т.Т.Тәжібаев болды. Қазіргі күнде академик Т.Тәжібаев атындағы этнопедагогика және этнопсихология орталығы жұмыс істейді. Т.Тәжібаев қазақтың ұлттық психологиясын, ұлттық

мінезін зерттеу мәселесін тұңғыш көтерген ғұлама ғалым. Ол қай уақытта да ұлтқа деген қамқорлығын бірінші орынға қойған. Тәжібаевтың халқы үшін атқарған қызметі өте зор. Оны зерттеушілерде аз емес. Оның зерттеу тақырыптары әлі күнге дейін толықтай қарастыруды қажет етеді. Сонымен қатар, «Қазақ халқының келешегі қандай?» деген сауалға жауап іздеген ғалымдардың бірі де осы ғалым. Ол қазақтың ұлттық намысы, ұлттық абыройы, ұлттық мінезі оның даму жолдары туралы мәселеніде тұңғыш зерттеген. Оның ұлттық мәселе төңірегінде зерттеген, айтқан мәлеметтері есебінен этнопсихология саласы дүиеге келді. Ол бұл салада оқу, білім, ғылым мәселелерін қолға алған.

Қазақ мектептерін ашу, қазақ балаларын оқыту, балабақшадағы балаларды қазақша тірбиелеуді жүйелі жолға қойып, осы мақсатта көп жұмыстар жасаған. Қазіргі күнде оның еңбектеріне арналған түрлі туындыларда жарық көріп, бұл туындыларда ғалымның ұлттық психологиясын дамытудағы жетекші идеялары мен зерттеулері айтылады. «ХІХ ғ. екінші жартысында Қазақстандағы педагогикалық ой-пікірлердің қалыптасуы» атты еңбегінде қазақтың ғұлама ойшылдардың педагогикалық-психологиялық, этнопсихологиялық ойларына тұңғыш рет талдау жасап, олардың қазақ мәдениетіне қосқан өлшеусіз мол ағартушылық еңбектерін саралап көрсетіп береді. Т.Тәжібаев өз шығараларында тоталитарлық кезеңдегі халық педагогикасын сөз етіп, оған терең мән берген және батыл айтқан. Тәжібаев қазақ, қырғыз өкілдеріне тән ауыз әдебиетінің ерекше жанры айтыс өнерінің мән-мағынасына, қоғамдық тәлімдік қызметіне арнайы тоқталып талдау жасаған. Сол сияқты мақал-мәтелдердің де тәрбиелік жағына ерекше мән беріп, оның үлкен ықпалы бар екендігін де айтады. Тәжібаев қазақ халқының фольклорлық шығармаларының адам өмірімен байланысты туындайтынын айта келе, тұрмыс-салт жырларының да тәлімдік жағын талдаған. Яғни өлең-жырлар арқылы біз халықтың эмоциялық-сезімі мен психологиялық күй-жағдайын көре аламыз дейді. Ғалым назарынан ұлттық ойындар мен халық жырлары мен өлеңдері де тыс қалмаған. Олар қазақ халқының тұрмыс тіршілігін баян ететін, материалдық және рухани байлығының негізі, дамытушы көзі деп біледі. Сол сияқты қазақ халқының балаларды еңбекке жастайынан араластыру, ат үстінде жүруге үйретуі олардың ұлттық ойын түрлерін иегруі (спорттық ойын түріндегі) мен денелік шынығуына әсерін береді, сондай-ақ шыдамдылыққа, төзімділікке, батырлыққа, шымыр болуға тәрбиелейді дейді.

Ғұлама ғалым тек қазақ психологиясын ғана емес, орыс, шетел психологиясымен қатар, қазақ психологиясының тарихы, ұлттық психология мәселелері, психология бойынша ұлт кадрларын даярлау проблемаларын көтерген. Ол Леви-Брюльдің алғашқы қауымдағы ойлау деген психологиялық концепциясы және Ж.Пиаже мен Л.С.Выготскийдің баланың эгоцентрикалық сөйлеуі туралы мәселелеріне сыни талдаулар берген. Т.Тәжібаев туындыларының арқасында қазақ студенттері мен мұғалімдері алғаш рет ана тілінде психологиялық ғылыми білімдермен қаруланды, сонымен қатар, педагогикалық-психологиялық мәселелеріне арнаған еңбектері республикамыздағы осы бағыттағы ізденістердің терең қарастырылуына түрткі күш болды.

Этнопсихологиялық идеяларды жалғастырушы, дамытушы зерттеушілердің қатарында Х.Досмұхамедұлыда бар. Ол этнопсихологияның жекелеген мәселелерін қарастырған. Оның ішінде қазақтың халық әдебиетіне көп көңіл бөлген. Қазақ ішінде кең тараған “жеті атаны” кастерлеу мәселесіне де тоқталды. Ғалымның тіл психологиясы жөніндегі пікірлері өте құнды. Ол халқымыздың сөз саптау шеберлігі, сөзге түсіне білу, айтқанға тоқтау секілді тамаша қабілеттерін мақтаныш етіп, ерекше мән береді. Ол халық ауыз әдебиетінің ұлт психологиясының айнасы екендігіне назар аударады. Оның айтуынша, халықтың мінез-құлқы, ойы өз заманындағы әдебиетінен білінеді. Осы айтылған ойлардан ғалымның ұлт психологиясының іргелі мәселелеріне мықтап көңіл аударғанын жақсы байқауға болады.

Полиэтникалық мемлекетте мәдениеттің көп түрлігін және олардың бір-біріне ықпалын, мұндай жағдайда таза этнос мәдениеті болмайтынын мойындап отыра, тұрғылықты қазақ ұлтының төл мәдениетінің орнын ерекше бөліп көрсетуіміз керек.

XX ғасырдың 50-жылдарында Қазақстанда ұлттық мінез мәселесін зерттеуге байланысты еңбектер пайда болды. Осылайша, XX ғасырдың басындағы ойшылдар мен қайраткерлердің шығармалары Қазақстандағы ұлттық психологияның дамуына, этнопсихологиялық көзқарастардың қалыптасуына үлкен үлес қосты. Қазіргі таңда этнопсихологиялық зерттеулер барысы жалпы бұрынғы кеңестік психологиядан келе жатқан, дертті мәселені жарыққа шығарып отыр және қазақ этнопсихологиясы әлі де даму үстінде тұр.

Әдебиеттер:

1. Қ.Б.Жарықбаев *Проблемы историй психологии в Казахстане. А., 1996ж.*
2. Қ.Б.Жарықбаев *Ж.Аймауытовтың психологиялық көзқарастары. А., 2003ж.*
3. Қ.Б.Жарықбаев, С.Қалиев *Қазақтың тәлім-тәрбиесі. А., 2005ж.*
4. Қ.Б.Жарықбаев *Қазақтың тәлімдік ой-пікір антологиясы. 2том. А., 2008ж.*
5. Ж.Қанағат *Ұттық психологияның сипаты. А., 2003ж.*

Султанғалиева А.И., Қуанышева А.М.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
anar-19812011@mail.ru*

ЛЭПБУК – МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ

A laptop is an interactive folder. It is a clamshell book or a homemade folder with pockets, doors, windows, movable parts. This article talks about how to interest and work with preschool children by means of a game through a laptop.

Қазіргі таңда мектепке дейінгі орындарда инновациялық технологияны ендіруге көптеп күш жұмсалады. Сол себепті мектепке дейінгі ұйымдарда педагогтардың негізгі міндеті: әдіс-тәсілдерді дұрыс таңдау, жаңаша педагогикалық технологияларды дұрыс қолдана білу, жеке тұлғаның дұрыс дамып қалыптасуы үшін ыңғайлы жағдай жасау. Мектепке дейінгі білім беру орындарында, педагогикалық технологиялар мектепке дейінгі білім беру стандартын жүзеге асыруға бағытталған. Педагогикалық технологияда ең маңызды жағы білім беру мен тәрбие жүйесінде ересектер мен балалардың қарым-қатынасы болып табылады.

Қоғамда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне өтуі білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отыр. Қазіргі кезеңде білім ғылым саласында инновациялық педагогикалық технологиялар қаншалықты маңызды болса, мектеп жасына дейінгі балаларды оқыту мен тәрбиелеуде де педагогикалық технологиялар ұғымы кеңінен қолданылатын ұғымдардың біріне айналды. Қоғамдағы қазіргі даму кезеңінде мектепке дейінгі мекемелердегі білім беру жүйесінде оқыту, тәрбие беру үрдісін технологияландыру - басты мәселенің бірі. Осыған орай мектепке дейінгі мекемелердің тәжірибесіне оқыту мен тәрбиелеудің әр түрлі технологиялары жасалып енгізілуде. Әрине мұндайда педагогикалық технологияға анықтама берген ғалымдардың бірін атап өтсек те болады. Олар: В.П.Беспалько, В.М.Монахов, В.М.Кларин, П.И.Третьчков, И.П.Сенновский, Г.А.Монахова, М.А.Чошанов т.б. өз еңбектерінде қарастырып өткен.

Білім беру жүйесінде педагогикалық технологияны қолдану келешек ұрпақтың еркін дамуына, жан-жақты білім алуына, белсенді, шығармашыл болуына жағдай жасау әрбір педагогтың міндеті болып табылады. Сонымен қатар дәстүрлі оқыту әдісіне қарағанда инновациялық технология арқылы білім беру баланың қызығушылығын, ізденісін арттырады. Жаңа кезеңдегі білім берудің өзекті мәселесі жас ұрпаққа адамгершілік-рухани тәрбие беру

десек, оқытушылар осы талапқа сай оқытудың инновациялық технологиялары мен әдістемелерінің мән-мағынасын түсініп, өз тәжірибелерінде қолдана білудің маңызы зор. Инновациялық технология - алға қойған мақсатқа жетудің тиімділігін қамтамасыз ететін оқудың әдіс-құрал және түрлерінің жүйесі арқылы оқыту мазмұнын жүзеге асыру жолы болып табылады. Инновациялық технологияда мазмұн, әдіс және құралдардың өзара байланысы десек, ал аталған озық әдістемені қажетінше педагогикалық міндетке сәйкес іріктей білу оқытушының педагогикалық шеберлігіне байланысты.

Мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың білім беру әдістемелері арасында «Larbook» қазіргі заманғы құрал туралы айтқым келеді. Лэпбук – салыстырмалы түрдегі жаңа оқыту құралы. Алғаш рет лэпбукты американдықтар құра бастады. АҚШ-та бұл оқыту әдісі тек аналар ғана емес, Лэпбукинг американдық оқытушылары өте жақсы көреді және мектептерде кеңінен қолданылады.

Лэпбук (lapbook) – ағылшын тілінен тура аударғанда (lap-тізе, book-кітап) деген мағынаны білдіреді. Лэпбук – бұл қалташалары, есігі, терезелері бар жинамалы кітапша, жылжымалы бөлшектерден құралған, оған бір тақырыптың материалдары орналастырылады. Бұл бүлдіршіндермен белгілі бір тақырыпты бекітуге арналған тамаша тәсіл және кітаптың мазмұнын ұғыну арқылы, зерттеу жұмысын жүргізу, оның барысында бала ізденіс жасайды, ақпаратты сұрыптап және талдайды. Бала өз алдына ыңғайлы түрде орналаса алады және оның барлық мазмұнын бірден көре алады. Қарапайымдылығына қарамастан, бұл тақырып бойынша барлық қажетті материалдар бар.

Лэпбук — салыстырмалы түрде оқудың жаңа тәсілі. Лэпбук - ол интерактивтік әдістеме, оны құрастыру жөнінде келесі әдіс-тәсілдер қолдану болады: салыстырмалы талдау, ізденіс, проблемалық сұрақтар, дидактикалық ойындар, әңгіме, сипаттау, сюжеттік ойындар т.с.с.

Психология ғылымдарының кандидаты Н.А. Короткова лэпбукпен жұмыстың балалар мен ересектердің серіктестік қызметін ұйымдастырудың негізгі тезистеріне былай жауап береді:

- тәрбиешінің балалармен тең қызметке қосылуы;
- мектепке дейінгі балаларды қызметке ерікті түрде қосу (психикалық және тәртіптік мәжбүрлеусіз);
- іс-әрекет кезінде балалардың еркін қарым-қатынасы және орын ауыстыруы (жұмыс кеңістігін ұйымдастыру сәйкес болғанда);
- қызметтің ашық уақытша аяқталуы (әркім өз қарқынында жұмыс істейді).

Лэпбук-жоба әдісінің бір түрі. Лэпбук құру жобаның барлық кезеңдерінен тұрады:

1. мақсатқа жету (тақырыпты таңдау)
2. лэпбук әзірлеу (жоспарды құру)
3. орындау (тәжірибелік бөлім)
4. Лэпбук қорытындысын шығару – оқытудың іс-әрекет әдісін іске асыруға арналған құрал. Лэпбукті құру кезінде балалар дайын түрде білім алмайды, оларды танымдық-зерттеу іс-әрекеті барысында өздері табады.

Лэпбук - ата-аналарды ынтымақтастыққа тартудың тиімді құралы.

Ата-аналар қолдау көрсетеді:

- ұйымдастыру (экскурсиялар, жорықтар)
- техникалық (фото, видео)
- ақпараттық (лэпбук үшін ақпарат жинау)
- мотивациялық (қызығушылықты қолдау, табысқа сенімділік)

Лэпбук - бұл А3, А4 форматты папка, оған қалташалар, кітапшалар, терезелер және лэпбук тақырыбы бойынша көрнекі ақпараты бар басқа да бөлшектер жапсырылады: қызықты ойындардан лексикаға дейін және қызықты берілген ақпарат көп. Тақырып балаға қызықты және жасына сәйкес орындалуы тиіс. Тақырыпты толық ашу үшін, лэпбук қамтуы тиіс толық жоспар қажет.

Егер сіз мектепке дейінгі балалар үшін лэпбук жасасаңыз, онда олар үшін тақырыптар мен материалдар қарапайым болуы керек, оқушылар үшін материалды қиынырақ таңдауға болады. Сонымен қатар, егер сіз лэпбук ұжым үшін емес, бір бала үшін жасайтын болсаңыз, оған бағыттауды ұмытпаңыз: қандай тақырыптарды зерделеуді немесе бекітуді қажет етеді, баланың қандай да бір тақырыпқа қаншалықты ілгерілеуін. Тақырыпты таңдаған соң, қағаз бен қаламды алып, жоспар жазу керек. Өйткені, лэпбук-бұл суреттер бар кітап емес. Сондықтан сіз тақырыпты толық ашу үшін қамтуы керек деп ойлауыңыз керек. Ал бұл үшін осы папкада айтуды қалайтын жоспар қажет. Жоспарды құру арқылы біз лэпбуктің ішін көрнекіліктермен толықтыра аламыз.

Лэпбук тақырыбы түрлі болуы мүмкін:

- қызықты оқиғалар;
- балалардың қызығушылығы;
- апта тақырыбы;
- әдеби шығармалар;
- батырлар және т. б.

Тақырыптық кітапшаның түрлері:

Тағайындалуына байланысты:

- оқу;
- ойын;
- құттықтау,
- мереке;
- өмірбаяндық (бала өміріндегі қандай да бір маңызды оқиға: саяхат, циркке бару, демалыс және т. б. туралы папка-есеп))

Түріне қарай:

- екі бұрылысты стандартты кітапша;
- 3-5 бұрылысы бар папка;
- гармошка кітапша;
- фигуралы папка.

Материалды ұйымдастыру:

- стандартты қалта;
- стандартты және фигуралы конверттер;
- қалташа-гармошка;
- қалташалар-кітаптар;
- үйшік және есіктері;
- айналмалы бөлшектер;
- көтерілетін бөлшектер;
- карточкалар;
- көрсеткі;
- пазлдар

Осы лэпбукты қолдану **нәтижесінде** балаларда, мысалы :

- алдағы қызметті жоспарлай білу;
- құрдастарымен келісу;
- міндеттерді бөлу;
- қажетті ақпаратты іздеу, оны жалпылау, жүйелеу;
- туындаған сұрақтарға өз бетінше түсініктеме беру;
- өз білімі мен іскерлігіне сүйене отырып, өз шешімдерін қабылдау;
- ауызша сөйлеуді қолдана отырып, өз ойлары мен ниеттерін білдіру

Лэпбуктің пайдаланудың артықшылықтары:

— Бала қажетті ақпаратты дербес жинайды;

- Деректердің үлкен көлемін құрылымдау;
- танымдық дамудағы балалардың қызығушылығын ынталандырады;
- ересектермен сабақтастықты немесе бірлескен қызметті әртараптандыруға;
- шығармашылық ойлауды дамытады;
- есте сақтаудың оңай жолы;
- адамдарды қызықтырып біріктіреді.

Оқыту мен тәрбиелеудің оқу процесін үйлестіре отырып, ләпбук технологиясы тәрбиешіге әр баланың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, білім беру мазмұнын іріктеп, баланың белсенділігі мен қызығушылықтарын арттыруға және баланың толыққанды дамуы, ұлттық, тілдік, әлеуметтік мәртебесіне мүмкіндік береді. Арнайы білім алуда балалар үшін ләпбукті пайдалану мүмкіндіктердің теңдігін қамтамасыз етеді. Тәрбиеші балаға өтіп кеткен материалдың білімін біріктіру үшін, оны кез келген ыңғайлы уақытта ашып, әртүрлі тапсырмаларды орындау арқылы балалардың сөйлеу дағдыларымен, танымдық-тілдік құзыреттілігін дамытады. Бұл технология топтағы балалар шығармашылығын қолдауға жағдай жасайды. Мұндай танымдық-шығармашылық процесс барысында бала тек өз кітабын жасаушы ғана емес, сонымен қатар дизайнер, иллюстратор, өз әңгімелерін, жұмбақтарын, өлеңдерін құрастырып авторы бола болады. Ләпбук баланың жеке басының мотивациясын және қабілеттерін дамыту үшін қолайлы жағдай жасайды. Тәрбиеші баланың әрекетін ұйымдастыруға, басқаруға және ойнатуға көмектесетін және арасындағы өзара әрекеттесудің бір түрі ретінде қарастыруға болады. Ләпбук қызықты, қол жетімді және қымбат ойыншық ойыншықтармен салыстырғанда тәрбиеші үшін өте таптырмас әдістемелік құрал.

Балаға күштеп білім беруден гөрі, баланың білімге деген құштарлығын ояту ең маңызды мақсат. Сондықтан баланың білім алуға деген құштарлығын ояту үшін қазіргі заманда оқытушы көп ізденіп, сабақтың тиімді өтуіне жұмыс жасауы қажет. Білім сапасы баланың білімге деген құштарлығымен, қызығушылығына тікелей байланысты. Сабақ барысында оқудың белсенді әрекет әдістерін қолданудың нәтижелілігін осыдан көруге болады. Оқытуда жаңа технологияларды, техникалық құралдарды сабақта жан-жақты қолдану, оқытушының көптеген қиындаған қызметтерін жеңілдетіп, осы іскерліктің ұстанымды жаңа тәсілдерінің пайда болуына мүмкіндік туғызады. Осындай жаңа жолдардың біріне ләпбуктарды қолдану тиімді әдіс деп айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Гатовская Д. А. Ләпбук как средство обучения в условиях ФГОС [Текст] // Проблемы и перспективы развития образования: Материалы VI междунар. науч. конф. (г. Пермь, апрель 2015 г.). — Пермь: Меркурий, 2015. — С. 162–164.
2. Веракса Н. Е., Веракса А. Н. Проектная деятельность дошкольников. Пособие для педагогов дошкольных учреждений. [Текст] — М.: Мозаика — Синтез, 2008. — 112 с.
3. Новикова, Е. В. Ләпбук как средство обучения детей дошкольного возраста в условиях ФГОС / Е. В. Новикова. — Текст : непосредственный, электронный // Молодой ученый. — 2018. — № 11 (197). — С. 182-185. — URL: <https://moluch.ru/archive/197/48837/> (дата обращения: 07.04.2020).
4. Кашицева О.А. Что такое ләпбук. <http://konkurs-dlya-pedagogov.info/seminarpraktikum-dlya-pedagogov-chto...>

Султанғалиева А.И., Нигметуллина А.Б.

*Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.
anar-19812011@mail.ru*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ДҮНИЕТАНЫМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

The article mentions the psychological and pedagogical features of the formation of the worldview of preschoolers, the tasks of using national games with preschoolers, the main educational tools relevant in Kazakh ethnopedagogy.

Мектеп жасына дейінгі балалардың мемлекеттік міндетті білім беру стандартының жобасында: «Мектепке дейінгі білім беру – Қазақстан Республикасының жалпы білім беру жүйесінің құрылымдық бөлімі ретінде маңызды роль атқарады, себебі оның шегінде баланың табиғилық сапалары мен ерекшеліктері анықталып, олардың даму жағдайлары қамтамасыз етіледі...»-деп көрсетілген. Осыған байланысты балаларға саналы тәрбие мен білім беруде халқымыздың баға жетпес мұралары - этнопедагогика материалдарын балабақша өміріне кеңінен қолдану негізінде бүлдіршіндердің тілін, ақыл-ойын, дүниетанымын дамыту өзекті мәселе. «Қазақстан Республикасындағы этникалық-мәдени білім беру» тұжырымдамасында (1996) атап көрсетілгендей, халықтың ұлттық тәрбиесі өз тарихында, мәдениетінде болған оқиғаларды білу, қалыптасқан рухани құндылықтарға адалдық, ұлт қаһармандарын қастерлеу нәтижесінде құралады.

Қазақ этнопедагогикасы негізінде дүниетаным қалыптастыру мәселесі бойынша Қ.Аймағанбетова, Н.П.Албытова, Р.Жаналина, Ә.М.Мұханбетжанова, Ж.Б.Мунашева, Р.Қ.Керімбаева, Ж.Қ.Күнпейіс, С.Қ.Қасенов, Құралұлы, М.М.Нағымова, Б.К.Өтешова, А.М.Текесбаева, сондайақ, еліміздегі мектепке дейінгі білім саласын дамыту және мектепке дейінгі ұйымдардағы балаларға ұлттық, этностық-мәдени тәрбие беру мәселелеріне Б.Баймұратова, С.Ғ.Бәтібаева, Х.Беделбаева, А.К.Меңжанова, Х.Т.Шеръязданова, С.Н.Жиенбаева, А.Е.Манкеш, Ә.С.Әмірова, Г.Ж.Меңлібекова, Ж.С.Хасанова, К.М.Метербаева, Х.Т.Наубаева, Н.С.Сайлауова, Ұ.Т.Төленова т.б. ғалымдар өз зерттеулерін арнады.

Баланың дүниетанымының өсуі қоршаған дүниені таныстырумен тікелей байланысты. Сондықтан да көптеген ғалымдар қоршаған ортамен таныстыруды баланың ақыл-ойын дамытудың негізгі нысаны ретінде алып отырған. Бұл мәселе туралы психолог-ғалым Х.Т.Шеръязданованың өте пайымды жан-жақты талдағанын ғалымның төмендегі пікірінен көруге болады: «Баланы қоршаған дүниемен таныстыру-баланың психикасын дамытудың, жеке бастың сапасын қалыптастырудың қажетті шарты. Тәрбиешінің міндеті заттар жөнінде, адамдар мен олардың еңбегі жайындағы балалардың ой-өрісін кеңейту болып табылады»- деп көрсетті.

Ұлттық дүниетанымның дамуы этнопедагогикамен ұштасып жатқандығы ғалымдардың еңбектерінде айқын көрініс тапқан. Этнопедагогиканың кез келген материалдары қоршаған ортаны танып білуге, оның пайда болуын білуге ұмтылуға, табиғат пен қоғамның арасындағы байланысты түсіне білуге, қоғамда өзінің орнын анықтап, бағыт-бағдар жасауға т.б. дүниетанымның негізін қалыптастыруға ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың дүниетанымы дегеніміз – адам, табиғат және қоршаған орта жайлы қарапайым түсініктерінің қалыптасуы, танып, білуге деген қызығушылығының оянуы, алғашқы білім негіздерінің қалануы.

Балалардың жасқа байланысты ерекшеліктері олардың барлық іс-әрекетінен- ойын, қарым-қатынас, еңбек, оқу - көрініс тауып отырады. Біз педагогикалық теориядағы іс-әрекеттік қатынас қағидаларына сүйене отырып, мектепке дейінгі жастағы балалардың дүниетанымдық аясының дамуын ең алдымен осы іс-әрекеттер барысында жүзеге асыруды қарастырамыз.

Мектепке дейінгі ұйымдағы білім стандартына, тәрбие бағдарламаларына талдау жасай отырып, балаларда ұлттық дүниетаным қалыптастыруға мүмкіндік беретіндей материалдардың қаншалықты көлемде екенін анықтадық. Стандартта мектепке дейінгі ұйымдағы білім мазмұнының мынадай құрамы анықталған:

- дүние туралы (көркем, мифтік, т.б. түсініктермен байытылған дүниенің ғылыми бейнесі);
- қалыптасуы тиіс баланың әрекет түрлері (ойын, оқу, еңбек, қарым-қатынас);
- дүниені танып-білудің әдіс-тәсілдері (логикалық, ғылыми) туралы білім, біліктер.

Бағдарламада қарастырылған дүниетанымдық түсініктері. 5-6 жастағы балалар қоршаған әлем мен өзі туралы тұрмыстық түсініктерді біледі. Күнделікті тіршілік түсініктері - бұл күнделікті сөйлеу тілімен байланысты ұғымдар. Осыған орай мектепке дейінгі ересек жастағы балалардың түрлі дүниетанымдық мәселелер туралы өзіндік түсініктері бар. Жағдайдан тыс тұлғалық қарым-қатынас пен сюжеттік-рөлдік ойындардың нәтижесінде ересектердің өзара қарым-қатынасы мен әлеуметтік жағдайы туралы баланың түсініктері қарқынды дамиды. Сөздік-қисынды ойлау қабілеттерінің дамуы кейбір түсініктердің нақты-бейнелі мазмұнының абстрактілі, ерікті салыстырмалы түрін жасайды.

Қазақстан жазушыларының әңгімелері: Ыбырай Алтынсарин «Аурудан - аяған күштірек», «Өрмекші, құмырсқа және қарлығаш», «Бір уыс мақта», Жәнібек Карбозин «Алша», Мәдіхат Төрежанов «Өмірдің қайнар көзі», «Бұзау», «Көмек», «Ақ лак», «Бұлбұл»; Дүкенбай Досжанов «Жылқышының ұлы - Ардақ», Өтебай Тұрманжанов «Ақ бота», Лев Толстой «Құс», Эдуард Шим «Тас, Бұлақ, Сүңгі және Күн», «Күн шуағы»; Евгений Чарушин «Белтірік». *Өлеңдер:* Мұзафар Әлімбаев «Менің ойыншықтарым», «Мысықтың әдеттері», «Әдептілік әліппесі»; Оразақын Асқаров «Біздің ит»; Қабыдкәрім Ыдрысов «Жайлауда»; Қадыр Мырзалиев «Өзім»; Әнуарбек Дүйсенбиев «Жоғалған зат»; Жаркен Бодешев «Алма»; Қосжан Мүсірепов «Қырсық мысық»; Сергей Есенин «Ақ қайың»; Сергей Баруздин «Бөрене»; Расул Гамзатов «Менің атам»; Георгий Ладонщиков «Аю тұрды ұйқыдан»; Корней Чуковский «Айболит пен торғай».

Осы шығармалардың мазмұны арқылы балалардың жеке басын қалыптастыра отырып, әдеби мұраларға деген талғамын қалыптастыру, елжандылық-отансүйгіштік қасиеттерін дамыту, дүниетанымын, рухани дүниесін кеңейту, ақыл-ойы мен ұлттық сана-сезімін дамытуға ықпал ету көзделеді. Өмірден («Менің анам», «Наурыз – көктем мерекесі», бақылау бойынша («Көңілді тамшылар»), сурет бойынша (Ө. Қастеевтің «Дала») әңгімелер құрастыру іскерліктеріне үйрету қарастырылады.

Мақсаты: ана тілінің базалық құндылықтарын меңгерген, мемлекеттік және басқа да тілдерде мәдени-әлеуметтік өзара қатынасқа дайын, айналасындағылармен тілдесу арқылы қарым-қатынас жасауға қабілетті мектеп жасына дейінгі тұлғаны тәрбиелеу.

Бұл саланың міндеттерін жүзеге асыруда қосымша үйірме, студиялар ұйымдастыру тиімді. Осыған байланысты "Театр сабағы" үйірмесін жүргізу тиімді.

"Театр сабағы" арнайы жабдықталған және безендірілген бөлмеде өтеді. Театрланған іс – әрекет арқылы балалардың тілін дамыту мүмкіндігі зор. "Театр сабағы" үйірмесінде «Шал мен дәу», «Жақсы мен жаман» ертегілерін балалар сахналап үйренеді. Осы сабақтардың негізгі мақсаты – балалардың эмоционалдық қысылуын жою, актерлік қабілеттерін қалыптастыру, шығарма мазмұнын еркін талдау, мәнерлік, эмоционалдық сферасын қалыптастыру. Бұның өзі балалардың көркемдік көзқарастарын қалыптастыруға көмектеседі[7].

Мектеп жасына дейінгі балалардың дүниетанымын қазақ этнопедагогикасы материалдары негізінде қалыптастырудың мазмұнын әрбір ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті барысында қолдануда: қазақ балалар фольклоры, салт-дәстүрлер, ұлттық өнер, ұлттық ойындар және этноэкология бағытында қарастырылуы, тиімді әдіс-тәсілдерінің нақтылануы, білім беру мазмұнының жүйелілігі мен бірізділігін қамтамасыз етеді деп ойлаймыз. Қазақ этнопедагогикасы арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың дүниетанымын қалыптастыруға

арналған әдістемелік көмекші құралдардың қолданылуы ұсынылған әдістеменің тиімділігін арттыратынына сеніміміз мол.

Әдебиеттер:

- 1. Қожахметова К.Ж. Теоретико-методологические основы казахской этнопедагогике: дисс...док. пед. наук. - Алматы, 1998. – 431с.*
- 2. Аймағамбетова Қ.А. Бастауыш сыныптарда дүниетануды оқытудың теориялық негізі. Алматы: Балауса баспасы, 2003. – 144б.*
- 3. «Біз мектепке барамыз» баларды ересек жастан тәрбиелеу бағдарламасы (5жастан бастап 6 жасқа дейін). Астана, 2010.*
- 4. Джонисова Г.Қ. Құндылық бастаулары. Факультатив курсының бағдарламасы. - Орал, 2006. - 12б.*

Тапалов Д.Т.

*Научный руководитель: Г.К.Текеева
АТУ, г.Алматы
dimash_tapalov@mail.ru gulnara_almaty@mail.ru*

ПСИХОЛОГИЯ - КӘСІПОРЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРМЕН ЖҰМЫС НЕГІЗІ

This article provides a general understanding of psychology and the tasks of the psychologist to strengthen and promote the organization of the enterprise. Psychological services have recently been introduced in the enterprise, but have shown their relevance. An employee is a person with his own motivation and worldview.

Психология-бұл адамның ішкі әлемі, оның мінез-құлқын түсіндіретін заңдар туралы білім. Кәсіпорынды басқару психологиялық мазмұнға толы, өйткені оның басты кейіпкері - қабілеті, ақыл-ойы, мотивациясы, жеке және басқа да сипаттамалары бар адам, сондықтан бүгінде психолог ұйымның толыққанды қызметкері ретінде таныс және таңқаларлық емес құбылыс. Бұл ұйым имиджінің ажырамас бөлігі [1,18]. Осылайша, іскерлік байланыстар енді психология білімін ескерусіз өтіп кете алмайды, ал шетелдік серіктестердің тәжірибесі ұйымның бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуде психологтың жұмысына маңызды мән береді.

Психолог ғылыми, қоғамдық және өндірістік өмір мәселелерін шешуге белсенді қатысуы керек:

1. Психологияның көмегімен еңбек өнімділігі мен өнім сапасын арттыру, материалдық, энергетикалық, уақыт пен еңбек шығындарын азайту.
2. Психологиялық құралдардың көмегімен әлеуметтік, техникалық және басқа да инновацияларды енгізуге ықпал ету.
3. Психологиялық кәсіптік бағдар беру, кәсіби кеңес беру, кәсіби іріктеу, кәсіби даярлық және психопрофилактиканы пайдалану есебінен мамандарды даярлау сапасын арттыру.
4. Кадрлардың тұрақсыздығын төмендетуге, тұрақты ұжымдардың қалыптасуына қол жеткізу, осы құбылыстардың психологиялық заңдылықтарына сүйене отырып, тіпті халықтың көші-қонын реттеу.
5. Психологиялық оналтуды, кәсіби мәселелер, жеке және қоғамдық өмір проблемалары бойынша психологиялық кеңес беруді қажет ететін адамдардың белсенді еңбек және қоғамдық өміріне оралуға қол жеткізу.

6. Қоршаған орта параметрлерін, жабдықтар мен технологиялық процестерді психологиялық оңтайландыру арқылы жұмысшылар мен мамандар арасында олардың жұмысына қанағаттануға ұмтылу.

Психолог психологиялық ғылымның әдістерін қолдануға құқылы:

1. Тақырып ретінде әрекет ететін адамдардың психологиялық қасиеттері, сипаттамалары мен жағдайлары туралы құпия ақпарат алуы.
2. Жұмысшылар мен мамандардың қызметін оңтайландыру және оларды жұмыс орындарына бөлу бойынша ұсыныстар тұжырымдау.
3. Жобаларды, бұйрықтарды, заңдарды және т. б. талқылау және бекіту жөніндегі комиссияның жұмысына қатысу.
4. Авариялардың, жазатайым түрлі оқиғалардың себептерін зерттеу және оларды тергеу жөніндегі комиссия отырыстарында нәтижелер туралы баяндау.
5. Тәрбие, оқыту әдістерін жетілдіру және оларды іс жүзінде енгізу бойынша жұмысқа қатысу.
6. Қабылдау, біліктілік, аттестаттау комиссияларының жұмысына олардың мүшесі ретінде қатысу.
7. Қажет болған жағдайда, жабдықтарды пайдалану сипаттамалар өзгерістерін, технологиялық процестердің параметрлерін, қоршаған ортаны және еңбек жағдайларын зертеу [4,37].

Осылайша, психологтың зерттелетін ұйым аясында шешетін мәселелерінің ауқымы өте кең. Оларды үш негізгі топқа бөлуге болады.

1. Қызметкерлермен жұмыс:

- бос лауазымға үміткерді бағалау және іріктеу, ротация және жаңа тағайындау кезінде персоналды бағалау;
- қызметкерлердің кәсіби жарамдылығы мен құзыреттілігін бағалау.
- қызметкерлердің психологиялық портреттерін құрастыру, психодиагностика;
- кәсіби қызмет саласында кеңес беру;
- қызметкерлерге әлеуметтік-психологиялық білім беру;
- қызметкерлерді жұмыс орнына бейімдеу;
- кадрлық жұмысты психологиялық сүйемелдеу, кәсіпорын қызметкерлеріне моральдық қолдау көрсету;
- кадрлық резервпен жұмыс [3,546].

2. Кәсіпорын қызметін ұйымдастыру саласындағы психологиялық кеңес беру және психологиялық көмек:

- нақты лауазымға қойылатын психологиялық талаптарды ескере отырып, лауазымдарды аттестаттау, лауазымдық нұсқаулықтарды әзірлеу;
- жұмыс орындарын ұйымдастырудағы кемшіліктерді анықтау;
- қызметкерлердің қанағаттанушылығына мониторинг жүргізу, еңбекті ынталандыру жүйесі есебінен ұйым қызметкерлері жұмысының тиімділігін арттыру.
- маркетингтік зерттеулерге қатысу, ұйымның оң имиджін қалыптастыру.

3. Психолог қатысатын ұйымдастырушылық басқару және әлеуметтік жоспарлау:

- ағымдағы жағдайды талдау және ірі өзгерістер мен қайта құру кезіндегі команданы психологиялық қолдау;
- компанияның ұйымдастырушылық мәдениетін қалыптастыру;
- жанжалдарды басқару, оларды шешуге қатысу, олардың пайда болуына жол бермейтін қолайлы жағдай жасау;
- басшылық қабылдаған шешімге әртүрлі санаттағы қызметкерлердің реакциясын болжау;
- ұжымдағы әлеуметтік-психологиялық ахуалдың мониторингі, оны жақсарту;
- ұйымдағы топтық бірлестікті дамыту, тренингтер өткізу;
- қызметкерлердің жұмысқа және олар жұмыс істейтін кәсіпорын адалдығын арттыру.
- заманауи диагностикалық және түзету технологияларын әзірлеу, енгізу және пайдалану, психологиялық қолдауды ақпараттандыру.

Бұл кәсіпорында психолог шешуі керек міндеттердің толық емес тізімі. Осы кәсіпорында психолог қызметінің қандай да бір түрін таңдау бірқатар анықтаушы факторларға, оның ішінде өндіріс ерекшелігіне, оның ұйымдастырушылық, техникалық және технологиялық ерекшеліктеріне және т.б. байланысты болады.

Қазіргі уақытта психологияға мақсатты түрде айтарлықтай күш салуда:

- психологтың тиісті жұмысты жүргізуінен болған шығындар мен әлеуетті пайданы (экономикалық, әлеуметтік, корпоративтік, психологиялық, имидждік және т. б.) талдайды (әрине, бұл кешенді жұмыс ұйымның басқа қызметтерімен тығыз байланыста жүргізіледі);
- басшылықтың (референттер, көмекшілер, беделді менеджерлер арқылы) кадр саясаты мәселесі бойынша жобаларға, ұйымның адами ресурстары жөніндегі семинарларға қатысуына бастамашылық етеді;
- басшылыққа ақпараттық базаны және персоналмен жұмыс істеудің психологиялық аспектілерін шешудің тұжырымдамалық тәсілін әзірлеу бойынша өз ұсыныстарын алға тартады.

Жоспарланған лауазым сапасына ең жақсы сәйкес келетін үміткерлерді кәсіби іріктеуді жүргізу (қызметкерлерді жалдау немесе ауыстыру кезінде) маман психологтың ең танымал қызметтерінің бірі болып табылады [6,283]. Ол үшін компьютерлік сараптамалық психодиагностикалық жүйелер қолданылады, бұл жұмысқа қабылдау кезінде психологиялық және психофизиологиялық тестілеу мәселелерін шешуге ғана емес, сонымен қатар жұмыс істеп жатқан персоналдың психологиялық кәсіби маңызды қасиеттері бойынша тренингтер өткізуге мүмкіндік береді.

Әдетте, психологқа деген көзқарас сақ болып, қызметкерлерді өздері үшін қолайсыз салдарларды күтуге бағыттайды, сондықтан психолог корпоративті дипломат және әлеуметтік психолог және мұғалім болуға мәжбүр болады.

Біріншісімен тығыз байланысты тағы бір міндет-команда құру: бір-біріне психологиялық тұрғыдан жақын және сонымен бірге бөлім шешетін міндетке сәйкес келетін қызметкерлерді таңдау [5,71]. Командаларды іріктеу және қалыптастыру міндеті жеке жұмыс арқылы да, арнайы топтық сабақтар арқылы да шешіледі.

Кәсіпорындағы психолог жұмысының тағы бір бөлімі қызметкерлерге (оның ішінде басшыларға) олар үшін кәсіби маңызды қасиеттерді қалыптастыруға көмектесу болып табылады. Бұл жерде психологиялық кеңес беру тәжірибесі әдетте пайдалы болуы мүмкін. Қазіргі уақытта кез-келген уақытша және тұрақты ұжымда өзекті болып табылатын міндет-қызметкерлерді стресстік жағдайлардың алдын-алу болып табылатын психологиялық өзін-өзі реттеу әдістеріне үйрету.

Жақында қызметкерлердің моральдық әлеуетін зерттеу де өзекті міндетке айналды. Менеджерлер бұл әлеуетті психологтан объективті бағалауды және ұйымға айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін қызметкердің ықтимал әрекеттерін болжауды күте алады.

Осылайша, персонал менеджері ретінде психолог бірқатар тапсырмаларды орындайды:

- бұл үміткерлердің жеке және кәсіби қасиеттерін бағалауға негізделген кадрлар жиынтығы;
- бұл жаңа қызметкерлерге бейімделуге көмек;
- бұл әр түрлі оқыту бағдарламалары мен тренингтер арқылы персоналды дамыту;
- бұл психодиагностика және мамандардың психологиялық үйлесімділігін бағалау негізінде қызметкерлерді сауатты орналастыруды қамтамасыз ету [7,56].

Сонымен қатар, психолог басқару технологияларын дамытуға өз үлесін қосады.

Кәсіпорындағы психологтың қызметі көбінесе оған жүтінген әрбір адамның мүдделерін жоғалтпай, өзіне жүктелген тапсырманы қаншалықты орындай алатындығына байланысты. Психолог өз қызметінің сипатына қарай ұжымдағы істердің жағдайы туралы құнды ақпаратқа ие, сондықтан басқарушылық шешімдер қабылдаған кезде психологтың "кеңесші" дауысы болуы керек, оған көшбасшы әрдайым құлақ асуы керек.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Мұның бәрі, сайып келгенде, кәсіпорынның тиімділігін арттыруға әкеледі, сондықтан кәсіпорындағы психолог өте маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер:

1. Гаврилов, Э.П. *Психология труда и кадрового менеджмента в схемах и таблицах* / Э.П. Гаврилов, О.А. Городов, С.П. Гришаев. - М.: КноРус, 2011. - 248 с.
2. Дикая, Л.Г. *Социальная психология труда: Теория и практика. Т. 2* / Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлев. - М.: Институт психологии РАН, 2010. - 442 с.
3. Душков, Б.А. *Психология труда, профессиональной, информационной и организационной деятельности* / Б.А. Душков, Б.А. Смирнов. - М.: Академический проект, 2005. - 848 с.
4. Златин, П.А. *Социология и психология труда* / П.А. Златин, М.М. Крекова, В.В. Соколянский. - М.: МГИУ, 2007. - 224 с.
5. Кирхлер, Э. *Принятие решений в организациях: Психология труда и организационная психология. Т.4*, / Э. Кирхлер, А. Шротт. - М.: Гуманитарный центр, 2009. - 176 с.
6. Маркова, Е.В. *Психология труда: Учебник для бакалавров* / А.В. Карпов, Е.В. Конева, Е.В. Маркова; Под ред. А.В. Карпов. - М.: Юрайт, 2012. - 350 с.
7. Носкова, О.Г. *Психология труда: Учебное пособие для студентов учреждений высшего проф. образования* / О.Г. Носкова; Под ред. Е.А. Климов. - М.: ИЦ Академия, 2011. - 384 с.
8. Пряжников, Н.С. *Психология труда* / Н.С. Пряжников. - М.: Academia, 2017. - 238 с.

Тортай Т.А.

*Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ.
tortay_tore@mail.ru*

**XX ҒАСЫРДЫҢ 40-ШЫ ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА
ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ҚАРАШАЙ ХАЛҚЫ**

The article examines the deportations of the Karachai people carried out by the USSR in 1935-1944. Deportations are one of the most tragic pages of history and continue to be a painful topic for many representatives of repressed ethnic and social groups. The topic of the article is relevant due to the importance of scientific generalization of the historical stage passed by the Karachai people in the 20-50s of the XX century, full of dramatic events, the scale of the repressions carried out. Today there is a need to take a fresh look at the past of the repressed peoples, to condemn and correct distorted ideas about reality in relation to these peoples, entrenched in the conditions of totalitarianism.

Жер аудару жүзеге асырылғаннан бастап XX ғасырдың 80-жылдарының соңына дейін КСРО-да мәжбүрлі көші-қон ең тыйым салынған тақырыптардың бірі болды. КСРО-да, мысалы, Еділ немістерінің Республикасы немесе қалмақ АССР болғандығын жер аударылғанға дейін және одан кейінгі әкімшілік карталарды салыстыру арқылы ғана білуге болады.

Ұлтты азшылықтардың тарихи рөлін зерттеу тарихи шындық үшін маңызды. Тақырыбының өзектілігі Қазақстанда тұрақты қоғам құру қажеттілігімен де анықталады. Оның жұмыс жасауын анықтаушы критерийлерінің ішінде адамды ұлтынан дербес құндылықтар маңызды, жеке адамның, халықтың ішкі әлемін тұрақтандыратын дүниелер қоғамда тепе-теңдік үшін жағдай жасауға ықпал етеді. Тек осылай ғана біздің қоғамды дамыған әлемдік қауымдастыққа қосылуға мүмкіндік береді. Осының барлығы депортация процесін зерттеу қажеттілігін тудырды, онсыз біздің алдымызда тұрған оңалту проблемаларының сипатын түсіну мүмкін емес.

Этносаралық қатынастар мәселелеріне деген мұндай көзқарас зерттеушілерге мемлекеттік ұлттық саясаттың және оның жекелеген аймақтарының негізгі бағыттарына байланысты мәселелерді жан-жақты қарау міндетін қояды. Тарихи шындықты жаңғырту, отандық тарихтың қайнар көздерін толтыру - бүгінгі күні жаңартылған қазақстандық тарих ғылымының басты мақсаты. Өздерінің тарихи бастауларын зерттеуге деген ұмтылыс депортация трагедиясынан аман қалған адамдарға өмірлің ұстанымын жоғалту сезімдерінен, психологиялық ыңғайсыздықтан арылуға, жалпыадамзаттық құндылықтарды бекітуге және ұлттық өзін-өзі тануды дамытуға көмектеседі.

Неміс фашистері Кеңес Одағы аумағына басып кіргеннен кейін КСРО-ның жекелеген халықтарының, соның ішінде әкімшілік-аумақтық автономиясы бар халықтардың жаппай қуылуы әртүрлі негіздер бойынша танымал және заңдастырылған болды. Мысалы, КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1941 жылғы 22 маусымдағы Жарлығы әскери Үкіметке "әлеуметтік қауіпті" деп саналғандардың барлығын әскери жағдайда жарияланған аумақтардан әкімшілік түрде шығарып жіберу құқығын берді [1,с.43]. Соғыс кезінде жекелеген халықтарды күштеп депортациялауды партия-кеңес үкіметі ресми түрде "қажетті депортация" және "қауіпсіздіктің алдын алу шарасы" ретінде қарастырды. Шынында да, 1943-1944 жылдардағы этникалық депортациялар "алдын-алу" сипатында емес, соғыс кезіндегі "кеңес мемлекетіне қарсы қылмыстар үшін жаза" ретінде қолданылды. Бұл жүйе аясында 1929-1953 жылдар аралығында 6 миллионнан астам адам күштеп көшірілді [2,с.178].

Қарашайлар бұл -ата-бабалары Солтүстік Кавказда шамамен бес ғасыр бұрын қоныстанған түркі мұсылмандары. 1828 жылы олардың аумағы Ресей гегемониясына өткеннен кейін, олар "патша билігіне қарсы көтеріліс туралы есеп берді" [3,с.31]. 1917 жылы олар бір жарым айға созылған соғыс қимылдары кезінде Кеңес өкіметі күшпен енгізілгенге дейін "виртуалды тәуелсіздіктің" қысқа кезеңін ұнатты. Бұл Кеңес өкіметінің қарсылығын тоқтатпады: 1929-30 жылдардағы көтеріліс нәтижесінде 3000-ға жуық қарашай мен балқарлар атылды. Қарашай автономиялық облысы 1922 жылы Ставрополь өлкесінің (өлкенің) құрамында құрылды.

1939 жылы, депортациядан бірнеше жыл бұрын, Кеңес санағы өз Отанында 75 737 қарашай адамды көрсетті. 1959 жылғы халық санағына сәйкес, қарапайым уақыттағы табиғи өсудің жоғары қарқынына қарамастан, Карачай халқы бар-жоғы 81 403-ке жетті. Бүгінде халық санағы бойынша өз отанында қарашай халқының саны бес миллионғада жетпейді..

1943-1944 жылдардағы жаппай қоныс аударулар мемлекеттің жау серіктеріне қарсы күресіне түрткі болды. 1942 жылғы тамыздан 1943 жылғы қаңтарға дейін 6 ай ішінде Қарашай АҚ оккупацияда болды. КСРО ҚК Төралқасының 1943 жылғы 12 қазандағы № 115/13 "Қарашай автономиялық облысын тарату және оның аумағының әкімшілік құрылымы туралы" Жарлығына сәйкес қарашай халқы депортациялауға жатты, себебі Кеңес өкіметіне қатысты "неміс-фашистік басқыншылардың Қарашай автономиялық облысының аумағын басып алуы кезінде көптеген қарашай халқы өздерін сатқындарша ұстағандықтан..." деп көрсетілді. 1943 жылы 2 қарашада облыстан 69 267 адам шығарылды [4,с.476]. Қарашай автономиялық облысы таратылып, оның территориясының бір бөлігі Грузияға өтті [5,с.58].

04.07.1944 ж. мәлімдемесінде 1943 жылдың соңында және 1944 жылдың бірінші жартысында БКП (б) ОК мен ГКО арнайы шешімі бойынша Солтүстік Кавказдағы қарашай мен шешендерден тұратын 12 398 арнайы контингент отбасы Оңтүстік Қазақстан облысына көшірілді.

1943 жылғы 8 желтоқсандағы арнайы қоныс аударушы-қарашайлардың қоныс аударуы туралы баяндамада ҚазССР-нің Жамбыл және Оңтүстік Қазақстан облыстарында және Қырғыз КСР-нің Фрунзе облысында арнайы қоныс аударушы – қарашайлардың қоныс аударуы 1943 жылғы 23 қарашада аяқталып, барлығы 15 987 отбасы – 68 614 адам қоныстандырылды, оның ішінде ерлер – 12 500, әйелдер – 19 444 және балалар-36 670. Оңтүстік Қазақстан облысының 8 ауданында 1947 жылғы санаққа сәйкес қарашайлар 37,5 мың адам (10090 отбасы), 1948 жылы-37,0 мың адам (10013 отбасы), 1949 жылы – 33,7 мың адам (9067 отбасы) болды [6].

Жер аударылғандарға тағайындалған жерлерінен кетуге рұқсат етілмеді және олар тағайындалған жерде тұрақты болуын тексеру мақсатында жергілікті арнайы полицияға (НКВД, ішкі істер халық комиссариаты) үнемі келіп тұруға мәжбүр болды. Жол қиындықтары мен жергілікті биліктің озбырлығы депортацияланғандарды аштық пен жойылу шегіне жеткізді [7,с.30].

Арнайы қоныс аударушылардың басым көпшілігі қоныстанғаннан кейін алғашқы күндері мақта, қызылша жинау, ирригациялық жүйені тазалау бойынша совхоздар мен колхоздарда жұмысқа кірісті. Эшелондар келгеннен кейін қарашайдықтардың көптеген отбасылары өздерінің отағасыларынан бөлініп, әртүрлі эшелондарда жүргені белгілі болды.

Сонымен қатар, түрлі кедергілер нәтижесінде 1944 жылғы 15 маусымна келген 49 491 адамның 16 052-сі ғана жұмысқа орналастырылды. 12 398 отбасы – 1950 колхозға қабылданды және тек 4216 отбасы үй маңындағы учаскелерге ие болды. Тексеру барысында бұл контингенттің жұмысқа орналасуы негізінен ресми түрде жүргізілгені анықталды.

Сол кездегі Қазақстан КП (б) ОК хатшысы Ж.Шаяхметов БКП (Б) ОК-ні хабардар ете отырып, республикаға бір мезгілде 500 мыңнан астам арнайы қоныс аударушылардың келуі, бос тұрғын алаңы болмаған және көшірілген халықтың көп саны болған кезде республиканы тағы да елеулі қиындықтардың алдына қойғанын атап өтті. Қазақстан Үкіметі мәселені өз бетінше шешуге тырысып, тұрғындардан үй сатып алуды ұйымдастырды, құрылыс материалдарының өндірісін жолға қойды. Көбінесе арнайы қоныс аударушылар өз өмірлерін ұйымдастыруға тырысты.

Жеке құрылысқа үкімет бөлген қаражатты игеру де баяу жүрді. 1944 жылдан бастап 1946 жылдың маусымына дейін Қазақстанда жалпы сомасы 115 млн рубль болатын кредиттер ашылды, оның ішінде 77 030 рубль ғана пайдаланылды. Оған себеп болған құрылыс материалдарының жоқтығы, қағазбастылық, әуре-сарсаңға салушылық, алаяқтық пен теріс пайдаланушылықтың орын алуы.

Арнайы қоныс аударылғандардың моральдық жағдайы, тәртіпсіздігі, азық-түліктің жоқтығымен, экономикалық жағдайдың нашарлауымен ауыртпалық түскен ерекше климат жоғары өлім-жітімнің негізгі себептеріне айналды. Аштық пен ауру ең алдымен балалар мен қарттарды қырды. Мұрағаттық деректер Қазақстанда болған алғашқы жылдары депортацияланғандар санының күрт азаюын айғақтайды. 1943 жылғы қазанда 45,5 мың адам қоныс аударылған, 1949 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 33,1 мың адам есепте тұрды. 1946 жылғы шілдеде Республиканың ішкі істер министрі А.А. Пчелкин: "ең жоғары өлім-жітім 1944 жылғы екінші жартыжылдыққа және 1945 жылғы бірінші жартыжылдыққа, яғни жерсіндіру кезеңінің күзгі, қысқы және көктемгі уақытына жатады, бұл азық-түліктің қиындықтарымен және тиісті киім және аяқ киім қамтамасыз етілмегендігімен тұспа-тұс келді", - деп атап өтті" [8,с.15].

Қуғын-сүргінге ұшыраған халықтардың өмір сүруі әдеттегі нормалар мен заңдарға сәйкес емес, Берия бөлімінің қатаң ережелері мен нұсқауларымен анықталған арнайы режим жағдайында өтті.

1940 жылдардың ортасында 65 салалық мекемеде 23 092 қарашай жұмыс істеді. Арнайы қоныс аударушылар мақта, темекі, қызылша, жүгері плантацияларында, мал шаруашылығы фермаларында, көмір шахталарында, орман шаруашылығында, химия өнеркәсібі, түсті металлургия және машина жасау зауыттарында, балық өнеркәсібі шаруашылығында жұмыс істеді. Бұл ретте арнайы қоныс аударушылар қоныстандыру орындарында арзан қол жұмыс күшін құрады. 50-ші жылдардан бастап бұл жағдай оңала бастайды, қаршай еңбегі басқа азаматтардың еңбектерімен қатар бағалана бастады.

Қарашай халықтарына деген режимінің алғашқы жеңілдіктері 1954 жылы қабылданды, 1937 жылдың 31 желтоқсанынан кейін туылған азаматтардан арнайы қоныс аударушылар мәртебесі алынып тасталды. Бұл 16 жастан асқан балаларға оқу орындарына түсуге, тұрғылықты жерінен тыс жерлерге шығуға мүмкіндік берді.

Қарашай АО 1957 жылы 9 қаңтарда қалпына келтірілді, бірақ қазір Қарашай-Черкес автономиялық облысы Ставрополь өлкесінің құрамына кірді. Оған облысты тарату кезеңінде шекаралық облыстардың құрамына кірген кейбір аудандар қайтарылды. Қарашай халқының алғашқы эшелондары Отанына 1957 жылы 3 мамырда оралды, бұл қарашай халқының тарихында "қарашай халқының қайта өрлеу күні" ретінде атап өтіледі.

Әдебиеттер:

1. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий./ Сост. Е.А. Зайцев., М., 1993.с. 112
2. Миграционные последствия Второй мировой войны: Депортации в СССР и странах Восточной Европы: Сб. науч. ст. / Отв. ред. Н.Н. Аблажей, А. Блюм. Новосибирск: Наука, 2012, 2013. //http://museum.gulagmemories.eu/ru/media/consequences
3. Anne Sheehy, "The Crimean Tatars, Volga Germans and Meskhetians: Soviet Treatment of Some National Minorities," *Minority Rights Group Report No. 6 (London) 1973, p. 31.* Эту источники цитируются в книге "Наказанные народы" Советского Союза. Продолжающееся наследие сталинских депортаций. Отчет Хельсинкского дозора. Сентябрь 1991 года. С. 65, ISBN 1-56432-039-1
4. Из истории депортаций. Казахстан. 1939–1945 гг. Сборник документов. Т. 3. – Алматы: ЛЕМ, 2019. – 708 с. С.476–477
5. Aleksandr M. Nekrich, *The Punished Peoples, New York (W. W. Norton) 1978, P. 58.*
6. [assembly.kz //https://assembly.kz/ethnos/kk/karachaevtsy/](https://assembly.kz/ethnos/kk/karachaevtsy/)
7. М.Ч. Калыбекова *История депортированных народов Казахстана (1937–1956 гг.) – Алматы, 2008. – С.30., с. 31*
8. Х.-М.А. Сабанчиев. *Балкарцы: выселение и возвращение. Нальчик: Эльбрус, 2008., с. 158*

Толубекова Р.К., Қыдырханова Н.К.

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
Knk080897@mail.ru*

ЗАМАНАУИ ЖЕТКІНШЕКТЕРДІ АДАМГЕРШІЛІК ТӘРБИЕ НЕГІЗІНДЕ ТӘРБИЕЛЕУДІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ МӘНІ

The article deals with the pedagogical problem of educating students on the basis of moral education. Based on the analysis of their creativity and works, the humanistic and value orientations in these works are comprehensively revealed. Excerpts from many works are quoted with the disclosure of their educational essence. At the same time, the importance of learning based on the spiritual and moral values of the younger generation is emphasized.

Қоршаған ортаны ізгілендіру мен белсенді азаматтардың бәсекелестік қабілеттерін ояту бағытында болып жатқан жаңаруларға байланысты біліммен тәрбие беру жүйесінде де мол өзгерістер туындап отыр. Қазақстанның тәуелсіздік жылдары мемлекеттік маңызға ие, идеологиялық мәні жоғары «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры», «Тәуелсіздік бәрінен қымбат», «Елдіктің жеті тұғыры» іргелі ұлттық жобалар, идеялар жүзеге асырылып жатқан тұста, білім ордасының тұтас педагогикалық процесіндегі тәрбиеге жаңа көзқараспен қарау қажеттілігі туындады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» атты мақаласында Абай мұрасының тигізер пайдасы зор екенін, ақынның шығармалары бүгін де өзектілігін жоғалтпағанын, баршамызға қашанда рухани азық болатынын алға тартқан

болатын. Шынында да, адамның жан жүрегі қандай да бір ыдыспен іспеттес, оның қалай толығыны отбасы және мектепте алған тәрбие мен білімге байланысты. Бұл мәселе әрбір ата-ананың, әлеуметтік ортаның және жалпы мемлекеттің алдында басты мәселелердің бірі болып табылады.

Адамзат қоғамын дамытуға екі түрлі көзқарас бар. Гуманитарлық-экологиялық көзқарас: адамның рухани әлеуетін арттыру; қоғамдық ізгілендіру; адам-қоғам-табиғат арасындағы үйлесімділікті қолдау. Екінші неотехнократиялық көзқарас: цифрландыру; нанотехнология; жасанды интеллект; роботтандыру; болашақ мамандықтар. Қазіргі білім берудің миссиясы – осы екі бағытты үйлестіре отырып адамзатты жасампаздық жолға түсіру.

Қазіргі заманда рухани-адамгершілік тәрбие не үшін қажет? Тұлғаның дамуы және оның руханилықтың жоғары деңгейіне көтерілуі жан дүниесінің, құндылық бағдарларының, рухани мұраттарының, мүдделерінің, қажеттіліктерінің қалыптасуы мен дамуымен және жеке тұлғаның шығармашылық, рухани бай өмір мен іс-әрекетке араласуымен анықталады. Рухани тәрбиенің міндеті – жеткіншектерді өзіне және жалпы қоғамға объективті түрде пайдалы құндылықтарды таңдауға үйрету. Сонымен, адамгершілік тәрбие дегеніміз – оның ішкі дүниесінің тірегі болып табылатын тұлғаның рухани адамгершілік саласына мұғалімнің ұйымдасқан мақсатты ықпал ету процесі. Бұл ықпал жеке адамның сезімдеріне, тілектеріне, пікірлеріне қатысты біріктірілген.

Жеткіншектік кезең – балалық шақ пен ересектік (11-12 жастан 16-17 жасқа дейін) онтогенетикалық даму кезеңі, ол жыныстық жетілу және ересек өмірге кіруге байланысты сапалық өзгерістермен сипатталады. Бұл кезең адамның тез өсуімен, жеткіншектердің психофизиологиялық ерекшеліктеріне айтарлықтай әсер ететін жыныстық жетілу процесінде дененің қалыптасуымен сипатталады. Жеткіншектердің жаңа психологиялық және тұлғалық қасиеттерін қалыптастырудың негізі олар жүзеге асыратын әр түрлі іс-әрекеттер – оқу іс – әрекеттері, шығармашылық әр түрлі сабақтар, спорттық ойындар процесінде байланыс жасау болып табылады [1].

Жеткіншектік шақтың айқындаушы белгісі оның айқын тұлғалық сипаты. Жеткіншектердің дамуындағы әлеуметтік жағдайдың өзгеруі олардың ересектер әлеміне қосылуға белсенді ұмтылуымен, мінез-құлқы ортаның нормалары мен құндылықтарына бағдарланумен байланысты. Бұл кезеңге тән неоплазма «ересектік сезімі», сонымен қатар өзін-өзі танудың және өзін-өзі бағалаудың, тұлға ретінде өзіне деген қызығушылықтың, өзінің мүмкіндіктері мен қабілеттеріне деген қызығушылықтың дамуы болып табылады.

Жекешелендіру және жаңа қабілеттерін оң іске асыру үшін жағдайлар болмаған жағдайда, жеткіншектің өзін-өзі растауы жағымсыз формаларды алып, жағымсыз реакцияларға әкелуі мүмкін. Заманауи жеткіншек – бұл жас дағдарысын бастан кешіретін адам. Дағдарыс – ескі нәрсе жойылып, жаңа нәрсе пайда болуы керек. Жеткіншектік дағдарыс жағдайында балалардың мінез-құлқы үлгілері, соның ішінде ересектердің мінез-құлқымен ауыстырылуы керек. Жеткіншектер – ересек өмірге қадам басқан балалар. Қазіргі жеткіншектер өте күрделі әлемде өмір сүреді, бұл, әрине олардың ата-аналары жас кезінде өмір сүрген әлемнен өзгеше.

Заманауи жеткіншектер 5-9 сынып оқушылары өздерін ересектер қатарына қосып, өз бетімен тіршілік етемін деп қиял жетегімен кетеді. Жеткіншектердің осы тұрғыда дамуына ұйымшылдық, тәртіптілік, қамқорлық, құндылық, т.б. қасиеттер әсер етеді. Олар үлкендермен қарым-қатынас жасауда өзін-өзі тәрбиелеуді қажет етеді. Сондықтан бұл жаста көбірек ерік берген жөн. Оқушылардың бойына тәрбие негіздерін дарыту мектепте оқылатын барлық пәндерге бірдей жүктеледі. Әсіресе, оқушыны адамгершілікке тәрбиелейтін пәннің бірі – өзін-өзі тану. Бұл пән оқушылардың өзара қарым-қатынасын дамытуына ғана емес, сондай-ақ баланың өзін-өзі тануына адамгершілік негіздерін жинақтауына, сана-сезімінің қалыптасуына, қоршаған ортамен сүйіспеншілік, ізгілік және өзара түсіністік негізінде өзара байланыс құра білуіне, бір тұтас тұлғаның қалыптасуына әсер етеді.

Қазақстан Республикасы білім беру ұйымдарының кешенді тәрбие беру бағдарламасында адамгершілікке тәрбиелеу жеке тұлғаның жан-жақты даму жүйесінің ең

негізгі бөлшегі ретінде, адамгершілік сана-сезім мен мінез-құлықты қалыптастыру процесі ретінде қарастырылады [2]. Қазіргі кезде Қазақстан қоғамы, азаматтардың жаңа типтеріне – өз Отанын барынша сүйетін, халықтың тәуелсіздігі үшін терең ойланатын және жауапкершілікті сезінетін, олардың өмірінің барлық тұстарын көре алатын, көпмәдениетті және көп ұлтты ортада салауатты өмір сүре алатын азаматтарға мұқтаж екендіктерін қатты сезінеді. Ал қазіргі жеткіншектердің жеке тұлғасын дамытудың негізі оның адамгершілігінің толысуы, әлеуметтік жауапкершілігі мен азаматтық тұрғыдан өзін-өзі тануының жоғары деңгейі болып табылады.

Адамгершілік барлық адамдарға тән қасиет ретінде, өмірдегі кесір-қырсық, жанға жат мінездер мен кереғар іс-әрекеттерге қарсы күресу барысында қалыптасады. Адамгершілік тәрбиесіне мақсатқа негізделген көзқарасты, сенімді, парасатты, міне-құлық дағдылары мен әдістерді қалыптастыруға және адамгершілік сезімді, ұлттық сананы, қарым-қатынасты дамытуға, құндылықты тиімді пайдалануға бағытталған жалпы адамзаттық тәрбиенің құрамдас бөлігі.

Л.Х.Салимованың айтуынша: «Адамгершілік тәрбие жеткіншектердің адамгершілік нормалар мен ережелерді меңгеруге, оларда адамгершілік сезімдерді дамытуға, адамгершілік сана мен сенімдерді қалыптастыруға, мінез-құлық дағдылары мен әдеттерді, іскерліктерді шыңдауға бағытталған педагогикалық үрдіс. Бұл үрдістің негізгі мақсаты – жеке тұлғаның өзін-өзі тәрбиелеуі, өзін-өзі жетілдіру деңгейіне өтуі» [3].

Адамгершілікке тәрбиелеу жеткіншектер үшін маңызды. Оның нәтижелі болуы мұғалімнің даярлық деңгейіне, іс-әрекеттер барысында мынандай шарттарды орындалуына байланысты:

1. Оқушылардың жас ерекшеліктерін, қызығушылықтарын ескеру;
2. Іс-әрекеттің қоғамға пайдалы болуын ескеру, ұжымның бірлесіп әрекет етуіне мән беру;
3. Белгілі нәтижеге жету ұжымның көңіл-күйіне байланысты екенін ескеру;
4. Оқушылардың бір-бірін түсінуіне жағдай жасау.

В.А. Сухомлинский: «Жаныңда басқа адамды сезіну, оның мүддесін, ұмтылысын түсіну, оның іс-әрекетін, өзінің адамдық қадір-қасиетімен үйлестіру қабілетінен парыз басталады. Адамгершіліктің өзегі – парыз. Адамның адам алдындағы, қоғам алдындағы, Отан алдындағы борышы. Өке мен ананың бала алдындағы, балалардың ата-ана алдындағы борышы. Жеке тұлғаның ұжым алдындағы борышы, ең жоғарғы адамгершілік ұстанымдар алдындағы міндеті. Борыш сезімі адамды байланыстыратын байланыс емес, бұл адамның нағыз еркіндігі. Міндетке адалдық адамды биікке көтереді» [4].

М.Неймарктің айтуы бойынша «адамгершілік деңгейі балалардағы физикалық және саналылық мүмкіндіктеріне дейін жеткен жоқ», бұл дегеніміз қиындықтардың бар екендігін көрсетеді. Жеткіншек ересек болғысы келеді және болуы керек. Бір жағынан ол тәуелсіз, еркін, өзін табуға тырысады. Екінші жағынан мақсатқа байланысты қоғам нормалары, әлеуметтік рөлдерге байланысты қоғамдағы өз орнын тапқысы келеді.

Жеткіншектердің моралды түсініктерін зерттеген В.А.Крутецкийдің айтуы бойынша бұл жаста «жоғары адамгершілікті сана деңгейі» байқалады екен. Бұл жаста адамгершілік идеалы, жалпыланған көріністер бірлігі ретінде көрінеді.

З.Н.Бурнацева адамгершілік тәрбиесінің мақсатын «жеткіншектердің мінез-құлқының адамгершілік негіздерін қалыптастыру және өзіндік санасын дамыту» деп анықтайды [5]. Өзін-өзі анықтау процесінде жеткіншек құндылықтардың дәстүрлі жиынтығына күмән келтіреді және оларды теріске шығаруда өзінің «менін» табуға тырысады. Е.Л.Белоусова, «мұғалімдердің, оқушылардың мүдделері мен қажеттіліктеріне сүйенуін ескере отырып қоғамның адамгершілік мәдениетін, жеткіншектердің шығармашылық бірлестіктер қызметіне өз еркімен қатысуын, мұғалімдер мен оқушылар арасындағы субъект-субъектілік қатынастармен сипатталатын демократиялық органы құруын», бұл жеткіншектерді адамгершілікке тәрбиелеу үшін бірқатар жағдайлар жасау қажеттілігін тудырады [6].

Н.И.Монахов, Н.И.Болдырев болса, оқушының адамгершілік тәрбиелілігін жеке тұлғаның белгілі бір адамгершілік сапаларының жиынтығы ретінде қарастырады. Өйткені,

адамгершілік қасиеттердің құрылымдық түрлері: адамгершілік сана, сенім, мінез-құлық дағдылары мен әдеттері болып табылады.

Адамгершілік тәрбиесі оқушылардың нақты жас ерекшелігіне қойылатын талаптардың көлемі, мазмұны, тізбегі жөніндегі түсінік негізінде анықталады.

Біз тілге тиек етіп отырған жеткіншек оқушылар бүгінгі өркениеттің жасампаздығынан туған уақыт нәтижесі екені анық. Дегенмен, бұл буын да кешелілердің жалғасы, ертеңгілердің басы. Қалай болмасын қоршаған ортаның, ата-анасы мен мектептің ықпалында болары сөзсіз. Оның үстіне жас мөлшерлері әлі өтпелі, қалыптасу кезеңінде. Сондықтан олар қазірше тұтынушы ұрпаққа жатады.

Қорытындыда айтарымыз, ұлттық құндылықтар яғни әрбір ұлттың тілі, мәдениеті, тарихы, ұлы тұлғалар қалаптастырған рухани қазыналары оның әлеуметтік-генетикалық коды болып табылады. Қандай қоғам болсын, қандай өзгерістер болсын, рухани-адамгершілік құндылықтар адамзат өркениетінің орнықты және қауіпсіз дамуының басты факторы болып қалады. Мектептердегі адамгершілік тәрбиесі біздің өміріміздің тек осы кездегі талаптарын ғана емес, болашаққа да бағытталуы тиіс. Оқушы қанша білімді болғанымен, оның адамгершілік тәрбиесі жетіспей жатса, ел келешегін ойлайтын азамат та бола алмайды. Сондықтан да осы құндылықтар білім мазмұнының тұғырнамасы болуы тиісті.

Әдебиеттер:

- 1. Р. Кенжебаева Педагогикалық зерттеулер. Алматы: 2004*
- 2. Р.К.Төлеубекова «Ұлттық тәрбие және оның философиясы»\Педагогика және Психология журналы №1, 2009.*
- 3. Э. Рахимова Педагогикалық зерттеу. Адамгершілікті ұрпақ тәрбиелеу. Алматы: Абай атындағы ҚҰПУ, 2004.*
- 4. Сламбекова Т., Сыдықова З. Оқушыларды адамгершілікке тәрбиелеу.// Бастауыш мектеп. № 5, 2004.*
- 5. З.Н.Бурнацева Нравственное воспитание современных трудных подростков: автореф. дис. 2005, - 22б.*
- 6. Е.Л.Белюсова Нравственное воспитание подростков в деятельности педагогов учреждений дополнительного образования детей: автореф. дис., 2008, 23 б.*

Умбетова Г.М., Сактаганова К. С.

*Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті., Орал қ.
gosha1907@mail.ru*

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЗЕЙІН ҚАСИЕТТЕРІН ДАМУ

In the article, the main task is to identify the cognitive characteristics of the child, including the properties of attention, and work with him correctly.

Қай мемлекеттің де негізгі тірегі - білімді де білікті, іскер де белсенді адамдар тобы. Сондықтан қоғам талабына сай қоғамды көркейтетін, дамытатын жастарды тәрбиелеу ең маңызды мәселе екені даусыз. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» заңында "Әр баланың жеке қабілетіне қарай интеллектуалдық дамуы, жеке адамның дарындылығын дамыту" сияқты өзекті мәселелер енгізіліп отырғаны белгілі. Баланы заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін оның санасына сіңіре білу, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту бүгінгі күннің басты талаптарының бірі болып табылады.

Қазіргі таңда баланың танымдық ерекшелігін, соның ішінде зейін қасиеттерін анықтап онымен дұрыс жұмыс жасай білу басты міндеттердің бірі ретінде танылуда. Мектеп жасына

дейінгі балалардың зейін қасиеттерін анықтап қана қоймай, оны дамыту жұмыстарын ұйымдастыру өте маңызды.

Қоғам дамуының өтпелі кезеңіндегі әлеуметтік, мәдени, экономикалық мәселелердің кең икемділігі қоғам талабына сай жас ұрпақты тәрбиелеп зейінділікті дамытудың, таным қасиеттерінің жетілуіне мүмкіндік беру, жеке жұмыстанудың тиімді жолдарын іздестіру міндеттерін өзекті ете түседі [1].

Балалардың зейінін дұрыс қалыптастыруға тәрбиешінің жеке басының үлгі-өнегесінің де маңызы зор. Егер тәрбиешінің өз зейіні дұрыс ұйымдаспаған болса, яғни, ол біресе оқытып тұрған сабағына, біресе топтағы балаларға алаңдап, нені бастап, нені қойғанын есінен шығарса, ондай тәрбиеші балалардың зейінін дұрыс тәрбиелей алмайды.

В.Вундт зейін мәселесін талқылауда оны жеке сана психологиясын талдаумен байланыстырады. Вундт зейіннің негізгі қасиеті ретінде қабылдау кезіндегі анықтықты, сол кездегі эмоцияны ескермей көрсетеді [4].

Ә.Б.Титчнер зейінді: "Еңбектің нәтижелігін қамтамасыз ететін сананың дәрежесі", – деп түсіндірді. Титчнер еңбегіндегі мәселенің бірі зейіннің сандық көрсеткіштерінің өлшеуі деп көрсеткен [5]. В. Вундтың, У. Джеймстің, Б. Титчнердің зерттеулерінде зейіннің әлеуметті еңбектік негізі және механизімі құрастырылмаған.

Е.Н.Соколов нысаналы рефлекстердің және организм мен объектінің ара байланысын нығайтудағы маңыздылығын дәлелдейтін бірқатар ережелерді негіздеді. А.А.Макогонова негізгі жүйке процестерінің зейіннің бөлінуіне әсерін анықтады.

В.С. Мухинаның көрсетуінше, мектеп жасына дейінгі кезеңінде балада ырықты зейін басым болып келеді. В.С. Мухинаның пікірі бойынша, бала тек өзін қызықтырған, ұнатқан нәрсеге ғана зейінін бөледі.

Н.Н.Поддьяковтың көрсетуінше, 4-6 жаста балаларға сыртқы ортаны тануға, заттардың құрылымын талдауға, өзгерту мақсатында оларға ықпал етуге мүмкіндік беретін дағды мен біліктердің қарқынды дамуы мен қалыптасуы жүреді. Ақыл-ой дамуының бұл деңгейі зейін қасиеттерінің қалыптасуы үшін негіздерді жасауға мүмкіндік береді.

Л.С.Выготский ерікті мінез-құлықты әлеуметті дей отырып, ол бала зейінін дамуы қоршаған ортамен байланысты деп есептеген. Л.С.Выготский мен Л.С.Рубинштейннің айтуынша ерікті зейіннің пайда болуы, мектепке дейінгі балалардың ерікті мінез-құлқының дамуынан туындайды.

Х.Шерьяданованың зерттеу жұмыстарында мектеп жасындағы балалардың танымдық үрдістері – зейін қасиеттері, ес сапасы, ойлау түрлері, педагогикалық қарым-қатынас стилінің әсері талданады. С.Рубинштейннің пікірінше, мектеп жасына дейінгі балалардың зейінін тек ойын процесі барысында дамытуға болады [5].

В.Д.Глезердің зерттеуінде адам көз аясындағы бірнеше объектінің біріншісін танып, содан соң екіншісін танитынын анықтады. Бір мезгілде хабарды қадағалап және басқасына жауап беру анықтық пен дәлдікті төмендететінін түсіндірді.

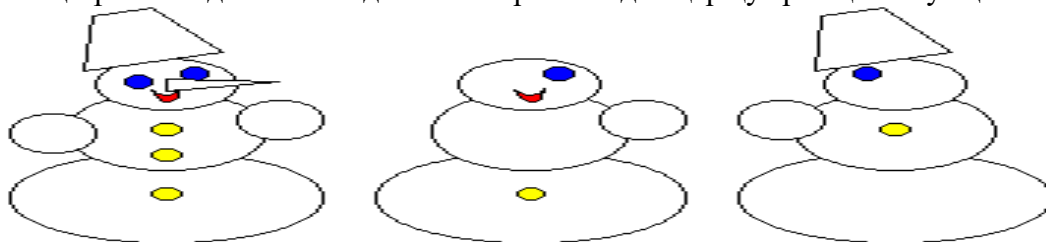
Сонымен бір нәрсеге зейін аудару адамның сыртқы кейпінен де: дененің, бастың көздің, түрлі қозғалыстары, бет бұру, үңілу, құлақ тігуден жақсы көрінеді. Бірақ бір қарағанда зейін анық байқалада қоймайды. Өйткені осы айтылғанға біршама ұқсас сыртқы көріністерді өмірде жиі кездестіруге болады. Сондықтанда кейбір мұғалімдер сыныптағы оқушылардың келбетіне қарап бір дегеннен баланың сабаққа қаншалықты зейінді не зейінсіз отырғанын ажырата алмайды. Бұл әсіресе, тәжірибесі аз жас тәрбиешілерде жиі кездеседі. Мектеп жасындағы балалардың зейін үрдістерінің тиімді ұйымдастырылуы, балалардың ақыл-ой әрекеттерінің дамуына әсер ететін фактор болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиеттерін дамыту мақсатында келесі жаттығуларды қолдану тиімді [2].

Үстел үстіндегі ойын-жаттығулар:

№ 1 жаттығу

Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиеттерін дамыту.

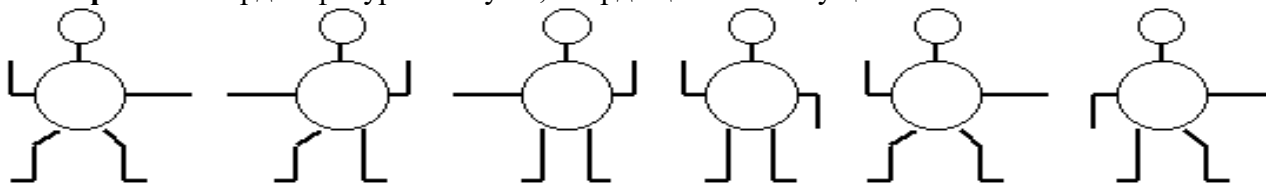
Мазмұны: Қуыршықтарда не жетіспейді. Қарқуыршақтар бірдей болатындай суретті аяқта. Өзіне ұнайтындай боя. Содан кейін ермексаздан қар қуыршақ жасауыңа болады.

№ 2 жаттығу

Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиеттерін дамыту

Мазмұны: Екі бірдей фигураны тауып, олардың астын сызу қажет.

№3 жаттығу

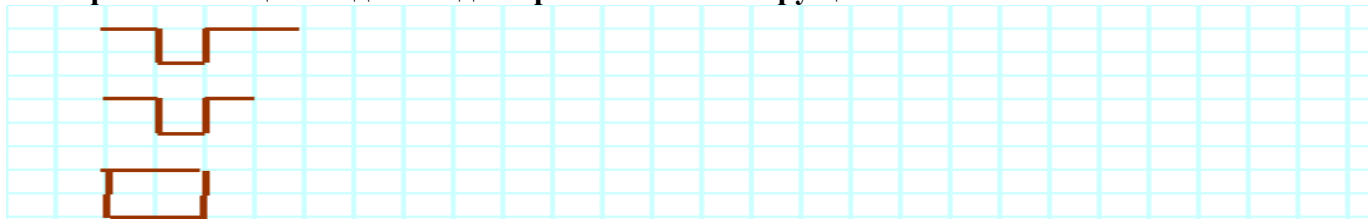
Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейіннің көлемін, бөлінушілігін, бөлінушілігін, аударылуы жылдамдығын дамыту.

Мазмұны: "Цифрлық кесте" әдістемесі бойынша Балаға 1 ден 25 ке дейінгі еркін орналасқан сандар жиынтығынан тұратын кесте көрсетіледі. Бала осы цифрларды білетіндігіне көз жеткізіңіз. Одан соң оған нұсқау беріңіз: Мүмкіндігінше 1 ден 10 ға дейінгі сандарды тауып, көрсетіп және дауыстап атап шығуға тырыс. Барлық тапсырманы орындауға жұмсалған уақытты және де қателер санын белгілеп отыру қажет. 5-6 жасар балалардың

№ 4 Жаттығу

Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиеттерін дамыту.

Мазмұны: Зейін қойып дәл сондай өрнекті жалғастыру қажет.

№5 Жаттығу

Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиетінің тұрақтылығын, бөлінушілігін, аударылуын дамыту.

Мазмұны: «Сақиналар» әдістемесін жүргізу үшін әр жерлерінде үзіктері бар сақиналар (8-сурет) бейнеленген кесте қажет (сақиналардың көлемі жобамен әліппедегі жазба әріптердей болғандұрыс) Бала зейінінің тұрақтылығын бағалау үшін белгілі бір жерінде (мысалы, оң жағында) үзігі бар сақиналарды мүмкіндігінше тез тауып, сызу керек. 2 минут ішінде 6-7 жасар бала 10-11 жолды қарап шыға алады. Бірақ бірінші жолы көп қателеседі. Жаттыға келе қателер біртүр-бірте азаяды да, іс-әрекет өнімділігі жақсарады.

№6 жаттығу

Мақсаты: Мектеп жасына дейінгі балалардың зейіннің көлемін, бөлінушілігін, бөлінушілігін, аударылуы жылдамдығын дамыту.

Мазмұны: "Цифрлық кесте" әдістемесі бойынша Балаға 1 ден 25 ке дейінгі еркін орналасқан сандар жиынтығынан тұратын кесте көрсетіледі. Бала осы цифрларды білетіндігіне көз жеткізіңіз. Одан соң оған нұсқау беріңіз: Мүмкіндігінше 1 ден 10 ға дейінгі сандарды тауып, көрсетіп және дауыстап атап шығуға тырыс. Барлық тапсырманы орындауға жұмсалған

уақытты және де қателер санын белгілеп отыру қажет. 5-6 жасар балалардың көпшілігі бұл тапсырманы 1,5-2 минут ішінде және қатесіз орындайды [5].

Тәрбиеші әрдайым балалардың тәрбиесімен бірге танымдық үрдістеріне көңіл бөліп, соның ішінде зейін қасиеттерін анықтауға арналған дамыту жаттығуларын жүйелі мақсатты түрде өткізіп отырса, балалардың зейін қасиетін жеткілікті дәнге дейін көтеруге болатынын анықтадық.

Әдебиеттер:

- 1. Бапаева М.Қ. "Өзін-өзі тану" пәнін оқыту тәжірибесінде тренингтің психологиялық-педагогикалық әдіс ретіндегі ерекшеліктері. – Алматы, 2004.б. 54-58.*
- 2. Венгер Л.А. Игры и упражнения по развитию умственных способностей у детей дошкольного возраста. М.: Просвещение, 1989. - 127 с.*
- 3. Меңжанова Ә. Мектепке дейінгі педагогика. - Алматы, 1986.*
- 4. Мухина В.С. Мектеп жасына дейінгі балалардың психологиясы. – Алматы, 1986*
- 5. Жарықбаев Қ., Табылдиев Ә. Әдеп және Жантану. Атамұра-Қазақстан. Алматы-1994жыл. 3.Жарықбаев Қ. Жантану негіздері. Алматы- 1978 жыл.*

Умурханова Е.

*Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.
umurhanovaerkezhan@gmail.com*

ДАҒДАРЫСТАР ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТ КӨРСЕТУ ТРЕНДТЕРІ МЕН ӨЗГЕРІСТЕРІ: МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДІ НАСИХАТТАУ МҮМКІНДІКТЕРІ

The article discusses the types of online services launched during the pandemic in the field of restaurant business and services. According to the author, such changes and trends will help people to maintain a healthy lifestyle and make it accessible to everyone to create their own menu. Therefore, he believes that using this opportunity, the promotion of the state language can be carried out rationally.

Дүние жүзін жаппай шарпыған коронавирустың салдарынан елдердің бір-біріне еркін саяхат жасап, қыдыруына шектеу қойылып, мейрамхана ісі мен қызмет көрсету, бизнес салалары біраз дағдарысқа ұшырағанымен, оның трендтері тез өзгеріп, қызмет көрсетудің жаңа тәсілдері мен амалдары пайда бола бастады. Бұрын мейрамханадан арнайы жеткізіп беру тәсілі танымал болмады, ал қазіргі кезде кірістің көп бөлігі жеткізілім тапсырыстарына және өзіңізбен бірге алып кету амалы бойынша жүзеге асырылуда. Біз осы мақаламыздың аясында мейрамхана нарығына шолу жасай отырып, ондағы жаңа технологиялар бұл салаға қалай әсер етті және біздің елде қандай қызметтерге қолжетімді болды деген мәселені қарастыратын боламыз. Сонымен қатар дағдарыстар жағдайындағы жаңа өзгерістер мен трендтерді пайдалана отырып, осы салада дайындалып, таратылатын жарнамаларды, үнпарақтарды, ас мәзірін мемлекеттік тілде дайындап, насихаттаудың жолына да тоқталамыз. Өйткені «Көп жылдар бойы жинақталған, сыналған, үйреншікті үндеулер уақыт өткен сайын адресатқа ықпал ету мақсатында форматын өзгертеді, өз ішінен өзгеріске ұшырайды, яғни адамдарды сол уақыттағы мәдениет, идеология және әлеуметтік шарттар талап ететін дүниелерді жасауға мәжбүрлейді» [1, 291]. Ендеше төл тілімізді насихаттаудың оңтайлы сәті осы кезге дөп келіп тұрғандығын мойындай отырып, оны ұтымды пайдаланудың маңызы зор. «Дағдарыс дегеніміз жаңа мүмкіндіктердің бастауы» деп Конфуций айтқандай, әр саладағы өзгерістер мен дағдарыстарды прагматикалық тұрғыдан пайдалана білу қазіргі заманның талабынан туындап отыр.

Коронавирус басталып, жаппай шектеулер қойылған кезде кафелер мен мейрамханаларда тікелей қызмет көрсету тоқтатылып, адамдар үйде қалып, сақтану ережелерін орындауға мәжбүр болды. Мұндай жағдай мейрамхана бизнесіне жаңа тенденциялар әкелді, ол мекемелердің тоқтап қалуы немесе жабылып қалмауына көмектесумен қатар сол бизнесті кәсіп етіп отырған адамдардың жұмыссыз қалмауына септігін тигізді. Мысалы, АҚШ-тағы бірнеше пицца желілері өз өнімдерін үйге дейін жеткізілім форматын іске қосқаннан кейін сұраныстың артуына байланысты мыңнан астам қызметкерді жалдады. Ал осындай жеткізу амалдарын қайта форматтай алмаған мекемелер жабылды, тіпті ашық тұрған мекемелер арасында да сатылым төмендеп кетті. Осыған орай жүргізілген, сауалнамалар көрсеткендей, мейрамханалардан тікелей жеткізу адамдардың тамақтану шығындарын азайтқан.

Азық-түлік жеткізу және онлайн-тапсырыс беру мәдениеті өте жылдам қарқынмен дамып келеді, әсіресе пандемия кезінде, мекемелер баратын жерлерді жауып, тек алып кетуге немесе жеткізуге (алкогольді жеткізу мен сусындарды сатудан басқасына) рұқсат берді. Осыған орай Delivery.com, Uber Eats, Caviar қосымшалары әлемдегі ең танымал тағамдарды жеткізушілердің бірі ретінде танылды. Кәдімгі мекемелерден жеткізуден басқа, «виртуалды» мейрамханалардан тапсырыс саны артып келеді, олар офлайн қонақтарды қабылдамайды және тек жеткізу үшін дайындайды. Нарықтағы жаңа идеялардың бірі – виртуалды мекемелерге арналған «хабтар»: бір шаңырақ астында әртүрлі мейрамханалардың асханалары, олардың арасында автономды автомобильдер тапсырыс алып, оларды клиенттерге жеткізеді. Бұл мекемелердің шығындарын арзандатады және келушілер үшін жеткізуді қол жетімді етеді.

Көптеген ресторандар қызмет көрсету жылдамдығын оңтайландыру және жалақыны үнемдеу үшін жаңа технологиялармен интеграция жасайды. Олар планшеттерді, жұмыс үстеліне тапсырыс беру жүйелерін, өзіне-өзі қызмет көрсету дүңгіршектерін және мейрамханаларға арналған автоматтандырылған бағдарламаларды пайдаланады. Өзіне-өзі қызмет көрсету дүңгіршектері (киоски) бұл – жылдам тамақтану және жылдам кездейсоқ форматтар үшін тренд.

Бұлтты қызметтер (Облачные сервисы) бойынша мекемелерді мекемедегі өз серверінде емес, бұлтта сақтау үрдісі қарқын алуда. Рестораторлар бір жұмыс орнына тәуелді емес, әлемнің кез келген нүктесінен операциялық деректер мен аналитикаға толық қол жеткізгісі келеді. Бұлтта тек планшеттік жүйелер жұмыс істемейді, дәстүрлі стационарлық автоматтандыру жүйелері деректерді қауіпсіз қашықтағы серверлерде сақтай бастады.

QR-код бойынша мәзірді пайдалану ыңғайлы, себебі қосымша жабдық қажет емес. Мекемедегі үстелге стикер қойылады және қонақ смартфонмен мәзірді сканерлейді. Бұл технология қонақ смартфонның көмегімен тапсырыс үшін төлей алатындай етіп қолданылады. QR-кодта мәзір, жеткізу шарттары, мейрамхана тарихы немесе жеке адалдық карталарының деректері т.б. әртүрлі ақпаратты қамтуы мүмкін. Кодтың көмегімен, сондай-ақ мейрамхана акциямен немесе іс-шаралар туралы күнтізбе жасауға болады немесе жай ғана келушінің пікірлерін көруге және жазуға болады. Кодтардың тағы бір практикалық қолданылуы бар. Мысалы, Poster-дің қонақтарға даяшыны шақыруға немесе QR-кодын сканерлегеннен кейін шот-фактураны сұрауға көмектесетін қосымшамен соңғы интеграциясы. Әрбір үстелге тақтайша қою немесе стикерлерді мәзірге жабыстыру керек. Келушілер камераны пайдаланып, кодты сканерлеп, даяшыны шақыра алады немесе браузер терезесінде ашылған шотты сұрай алады.

CASUAL сегмент немесе дұрыс тамақтануды мақсат ететіндер үшін Fast-casual мейрамханалары көбірек ашылады, бұл – пайдалы тағамды жақсы көретіндер, бірақ ұзақ күткілері келмейтіндер үшін танымал формат. Мұндай мекемелерде қонақтар аз ақшаға қымбат мейрамханалардағыдай сапалы тамақ алады, онда қызмет көрсету фаст-фудқа қарағанда біршама жақсы.

Өзіне-өзі қызмет көрсету дүңгіршектері де «ақылды» болуы мүмкін: қонақты тұлға бойынша анықтау, оған алдыңғы тапсырысты қайталауды ұсыну, содан кейін ақшаны

карточкамен автоматты түрде есеп айырысу, мысалы, эксперименттік режимде Face ID Cali Burger желісінде жұмыс істейді.

Мемлекет тарапынан саламатты өмір салтын ұстану насихатталып отырған жағдайда әрбір жеке адамның ерекшелігін, сұранысын қанағаттандыра алатын жекелеген ас мәзірін дайындап ұсыну да кеңінен қолданысқа енгізілуде. Мысалы, Ресейде өткен жылы тамыз айында әркім өзінің тамақтану күнделігін жүргізе алатындай «4 сезона — тарелка здорового человека» деген жобаны іске қосқан екен [2]. Бұл платформа арқылы әркім өзінің мақсаты мен өмір сүру дағдысы, әдеті және денсаулығында қандай да аурудың болу, болмауына байланысты және т.б. көптеген факторларды есепке ала отырып, өзіне тиімді ас мәзірін дайындай алады. Яғни әркім өзінің дербес ас мәзірін жасақтай алады деген сөз.

Сонымен жоғарыда баяндаған заманауи қонақжайлылық пен мейрамхана ісіне, гастроиндустрияға бүкіл әлемдік сипат алған пандемияның енгізген өзгерістері айтарлықтай болды. Адамдар өз денсаулығына көбірек қамқорлық жасай бастады, соның ішінде, адамдар тамақтану әдеттерін де біршама жүйеге келтіріп, денсаулыққа пайдалы тағамдарды және қызметтік сервисі жоғары әрі онлайн тапсырыс беру арқылы жедел жеткізіліп, төлемді де тікелей контакт жасамай карточкалар арқылы есеп айырысуға көшті. Коронавирус пандемиясы СӨС-тауарлар мен қызметтер нарығының драйверіне айналды, сондай-ақ азық-түлік тұтынудың негізгі әдеттерінің өзгеруіне әсер етті.

Бүгінгі таңда мейрамхана бизнесіндегі инновациялар әр мейрамхана үшін міндетті процесс болып табылады. Мейрамханалардағы жаңа технологиялар мен инновациялар – бұл барлық мәселелерді шешетін сиқырлы таблетка және панацея емес, бірақ ол салауатты өмір салтын насихаттау мен дұрыс тамақтанудың қырсырын, адам ағзасына қажетті дәрумендер мен нәрлі заттардың пайдасын түсіндіруге мол мүмкіндік беретін жарнама құралы деп қарауға болады. Өйткені адамдар бетпе-бет кездесіп, әңгімелесіп отырып тамақтанған кезде берілген брошюралар мен жарнама парақтарына аса көп мән бере бермейді. Ал отбасымен ғана немесе өздері жеке тамақтанған кезде адамның көздері еріксіз «еріп келген қағазға» түсері сөзсіз. Және онда тағамның құрамы, дұрыс тамақтану тәсілдері тәрізді пайдалы ақыл-кеңестер жазылып тұрса, құба-құп болар еді. Яғни осындай мүмкіндікті пайдаланып мемлекеттік тілді насихаттауды жүзеге асыруға болады. Мысалы, шетелде пандемия жағдайында бизнес саласының кәсіпорындарын басқару шешімдерін сәтті орындауға арналған және ресторан бизнес саласын біріктіретін платформа-навигаторлар дайындалып, іске асырылды. Осындай платформаларды да дайындап, онда таңдау тілдерінің қатарына қазақ тілін де енгізіп, ас мәзірлерін төл тілімізде жазып қойса, тек қана елімізде ғана емес, тілімізді үйреніп жүрген шетелдік тұтынушылардың да қызығушылығын тудырады сөзсіз. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 30 қазандағы № 725 қаулысы бойынша «ҚР кейбір заңнамалық актілеріне көрнекі ақпарат мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» қарар қабылданып, онда құжаттарда, жадынамаларда (қосалқы парақтарда), этикеткаларда, контрэтикеткаларда, кольераткаларда, құлақшаларда, жапсырмаларда (стикерлерде) және тұтынушының назарына тауарға (жұмысқа, көрсетілетін қызметке) қоса берілетін құжаттамада, тұтыну ыдысында, затбелгілерде немесе тауарлардың (жұмыстардың, көрсетілетін қызметтердің) жекелеген түрлері үшін қабылданған өзге де тәсілмен қазақ және орыс тілдерінде жеткізіледі [3] деген өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Демек заңдық тұрғыдан әрбір тұтынушының немесе қызмет алушының тек қана жарнама мәтіні дайындалған тілдегі ақпаратпен танысып қана қоймай, оның мемлекеттік тілде жазылуына көңіл аударып, қадағалап, талап етуге құқығы бар.

Ал идиоэтикалық ерекшелік тұрғысынан келгенде, халқымызға тән негізгі құндылықтың бірі қонақжайлылық екені сөзсіз. Осыған байланысты «Қонақ келсе, құт келер», «Асыңа тойғызбасаң да, ақ ниетіңе тойғыз», «Құтты қонақ келсе, Қой егіз табады», «Қонағыңның алтынын алма, алғысын ал», «Қонақ келсе, есікке, Жүгіріп шық кешікпе» т.б. көптеген мақал-мәтел қазақ халқының ежелден қонаққа қызмет көрсету салтының жоғары деңгейде болғандығын, меймандостығын білдіреді. Ендеше осындай мақал-мәтелдерімізді де

мейрамхана ісі болсын, қызмет көрсету орны болсын, тіпті брошюралар мен үнпарақтарға да жазып үлестірудің мемлекеттік тілдің қолданыс аясын кеңейтіп, ұлтымыздың игі қасиеттерін ұрпақ санасына сіңіруде маңызы зор деп ойлаймыз.

Әдебиеттер:

1. *Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.*
2. https://www.dp.ru/a/2021/09/10/Pandemija_proshlas_po_priv //Пандемия проишлась по привычкам: тренд на здоровое питание диктует свои правила
3. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000725>

Успанова Д.Ж.

*«№ 2 «Батыр» балабақшасы» МКҚМ, Нұр-Сұлтан қаласы
dnar.uspanova.70@mail.ru*

ОЙЫН АРҚЫЛЫ БАЛАБАҚША БАЛАЛАРЫНЫҢ СӨЗДІК ҚОРЫН ДАМУ

The article discusses the role of play activity in the development of speech of preschool children.

Мектепке дейінгі жастағы бала дамуының ерекше және шешуші кезеңі білім беру жүйесінің бірінші кезеңі, сондықтан жеке тұлғаға мәдениеттің негізін қалау педагогтерге жүктеледі. Бала дамуының маңызды көрсеткіші - бойындағы еркін мінез - құлық, қиял, шығармашылықпен қатар оның сөйлеуі. Сөйлеудің көмегімен, бала әлемді біледі, коммуникативті дағдыларды, ассоциативті ойлауды дамытады. Қалыпты жағдайда бес жаста бүлдіршіндердің табиғи қалыптасуы аяқталады, яғни барлық дыбыстарды дұрыс айтады, айтарлықтай лексика бар, сөздің грамматикалық жүйесінің негіздерін игерген, оған еркін сөйлесуге мүмкіндік бере алады. Бұл барлық маңызды қасиеттер ойын арқылы қалыптасады.

Ойын - мектеп жасына дейінгі үйрету мен тәрбиелеуде қолданатын байланыс жолы. Ойынның балаларды қызықтыра отырып тілдерін дамытуда орны ерекше. Ұлы педагог В.И.Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, фантазиясыз, шығармашылықсыз толық мәндегі ақыл – ой тәрбиесі болмайды» деген. Мектепке дейінгі жастағы балалармен жұмыс жүргізуде түрлі ойындар қолданылады.

Балалардың танымдық белсенділіктерін ынталандыратын және тәрбиелік пен танымдық іс – әрекеттерінің қалыптасуына ықпал тигізетін, тілді іске асырудың бастауыш формасының бірі - дидактикалық ойын.

Дидактикалық ойындар мектеп жасына дейінгі балалардың үйлесімді сөйлеуін дамыта отырып, сөздік қорын қалыптастыруға ықпал етеді, грамматика түрінде балалардың іздеу белсенділігін белсендіреді, тілдік инстинкті, сөзге лингвистикалық қатынасты, шындықты түсінудің қарапайым формаларын тәрбиелейді.

Ойын балалардың физикалық, ақыл-ой, адамгершілік және эстетикалық тәрбиесінде үлкен рөл атқарады. Танымал мұғалім В. А. Сухомлинский: "Ойын - бұл үлкен жарық терезе, ол арқылы баланың рухани әлеміне идеялар мен қоршаған әлем туралы ұғымдар ағады. Ойын - бұл қызығушылық пен қызығушылықтың жарығын тудыратын ұшқын" деген. Ойын балалардың танымдық дамуын жүзеге асырады, қоршаған орта туралы идеяларды кеңейтуге және тереңдетуге ықпал етеді, зейінді, есте сақтау мен ойлауды жақсартады.

Рөлдік ойын - бұл балалардың бірлескен іс-әрекетінің еркін түрі. Бес жасқа дейінгі балалар ойыншықтармен шартты әрекеттер, рөлдік мінез-құлық сияқты рөлдік ойын құрудың осындай тәсілдерін қалыптастырды. Үлкен жаста ойындардың тақырыбы кеңейеді,

ойнайтындардың саны артады. Балалар ойын тақырыбын қалай келісуге болатындығын, рөлдерді бөлуді, сюжеттің негізгі дамуын жоспарлауды және ойын ортасын дайындауды біледі.

Сюжеттік - рөлдік ойында әлеуметтік өзара әрекеттесудің күрделі түрі - диалогтік сөйлеу жетілдіріледі. Келісілген монологиялық сөйлеу қажеттілігі туындайды. Диалогқа қатысу монологиялық мәлімдемелер жасаудан гөрі қиын. Диалогқа қатысу үйлесімді дағдыларды: әңгімелесуші айтқан ойды тыңдау және дұрыс түсіну; жауап ретінде өз пікірін қалыптастыру, оны тіл арқылы дұрыс білдіру, тілдік форманың дұрыстығын бақылау, оның нормативтілігін бақылау үшін сөйлеуді тыңдау қажет етеді. Сөзсіз қарым-қатынастың жаңа қажеттіліктері тілді, оның сөздік құрамын және сөйлеудің грамматикалық құрылымын қарқынды игеруге әкеледі, нәтижесінде сөйлеу үйлесімді болады.

Рөлдік ойын - бұл диалогтік сөйлеуді мақсатты оқыту жүзеге асырылатын сөйлеу жағдайы. Ол қарым-қатынас кезінде келіссөздер жүргізу, ережелерін сақтау, жаңашырлық білдіру, сендіру, өз көзқарасын дәлелдеу дағдыларын дамытуға бағытталған.

Рөлдік ойындар: "Үй - отбасы", "Балабақша", "Мектеп", "Кітапхана", "Жедел жәрдем", "Емхана", "Аурухана", "Ветеринарлық аурухана", "Дәріхана", "Дүкен", "Тігін ательесі", "Фотоателье", "Шаштараз", "Салон Сұлулық", "Құрылыс", "Хайуанаттар бағы", "Цирк", "Кафеде" және т.б. сөйлеудің дамуына оң әсер етеді. Ойын барысында бала ойыншықпен дауыстап сөйлеседі, өзі үшін де, ойыншық үшін де сөйлейді. Заттардың дыбыстарына, жануарлар мен құстардың дауыстарына еліктейді.

Рөлдік ойын - бұл білім беру ойыны, өйткені ол тілдік құралдарды таңдауды анықтайды, сөйлеу дағдыларын дамытуға ықпал етеді және әртүрлі сөйлеу жағдайларында мектеп жасына дейінгі балалардың қарым - қатынасын модельдеуге мүмкіндік береді. Рөлдік ойын - бұл тұлға аралық қарым-қатынас жағдайында диалогтік сөйлеу дағдыларын игеруге арналған жаттығу. Осыған байланысты рөлдік ойын оқу функциясын қамтамасыз етеді.

Сөйлеу баланың барлық іс-әрекеттерімен бірге жүреді, оны жақсартады және байытады. Баланың сөйлеуі неғұрлым бай және дұрыс болса, соғұрлым мүмкіндіктері кең болады. Ал сөйлеу қабілеті нашар балалар өздерін ауыр сезінеді, ұялшақ, жабық, кейбіреулері ашуланшақ болады. Мұндай балаларда құрдастарына, кейде ересектерге қатысты агрессияның көрінісі байқалады.

Негізгі педагогикалық міндет - толыққанды тұлғаны тәрбиелеу. Ол үшін мектеп жасына дейінгі балалардың өнімді сөйлеу әрекетін игеруіне жағдай жасау қажет. Баланың сөйлеу қарым-қатынасын дамыту, яғни сөйлесуге үйрету. Сөйлеу дегеніміз - белгілі бір сөз қорына ие болу, оларды белсенді пайдалану, сөз құра білу, өз ойыңызды тұжырымдау, басқалардың сөйлеуін түсіну, оларды тыңдау және оларға мұқият болу. Мектепке дейінгі жас-сөйлеудің қарқынды қалыптасу жасы, бұл сөйлеу дағдылары мен қабілеттерін дамытудың қолайлы кезеңі.

Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін дамытуда ойындарды үнемі қолданудың тиімділігі өте жоғары. Оқу процесінде ойынды қолдану теориясы мен практикасы қазіргі заманғы мектепке дейінгі тәрбие педагогикасының өзекті тақырыптарының бірі болып табылады.

Сөйлеуді дамыту кезеңінде ойындарды қолдану тек негізделген ғана емес, сонымен қатар мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін жан-жақты дамыту үшін қажет, нәтижесінде мектеп жасына дейінгі балалардың сапалық көрсеткіштерінің өсуі қажет.

Әдебиеттер:

- 1. Ж.Әнуар. Оқытудың қазіргі технологияларын оқыту үрдісінде қолдану. Ғасыр мектебі – №4 – 2007ж.*
- 2. А.Ерментәева, Ж.Әубәкіров. Ойын – бала психикасының даму негізі. Ізденіс – №2 - 1999 ж.*
- 3. А.К.Бондаренко "Дидактические игры в детском саду", М., 1991г.*
- 4. А.И.Максаков, Г.А. Тумакова "Учите играя"-М.,1981г.*

Успанова Д.Ж.

*ГККП «Ясли – сада № 2 «Батыр», город Нур-Султан
dnar.uspanova.70@mail.ru*

РОЛЬ ИГРЫ В РАЗВИТИИ РЕЧИ У ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

The article considers the game as a form of organization of life and activities of children in kindergarten, examines the role of play activity in the development of preschool age personality.

Дошкольный возраст – это не только период интенсивного созревания и развития функции организма, которые создают предпосылки для последующего становления личности ребенка, появления познавательных психических процессов и овладения различными видами деятельности, но и одним из важнейших условий развития личности ребёнка является сенситивный период для полноценного освоения и своевременного овладения и познания языка, время активного речевого развития.

Одним из основных задач педагога в воспитании и обучении детей дошкольного возраста - отмечать интересы детей, вести диалоги с каждым ребенком во время организованной учебной деятельности. Ребенок должен восприниматься как активный участник своего обучения, у которого есть право и возможности конструировать свое собственное понимание мира.

В свете большого количества инновационных методов воспитания и обучения детей дошкольного возраста главное место занимают - игры. Ведь любая инновационная методика так или иначе связана с игрой. Игра - это вид деятельности в ситуациях, когда поведение самоуправления развивается и совершенствуется. Надежда Константиновна Крупская говорила: «Игра для них - учёба, игра для них - труд, игра для них — серьезная форма воспитания. Игра для дошкольников — способ познания окружающего. Играя, он изучает цвета, форму, свойства материала, пространственные отношения, числовые отношения, изучает растения, животных».

Понятие "современные игровые технологии в развитии речи" охватывает широкий круг методов и приемов организации педагогического процесса в виде различных педагогических игр: дидактические игры, театрализованные игры, пальчиковые игры, сказко- терапия, игровые приёмы при развитии звуковой культуры речи. В работе по развитию речи у детей использование игровых приемов усиливает восстановительный эффект, делает процесс обучения более интересным и увлекательным для детей и, как следствие, более эффективным.

Основной вид игры, применяемый в работе по развитию речи - дидактическая игра. Дидактическая игра - многослойное, сложное, педагогическое явление. Эта игра как форма обучения дошкольников, так и самостоятельный метод обучения.

Существуют следующие виды дидактических игр:

- Игры с предметами. Например, «Что за предмет?», «Сорока», «Прятки»;
- Настольно – печатные игры. Например, «Времена года», «Садовник и цветы», «Почтальон»;
- Словесные игры. Например, «Угадай игрушку», «Асины помощники», «Разноцветный сундучок», «Разбуди кота», «Ветерок»;

Практически все задачи речевого развития детей - дошкольников можно реализовать на основе театрализованной игры. Театрализованные игры можно разделить на две основные группы: игры – драматизации и режиссерские игры.

В играх – драматизациях ребенок, исполняя роль в качестве «артиста» самостоятельно создает образ с помощью комплекса средств вербальной и невербальной выразительности – имитации образов животных, людей, литературных персонажей; ролевые диалоги на основе текста; инсценировки произведений; постановки спектаклей по одному или нескольким

произведениям. Игры – импровизации с разыгрыванием сюжета без предварительной подготовки.

В режиссерской игре «артистами» являются игрушки или их заместители, а ребенок, организуя деятельность как «сценарист» и «режиссер» управляет «артистами». Озвучивая «героев» и комментируя сюжет, он пользуется различными средствами выразительности. Виды режиссерских игр определяются в соответствии с разнообразием используемых театров: «Театра игрушек», «Пальчикового театра», «Театра ложек», «Театра на стаканчиках», кукол Бибабо, «Театра из перчаток», настольно-плоскостного театра. Прекрасное средство переключить детей на другой вид деятельности выполняют пальчиковые игры.

Игровые приёмы активно применяются при развитии звуковой культуры речи детей. Четкое проговаривание чистоговорок и скороговорок развивает звуковую культуру речи. Дети произносят чистоговорки, меняя силу голоса, т.е. тихо, громче, громко; и меняя интонацию: удивленно, вопросительно, испуганно.

Применение игр и упражнений на произношение звуков помогают детям освоить интонацию вопроса и развивают у них чувство ритма. Вычленяя звук при четком произнесении слова, фразы, ребенок подводится к пониманию терминов «звук», «слово». Использование игровых приёмов при проговаривании и заучивании стихотворений одновременно с движениями, делает речь детей более ритмичной, громкой, четкой и эмоциональной. Декламируя стихотворение, дети имитируют сюжет при помощи слов, мимики и жестов. При разучивании потешек, прибауток, стихов учим детей не только правильно произносить звуки, но и изображать движения действующих лиц. Дети с удовольствием читают и выполняют движения, сопровождая жестами и мимикой.

Одним из видов игр является - сказкатерапия. Дети самостоятельно сочиняют сказки. Сказки могут сочинять сами дети, смешав несколько разных сказок или сюжет задаёт педагог, или по картинкам – геометрическим фигуркам.

Развитие речи в игровой форме деятельности дает большой результат: наблюдается желание абсолютно всех детей участвовать в этом процессе, который активизирует мыслительную деятельность, обогащает словарный запас детей, развивает умение наблюдать, выделять главное, конкретизировать информацию, сопоставлять предметы, признаки и явления, систематизировать накопленные знания. Охватывая широкий круг методов и приемов организации педагогического процесса в виде различных педагогических игр, педагог закладывает в детях фундамент говорить правильно и хорошо. Это значит устанавливать и поддерживать добрые отношения с другими людьми.

Литература:

- 1. А.К.Бондаренко "Дидактические игры в детском саду", М., 1991г.*
- 2. А.И.Сорокина"Дидактические игры в детском саду"-М.,1982г.*
- 3. А.И.Максаков, Г.А. Тумакова "Учите играя"-М.,1981г.*
- 4. Д.В. Мендерицкая «Воспитателю о детской игре», М.,1982 г.*

Шолан Ә.М.

*Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан
alibeksholan7@gmail.com*

АТЫСТЫҚ ЗЕРТТЕУШІЛЕРДІҢ АТЕИЗМ ЖӘНЕ «НОН-ДІНДАРЛЫҚ» КОНЦЕПТІЛЕРІНЕ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

The article proposes the general concepts of such terms as “atheism” and “non-religion”, as well as the definition of these semantics according to the studies of several

individual scientists. The point of view is accepted that the concept of "non-religiosity" is wider in scope than the concept of "atheism" and mainly develops in societies where faith in God comes first. The researchers also consider it necessary not to use the concepts of "non-religiosity" and "secularism" in a single discourse. The article provides an example of Wesley J. Wilde's religion modeling project, the Non-Religiosity Model (NoRM), which was created on the basis of the integration of empirical theories. Special attention is paid to the moral relativity of these beliefs within human psychology. That is, people can be non-religious (who do not have a certain religious affiliation) and atheists (individuals who do not believe in God at all), who make up a significant part of the population of our planet.

Атеизм феномені сияқты «нон-діндарлық» түсінігі қазіргі уақытта академиялық та, жалпыға мәлім тұрғысынан да өзіне жан-жақты назар аудартуға алып келді. Бұл бағыттардың өріс алуына батыстық бірқатар ғалымдардың, публицистердің жарық көрген кітаптары мен мақалалары, БАҚ-та көрінуі де ықпал еткен. Дегенмен, зерттеулердің жартысынан астамы дін, діни сенім, діни ұйымдар сияқты мәселелерді қарастырса, «нон-діндарлық» пен атеизм параллельді түрде біршама тыс назарда кетіп қалғандай.

«Нон-діндарлық» термині атеистер және өздерін дін немесе құдайға сенушілікпен байланыстырмайтын басқа да адамдар қолданатын неғұрлым жалпы термин.

«Нон-діндар» қауымдар кейбір елдерде өздерінің бар екенін көрсетіп жүргендей. Себебі олар қоғамдық өмірдегі діннің ролі жайлы түрлі дебаттар мен шаралар өткізуде. Мұнымен қоса, жаңа академиялық зерттеулерде де нон-діндарлық жайлы бақылаулар түрлі жаңа кітаптар мен журналдар арқылы таралуда.

Нон-діндарлықты басқа да терминдермен ажырата білген жөн. Нон-діндік және секулярлық зерттеулер желісінің негізін қалаушы директоры Лоис Ли бұл түсінікті атеизмге, гуманизмге және басқа да байланысты салаларға бағытталған зерттеудің жаңа саласы үшін тұтастай қамти алатын негізгі тұжырымдама ретінде пайдалануды ұсынды. Оның айтуы бойынша, нон-діндарлық атеист терминіне қарағанда кеңірек термин және бұл түсінік құдайкіндіктік көзқарасты ұстанатын мәдениеттерде маңызды орын табады.

Ли нон-діндарлықты «бірінші кезекте діннен айырмашылықтың қатынасымен анықталатын кез келген нәрсе» деп анықтайды. Сонымен қатар оның айтуы бойынша, «нон-діндарлықты» «зайырлылықпен» шатастырып алмауымыз керек [1]. Ол:

«Зайырлылық» ұғымы объектілерге, кеңістіктерге, адамдарға және тәжірибелерге дін екінші кезектегі қызығушылық болатын құбылыстарға тиесілі болса, «нон-діндарлық» ол белгілі бір нәрсенің (дін) жоқ болуы емес, керісінше белгілі бір (басқа) нәрсенің бар болуы. Яғни, нон-діндарлық – бұл ең алдымен дінмен қатынасатын, бірақ діни болып есептелмейтін кез келген көрініс (қалып, перспектива немесе практика). Басқаша айтқанда, нон-діндарлық – бұл дінге қарама-қайшы түсінікте келетін құбылыс», - деп сипаттайды [2].

Америкалық теолог Уэсли Дж. Уайлдманның 2015-2018 жылдарда орын алған Дінді модельдеу жобасы (MRP) секуляризм еліктемесімен тікелей байланысты болды. Оны «нон-діндарлық моделі» (NoRM) деп те атайды. Бұл модельдеу түрі бірнеше эмпирикалық дәйекті теориялар интеграциясының нәтижесінде негізделген. Яғни ол теориялар бойынша нон-діни көзқарастар қоғам арасында сыни ойлайтын адамдардың кеңірек әлеуметтік аядағы табиғи себептер мен адами мүмкіншіліктер жайлы қаншалықты терең білетіндеріне байланысты пайда болады. Басқаша айтқанда, әлеумет арасында білім мен ғылым және экзистенциалды қауіпсіздік артқан сайын діндарлық «басылады» (немесе төмендейді). Бұл «нон-діндарлану» процесіндегі жалғыз ғана ұйқасты тетіктер емес, бірақ олардың діндарлықтың азаюына ықпал етуі ең танымал әдістердің бірі [3].

Діндар және нон-діндар көзқарастар бос жерден пайда болмайды. Оның орнына оларға оң немесе теріс реңк беретін әлеуметтік қағидалармен нақышталады. Нон-діндарлық кейбір ұлттық мәнмәтіндерде стандартты жағдай екенін көре аламыз. Мәселен, ГДР бұл жайттың символы ретінде қарастырылады. Себебі ол жерде конфессиялардың болмауы стандартты

жағдай және қалай болғанда да, саяси деңгейде атеизм насихаттық норма болып қалған. Ал қазіргі уақыттағы Германияда нон-діндарлық пен атеизм сол кездегідей болмаса да, ізі қалып, басқа Еуропа елдеріне қарағанда күшейген түрде әлі жалғасын табауда.

Өзге мәнмәтіндерде біз діндарлық пен нон-діндарлықтың тұрақталған шиеленісуін көре аламыз. Бұл жерде еуропалық бағдарда бірінші кезекте Франция елі маңызды. Себебі олар тарихи кезден-ақ лаицизм мен католицизмді (және басқа да діндерді) бір-біріне қарсы қойған. Дегенмен, 80-жылдардың соңында исламның өріс алуына байланысты жағдай қиындау болды. Тарихи кезден бастап нон-діндарлық антиклерикализмнің кейіпінде келсе, қазір ол ислам алдындағы нон-діни енжарлық және антидіни қорқынышпен сипатталып үйлеседі. Бұл жағдай көпшілік алдындағы діни көріністердің түрлеріне лаисттік ұстаным қарсы болатын әлеуметтік қақтығыстарда өзін бірнеше рет көрсеткен. Бұл тұрғыда діни элемент өзінше бір нонконформизм ретінде қарастырылады, өйткені ол дінді жеке салаға шектеу стандартын (республикалық идеяда негізделген) бұзады [4].

Этимологиялық тұрғыда «атеизм» сөзі ежелгі грек тілінен пайда болып, үш түрге бөлінеді. Яғни болымсыздықты білдіретін «а» сөз алды қосымшасы, «құдай» сөзін білдіретін «теос» түбірі және «Құдайға сенім» дегенді білдіретін «изм» жұрнағы. Осылайша, атеизм тікелей «құдайға сенімі жоқ» дегенді білдіреді [1].

Сонымен, бұл сөз біз күнделікті көріп, естіп жүрген жалпыға мәлім «Құдайдың жоқ екеніне сенім» деген анықтамасынан байқарлықтай өзгешеленеді және қазіргі кездегі атеист-авторлардың көбі осыған назар аударуда. Бұған діннен еркіндік қорының сопрезиденті, атеист-белсенді Дэн Баркер былай дейді:

«Негізгі атеизм – бұл сенім емес. Бұл сенімнің болмауы. Құдайдың жоқ екеніне сенім мен құдайдың бар екеніне сенбеу арасында айырмашылық бар, екеуі де атеистік тұрғыдан қаралады, дегенмен жалпыға мәлім түсініктемесі соңы түсініктемесі елемей келген» [1].

Сол сияқты, британдық дін философы Энтони Флю өзінің «Атеизм презумпциясы» еңбегінде алғаш рет «позитивті атеизм» және «негативті атеизм» терминдерін қолданды. Мұны енгізген себебі, ол атеизмнің көпшілік мақұлдаған «Құдайдың жоқ екеніне сенім» және көбінесе техникалық тұрғыдағы «Құдайдың бар екеніне сенбеу» анықтамаларына айырма беру еді. Флю біріншісін «позитивті атеист», себебі ондай адам оң пікір (Құдайдың жоқ екеніне сенуі тұрғысынан) береді десе, екіншісін «негативті атеист», себебі ол адамда тіпті сенім болмайды деп тұжырым айтады [1].

Атеизмнің негізін зерттеп қана қоймай, бұл феноменнің неғұрлым барабар анықтамасын ойлап алу керек. Атеизм негізінен құдай мен рухани жаратылыстарға деген метафизикалық сенімнің жоқ болуы және оларды сынау. Атеизм агностицизмге қарағанда сенім жайлы сұрақтарды тез жауып тастайды. Яғни агностицизм бұл тұрғыда құдайдың барлығы немесе жоқтығы жайлы мәселені ашық қалдырып, бейтараптылықты ұстанады. Сол сияқты, атеизм біз жақсы білетін ислам, христиан, иудаизм діндерінің басты тұжырымдамаларын жоққа шығару ғана емес, сонымен бірге байырғы, бірақ қазірге дейін сақталып қалған пұтқа табынушы діндерді, классикалық Рим мен Грекияның антропоморфты құдайларын, индуизм мен Буддизмнің трансценденталды тұжырымдамаларын терістеу болып табылады.

Әдетте атеизм – құдайды немесе құдайларды жоққа шығару және қазіргі атеизмнің жақтаушысы, философ Кай Эдвард Нильсеннің (1926-2021) пікірінше, егер дін рухани тіршіліктерге сену көзқарасымен анықталатын болса, онда атеизм – бұл барлық діни көзқарастар мен тұжырымдамаларды жоққа шығару. Дегенмен атеизмді жеткілікті ұғыну үшін «діни сенімді терістеуге» түсіндірме беру керекпіз. Сонымен қатар атеизмнің құдай немесе құдайларды теріске шығару сипаты жат екенін санаға қондыру маңызды.

Сонымен, бұл анықтаманы құдайдың шынайылығын түсіндіріп, бар болуын көрсетуге ұмтылатын сенім жүйесі, теизмге қарама-қарсы мағына деп айту барабар емес нәрсе болып табылады. Біріншіден, өздерін иудаизм, ислам, христиан діндерінің қорғаушылары деп санайтын теологтардың барлығын теизмнің жақтаушылары деп айта алмаймыз. Оған мысал ХХ ғасырдағы протестанттық теолог Пол Тиллихтің құдайды пайымдауы бола алады. Ол теизмнің

құдайын пұт ретінде қарастырып, оны жаратылыс, тіпті жоғарғы, шексіз жаратылыс сипатында түсіндіруге бас тартады. Тиллих үшін құдай – «болмыс», болмыс пен мәннің негізі. Тиллихтің көзқарас детальдары белгілі бір мағынада идиосинкразиялық, сонымен қатар бұлыңғыр және проблемалық болып табылса да, оның құдайға сенімінің сақталып, теизмнен бет бұруы қазіргі теология үшін бірқилы емес, дегенмен жай ғана сенуші адамды қорлауы мүмкін.

Екіншіден, бұл барлық теистердің құдайды рационалды түрде бар деп анықтап, көрсететін жағдай емес. Көптеген теистер мұндай әрекетті мүмкін емес деп санайды және фидеистік сенушілер бойынша сондай әрекет мүмкін болса да, сенім көзқарасына кері әсер етуі мүмкін. Себебі теологтардың жартысы шынайы сенімнің бар болуы үшін, Құдай міндетті түрде құпия, көрінбейтіндей болып қалуы керек дейді. Мұндай фидеистік көзқарас, әрине, конфессиялар арасында проблемасыз қалмайды, бірақ атеизмнің жоғарыдағы сипатын барабар қылуы үшін маңызды.

Үшіншіден, құдайдың барлық терістеулері, оның бар болуының терістеуі бола алмайды. Кейбір жағдайларда сенушілердің өздері құдайдың бар екеніне күмән келтірмей, бірақ оны мойындамайды. Олар не саналы түрде оның беделіне қарап, еркіне қарамай бас тартады, не өздерімен-өздері құдай жоқтай өмір сүре береді. Мұндай мойындамаушылар атеистер болып табылмайды. Олар тіпті агностик те емес. Құдайдың бар болуын басқа жолдармен терістейді. Атеистер құдайдың тіршілігін жалған немесе ықтималдығы өте төмен спекулятивті гипотеза дейді [5].

Атеизмнің популяциялануына үлкен үлес қосып келе жатқан америкалық эволюциялық биолог, этолог Ричард Докинз дін алдағы 20 жылда тіпті жойылып кетіп, атеизм күшейеді деген пікір айтады. Оның ойынша құдай мен дінге сенетін адамдармен пікірталасқа түсу бос нәрсе. Сонымен бірге Докинз бойынша, адамдар діни сенім жайлы жеткілікті ойланбай, ол туралы сұрақтарды тіпті қарастырмайды.

Докинздің атеизмдік көзқарасы жайлы белгілі британдық ғалым Майкл Рьюз:

«Бұл адам өзінің атеизміне байсалдылықпен қарайды. Онымен салыстырғанда XVIII ғасырдағы шотландиялық ұлы ғалым Дэвид Юм («Құдайдың сенбейтіндерге арнаған ұлы сыйы» сипатымен есте қалған) ұстамды көрінеді» [6],- дейді.

Діндар адамдардың жартысы қазіргі кезде ғылымға қарсы. Себебі көптеген жерлерде біз иемденіп жүрген адами еркіндік дін атынан терістеліп жатады. Ал шынайы ғылым мен түпнұсқа тарихтың орнына діни идеология оқытылады. Ричард Докинз мұндай дұрыс емес дінді көптеген сенушілермен бірге кінәраттайды. Бірақ оның осы дұрыс емес дінді сынауы барлық дінді сынау болып шықты. Сол сияқты оның ғылыми көзқарасы дінге орын қалдырмайтындай, ғылым барлығын қамти алатын идеология ретінде қалыптасқан.

Қорыта келе, атеизм мен «нон-діндарлық» түсініктері бір жағынан жақсы зерттеліп қойғандай көрінеді, дегенмен бұл бір-біріне жақын семантикалар әлі де болса терең және жоспарлы талдауды қажет етеді.

Әдебиеттер :

- 1. Baker, Matthew James. Psychological Type of Atheism: Why Some People Are More Likely Than Others to Give Up God. – The University of Warwick, 2015. – 256 p.*
- 2. Hemming, Peter J. 2017. Childhood, youth and non-religion: towards a social research agenda. P. 33.*
- 3. Shults, FL. 2021. Simulating Secularities: Challenges and Opportunities in the Computational Science of (Non)Religion. Secularism and Nonreligion, pp. 1-10.*
- 4. Monika Wohlrab-Sahr and Torn Kaden, «Exploring the Non-Religious», Archives de sciences sociales des religions, 167 | juillet-septembre 2014.*
- 5. Nielsen, Kai. Philosophy & Atheism. Buffalo, N.Y.: Prometheus Books, 2005. – 269 p.*
- 6. Dawkins, Richard. The God Delusion. – Bantam Press, 2006. – 406 p.*

Ыдырыс А.Қ.

*Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.
ydyrys.aruzhan@mail.ru*

ҚАУІПСІЗ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫ – ЗАМАНАУИ МЕКТЕПТІҢ ӨЗЕКТІ ТАЛАБЫ

Relevance of the problem of creating a safe educational environment with the modernization of the modern education system. The health of students reflects the quality of education in the country. The success of the educational process and the proper development of the student occurs only in a comfortable and safe educational environment. In this regard, the question arises as to how to create and maintain a psychologically favorable climate in an educational institution. The meaning of the concept of "safe" as a pedagogical category is presented in the context of ensuring the stability and quality of Education. At the same time, "educational environment"- as a set of opportunities for teaching and upbringing and personal development. Principles for creating comfort. It should be reminded that today psychological safety is one of the requirements for the safety of the educational process, one of the conditions for the quality of education, as important as anti – terrorist, fire-fighting, sanitary and epidemiological safety.

Қазақстанда заманауи білім беру жүйесінің жаңаруымен қауіпсіз білім беру ортасын құру мәселесі ерекше өзекті бола бастады. Қазіргі уақытта барлық мектептер жаңа мемлекеттік білім беру стандарттарына көшуде, бұл білім беру ұйымдарына жаңа талаптар қояды. Қауіпсіз білім беру ортасын табысты жүзеге асыру үшін қажетті факторлар мен жағдайлар туралы мәселе расталды және табиғи түрде көтеріледі. Психологиялық-педагогикалық жағдайлар анықталды, оның ішінде білім алушылардың психологиялық денсаулығын сақтау мен нығайту, денсаулық пен қауіпсіз өмір салты құндылығын қалыптастыруды қоса алғанда, оқу-тәрбие процесіне қатысушыларды психологиялық-педагогикалық қолдау бағыттарының өзгермелілігі анықталды. , білім беруді саралау және даралау [2, 52 б.]. Оқушылардың денсаулығы елдің білім сапасын көрсетеді. Оқу процесінің жетістігі және оқушының дұрыс дамуы тек жайлы және қауіпсіз білім беру ортасында болады. Осыған байланысты білім беру мекемесінде психологиялық қолайлы климатты қалай құру және сақтау керек деген сұрақ туындайды.

«Қауіпсіздік» ұғымы педагогикалық категория ретінде педагогикалық қызметтің әртүрлі салаларында білім беру субъектілерінің өмірлік маңызды білім беру қажеттіліктері мен мүдделерін ішкі және сыртқы қауіптерден қорғау, педагогикалық білім берудің тұрақтылығы мен сапасын қамтамасыз ету ретінде ұсынылған.

Білім беру ортасы – мектептің ішкі өмірінің ажырамас сапалық сипаттамасы, ол оқытудың, тәрбиелеудің және тұлғаны дамытудың барлық мүмкіндіктерінің, сонымен қатар жағымды және жағымсыз мүмкіндіктерінің жиынтығы болып табылады. Айта кету керек, білім беру ортасының семантикалық идеясы мүлдем жаңа емес. Сонымен, XV ғасырда итальяндық көрнекті гуманист Лоренцо Валла академиялық ізденістің бес маңызды шартын анықтады: «білімді адамдармен қарым-қатынас», «кітаптың көптігі»,

«Жайлы жер», «бос уақыт», «жан тыныштығы». Қазіргі мектепке тиімді мұғалімдер мен менеджерлер қажет. Мектепке «... педагогикалық инновацияларды құруға және меңгеруге қабілетті, сыни тұрғыдан ойлайтын, тиімді, құзыретті, шығармашыл мұғалім қажет» (В.П. Соломин).

Оқу тәжірибесінде қауіпсіздікке қол жеткізудің екі формасы қатар өмір сүреді – белсенді және пассивті. Қауіпсіздіктің пассивті сценарийін іске асыру белсенді нысанға қарағанда, экологиялық бағдарлардың қол жеткізілген күйді сақтауға бағытталғанын болжайды - бірыңғай әдістемелік тәсіл арқылы мақсатқа қарай қозғалыстың қауіпсіз траекториясын әзірлеу, оның ішінде:

- а) нақты жағдайды уақтылы және сенімді есепке алу, оның әртүрлі аспектілерін, қырларын, сипаттамалық белгілерін нақтылау;
- б) көзделген мақсаттарға (міндеттерге, идеалдарға, құндылықтарға) негізделген, жағдайды жан-жақты зерделеуді ескере отырып, мінез-құлық векторын қалыптастыру (біздің жағдайда қауіпсіз білім беру ортасын қалыптастыру механизмі).

Осылайша, мектептің қауіпсіз білім беру ортасы оның құрамдас бөліктерінің олардың функционалдық байланыстары мен оқу-тәрбие процесінің субъектілерін ескере отырып, жүйелі өзара әрекеттесуінің нәтижесі болып табылады. Мектептің қауіпсіз білім беру ортасы білім беру процесінің әрбір қатысушысына өз құқықтары мен психологиялық және физикалық қауіпсіздік нормаларының сақталуына кепілдік берілгенін, әрбір баланың (жасөспірімнің) жеке дамуы үшін жағдай жасалғанын болжайды. Мұндай білім беру ортасын құру кезінде білім беру процесіне қатысушылардың өзара әрекеттесу ерекшеліктерін, оқушыларды оқыту мен тәрбиелеудің стратегиялары мен технологияларын, оқу үдерісіне қатысушыларды сүйемелдеу технологияларын, білім берудің білім беру процесін бағалау жүйесін ескеру қажет. студенттер мен мұғалімдердің жетістіктері. Бұл қызметтің маңызды құрамдас бөлігі баланың жеке дамуының қауіпсіздігіне кепілдік беретін білім беру ортасының сапасын бақылау жүйесі болуы керек (оқушылардың жетістіктерін, олардың денсаулығын, оқу процесіне қатысушылардың қанағаттануын бақылау және т.б.). Бұл жағдайда мектептің барлық ресурстары: басқарушылық, кадрлық, әдістемелік, ақпараттық, материалдық-техникалық ресурстар тартылуы керек [4, 12 б.].

Соңғы кездері Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде инклюзивті білім беру тәжірибесінің пайда болуы және жалпы білім беретін мектептің оқу-тәрбие процесінде мүмкіндігі шектеулі баланы қолдау мен көмек көрсетудің ерекше мәдениеті қалыптасып келе жатқаны қуантады – психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету. Ақырында, әрбір баланың жеке білім беру қажеттіліктері мен қабілеттерін ескере отырып, дамуы үшін қолайлы жағдай жасау керек деген түсінік пайда болды.

Мектептің дамып келе жатқан білім беру ортасын құрудың шарттарын қарастырыңыз:

1. Пікірлес адамдар командасын құру
2. Оқу үрдісін өзгерту (жаңа технологияларды енгізу)
3. Баланың жетістігін бағалауда ересектердің ұстанымын өзгерту
4. Мектептің сыныптан тыс өмірін байыту

Мектеп үшін қауіпсіз білім беру ортасын құру, ең алдымен, келесі принциптерге негізделуі керек:

А) Бірінші ұстаным – оқу-тәрбие процесінің әрбір субъектісінің тұлғасын қорғау. Оның жеке қажеттіліктерін дамыту және жүзеге асыру арқылы, жою қатысушылар арасындағы психологиялық зорлық-зомбылық. Қорғалмаған адам тең болу үшін ресурс, психологиялық мүмкіндік алуы керек.

В) Екінші қағида – дамыта оқытуға сүйену, оның негізгі мақсаты оқу емес, жеке тұлғаны дамыту, сананың физикалық, эмоционалдық, интеллектуалдық, әлеуметтік және рухани салаларын дамыту. Бұл білім беру процесі әсер ету емес, өзара әрекеттесу логикасына негізделген.

С) Үшінші принцип – әлеуметтік-психологиялық дағдыдағы көмек. Әлеуметтік-психологиялық шеберлік деп адамға өзінің өмірлік жолын сауатты таңдауға, жағдайды талдауға және басқа адамның бостандығы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтірмейтін тиісті мінез-құлықты таңдауға мүмкіндік беретін дағдылар жиынтығын түсінеміз. психологиялық зорлық-зомбылықты қоспағанда, жеке тұлғаның өзін-өзі дамытуға ықпал етеді.

Мектепте қауіпсіз білім беру ортасын ұйымдастырудың шарттары әрбір қатысушының мектепте қауіпсіз білім беру ортасын қалыптастыруға, оқу-тәрбие процесіне қатысушылар арасындағы қарым-қатынастарды ізгілендіруге мақсатты кәсіби ықпал етуіне байланысты; балаға өмірдің өзекті мәселелерін шешуде, сондай-ақ мектеп жағдайында әлеуметтенуде атаулы көмек (қиындықтар, жеке және тұлғааралық проблемалар, әлеуметтік-эмоционалдық сипаттағы

мәселелер, іс-әрекетті таңдаудағы проблемалар және т.б.). Жалпы білім беретін мекеменің білім беру ортасының қауіпсіздігі мектептің психологиялық климатына (психологиялық қауіпсіздік), мектептің қауіпсіз педагогикалық ортасына байланысты және білім беру процесіне қатысушылардың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуге негізделген. Сонымен, қауіпсіз білім беру ортасы – бұл оқу процесінің психологиялық-педагогикалық қауіпсіздігінің жүйесі [4, б.48].

Қауіпсіз білім беру ортасын құру тұрғысынан біз мектептегі биология және физика курсына қарастырғымыз келеді. Олардың маңыздылығы осы пәндердің қазіргі ғылыми және өндірістік өндіріс прогресінің факторы ретіндегі әлеуетіне байланысты. Оқушылардың биология және физика пәндеріне тұрақты қызығушылықтары мен қабілеттерін дер кезінде дамыту маңызды. Сондықтан бұл пәндерді оқыту процесінде студенттердің жетекші идеялар мен негізгі ұғымдарды саналы және тұрақты түрде меңгеруіне ғана емес, сонымен бірге қауіпсіз білім беру ортасын құруға назар аудару маңызды: оқушылардың пәнге тұрақты қызығушылығын қалыптастыру; жаңа білімді өз бетінше меңгеру және ғылыми зерттеулер жүргізу, яғни өзінің танымдық әрекетін толық жүзеге асыру қабілеті.

Мектеп баланың білім алу қажеттіліктерін қанағаттандыруға, оның адамгершілігіне, дүниетанымының оң жүйесін қалыптастыруға көмектесуі керек. Мектеп қызметі шеңберінде «Руханижағыру» бағдарламасын іске асыру барысында білім беру мен тәрбиелеудің өндірістік процесінің мәнін, мазмұнын, ұйымдастырылуын, сондай-ақ жағдайлары мен факторларын жан-жақты ескеретін мектеп үлгісін әзірлеу жоспарлануда. Жаңа білім беру стандарттарына көшу, мұғалімдердің әлеуетін арттыру, дарынды балаларды қолдау жүйесін дамыту – сарапшылардың болжамы бойынша, барлық мектептерді «жаңа» етуге тиіс негізгі қағидаттар.

Бүгінгі таңда психологиялық қауіпсіздік – оқу үдерісінің қауіпсіздігіне қойылатын талаптардың бірі, білім сапасының шарттарының бірі, терроризмге қарсы, өртке қарсы, санитарлық-эпидемиологиялық қауіпсіздік сияқты маңызды екенін еске салған жөн.

Әдебиеттер:

- 1. Иманбекова Б.И. Тәрбиеге жетекші. – Алматы, 2004.*
- 2. Әбішқызы С., Сарманов Ж. «Ұлттық тәрбие – құндылығы мол дүние». 2008.*
- 3. Әбішқызы С., Сарманов Ж. «БАҚ және Ұлттық тәрбие». – 2004.*
- 4. Керімбаева М.С. «Ұлттық мәдениетті қалыптастырудағы мектептің қызметі». – Астана, 2008.*

Элтай Ж., Умурзакова Д.

*Научный руководитель: м.п.н. Джубанова Г.Д.
УО «Алматы Менеджмент Университет», г.Алматы
umurzakovadilnaz2@gmail.com*

НЕСКОЛЬКО СЛОВ О КУЛЬТУРЕ РЕЧИ ИЛИ СЛОВА – ПАРАЗИТЫ В НАШЕЙ РЕЧИ

The article deals with the problems of the emergence of modern parasitic words that clog speech, the reasons and goals for their use by adults and children. It also analyzes the problem of eradicating words that do not carry a semantic load from the speaker's speech.

Вопрос культуры речи был актуален во все времена. Речь формирует первое впечатление о богатстве внутренней культуры человека, создает некий имидж, влияет на мнение и отношение окружающих. Однако люди сталкиваются с такой проблемой как слова-паразиты, которые портят общее впечатление от сказанного человеком.

Язык- это один из основных инструментов, с помощью которого люди коммуницируют между собой, создают диалоги с целью решения тех или иных вопросов. Чаще всего люди не задумываются о том, какие слова использовать, не обращают внимания на литературную правильность происхождения высказываемых слов. Большинство из нас не задумывается о форме и содержании собственной речи, о способах, которые помогают избежать речевые ошибки. Наша речь состоит из предложений, они, в свою очередь, из слов, а смысл данных слов – из значений и посылов, которые мы хотим передать слушателям. Как правило, людям свойственно включать в речь слова, не имеющие особого смысла или не несущие полезную информацию, соответствующую основному значению. Такие слова засоряют нашу речь, неправильно доносят идею высказанного, отвлекают от главного. В действительности, в русском языке нет ненужных слов, они становятся таковыми, когда человек использует слова не по назначению, употребляет одни и те же выражения слишком часто или неуместно. Слова-паразиты с легкостью проникают в нашу речь, не внося смысловую нагрузку, но влияя на качество и грамотность речи.

«Словами-паразитами» принято считать слова без смысловой нагрузки, которые, чаще всего, подразумевают неуверенность в высказывании, заполнение паузы, вызванной неподготовленностью, и связывание мыслей в высказывании, благодаря данным словам.

Паразитическими принято считать слова: «в общем-то», «типа», «как бы», «вот», «короче», «прикинь», «допустим», «кстати», «значит», «и так далее», «на самом деле», «ну», «просто», «вообще», «в принципе», «например», «собственно говоря», «стало быть», «это самое», «кажется», «наверно», «так сказать», «в целом», «я имею в виду» и другие.

Многие из этих слов вполне допустимы в речи, к примеру «на самом деле», «допустим», с этих фраз можно начать предложение или начать объяснение чего-либо, при условии, что человек употребляет их нечасто и по смыслу. Однако слова как «короче», «типа», «прикинь» могут показать ваши недостатки в знаниях языка, демонстрируя просторечие.

Касаемо причин возникновения слов-паразитов. В первую очередь, это скудный словарный запас, вызванный отсутствием у многих современных людей интереса к чтению литературы. Говорящий пытается быстро донести свою мысль и в попытке произнести речь без пауз, старается сказать то, что прежде всего приходит в голову, так как не может вспомнить подходящие слова, вследствие чего начинает употреблять слова-паразиты, дабы дать себе время на поиск нужных слов. Со временем это перерастает в некий рефлекс, в привычку, от которой в дальнейшем сложно избавиться.

Во-вторых, это может быть связано с тем, что человеку необходимо произнести речь спонтанно, можно привести в пример тосты, произносимые на праздниках, днях рождениях, собраниях. Неподготовленная речь зачастую обрывиста. Конечно же, есть и красноречивые люди, которых не пугает спонтанная речь, они владеют навыками импровизации и с легкостью могут произнести яркую, впечатляющую речь. К сожалению, не все владеют навыками оратора. Наибольшее количество паразитических слов употребляется при необходимости думать, вспоминать и говорить одновременно, к примеру, когда человек начинает цитировать, для чего ему необходимо правильно вспомнить слова автора, или, когда говорящему необходимо поменять структуру речи, вследствие чего ему нужно искать подходящие, уместные слова.

В-третьих, есть люди, которые целенаправленно используют слова-паразиты. Чаще всего такая необходимость возникает при «неудобных» вопросах, соответственно, человеку нужно время, чтобы обдумать ответ и правильно донести его. Данную причину можно принять за тактику, необходимую в процессе раздумывания.

Всем известно, что «лишние» слова засоряют речь говорящего, нарушая эстетическую составляющую речевой культуры. Слишком частое использование слов-паразитов вызывает недопонимание со стороны слушателей, отвлекает внимание от главной мысли высказывания, показывает скудность словарного запаса и неподготовленность речи. Слова-паразиты делают речь несерьезной, нечеткой и неинтересной, оставляя не самое приятное впечатление у собеседника. Слишком частое использование таких слов приводит к замусориванию речи, делая

её некрасивой и тяжеловесной. Но в то же время, слова-паразиты вносят в речь некую «живость», речевую непринужденность.

Слова-паразиты возникают в речи каждого современного человека, как взрослого, так и ребенка. Мы используем их при любой непринужденной обстановке: в беседе с друзьями в кафе, обсуждая новости, или, сидя за столом, рассказывая о чем-либо, со знакомыми, проходившими мимо или встретившись случайно. Возможно, не все считают правильным и нужным в данном случае демонстрировать богатство своего словарного запаса и думают, что слова-паразиты достаточно уместны, поскольку они помогают сблизиться со слушателями, разрядить обстановку, создать необходимую дружескую атмосферу непринужденности. Однако ситуация кардинально меняется, если необходимо выступать с важной презентацией, представить проект, выступать на научных конференциях, произносить речь перед огромной аудиторией. Слова-паразиты, так привычно существующие в обыденной речи, скорее всего, сослужат вам не самую лучшую службу.

Ни для кого не секрет, что, выступая перед публикой, особенно, если для человека результат речи несет огромное значение, каждый невольно испытывает чувство страха и легкой неуверенности в себе, что вызывает волнение в голосе, порой путаницу в сказанных словах. При таких обстоятельствах вряд ли говорящий сможет полностью контролировать ситуацию, и тем более следить за своей речью. Зачастую при волнении говорящий забывает подготовленную речь, после чего пытается заполнить недостающие элементы речи или возникшую паузу, дабы не показывать свое состояние и бедный словарный запас.

Данная проблема касается как взрослых, так и детей. Взрослые люди используют такие слова повседневно, вследствие чего, маленькие дети считают их правильными, не зная их происхождения и литературных норм, берут речевой пример с окружающих взрослых людей.

Слова-паразиты можно считать "инфекцией", заражению которой подвержены люди, не уделяющие внимание своей речи, в основном это дети и подростки, склонные к копированию своих кумиров, блогеров. Помимо этого, существуют слова, которые временно приходят в "моду", соответственно, молодое поколение массово использует те или иные слова.

Таким образом, всегда важно понять, почему слова-паразиты появились в вашей речи. Принято считать, что распространенность в речи слов-паразитов зависит от интеллекта и начитанности. Но есть масса примеров профессоров учебных заведений, речь которых наполнена мусорными словами. Так как же можно решить эту проблему? Некоторые приемы в речевой коммуникации, возможно, будут полезны:

- Необходимо время от времени делать паузы. Подготовиться и обдумать то, что вы хотите сказать.
- Говорить медленно короткими предложениями.
- Больше читать и пересказывать, включая в речь новые слова.
- Работать над дыханием. Делать правильно вдох и выдох.
- Чаще репетировать публичное выступление. Чем больше подготовка, тем лучше ваше выступление.
- Действенным способом будет запись аудио своей речи, это поможет не только обратить внимание на голос, тембр и грамматическую правильность, но и контролировать процесс в дальнейшем. Необходимо первое время следить за каждым сказанным словом, это вырабатывает привычку разговаривать спокойным, уверенным темпом без лишних фраз. Не нужно придирается к себе, лучше сосредоточиться на улучшении себя и своей речи.

Используя огромные ресурсы языка и применяя стратегии и методы работы по искоренению мусорных слов, каждый из нас имеет возможность продемонстрировать уровень образованности и настоящую внутреннюю культуру.

Литература:

1. <https://lala.lanbook.com/slova-parazity-kak-opredelit-i-kak-borotsya-saym> «Лалалань»

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

2. Автор «Марина Корельская» //– <https://orator.biz/library/voice/slova-paraziti/>
3. И.М. Кобозева, Л.М. Захаров. Для чего нужен звучащий словарь дискурсивных слов русского языка // Филологический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова. — 2004.
4. Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. Словарь-справочник лингвистических терминов. — Москва: Москва "Просвещение", 1985. — С. 258,259.
5. О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. — Советская энциклопедия. — Москва, 1966. — С. 410.
6. Борисова Е. Г. Дискурсивные слова и референция в процессе понимания сообщения // Московский городской педагогический университет : сайт. — Москва.

СЕКЦИЯ 3

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨНЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абзалбай А.Б.

*Научный руководитель: доктор PhD Амангелдиева Г.А
КазНАИ им. Т.К. Жургенова, г. Алматы*

ПСИХОТИПИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ ПЕРСОНАЖЕЙ ФИЛЬМОВ АДИЛЬХАНА ЕРЖАНОВА

The scientific novelty of the work lies in the previously unconduted comprehensive analysis of the psychotypical features of the characters created by Adilkhan Yerzhanov. Also, this scientific article connects and strengthens the golden bridge between psychology and modern Kazakh cinematography, increasing the demand for Kazakh films by analyzing and developing this industry, developing scientific research and articles on Kazakh film studies.

Современная кинематография тесно связана с психоанализом и психологией. На просторах интернета есть тысячи статей с исследованиями психических портретов персонажей, фильмов от гуру и знатоков своего дела до обычных фанатов и любителей. Спрос порождает предложение. Поэтому выходят все больше фильмов, в которых герою присущи определенные психотипические образы. Кинематографисты акцентируют внимание зрителей на персонажах разных типов, а зрители, в свою очередь, разгадывают их особенности.

Наше внимание было сосредоточено на молодом режиссере Адильхане Ержанове, имя которого часто можно встретить в сводках киноновостей. Он играет немаловажную роль в развитии казахской киноиндустрии, зарубежные кинокритики и мировые издания ценят его работы. Режиссёр всегда выделялся собственным кинематографическим стилем. И тема психологии нередко возникает в его фильмах.

В работах Адильхана Ержанова рассматривается достаточно своеобразная для национального кинематографа подача характеров и образов. Его творчество уже изучалось некоторыми киноведами, но проблематика их исследований носила несколько иной характер. До сих пор интерес киноведов не был акцентирован на психологии героев режиссера. Поэтому мы впервые предприняли попытку, поставив перед собой цель, заключающийся в исследовании и определении психотипических образов и особенностей мышлений персонажей фильмов режиссера. За основу психологического анализа героев взяты фильмы «Бахытжамал», «Чёрный, чёрный человек», «Бой Атбая», «Улболсын», «Жёлтая кошка» и «Ласковое безразличие мира».

Адильхан Ержанов родился и вырос в Жезказгане, позже закончил академию искусств имени Т.К.Жургенова г. Алматы. Его дипломной работой стал фильм «Каратас», который запустил мини-вселенную, сделав его самым востребованным режиссером современной казахской кинематографии.

Молодой специалист в своих кинокартинах поднимает множество острых тем, начиная от социальных сложностей, человека и власти, заканчивая бытовыми и психологическими проблемами, присущих современному человеку. В начале каждого фильма у главных героев режиссёра, будь то коррумпированный следователь Бекзат, агрессивный и требующий внимания боец-Атбай, новоявленный аким с собственными амбициями или влюблённый простак Куандык, стоят перед собой задачи, мечты и миссии, которые они хотят осуществить.

Но ближе к концу фильма этих героев ждёт переворот жизненных устоев и мировоззрения в целом.

Меняются иногда и некоторые второстепенные персонажи к концу фильма. Например, в одной из последних вышедших картин «Улболсын», центральный персонаж идёт к главной заданной цели на протяжении всего фильма. При этом, не изменяясь ни внутренне, ни внешне.

Другое дело – отрицательные персонажи. Они неизменны ни к себе, ни к обществу. Важным атрибутом повествования является социальный контекст, который прослеживается в каждом фильме режиссера. Коррупция и полицейский беспредел, передаваемый посредством абсурда или явной критикой правоохранительных органов.

В своих картинах зачастую режиссер тяготеет к мрачным зарисовкам, но в них остаётся место романтике и юмору, хоть и своеобразному.

Неспособность понять и принять другую точку зрения, безразличие, равнодушие и отрешенность к ближнему. Социальный расстрой населения и даже поиск Бога. Но что точно стоит ждать в картинах Ержанова – так это тонкие и острые отсылки к основной теме фильма. Так, в кинокартине «Улболсын» несколько раз появляется неработающий QR-код, который напоминает своей структурой и цветами национальные казахские орнаменты. Где орнамент – это прошлое и традиции, а QR-код – как недавно возникший элемент наших дней, в совокупности который перестаёт работать. В этом прослеживается мысль автора, что не все национальные традиции работают в современном мире.

Журналистка Ариана в фильме «Чёрный, чёрный человек» является проводником между зрителем и беспросветным реализмом аула, в котором происходит действие. Через её героиню мы погружаемся во вселенную картины и будто бы говорим с главным героем, стыдя его за проступки и направляя его к изменениям в жизни.

Анализируя психотип героя Атбая из фильма «Бой Атбая», которого сыграл Данияр Алшинов, мы приходим к выводу, что главным врагом боксера является не его соперник, а он сам. Девиантное поведение, сверхагрессивный муж и абьюзер, пытающийся прежде всего доказать не окружающим, а себе, что он всё-таки стоит чего-то. В фильме герой заставляет зрителей то ему сострадать, то чувствовать отвращение. Супругу главного персонажа, Айду, играет Динара Бактыбаева. В одном из своих интервью Адильхан Ержанов высказался: «Именно Динара Бактыбаева привнесла фильму ту ноту, которая придаёт фильму человечность». Не смотря на угрозы и побои мужа, героиня решает не предавать его. Однако каким бы плохим не был Атбай, в сценах разговора с женой, можно понять, как он искренен с ней, что двуличность и двойственность ему чужды. Для кого-то Атбай является «генетическим мусором» (прим. А.Ержанова), для других – человеком, который пытается подняться из низов, несмотря на все препятствия.

«Бой Атбая» фильм про саморазрушение. Атбай – персонаж, через которого Адильхан Ержанов исследует природу насилия и характер человека, требующего к себе слишком много внимания. Режиссёр в своей картине играет эмоциями зрителя, иногда показывая Атбая беспощадным, иногда внутренне незащищенным человеком.

Сам режиссер говорит: «Мне нравится, что мои герои существуют и без моего участия. Это как химия: берется какой-то элемент, соединяется с другим, а дальше химик уже ничего не делает, он просто следит за реакцией. То же самое делаю и я: просто беру какие-то существующие архетипы, погружаю их в среду, происходит реакция, движется сюжет, и я просто слежу за этим». Данная тенденция прослеживается в фильмах, где режиссер занимает позицию рассказчика. Поэтому его работы начали трансформироваться с экспериментальных в нарративные фильмы, в сторону простого рассказа.

Особенность сюжета режиссёра Адильхана Ержанова в том, что зачастую его картины имеют печальный конец. В фильмах «Ласковое безразличие мира» и «Жёлтая кошка» влюблённых, мешающих «серьёзному бизнесу агашек», убивают. В «Бахытжамале» главный герой так и не дожидается свою возлюбленную. В «Бое Атбая» герой проигрывает свой

главный бой. Но специфика авторского профессионализма заключается в том, что зритель воспринимает финал не столь трагично, раскрывая себе только одну главу, а не всю книгу. Режиссер преподносит драматизм необычно и своеобразно, оставляя маленькую надежду зрителю.

Ещё одна особенность картин Адильхана Ержанова – инфантильный образ, что так часто возникает в его фильмах. В самых первых картинах главными героями являются дети. Это обосновывает позицию режиссёра: «Детское восприятие – это есть некая философия, которая стоит за любым искусством. Именно в детстве обретается что-то такое настоящее, на мой взгляд, особенно в контрасте с реальностью».

Режиссёр может снимать два фильма с одним сюжетом, также один и тот же персонаж может появляться в другом фильме под другим именем. Либо могут появляться две разные персонажи с одним именем в разных фильмах.

Адильхан Ержанов назвал один из своих фильмов вышедших в 2018-году «Ласковым безразличием мира», процитировав Мельса из произведения Камю «Посторонний». В этом случае название отвечает за всю суть и посыл фильма, которые автор хотел донести. В одном из интервью режиссёр рассказывает: «Мне близка позиция Камю. Человек невиноват, если не может испытывать чувства. Нет чувств, которые человек должен испытывать».

Главная героиня Салтанат, любящая литературу, девушка в романтическом, женственном и хрупком образе, в длинном красном платье и на каблуках с зонтом.

«Ласковое безразличие мира» – тонкая, трагичная и, вместе с тем, дающая надежду романтическая драма с самой пронзительной историей любви в истории казахстанского кино.

«Ласковое безразличие мира» открывает главного «рассерженного» отечественного кинематографиста с совершенно неожиданной стороны. Привыкший к иносказательности постановщик внезапно для всех ставит тонкую, лиричную и пронзительную романтическую драму о подлинных и чистых чувствах, которые растаптывают и раздирают звери большого города. Оказавшись на обочине жизни и медленно ломаясь под напором обстоятельств, Салтанат и Куандык хватаются за единственное светлое, что есть в мире – за любовь.

Примечательно также, что романтическая драма, пожалуй, самый аполитичный фильм Ержанова. При этом нельзя не оценить остроумный ход с одним из главных антагонистов – базарным мафиози по кличке Замбеке, который с рук кормит мясом приспешников и развешивает по базару баннеры с громкими слоганами вроде «С овощами от Замбеке в светлое будущее». «Едва ли каннская публика считала эту локальную шутку, но казахстанцы должны оценить легкую колкость автора», – пишут кинокритики.

Фильм «Жёлтая кошка» – это регрессивная история Бони и Клайда. Регрессия – защитный механизм, являющийся формой психологического приспособления, когда человек в критической и экстремальной ситуации впадает в детство. А детство – это убежище, куда он бежит от взрослых проблем.

Камила Нугманова, которая эксцентрично исполняет роль главной героини в огненных волосах, Еву, превращается в ребёнка, не вынося трудности жизни.

Романтическому периоду в творчестве Адильхана Ержанова можно отнести героя Кермек – мечтатель, что пытается построить свой кинотеатр в маленьком селе, а также «Ласковом безразличии мира», что в «Жёлтой кошке» – две потерянные души обретают счастье в лицах друг друга.

Таким образом, можно перечислить огромное разнообразие психологических образов персонажей Ержанова, среди которых женский мир: чистые душой, неземные, несчастные жертвы обстоятельств, а также алчные карьеристки; и мир мужской: романтики, перфекционисты, аморальные, с животной харизмой и т.д. Анализируя комплекс психических характеристик, можно утверждать, что психотипы героев формируются в результате странных, а то и абсурдных жизненных обстоятельств. Режиссер с удивительной точностью и меткостью через детали быта, традиции и ментальности изображает тонкости психологии своих героев.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Литература:

1. <https://adilkhanyerzhanov.com/> (дата обращения 10.03 2022)
2. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://brod.kz/articles/210326-adilhan-erzhanov-eto-ochen-tyazhelo-zhit-kak-v-svoih-/(дата обращения 15.02.2022))
3. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://orda.kz/rezhissjor-adilhan-erzhanov-budushhee-za-strimingami/#part=1(дата обращения 15.02.2022))
4. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://orda.kz/kollektivnyj-immunitet-novaja-chuma-v-karatase/(дата обращения 15.02.2022))
5. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://seance.ru/articles/assault/(дата обращения 15.02.2022))
6. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:WTwFi7UaR6kJ:https://inbusiness.kz/ru/news/adilhan-erzhanov-ya-hotel-sozdat-krepkij-syuzhet+&cd=18&hl=ru&ct=clnk&gl=kz(дата обращения 15.02.2022))
7. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://www.the-village-kz.com/village/city/city-interview/9345-rezhisser-adilhan-erzhanov-otritsatelnye-otzyvy-nastravayut-na-borbu(дата обращения 15.02.2022))
8. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://www.youtube.com/watch?v=NVEjMIzOs6M&t=82s(дата обращения 15.02.2022))
9. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://www.youtube.com/watch?v=-AWt-eJYXOo(дата обращения 15.02.2022))
10. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://www.youtube.com/watch?v=T-DQl2gfln4&t=18s(дата обращения 15.02.2022))
11. <https://www.youtube.com/watch?v=5voyWLLzf1o&t=259s>
12. <https://www.youtube.com/watch?v=dKcms-qE8W8>
13. [\(дата обращения 15.02.2022\)](https://www.youtube.com/watch?v=MylS2P_lWPA(дата обращения 15.02.2022))

Асқарова Ә.А.

*Жетекшісі: аға оқытушы Белгібаев Д.Т.
Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.
asem_askarova0509@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН ӨНЕРІНІҢ ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚ БАҒДАРЛАРЫ ЖӘНЕ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазіргі уақытта жаһандану үдерісі экономика мен саясатты ғана емес, мәдени-әлеуметтік саланы да қамтып отыр. Қазіргі әлеуметтік теориядағы жаһандану ең өзекті тақырыптардың қатарында тұрғандығы мәлім.

Біздің міндетіміз – жаһанданудың дәстүрліктен тікелей бас тартуын түсіндіру, қоғамға азаматтылықтың қазіргі стандарттарын, қоғам мен мемлекеттің әлеуметтік серіктестігі түсінігін жеткізу болып табылады. Біздің алдымызда қоғамның дағдарыстан шығуы посткеңестік кеңістік қоғамының өтпелі кезеңін теоретикалық қамтамасыз етуді шешу міндеті тұр, біздің ойымызша, оның дамуы мен жолдары социомәдени негізде жатыр деп айтсақ та болады. Мұндай методологияға негізделген, дәстүрлі социомәдени құндылықтардың орталық зонасы қоғамның барлық саяси, құқықтық, әлеуметтік салаларындағы дәстүрліктің құралдары мен қазіргі тәсілдерін зерттеу болып табылады. Осы тұжырымға қатысты барлық әлеуметтікгуманитарлық, яғни саяси, әлеуметтанулық, құқықтық, антропологиялық, мәдени, тарихи теорияларды жекелей және жиынтық ретінде тәжірибеде қолдану, мемлекет пен қоғамның өзара әрекет формаларын, сонымен қатар тұлғаның қоғамдағы орнын анықтау мәселесін қарастырып зерттеу керек.

Осы тұрғыда академик Ә.Н. Нысанбаевтың ортаға салған мына пікірі өте орынды деп ойлаймыз: «Мәдениет пен ғылым саласында либералды-демократиялық қоғам құндылықтарының ықпалы артып отыр. Қазақстан халықтарының дәстүрлі құндылықтары мен өзіндік мәдени мұраттары қатты қысымға ұшырауда, сондықтан олар өздерінің рухани мұраларын сақтап қалуға талпынуы керек. Бірақ, сонымен қатар олар батыс мәдениетінің нормаларымен де өзара әрекеттесіп, өзара толығыуы қажет. Мәселе батыс мәдениетімен бәсекеге

қабілетті болу үшін құндылықтарды қайта қарап, қазақ мәдениетін қайта жаңғыртып дамыту туралы болып отыр. Қарқынды өріс алып отырған жаһандану жағдайында, Қазақстан халықтарының дәстүрлі құндылықтары мен либералды-демократиялық қоғам құндылықтарының конструктивті сұхбаты өте қажет. Өтпелі қоғамның мәдениет саласындағы күрделі қатынастарын реттейтін және халқымыздың мәдениетінің қайталанбастығы мен өзіндік сипатын қамтамасыз ететін заңдар қажет» [1,92-б.]. Мәдениеттің өзіндік ерекшелігін сақтау, қоғамдық және мемлекеттік тұтастықты сақтау ұлттың ішкі рухани әлеуетіне және шығармашылық қуатына байланысты. Ұлттың қалыптасуында ортақ тарихи жадымен бірге ортақ мақсат-мүдделер, идеялар да үлкен рөл атқарады.

Қазақ халқының өнері – оның тарихи болмысының құрамдас бөлігі. Рухани өнердің өмірге келуі, біртіндеп дамуы, халықтың сипат алуы, оның біртұтас бөлінбейтін құбылыс екенін аңғартады. Қазақ қоғамының мәдениеті мен өнерінің іргетасы тым ерте кезеңдерден бастап қаланған.

Ақындар, суретшілер, музыканттар, философтар табиғаттан үйлесімділік іздейді. Және үйлесімділіктегі, ырғақтағы, мақсатылықтағы, заңдылық көрінісіндегі эстетикалық құндылықты теріске шығаруға болмайды. Мәселе оның нені білдіретіндігінде. Үйлесімділік бұл-алуантүрліліктің тұтастығы, өінше құндылық еме,с, тек адамға қатынасында ғана құндылық. Табиғаттың өзінде үйлесімділік те, ырғақ та, тепе-теңділік те заңды өмір сүреді. Алайда мұның барлығының құндылығы, яғни адам үшін маңыздылығы –бұл адамзат мәдениетінің құбылысы.

Өнер өзінің нақты түрлерінде өмір сүреді: әдебиет, театр, кескіндеу, мүсін, би, ән, графика, сәулет қолданбалы және декоративті өнер, цирк, көркем фотография, кино, теледидар. Өнердің түрлерге бөліну принципі-шындықтың эстетикалық байлығына сүйенетін, әлемді көркемдік игеру саласындағы адамның қоғамдық практикасы типтерінің алуан түрлілігі. Адамзаттың әлемдік-тарихи практикасының негізінде, адамдардың еңбек әрекеті үдерісінде дамзат рухының байлығы қалыптасты, адамның эстетикалық сезімдері, оның әуезді құлағы, форма сұлулығын көретін көзі, сұлулықпен шабыттану қабілеттері дамыды.

Сазгер табиғат картинасын естіп қабылдайды, ал суретші сол картинаны дыбыспен емес, көз жанарымен қабылдайды, формалар сұлулығынан, желілер ,жарық пен көлеңке ойынынан ләззәт алады.

Өнердің дамуы үшін оның әрқайсысы өз ерекшеліктеріне орай бөлінуімен қатар, әрқайсысы өз қайталанбастығымен дараланатын музалардың өзара әрекеті де маңызды ықпал етеді. Өнер түрлерінің бірігуге, қосылуға жақындығына қарамастан, олар осы өздерінің айрықша ерекшеліктерін сақтай отырып, адамзаттың көркемдік мәдениетіне, әлемдік эстетикалық игілікке жаңа, өзгеше үлестерін қосып отырады.

Қолданбалы өнер Көркем шығармашылықтың ең ежелгі және қазіргі күні де дамып отырған түрлерінің бірі- қолданбалы өнер. Қолданбалы өнер тұындылары өзінің қайталанбас индивидуалдылығымен ерекше көзге түседі. Бұл оны жаратушы- суретшінің, қолөнершінің бүкіл тұлғасы мен талантын сақтап қалатын уникалды туындылар.

Сәулет өнері. (архитектура). Адам еңбек құралын даярлауды үйренгеннен кейін, енді оның тұрағы үңгір немесе ұя емес, эстетикалық кейіпке келген мақсатты құрылыс болды. Құрылыс сәулет өнеріні айналады. Архитектура-адамның тұрғын үйге және қоғамдық орынға деген қажеттілігін өтеуге негізделген ғимараттар мен құрылыстарды салу барысында шындықтың сұлу заңы бойынша қалыптасуы.

Кескіндеу өнері. Кескіндеу өнердің ең ежелгі түрлерінің біріне жатады. Қазіргі түсінігінде жазудың бір түрі ретінде қарастырылады. Өзінің не істегенін жазуға талпыну, графикалық түрде көрсетуге ұмтылу адамға әуел бастан-ақ тән.

Мүсін өнері. Мүсін өнері-құбылыстардың өмірлік бейнесін бере алатын, матеиалдарда таңбаланатын, әлемді пластикалық образдар арқылы игеретін кеңістіктік –бейнелеуші өнер. Адам –мүсін өнерінің жалғыз болмағынымен, ең басты объекті.

Театр — әлемді драмалық әрекет арқылы көркемдік тұрғыда игеретін, оны актерлер көрерменнің көз алдында жүзеге асыратын өнер түрі. Театрдың негізі-драматургия. Сонымен

қатар ол өз құрамына кескіндеме, мүсін өнерін, кейде сәулет, сән өнерін, кейде кино, музыка, би өнерлерін де енгізеді. Театр өнерінің синтетикалылығы оның ұжымдық сипатымен анықталады: спектакльде драматургтың, суретшінің, сазгердің, актердің шығармашылық күш-жігерлері біріктіріледі. Театрдағы көркемдік бейненің «құрылыс материалы»-тірі адам, актер. Драматург пен режиссердің ойы актер ақылы жүзеге асады.

Музыкант- практик әуендерді, олардың тондарын және әдетте, музыкалық аспаптардан шығатын барлық үндерді біледі. Фарабидің музыкалық –теориялық шығармасының дұрыс интерпретациясын, аудармасын жасау үшін әр түрлі салаларда: теория және музыкалық эстетикасын; музыка ырғағын, жанрларын, формаларын, музыка органологиясын толық түсіну үшін арнайы зерттеулер жүргізу керек екенін айтып кетсек артық болмас.

Күй-халықтың рухани өмірлік қажеттіліктерінің ерекше формасы. Күй өнері оны мәдениет-танулық ерекшелігі адам жанына ләззат беруімен ғана шектелмейтіндігіне де, ол адам болмысымен, өмірмен күндестігінде. Күй өнер ретінде адамдардың тұрмыс тіршілік қалыптарындағы қарым-қатынас құралы болуымен қатар әлеуметтік жағдайларды реттеушілікте қызметтері бар. Күй өнеріне байланысты айтылатын көзқарастар мәдени таным мәселесі күй сазының сезімдік табиғатына үңілдіреді, ондағы айтпақ сырдың тереңіне бойлатылады. Сондықтан да күй рухани құндылық дүниесі ретінде жаныңды жай тапқызыдырар күмбірімен халыққа рух, жігер береді, әрілділік қасиеті қалыптастыратын құбылыс ретінде қымбат. Қандай жағдайда болмасын күй өнері –халықтың өткен өмір жолдарының шежіресі ретінде халықтың өмір сүрі қалыптарына арқау бола білген құбылыс. Қазіргі кезде қазақ халқының өзін-өзі тану сияқты маңызды мәселелеріне, атап айтқанда мәдени, рухани байлығына мән берілмей отырғаны аян. Оған бүгінгі таңдағы халыптасып отырған ұлттық құндылықтар мен батыстан келген құндылықтардың ар-қатынасын айтуға болады. Сондықтан да бізге өзімізді ұлт ретінде сақтап қалу үрдісінде ертеден қалыптасқан озық үлгілі рухани, мәдени байлықтарымызды ұлттық құндылықтар ретінде танытып қарастырған абзал. Қазіргі таңда ұлттық мәдени мұраларға ерекше ықылас қалыптастыруды алдымызда тұрған мақсат, міндет ретінде түсініп, халықтың өзіндік қадір қасиетін танытатын түсініктер мен көзқарастарды қалыптастырып, халық болмысының құндылық негізін нығайту жауапкершілігі тұр. Әр уақытта халық қалыптастырған рухани дүниеге негізделген мәдени мұрамен қаруланып соған арқа сүйеген дұрыс. Себебі бұл дүниенің шынайылығына деген сеніміміз мол. Сондықтан да күй өнері мәдени құндылық ретінде қымбат.

Философияны өнерге жақындататын келесі мәселе – Дүниенің біртұтастығын көрсету, ішке және сыртқа қарай шексіз Дүниенің суретін жасау – философия саласындағы ең қиын істің бірі. Өйткені Дүние жөніндегі ғылыми деректер әр уақытта өзінше шектелген. Олай болса, тек қана ғылыми жолмен шексіз Дүниені шектелген білім арқылы біртұтас ретінде суреттеу мүмкін емес. Ал, бірақ адамның жүрегінде Дүниені толығынан түсіну ұмтылысы ешқашанда бітпес іңкәр болып қала береді де, әртүрлі Дүние суретін тудырады. Ол үшін философ өзінің Дүниесуретін ғылыми деректер деректер жетіспеген жағдайда қиял арқылы толықтырады, сезім толқындарымен бояйды. Олай болса, философия өзін тудырған мифологиядан толығынан бөліне алмайды. Философия мен көркем өнердің бір-біріне жақындығын, бір-біріне өтіп жатқанын айқын көрсететін нәрсе – тарихтағы ұлы тұлғалардың шығармалары. Оған Платонның «Диалогтарын», нақыл сөздерін, Ницшенің афоризмдерін, Камюдің эсселерін жатқызуға болады, өйткені олардың философиялық мазмұны көркем сөзбен берілген. Ал Абайдың өлеңдері мен Әуезовтың романдарында Достоевский, Толстой сияқты орыстың ғұлама жазушыларының шығармаларында терең философиялық сыр жатыр.

Мәдениетті кітап не қағаз түрінде ғана таныстыру емес, түрлі мультимедиялық тұрғысынан да көрсете білу керек. Себебі қазір заман барынша оқудан гөрі көзбен көруге ыңғайлы смарт заттарға назар аудара бастады. Сондықтан мұның атқаратын жұмысы үлкен болмақ. Тынымсыз еңбек пен күштің арқасында мыңжылдықтар қатпарында жатқан тарих пен мәдениетімізді жаһан танитын болады. Еліміздің мақтанар мәдениеті көп. Оны өзіміз ғана біліп

қойғанымыз жеткіліксіз. Себебі елді ел тану үшін оның мәдениетін тану керек. Сондықтан алдағы жылдары жасалатын жұмыстардың жауапкершілігі зор болады.

Өнердің қызметін, қоғамдық сананың, адам танымының айрықша формасы ретіндегі, ерекшелігін айқындайтын белгілі бір анықтама беру немесе оның адам өміріндегі маңызы мен мәнін анықтау жайлы тартыстар бүкіл мәдениет тарихында тоқталған жоқ.. Өмір жайлы: «табиғатқа еліктеу», «Құдайды тану», «шындықты бейнелеу», « сезім тілі», т.б. анықтамалар берілді. Көптеген теорияшылар өнердің күрделілігі мен саңқырлылығына сай оның мән-маңызың тек танымдық немесе идеалдық, яки эстетикалық деп біржақты қарастырушылар да болды. Осындай көзқарастарға қанағаттанбай өнертанушылар Өнердің бойында таным да, шындықты көре білу де, жасампаздық та, көркем бейне де, рәміз сияқты көптеген мәселелер келісті үйлесімде, тығыз қарым-қатынаста деген тоқтамтамға келді. Өнер жеке тұлғаның жан-жақты дамып жетілуіне, оны эмоционалды күйіне интеллектуалды өсуіне ықпал етіп, адамзаттың қордаланған сан ғасырлық мәдени тәжірибесін, даналығынан сусындауға мүмкіндік береді. Өнер-туындысы адам сезіміне қозғау салумен берге, баяндалған оқиғаны басынан өткізгендей тебіреніске, кейіпкердің қуанышына сүйінген, қайғысына күйінген толғанысқа әкеледі, эстетикалық ләззатқа бөлейді. Ол ерекше көркем образды рәміз жүйесі арқылы айрықша көркем тіл ретінде көрініп, адамдардың санасына жол табады. Адамным көркем шығармасының әрекеті сан алуан қалыпта дамып, ол өнердің түрлері, тектері, жанрлар ретінде таратылады.

Әдебиеттер:

- 1. Нысанбаев А.Н. Сущность глобализации и ее влияние на Республику Казахстан // Казахстан в условия глобализации: философско-политологический анализ. Алматы: Компьютерно-издательский центр Института философии и политологии МОН РК, 2006 – 363 с. 82-121 бб.*
- 2. Қ.Ш. Мұхамеджан. Философия. Семинар сабақтарға және өзіндік жұмысқа әдістемелік нұсқау. Алматы АЭЖБИ 2007*
- 3. Философия : Жоғарғы оқу орындарында студенттеріне арналған оқулық// құрастырған Т. Ғабитов аударған Б. Сатеришинов –Алматы: Қаржы-Қаражат , 20002—352 бет .*
- 4. Байсенов Қ.Ш. Философия тарихы: Оқулық.-Шымкент, 2005—452б.*
- 5. Ақпарат дереккөзі: https://massaget.kz/mangilik_el/48589/*

Атабаева А.А.

Научный руководитель: магистр, ст. преподаватель Ботбаева З.Н.

КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы

Adina270204@mail.ru

КРАСОТА ВОКРУГ НАС. КАЗАХСКОЕ ИСКУССТВО В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

In this report, the author explores the impact of globalization on the development of Kazakh art. Globalization in its most diverse manifestations largely determines the content of the three fundamental processes that are taking place in our country. The more Kazakhstan becomes open to the world, the stronger the impact of globalization on it. In addition, the author examines and reveals the changes in the directions of Russian art in the process of integration of the West and the East. The author examines the fusion and modernization of Kazakh art in a global context.

Казахстан обрел независимость, развивает демократические принципы, входит в мировое сообщество в условиях, когда глобальные процессы современного мира достигли своего апогея. Глобализация в самых разнообразных своих проявлениях во многом предопределяет содержание трех фундаментальных процессов, которые идут в нашей стране. Чем в большей мере Казахстан становится открытым миру, тем сильнее влияние на него глобализации. Сама ситуация культурной глобализации была инициирована бурным развитием новых технологий массовой коммуникации и ростом средств сообщения, обусловленным возникновением мирового рынка товаров и услуг. Что привело к усилению взаимозависимости экономик различных стран и отразилось на всех сферах жизни общества, в том числе и на искусстве. [1]

В настоящий момент искусство, с одной стороны, является одной из важнейших составных самого процесса глобализации общества, интегрирующей и гармонизирующей процесс коммуникации между членами различных обществ, с другой стороны, продолжает выполнять свои традиционные функции применительно к конкретной культуре, включенной в этот процесс.

История человечества как история локальных цивилизаций рисует нам картину длительных отношений между цивилизациями, их взаимодействия и взаимовлияния, которые во 2-й половине XX века настолько усилились, что невольно спровоцировали изменение масштабов человеческого существования и пересмотр общечеловеческих ценностей. Главная задача теории глобализации – найти пути разрешения конфликта глобальных процессов и национального своеобразия. [2]

Изобразительное искусство Казахстана создано довольно-таки за краткий исторический период – примерно за 80 лет XX века. До этого художественное творчество казахов было связано в основном с прикладным, орнаментальным искусством. Предметы художественного творчества казахских мастеров создавались для нужд кочевой жизни, и каждая юрта представляла собой своеобразный передвижной музей. Национальная идентификация отечественного изобразительного искусства проявилась сразу и ярко, а в годы независимости приобрела масштабный характер, соединив эстетику и философию национального мировоззрения с новейшими средствами художественного языка.

Национальные архетипы отражаются как в традиционных формах – орнаменте, прикладном искусстве, так и в современных визуальных искусствах – живописи, видеоарте, дизайне. Материалом для воплощения авторского замысла служат этнознаковые, тенгрианские элементы обрядности, цвета бескрайних просторов степи, культовые анималистические образы, музыкальные инструменты, исторические персонажи. Так, к тенгрианским образам активно обращаются художники Есенгали Садырбаев, Бахыт Бапишев, Бахытжан Абишев, Кадыржан Хайрулин, Ануар Игембаев и др. Важным моментом в творчестве художников Аманата Назаркулова, Акжаны Абдалиевой, Акмарал Абулхаир, Гульмиры Тельгозиевой и многих других становится воссоздание механизма трансляции культурно значимой информации. [3]

Хотелось бы отметить еще один аспект присутствия культурных традиций казахского народа в наши дни-современный дизайн. В современном дизайне костюма лидирует этностиль, истоки которого питаются мировоззренческой глубиной кочевой культуры. В многоликом мире fashion-индустрии коллекции казахстанских дизайнеров отличаются этнокультурная идентификация, яркость, функциональность, мастерство исполнения. Причем этностиль в работах Балнур Асановой, Аиды Кауменовой, Саиды Азихан и многих других наших модельеров ни в коей мере не отменяет эксперимент и новаторство, без которых не могут существовать творчество и продолжаться традиция. [4]

Стоит отметить, что в нашей стране проводятся различные выставки и конкурсы мастеров прикладного искусства «Зергер», «Дизайн вчера, сегодня, завтра», а также выставки декоративно-прикладного искусства и дизайнеров Средней Азии и Казахстана. [5]

С 1995 года в Казахстане проводится международный фестиваль моды- «Сезон Востока», который собирает ведущих модельеров мира.

Фестиваль стал служить делу взаимодействия и взаимообогащения культур различных народов нашей планеты, создает возможности для раскрытия талантов и способностей начинающих модельеров. Фестиваль «Сезон Востока» является символом открытости миру культуры и богатых традиций казахского народа также и других народов, проживающих на территории Казахстана.

Также современное состояние культурного наследия Казахстана характеризуется усиленным обеспечением комплекса мер по сохранению и дальнейшему развитию многовековых традиций, открытием новых памятников истории и культуры, реставрации мавзолеев старинных мечетей, древних городищ, созданием на их базе новых историко-культурных музеев-заповедников.

И одним из таких уникальных памятников истории и культуры Казахстана является мавзолей Ходжи Ахмеда Яссави, который находится в городе Туркестан и в июне 2003 года был включен в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. Также в 2000 году по решению ЮНЕСКО отмечалось 1500-летие г. Туркестана. [6]

В заключение можно прийти к выводу, что культура – та сфера, где надежно хранятся этнические традиции и национальное самосознание. Искусство обладает поистине безграничными выразительными возможностями, способными ярко воспроизвести дух народной культуры. Сегодня традиционные этнокультурные коды приобретают новые актуальные формы. Тысячелетняя культурная память казахского народа прочно живет в современном искусстве, даря нам знания о прошлом, а будущим поколениям – еще и знания о нас.

Литература:

- 1. Нысанбаев А.Н. Влияние глобализации на динамику современного казахстанского общества. – Алматы, 2016.*
- 2. Фадеева Т.Е. Искусство и глобализация//Материалы Международного молодежного научного форума «Ломоносов-2013». – М: ООО МАКС Пресс, 2013. - [электронный ресурс]. – URL: <https://istina.msu.ru/publications/article/8697933/>*
- 3. Актоты Раимкулова. Культурная память и современное искусство, 2017. - [электронный ресурс]. – URL: <https://kazpravda.kz/n/kulturnaya-pamyat-i-sovremennoe-iskusstvo/>*
- 4. Асанова А.Е. Культурное наследие казахского народа как источник вдохновения дизайнеров-модельеров. – Алматы, 2012. - [электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnoe-nasledie-kazahskogo-naroda-kak-istochnik-vdohnoveniya-dizaynerov-modelierov>*
- 5. Выставочная деятельность. - [электронный ресурс]. – URL: <http://csmrk.kz/index.php/cult-obraz-menu/mnu-vystavki>*
- 6. Казахская культура в контексте глобализации. - [электронный ресурс]. – URL: <http://www.topuch.ru/5-kazahskaya-kuletura-v-kontekste-globalizacii/index.html>*

Бахарам Е.Е.

*ҚР ҰҚК Шекара қызметі академиясы, Алматы қ.
baharam03@mail.ru*

ОТАН ҚОРҒАУШЫЛАР РУХЫН КӨТЕРУДЕГІ КИНОМАТОГРАФИЯНЫҢ ПАТРИОТТЫҚ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

It is known that cinema art of the beginning of the XXI century (feature film, TV series, documentary, educational and educational videos, etc.) is one of the most frequently consumed products by viewers. In this regard, the article explores the importance of

cinematography as a powerful tool for popularizing national values in increasing the spiritual strength of defenders of the Fatherland. In particular, the analysis of such issues as the modern significance of patriotic education, the love of youth for the country, conscientious performance of duty in the army, civic quality in the defense of the Motherland, preservation of peace and independence of the country will be carried out.

Бүгінгі ХХІ ғасыр басында кино түсіру бұл адамзат өнерлерінің ішіндегі ең жақсы дамыған түрі болып саналады. Бұл өнер әлемде қарқынды дамып, барша көрерменнің назарын алып отырған мәртебелі көрініс. Кино арқылы біз бұл дүниенің толықтай көрінісін, бейнесін, өткен тарихын, қазіргі тұрмыс-тіршіліктің, ғаламдық проблемалардың, тіпті келер болашақ өмірінің жағдайын қарастырып, көре аламыз.

Мәдениет пен өнер — кез-келген халықтың ұлттық идеологиялары мен ұстанымдарын қалыптастырудың мықты құралы болып отыр. Ендеше мәдениет пен өнердің әлемдік өркениетте алатын орны мен атқаратын ролі, перспективалық даму платформаларының барлығы да бүгінгі өнер туындыларымен тығыз байланысты. Соның ішінде киноөнерінің атқарар ролі зор. Себебі, ұлттық салт-дәстүрлер мен рухани құндылықтарды киноөнері арқылы насихаттаудың орны ерекше. Бүгінгі қазақ киносында тарихи жанрдағы фильмдердің көркемдік ерекшеліктері арқылы [1].

Қазіргі таңда адамның идеологиясының өзгеруіне байланысты, күнделікті көріп отырған әлементтік-тұрмыстық жағдайларына байланысты заманға сай киноның: фантастика, драма, мелодрама, комедия жанрларына көп ұсыныстар түсіп жатыр. Осындай жанрлардың адам өміріне деген берер қабілеттері мол. Көңіл көтеріп, шарғананын басуға, қияли әлемге саяхат жасауға, қайғылы мұңға бой алдырып қателіктер жасамауға, ертеңгі күндері ойланып қадам басуға деген сияқты ерекше қасиеттер сыйлап, ақыл-кеңестер ұсынылады. Мысалы, комедия жанры бұл қоғамға жақсы жағымды әсер беретін, көңіл-күйді көтеретін, моральдық-психологиялық жағдайды арттыратын маңызды көріністердің бірі.

Менің қарастыратын мәселемді осы кино саласында қызмет атқаратын жас режиссерларға ұсыныс ретінде айтқым келіп отыр. Осы кино саласында әскери өмірі жайлы сөз қозғаймын. Әскери өмірдің тарихи кезеңін емес, осы қазіргі таңдағы әскерді, әскери қызметшінің өмірін, бастан кешкен қиындықтары мен қуанышты шақтарын, махаббат сезімін толықтай барлығын ашып бейнелегенді қалаймын. Фильм тек мотивациялық тұрғыда ғана емес, барлық осы айтылып өткен жағдайларды қарастырумен қоса әскери қызметшінің отбасылық тұрмыс-тіршілігі жайлы да болса екен. Соның ішінде, әскери адамның әйелдері мен бала-шағасы туралы, өмірінде болып жататын неше түрлі сатқындықтар мен ауыртпалықтарға қарамастан әскери қызметші өз отандық борышын өтеп жатуы. Әскери адам әрқашанда әскери болып қалуы туралы мағыналы терең ойлы құнды кинофильмдер жасалып халық назарына ұсынылып отырса екен. Бұл тақырыпты мен жайдан-жай алып отырған жоқпын, осының артында қазіргі кездің өзекті мәселесі, проблемасы жатыр десекте болады. Ол заманауи жас жігіттеріміздің әскери қызметке, жанұясы мен еліне, отан алдындағы борышына деген қызығушылығының жоқтығына, патриоттық сезімінің өте аздығына байланысты қарастырып отырмын. Көптеген жігіттер әскери қызмет дегенде тіптен қашуына дейін барып өз елінің беделін түсіруде. Міне осы жағдайлардың барлығы толығымен ескерілуі керек. Сондықтан, біз әскери қызметтің беделін көтеріп, сенімін арттырып, қоғамда үлкен құрметке жеткізуіміз керек. Әскери қызметшілердің және жас ұрпақтың патриоттық сезімін оятуымыз қажет.

Бүгінгі жастардың басым көпшілігі білімқұмар, мақсатшыл, салауатты өмір салтын ұстанады, сол себепті, бұл үлкен мақтаныш деп санаймын.

Қазақстан Республикасының «Жалпыға бірдей әскери міндеттер және әскери қызмет» жайлы заңына, Қазақстан Республикасы Үкіметінің 1996 жылы 1 қарашада шыққан №1340 қаулысына сай, орта мектептерде бастауыш әскери дайындық пәні мемлекеттік пән ретінде оқытылатын болды. Осыдан былай жастарды әскер қатарында қызмет атқаруға психологиялық тұрғыда дайындау, келешек Отанын қорғаушыларды педагогикалық бағытта тәрбиелеу -

мектептердің негізгі міндетерінің біріне айналды десе де болады. Мектептегі бастауыш әскери дайындық барысында жастар Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің даму тарихымен, мінездемесін, ерекшеліктерімен танысады, «Жалпыға бірдей әскери міндет және әскери қызмет» туралы т.б. заңдармен, әскери ант пен әскери жарғылардың талаптарын оқып үйреніп, атыс қаруларының үлгілерімен жете танысып, азаматтық қорғанысқа қажетті мәлеметтер мен іс-қимылдарға үйренеді. Мұнымен қатар қыз балалар дәрігерлік-санитарлық іспен айналысады. Міне осындай қыруар істі жүзеге асыру, әскери істерге үйрету мен әскери-патриоттық тәрбие берудің сапасы, осы істердің ұйытқысы болып табылатын алғашқы әскери дайындық мұғалімінің біліктілігіне көп байланысты [2].

Осыған байланысты, қазіргі 21 ғасыр басында технологияның мықты дамыған заманда мектеп оқушылары, колледж бен университет білім алушы жастар көбінесе интернеттік ақпаратты өте жиі қолданады. Соның ішінде, мобильдік телефондар мен планшеттер, ноутбук пен компьютерлерде неше түрлі қажетті жаңалықтарды пайдаланады. Тик-ток, в контакте, фейсбук, және теледидарлардан шығып жатқан қызықты видеоларды, жаңа фильмдерді көріп тұтынады. Сондықтан, осы визуалды құралдардан қысқаметражды болсын немесе сериалдар ретінде отандық киноматографияның отансүйгіштік қасиетке толы пайдалы өнімдерін арнайы дайындап көрсету арқылы да жоғарыда айтылғандай, тәрбие беруші мен ұстаздарға деген қосымша көмек ретінде үлгі болар еді.

Жалпы, рухани азықтың тамыры сонау түркі дәуірінен бастап, қазақ хандығы мен қара сөздің майын ішкен ақын-жыраулар, би-шешен мен батырлар, ұлттық мәдениет пен әдебиеттен таралса, қазіргі жаһандану заманында жастарымыз халқымыздың ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибесін, рухани құндылықтарын теледидарлардан, газет-журналдардан, интернеттен және басқа да әлеуметтік ақпарат көздерінен алуда. Осылайша, ұлттық патриотизмді өрістете келіп, халқымыздың ежелгі салт-дәстүрлерін сақтап, танып білуге жол ашылуда [3].

Тарихқа көз жүгіртсек, «отанды сүю от басынан басталады» деп түсінген ата-бабамыз отансүйгіштік қасиетті әке-ана, ауыл-аймақтың, елінің намысын қорғауды өз ұрпақтарына бірінші парыз ретінде ұғындырып өсірген.

Елімізде әскери қызметтің түрлі салалары бар: құрлық әскері, әуе күштері, теңіз күштері және т.б. Солардың түрлерінің ішіндегі ең маңыздысын алып қарастырып белгілі бір ой қоссақ және мотивациялық жеңілдік туындатсақ болады. Менің осы салалардың ішіндегі елімізге, жерімізге алғашқы орында тұрған маңызды әскер түрі Шекара қызметін қарастырғым келеді. Шекара қызметі туралы біздің кино саламызда ешбір кино-фильмдер жоқ десе болады. Бұл қызмет негізі осы еліміздің байрағын ұстап, кең байтақ жерін, тәуелсіздігін сақтап, күзетіп отырған осы біздің шекарашы азаматтарымыз. Бұл шекара қызметінің талай атқарған еңбектері бар. Елі үшін, жері үшін, жанын қиған ер жігіт батырларымыз бар, мысалы, Раджан Батырханов. Қазіргі заманда құрметке ие болып келетін осындай тұлғалардың өмір жолында көрсеткен жетістіктері туралы, қалдырған өшпес іздерін баяндайтын өмірбаяндық телехикая түсіріліп жаңа отандық фильмдер қатарында көпшілік қауымға ұсынылып жатса өте керемет болар еді. Негізі, жалпы айтқанда, отан қорғаушылар жайлы патриоттық сезімге баулитын көптеген қазақстандық тарихи фильмдер, сериалдар, деректі фильмдер баршылық. Мүмкіндігінше, интернет желісінде табылғандардың тізімі төмендегідей болып келеді:

Тарихи фильмдер мен тарихи сериалдар: «Ахмет. Ұлт ұстазы» (тарихи сериал, 2021 ж., Қазақстан), «Батырлар» (тарихи сериал, 2020 ж., Қазақстан), «Қазақ хандығы» (тарихи сериал, 2019 ж., Қазақстан), «Томирис» (тарихи фильм, 2019 ж., Қазақстан), «Дулати» (тарихи сериал, 2019 ж., Қазақстан), «Анаға апарар жол» (Ұлы отан соғысы туралы фильм, 2016 ж., Қазақстан), «Көшпенділер» (тарихи фильм, 2005 ж., Қазақстан, РФ, АҚШ), «Жаужүрек мың бала» (тарихи фильм, 2012 ж., Қазақстан), «Воколамское шоссе» (Ұлы отан соғысы туралы сериал, 2013 ж., Қазақстан), «Любовь сквозь года» (Ұлы отан соғысы туралы сериал, 2021 ж., Қазақстан), «Приказ вернуться живым» (Ұлы отан соғысы туралы сериал, 2021 ж., Қазақстан), «Без права на выбор» (Ұлы отан соғысы туралы сериал, 2013 ж., РФ, Украина, Қазақстан), «Султан Бейбарс» (тарихи фильм, 1989 ж., ҚСРО, Египет), «Снайперы» (Ұлы отан соғысы, Алия

Молдагулова туралы фильм, 1985 ж., ҚСРО), «Тройной прыжок пантеры (Ұлы отан соғысы туралы фильм, 1986 ж., ҚСРО), «Песнь о Маншук» (Ұлы отан соғысы туралы фильм, 1969 ж., Қазақфильм), «За нами Москва» (Ұлы отан соғысы туралы фильм, 1967 ж., Қазақфильм) және т.б.

Заманауи патриоттық сериалдар мен фильмдер: «Көкжал» (заманауи сериал, 2019 ж., Қазақстан), «Дала қырандары» (заманауи сериал, 2019 ж., Қазақстан), «Казбат» (Тәжікстан-Ауғанстан шекарасы туралы сериал, 2019 ж., Қазақстан), «Противостояние» (заманауи сериал, 2017 ж., Қазақстан), «Офицер абыройы» (заманауи сериал, 2014 ж., Қазақстан), «Десант» (заманауи фильм, 2013 ж., Қазақстан), «Жас Улан» (заманауи сериал, 2012 ж., Қазақстан) және т.б.

Деректі фильмдер: «Моя история. Посвящается пограничной службе Республики Казахстан» (деректі фильм, 2017 ж., «Bogdan records studio», «Казбат» (деректі фильм, 2009 ж., Таджикистан), «Тәуелсіздік тірегі» (деректі фильм, 2020 ж., Қазақстан), «Мен Қазақстанды және қазақстандықтарды не үшін жақсы көремін» (заманауи деректі сериал, 2020 ж., Қазақстан) және т.б.

Шетелдік киноматографиясын айтар болсақ шекарашылар туралы көптеген фильмдер бар. Мысалға: Тихая застава, Брестская крепость, Государственная граница, Прорыв және т.б. қызықты кинолары бар.

«Ел шекарадан басталады, яғни мемлекеттің алғашқы шекарасы, сондықтан әрқашанда алдымен мықтылығы тексеріледі. Кез келген қонақпен немесе жаумен ең бірінші болып шекарашы кездеседі. Егер әскер Отанды қорғау үшін құрылған болса, шекарашылар ең алдымен мемлекеттің қалыптасқан саяси абыройын сақтайды, оның экономикалық мүдделері мен құпияларды қорғайды» [4].

Бүгінгі таңда отандық кино көрермендері ұлттық киноның басым бөлігі ақша үшін ғана түсірілетінін, өкінішке орай, «бір көретін фильм» екенін біледі. Заманауи отандық көрермендер ұлттық киноның басым бөлігі ақша үшін ғана түсірілетінін, өкінішке орай, «бір қаралымдық фильм» екенін біледі.

Сананы жаңғырту, ұлттық құндылыққа қайта оралуда киноның орыны ерекше. Сондықтан ең алдымен «Қобыланды», «Алпамыс», «Ер Тарғын», «Ер Төстік» сияқты эпостық шығармалар желісінде мультфильмдер түсірілуі және хандарымыз бен Қабанбай, Бөгенбай, Райымбек, Наурызбай, тағы да басқа айбынды батырларымыз туралы көп сериялы патриоттық кинолар түсірілуі қажет [5].

Патриоттық сезімнің объектісі мен қайнар көзі — Отан десек, оның мазмұны: туған жер, табиғат, оның байлықтары, тіл, дәстүр, тарихи ескерткіштер, туған өлкедегі тамаша киелі орындар. Қасиетті сезім ананың сүтімен бірге өзінен-өзі келмейтін баланың бойында біртіндеп қалыптасатын құдіретті сезім. Бұл сезім әркімде әр кезеңде оянып, кейін кәмілетке келгенде біржола буыны қатып, тәжірибемен, уақытпен, біліммен, қоршаған ортаның ықпалымен, балабақша, отбасы, мектеп, жоғары оқу орындары, бұқаралық ақпарат құралдары, қоғамдық ұйымдар мен қозғалыстар әсерімен қалыптасады. Сондықтан, бүгінгі таңда бүкіл патриоттық тәрбиелік жұмыстың міндеті — қазақстандық патриотизмді әрбір азаматтың өмірлік серігіне айналдыру. Бұл өз еңбегімен, жанкешті ерліктерімен елінің беделін арттырып, халқының абыройын асыратын азаматтардың күнделікті өмірінде пайдалы. Бірақ ол Отан мен Қазақстан халқына қауіп төнген сындарлы жағдайларда, әсіресе айшықты әрі қарқынды түрде туындайды. Күнделікті тіршілікте ол азаматтардың өндірістегі, ғылымдағы, өнердегі, спорттағы, сондай-ақ жауынгерлерді туған өлкені батыл қорғауға, өз халқының, елінің, Атамекенінің егемендігін, «құрмет көрсетіліп, қастерленуі» тиіс шекарамыздың бұзылмауын, қоғамдық құрылыстың мызғымастығын қамтамасыз етуге даярлайтын әскери қызметтегі жасампаз еңбегінен көрінеді [6].

«Ғасырлар бойы біздің халқымызда «Отан қорғаушы» сөзі адамгершілік мағынасы мен қасиетті ұғымға ие. Отан қорғаушылар әрқашан патриотизм мен өз халқына адал қызмет етудің,

ар-намыс пен ерліктің, және батылдықтың көрінісі болады, өйткені әлемде бейбітшілікке қызмет етіп, өз елін, халқын қорғаудан гөрі жоғары миссия жоқ» [7].

Қазақстандық кинематографистер тарихи фильмдердегі визуалдық шешімдер көрерменді фильм кеңістігіне апарып, азаматтардың өз елінің тарихына деген қызығушылығын тудырып, ата-бабаларына деген сүйіспеншілікпен ұлттық киноға деген құрметті дамытуы тиіс екенін түсінгенін қалайтынын көрсетуде. Тарихи тақырыпта түсіріліп жатқан фильмдердің көптігі мемлекеттік тапсырыспен түсірілетін сыңайлы, оны жүзеге асыруды отандық режиссерлердің көпшілігі білмегендіктен бе әлде қаламағандықтан ба сценарийлерді толығырақ зерттеу мәселесі ақсаңдап тұр [8, Б. 390].

Негізінен жылына бір мәрте болса да тарихи фильм түсіру жас ұрпақ үшін өте пайдалы әрі қызықты болмақ. Ең бастысы, өз тарихын, өткен-кеткен өмірін, тегін, ата-бабаның көзіндей болған туған жердің қандай күшпен келгенін білу – әр қазақ баласының парызы. Сондықтан тарих пен кино тамырласып астасып жатуы тиіс.

Заманауи киноның бетбұрыстары жөнінде отандық өнер зерттеушілері И.Н. Нестай мен А.Ш. Туякбаеваның ой-пікірлеріне назар аударсақ. Олардың талдауынша, жалпы алғанда қазақ кино өнерінде адамзаттың ой кемелдігі жаңа сатыға көтерілді. Бұл – өткеннің соңы, жаңашылдықтың бастауы. Адамзатты толғандыратын сауалдар шығармашылық ізденістің басты нысанына айналды. Адамзаттың тағдыры жайында жаппай ойлана бастадық. Жоғарыда аталған шығармалар арқылы әлемдік кино сарапшылары біздің отандық туындылардың осал еместігін мойындады. Өз өндірісімізге менсінбеушілікпен қарайтын көзқарасты өткеннің еншісінде қалдырдық. Яғни, белсенділік бар, нәтиже жаман емес. Іске көшкен жеке студиялар да белсенділікке ие болып отыр. Жеке қаржысын киноөндірісіне салудың көрсеткіші де жаман емес. Әлемді рухани азғындықтан құтқару – бүгінгі барлық режиссерлерге ортақ мәселе. Негізінен қазақ кино өнеріндегі әртүрлі жанрда түсірілген фильмдер саналы ұрпағымыздың санын көбейтуге септігін тигізеді. Жүйелі жасалған дүниелерді қазақ кино өнерінің бүгінгі келбетінен көре аламыз. Демек, шығармашылық-көркемдік ізденіс үлкен күшке ие болып отыр. Ұлттық кино өнерінде бізді өз биігімізге көтеретін маңызды ойлар бар [9, Б. 420].

Біз ұлттық болмысты сақтау арқылы ғана рухани жаңғыра аламыз. Ол үшін ана тілінде сөйлеп, ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан тарихымызды біліп, ұлттық құндылықтарды есте сақтауымыз қажет. Мемлекетіміздің болашағы жастардың қолында екенін біле тұра, оларға дұрыс тәрбие беруіміз маңызды. Сонда ғана еліміздің рухы жоғары болып, еңсесін нық ұстайды. Ал білімді, саналы, ұлттық құндылықтарын білетін жастар еш уақытта елінің намысын таптатып қоймайды, әр кезде елі үшін жанын берердей азамат, азаматшалар болады [10].

Бұрынғы жаугершілік заманмен, қазіргі заманды салыстыра келсек, біздің бақытты халық екенімізге көз жеткіземіз. Біздің қазіргі заманда күресетін жаңа бағытымыз – болашақ жастарға ұлттық рух пен патриоттық сезімді дәріптеу. Оларға Ата заңымызды, тұғырлы Туымызды, еңселі Елтаңбамызды, айбатты Әнұранымызды, сан ғасырлық тарихымызды құрметтеуге үйрету [11] – болып келеді.

Патриоттық тәрбиенің қазіргі кезде еліміз бойынша алатын орны ерекше. Соның ішінде әскери патриотизм тәрбиесі жасөспірімдерді еліне деген сүйіспеншілікке, ұлттық армия сапында адал қызмет атқаруға, Отан қорғауға, азаматтық қасиеттерге баулиды. Бала өскен соң Отанын қорғауға даяр тұруы, әскери міндетін атқаруға және күнделікті бейбітшілікті сақтауға сақ болуы тәуелсіз еліміз үшін аса қажетті мәселелер болып табылады. Бұл ерлеріміздің ел алдындағы борышы, асыл парызы екенін ата-заңымызда айқын көрсетілген. Ал әскерге келген жастар Отан алдындағы қасиетті борыштарын адал абыроймен атқарып бір жылдан кейін үйлеріне ысылған тепсе темір үзетіндей нағыз сарбаз болып оралады. Сол себептен, әскери бөлім – әрбір сарбазды Отан алдындағы борышын атқаруға үйрететін, шындайтын, шынықтыратын нағыз өмір мектебі, - деп аталады [12].

Қорытындыға келгенде, А. Мерсадықтың: «отандық киноның ұлттық болмыс пен ұлттық типаждан ажырап бара жатқаны бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселе болса, мемлекеттік телеарналардан комедиялық сериалдар мен фильмдерге жиі орын берілуі де толғантарлық

жағдай» [13] - деп сипаттаудың айқындығына келісемін. Бүгінгі күні танымдық құралдардың бірі қазақ киносының жастар өмірінде алатын орны ерекше. Ең қажетті қасиет сенімділікті жастардың бойына ұялатудың маңызы зор. Олардың ойынша, кино шындығында танымдық әдебиетке жататын құрал. Танымдық әдебиет дегеніміздің өзі - тіл, тарих, мәдениет, өнер. Сондықтан, жастар танымдық қабілетін ашып, рухани біліммен қаруландыруда киноның рөлі зор деп біледі. Міне, сондықтан да, осындай шынайы ой айтқан З.Ш. Бимаканова мен Д.Р. Теңдіктің көзқарастарын толықтай қолдаймын. Олардың зерттеуінше: «Телеарналарда көрсетіліп жатқан көркем фильмдердің бір пайызы ғана Қазақстанға қатысты. Олар басқа халықты дәріптейді. Ал Ресейде отаншылдықты насихаттайтын фильмдерге бюджеттен арнайы қаржы бөлу қарастырылған. Франция шетелдік фильмдерге үстеме салық төлетеді. Ол қаржы ұлттық кинематографияның дамуына жұмсалады. Егер елімізде кино әлеміне мұндай жағдайлар жасалса, жастар отаншылдық рухта тәрбиеленер еді. «Ағылшын мен орыс шекпендерінің» астында қалған ана тіліміз, мәдениетіміз, діліміз ұлттық фильмдер арқылы дәріптелер еді. Артымыздағы жас ұрпақ Шварцнеггерге емес, Алпамысқа ұқсағысы келер еді» [14].

Әдебиеттер:

1. Салморбекқызы, Б. *Тарихи тақырыпқа түсірілген фильмдердің көркемдік ерекшеліктері // Молодой ученый. — 2019. — № 44 (282). — С. 374-376. — URL: <https://moluch.ru/archive/282/63571/>*
2. Әскери патриоттық тәрбие негіздері. 10.07.2015 <https://www.uniface.kz/index.php?post=article&section=3&id=492>
3. Жолдыбай К. Рухы биік елдің – еңсесі биік. 24.05.2016
4. <https://egemen.kz/article/100394-rukhy-biik-eldinh---enhsesi-bii>
5. Казанцева Т. «Хусаин Беркалиев: С границы начинается страна». 18.08.2021. <https://liter.kz/husain-berkaliev-s-granitsy-nachinaetsya-strana/>
6. Қаба Ә. «Ұлтсызданған өнерде ұлттық рух болмайды!» 21.05.2020 <https://abai.kz/post/113018>
7. Мускунов Қ.С., Дуанбекова Г.Б., Сабанбаев Н.И. «Қазіргі таңда ұлттық патриотизмді қалыптастыру мәселесі». - Қарағанды: Қарағанды университетінің хабаршысы. 2011 ж. <https://articlekz.com/kk/article/16019>
8. Әбжанов Б.С. «Отан қорғау - қасиетті борыш!». 05.05.2020. <http://www.vivv.kz/kaz/?p=1881>
9. Абдрахман Д.С., Нәгербек Б.Б. «Режиссер Ақан Сатаев фильмдеріндегі визуалдық шешім» // Б. Құндақбайұлының 95 ж. арналған «Қазіргі сахналық және экрандық өнердегі ұлттық құндылықтардың трансформациялануы» халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Алматы: Т.Жүргенов ат. ҚазҰОА, 19.11.2021 ж., 424 б.
10. Нестай И.Н., Туякбаева А.Ш. «Қазақ кино өнерінің бүгінгі келбеті» //
11. Б. Құндақбайұлының 95 ж. арналған «Қазіргі сахналық және экрандық өнердегі ұлттық құндылықтардың трансформациялануы» халықаралық ғылыми-теориялық конференция жинағы. – Алматы: Т.Жүргенов ат. ҚазҰОА, 19.11.2021 ж., 424 б.
12. Дуйсенова Қ. «Ұлттық болмысты сақтау – рухани жаңғырудың ең басты шарты». 10 ақпан 2021, <https://massaget.kz/blogs/sayahat/27113/>
13. Алиева А. Ұлттық рухтың қайнары - патриоттық сезім, тұғырлы тарихпен мемлекеттік рәміздер. 26.02.2019 <https://www.zharar.com/kz/shygarma/22181-q.html>
14. Сұлтанов Е. «М. Баймағұлов. Патриотизм – Отанға деген сүйіспеншіліктен туындайды». <https://www.city04.kz/news/2612958/patriotizm-otanga-degen-sjispensilikten-tuyndajdy>
15. Мерсадық А. Отандық кино: даму тарихы, проблемасы, жетістігі. 19.06.2021. <https://e-history.kz/kz/news/show/32814/>
16. Бимаканова, З.Ш. и Теңдік, Д.Р. Кино әлеміндегі ұлттық рухтың жастарға әсері. // Материалы межфакультетской студенческой научно-практической конференции

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

«Молодежь и наука – 2012». Межвузовский вестник №2(19)/2012. Научный журнал Е.Н. С. 21

17. <http://repository.nkzu.kz/562/1/КИНО%20ӘЛЕМІНДЕГІ%20ҰЛТТЫҚ%20РУХТЫҢ%20ЖАСТАРҒА%20ӘСЕПІ.pdf>

Ибрагимова Ж., Бекбашева К.

*КазНАИ им. Т. К. Жургенова, г. Алматы
korkesha04@mail.ru*

СОВРЕМЕННОЕ ИСКУССТВО В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

The article raises topical issues of the Kazakh ethnic group in the process of globalization. In addition, the author of the article examines the very birth of Kazakh culture, discusses its value for the population of the country.

Глобализация культуры привела к тому, что «мир искусства» начал находить новые методы демонстрации образного творчества.

В наше время особую заинтересованность представляют феномены культуры, владеющие наглядно проявленными этническими чертами. В нынешних обстоятельствах глобализации весьма важным считается формирование и поддержание целостного, правильно улавливаемого и отвечающего действительности культурного стиля Казахстана в глазах интернационального сообщества.

Государственному самосознанию казахского народа на протяжении всей его истории была характерна особенная диалогичность, способность идти на контакт, воспринимать и творчески перерабатывать воздействия наружных слияний с одновременным сохранением собственного культурного облика, сути традиционной национальной духовной культуры. Так сложилось исторически, что именно сейчас казахские художники выносят на широкую мировую арену искусства свою национальную, художественную версию либо свою «живописную картину мира».

Для начала определимся с понятием культуры. Культура — это важная составляющая всех индивидуальных групп. В основном это целая нация, народ, страна. Культуру создали люди, а она создала людей. Она вечна благодаря способности передаваться из поколения в поколение. Культура включает в себя всё то, что сотворил человек: начиная с языка общения и заканчивая великолепной картиной. Культура меняется из-за происходящих ситуаций в обществе, будь то религия или природа. Что касается Казахстана, географические особенности местности оказывают немалое влияние на возникновение культуры страны. Для долгих странствий кочевой народ создавал всё необходимое для выживания. Не стоит также забывать о самом главном – общении, без него сложно было бы выжить нашим предкам. Поэтому, помимо вспомогательных инструментов, казахи развивали общение через песни, легенды и сказки, с помощью легендарных и необычных музыкальных инструментов «домбра» и «кобыз». Это не только инструменты, созданные по случаю, но и золотое наследие культуры Казахстана. И, благодаря им, культура Казахстана сохранилась до этих дней. Отказ от нашей древней культуры будет приравняться к исчезновению устойчивой поверхности под ногами. Развиваться и обмениваться культурой разных стран и народов - важно и нужно.

Анализируя современное состояние искусства Казахстана, можно выделить несколько актуальных проблем:

Во первых, в современной казахстанской живописи мы сталкиваемся с парадоксальным фактом, а особенно с тем, что все новейшие, нацеленные практически на завтрашний день, человеческие знания и развивающиеся тенденции искусства, оказываются постоянно связаны с

древней духовной традицией, традиционным миропониманием казахов. В условиях глобализации способы самовыражения берут новые обороты. С другой стороны это незаменимый вклад в пользу развития искусства, люди искусства цитируют устои прошлого в своих работах, особенно в живописи. Насколько правильно придерживаться нашей изначальной культуры. Живопись считается реализмом в чистом виде. То, что художники изображают на холстах прошлое, можно интерпретировать по разному. Можно подумать, что это дань и уважение к культуре древности и вдохновение других на аналогичное деяние. Изобразить прошлое - это колоссальная ответственность, каждое действие которого должно выполняться осознанно, вдумчиво и серьёзно

Мир искусства Казахстана чрезвычайно богат талантливыми живописцами, графиками и скульпторами, в чьих работах совершается бесконечный процесс осознания себя, народа, и даже вселенной. Например, на протяжении всего времени становления и развития казахстанского искусства художники успешно осваивали фигуративный язык и его различные уровни: реалистический, романтический, символический. В конце 80-х - начале 90-х некоторые из них обратились к языку абстрактного искусства, чтобы говорить о невидимом, но тем не менее доступным чувствам и разуму о духовном содержании жизни. Опираясь на традиционные выразительные формы, мастера современного казахстанского искусства создают совершенно новый фигуративный язык, проявляющий в индивидуальных вариациях актуальные эстетические позиции.

Во-вторых, такое проявление традиции наблюдается и в анимации Казахстана, как части его культуры. Анимация давно представляет собой самостоятельное и самобытное явление культуры.

На сегодняшний день применение анимации настолько стало обширным, что порой мы просто не задумываемся и не подозреваем, что видим произведения, в основе которых лежат онтологические признаки анимации или используются её технологии. Анимационный фильм - сложный процесс, связанный с компьютерной графикой, IT-технологиями. Мультипликация Казахстана уже больше 50 лет. История началась с показа самого первого анимационного фильма режиссера Амена Хайдарова «Почему у ласточки хвост рожками?» Он был оценен многочисленными международными наградами, включая и приз Международного кинофестиваля мультфильмов в Нью-Йорке в 1975 году. Мультфильм по сей день считается эталонным золотом казахстанской мультипликации. За минувшие десятилетия, уровень мультипликации довольно вырос, но не так как на западе. Государственный заказ — единственный инструмент, который позволяет казахстанской мультипликации оставаться на плаву. Основной проблемой является - финансирование. Все заказы, к сожалению, получаем от государства. В настоящее время трудно найти специалиста, владеющего особыми программами, которые очень ценятся на мировом рынке.

А. Байтұрсынов говорил: «Чтобы сохранить самостоятельность, мы должны всеми силами и средствами стремиться к просвещению и общей культуре. Наш долг и обязанность первым делом заняться развитием культуры...». Таким образом, значительным звеном в общей цепи культурного развития является богатая вековыми традициями национальная культура. С наступлением эпохи глобализации культуре человечества был брошен вызов. Без сохранения наследия наших предков, страна ослабеет. Если мы хотим, чтобы наша культура развивалась, нужно сохранять ценности прошлого, а также принимать и грамотно понимать его новизну.

Литература:

1. [электронный ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/article/13165>
2. [электронный ресурс]. – URL: <https://articlekz.com/article/8070>
3. [электронный ресурс]. – URL: <https://moluch.ru/archive/303/68469/>

Винникова М.А.

*Научный руководитель: к. филос. н., доцент Божбанбаев Б.М.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы
mari.vinnikova.02@inbox.ru*

СОВРЕМЕННОЕ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ИСКУССТВО КАЗАХСТАНА

Fine art is a branch of art, a type of artistic creativity, the purpose of which is to reproduce the surrounding world. The concept combines various types of painting, graphics and sculpture. Artists of the Republic of Kazakhstan in the years of independence. Rethinking your work, developing areas of fine art in Kazakhstan: symbolic, conceptual, and realistic. Creative search, rejection of stereotypes, development of new image styles that interpret the issues of the modern era. Intensive development of painting in Kazakhstan of the XXI century. New forms and genres, the formation of a high-level aesthetic language that incorporates modern methods, national traditions and approaches.

В годы независимости Республики Казахстан художники стали переосмысливать направления своего творчества, вливаясь в развивающиеся направления изобразительного искусства Казахстана: символический, концептуальный [1], реалистический. Искусство современного Казахстана можно охарактеризовать как творческий поиск, отказ от стереотипов, развитие новых стилей изображения, которые интерпретируют вопросы современной эпохи.

Одной из главных особенностей современной живописи Казахстана, является обращение к обычаям казахского народа, в которых выражена память национальной истории, цепь ее событий, сказания о подвигах великих героев и сцены повседневной жизни поколений на великих просторах казахской степи. Почитание этнической, национальной культуры выводит нас к новому витку самопознания, к философскому, интеллектуальному, осознанному пониманию себя и своего духовного вклада в сокровищницу общечеловеческой культуры.

Изобразительное искусство XXI века придает большое значение вопросам изучения эстетики изобразительного искусства Казахстана, его изобразительного языка, изобразительных средств, исследующих взаимодействие и преемственность традиционного и современного искусства в научных трудах отечественных и зарубежных ученых.

В отличие от других видов искусства, современная живопись в Казахстане развивается интенсивно. В последние годы появилось множество новых художественных форм и жанров, сформировался эстетический язык высокого уровня, национальные традиции и подходы, а также новые направления живописи Казахстана, которые возникли в результате определенных культурных, исторических, политических и технологических факторов.

Многие из элементов традиционного казахского искусства и традиционного классического искусства формируют новые художественные направления, что сохраняет преемственность традиционных подходов и методов современного искусства, развивая его в новом ритме. Творчество молодых и известных живописцев гармонично сосуществует с методами современной живописи и традиционного классического искусства.

Современные направления живописи Казахстана расширили тематику, обогатили художественный язык и способствовали поиску национальных ценностей и духовности, формируя уникальный язык, отличный от языка искусства других национальностей, открыло тенденции, основанные на национальном миропонимании. [2] В современной живописи по-новому трактуются национальные темы, традиционные обряды, понятия и мифы. Разнообразие жанровых, стилистических позиций и оригинальных авторских устремлений современного искусства Казахстана в контексте развития национальных тенденции в живописи и концептуальном искусстве особое внимание вызывают древние кочевые традиции, обновляющие живопись как новый сегмент визуальной культуры, выражающее философский и

поэтический смысл через оригинальные пластические средства для выражения. Данное художественное направление вмещает в одно время связь реалистических тенденций с кочевой архаикой, европейский модернизм и постмодернизм. Наибольший интерес, в этом плане, вызывают творческие поиски художников, выражающие эмоциональную свободу как результат преодоления внутренних препятствий, освобождения от требований и поучений былых времен, которые выражены в изобразительных поисках Е. Тулепбая, А. Аканбаева, Т. Тоғусбаева, переосмысливающих результаты пройденного пути и опирающихся на мифологию, наследие предков, мировоззренческие представления кочевых племен о связи человека и природы, вселенной.

Мастера живописи Казахстана постепенно переходят на язык абстракций и символов, стилистически трансформировав их. Духовная и философская глубина определяют стилистику и содержание живописных полотен К. Муллашева, Г. Баянова, К. Дуйсенбаева, Д. Алиева, актуализирующих темы современности, связанные с нравственно-этическими проблемами современного общества, с экологией. [2] Живопись А. Сыдыханова, Г. Маданова, С. Смагулова, У. Кошкинбаева выражает раскрепощение художественного сознания через переход в абстракцию, обозначающий движение казахстанской живописи к новому направлению – системе знаков и символов, создании родовых знаков – «тамга».

Живопись А. Есдаулетова, Б. Бапишева, К. Хайрулина, А. Бектасова, А. Менлибаевой, А. Ахата, А. Муратбаева, А. Бекеева, Б. Тургынбая, Ж. Болеева вбирает колористические, декоративные, метафорические приемы, выражает симбиоз пластических основ и кочевого наследия европейского модернизма, усиливающий современное звучание архаических традиций – знаков, символов, мифов. Кочевой архепрототип оживает в произведениях указанных мастеров в виде системы символов, создающий таинственное, неведомое и напряженное. Мифологический символизм является значительным явлением современного искусства Казахстана, который выражен в изобразительных поисках художников М. Наримбетова, В. Симакова, А. Атабекова, Д. Кожахметова, Е. Мельдибекова, К. Ибрагимова, Ю. Сорокиной, Е. Мельдибекова, через кочевую архаику, переходящую к эстетике постмодернизма и концептуальным идеям [3].

Формирование концептуального искусства происходит в динамике с процессами модернизации в Казахстане, выраженный альтернативным подходом к явлениям казахстанской действительности, объединением новых направлений с инокультурными традициями, открытием индивидуальных пластов архаических, древнейших традиций, поиске этических, нравственных ценностей, осознании духовного опыта прошлого, дискуссии об экологической угрозе, об опасности глобализации сознания, о региональных конфликтах [4].

В конце XX – начале XXI в. на арене изобразительного искусства Казахстана особое место занимают инновационные концепции и медиатехнологии, выражающие социально-обостренную мысль в оригинальном открытии новых введений в современный контекст древних традиций, что выражено в работах А. Менлибаевой, А. Атабекова, Е. Мельдибекова, посредством возрождения «экзотичности» [5].

В целом, подводя итоги мы можем смело сказать, что современное изобразительное искусство Казахстана находится в непрерывном, бурном движении, в процессе непрерывного творческого эксперимента, через сосуществование разнообразных манер и стилистик, пластических и живописных подходов к миру, от противоположных друг другу до различающихся лишь тонкими нюансами мировидения.

Порой казахстанские художники предоставляют зрителю трудно воспринимаемые, творческие проявления через беспредметное искусство, авангард или классический реализм, неопримитивизм или абстракцию, символизм или экспрессионизм, которые раскрывают индивидуальное видение реальности, авторские системы метафор и пластические коды, варьируя от генезиса и величия окружающей действительности до действующих в ней законов и правил, реализуя создание живописных легенд о мироздании.

Многообразие живописных полотен стало нормой современного художественного

процесса в Казахстане, где абстрактный подход к форме взаимосвязан с эмоциональными и внешними отголосками образов, наполненными изощренным эстетизмом и сосредоточенностью на главном. Живопись Казахстана XXI века - искусство нового визуального восприятия, стремящееся раскрыть объективную сущность вещей, основанной на интеллектуальном ощущении в построении художественного языка и образов, отличающееся художественным осознанием той или иной эпохи.

Литература:

- 1. Болысбаев Д.С., Кунжигитова Г.Б., Сайнанов Б.С., Сахов А.С. Изобразительное искусство независимого Казахстана // Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. – 2017. – № 4-3. – С. 591-593;*
- 2. URL: <https://applied-research.ru/ru/article/view?id=11521>*
- 3. Понятие и сущность культуры [Электрон.ресурс] <https://melimde.com/leksiya-1-ponyatie-i-sushnoste-kulehuri.html.page=56>*
- 4. Изобразительное искусство независимого Казахстана. [Электрон.ресурс] applied-research.ru*
- 5. Болысбаев Д.С., Кунжигитова Г.Б., Сайнанов Б.С., Сахов А.С. изобразительное искусство независимого казахстана URL: <https://applied-research.ru/ru/article/viewid=11521>*

Ғалымжанқызы А.Н.

*Мирас Университеті, Шымкент қ.
Audarbekova_70@mail.ru*

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨНЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

In the course of further development of the Kazakh society and its spiritual enrichment, the importance of the formation of a high moral culture of the people is becoming more and more obvious for our cultural and economic development, we need to show the world our unique traditions, art, national flavor inherent in the Kazakhs.. The need to develop and analyze the values of moral culture is primarily due to the fact that in this regard there is a steady growth of the economic potential of the country, improving the living conditions of the population. Therefore, it is important to determine which value orientations are necessary for a state striving to become one of the most competitive countries in the world.

Бірнеше ғасырлар бұрын жаңа жерлер мен байлық іздеу ұлы ашылулар заманына алып келді. Қазіргі уақытта біздің әлем тағы бір рет үлкен қарқынмен жаңа заман-жаһандануға өтті. Жаһандану көне Жібек Жолы кезден бастау алып, сол кезеңде халықтардың интеграциясының араласуы, сауда экономикалық жағдайдың келуі, мәдениеттің араласуы өркениет негізінде жүрді. Жаһандану бұл – дүние жүзі елдерінің экономикалық және мәдени экономикалары біріккен жүйе. Жаһандану өзінің барлық артықшылықтары мен кемшіліктерімен бүкіл әлемді біріктіреді. Қазіргі уақытта жаһандану үдерісі экономика мен саясатты ғана емес, мәдени-әлеуметтік саланы да қамтып отыр. Елдің даму секілді жағдайларға келгенде, елдің тек саяси жағдайы ғана емес, сонымен қоса елдің тарихы, мәдениеті, әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерінің де атқарады қызметі зор. [1] Мәдени жаһандану біртектілікке ұмтылатын әр түрлі мәдени сәйкестіктің біртұтастығын білдіріп қана қоймай оның негізгі мәдени мазмұнын өзіндік мәдени сәйкестендіру болып табылады. Мәдени жаһандануға әлемнің әртүрлі елдерінің іскери және тұтынушылық мәдениетін жақындастыру мен халықаралық қарым-қатынасты өрістету тән. Бір жағынан бұл әлемдегі кейбір жеке ұлттық мәдениет түрлерін танымал етеді. Екінші жағынан

әйгілі халықаралық мәдени құбылыстар ұлттықты ығыстырып немесе оларды ұлтаралыққа айналдыруы мүмкін. Көпшілік мұны ұлттық мәдени құндылықтарды жоғалту деп түсініп, ұлттық мәдениеттің жандануы үшін күреседі. Қазіргі заманғы кинофильмдер экранға әлемнің көптеген елдерінде бір мезгілде шығады, кітаптар аударылып, әртүрлі елдер оқырмандары арасында бір уақытта танымалдыққа ие болады. Мәдени жаһандануда ортақ Ғаламтордың таралуы үлкен рөл атқарады. Сондай-ақ жыл санап халықаралық туризм кеңінен етек алуда. Ұлттар мен континенттер арасындағы байланысты қамтиды және өткен мен қазіргі элементтерді біріктіреді. Бұл әмбебап мәдениетке қол жеткізу процесі. Әуел баста бұл дүниедегі мәдениет атаулының әртүрлі болғандығын, кейіннен этникалық топтардың бірігіп, айырмашылықтарының азайып келе жатқандығын, ғылым мен технология көмегі арқылы да бұл айырмашылықтар жойылып, ортақ саяси, экономикалық және мәдени негізге қол жеткізуге болатындығын айтып жүргендер де кездеседі. [2] Алайда әр ұлттың өзіне тән ерекшелігі, жоғалмас ұлттық құндылығы болады. Сол құндылықты жоғалтып алмас үшін, мәдениеттік тұғырдың мәні мен ұстамдылықтарына көңіл бөлу қажет.

Жаһандану дәуірінде бір жағынан әмбебаптандыру тенденциялары және өзін-өзі сәйкестендіру тенденциялары, екінші жағынан, ұлттық мәдениеттердің әмбебап мазмұнын анықтау және жалпы дүниетанымдық негіздерді іздеу маңызды міндет болып табылады. Қазақстандық қоғамның одан әрі дамуы және оның рухани баюы барысында халықтың жоғары адамгершілік мәдениетін қалыптастырудың маңыздылығы барған сайын айқындала түсуде. Мәдени экономикалық тұрғадан дамуымыз үшін, қазаққа тән өзіндік ерекше сал-дүстүрімізді, өнерімізді, ұлттық нақышта әлемге паш етуіміз қажет. [3] Моральдық мәдениет құндылықтарын дамыту және талдау қажеттілігі ең алдымен осыған байланысты еліміздің экономикалық әлеуетінің тұрақты өсуі, халықтың тұрмыс жағдайын жақсарту. Сондықтан әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті елдердің бірі болуға ұмтылған мемлекет үшін қандай құндылық бағдарлар қажет екенін анықтау маңызды. Бұған дейін біздің еліміз тәуелсіз мемлекет құрып, алғашқы жаңғыртуды жүзеге асырды. Қазақстан Республикасының Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері бойынша 2017 жылғы 1 қаңтарға елімізде 4,1 мың кітапхана, шамамен 3,2 мың мәдени-демалыс ұйымдары, 238 музей, 64 театр, 94 кинотеатр, 39 концерттік ұйым, 132 мәдениет және демалыс саябағы, 8 хайуанаттар бағы және 4 цирк жұмыс істейді. Бұл статистика қазіргі күнде де өсуде. Елбасы Н.Ә. Назарбаев 2017 жылы «Рухани жаңғыру» Болашққа бағдар атты стратегиясын ұсынды. «Рухани жаңғыру» бағдарламасына алты арнайы жоба енгізілді. Солардың ішінде «Қазіргі әлемдегі Қазақстан мәдениеті» жобасы, біздің мәдениетімізді, өнерімізді, жаһандық бәсекеге сай, дамыған елдерге таныту мақсатнда жоспарланған болатын. Қазақ халқы үшін ерте дәуірден ақ ән, өлең және би бөлінбей, біртұтас күйде болаған. Оның ізі ұзақ халқының бақсылық дәстүрінен ХІХ ғасырға дейін көрініс туып келді. Ондағы бақсы әрі әнші, әрі ақын, әрі биші. Ол өзі тартып отырған қобыз сарынына қосылып ән салады, би билейді. Сөйтіп бір өзі өнердің түрін қатар атқарады. Мұны өнердің біртұтастығы немесе синкреттік белгісі дейміз. Уақыт өткен сайын өнер де дамып, жетіліп, жіктеліп отырған. Енді ән, би, өлең жеке-жеке өнер түрінде қалыптасады. Оның бір ғана саласымен шұғылданатын орындаушы мамандар туады. Сөйтіп, өнердің әр саласы кәсіби сипатқа ие бола бастайды. Солардың бірі — музыка өнері. Әр өнердің өзіне тән ерекшелігі болады. Сол ерекшелікті түсіне білген адам өнерді құрметтейді. Дәл қазіргі сәтте елімізді музыка өнері саласынан әлемдік аренада танытқан Димаш Құдайбергелді тілге тией кетпеу мүмкін емес. Ол өзінің талантымен Қазақстанның елінің атағын жаһандық мәдени эканомикада бір саты жоғарылатты. Осы жаһандық мәдени эканомикада өнер саласынан ойып орын алатын, ұлттық аспаптардың кеңінен таныту қажет. Қазақ халқының қайталанбас үні бар, ата-бабамыздан осы күнге дейін мұра болып келе жатқан ұлттық аспаптарымызды бүкіл әлем тануы қажет. Сыңғырлаған домбыраның, қоңыр үнімен оырндалаған күй әр тұлғаның өне бойын тітіркетіп, ұмытылмастай әсер қалдыруы қажет. Міне осы кезде қазақ өнерінің жаһандық дамуда ұмытылып кетпейтініне кәміл кеніммен айта аламыз. Өнер салаларында асқан танымалдылыққа ие киноиндустрияда Отандық киноиндустрия даму үстінде. “Қазақтың дәстүрлі мың күйі”,

“Қазақтың дәстүрлі мың әні” және “Батырлар жыры” бірегей жобаларының шеңберінде халық шығармашылығының ең үздік үлгілері жүйелендірілді. Ел ішінде өнерлі де, талантты жастар да аз емес.[4] Ал Қазақстан Республикасының даму саясатында қазіргі таңда жастарға үлкен үміт артуда. Айтар болсақ, "Қазақстан 2020: болашаққа жол" тұжырымдамасында қазіргі жастардың өзекті проблемасы ретінде:

1. Дәстүрлі құндылықтар жүйесіне жаһанданудың әсері.
2. Материалдық игіліктерге ұмтылу, тұтынушылыққа құштарлық.
3. Патернализм және әлеуметтік инфантилизм.
4. Жастар арасындағы радикализм қаупі.
5. Жастарды жұмыспен қамту, олардың денсаулығы көрсетілген.

Аталған мәселелер қатарынан көріп отырғанымыздай, жастарға рухани-отаншылдық бағытта тәрбие берудің, әрдайым етене жұмыс істеудің мән-маңызы зор. Ал рухани тәлім-тәрбие өз кезегінде өнеріміздің жаһандануына себеп. Біздің пікірімізше, жаһандану саясатының да өз кемшіліктері болуы әбден мүмкін. Себебі, бүгінгі күнде дәстүрлі тарихымыз біртіндеп ұмтылып барады деп ойлаймын. Осы жағдайларды болдырмау үшін жастарды патриотизмге тәрбиелеу үлкен мәнге ие болып тұр.[5] Қорытындылай келе, жаһанданудың өнер, білім саласындағы мән маңызы зор. Бұл өз кезегінде елдің жаһандануы мен дамуына үлкен үлес қосатыны анық. Алайда, ол үшін, ел ретінде даму үшін өз тарихымызды, өз тарихи дәстүрімізді ұмытпаған жөн.

Әдебиеттер:

1. https://massaget.kz/mangilik_el/48589/
2. <https://egemen.kz/article/156377-zhaqandaghy-zamanau-qazaqstandyq-madeniet-dgobasy-qazaq-qoghamy-ushin-nesimen-m>
3. <https://stud.kz/referat/show/18197>
4. <https://www.freepapers.ru/8/zhaandanu-zhne-aza-lty/240631.1627335.list1.html>
5. <https://strategy2050.kz/news/zha-andanu-zh-ne-zhastar-t-rbiesi/>

Жанабай З.К.

*Научный руководитель: доцент Айткулова Ж.Б.
КазНАИ им. Т.К.Жургенова, г. Алматы
zeinepzhnabay@gmail.com*

О РОЛИ КНИЖНОЙ ГРАФИКИ В ИСКУССТВЕ

The purpose of the article is to consider the features of graphics, more precisely book graphics. When analyzing this topic (book graphics), methods of structural-semantic and comparative analysis were used. In his work, the author considered the topic of book graphics and its components. The article also raised the topic of the role of book graphics in the modern world. The author shows the importance of this branch in the visual arts.

Искусство – особая подсистема духовной сферы жизни общества, представляющая собой творческое воспроизведение действительности в художественных образах. Все самое красивое, что создано людьми, называется искусством. Люди всегда стремились как-то отобразить и передать потомкам все самое прекрасное. С древних времен в художественных полотнах отображались все лучшие эпизоды жизни, красивые люди, прекрасные пейзажи и исторические события. Конечно, это не обошло стороной такую ветвь изобразительного искусства, как графика.

Основные признаки художественной культуры и графического искусства Казахстана сложились под влиянием кочевой цивилизации Великой степи в диалоге культур стран на принципах взаимообогащения, культурной интеграции художественных ценностей и эстетических потенциалов.[1]

Понятие «графика» относится к визуальной организации понятий и концепций, которое доносит определенное послание для аудитории. Что и представляет нам книжная графика во всех ее проявлениях. С давних пор искусство книжной графики вело за собой много мастеров и творцов, которые, в свою очередь, делали прочтение книг интересным и увлекательным процессом. Всё, начиная с обложки и заканчивая иллюстрациями, имело свою большую значимость в развитии книг вплоть до современного мира.

В связи с процессом человеческих прогрессов и современной системы получения медиаинформации, всеми привычные виды медиаконтента заменяется на современную, улучшенную версию. Книги перестали быть в материальном формате, перестали быть текстом и изображениями, напечатанными на бумаге, но это не даёт книге пропасть из нашего мира навсегда. Ничто не заменит книги. Книжная иллюстрация даёт особую ценность книги и призвана поддерживать, и приумножать любовь к книге. Как и внешнему, так и внутреннему содержанию.

«Судьба некоторых книг столь удивительна, способ, которым они сохраняются, столь необыкновенен, что и над ними, очевидно, властвует провидящий гений. Но и для них этот гений не внешняя, а живущая внутри их самих сила, это свойственное им добро, их собственное превосходство и связанная с этим необходимость существования» – писал немецкий философ-материалист Людвиг Андреас Фейербах. Он был совершенно прав в своём высказывании. Содержание книги имеет большую значимость для людей.

Что же обозначает понятие «книжная графика» и какое отношение имеет такая отрасль к искусству? Книжная графика – один из видов графического искусства. К произведениям книжной графики относятся: иллюстрации, виньетки, заставки, буквицы, обложки, суперобложки и т.п. С рукописной книгой с древности и средних веков во многом связана история рисунка, а с печатной книгой – развитие гравюры и литографии. В древнем мире появился шрифт, также относимый к графике, поскольку сама по себе буква является графическим знаком.

Иллюстрация – основной рисунок в книжной графике. Конечно, ведь без этой изюминки книжная графика не была бы искусством. Искусство иллюстрации – отрасль графики, а его история теснейшим образом связана с историей самой книги. Однако графика существует и развивается также вне книги, как вполне самостоятельное искусство рисунка и гравюры. Но это ее независимое развитие в виде особой области изобразительного искусства наряду с живописью и скульптурой начинается сравнительно поздно – лишь в эпоху Возрождения. К этому времени книга, тогда еще только рукописная, существовала много столетий, прошла путь сложного развития, технического и художественного, и накопила многообразные и высокие образцы книжного искусства. Книжной иллюстрации приходится считаться со специфическими особенностями книги, с двухмерностью книжной полосы, ее форматом, с характером шрифта, способом верстки, с качеством печатной бумаги, с цветом печатной краски и т.п.[2]

Традиционно существует два подхода к иллюстрированию книги. Первый из них – это устойчивое следование образам литературного произведения, желание истолковать литературный текст как можно более объективно, когда визуальный ряд даёт более четкое представление о характере образов, возникающих при чтении книги; другой подход несет в себе своеобразие во многом, ориентированном на уникальность трактовки текста самим художником – иллюстратором. Воплощенная мысль писателя приобретает как бы новую силу, находит новые пути к сердцу и разуму человека по средствам графического искусства.[3]

Книжная графика, как искусство, начала формироваться в Казахстане в 1940-е годы. Тогда и появилась школа, обучающая книжной графике, которая существует и поныне. В 1940-1950 годах благодаря работам таких художников, как К. Ходжиков, В. И. Антощенко-Оленев,

А. Романов, К. Я. Баранов, Ю. Мингазитдинов развивалось искусство книжной графики. Тогда основными средствами создания книжной графики были карандаш, перо и упорный труд художника. До сих пор очень ценятся иллюстрации К. Ходжикова, нарисованные к стихам великого поэта А. Кунанбаева.

Свой пик популярности книжная графика достигла именно в 1950-х-1980-х годах. Начали выходить новые издания «Жалын», «Онер» и «Мектеп», для которых и отрисовывались иллюстрации по разным темам. В те годы художники-графики начали свою интенсивную работу. Повышая свою квалификацию, уровень и качество бумажных изданий, художники начали использовать в своих иллюстрациях такие сложно выполняемые способы, как линогравюра, офорта, литография.

Творческий процесс в искусстве книжной графики сложен. Художник выбирает такие произведения, которые особенно близки ему по замыслу, характеру творчества, стилю и позволяют полнее высказать свои убеждения и раскрыть профессиональное мастерство. Осуществляя свою работу, художник тщательно изучает эпоху, стиль искусства того времени, типы людей, обстановку, одежду, орнаменты и шрифты. Художник должен уловить дух литературного произведения, его стиль и отразить в своем творчестве. Подлинно творческое отношение позволяет художнику понимать произведение писателя глубже, тоньше чувствовать подтекст произведения, ощущать скрытые, внутренние мотивы, особенности стиля.

Известны иллюстрации такого мастера, как Е. М. Сидоркин, работы которого можно увидеть в произведениях «Путь Абая», серии книг «Читая Сакена Сейфуллина», в книге М. Е. Салтыкова-Щедрина «История одного города». Сегодня эти работы являются примером для подражания современного поколения. Начиная с таких маленьких побед, искусство книжной графики переросло в нечто большее. Настолько большое, что многие казахстанские художники-иллюстраторы стали популярными и за рубежом, работая в крупных компаниях. Мы по праву гордимся художниками, произведения которых составляют золотой фонд книжной графики.

В наши дни растет популярность книжно-иллюстративных выставок, в экспозициях которых можно проследить сложный и увлекательный процесс рождения книги – от замысла и первого рисунка до книжной страницы. Иллюстрации, демонстрируемые на таких выставках, поражают стилистическим разнообразием. Каждый художник – яркая индивидуальность, и книгу каждый прочитывает по-своему, отталкиваясь от текста, творит свой художественный мир – удивительный и волшебный. Посетителям выставки предоставляется уникальная возможность – заглянуть в мастерскую художника и «подсмотреть» процесс, как рождаются «книжки с картинками».

Подобные книжные выставки-ярмарки дают возможность представителям книжной индустрии и широкой общественности ознакомиться с основными современными подходами и перспективами развития книжной графики в наши дни. Также имеют огромное значение для развития и оптимизации творческого процесса создания книги в современных условиях медиапотребления.[3]

Развитие графического искусства и художественного образования, занятия изобразительным искусством и дизайном способствуют формированию особого художественно-эстетического восприятия мира, созданию уникальной для каждого человека модели мира, что и отображается в книгах и ее составляющих.[1] Мы считаем, что книга – не только один из видов печатной продукции, а основной источник знаний. Во-первых, в ней весь необъятный духовный мир человечества. Во-вторых, она концентрирует и распространяет весь опыт, все знания, традиции народов. Следовательно, книга – могучее и универсальное средство общения людей, народов, поколений.

В заключении хочется отметить, что книжная графика не просто часть издательского дела или средство для передачи знаний. Она является частью искусства. Книга, выполненная на высоком художественном уровне, – памятник культуры, как и любое произведение искусства.

Литература:

- 1. Асылханов Е.С. Научно-методическое обоснование обучения изобразительному искусству и развития творческих способностей учащихся школ и студентов высших художественно-педагогических учебных заведений Казахстана. <https://www.dissercat.com/content/nauchno-metodicheskoe-obosnovanie-obucheniya-izobrazitelnomu-iskusstvu-i-razvitiya-tvorchesk>*
- 2. <https://iskusstvoed.ru/2018/08/10/ponjatija-knizhnoj-illjustracii-i-knizhno/>*
- 3. Захарова М. В. Современная система медианотребления и роль книжных выставок-ярмарок в развитии искусства иллюстрации. <https://moluch.ru/archive/104/24360/>*

Жумагалева А.Ж.

*Научный руководитель: к.и.н., профессор, академик МАИН Шаймерденова М.Д.
КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы
zhumagaleeva.amina@mail.ru*

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КАЗАХСТАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

The article is devoted to the problems of Kazakh culture in the context of globalization. The author pays attention to such an important problem as the preservation of historical memory in the context of globalization changes in the world due to the emergence of a new generation that began to feel an internal conflict with its identity.

Прочно вошедший термин «глобализация» в научный лексический оборот как известно подразумевает, новую форму существования социума, принцип, которой заключается в преобразовании мирового пространства в нечто единое. Так как в данном процессе принимают участие все большее количество элементов. В него же вступают различные государства, территории, общества и так далее. За счет чего идет обогащение и интеграция различных сфер жизни, к примеру наука, экономика, образование, медицина, культура, и далее их интенсивное развитие.

С одной стороны, данный процесс имеет множество положительных моментов, таких как исчезновение пространственных и языковых барьеров, формирование общемирового информационного поля, позволяющего быстро обмениваться знаниями, технологиями и идеями, новые возможности для свободного перемещения по миру, трудоустройства и самореализации в других странах. Что более важно именно таков расклад, с учетом технических возможностей и вовсе исключает временной застой, который присутствовал ранее в протекавших процессах. Но с другой стороны, все не так однозначно. Так как у глобализации есть множество своих минусов и недостатков. Рассматривая этот вопрос в ракурсе общего плана, можно заметить множество проблем, к примеру, связанных с разницей в потенциале его участников и с элементами неравенства, которые исходят от прежнего уровня развития, а также многое другое, что не менее важно и требует особого внимания.

В фокусе нашей темы, культурной глобализации, не менее тяжелого и емкого вопроса, стоит отталкиваться больше не с позиции предыдущего уровня развития, а с самой сути и самобытности культуры той или иной территории государства или региона. К слову речь идет об исчезновении этой заложенной основы. Так как если сопоставить интеграцию культур сейчас с прошедшими периодами, то можно невооруженным глазом заметить, что ранее это был лишь процесс обогащения и взаимообмена опытом и умениями, как теоретически и должно быть, при котором истоки, та самая основа и некий каркас заложенный в национальную культуру одного региона всегда был сохранен, не смотря на некие видоизменения. То сейчас это похоже больше на полное слияние различных культур в единое или один сосуд, что

породило за собой появление глобальной культуры, принцип которой заключен в усреднении ценностей. Особенно данная ситуация больше обостряется в современных условиях жизни, так как поток информационных технологий занимает устойчивую позицию и имеет огромное влияние. Однако это лишь часть проблемы, другой же вопрос вызывает в сторону какой культуры идет глобализация и она ли это вовсе или же присутствует мотив скрытой колонизации? Так или иначе назревает множество актуальных вопросов касаемых нашей культуры в этой калии.

В первую очередь это конечно проблема сохранения культурного наследия казахского народа в условиях глобализации. Николенко Н.Н. в своей статье поднимает очень важную проблему современного мира в частности в Казахстане составляет сохранение культурного наследия казахстанского народа в условиях глобализации. Автор акцентирует внимание на то, что искусство сохранения культурного наследия сравнимо с внутренним инстинктом самосохранения. Наша культура чрезвычайно богата, талантлива и имеет множество своих особенностей, и что самое важное сквозь века она не утратила эти грани. Так как национальному самосознанию казахского народа на протяжении всей его истории была свойственна особая диалогичность, способность идти на контакт, воспринимать и творчески перерабатывать влияния внешних воздействий с одновременным сохранением собственного культурного облика, сути традиционной национальной духовной культуры [2].

Именно эта специфичная способность явилась существенным основанием для формирования современного актуального искусства и культуры Казахстана во всем его многообразии проявлений и форм. Несмотря на успешно складывающийся некий образ демократического строя, с точки зрения исторического развития, культурное сознание граждан невозможно рассматривать без учета последствий советского государственного устройства, а также событий, связанных с политическим распадом СССР. Ведь советская культура была вызвана необходимостью режима того времени и определялась мощным государственным воздействием на все сферы общественной жизни, в том числе и на культуру, излишки тоталитаризма [3].

На протяжении исторического развития Казахстана мы можем наблюдать как сложилось культурное наследие нашего народа, в частности культура с его устойчивой основой, то есть сложившееся устои и принципы. А если брать в рамках бывшего Советского союза, то сложившийся фундамент культуры касается всех граждан этой огромной страны, то есть граждан всех республик СССР. Поколение, воспитанное советской идеологией в советское время жидется на том созданном устойчивом фундаменте культуры имея общее мировоззрение, которое мы наблюдаем сегодня. А. А. Карибжанова, М.К. Сембинов [4] считают, что данное поколение не принимает новые формы так называемой интернациональной культуры. Так вышеобозначенные авторы в статье «Новые вызовы и проблемы развития международного диалога Казахстана в условиях глобализации» стае на позиции, что по большей части именно люди из этой категории современного сообщества проявляют желание и способность противостоять глобализационным процессам, не принимая новые формы «интернациональной» культуры. Не так ли? Ведь для старшего поколения парой даже самые безобидные нововведения уже становятся некой частью отделившейся от нормы.

Однако в более сложном положении оказалось молодое поколение так как они вынуждены, с одной стороны, наблюдать и проявлять способности уметь приобщиться к событиям мировой глобализации, с другой стороны – испытывать в воспитании старшим поколением элементов ранее существовавших идей и установок. Эта противоречивость, которую мы можем здесь застать определяет сложность самой системы культурных взаимоотношений. Учитывая на сегодняшний день ее интерес к особенностям этнической культуры, когда происходит реальный процесс возрождения национальных традиций (так же добавьте здесь нашу независимость образованную после распада СССР, которая в некотором роде ускорила этот процесс), одновременно в условиях мировой глобализации, наблюдается процесс, когда благодаря СМИ, различным формам массовой культуры, индивид включается в

мировое культурное, социально и политическое пространство. Он теперь отражает интерес не только своего этноса и национального государства, но и чувствует свою принадлежность к происходящим в мире событиям. Теперь он все больше ощущает себя «гражданином мира», а эта новая идентичность имеет сложные отношения, иногда вступает в явный конфликт с его идентичностью гражданина определенного государства. Касательно утверждения авторами, что новое поколение «вступает в конфликт с его идентичностью гражданина определенного государства» мы могли бы согласиться, только если брать во внимание категорию отдельно взятой личности из нового поколения, которая либо родилась уже в другой стране, эмигрировала в детском возрасте с родителями. В этом случае действительно происходит конфликт с его идентичностью.

Если говорить о конфликте такого порядка, то оно имеет большое значение для казахстанцев. И все же, не смотря на такую проблему у казахстанцев будет стоять на первом месте укрепление национальной государственности, ведь это наша составляющая часть, то что делает нас другим государством и отличает от другого народа то, что является условием нашего существования. Потеря такого компонента просто грозит исчезновением нас как отдельной части. Поэтому во имя этой судьбоносной цели, вытекают вопросы о сохранении языковой и культурной идентичности и самобытности традиционной культуры казахского народа и других народов, проживающих на территории Казахстана. В добавок к этому хочу сказать возрождение и сохранение - это лишь часть дела, оно будет напрасным если не развивать его и далее не выводить на мировую арену. Само собой, здесь развитие должно быть столь мощным и стремительным, что породит умение быть конкурентоспособным и соревноваться по своей масштабности с другими культурами, а особенно с западной, которая на данный момент считается самой популярной. А конкурентоспособность -это наличие саморазвития, само воспроизводства и способность к взаимодействию. Как раз именно то, о чем сказал Первый президент Республики Казахстан, еще в самом начале своего пути.

В 2004 году принята государственная программа «Мәдени мұра» («Культурное наследие»), которая была направлена на возрождение культурного наследия Казахстана. Институты общественно-гуманитарного направления Министерства образования и науки и Министерства культуры Республики Казахстан в основу своей деятельности включили реализацию данной программы.

МОН РК разработали комплекс мер по открытию новых памятников истории и культуры, консервации, реставрации и воссозданию значительных историко-культурных памятников, имеющих особое значение для национальной культуры, а самое главное значительное внимание должно уделяться возрождению и пропаганде традиций и обычаев казахского народа. К сожалению устное народное творчество казахского народа глубоко до сих пор не исследуется в полном объеме, важно не просто глубокое его изучение, но и широкое его освещение. В частности, важно создавать на государственном языке лучшие достижения многовекового опыта национальной литературы – этносов и фольклора, сохранившиеся письменные источники.

Благодаря программе «Мәдени мұра» организованы научно-исследовательские экспедиции в архивы и библиотеки России, Китая, стран Западной Европы для выявления и приобретения рукописей, раритетных изданий, книг и архивных документов, имеющих историческое значение в культурном наследии казахского народа.

Собранное таким образом учеными богатое национальное наследие казахского народа со всего мира поможет в совокупности сформировать национальное культурное наследие как целостной системы. Это и будет являться сохранением исторической памяти, что в свое время приведет к процветанию государства.

Литература:

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

1. Николенко Н.Н., *К вопросу о философской сущности актуального искусства независимого Казахстана- 2012 г. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: 26.01.22 <https://articlekz.com/article/8070>*
2. Турлыбекова А. М., *Журнал: [Электронный ресурс]. -Режим доступа: 27.01.22 <https://articlekz.com/article/13165>*
3. *Карибжанова А.А., Сембинов М.К., Новые вызовы и проблемы развития международного диалога Казахстана в условиях глобализации- 2016 г. [Электронный ресурс]. -Режим доступа: 28.01.22 <https://articlekz.com/article/19007>*
4. Грецев А.А., *Культурная глобализация: проблемы и парадигмы- 2008 г*
5. Арутюнян Ю.В., Дробажева Л.М., *Многообразие культурной жизни народов СССР.*
6. Сатпаева Ш.К., *Влияние времени.*
7. Нысанбаев А.Н. *Глобализация и транзитное общество// Центральная Азия в системе глобальных отношений. Сборник материалов конференции.*
8. Уткин А.И. *Глобализация: процесс и осмысление. – М., Логос, 2002.*
9. *Олкотт Марта Брил. Казахстан: непройденный путь/ Москва, Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 2003. С 10-11.*

Жұмахан Ш.М

*Ғылыми жекетекші: PhD доктор: Мұсабекова Л.Д
Т.Қ Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.
Zhumakhanshynar2@gmail.com*

А. ДҮЗЕЛХАНОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СӘУКЕЛЕ КИГЕН ҚЫЗ ТУЫНДЫСЫНЫҢ ӨЗЕКТІЛІГІ

For centuries, in the field of art, philosophy and literature, painting and sculpture, he studied and depicted the image of Saukele. In particular, in the fine arts, there are many artists who paint the image of Saukele. One of them is A.Duzelkhanov's "Girl in Saukele", one of the most valuable hats in our work is the discovery and analysis of the image of Saukele.

Сәукеле қызды ұзатқанда киетін аса қымбат, бағалы, кәделі әрі әсем бас киім болып саналған. Сәукеле бас киім ғана емес, қазақ сән салтанатының, салт дәстүрінің мәдениеті мен шеберліктің озық үлгісі, өнер туындысымен қатар киелі деп есептелген. Сонымен бірге қазақтың қыздарына деген көзқарасының бір белгісі. Абай атамыз айтқандай, тектілікке аса мән берген халқымыз қалыңдықтың шыққан тегін, дәрежесін осы сәукелесіне қарап бағалаған, анықтаған. Әрине, мұндай бағалы бас киімді байлар мен ауқатты адамдардың қыздары ғана киген. Сәукеле қалыңдықтың тек өзіне ғана тиесілі меншігі болып саналатындықтан, ол өлгеннен кейін сәукелесі төркініне қайтарылады немесе оның сәукелесін тек балалары ғана иемдене алатын болған. Сәукеле тақырыбындағы туындылар, оны жазған суретшілер аз болғанымен, әрқайсысы өзіндік жеткізумен дараланады. Бәлкім бірі сюжет арқылы ерекшеленсе, енді бірі түстердің кереғарлығы, композицияның шешімі арқылы ерекшеленеді. Сайып келгенде әрбірі ең басты планға «сәукеле» образын шығарады.

Сәукеле – өте көне, қазақтар айтқандай келіннің киелі бас киімі. Ұзын бойлы (ұзындығы бір метрден астам), конус тәрізді, ашық, көбінесе бургундия немесе қызыл қымбат матамен өңделген жұқа киізден жасалған, қымбат тонмен безендірілген, інжу, маржан, алтын, күміс, асыл және жартылай асыл тастармен, көгілдір түспен безендірілген, лағыл, сері, ол көптеген эпикалық жырлар мен аңыздарда айтқан. Міндетті қосымша бастың тәжіне бекітілген тегіс мөлдір ақ жамылғы болды - әдетте қалыңдықтың бетін жауып тұратын немесе «Беташар» той

әнін орындау кезінде оны толығымен орап алатын желе. Сәукеленің тәжі үкі қауырсындарымен безендірілген. Қымбат бас киімдерге иек оюлары, үстіңгі ою-өрнектер болды. Мұның бәрі өнімді ерекше әдемі және, демек, қымбат етті.[5]

Барлық сәукеле зергерлік бұйымдары маңызды мағыналық жүктемені - ең алдымен қорғаныш жүкті көтерді. Мысалы, ежелгі зергер шеберлері сергекті бойтұмар деп есептеген. Келін болашақ жарына киіз үйге кіріп, тағзым еткенде сәукеленің ұшы ошаққа тиіп тұруы шарт.

Сәукеле қалыңдықтың басты байлығы және бүкіл үйлену тойының символы болып табылады, оны үйленгеннен кейін алғаш рет - шамамен бір жыл киіп, содан кейін қарапайым, ыңғайлы және ыңғайлы бас киім шешіліп, киілді. Сәукеле келіннен басқа ешкімге киюге рұқсат етпеген. Бұл отбасының қазынасы ретінде мұраға қалдырылуы мүмкін. Әйелдің оны бірінші баласы туғанға дейін киюге құқығы болды.

Сәукеленің прототипі сақ бас киімдері болып табылады, олар тек форма ғана емес, сонымен қатар ғұрыптық философиялық мәнді де мұра етті. Сәукелеге ұқсас бас киімдерді археологтар ерте ортағасырлық жерлеулерден де тапқан. Атақты сақ көсемі – «Алтын жауынгердің» мемлекетіміздің символы болған бас киімі мен дәстүрлі сәукеле арасында айқын байланыс бар. (Айтпақшы, бұл кейбір зерттеушілердің «Алтын жауынгердің» шын мәнінде қыз болғаны туралы болжам жасауға негіз болған).

Әрине, мұндай бас киім өте қымбат болды. Оны жасаумен ең білікті шеберлер, атап айтқанда кескіштер, кестешілер, зергерлер айналысты. Өрнектер ириспен – қалың бұралған түрлі-түсті жіптермен кестеленді, әшекейлеу «шнурлы кестемен» және тормен тігумен орындалды. Зергерлер құюды, қууды, штамптауды, филигранды пайдаланды. Жұмыс бір жылға жуық уақытқа созылғандықтан, олар әр қазақ қызының тойына көп уақыт қалғанда көйлек тіккен.

Жұмыс бір жылға жуық уақытқа созылғандықтан, олар әр қазақ қызының тойына көп уақыт қалғанда көйлек тіккен. Ал сәукеле кем дегенде мың сом немесе жақсы таңдалған жүз жылқы тұрады. 1876 жылы Санкт-Петербургте өткен Шығыстанушы ғалымдардың үшінші съезінің көрмесінде ұсынылған сәукеле 600 сомға бағаланған. Ол отыз бұрымды маржан, он бес тал інжу-маржанмен әшекейленген, қызыл жібекпен кестеленген және алтын жіптердің жиегімен өрнектелген. Оның асыл металдардан жасалған төсбелгілерінде асыл тастар жанып кетті. 1876 жылғы қымбат сәукеле 1893 жылы Нижний Новгород көрмесінде де көрсетілді. Кенесары кезінде қазақтың атақты байы Байсақал қызына сәукелеге 500 жылқы берген...

Назарларыңызға кескіндеме өнерінен А. Дүзелхановтың шығармашылығынан «Сәукеле киген қыз» картинасының репродукциясын ұсына кетейік.

1987 жылы жазған нәзік те, өзінің қиялына шомылып тұрған «Сәукеле киген қыз» атты туындысында кеудесін бір арман кернеген хас сұлудың бейнесі суреттелген. Негізінде, бұл туындыда суретшінің жары Гүлнәзия Қастеева бейнеленген. Қасын кере көзінің қиығымен қараған аққұба келген сұлудың пәк сезімі, бойында бір мінсіз көркі мен парасаттылығы тамаша берілген. Сұлуды ұлттық киімде суреттеген. Мұнда тек әйел жанының өмірлік образы ғана емес, ұлттық салт-дәстүріміз, ұлттық даналығымыз, ұлықтылығыз дәріптелген. [4]

Біздің алдымызда өте жас қыздың портреті. Әдемі той көйлегін киген қыз. Биік бас киімі назар аудартады. Қара бадам тәрізді көздері, ашық көзқарас. Суретші қыздың таңғажайып сұлулығын тамаша жеткізген. Портрет жарқын, қуанышты түстермен жасалған. Келіншек есік алдында бір сәт тоқтатылғандай бейне. Суретші өзінің сұлулығына риза, сондықтан картинаның көңіл-күйі жеңіл және қуанышты. Портрет ерекше тазалық сезімін береді. Түстер үйлесімділігіне тоқталсақ оның өзі бірқатар ой қалдырады. Туындыға детальді түрде қарап талқылайтын болсақ, олар ашық сары, алтын, ашық қоңыр, қызыл, жылтыр (декорациялары), ақшыл, ақшыл қызғылт (жақ, еріндері). Бүкіл сурет күн сәулесімен, алтынмен толтырылған. Туындыға қарап қыздың мінезі қандай деп ойлаймыз. Әрине бірден бізге сенімді, күшті, ашық қыздың бейнесі елестейді. Бұл оның келбетінен байқалады. Болашағына батыл қарайтындығын көрсетеді. Бізге оның портретіне не қызықтырады деген ойларда келеді... Оның сыртқы түрі қандай (бет-әлпет, көзқарас, көз, қас, мұрын, ауыз, киім, бас киім)? Сипаттау

кезінде Қыз әдемілігін, Оның портретінде бәрі тартып тұрғанын байқаймыз. Бет жағы (кіші, жеңіл). Шаш (қалың, қара, жылтыр). Қараңыз (ашыңыз). Көздер (бадам тәрізді, кең ашық, үлкен, жарқыраған, қара). Қастар (қалың, қара). Жақтар (жұмсақ). Ауыз (жақсы контурлы). Мұрын (кішкентай, түзу) Еріндер (толқын, бозғылт қызғылт). Саусақтар (жұқа, ұзын, сақиналары бар). Киім (қызыл көйлек; жағасы, ою-өрнекпен тігілген). Бас киімі биік, конустық, қымбат түкті, інжу, маржан, алтын, күміс, асыл және жартылай асыл тастармен безендірілген. Кесте өрнектері, түрлі-түсті жіптер, өрілген әшекейлер, ажурлы әшекейлер, металл әшекейлер. Қыз қандай фонда бейнеленген деген сұрақ қоятын болсақ оюлы есіктің фонында бейнеленіп өз көрінісін әсемдеп тұр. Ә. Дүзелханов өз суретінде той көйлегін киген жас қыздың сұлулығын, тазалығын көрсеткен.

А. Дүзелхановтың картинасы ашық түстермен жасалған. Алтын және қызыл түстердің үйлесуі картина кейіпкерінің жан дүниесінің тазалығын білдіреді. Суретші өзінің сұлулығына қуанады, сондықтан кенеп жеңіл, қуанышты көңіл-күй береді. Портрет ерекше әсер қалдырады. Бұл сурет Абайдың «Кішіні таниды, үлкенді таниды; Сұлулық – Құдайдың сыйы». өлең жолдарымен сипатталғандай.

Бейнелеу өнерінің қандай саласында немесе қандай жанрында болмасын сәукеле бейнесі ерекше орын алады. Суретшілердің шығармашылығында ұлттық құндылықтарымыз туралы етене жақын тақырыптың бірі осы сәукеле образы.

Әрбір суретші өз туындыларын өзі өз қалауымен жазады. Жаңа ғасыр адамға жаңа ойлауды, тарихқа деген жаңа көзқарасты қалдырады. Өткен ғасыр мен қазіргі заманауи дәуірдің ағымын айқындайтын, осы дәуірде орын алған терең өзгерістер мен құбылыстар ұрпақтың санасына терең және тез еніп, жаңа шындыққа көзқарастары өзгеріп жатқанына бүгінде біз куәміз.

Өнердің реалистік негізі патриоттық, халықтық категориялармен байланыста болады. Жаңа қоғамда өнер ұлттық сипатқа ие болады. Сонымен бірге ұлттық сипат жалпыхалықтық және жалпыадамзаттық негізде көрінеді. Осының арқасында өнер қайталанбас тарихи құндылыққа ие болады. Егер суретші өз өміріне және өз өнеріне шынайы бүкпесіз араласса, өз ерекшеліктеріне сенімді болса ол халық ісін өмір туралы шындықты айта отырып, халықты алға жетелейтін идеялық рухани туынды жасайды. Өнердің халықтығы әлеуметтік үдерістердің мәніне терең үңілуі шарт, жаңа адамгершілік мінез және қарым қатынасын жарқын, сенімді бейнеле, Егеменді елдің ең басты идеялық мәселелері.

Жалпы бейнелеу өнеріндегі сәукеле бейнесі сонау сақ кезеңінен бастап қалыптасқан десекте болады.

Әдебиеттер:

- 1. Қазақ халқының ұлттық киімдері. Энциклопедия. Алматыкітап баспасы 2011*
- 2. Қазақстан бейнелеу өнері. Москва, Галарт. 2013*
- 3. Қазақстан бейнелеу өнері. XXғасыр. -Алматы 2011*
- 4. Қазақ бейнелеу өнеріндегі әйел бейнесі <https://www.oner.kz/visual-arts/view/6495-kazak-bejneleu-onerindegi-ajel-bejnesi>*
- 5. Сәукеле. <https://bilim-all.kz/article/1564-Saukele>*

Идиятулла М.Д.

*Научный руководитель: Оразымбетова З.Ш.
Университет Мирас, г. Шымкент
Muhamedjanidim20030314@gmail.com*

РОЛЬ КАЗАХСТАНСКОГО ИСКУССТВА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ

The purpose of the article is to reveal the role of Kazakh art in the modern world. The article is devoted to the actual problem of Kazakh art in the modern world. The purpose of the article is to assist in the manifestation and formation of the inner world of a person and spiritual values. The authors in the article show the created favorable conditions for the development of national art in the context of the strategy of spiritual renewal in the Republic of Kazakhstan.

После обретения Казахстаном независимости культура и искусство столкнулись с новыми проблемами, но также обрели перспективы своего развития на более высоком уровне. Сегодня непрекращающийся процесс национального самоопределения казахстанского искусства, с одной стороны, находится под влиянием глобальных тенденций, с другой - наблюдается обращение к древним традиционным формам художественной выразительности. Вопрос о философской сущности, мировоззренческих основаниях и ценностной ориентации современного искусства независимого Казахстана представляется крайне важным в условиях формирования выносятся на широкую мировую арену искусства свою национальную художественную версию или свою живописную картину мира.

С падением железного занавеса у художников появился выбор творческого пути. Казахстан в плане генезиса искусств лишен был времени на эволюцию, которое с избытком было дано искусству Запада. У казахстанского искусства не было возможности и времени развиваться поэтапно, прочувствованно. Искусство как «лакмусовая бумажка» эпохи испытывает на себе и эффектно репродуцирует абсолютно все потрясения в политике, экономике, во всех сферах жизни государства. Искусство Казахстана в этом отношении не представляет собой исключения из этого проверенного временесовременного адекватно воспринимаемого культурного имиджа государства.

На сегодняшний день особый интерес для мирового сообщества представляют феномены культуры, обладающие ярко выраженными этническими характеристиками. Представители современной гуманитарной науки весьма заинтересованы в исследовании подобного рода явлений с целью их последующей интеграции в общемировые процессы культурного развития. В современных условиях глобализации крайне необходимым является формирование и поддержание целостного, адекватно воспринимаемого и отвечающего действительности культурного имиджа Казахстана в глазах международного сообщества.

Актуальное искусство Казахстана, или «con-temporary art по-казахски, как его принято называть в кругах творческой интеллигенции страны, зародилось еще в 80-х годах XX века, но только с обретением Республикой независимости оно получило реальные возможности развиваться и выступать активным средством модернизации культурного облика государства.

Национальному самосознанию казахского народа на протяжении всей его истории была свойственна особая диалогичность, способность идти на контакт, воспринимать и творчески перерабатывать влияния внешних воздействий с одновременным сохранением собственного культурного облика, сути традиционной национальной духовной культуры. Именно подобная специфичная способность явилась сущностным основанием для формирования современного актуального искусства Казахстана во всем его многообразии проявлений и форм. XX век с его динамичными процессами развития, трансформации и угасания различных эстетических концепций произвел тотальную интерпретацию всех возможных стилистик, принципов и

способов артистического обобщения. Но так сложилось исторически, что именно сейчас казахские художники выносят на мировую арену свою живописную картину мира. «Исторический опыт каждой нации уникален, трансформируясь в ткань художественной культуры, он становится общечеловеческим достоянием. В настоящее время Казахстан является мощным культурным очагом, эпицентром новейших художественных течений. Время нашей истории, пространство нашей земли сформировало свое особое мировоззрение. Многие его принципы и свойства стали наиболее актуальны именно сейчас, найдя свое преломление в профессиональном изобразительном искусстве. Живопись и скульптура Казахстана выходят на новые, глубочайшие уровни познания мира, человека, Вселенной.

Мир искусства Казахстана чрезвычайно богат талантливыми живописцами, графиками и скульпторами, в чьих работах совершается бесконечный процесс осознания себя, народа, вселенной. На протяжении всего времени становления и развития казахстанского станкового искусства художники успешно осваивали фигуративный язык и его различные уровни: реалистический, романтический, символический. В конце 80-х - начале 90-х некоторые из них обратились к языку абстрактного искусства, чтобы говорить о невидимом, но тем не менее доступном чувствам и разуму духовном содержании жизни. Духовные поиски адекватной изобразительной формы выразились не только в изображении внешней бытийной стороны существования казахского народа, но также в репрезентации миру глубинной мировоззренческой позиции и ценностной ориентации данного этноса. Опираясь на традиционные выразительные формы, мастера современного казахстанского искусства создают совершенно новый фигуративный язык, проявляющийся в индивидуальных вариациях сущностные основания актуальной эстетической позиции.

Концептуальным принципом актуального искусства современного Казахстана становится принцип абсолютной свободы творчества. Возможно, именно поэтому в современном искусстве Республики не представляется возможным выделить какую-то определенную преобладающую тенденцию. Творческий эксперимент как основной метод художественной выразительности актуального искусства получил свое выражение в различных его материальных воплощениях. *Беспредметное искусство и фигуратив, новая волна авангарда и интерес к классическому реализму, неопримитивизм и чистая абстракция, символизм и экспрессионизм соседствуют на выставках, раскрывая усложнившееся восприятие человеком реальности, переводятся художниками в особые авторские миры, системы метафор и пластические коды».*

Анализируя современное состояние изобразительного искусства Казахстана, возможно говорить о существовании двух основных концептуальных направлений, философские основания которых коренятся в таких объемных понятиях современности как «ориентализм» и «вестернизация». Наряду с глобализацией эти два феномена вызывают широкий резонанс в научных кругах. Под «Ориентализмом» в широком смысле принято понимать обращение к Востоку, увлеченность его внешними формами проявления культуры, а также стремление постичь его внутреннюю суть, специфику и мировоззренческий базис. В свою очередь, «вестернизация» представляет собой противоположно направленный процесс обращения Востока к западным ценностям и мировоззренческим установкам. Под «вестернизацией искусства» в данном случае возможно понимать тенденцию к использованию не только чисто технических приемов классической европейской живописи, но и обращение к ее традиционным сюжетам и применение исторически сформированных философских и эстетических понятий Запада к восточному искусству.

В современной казахстанской живописи мы сталкиваемся с парадоксальным фактом, а именно с тем, что все новейшие, направленные практически на завтрашний день, человеческие познания и развивающиеся тенденции искусства оказываются непрерывно связаны с древней духовной традицией, традиционным мировоззрением казахов». «Связь с природой константа казахстанской живописи, проявляясь в ней на разных уровнях пластического воплощения и

духовного сознания, она всегда олицетворяла связь человека с Универсумом константу традиционной казахской культуры.

Обращение к традиционным духовным ценностям и мировоззренческим критериям явилось своего рода стабилизирующим фактором на пути развития искусства молодого независимого государства, что позволило художникам сформировать в своих творениях «собственную реконструкцию позитивного национального будущего, соединив его при этом бесчисленными связями с миром общечеловеческим, глобальным». Мифологически ориентированное и символически наполненное творческое мышление казахстанских художников воплотилось в сюжетах современной действительности и повседневного бытия человека, рассмотренных через призму древних ценностных ориентаций.

Процесс трансформации художественной формы в искусстве независимого Казахстана ориентируется на все большую ее символизацию и одновременно знаковость, условность. Проблема символа и его интерпретации в современном актуальном искусстве Казахстана первостепенна, так как адекватное понимание путей ее разрешения и выбор соответствующей методологии исследования самым непосредственным образом отражаются на формировании образа культуры Республики. Символ, наряду с такими понятиями, как «симулякр», «деконструкция» и «дискурс», появляются в терминологии казахстанских художников и искусствоведов в конце 80-х гг. после более фундаментального знакомства с философией постмодернизма, возможного в тот период благодаря нарастающей открытости международного культурного пространства. Первоначально все творческие поиски мастеров были направлены на чисто формальное освоение методов и инструментария выразительности нового направления, на своеобразную переориентацию собственного фигуративного языка и его адаптацию к новой художественной тенденции. В определенный момент подобные поиски завершились, с одной стороны, неприятием и отрицанием традиционной для постмодернизма философской наполненности, с другой все целостным поглощением творческой авторской компоненты формальными аспектами фигуративного языка новомодного течения без какого-либо проникновения в сущность явления и ее последующего адаптированного реформулирования в арт объекте. Казалось, что некоторые художники, словно, не смогли проникнуться истинным значением того, о чем утверждали постулаты постмодернистской философии, и продолжили свою творческую активность «на ощупь, методом проб и ошибок.

Желание найти себя, собственную личность творца, стремление к самоактуализации и самоидентификации послужили стимулом к дальнейшим творческим экспериментам под знаком свободы самовыражения. Неоавангард, концептуальное искусство, инсталляции и другие стилевые тенденции мирового искусства XX столетия добиваются признания в казахстанских художественных кругах. Адепты данных новых для классического казахстанского искусства направлений могли больше не заботиться о непогрешимости своего профессионального академического мастерства, что послужило своего рода фактором их разъединения с официальной художественной школой и отхода от проверенных временем методов работы корифеев казахстанской живописи.

Вопрос о степени овладения художниками Казахстана всеми тонкостями искусства постмодернизма по сей день остается открытым. С одной стороны, развитию актуального искусства Казахстана способствовала обретенная культурная открытость внешнему миру, с другой стороны, недостаточная степень изученности почерпнутых из западного искусства тенденций наталкивает на мысль о том, что вестернизация современного казахстанского искусства, будучи лишенной солидного внутреннего основания, носит сугубо внешний характер. Действительно, становление актуального искусства в Казахстане в период независимости сопровождалось полным отрицанием ценностей советской системы с последующим периодом безвременья, закономерно приведшим к дилемме выбора между непонятым, но таким заманчивым заграничным и вроде бы привычным, но ввиду сложившихся обстоятельств, почти что утраченным своим, традиционным. Большинство художников, избравших для себя путь освоения западных тенденций, были вынуждены так и остаться непонятыми и непризнанными, либо напоминать о

своём существовании экзальтированными перформансами и редкими эпатажными выставками. Но эпатаж как форма существования современных видов искусства, в основе которой разрушение стереотипов мышления, на тот момент не мог быть в полной мере осмыслен деятелями искусств страны, так как старые привязки к традиционным, проверенным опытом поколений, приемам художественного познания действительности все еще крепко удерживали творческие инициативы художников.

Проблема коренится в еще пока недостаточной подготовленности казахстанского зрителя к восприятию искусства подобного рода. С другой стороны, данная тенденция может свидетельствовать о том, что сами деятели искусства, видимо, еще не до конца прочувствовали избранный метод художественной репрезентации, не успели слиться с ним в единое целое. Некоторые художники придерживаются того мнения, что актуальное искусство Казахстана изначально мертво, так как очень многие произведения представляют собой реплики и копии апробированных западным искусством форм выражения и тематик. Но такое положение объяснимо и с позиций развития самого искусства, где прямые заимствования, парафраз - явление повсеместные и уже традиционные для модернизма, постмодернизма. Следовательно, представляется справедливым утверждение о том, что обращение современных представителей казахстанского актуального искусства к глобальным художественным течениям постмодерна представляет собой явление скорее закономерное, чем редкое и фрагментарное.

Думается, истоки подобного несоответствия формы и содержания следует искать в современной ментальности, в ее неспособности моментально отвернуться от традиционного, складывавшегося веками мировоззренческого базиса и быть целиком поглощенной новыми тенденциями вестернизации в казахстанском искусстве. Более того, реализация такого потенциально культурного поглощения ознаменовала бы собой прекращение самостоятельного развития современного актуального искусства Казахстана как феномена. В таких условиях оптимальным вариантом, возможно, мог бы стать своеобразный ренессанс традиционного искусства казахского народа и попытка его адаптации к современным реалиям.

В экспликации к своему произведению «Дефрагментация истории» (2010 г.), состоящему из сорока картин, З. Терекбай и Г. Маданов как нельзя лучше проиллюстрировали сущность современного актуального искусства независимого Казахстана: *«Летящие в потоке времени осколки нашей культуры мы стараемся собрать воедино для того, чтобы наши потомки смогли увидеть в них свое отражение».*

Вопрос о том, каким же будет это отражение, является крайне важным не только исключительно для сферы искусства, но и для сферы социальной. Он затрагивает глубинные пласты ментальности современного казахстанского общества, его философско-мировоззренческие основания и обновленные ценностные ориентации в попытке формирования нового лица казахстанской культуры.

Литература:

- 1. Изобразительное искусство Казахстана. Период независимости. Алматы: Арда, 2015.*
- 2. Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б. и др. История искусств Казахстана: учебник. Алматы: Маркет, 2017.*

Қабылбек К.

*Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қ.
gaosaer473@icloud.com*

XX ҒАСЫРДАҒЫ ГӘНЬСУ, ЦИНХАЙ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МУЗЫКАСЫН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

The article reveals some actual problems of the study of traditional music of the Kazakh diaspora living in the Chinese provinces Gansu and Qinghai. A brief review of the literature devoted to the study of traditional Kazakh music in China is given, the goals and objectives, research methods, as well as the structure of the future master's thesis are determined. Speaking about the available material on the history of the Kazakh diaspora and presenting recordings, music collections of song and epic traditions of the studied region, the author draws attention to the weak knowledge of these traditions. The undertaken study of the traditional music of the Kazakhs, who have been living for a century in these territories (north-west of the central part of China), will highlight the features of another local tradition of the song and epic art of the Kazakh people.

Қазақ жалпы өнерге бай ұлт, адамгершілік тұғыры биік, тұлғасы толық салт-дәстүрлердің арқасында, қазақ халқы қайда жүрсе де атадан балаға жалғасып келе жатқан халықтық үлгілерді ешқашан жоғалтқан емес. Қайта, фольклорын ауыздан ауызға жеткізіп, қанаттандырып, қастерлеп сақтай білді. Оның куәсі ретінде болашақ жұмыста тілге тиек болып отырған Қытай халық республикасының Гәньюсу, Цинхай қатарлы ішкі аймақтарындағы қазақтар арасында сақталған дәстүрлі ән, жыр өнерін толық дәлел ретінде алуға болады. Алдыңғы ғасырдың бас шенінен бастап Шыңжаң қазақтары белгілі себептермен Қытайдың ішкі аймақтарына қоныс аударды, талай қанды оқиғалар мен адам наңғысыз қиындықтарды басынан өткерген ел, жарты ғасырлық ғұмырын азап пен тозақта өткізді. Соған қарамастан, халық ішінде ән, күй, жыр, ақындар айтысы сынды ұлттық өнер түрлері әрмен қарай жалғастырылып, өз шыңына жетті.

Жалпы Қытай халық республикасының Гәньюсу, Цинхай қатарлы ішкі аймақтарындағы қазақ әндерінің қайнар көздері және мазмұны негізінен өндіріс пен өмірдің, әдет-ғұрып, салт-сананың, тұжырымдамалар мен сенімдерді білдіреді; кейінірек пайда болған және сол кездегі әлеуметтік ортаға бейімделген халық әндері мен күйлері және авторлық шығармалар да жоқ емес. Бұл жөнінде Қытайдағы белгілі музыкатанушы Бағдат Естемесұлының «Қытай қазақтарының дәстүрлі музыкасының бүгінгі мен ертеңі жөнінде» атты мақаласында: «XVIII, XIX, XX ғасырларда қазақтың дәстүрлі әні мен музыкасы көркейіп, шарықтау кезеңіне жетті. Осы тұста талай-талай өнер санлақтары дүниеге келді. Мысалы: Құрманғазы, Тәттімбет, Дәулеткерей, Дина, Біржан Сал, Әсет, Үкілі Ыбырай, Жаяу Мұса, Балуан Шолақ сияқтылар қазақ музыкасының шоқтығы биік белеске көтеріп тастаса, ал Қытай қазақтарынан шыққан Бейсенбі, Қожеке, Қайрақбай, Әшім, Таңжарық, Бүркітбай, Аппақ, Сұлубай, Көдек, Тайыр, Әліпбек, Кәсімбай т.б. әнші, күйші, сазгерлер қазақ музыкасының алтын қорына өзіндік дара стильдерімен сұлу саздарын сыйлады. Олар күйшілігімен де, әншілігімен де халық жүрегінен терең орын алған өнерпаздар»[1, 84 б.] деген ойын айта кетпесімізге болмайды.

Гәньюсу, Цинхай қазақтарының қоныс аудару тарихы туралы жазушы Жақсылық Сәмитұлы «Чин патшалығы, Рұң Зұң орда естеліктері» деген кітапта бұл жөнінде мынадай деректер айтады: «Чин патшалығы, Гуаң Шүй жылнамасының 29 жылы (1874 ж. – К.Қ), қазақтардың бір бөлігі Гәньюсу, Цинхай, Тибет қатарлы жерлерге ауып барады»[2, 353 б.] дейді. Осы деректерге қарағанда Гәньюсу, Цинхай қазақтарының бұл мекенге қоныстану тарихы тым арыда болмаса да, недәуір ұзақ тарихқа ие екендігін аңғарамыз. Сол себепті, бұл өлке қазақтарының өнерімен мәдениет тарихының өзіндік қатпары бар деген сөз. Әрине, олар да бір

мезгілде талай қиындықтарды бастан өткерді, оның тарихи себептері бұл жерде егжей-тегжейлі айтылмайды, бірақ адамды таңғалдыратын бір жәйт, осы қазақтардың қанша қиын күндерде де өздерінің ұлттық салтын ардақтап, ән-күйін толық сақтап, халықтық әуендерін асқақтата шырқап, қиса-дастандарын жатқа жырлап, рухани әлеміндегі асыл қазынасың жоғалтпағандығы еді [3,125 б.].

1994 жылы шілдеде «Қытай халық әндерінің жинағы: Ганьсу томы» [4] бірінші басылымында Чжуан Жуан мен Ду Ясиуң жариялаған «Ганьсу қазақтарының халық әндері» атты мақалада, негізінен, Ганьсудағы қазақтардың тарихына қысқаша шолу жасалды. Нақтылы түрде Ганьсу қазақтың халық әндерінің жанрлары жіктеліп, қазақ халық әндері мен мәтіндерінің ерекшеліктері зерттеледі. Бұл мақалада авторлар қазақ халық әндерінің стиліне жалпылама тұжырым жасаған.

Осы тұрғыдан алғанда, Цинхай мен Ганьсу қазақ музыкасына қатысты зерттеулер өте аз, бірақ, жалпы Қытай қазақтары туралы зерттеулерге келетін болсақ, зерттеулерімізбен салыстыруға болатын көптеген мақалалар және зерттеулер бар, олардың болашақ диссертацияға көмегі зор. Мәселен, Лэй Цзяньян мен Ян Цзяоцяоның «Шыңжаң қазақтарының музыкалық зерттеулеріне 60 жыл»[5] атты кітабында Қытай Халық Республикасы құрылғанынан бері 60 жылдан астам уақыт бойы Қытайда болған ғалымдардың қазақ музыкасы туралы зерттеу нәтижелері жинақталып, жіктеліп берілген. Бұл жұмыстың бірінші тарауында Қытай қазақтарының музыкалық дамуын үш кезеңге бөледі: 1) негізгі материал жинау, нотаға түсіру және өңдеу кезеңі, 2) музыкалық жинақтау жұмыстары жалғасып, ауқымы кеңейіп, зерттеу мазмұны жан-жақты дамып, зерттеу әдісі бірте-бірте пәнаралық салыстырмалы зерттеу үрдісі пайда болған кезеңі, 3) қазақ музыкасы ішкерлей зерттеліп, ұтымды нәтижелерге қол жеткізуде арнайы зерттеулер көбейіп, көптеген жаңа зерттеулердің көзқарастар мен әдістері пайда болып, қазақ музыкасының зерттеу аясын едәуір байытқан кезеңі.

Фен Гуэню, Юан Бинчаң жазған «Жүңгө аз ұлттарының музыка тарихы» [6] және Хэ Юнфэн жазған «Жүңгө аз ұлттарының музыка мәдениеті» [7] қатарлы кітаптарында Қытай қазақтардың халық әндерін талдауға бағытталған. Мысалы, қазақтың халық әндерінің методикасы, және олардың аудармасы туралы мәтіндерін талдауға баса назар аударылып, музыка мен поэзияны тығыз байланыстыруды ұсынады. Әндерінің мазмұнынан ән мәтінінде жиі кездесетін *қара тау*, *биік тау*, *күн* сияқты сөздерді терең мәдени тұрғыдан түсіндіруге мүмкіндік береді. Ал, ішкі Қытайдағы қазақтардың тұрмыс-салт жырларындағы *үккәу*, *жар-жар*, *көріс*, *аушадияр*, *сыңсыма жырлары* туралы мазмұндар бұған айқын дәлел бола алады. Сонымен қатар, Мусахан Озиланың «Традиционная песенная культура казахов Монголии» [8] атты диссертациясы зерттеу жұмысымызда кеңінен пайдаланылатын болады.

Сонымен, келешек диссертациялық жұмысымыздың басты мақсаты – *Қытайдағы Ганьсу, Цинхай қазақ диаспорасының тарихи оқиғаларын және музыкалық дәстүрлерін, әншілік және жыршылық үлгілерінде өзіне тән стильдік ерекшеліктерін зерттеу.*

Зерттеудің негізгі міндеттері мына мәселелермен тығыз байланыста:

- көшкен ел тарихына қатысты мәліметтер мен әндерді және жырларды жинап, реттеу, жүйелеу;
- Қытай Ганьсу, Цинхай қазақтарының халықтық музыка мен авторлық әндеріне талдау жасау, әндердің стилін анықтау;
- Ганьсу, Цинхай қазақтарының жыршылық дәстүрін, оның тұлғалары мен шығармаларын айқындау, талдау.

Ганьсу, Цинхай қазақтарының халық әндері ұлтымыздың айырылмас бір бөлшегі болып саналады. Сонымен қатар, қоғамдық, фольклорлық өмірінде және академиялық зерттеу салаларында олар маңызды орын алады. 1956-57 ж.ж дейін Сюи Хуитсай құрастырған 121 халық әнін қамтитын «Қазақ халық әндерінің жинағы» [9] және Ши фу мен Миан Син жинап құрастырған 74 халық әнін қамтитын «Қазақ халық әні» [10] екі озық жинағы жарық көрген, әндері қытай тіліне аударылып, нотасымен жарияланды. Бұл қазақ халық әндерін насихаттауға, зерттеуге септігін тигізді. Осыдан кейін-ақ, қазақ халық әндері туралы мерзімді баспа сөз беттерінде де қазақтың революциялық халық әндері және қазақтың дәстүрлі халық әндері

секілді зерттеулер жарық көрді. Гуманитарлық музыкатану ғылымдарының жаңғыруы пәндік сананың бірте-бірте көтерілуімен қазақ халық әндерін зерттеу нәтижелерінің саны мен сапасы айтарлықтай дамып, зерттеу өрісі жан-жақты кеңейе түсті.

Әртүрлі аймақтардағы қазақтардың жағдайларын зерттеу, талдау және салыстыру мүмкін болса, әртүрлі сипаттамаларды табуға болады, әсіресе, халықтық әуендері, тұрмыс-салт жырлары өз үлгісін сақтаумен бірге, тың үлгілерді де қалыптастыра алады. Бірақ Ганьсу, Цинхайдағы қазақ дәстүрлі әндер мен жырлар жайлы әлі күнге дейін толық зерттеулер жүргізілмеген. Халық мұрағаттарын жинау мақсатында, Ақсай авторларының төл еңбегінің жинағы болған «Сарқырама» [11] атты кітап төрт том болып, Пекиндегі этникалық баспасында қазақ тілінде жарық көрді. Бұл кітапта әндер, жырлар, дастандар, өлеңдер, естемелік әңгімелер мен бір бөлім шешендік толғаулар жарияланды. Өкініштісі, ән-жырларға келетін болсақ, нота жазбасы жоқ, тек текст жазбасы ғана басылған. Бұл ән-жырларды аудиоға жазып алу мен нотаға түсіру болашақ зерттеуіміздің маңдай алды міндеттерінің бірі.

Содан кейінгі жылдарда жеке авторлардың шығармалары кітап болып шықсада, халық әндерін жинау, реттеу, зерттеу жұмыстары жүргізілмеді. Тек 2019-жылы Орталық музыка консерваториядағы профессор Ю Юань ұстаздың арқасында «Ақсай қазақ автономиялық ауданының халық әндері» [12] деген еңбегі ел ішіндегі өнерпаздардың орындауларын жинақтап, аудиоға жазылып, қытай тіліне аударылып, нотаға түсірілген күйі кітап болып қайта құрастырылып жарық көрді.

2020 жылы аз ұлттарға арналған солтүстік-батыс университетінің ұстаздары Ю Кайюань, Ма Ямингтердің күш салуында «Ганьсу қазақ халық әні» [13] атты кітап және аудиовизуалды материалдар болып халық қолына тиді. Десе де, бұл екі жинақта да ағаттықтар мен кемшіліктер көптеп кездесіп, авторлы әндерді халық әні ретінде қараған жәйіттер аз болмады. Алайда, бұл еңбектер Ганьсу, Цинхай өңірлеріндегі қазақтардың дәстүрлі музыкаларын зерттеуге тамаша материал болды.

“Қытай жеріне ауған қазақтар туралы тарихи мәлімет” , ”Қытайдың Ганьсу, Цинхай қазақтарының әншілік өнері” және “Қытай Ганьсу, Цинхай қазақтарының жыршылық өнері” деп аталатын үш тараудан тұратын келешек зерттеу жұмысымызда – әдебиеттік зерттеу, салыстырмалы-этнографиялық зерттеу, сұхбаттасу, талдау, зерделеу, ғылыми жүйеге келтіру, реттілікпен жазу, нұсқау, дәлелдемелер келтіру, топтау, өңірлік ерекшеліктерге ізденіс жасау қатарлы әдістер қолданылады.

“Қытай жеріне ауған қазақтар туралы тарихи мәлімет” деп аталатын бірінші тарауда Қытай жеріне алғаш қоныс аударған қазақтар мен Цинхай, Ганьсудағы қазақтардың тарихи себептерден туындаған жағдайлары тілге тиек болып, олардың басынан өткерген қиындықтары және қазіргі жағдайларының негізгі себептерін баяндаймыз. “Қытайдың Ганьсу, Цинхай қазақтарының әншілік өнері” тарауында, тақырыпқа сәйкес, халық әндері мен авторлық әндерді нотаға түсіру, музыкалық талдау және мәтіндік зерттеу жүргізіледі. Үшінші тарауда зерттелетін жыршылық өнері, көші-қон жолында шығарылған көптеген жырлар. Сонымен қатар, жыршылық өнер, ішкі Қытай қазақтарының мәдениетіндегі ешкім басып көрмеген өрісі. Бұл тарауда жырларды, әсіресе көші-қон кезінде жазылған жырларды жүйелеп, жинақтаймыз. Мұнда біз әсіресе, этнографиялық зерттеу әдісін қолдана отырып, Ганьсу, Цинхайдағы қазақтар мекен еткен өңірлерге барып, нақты жырларды жинап, жүйелейміз, әрі жанрға бөлу тәсілін қолдана отырып, әдебиеттік және музыкалық зерттеу жасаймыз.

Жоғарыда біз зерттеу жұмысымыздың тақырыбы бойынша жүргізілген ғылыми жұмыстар, мақалаларды атап өттік және болашақ жұмыста қолданылатын негізгі кітаптар мен мақалаларды атадық, көп емес, бірақ, жақсы анықтамалық материалдар бола алатынына сенімдіміз. Әрине, бұл жеткіліксіз, әсіресе екінші және үшінші тарауларда ғылыми зерттеу жұмысы жасалған әдебиеттердің жетіспеушілігінен көбіне зерттеу жұмысы музыкалық материал (аудио, нота) бойынша іске асады.

Кез келген халықтың рухани мұрасын, әсіресе, төл мәдениетін сол халықтың ән өнерінсіз танып-білу мүмкін емес. Ал, мыңдаған жылдар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ

халқының ән өнері ертеден-ақ бірегей ерекшелігімен танылған: «Ұлттық дәстүрлі музыка қорымыздағы ең көп сақталғаны да осы – ән өнері. Өмірдің әр құбылысын әнге қосып, өз шежіресін әнмен жазған халқымызда шығарушысы ұмытылса да, мәтіні мен әуезі ел жадында сақталып келе жатқан бірнеше мың халық әндері бар. Тарихтың сан қилы талқысынан сүзіле өтіп келе жатқан бұл әндер, ұлттық болмыс пен қасиетті, тұрмыс-тіршілікті білдіретін айрықша құндылық болып саналады» [14, 4 б.].

Қорыта айтқанда, ел болып етек жауып «Жаңа Қазақстан» құрып жатқан бүгінгі таңда, ұлтанды елден шалғай жүрген аз қазақтардың дәстүрлі музыкасын жинап, реттеп, жинақтап, зерттеу кезек күттірмейтін жұмыс. Әрі ата қонысынан ауған елдің тұрмыс тіршілігін, басқа халықтармен болған қарым-қатынасын зерттеуде, орны бөлек дүние. Сондықтан, ХХ ғасырдағы Ганьсу, Цинхай өлкелеріндегі қазақтардың дәстүрлі музыкасын зерттеу мәселелері, алмағайып заманда жоғалтып алған көптеген рухани құндылықтарымызды түгендеуге өз септігін тигізері сөзсіз. Белгілі ғалым айтқандай: «...Барлық өнер туындылары тәрізді музыкалық шығармалар да ұлттық таным мен түсініктен бастау алып, туған халқының мұңы мен арманын бейнелегенде ғана, шынайы өміршендік сипатқа ие болады» [15, 688 б.].

Әдебиеттер:

- 1. Естемесұлы Б. Қытай қазақтарының дәстүрлі музыкасының бүгіні мен ертеңі жөнінде // Қоңыр әуен (жинақ). - Құлжа: Іле халық баспасы, 2011. (Араб жазуымен)*
- 2. Сәмитұлы Ж. Қытайдағы қазақтар. – Алматы: Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы, 2000.*
- 3. Ганьсу қазақтары тарихы / Си Гуоси, Ван Сипин өңдеген - Ланьчжоу: Ганьсу мәдениет баспасы, 2009. (Қытай тілінде)*
- 4. Қытай халық әндерінің жинағы: Ганьсу томы. - Халық музыка баспасы, 1994. (Қытай тілінде)*
- 5. Лэй Цзяян, Ян Цзяоцяо. Шыңжаң қазақтарының музыкалық зерттеулеріне 60 жыл (1950-2010) . - Қытай музыка баспасы, 2013. - 108-113 бб. (Қытай тілінде)*
- 6. Қытай аз ұлттар музыкасының тарихы / Бас редакторы Фэн Гуаню. - Цзинхуа баспасы, 2007. (Қытай тілінде)*
- 7. Юнфэн. Қытай аз ұлттардың музыка мәдениеті. - Пекин: Орталық музыкалық консерваторияның баспасы, 2011. (Қытай тілінде)*
- 8. Мусахан О. Традиционная песенная культура казахов Монголии: Автореф. дис. ... канд. искусствоведения / АН РК. Ин-т лит. и искусства. - Алматы, 1997.*
- 9. Сюй Хуйцай. Қазақ халық әндерінің жинағы.- Қытай музыка баспасы, 1956. (Қытай тілінде)*
- 10. Ши Фу мен Миан Син. Қазақ халық әндері. - Шэньси халық баспасы, 1957. (Қытай тілінде)*
- 11. Мұқарапұлы Ә. Сарқырама. - Пекин: Этникалық баспасы, 2005. (Араб жазуымен)*
- 12. Ақсай қазақ автономиялық аудан халық әндері / Бас редакторы Чжан Бою. - Орталық музыкалық консерватория баспасы, 2019. (Қытай тілінде)*
- 13. Ганьсу қазақ халық әндері. - Ганьсу аудиовизуалды баспасы /Ұлттарға арналған солтүстік-батыс университеті, 2020. (Араб жазуымен)*
- 14. Алтай-Тарбағатай өңірінің халық әндері. Екінші кітап / Құраст. Долда Кенешұлы, Біләл Ысқақов. - Алматы: «Атамұра», 2009.*
- 15. Дербісалин Ә. Өмір және поэзия // ХХ ғ. қазақ поэзиясы. - Алматы: Ғылым, 1985.*

Калдыбаева Г.А, Серікбай Н.Г.

*Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы
kaldybaeva.kulmariea@qzpu.edu.kz, seribaevanazek@gmail.com*

ИЗУЧЕНИЕ ПРИЕМОВ В РЕШЕНИИ КОМПОЗИЦИОННОЙ ЦЕЛОСТНОСТИ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ПЕЙЗАЖЕ

Nature is infinitely diverse and beautiful. Sunlight and the environment create an inexhaustible harmony of colors. The impact of nature on a person, the deep feelings and thoughts that it causes, gave rise to that genre in the visual arts, which is called landscape.

Изучение природы и рост профессионального мастерства являются глубоко взаимосвязанными процессами в формировании художника – пейзажиста. Творческий подход к изображению пейзажа основывается на тех зрительных образах и впечатлениях, которые живописец получает при работе с натуры. Только в результате общения с природой может появиться вдохновение, созреть замысел пейзажных композиций.

Жанр пейзажа некоторые ошибочно считают простым, общедоступным, не требующим высокой квалификации. Создание глубокого образа в пейзажной живописи – дело нелегкое, но дарующей художнику чувство наслаждения картинами природы, мотивами сельского и городского пейзажа. Пейзажная живопись обладает огромной силой эмоционального воздействия и потому способна развить у зрителя чувство красоты окружающей действительности, восприимчивость к миру прекрасного.

Художник обязан найти такую композицию пейзажа, которая ясно и понятно раскрывала бы характерные черты изображаемого мотива. Композиция должна отвечать следующим требованиям:

- Внимание зрителя должно сосредоточиваться на композиционном центре пейзажа. Главное в пейзаже – это то, что взволновало художника и послужило поводом для художественного отображения. Именно в этом проявляется внутренняя жизнь пейзажа. Очень важно отыскать именно то выражение, которое определяет сущность его сущность и раскрывает его характер наиболее ярко и полно.
- Состояние природы, время года, архитектура, должны выявлять характер пейзажа. Все это является основой композиционного построения. В умении найти в пейзаже наиболее характерное состояние, подчеркнуть индивидуальные черты и особенности изображаемого мотива, заключается важнейшая задача художника – пейзажиста.
- Размер и формат портрета тоже должны быть подчинены задаче художественной характеристики изображаемого пейзажа.

Работа над композицией начинается с поисков самого интересного мотива среди множества других, также достойных внимания. Очень важно наметить задачи, которые предстоит решить в серии этюдов или в картине – пейзаже на основе этого материала.

Безусловно, писать этюды менее сложно, чем пейзажную картину. Однако и к этюдам следует относиться со всей серьезностью, используя их как средство совершенствования профессионального мастерства, расширения представлений об окружающей действительности.

Творчество известных пейзажистов привлекает нас новизной мотивов, типичных для определенной климатической зоны. В них зритель находит отражение личности мастера, его индивидуального почерка, круга его интересов, способность передать зрителю свои чувства, настроение, эстетические переживания, вызванные красотой природы. При всех достоинствах пейзажной живописи знаменитых мастеров, создавших пейзажную школу, начинающему художнику, живущему в другую эпоху, не стоит заимствовать чужие композиции. Некоторые молодые художники недооценивают значение рисунка и композиции, считая, что главная роль в пейзажном жанре принадлежит живописи, колориту. Это мнение ошибочно. В пейзажной

живописи одинаково важны: и рисунок, и живопись, и композиция. После того, как найден интересный мотив в натуре, начинаются композиционные поиски: определяется размер этюда, уточняются размер и направление формата. Довольно часто опытные художники ставят перед собой задачу вкомпоновать пейзаж в уже имеющийся формат холста. В подобных случаях приходится, иной раз, отказаться от каких – то частей мотива или включить в формат то, что находится, скажем, выше или ниже, левее или правее. Другие художники сначала ведут мысленные поиски формата, наблюдая натуру, меняя зрительную позицию. Нередко при этом пользуются видеоискателем, который помогает найти нужный формат (горизонтальный, вертикальный, или близкий к квадрату). Соответственно подбирается материальная основа (холст, бумага или картон), обычно заготовленная до выхода на этюды. К сказанному о размере и формате этюда остается добавить следующее: хотя видеоискатель и оказывает помощь художнику, все же лучше обходиться без этого вспомогательного инструмента и выбирать нужную часть пейзажа на глаз [1.97с]. Выполнение этюдов по творческим эскизам – наиболее распространенная форма учебного задания по композиции. В процессе целевых этюдов, т.е. специально выполняемых для решения окончательного эскиза, штудируют особенности конкретного освещения, изучают взаимосвязь пленэрных рефлексов, различные цветовые состояния одного и того же мотива. Неоднократное изучение одной и той же природы в различных цветовых условиях дает возможность накопить оригинальный материал для поиска наиболее выразительного и правдивого цветового строя композиции.

В процессе работы над этюдом уточняются композиция найденного мотива, ее тональное и колористическое решение, натура сверяется с тем, что изображено в данный момент на этюде. Сверка с натурой позволит избежать многих ошибок в рисунке, в колорите, в силе тона и контрастов, что, в конечном счете, решает выразительность пейзажа.

Задумав создать пейзаж – картину, живописец пишет натурные этюды, в которых отражаются наблюдение и впечатления. Так работают многие пейзажисты. Гораздо реже встречаются художники, которые почти целиком работают на основе зрительной памяти, имея под рукой лишь только им понятные «нашлепки» в цвете. Такой вид работы предполагает большой профессиональный и жизненный опыт.

Работа над пейзажем – картиной непосредственно с природы представляет собой более сложный творческий процесс, нежели выполнение этюдов как подсобного материала для картины. Нередко среди набросков, зарисовок могут оказаться этюды, написанные на близкие по характеру или даже резко различные мотивы.

В процессе работы над картиной выполняются линейные эскизы композиции, эскизы в цвете. Художник снова и снова обращается к натуре, извлекая из нее дополнительные характерные черты, обогащающие образ природы. В современной пейзажной живописи следует стремиться передать результаты деятельности человека, нередко включая в композицию фигуры людей.

Композиционная работа над пейзажем – картиной продолжается и в тот период, когда линейная композиция обретает свое цветовое и тональное состояние на основе этюдов и зарисовок с природы. В это время окончательно решаются все те задачи, которые частично были решены в первоначальных композиционных эскизах. При этом активно, творчески используется весь накопленный материал, вносятся коррективы в рисунок и композицию, в линейный и цветовой строй картины.

В процессе работы надо обязательно учитывать действие законов цельности и контрастов. Особенно важно помнить о тональных и цветовых контрастах, о роли контрастов форм, размеров и других элементов, входящих в изображаемый мотив.

В период завершения работы над картиной художник может увлечься решением отдельных задач, чаще всего связанных с выявлением тональных и цветовых отношений, из – за чего в композиции появляется дробность, изменение настроения, поэтому на завершающем этапе необходимо посмотреть на картину через призму закона цельности и устранить распад композиции на части. Задача изображения пейзажа на первых этапах обучения сводится к

добросовестному изучению строения его формы, лепке формы цветом, выявлению индивидуальных качеств и состояний. Изображая пейзаж, студент должен правдиво и материально передавать его цветное богатство, выражать связь компонентов пейзажа с окружающей средой, выявлять характерные черты региональных ландшафтов.

Прежде чем приступить к живописи пейзажа, надо быть хорошо подготовленным в тоновом рисунке, уметь изображать форму конструктивно, учитывая общий объем и целостность большой формы, на которой располагаются более мелкие объемные детали. Уметь абстрагироваться и обобщать крупные растительные формы. Объем целого и деталей образуют плоскости, находящиеся в различных поворотах ландшафта.

Необходимо также хорошо владеть рисованием кистью, чтобы уметь восстановить сбитый в процессе работы контурный рисунок. Для этой цели полезны упражнения в рисунке одним цветом – техникой гризайль. Эти упражнения дадут возможность внимательно проанализировать лепку формы тоном.

Живописное пейзажа основывается на тех же требованиях, что и в живописи натюрморта. Как там, так и здесь грамотное изображение цветом создается в результате нахождения пропорциональных натуре цветовых и тональных отношений модели, постоянного сравнения размеров, определения пропорций, цельного живописного видения, умения подчинить детали целому, общему колориту, умелому использованию линейной и цвето – воздушной перспективы. Все те правила и технические навыки, которые применялись в практическом изображении натюрморта, в полной мере применимы в живописи пейзажа: в начале работы делают рисунок под живопись, прописывают холст, затем моделируют форму с учетом рефлексов и пространственных изменений цвета. [2.65с]. Подготовительный рисунок для масляной живописи делается углем. Прежде чем перейти к живописи, уголь необходимо закрепить лаком, разведенным скипидаром. Угольный рисунок можно закрепить и без лака, если с лицевой стороны холста смочить водой с помощью пульверизатора. Клеевой грунт немного растворится и закрепит рисунок. Лишний уголь можно смахнуть сухой тряпкой. Если уже имеется хороший навык в рисовании пейзажа, подготовительный рисунок можно выполнить сразу кистью.

Работа ведется от общего к частному, от больших величин к меньшим. Сначала определяем тоновые и цветовые отношения больших планов, главных плоскостей, затем переходим к лепке формы деталей. Изображение лучше вести в такой последовательности: сначала сделать подмалевок, затем подробно, мазок к мазку, вылепить форму, а потом обобщить.

Подмалевок делается без белил, тонким слоем краски. При этом надо стараться взять как можно более напряженные цветовые отношения. Нельзя прописывать холст, приблизительным, условным цветом. Уже в подмалевке должны быть верно найдены цветовые отношения между основными частями натуры: обнаженными частями тела, тук, одеждой, волосами, предметами окружающей обстановки и фоном.

С самого начала работы надо постараться верно определить общий световой строй натуры. Нельзя преувеличивать общую ее светосилу. Почти все поверхности пейзажа обращаются не прямым, а скользящим светом. Если взять общий тон слишком светлым, невозможно вызвать блики и избежать излишней белильности. Создается впечатление, что натура «вылезает» из плоскости холста. Не следует также преувеличивать насыщенность общего цвета, так как тогда стаффаж не будут иметь своего характерного цвета. Для правильного определения общего цвета предмета полезно сравнивать их с какими – ни будь яркими, соответствующими цвету лица предметами – красными, фиолетовыми, желтыми и т.д.

Чтобы само начало работы способствовало дальнейшему правильному нахождению тоновых и цветовых отношений, ее лучше всего вести начиная с самого темного в натуре места, внимательно и точно определив его силу. Как правило тени в пейзаже очень прозрачны и почти не скрывают цвета неба. Сравнивая с тенями полуосвещенные места, находим последующие тона. Белый холст, временно занимает освещенные поверхности. В этой первоначальной стадии

работы моделировка формы должна быть обобщенной. Не нужно выписывать каждую ветку на дереве или отдельную травинку.

Прописывая детали, надо также следовать правилу идти от общего к частному, сознательно лепить форму плоскостями, учитывая пластическое строение детали, отдельных частей композиции, надо все время помнить об их взаимосвязи, о цельности больших форм.

Как и в рисунке, не следует подробно прописывать все детали формы, если все остальные части не решены хотя бы обобщенно. Надо проработать равномерно все части натуры. Разумеется, что эти второстепенные предметы не должны прорабатываться так же внимательно, как основной объект изображения.

Надо осторожно оперировать множеством цветовых оттенков, не преувеличивать степень их насыщенности. Начинающие живописцы часто упрощенно подходят к составлению теплых и холодных цветов. Сложные тепловые оттенки пишут просто какой – то одной красноватой краской, холодные – только зеленой, синей или фиолетовой. Как правило, оттенки цвета, составленные таким образом, не материальны. Почти во всех случаях тона надо составлять из двух – трех красок. Хорошие оттенки теплых и холодных тонов дают охры, сиены, кобальт жженая. Их разбелы могут дать оттенки различной степени холодности и теплоты цвета. Следует обходиться на палитре небольшим количеством красок и уметь извлекать из них многочисленные оттенки цвета.

Заключительная часть работы – обобщение, подчинение деталей целому. На этой стадии важно замечать тоновые отношения больших масс, главных планов. Все, что в изображении нарушает единство целого, вырывается и пестрит, надо обобщать. Особенно важно писать те детали, которые бросаются в глаза при цельном взгляде на натуру. Если это не сделать, вырывающиеся детали будут отвлекать внимание зрителя от основных объемов, разбивать форму, «кричать и спорить». Если живописец умеет видеть и понимать целое, он без особых затруднений обобщит детали и добьется грамотного изображения. На этой последней стадии работы необходимо внимательно относиться к силуэтам и контрастным элементам композиции, заметности их контура, касаниям фона. Надо сохранить на этюде тональное разнообразие этих касаний: что – то растворить в фоне, что – то подчеркнуть. Что именно подчеркнуть, а что списать с фоном, можно определить при цельном, обобщающем взгляде на всю натуру. В этот момент особенно нельзя смотреть в упор, изучать по частям силуэты.

Лекция сопровождается наглядным показом пособий и разработок, показом иллюстративного материала с работ мастеров живописи и студенческих работ из методического фонда.

Литература:

- 1. Алпатов М.В. Композиция в живописи. Исторический очерк. М., Искусство, 1940 г. 132 с*
- 2. Беда Г.В. Живопись и ее изобразительные средства. М. Просвещение. 1977 г. 187 с.*
- 3. Волков Н.Н. Композиция в живописи. М. Искусство. 1977 г. 263 с.*
- 4. Стасевич В.Н. Пейзаж. Картина и действительность. Пособие для учителя. М. Просвещение 1978 г. 176 с.*

Калдыбаева Г.А., Тұрсынбай А.Е.

*Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы
kaldybaeva.kulmariea@qyzpu.edu.kz, ayaulymtursynbay01@gmail.com*

МОЛОДЕЖНЫЕ ТВОРЧЕСКИЕ ОБЪЕДИНЕНИЯ В КРЕАТИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ: СТРАТЕГИИ, ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА, МЕХАНИЗМЫ РЕАЛИЗАЦИИ

Nature is infinitely diverse and beautiful. Sunlight and the environment create an inexhaustible harmony of colors. The impact of nature on a person, the deep feelings and thoughts that it causes, gave rise to that genre in the visual arts, which is called landscape.

Творческий подход к изображению пейзажа основывается на тех зрительных образах и впечатлениях, которые живописец получает при работе с натуры. Только в результате общения с природой может появиться вдохновение, созреть замысел пейзажных композиций.

Жанр пейзажа некоторые ошибочно считают простым, общедоступным, не требующим высокой квалификации. Создание глубокого образа в пейзажной живописи – дело нелегкое, но дарующей художнику чувство наслаждения картинами природы, мотивами сельского и городского пейзажа. Пейзажная живопись обладает огромной силой эмоционального воздействия и потому способна развить у зрителя чувство красоты окружающей действительности, восприимчивость к миру прекрасного.

Художник обязан найти такую композицию пейзажа, которая ясно и понятно раскрывала бы характерные черты изображаемого мотива. Композиция должна отвечать следующим требованиям: Внимание зрителя должно сосредоточиваться на композиционном центре пейзажа. Главное в пейзаже – это то, что взволновало художника и послужило поводом для художественного отображения. Именно в этом проявляется внутренняя жизнь пейзажа. Очень важно отыскать именно то выражение, которое определяет сущность его сущность и раскрывает его характер наиболее ярко и полно.

Состояние природы, время года, архитектура, должны выявлять характер пейзажа. Все это является основой композиционного построения. В умении найти в пейзаже наиболее характерное состояние, подчеркнуть индивидуальные черты и особенности изображаемого мотива, заключается важнейшая задача художника – пейзажиста.

Размер и формат портрета тоже должны быть подчинены задаче художественной характеристики изображаемого пейзажа.

Работа над композицией начинается с поисков самого интересного мотива среди множества других, также достойных внимания. Очень важно наметить задачи, которые предстоит решить в серии этюдов или в картине – пейзаже на основе этого материала.

Безусловно, писать этюды менее сложно, чем пейзажную картину. Однако и к этюдам следует относиться со всей серьезностью, используя их как средство совершенствования профессионального мастерства, расширения представлений об окружающей действительности.

Творчество известных пейзажистов привлекает нас новизной мотивов, типичных для определенной климатической зоны. В них зритель находит отражение личности мастера, его индивидуального почерка, круга его интересов, способность передать зрителю свои чувства, настроение, эстетические переживания, вызванные красотой природы. При всех достоинствах пейзажной живописи знаменитых мастеров, создавших пейзажную школу, начинающему художнику, живущему в другую эпоху, не стоит заимствовать чужие композиции. Некоторые молодые художники недооценивают значение рисунка и композиции, считая, что главная роль в пейзажном жанре принадлежит живописи, колориту. Это мнение ошибочно. В пейзажной живописи одинаково важны: и рисунок, и живопись, и композиция. После того, как найден интересный мотив в натуре, начинаются композиционные поиски: определяется размер этюда,

уточняются размер и направление формата. Довольно часто опытные художники ставят перед собой задачу вкомпоновать пейзаж в уже имеющийся формат холста. В подобных случаях приходится, иной раз, отказаться от каких – то частей мотива или включить в формат то, что находится, скажем, выше или ниже, левее или правее. Другие художники сначала ведут мысленные поиски формата, наблюдая натуру, меняя зрительную позицию. Нередко при этом пользуются видоискателем, который помогает найти нужный формат (горизонтальный, вертикальный, или близкий к квадрату). Соответственно подбирается материальная основа (холст, бумага или картон), обычно заготовленная до выхода на этюды. К сказанному о размере и формате этюда остается добавить следующее: хотя видоискатель и оказывает помощь художнику, все же лучше обходиться без этого вспомогательного инструмента и выбирать нужную часть пейзажа на глаз [1.97с]. Выполнение этюдов по творческим эскизам – наиболее распространенная форма учебного задания по композиции. В процессе целевых этюдов, т.е. специально выполняемых для решения окончательного эскиза, штудируют особенности конкретного освещения, изучают взаимосвязь пленэрных рефлексов, различные цветовые состояния одного и того же мотива. Неоднократное изучение одной и той же природы в различных цветовых условиях дает возможность накопить оригинальный материал для поиска наиболее выразительного и правдивого цветового строя композиции.

В процессе работы над этюдом уточняются композиция найденного мотива, ее тональное и колористическое решение, натура сверяется с тем, что изображено в данный момент на этюде. Сверка с натурой позволит избежать многих ошибок в рисунке, в колорите, в силе тона и контрастов, что, в конечном счете, решает выразительность пейзажа.

Задумав создать пейзаж – картину, живописец пишет натурные этюды, в которых отражаются наблюдение и впечатления. Так работают многие пейзажисты. Гораздо реже встречаются художники, которые почти целиком работают на основе зрительной памяти, имея под рукой лишь только им понятные «нашлепки» в цвете. Такой вид работы предполагает большой профессиональный и жизненный опыт.

Работа над пейзажем – картиной непосредственно с природы представляет собой более сложный творческий процесс, нежели выполнение этюдов как подсобного материала для картины. Нередко среди набросков, зарисовок могут оказаться этюды, написанные на близкие по характеру или даже резко различные мотивы.

В процессе работы над картиной выполняются линейные эскизы композиции, эскизы в цвете. Художник снова и снова обращается к натуре, извлекая из нее дополнительные характерные черты, обогащающие образ природы. В современной пейзажной живописи следует стремиться передать результаты деятельности человека, нередко включая в композицию фигуры людей.

Композиционная работа над пейзажем – картиной продолжается и в тот период, когда линейная композиция обретает свое цветовое и тональное состояние на основе этюдов и зарисовок с природы. В это время окончательно решаются все те задачи, которые частично были решены в первоначальных композиционных эскизах. При этом активно, творчески используется весь накопленный материал, вносятся коррективы в рисунок и композицию, в линейный и цветовой строй картины.

В процессе работы надо обязательно учитывать действие законов цельности и контрастов. Особенно важно помнить о тональных и цветовых контрастах, о роли контрастов форм, размеров и других элементов, входящих в изображаемый мотив.

В период завершения работы над картиной художник может увлечься решением отдельных задач, чаще всего связанных с выявлением тональных и цветовых отношений, из – за чего в композиции появляется дробность, изменение настроения, поэтому на завершающем этапе необходимо посмотреть на картину через призму закона цельности и устранить распад композиции на части. Задача изображения пейзажа на первых этапах обучения сводится к добросовестному изучению строения его формы, лепке формы цветом, выявлению индивидуальных качеств и состояний. Изображая пейзаж, студент должен правдиво и

материально передавать его цветное богатство, выражать связь компонентов пейзажа с окружающей средой, выявлять характерные черты региональных ландшафтов.

Прежде чем приступить к живописи пейзажа, надо быть хорошо подготовленным в тоновом рисунке, уметь изображать форму конструктивно, учитывая общий объем и целостность большой формы, на которой располагаются более мелкие объемные детали. Уметь абстрагироваться и обобщать крупные растительные формы. Объем целого и деталей образуют плоскости, находящиеся в различных поворотах ландшафта.

Необходимо также хорошо владеть рисованием кистью, чтобы уметь восстановить сбитый в процессе работы контурный рисунок. Для этой цели полезны упражнения в рисунке одним цветом – техникой гризайль. Эти упражнения дадут возможность внимательно проанализировать лепку формы тоном.

Живописное пейзажа основывается на тех же требованиях, что и в живописи натюрморта. Как там, так и здесь грамотное изображение цветом создается в результате нахождения пропорциональных натуре цветовых и тональных отношений модели, постоянного сравнения размеров, определения пропорций, цельного живописного видения, умения подчинить детали целому, общему колориту, умелому использованию линейной и цвето – воздушной перспективы. Все те правила и технические навыки, которые применялись в практическом изображении натюрморта, в полной мере применимы в живописи пейзажа: в начале работы делают рисунок под живопись, прописывают холст, затем моделируют форму с учетом рефлексов и пространственных изменений цвета. [2.65с]. Подготовительный рисунок для масляной живописи делается углем. Прежде чем перейти к живописи, уголь необходимо закрепить лаком, разведенным скипидаром. Угольный рисунок можно закрепить и без лака, если с лицевой стороны холста смочить водой с помощью пульверизатора. Клеевой грунт немного растворится и закрепит рисунок. Лишний уголь можно смахнуть сухой тряпкой. Если уже имеется хороший навык в рисовании пейзажа, подготовительный рисунок можно выполнить сразу кистью.

Работа ведется от общего к частному, от больших величин к меньшим. Сначала определяем тоновые и цветовые отношения больших планов, главных плоскостей, затем переходим к лепке формы деталей. Изображение лучше вести в такой последовательности: сначала сделать подмалевок, затем подробно, мазок к мазку, вылепить форму, а потом обобщить.

Подмалевок делается без белил, тонким слоем краски. При этом надо стараться взять как можно более напряженные цветовые отношения. Нельзя прописывать холст, приблизительным, условным цветом. Уже в подмалевке должны быть верно найдены цветовые отношения между основными частями природы: обнаженными частями тела, тук, одеждой, волосами, предметами окружающей обстановки и фоном.

С самого начала работы надо постараться верно определить общий световой строй природы. Нельзя преувеличивать общую ее светосилу. Почти все поверхности пейзажа обращаются не прямым, а скольльзящим светом. Если взять общий тон слишком светлым, невозможно вызвать блики и избежать излишней белильности. Создается впечатление, что натура «вылезает» из плоскости холста. Не следует также преувеличивать насыщенность общего цвета, так как тогда стаффаж не будут иметь своего характерного цвета. Для правильного определения общего цвета предмета полезно сравнивать их с какими – ни будь яркими, соответствующими цвету лица предметами – красными, фиолетовыми, желтыми и т.д.

Чтобы само начало работы способствовало дальнейшему правильному нахождению тоновых и цветовых отношений, ее лучше всего вести начиная с самого темного в натуре места, внимательно и точно определив его силу. Как правило тени в пейзаже очень прозрачны и почти не скрывают цвета неба. Сравнивая с тенями полуосвещенные места, находим последующие тона. Белый холст, временно занимает освещенные поверхности. В этой первоначальной стадии работы моделировка формы должна быть обобщенной. Не нужно выписывать каждую ветку на дереве или отдельную травинку.

Прописывая детали, надо также следовать правилу идти от общего к частному, сознательно лепить форму плоскостями, учитывая пластическое строение детали, отдельных частей композиции, надо все время помнить об их взаимосвязи, о цельности больших форм.

Как и в рисунке, не следует подробно прописывать все детали формы, если все остальные части не решены хотя бы обобщенно. Надо проработать равномерно все части натуры. Разумеется, что эти второстепенные предметы не должны прорабатываться так же внимательно, как основной объект изображения.

Надо осторожно оперировать множеством цветовых оттенков, не преувеличивать степень их насыщенности. Начинающие живописцы часто упрощенно подходят к составлению теплых и холодных цветов. Сложные тепловые оттенки пишут просто какой – то одной красноватой краской, холодные – только зеленой, синей или фиолетовой. Как правило, оттенки цвета, составленные таким образом, не материальны. Почти во всех случаях тона надо составлять из двух – трех красок. Хорошие оттенки теплых и холодных тонов дают охры, сиены, кость жженая. Их разбелы могут дать оттенки различной степени холодности и теплоты цвета. Следует обходиться на палитре небольшим количеством красок и уметь извлекать из них многочисленные оттенки цвета.

Заключительная часть работы – обобщение, подчинение деталей целому. На этой стадии важно замечать тоновые отношения больших масс, главных планов. Все, что в изображении нарушает единство целого, вырывается и пестрит, надо обобщать. Особенно важно писать те детали, которые бросаются в глаза при цельном взгляде на натуру. Если это не сделать, вырывающиеся детали будут отвлекать внимание зрителя от основных объемов, разбивать форму, «кричать и спорить». Если живописец умеет видеть и понимать целое, он без особых затруднений обобщит детали и добьется грамотного изображения. На этой последней стадии работы необходимо внимательно относиться к силуэтам и контрастным элементам композиции, заметности их контура, касаниям фона. Надо сохранить на этюде тональное разнообразие этих касаний: что – то растворить в фоне, что – то подчеркнуть. Что именно подчеркнуть, а что списать с фоном, можно определить при цельном, обобщающем взгляде на всю натуру. В этот момент особенно нельзя смотреть в упор, изучать по частям силуэты.

Лекция сопровождается наглядным показом пособий и разработок, показом иллюстративного материала с работ мастеров живописи и студенческих работ из методического фонда.

Литература:

- 1. Алпатов М.В. Композиция в живописи. Исторический очерк. М., Искусство, 1940 г. 132 с*
- 2. Беда Г.В. Живопись и ее изобразительные средства. М. Просвещение. 1977 г. 187 с.*
- 3. Волков Н.Н. Композиция в живописи. М. Искусство. 1977 г. 263 с.*
- 4. Стасевич В.Н. Пейзаж. Картина и действительность. Пособие для учителя. М: Просвещение 1978 г. 176 с.*

Медетқызы Ш.Ш.

Ғылыми жетекшісі: доктор РНД Мұсабекова Л.Д.

Т. Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

medetovna_sun@mail.ru

КЕСКІНДЕМЕШІ АҚЖАН ӘБДАЛИЕВА ТУЫНДЫЛАРЫНДАҒЫ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Stylistic features in the works of the painter Akzhan Abdaliev are a kind of painting introduced into the Kazakh fine art. Of the characteristic features of writing in his works,

one can also notice the national flavor. Among the young Kazakhstani artists , the work of A. Abdalievа stands out.

Ақжана Әбдалиева – қазақтың дарынды суретшісі, оның айтуынша, бала күнінен қолынан қалам мен қылқаламды қолынан шығармаған. Бүгінде оның артында 25 жылдық білім бар. Т.Қ. атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясында көркемдік білім алған. Содан кейін Түркияда 9 жыл бойы шеберлігін шыңдап, сол жерде магистр дәрежесін алды, бірақ мұнымен тоқтап қалмай, докторантураны жалғастырды, 2009 жылы кескіндеме бойынша докторлық диссертациясын қорғады. Ақжана Әбдалиева – қазақтың дарынды суретшісі. Қазақстан Суретшілер шығармашылық одағының мүшесі. Бүгінде Ақжан бейнелеу өнерінің кандидаты. Оның жұмыстары Швейцария, Қазақстан, Германия, АҚШ және басқа елдердегі жеке коллекцияларда сақталған.

Суретші өз жұмысының тақырыбы мен стилистикалық бағытын таңдауды бірден шешті. Оның ішкі еркіндіктің керемет сезімі бар, ол өз ойларының «өнімін» кенептің бетіне шашыратуға мүмкіндік береді.

Ақжана өзінің талантының, еңбегі мен өзін-өзі жетілдіруге деген ұмтылысының арқасында қазірдің өзінде әлем таныған суретшіге айналды.

Оның туындыларын әлемнің түкпір-түкпірінен: АҚШ, Германия, Швейцария және, әрине, оның туған жері Қазақстаннан коллекционерлер сатып алады.

Біреулер оны Гогенмен, біреулер Густав Климтпен салыстырса, Ақжанының картиналарында ерекше қуаныш пен еркіндік нұрын шашатыны сонша, оның жұмысы басқаларға ұқсамайды. Оның шығармалары айналасындағы тірі адамдар. Міне, өнертанушы Мария Жұмағұлова Ақжан Әбдалиева туралы былай деп жазады: «Оның алғашқы кезеңдегі шығармалары гедонистік мотивтерге тартылуымен ерекшеленеді, олар өмірден ләззат алып, оның бәрін кенепке лақтырып жіберетін жас қыздың сезімін білдіреді, көңілді және кедергісіз.

Кейбір эротикалық сәттер бар, бірақ дәрекіліксіз, шектен тыс. Яғни, өмірден ләззат алып, соны шығармаларында жеткізетін суреткер. Екінші жағынан, екінші кезеңдегі шығармаларда қазірдің өзінде бір нәрсе өзгереді. Біз жалпы өнердің бір маңызды миссиясын есте ұстауымыз керек - ол қоғамның санасына әсер етуі керек. Кеңес заманында шығармашылық адамның сөз бостандығына идеология «қысым жасайды» деп қынжылатын болсақ, бүгінде рухани «вакуумда» тұрмыз деуі мүмкін. Кейбір моральдық құндылықтар туралы айту ұнамсыз болды, руханилық критерийлері мүлдем бұлыңғыр болды - демек, материалдық әл-ауқаттың байқалатын өсуімен қоғамда қандай драмалық катаклизмдердің болып жатқанына куә болып отырмыз. Бұл ұрпақтар сабақтастығының үзілуі, отбасы іргетасының бұзылуы (ажырасу, тастанды балалар, «еркін махаббат» т.б.). Оның жұмыстары таң қаларлық дүние. Ақжанның ашық айтқаны сонша, оның басынан өткерген оқиғаларын мейлі қуанышты, мейлі мұңды болсын, өзіңіздікі деп қабылдайсыз. Шай, кофе ішу немесе қарапайым әңгімелесу сияқты өмірдегі қарапайым әңгімелер қасиетті нәрсе ретінде сипатталады.

Ақжана Әбдалиева әлі жас өнерпаз. Ал іс жүзінде өмір бойы, барлығы 25 жыл, ол өз мамандығын зерттеп келеді. Балалық шақтағы хоббиі сурет салуға деген үлкен махаббатқа айналды.

Бойжеткен жай ғана дарынды суретші емес, сонымен қатар өз саласының ресми түрде расталған маманы. Ақжанының картиналарында әлі де қазақы тамыр бар, Отанға, оның тарихына, мәдени мұрасына деген сүйіспеншілік сезімі бар. Бұл – шекарасы жоқ, бірақ өзіндік ерекшелігі, танылатын өзіндік стилі мен бояуы бар өнер.

Суретшінің көптеген картиналарында геометриялық сұлулықтың шебері Георгий Курасовтың картиналарын бұлыңғыр түрде еске түсіретін «геометриялықты» байқауға болады. Бірақ Ақжанында олар соншалықты айқын емес, тек геометрияға екпін түсіреді, бірақ соған қарамастан олар геометриялық бөлшектерде жатқан сұлулықтың толықтығын көрсетеді. Олар да талғам мен авторлық стильден құр емес. Сонымен қатар, Ақжана Абдалиеваның жазу техникасы Россиялық және Франциялық суретші Марк Шагалдың жазу техникасымен ұқсас

болып келеді. Соған орай, Ақжаның туындыларын үш тақырыпқа бөліп қарастырсақ болады. Мысалы, «Ғашықтар бейнесі», «Әйелдер бейнелері» және «Қиял әлемінде».

Ең алдымен, бірінші бөлімнен бастайтын болсақ. Бұл тақырыпта суретшінің дүниеге келген туындылары баршылық. Махаббат тақырыбы ақындар үшін ғана емес, суретшілер үшін де өзекті тақырыптардың бірі болып табылады. «Адам ата мен Хауа ана» атты картинадан біз тек махаббат тақырыбын ғана көріп қана қоймай, әлемнің жарытылуын көре аламыз.[1] Себебі, Адам ата мен Хауа ана жайлы аңыз барлығымызға белгілі. Сол аңыз жайлы қысқаша айта кетсек. Аллаһ тағала саналы тіршілік иелерінен алдымен Адам атаны (а.с.), сонан кейін оның серігі — Хауа ананы жаратты. Адам атаның жер бетіне түсірілгенін Құран кәрімнен білеміз. Күллі адамзаттың бабасы һәм жер бетінің алғашқы халифасы ретінде оның өмір жолы осылай басталды. Осы тұста жер бетінде Адам ата мен Хауа анамыздан бұрын өмір сүрген басқа тіршілік иелері болды ма деген көлденең сауал туады. Құран мен хадистерге зер салып, Ислам ғұламаларының көзқарастарына үңілсек, олардан да бұрын жер бетінде өмір сүрген тіршілік иелерінің болғандығын сеземіз. Құран кәрімде адамның жаратылуы жөніндегі аяттардың барлығында да хазірет Адамның топырақтан жаратылғандығы айтылады. Адам атаның жаратылуы – Аллаһ тағаланың тікелей мұғжизасы. Құран кәрімде Адам атаның жаратылуы хазірет Исаның жаратылуына ұқсас екендігі білдірілген. Бір күні Хауа ана жалғыз болғанда, онымен жылан сөйлесті. Ол: “Құдайдың ешқандай ағаштың жемісін жемендер дегені рас па?”— деп сұрады. Сонда Хауа ана: “Бізге барлық ағаштардың жемісін жеуге болады, тек бір ағаштың ғана жемісін жеуге тыйым салынған. Одан жесек, өлеміз”,— деп жауап берді. Бұған жылан: “Жоқ, өлмейсіңдер. Қайта, одан жесеңдер, Құдай сияқты боласыңдар”,— деді. Жылан шындықты айтты ма? Жоқ, бұл өтірік еді. Бірақ Хауа ана оған сеніп қалды да, жеміске қараған сайын, оны жегісі келді. Сөйтіп, ол жемісті жеді, Адам атаға да берді. Адам ата Құдайдың тілін алмаса, өлетіндерін білді. Бірақ бәрібір жемісті жеді.[2]

Адам ата мен Хауа ана Едем бағынан қуылғанда, бақтың кіреберісіне періштелер және от шашып айналып тұрған семсер қойылды. Сол күні кешке Ехоба Адам ата және Хауа анамен сөйлесіп, неге тіл алмағандарын сұрады. Сонда Хауа ана жыланды, ал Адам ата Хауаны кінәлады. Айтқанын тыңдамағандары үшін Ехоба оларды Едем бағынан қуып жіберді. Сосын олар қайтып кіре алмасын деп, бақтың кіреберісіне періштелер және от шашып айналып тұрған семсер қойды. Ехоба Хауа анаға өтірік айтқан жыланның да жазаға тартылатынын айтты. Бірақ Хауамен сөйлескен жыланның өзі емес болатын. Ехоба жыландарды сөйлей алатындай етіп жаратпаған. Негізінде жылан арқылы сөйлеген жаман періште еді. Осылай ол Хауа ананы алдады. Бұл жаман періштенің аты — Шайтан Ібіліс. Ехоба болашақта оны жойып жібереді. Сонда ол бұдан былай адамдарды алдап, жамандық істете алмайды. Аңыз бойынша, екеуінің махаббатынан адамдар көбейе бастайды. Осы сияқты неше түрлі нұсқада жеткен аңыздар көптеп кездеседі. Ең бастысы бұл картина арқылы әлемнің махаббатпен жаратылғанын ұғына аламыз. Туындыны өте әсерлі түрде бейнелеген. Картинаға қараған сәтте, Адам мен Хауаның бет жүзін көреміз. [3] Екеуінің көздерін жұмып, бір- бірімен іштей үндесіп тұрғаны да, көрерменге сезіледі. Көркем түрде дүниеге келген бұл картинаның орны ерекше. Жалпылама алғанда, әлемнің жаратылуын, біздің қалай жаратылғанымыз туралы да ашық көрсетіп тұр. Осы негізде, әлемнің махаббатпен, сүйіспеншілікпен жаратылғанын, дүниеге келгенін айта аламыз. Хауа ананың келбеті ашық, бидай өңде бейнеленсе, Адам атаның жүзі қоңырқай, жабық түсте бейнеленген. Артқы фонға назар аударатын болсақ, аспан түсте бейнеленген өрнектер мен бір көзді байқай аламыз. Адам ата мен Хауа ананың бейнелері тылсым әлемде тұрғандай көрінеді. Ал, артқы жоспардағы, сығалаған күйде қарап тұрған көз, біздің әлемді көрсетіп тұрғандай. Жалпы алғанда, біздің әлем мен ең алғашқы адамдардың әлемін екіге бөліп көрсеткісі келгендей. Көздерін жұмып тұрғаны, көрерменге тыныштық сыйлайды. Тек қана тыныштықты емес, сабырлық пен байсалдылықты көрсеткісі келгендей. Себебі, бұл өмірде неше түрлі қиындықтар кездеседі, өмір ақ пен қарадан тұрады деген түсінікті жеткізе алған. Адам мен Хауаның артындағы қатпар- қатпар бейнеленген өрнектер, өмірдің сан тараулы жолдарын көрсеткісі келгендей. Ақжана Абдалиеваның бұл туындысы, өмірдің уақытша екенін толықтай

ашып көрсетті деп айта аламыз. [4] Өмір қиын деген түсінікпен емес, өмір керемет деген түсінікпен өмір сүру қажет екенін айтқысы келгендей. Сондай-ақ дүниеге біз махаббатпен қарайтын болсақ, дүние де бізге сондай көзқараспен қарайды деген түсінік пайда болады. Артқы фонда бейнеленген жалғыз көздің түрі сұсты болса да, арғы жағында, түп тамырында жақсы мағына жатқандай. Себебі, біз адам болғандықтан, бірден жаман ойлап кетеміз. Егер де, әрдайым жақсы ойда болсақ, қоршаған ортамыз да жақсылыққа тола бастайды.

«Адам ата мен Хауа ананың махаббаты» атты картинасын, жоғарыдағы картинамен салыстырмалы түрде талдасақ болады. Бұл картинаның қанықтығы соншалық, көрерменді бірден баурап алары сөзсіз. Адам ата мен Хауа ананың арасындағы махаббаты шынайы түрде жеткізе білген. Бұл туындыдан да, екеуінің көздерін жұмып, іштей, ішкі жан дүниесімен сырласып тұрғандай әсер береді. Адам мен Хауа туралы айта кеткен болсақ, дін жағынан да алып қарасақ болады. Дін жағынан махаббат дегеніміз туралы картинамен байланыстыра айтсақта, артық етпес. Ең алдымен, Аллаға деген махаббат – махаббаттың ең биік шыңы, сезімдердің ең асылы. Бұл махаббат біз үшін өте қажет әрі міндет болып саналады. Махаббатымызды ең бірінші Аллаға арнауымыз қажет. Және оны барлық нәрседен артық жақсы көруіміз қажет. Исламдағы тағы бір махаббатың абзалы – ер мен әйелдің арасындағы махаббат. Жаратушы Алла Тағала адам баласын екі жынысқа бөліп ер және әйелі етіп жаратты. Ер мен әйелдің арасындағы махаббаттың көрінісін Адам ата мен Хауа анамыздың махаббаттарынан бастау алғанын көруге болады. Әрине, Исламда ер мен әйелдің махаббаты бар. Оны ардақты Пайғамбарымыздың (с.а.у.) өмірінен көріп үлгі алуға болады. Дәулетті де сымбатты Мекке әйелдерінің ішіндегі ең беделді Хадиша анамыз (р.а.) 45 жасында Мекке халқы Мухаммадул Әмин атап кеткен Ардақты Пайғамбарымызбен (с.а.у.) некелеседі. Ол кезде Пайғамбарымыздың (с.а.у.) жасы 25-те болатын. Олардың Қасым, Зейнеп, Руқия, Үммүгүлсім, Фатима және Абдуллаһ деген алты перзенті болды. Қасым мен Абдуллаһ кішкентай кезінде Меккеде қайтыс болды. Пайғамбарымызға (с.а.у.) алғаш уахи келіп, Пайғамбарлық міндет жүктелгенде де ең алғаш болып қолдау көрсеткен Хадиша анамыз (р.а.) еді.[5] Исламдағы ер мен әйелдің бір-біріне деген махаббаты да маңызды болып табылады. Себебі, Алла Тағала ақырет күні олардың бір-біріне деген қарым-қатынасы қалай болғанын есепке тартады. Әрбір ер өзінің сүйікті жарын аманат деп біліп махаббат қоя білуі, ал әр әйел күйеуін «Жәннатым» деп біліп махаббатын арнауы керек. Иә, Исламдағы махаббаттар бұнымен шектелмейді, әрине. Ұлы Жаратушының махаббаты шексіз. Ал біз соны санаулысын ғана тілге тиек еттік. Мінекей, осындай дін жағынан алған махаббат расымен де, кіршіксіз таза болып табылады. Екі туындының да басты тақырыбы, осы діни тұрғыдағы махаббаты ашып көрсете алды десек болады. Екінші картинадағы, бір-бірін құшақтап, еміреніп тұрған сәттері өте нәзік бейнеленген. Сол кездегі, Адам ата мен Хауа ананың сұлулығын, Алланың жаратқан ең алғашқы адамдарын шебер бейнелеген суретші, көрерменнің жүрегіне жол тапты деп айта аламыз. Тек қана сұлулықты емес, Адам мен Хауаның бір-біріне деген адал махаббатын көркем суреттей алған. Өзара үндесіп тұрған екі жүректің ғашықтық сезімдері сыртқа шығып, нұр шашып тұрғандай. Тарихи жанрдағы бұл картинаның тамыры тереңде жатыр. Жоғарыда айтып өткендей, Ақжана өзінің туындыларына барынша нақтылық пен шынайылықты қоса білген. Ал, біздің айтып отырғанымыз мүлдем басқа сезім, түйсік, таным, күйіну, сүйіну, азаптану, ғажаптану, қайғы кешу, қамығу, сағыну, жабығу... дүниесі. Бәрі-бәрінің жиынтығы не біреу, не екеу – Махаббат машақаты, Ғашықтық ғаламаты.[6] Егер Хауа-Ана Адам-Атаның сол қабырғасынан жаратылмағанда, кім білсін, Қа-быр-ға иесінің қара жерді (не Жұмақты) қарыс аттам басуға қауқары келмей ішқұсталықтан өлер ме еді?.. Аспан мен жер арасын түгел өлшеп-пішіп қой-ғандай сіз бен біз де бұлайша сайрап отырмас па едік... Құдайдың құдіреті дегеніміз, міне, осы!

Ақжан Абдалиеваның туындылары басқа суретшілердікінен өзгеше болып табылады. «Кешкі шай» атты картинасына назар аударсақ, көзімізге бірден әйел адам мен ер адамның бейнесі түседі. Алдыңғы, басты жоспарда болып тұрғандықтан туындының басты кейіпкерлері

екені айдан анық болады. Кешкі шай ішіп отырған ерлі- зайыптылардың жайма шуақ отырысы әдемі бейнеленген. Әйел адамның тамсанып шай ішіп отырғанын көре аламыз.

Кешкі отырыстың сәнін ашып көрсеткісі келген. Ең алдымен әйел адамға тоқтала кетсек. Қолына кесе ұстап, басына орамал таққан, отау құрғандарына біраз жылдар болған және өмірде біраз нәрседен өткен келінді байқаймыз. Алысқа қарап, ойға шомып кеткені де байқалады. Қарапайым, ақ дастархан басында кешкі шайларын ішіп отырған ерлі- зайыптылардан тыныштық сезіледі. Себебі, екеуі екі жаққа қарап отыр. Әйел адам алысқа қарап отырса, ер адамның тамсанып, қарбыз жеп отыр байқай аламыз.[7] Бұл туындыда қарапайым қазақтың отбасы бейнеленгені айдан анық. Дастархан үстінен кесілген қарбызды, тоқаштарды, кеселерді көре аламыз. Үстел үсті, жоғарғы кеңістіктен қараған күйде бейнеленген. Кішкентай ғана шағын кешкі шайдың өзінен эстетикалық жылулық сезіледі. Ер мен әйелдің үстілеріне киген киімдері жұпыны бейнеленсе де, шынайылықты көрсетіп тұр. Піскен қарбыздың өзінен ерлі-зайыптылардың отау құрғандарына біраз уақыт болып, махаббатырының ібден пісіп, жетілгендігін байқауға болады. Артқы жоспардағы бейнеленген оюлы кілем, қазақ үйді еске салады. Оюлардың түстер үйлесімі, алдағы фонмен тығыз байланыста келген. Егер ою-өрнек түрінде айтатын болсақ, онда олар ашылмаған көптеген құпияларды өзінде сақтауда. Басқаша айтқанда, ғылыми көзқарас тұрғысынан алып қарағанда көптеген ою-өрнектердің тотемдік және сиқырлы символдар мен мазмұндық мағынасы дәлелденген жоқ. Қазіргі таңда символдық мағынасын жоғалта отырып, тұрмыста тек қана эстетикалық көзқарас тұрғысынан қабылданады.[8] Қазақ даласында ою-өрнектер әртүрлі бағыттарда жетілдірілді. Қазақстанның әртүрлі өңірлері ерекшеліктерімен, оларға тән ою-өрнектермен, олардың өзіндік стильдерімен ерекшеленді. Соған қарамастан, барлық ою-өрнектердің негізгі элементі, құқықтық негізі мүйізге ұқсас, доға тәрізді желілерде басым болған «Мүйіз» ою-өрнегі есептеледі. Қазақ халқының дәстүрлі бұйымдарында: қару өнерінде, киіз үйлерді жинауда, зергерлік бұйымдарда, кілем тоқуда, алаша өргенде, жүн бұйымдарында, қоржындарда, ыдыстарда, өру, тігу әдісімен дайындалатын киімдерде, пұшпақ тіккенде, ерітуде, кесуде ою-өрнектермен әшекейлеу кеңінен қолданылды. [9] Осы тұрғыда, Ақжана Абдалиева заманауи өнермен байланыстырған күйде, бұрынғы қазақ халқының қолданбалы өнерін әлемге паш етіп көрсеткісі келгендігін, осыдан- ақ байұай аламыз. Ата- баба салтын қайта жаңғыртып, жастарға үндеуді бейнелеу өнері арқылы айтқысы келгендей.[10] Суретшінің фантазиясы мен өзгелерге ұқсамайтын идеясының арқасында, қазақ бейнелеу өнерінің дамып келе жатқандығын байқай аламыз. Бұл туындының отбасылық жылулығын, қазақ отбасының салт-санасын және ұлттық қолданбалы өнерді көрерменге шебер түрде жеткізе алды. Жарық пен түстердің бір-біріне үйлескені, картинаның шынайы, табиғи жылулығын нақты көрсетіп тұр.

Ақжана Абдалиеваның шығармашылығындағы стилистикалық ерекшеліктері басқа суретшілердікінен мүлдем өзгеше. Жазу техникасы да ерекше болып келеді. Суретші туындыларында көбінесе махаббат жанрында неше түрлі картиналар бейнелеген. Ақжананың өнер туындыларының қайсысын алып қарасақ та, ерекше әсер береді. Сюжеті ұқсап тұрса да, мағыналық жағынан мүлдем басқаша болады. Суретші заманауи өнермен қазақ өнерін бірге ұштастыра отырып, керемет туындыларды дүниеге алып келген. Ақжана Абдалиеваның қазақ бейнелеу өнерінде орны бөлек, біртуар суретші болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. *Зейнеп Ахметованың «Күретамыр» атты кітабы, 2018 жыл*
2. *Қазақ тілінің ережелер жинағы*
3. *Қазақ бейнелеу өнерінің тарихы*
4. <https://yvision.kz/post/673445>
5. <https://art.mirtesen.ru/bTalantla-Akzhana-Abdalieva>
6. *Массажет жастар порталы*
7. *«Ақиқат» газеті*
8. *«Егемен Қазақстан» газеті*

9. https://zen.yandex.ru/media/igra_v_klassiki/uvlechenie-dlinnoi-u-v-jizn-

10. <https://www.liveinternet.ru/tags>

Меірбекова А.Н

*ЮКМА, г. Шымкент
asem.meirbekova01@gmail.com*

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И КУЛЬТУРА

What is globalization? What awaits us? How will this affect the long-established form of folk (national) art? Should we follow the modern format or stay true to our beliefs about art? In this work I will try to answer these questions and not only. The conditions of the modern rapidly developing world dictate a new format of the dialogue of cultures within the world community. Choosing the most appropriate forms of further development of culture and art of Kazakhstan will help to preserve the distinctive national culture of the ethnic groups living in it, as well as their ability to join the trends in globalization.

Глобализация – это усиливающаяся интеграция экономик и обществ в мировом масштабе [1]. Это неизбежное явление в истории человечества. Так получается, что мир в результате обмена все возможными видами продовольствия, к примеру: товарами и продуктами. С таким же успехом идёт обмен информацией, знаниями и культурными ценностями и всё становится более взаимосвязанным, глобализированным. Но за последние десятилетия темпы этой глобализации стали гораздо более заметными и впечатляющими, благодаря быстро развивающимся достижениям в таких сферах, как технологии, средства связи, наука, транспорт и промышленность.

К 30 году Независимости, страна достигла многого. Всего за четверть века Казахстан состоялся и как страна с суверенной национальной экономикой, включенная в глобальные хозяйственные связи, и как государство, ставшее полноценным участником мировой семьи наций. Страна добилась невиданных во всей прежней истории темпов успешного экономического развития. Сейчас мир меняется быстрыми темпами. Наступает другая эпоха. На наших глазах возникает новая глобальная реальность с иными возможностями и рисками. Проблема глобализации является одной из центральных и актуальных в современном мире. Ее исследованием занимаются экономисты, политологи, историки, философы, социологи, филологи. Столь пристальный интерес ученых к данной проблеме обуславливается тем, что глобализация охватывает практически все сферы жизни человека. Она оказывает влияние на развитие общества, культуру, науку, образование. Глобализация определяет особенности взаимоотношений между государствами и народами. Она обуславливает особенности мировоззрения, мышления людей, их отношение к явлениям действительности. Глобализация обуславливает тенденции и закономерности развития историко-культурного и художественного процессов. Ее влияние совершенно очевидно проявляется и в современной литературе Казахстана.

Современное искусство – это отражение мира, в котором мы живем здесь и сейчас. Это искусство, которое идет в ногу со временем. Это инновации, политика, история, философия и многое другое через призму различных визуальных форм. Развитие современной культуры говорит о готовности страны быть частью глобального контекста, о его открытости миру и желании мыслить независимо. Мы все еще закрыты для мира. Искусство современного Казахстана можно охарактеризовать как творческий поиск, отказ от стереотипов, развитие новых стилей изображения, которые интерпретируют вопросы современной эпохи. Можно сказать, что на это влияет глобализация с новыми тенденциями.

Обращение к обычаям и истории казахского народа, жизненному укладу стало характерной особенностью современного искусства Казахстана, выражающей память национальной истории. Современные критики трактуют новый академизм как возрождение классического искусства, выступающее противником устаревших традиций и почитающее органический синтез искусства с достижениями современной техники.

В условиях глобализации особое звучание получила тема исторической памяти. Современные писатели Казахстана нередко обращаются к культурному наследию прошлого. На страницах своих произведений они размышляют об истории своего народа. Как правило, они подчеркивают казахскую идею, она возникла в период консолидации казахского народа в пределах тюркской кочевой цивилизации. Следует помнить, что казахская идея вбирала в себя те ценности, которые были достигнуты их предками. Одной из таких идей был мотив поиска вечной жизни, преодоления конечности бытия, нахождение личного и народного бессмертия [2].

Культура представляет собой сложную многоуровневую систему, включающую в себя компоненты множества наук, таких как: история, социология, образование, этнография, а также наук, изучающих различные формы сознания, как: мифология, философия, эстетика, мораль, религия, каждая, из них представляет собой определённый аспект культуры, и создаёт тем самым различное представление о культуре, в целом [3].

Согласно исследованиям целого ряда, ученых и практиков, существует несколько моделей возможного развития культуры.

Первая модель подразумевает торжество культурного и политического консерватизма, стремление стабилизировать общество на основе идеи самобытности одного из этносов, населяющих страну, его особого пути в истории. В этом случае важная роль культурной политики будет заключаться в приоритетной поддержке культурного наследия, традиционных форм творчества; всякого рода инновации и зарубежные влияния будут пресекаться, ограничиваться или тормозиться.

Вторая модель исходит из того, что государство интегрируется в мировое пространство в качестве периферии по отношению к глобальным центрам. Роль государства здесь сведена к минимуму. Основной проблемой становится необходимость сохранения культурного наследия и этнонациональной самобытности.

Третья модель, которую можно назвать наиболее привлекательной и оптимальной, имеет в виду, что государство интегрируется в мировое культурное пространство в качестве равноправного участника мировых культурных процессов. При этом необходимо всячески поощрять, стимулировать и поддерживать включение творческих работников во всемирные художественные процессы производства и коммуникации [4].

Понятно, что именно последняя модель заслуживает своего внедрения и безусловной поддержки. В Казахстане осуществляется продуктивный диалог традиционных культур и современных либеральных ценностей.

В период глобальной эволюции выжить и развиваться смогли лишь те культуры и цивилизации, которые оказались способны обмениваться с другими цивилизациями своими достижениями, те культуры и цивилизации, которые обладают умением «говорить» и «слушать». Казахстан во многом отвечает этим критериям, потому что умеет взять лучшие образцы с Запада и Востока и дать свои образцы культуры Западу и Востоку. Главное среди этих образцов – умение мирно сосуществовать и сотрудничать с народами разных наций, взаимодействовать с разными культурами внутри одной. Казахстан должен стать известного рода образцом и моделью нормальных межкультурных взаимоотношений. В некоторой мере он уже стал таким образцом, если учитывать опыт мирного и творческого сосуществования множества народов, населяющих республику. Страна должна учитывать эти аспекты, для нормального развития без утери культурной идентичности: [5]

- Реконструировать модели мира в различных культурно- исторических типах;
- Определить роль и место казахской культуры в мировом цивилизационном потоке;

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

- Изучить соотношения религиозного и этнического, традиционного и инновационного в духовной культуре казахского народа.
- Сохранять много этническую фишку Казахстана
Нужно понимать, что Глобализация – это не только опасность, но и новые возможности каждого народа, во всех областях его деятельности.

Литература:

1. <https://www.un.org/ru/youthink/globalization.shtml>
2. <https://adebiportal.kz/ru/news/view/20536>
3. <https://articlekz.com/article/13165>
4. <https://qmonitor.kz/society/2477>
5. <https://bookitut.ru/Vizualjnye-iskusstva-v-situaczii-globalizaczii-kuljтуры-instituczionaljnyj-aspekt.html>

Муртазина А.Б.

*Ғылыми Жетекшісі: п.ғ.м. Қосназарова С.Д.
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.
Murtazinaalina0824@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛАНДШАФТТЫҚ ДИЗАЙН ӨНЕРІ

The relevance of landscape design in Kazakhstan at the moment. Why is this area very important and relevant now? Landscape architecture is becoming the cornerstone of creativity in the approval of this concept in the world. But in the theory of aesthetics, positions are put forward on the need to adjust this concept in terms of increasing the role of art in the structure of the noosphere. The modern stage throughout the world, with an unchanged ecological fundamental basis, is characterized by an increase in interest in the aesthetic criteria of the emerging objects of landscape architecture, its semantics.

Ландшафттық дизайн дегеніміз - табиғи ресурстарды қолдана отырып, бақша немесе жер теліміндегі ортаны қалыптастырудың кешенді іс-шарасын жүзеге асыру, адамдар мекендейтін, өнеркәсіп және ауылшаруашылық аудандарының территориясында, қалалық ықшамаудандарда абаттандырудың, көгалдандырудың әртүрлі түрлерін, сонымен қатар бау-бақша өнерін жүзеге асыру болып табылуда. Сондай-ақ декоративті көгалдандыру құралдарын, геопластиканы, кіші сәулет түрлерін, декоративті жабуды, визуалды коммуникацияны қолдана отырып, жасанды сәулеттік ортаны қалыптастыруға бағытталған шығармашылық қызмет.

Ландшафттық дизайн термині бірінші рет осыдан жүз жылдан астам бұрын АҚШ-та пайда болды, сол кезде аталған елде алғашқы ұлттық саябақтардың тасы қаланды, бірақ бұнымен ландшафт өнерінің тарихы қысқа деп айта алмаймыз. Оның тамыры алыста жатыр және бай тәжірибесі мен мұрасы осы күнге дейін жеткен.

Ландшафттық дизайн - табиғи компоненттерді белсене қолдана отырып жасанды ортаны қалыптастыруға бағытталған қызметтің ерекше түрі. Бүгінгі күні ландшафттық дизайн, ландшафттық жасылдандыру және маңайды көркейту маңызды мәселелердің бірі болып қалыптасуда. Ол адамның тіршілік ортасын қолайлы және жағымды етеді. Ландшафттық құрылыс дизайны саласына бақшалық-саяжайлық бейнелеу, тұрғын алаңдарды жасылдандыру және көркейту, көшелер мен жолдарды, қала орталықтарын, өндірістік аудандарды, ауылшаруашылық кәсіпорындарын, тарихи ландшафттарды және күзетілетін аймақтарды сәулеттендіру кіреді. Қазіргі кезде реконструкция барысында мыңға таяу ағаштар мен бұталар жасыл желекті құрайды және олардың қатары толықтырылуда.

Ландшафттық дизайн үш бағыттың түйісінде дамып жатқан өнер: бір жағынан сәулет, сәулеттік, құрылыстық және жобалау (инженерлі аспект), екінші жағынан, ботаника және өсімдіктану (биологиялық аспект) бағытында және үшінші жағынан, ландшафттық дизайнда тарих (әсіресе, мәдениет тарихы) философия мағлұматтары пайдаланылады. Одан басқа, ландшафттық дизайнға көгалдандыру мен абаттандыруға негізделген практикалық әрекеттерді де жатқызады.

Ландшафт дизайнының элементтері әртүрлі. Олардың негізгі топтары:

- ландшафттық жобаның орталығын құрайтын ғимараттардың өздері, оның негізгі мақсаты геометриялық дұрыс құрылымдардың табиғатқа жатпайтығын әлсірету, олардың қоршаған ортаға қысымын жеңілдету, құрылыс қалдықтарын жою, ақаулар мен кемшіліктерді жасыру. Ғимараттар әртүрлі мақсаттар үшін қолданылуы мүмкін;
- әртүрлі шөптерден құралған көгал жамылғысы;
- жеке ағаштар, бұталар, сондай-ақ олардың комбинациялары және тұтас ансамбльдері (бақша, гүлзар, рабатка және т.б.) түріндегі жасыл кеңістіктер.
- әртүрлі үлкен сәндік элементтер (көл, тоған, бұлақ, субұрқақтар, тастар, мүсін).
- кішігірім көркем детальдар (музыкалық аспа, шам, шам, т.б.)

Бүгінде елімізде ландшафтты дизайнмен кәсіби түрде айналысатын, осы кәсіпті үйрететін бірнеше жоғары оқу орындары және ондаған компания, сонымен қатар бірнеше жекеменшік мектептер бар, тіпті олар негізінен Алматыда орналасқан.

Қазақстан аумағындағы мәдени ландшафт ежелгі әлемде пайда болды, дегенмен географиялық шығармаларда ландшафттық сәулет объектілері туралы алғашқы ескерту ерте орта ғасырларға жатады. Қазақстан үшін тек XX ғасырдың аяғы мен XXI ғасырлардың басы ғана тарихи қалалар ортасының түбегейлі өзгеруіне және елдің ресурстық аудандарының жаңа қоныстарында қолайлы жағдайлардың қалыптасуына ықпал еткен шығармашылық қызметтің осы түрінің белсенді даму кезеңі болды. Ландшафттық архитектураның даму векторы сандық аумақтық жинақтаудан эстетикалық жетілдіруге, жаһандану үдерістерін белсенді қабылдаудан объектілердің семантикалық базасының аймақтық негізін нығайтуға бағытталған.

Ландшафттық сәулет, аталған ерекшеліктерге байланысты, қарастырылып отырған аймақтағы шығармашылық қызметтің салыстырмалы түрде Қазақстанда жас сала болып табылады. Тарихи қысқа мерзім ішінде ландшафттық сәулет объектілерінің типологиялық ауқымы кішігірім бақтардан бастап, үлкен ұлттық саябақтарға дейін кең ауқымды пайдаланушылармен кеңейтілді. Олардың композициялық шешімі қарапайым жоспарлау схемаларынан күрделі схемаларға дейін өзгерді. Ландшафттық сәулет объектілерінің семантикалық негізін көрсетудің маңыздылығы мен формалары дүниетанымның, мемлекеттің идеологиялық базасының өзгеруіне байланысты да өзгерді.

Ландшафт сәулеті - қоғамның табиғи контекстке қатынасының өзгеруінің айқын көрсеткіші. Осыған байланысты Қазақстанның ландшафттық архитектурасының даму серпінін оның неғұрлым маңызды көріністерінде талдау одан әрі эволюция сипатын анықтауға және өңірлік ландшафт мәдениетін дамыту векторын айқындауға көмектеседі.

Қазақстанның қазіргі заманғы ландшафттық сәулеті өңірлік ерекшеліктердің, қалыптасқан сәулеттік-ландшафттық ортаның және қалалар құрылымының жоспарлау әсерінен қалыптасады. Қазақстанның ұлттық шығармашылықтағы символдар мен белгілер көрінісі ландшафттық сәулеттің перспективалық объектілерінің бірегейлігін кеңейту мақсатында оларды пайдалану жолдарын болжауға мүмкіндік береді. Қазақстанның ландшафттық архитектурасының қалалық объектілері көбінесе жасанды түрде қалыптастырылған ландшафтпен ұсынылған, осыған байланысты тұжырымдамалық сипаты олардың айрықша белгісіне айналуы тиіс. Белгілердің мағынасы мен мағыналық жүктемесі бойынша қолданыстағы ғылыми жіктелу әртүрлі аймақтық қала құрылысы жағдайлары үшін тұжырымдамалық ландшафттардың түрлерін модельдеуге мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағының кеңдігі оның ландшафттық әртүрлілігін анықтады. XXI ғасырдағы қалыптасқан сәулеттік-ландшафттық орта сапасының жалпы санаттарын қарау кезінде ел халқы

үшін табиғи контекстің түрлерін анықтау маңызды. Қазақстанның табиғи ландшафтының ақпараттылығын талдау осы зерттеуде табиғи-ландшафттық контекстің типологиялық қатарын анықтауға мүмкіндік берді.

Ландшафттық сәулет объектілерінің сапалық критерийі тұтынушылардың – әртүрлі ландшафттық аймақтардың тұрғындарының эстетикалық күтуіне сәйкестігі болып табылады, осыған байланысты осы объектілердің көлемдік-кеңістіктік шешімі, әдетте, олардың белгілі бір контексте қабылдануы негізінде құрылады. Аймақтық нысандардың негізгі сипаттамаларын және аймақтың ландшафттық архитектурасын дамытудың оңтайлы жолдарын іздеуде халықтың табиғи кешенді дәстүрлі қабылдауын анықтау өте маңызды. Эстетикалық ландшафттардың аймақтық бейнелерін іздеуді кеңістікті сипаттауда, жоспарлау құрылымында және безендіруде дәстүрлі мәдениеттің негізінде де жүргізуге болады.

Қазақстан Республикасының материалдық және рухани мәдениеті – бұл қазіргі Қазақстан мен шектес мемлекеттер аумағында өмір сүрген әртүрлі халықтар арасындағы өзара қарым-қатынастардың көпғасырлық эволюциясының нәтижесі. Оның аумағы арқылы көптеген халықтар өтті және олардың әрқайсысы өзінің дүниетанымын, табиғатты қабылдаудың ерекше формаларын әкелді. Қазақстан мәдениеті - көшпенділердің тұрмысының және үздіксіз қозғалысының ерекшелігі. Қарама-қарсы компоненттердің қорытпасы - динамика мен статика.

Қазіргі уақытта Қазақстанның түрлі аудандарында, қасиетті жерлерде (бұлақтар, мемориалдық кешендер) нышандағы ағаштарды сакрализациялаудың халықтық дәстүрі сақталған – күш көзінің және "рудың өмірлік энергиясының" символы, аспан күштерімен қарым-қатынас құралы ретінде рулық қасиетті ағаш. Сонымен қатар өсіп келе жатқан ағаштар (өмір сүру сияқты) және мемориалдық-құрғақ, "ұйықтап қалған" ағаштар мәңгілік өмірдің символы - ұрпақтармен рухани байланыс ретінде осындай мәртебеге "енгізіледі".

Жалпы пайдаланудағы көгалдандырылған аумақтар қаланың тұрақты экологиялық дамуын айқындайды, ал олардың тапшылығы халықтың толыққанды демалу мүмкіндігінен айырылуына әсер етеді. Қаланың заманауи сәулет-ландшафттық ортасы ландшафттық сәулет объектілерінің шашыраңқы желісімен ұсынылған. Жалпы пайдаланудағы барлық объектілер қаланың орталық бөлігінде негізгі композициялық осьтерде орналасқан. Иерархиялық дәреже бойынша бөлінген объектілердің 99%-ын қалалық маңызы бар көгалдандырылған аумақтар, ал 1%-ын аудандық маңызы бар аумақтар ретінде қарастыруға болады.

Қазақстанның табиғи кешенінің өзіндік ерекшелігі Қазақстан аумағында әр уақытта тұратын тайпалар мен халықтардың фольклорында, сәулетінде, сәндік-қолданбалы өнерінде мәдени дәстүрлердің қалыптасуына әсер етті. Күнделікті және шығармашылық іс-әрекетте тірі және жансыз табиғаттың барлық элементтері – ғарыш, өсімдіктер, аспан мен таулар, су көздері, жануарлар әлемі символдар мен белгілерде түсіндіріліп, ерекше жағдайға ұшырады.

Сонымен қатар елімізде экологиялық қиындықтар да бар. Біздің ағаштар шынымен түбегейлі кесуге ұшырайды, бірақ жай ғана зиян келтірместен сәндік пішінді бере аласыз. Біз қарағашты астына дейін кесеміз және көгалдандырудың бұл бөлігі қоршаған ортаға сәйкес келмейтіні туралы есеп бермейміз. Бұл біз тырысатын түрлендіру, отырғызылатын материал, бұл бізде көп жыл кепілді жақсы өседі. Бүкіл аллеялар болмаса да, кем дегенде бұрыштық композициялар түрінде жасауға болады. Жеке қонақ үй кешендері өздерін ажыратуға тырысады, бұл үлкен емес, бірақ бәрі бір дұрыс бағыттағы қозғалыс. Мен қала билігінің бұған назар аударғанын, бұл сұрақты жоғары деңгейге көтергенін, өсімдіктер мен әшекейлердің жаңа сорттарын әкелгенін қалаймын, өйткені ыңғайлылықтан басқа, қалаларда эстетика мен сұлулық болуы керек.

Қазақстанның ландшафттық дизайнға арналған нарығы үлкен емес, сол түпнұсқа шағын сәулет формалары өте аз.

Бұл нарық та баяу дамып келеді. Бірақ көбінесе барлық импровизацияланған құралдар қолданылады, қалдық материалдар қолданылады – бөтелкелер, ыдыс-аяқ, пластикалық құрылымдар, резеңке бұйымдар. Енді автомобиль дөңгелектері белсенді қолданылады, олардан

мүсіндер, кадамдар жасауға, қабырғаларды, гүл құмыраларын, көптеген нұсқаларды жасауға болады. Ең бастысы – қиялды қосу.

Менің ойымша, елімізде өз стиліміз болмайды, бұл қажет те емес, өйткені тарихи тұрғыдан біз далаларда өмір сүріп келе жатырмыз. Иә, көктемде шөптер болады, бірақ бұл әлі де бай емес ландшафт, оны қалпына келтіру және өсіру қиын. Сондықтан бізде қазақстандық стиль жоқ, қытай, жапон елдерінің стилі, модерн, отарлық және классикалық микс бар. Жалпы стильді қалыптастыру үшін біз өте алыспыз. Соңғы бес жылда әкімдіктер абаттандыруға қаражат сала бастады, бірақ бұл ландшафттық дизайн емес. Күрделі абаттандыру өте қымбат екені түсінікті, сондықтан олар кішкене фрагменттерді – ойын алаңдарын, гүлзарларды безендіреді, сауда орталықтары мен мейрамханаларда гүлзарлар, рабаткалар, рокериялар пайда болады және бұл жаппай пішінге ие болады.

Алайда, әлемге әйгілі бақтар мен саябақтар көбінесе жеке ақшамен құрылды. Мысалы, Еуропадағы қайта өрлеу дәуірінде бай альтруисттер қоғамдық саябақтарды отырғызуға демеушілік жасады және оларды бағбандар әулеті толығымен тегін ұстады. Нәтижесінде әйгілі саябақтар осы күнге дейін бар және миллиондаған туристерді тартады.

Ойымды қорытындылай келе, бүгінгі таңда бұл сала бізде аса дамымағанын көре аламыз. Оны дамыту үшін осы саладағы мамандарды оқыту қажет. Мемлекет немесе жеке инвесторлар тарапынан үлкен бюджет қажет болады, өйткені іргелі өзгерістер үшін көп қаражат керек. Егер бұл шарттар орындалса, біздің еліміз әдемі көшелермен, бақтармен және аллеялармен мақтана алады. Әрине, қатал климат немесе өңірлердің әртүрлілігі сияқты мәселелер кедергі келтіреді, бірақ менің ойымша, күш-жігердің арқасында Қазақстан бұл салада табысты бола алады.

Әдебиеттер:

- 1. Николаев В.А. Ландшафтоведение: эстетика и дизайн. Москва. – 2003 г.*
- 2. Куржановская Н.С. Основы ландшафтного дизайна. Ростов-на-Дону: 2005 г.*
- 3. <https://comode.kz/post/landshaftnyj-dizajn-v-kazahstane>*
- 4. <https://refdb.ru/look/1199671-pall.html>*

Мырзагасымова А.Е., Ермагамбетова Н.Н.

*КазНАИ им. Т.К. Жургенова, г.Алматы
mrzgsmmvva_ayaulym@mail.ru, nurgul_n04@mail.ru*

КАЗАХСТАНСКОЕ ИСКУССТВО КАК ЗЕРКАЛО ПРОЦЕССОВ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

The article talks about the impact of global art on the future of art in Kazakhstan. A surge of art that changed the vision of life and modern views on culture.

Сдерживаемый поток искусства наконец вышел на свободу. Ближе к концу 90-х, после распада СССР, наша страна стала очевидцем масштабного всплеска творческой силы, долгое время удерживаемой ограничениями как цензурного, так и общественного порядка. Невзирая на хорошо складывающийся демократичный строй, с учетом исторического развития, культурное сознание народа нельзя анализировать без учета воздействия советского государственного устройства и влияния политического развала СССР. Как-никак советская культура была вызвана нуждой советской системы и определялась сильным государственным воздействием на все сферы общественной жизни. На протяжении 70 лет успело сформироваться очень прочное культурное сообщество с установленными принципами и устоями, затрагивавшими всех без исключения граждан республик советской страны, несмотря на региональные, этнические различия. И этот «крепкий фундамент», конечно, сегодня дает о себе знать, в первую очередь, в мировоззрении поколений, воспитывавшихся советской идеей.

На протяжении всей истории национального самосознания, Казахстан имел особую диалогическую силу, способность к контакту, умение принимать и творчески перерабатывать воздействия внешних факторов, одновременно сохраняя свой культурный облик и суть духовной силы. Именно такая специфическая способность стала сущностью формирования современной актуальной казахстанской культуры во всех ее проявлениях и формах.

С падением «железного занавеса» художники стали выбирать творческий путь. Казахстан в плане генезиса искусств лишился времени для эволюции, которое в чрезмерном количестве было дано искусству Запада. Казахское искусство не имело возможности развиваться постепенно и осознанно. Свежеиспеченные стандарты прогрессивного искусства принуждают его идти в ногу со временем, которое представляется одним из факторов глобализации искусства. Следовательно, в плане «глобального искусства» есть две тенденции, как и в глобализации целом. В мировом искусстве проявляется очевидная борьба новых и старых, сторонники глобализации и противники глобализации столкнулись с разногласиями между овладением культурой и желанием обладать опытом других людей и беспокоятся о том, что глобализация сводит на нет их национальную культуру и искусство.

Очевидно, что глобализация как нивелирование культуры - это цель тех государств, людей и организаций, экспортирующих культурные продукты, что порождает однотипность художественной среды, появляются общества-адресаты глобализации, отвергающие собственную культуру. В сфере искусства в обществе-адресате уделяется особое внимание личному, групповому и историческому опыту художников Западной Европы, а народное искусство забывается. В этом случае обучение искусству происходит на западных образцах, а не на развитии собственных культурных потенциалов.

В нынешних условиях, традиционная культура и искусство, хотя и имеют глубокую составляющую, становятся не согласованы с современной средой, а наоборот, оказываются под воздействием пропаганды импортной, западной тематики. При этом западное искусство, хотя и имеет весьма слабую сторону, у него мощная поддержка и он обладает господством над мировым искусством.

С одной стороны, искусство, а также все остальные аспекты современной жизни, подвергаются глобализации, унификации. Это, в частности, свидетельствует о сходстве тематики и идей, которые рассматриваются в настоящем арт-процессе, а также их зрительной экспрессии, которая подвергается непосредственному воздействию на массовую культуру, политику и экономику, которая создает возможность иллюзии свободы искусства, доступности его и массового распространения. С другой стороны, размыть границы между ежедневным преобразованием, политикой, экономикой и культурой совершенно различных традиций без потерь невозможно, ведь тогда исчезает потребность в личностном осмыслении и рефлексиях.

Современное искусство стремится преодолеть культурные рамки и строить новые маршруты, которые предполагают развитие прежних дискурсов и решение новых проблем.

Казахстан идет в ногу со временем, он учитывает не только культуру и традиции наций, но и современный мир и глобализацию. В нашей стране есть множество проектов, по воссозданию былых традиций, но переделанный на более современный лад. Ведь всё новое — это хорошо забытое старое.

Например, в настоящее время работают проекты, как преобразование традиционной одежды на современный вкус, чтобы вырос потребительский спрос на национальные вещи, тем самым вернув былую красоту и изящность казахской одежды. Это дает не только возможность привить культурное воспитание молодежи, но и понять идею других стран.

Новое искусство как стрит-арт, который родом из США, также можно увидеть в пределах Казахстана. Серые и скучные дома, украшают яркие рисунки огромных масштабов, которые свежо показывают актуальные проблемы страны.

Музыкальное достояние Казахстана тоже развивается. Наше культурное наследие, то есть музыка, музыкальные инструменты, так же известны за пределами Казахстана. Димаш Кудайбергенов внес большой вклад в этом направлении, благодаря ему - наши песни не только

звучат в других странах, но и осваиваются наши народные музыкальные инструменты, как домбра и кобыз. Димаш, и много представителей искусства поддерживают культуру страны и популяризируют его за пределами Казахстана.

На протяжении нескольких месяцев выставка World Panting, которая прошла в национальном павильоне Республики Казахстан EXPO 2020 DUBAI, привлекла внимание миллионов людей, начиная от детей, студентов, и заканчивая звездами мировой величины из более 193 стран. Для нас - представителей творческой индустрии - вполне понятно, что проект для объединения всех людей планеты, как мощный магнит притягивал людей, которые могли поделиться своими добрыми и творческими замыслами. Мы знали, что этот социальный арт-проект ожидает успеха. И, действительно, он вошел в Книгу рекордов Гиннеса WorldPainting как проект, в котором участвовало наибольшее количество людей, рисовавших кистью и передававших его по цепочке дальше .

Сейчас процесс глобализации современного искусства выражается слиянием западных и восточных черт. В этом явлении присутствуют какие-то признаки культурного удвоения, то есть у многих произведений искусства «два лица, два сердца». Объекты искусства, созданные в одной стране или даже в одной культуре, теперь могут содержать различное влияние и иметь двойную природу. Исторический опыт каждого народа уникален, но они изменяются и становятся общечеловеческим достоянием. Сейчас Казахстан - мощный культурный очаг, эпицентр новых художественных течений. Время нашей истории, и нашего земного шара сформировали своё особое видение искусства.

Литература:

1. <https://tengrinews.kz/news/kazahstanskiy-art-proekt-world-painting-popal-knigu-rekordov-460897/>
2. *Изобразительное искусство Казахстана. Период независимости. - Алматы: Арда, 2009.*
3. *Галимжанова А.С., Глаудинова М.Б., Киш-кашбаев Т.А., Шкляева С.А., Муратаев К.К., Елеукенова Г.Ш., Барманкулова Б.К. История искусств Казахстана: учебник. - Алма-ты: Издат-Маркет, 2006.*
4. *Современное искусство Казахстана: про-блемы и поиски. Ергалиева Р. Концепты и современная казахстанская живопись / сост. С. Кабдиева, Н. Ярмухамедова. - Алматы: Фонд Сорос-Казахстана, 2002.*
5. *Шеръязданова К.Г. Республика Казахстан и глобализация [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/626/32> (дата обращения 12.09.2013 г.).*

Нағашыбай Е.

*Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Бегалиева Л.
Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.
Yers.nag@gmail.com*

ЖАҢАНДАНУ ЗАМАНЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨНЕРІНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ ЖӘНЕ ЖАҢА БАҒЫТТАҒЫ ЖАНРЛАР ӨЗЕКТІЛІГІ

This report examines the shortcomings and current issues of modern Kazakh art.

Қазақ елі әрқашан өнерді бағалаған халық. Ертеден бері қолына домбыра алып, ән айта, күй тарта білген ұлы мен қызын аса бағалаған. Қазақтың әр отырысы әнсіз, күйсіз, бисіз өтпейді. Өнер десе ішкен асын жерге қоятын ұлтымыздың бұл қасиеті жұлын-тамырында-ақ қан болып ағып жатыр. Ақан сері, Жаяу Мұса сияқты мыңдаған қазақ өнерінің алға тартар, бетке ұстар азаматтары өзт уақытында өнер саласының іргетасын қалады, бабаларының аманатын сақтады. Уақыт өте келе өнеріміз ұрпақтан ұрпаққа осы күнге дейін жетті. Бұл біздің

асыл қазынамыз, тарих қойнауының құнды бөлігі, мәдениетіміздің ажырамас бөлшегі, діндегі. Талай ғасырлар бойы уақыт пен кеңістікті есіп өтіп, бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның тәуелсіз ұрпағына жеткен ән-күйімізді, жыр-өлеңімізді осы күндері кішкентай балаларымыздан естудің өзі бір ғанибет.

XXI ғасыр – жаһандану заманы. Жаһандану кез-келген адамның өміріне әсер етеді. Қытайда жасалған смартфондар ай асырмай қазақ баласының қолында қызмет атқарады, Америка құрама штаттарында ойлап табылған өнертабыс көр ұзамай әлемнің түкпір-түкпіріне таралады. Оған қоса заманауи ғасырда ақпарат та жарық жылдамдығымен ұшып, қолжетімді болды. Яғни қарапайым адамның қолынан шыққан туындысы ғаламторға салынса, қалаған кез-келген адамға көзді ашып-жұмғанша жетеді деген сөз. Бұл заманның тәуелсіз Қазақстанға және қазақ жұртына әкелген пайдасы да зияны да жетерлік. Әсіресе өнер саласына әкелгені көп. Мысалға, қазіргі күні өнерді монетизациялау, яғни өнеріңмен ақша табу әлдеқайда оңайлады. Өнер десе, әрине ойымызға ең алдымен ән келеді. Ал қазір күміс көмейімен адал нан тауып жүрген өнер азаматтары жеткілікті. Оған арналған платформалар көп, мысалы: Спотифай (Spotify), Эпл Музыка (Apple Music), Ю Тيوب (You Tube), ВК (VK), Яндекс Музыка (Yandex Music), Пандора (Pandora), Май Спэйс (My Space) және тағы басқалары. Осы платформа арқылы кез келген ғаламтор қолданушы сіздің туындыңызды тыңдай алады, ал платформа сізге ақша төлейді^[1]. Бұл платформалар өнер дамуына үлкен әсерін тигізді, себебі қазіргі таңда тек қана тауар немесе қызмет арқылы нәпақа табуға болады. Ал өнерді монетизациялау осындай платформаларсыз қиын. Концерттерде өнер көрсету жеткілікті түрде тұрақты емес. Сондықтан XXI ғасыр өнердің кең таралуына және қолжетімділігіне пайдасын тигізді деп ойлаймын. Алайда нақ қазақ әншілері үшін бұл жаһандану зиянын да тигізді. Мысалы шетел әншілері осы платформалардың тыңдалым рейтингінде көш бастап тұр. Яғни қазақ әншілеріне сұраныс азаяды. Бұл нені білдіреді? Шетел әндері қазақ жастарына отандық әндерге қарағанда көбірек ұнайды, жағымдырақ. Себебі шет ел әндері жаңаша, өзгеше жанрда жазылған. Оған қоса қазіргі таңда тек өнерлі болу жеткіліксіз. Себебі 7 миллиард адам ішінде өнерлі адам өте көп. Бұл күнері өз өнерінді паш ете білу, үлкен сахналарға ұмтылу және осы саладағы тәжірибелі адамдармен жақсы қарым-қатынаста болып, бірігіп жұмыс істеу маңызды. Өнер саласы қазір пілдей бір бизнеске айналған. Қазір өлеңмен оны айтқан адамның атағы мен өткені бір дәрежеде. Бұл әлемдік деңгейдегі нарық деуге де болады. Ал нарыққа агрессивті кіруге әзірге қазақ өнерінің бәсекелестігі жетпейді. Сол үшін Қазақстанда "Той-бизнес" пайда болды^[2]. Бұл, әрине, алғаш қарағанда өткенді жаңғыртатын, ескіні еске түсіретін көне дәстүріміздің жалғасы сияқты көрінеді. Той-домалақта жан-жақтан жиналған қауымның көңілін бір марқайтып, әніменен отырыстын сәнін келтіру. Алайда, бұл дәстүр қазіргі күні бастапқы құндылықтарын жоғалтып алған сияқтанады; тойға әнші шақыру өте қымбат^[3]. Басты мақсат көңіл көтеруден - атақ жинау, ел аузында, туған-туыс арасында сөз болуға ауысты. Осылайша, қазіргі таңда жас таланттар үшін үлкен сахнаға ұмтылып, әлемдік аренаға шыққаннан көрі, тойларда ән айтқан оңайырақ, тиімдірек. Осы себептен жұрт көзінде әртістердің дәрежесі түседі. Бұл қазақ өнерінің ең үлкен мәселерінің бірі, және бұл мәселе келесі сөз болатын проблемамен тығыз байланысты. Тағы бір мәселе – жаңа жанрлардың қолдау таппауы және әлемдік аренаға ұмтылыс жоқтығы. Себебі Қазақстанда ондай мүмкіншіліктер минималды, әрі той жанрындағы әндер жазу сенімдірек. Мысалы, Петропавлдық қазақтың қарапайым жігіті Әділ^[4], жас рэпер, қазақстанда рэп жанры^[5] жоғарғы деңгейде дамымағандықтан Ресейге барып, сол жақта үлкен сахнаға шыға алды. Жаһандану арқасында келген жаңа жанрларды қолдайтын адамдар жоқтың қасы. Сондықтан **Скриптонит (Әділ)** сияқты таланттарымыз шетелге барып, сол жақта тұрақтап қалады. Ал отанымызда қалған жастар жаңашыл жанрда даму үшін көп еңбек етуі тиіс. Мысал ретінде **«Найнти Уан» (Ninety One)** тобын келтірер едім. 2015 жылдың 1 қыркүйек күні «Найнти уан» тобы «Айыптама» әнімен дебют жасады, үлкен, ашық аудиторияға алғашқы қадамдарын басты. Бұл өлең кю-поп^[6] (Q-pop) жанрында еді, корейлік кей-поп (K-pop) жанрының қазақша баламасы. Әндері тікелей аудиториясының, яғни 14-19 жас аралығындағы тыңдармандардың көңілінен шықты, тіпті таңқалдырды, жаңа дем әкелді десек те болады.

Дегенмен, жоғары буын өкілдері Токсан Бір (Ninety One-ның ағылшын тілінен аудармасы) тобының әнін суық қарсы алды, концерттеріне кедергі жасап, жанкүйерлерін қуып, ал балаларына ән тыңдауға тыйым салуға дейін барды^[7]. Мындай агрессивті қарсы алу себебі - бұл бізге тансық, жаңа стиль, жаңа жанр еді. Шаш бояп, бет әрлегеннен қорқтты. Бұл Қазақтың ән өнері жаһанданумен ең алғаш бетпе-бет келген уақыты деп санаймын. Себебі бұл стиль шет елдерде, шығыста да, батыс елдерінде де тансық емес, үйренген тәжірибе еді. Бұдан бөлек, қазақ жастары ол кезде де шетел әндерін тыңдайтын. Мысалы: БТС (BTS), Еминем (Eminem), Джастин Бибер (Justine Bieber), Бейонсе (Beyonce), Рианна (Rihanna), Псайдың (PSY) "Oppa gangnam style" және тағы да басқа көптеген шетел өлеңдері қазақ құлағында жүр еді. Алайда қазақша балама пайда болғанда халық нарзылығын туғызды. Бұл біздің жаңашылдыққа жабықтығымызды білдіреді. Тек қана Найнти Уан тобы барлық қиындыққа төтеп беріп, үлкен сахнадан, қазақ өнерінен ойып тұрып орын алғаннан кейін ғана, осы жанрдағы басқа топтар құрыла бастады. Арасында танымалдары "MadMan", "DNA", "Juzim", "Crystals", "Newton", "Cyrpher". Алайда бұл топтардың барлығы дерлік тарап кетті, себебі халық әлі ашық емес, әрі халық саны аз болғандықтан, қазақ тіліндегі өлеңдерге де сұраныс аз, ал қолдауға дайын адамдар жоқтың қасы. Осы мәселеге тағы бір мысал келтіруге болады. Ол - Димаш Құдайберген. Жастайынан әнге құштар Димаш әртүрлі байқауларға қатысып, жүлделі орындар алып жүреді. Алайда кейбір жарыстарда оған "шыңғырып айту - өнер емес" деп, жіңішке дауысын критикаға алған адамдар да табылып жатты. Қазақ жерінде классикалық әндермен бағы жанбады. Сондай байқаулардың бірі аспан асты елі, Қытайда өтіп еді. Сол жерде Димаш бар Қытайды өз дауысымен таңқалдырды^[8]. Тек осыдан кейін ғана қазақ жұрты Димашқа көңіл аударады, құдды, осы уақытқа дейін қолдап жүргендей кейіп танытады. Ал Қытай халқы Димаштың дауысына лайықты бағасын береді. Бұл қазақ жұртының талғамы шын өнерден, көңіл-күй көтеретін, тек билеуге болатын әндерге ауысып кеткендігін көрсетеді деп ойлаймын. Өз басым машинасында классикалық ән тыңдайтын аға-буын өкілін көрмеспін, тек той әндері. Ал той әндері әлемдік деңгейге ешқашан шықпайды, шығуы да мүмкін емес. Себебі ондай тыңдалымдар санын жинау үшін табандылық керек. Маркетинг саласын зарттеу керек, қай жанр сұранысқа ие, нарыққа кіру жолдарын іздеп, бар ақпаратты саралап, сұрыптау керек^[9]. Ал бұған біз әлі дайын емеспіз. Себебі бізде сенімді нұсқа бар - той бизнес, той әні. Осы мәселеден тағы бір мәселе туындайды. Ол тіл мәселесі. Қазақ тілі, басқа ұлт өкілдерінің ойынша сұлу тіл. Француз тілімен салыстыратын жағдайларды да өз көзіммен көріп тұрамын. Мысалы Әміре Қашаубаев атамыз 1925 жылы Еуропаның сұлуы Парижде болған ЭКСПО-1925 халықаралық көрмесінде "Балқадіша" әнін әлемнің түкпір-түкпірінен келген қонақтарға қазақтың қара домбырасының сүйемелдеуінде айтып береді^[10]. Осылай қазақ тілінің сұлулығын әлемге паш етеді. Қазіргі таңда бізге осы жетіспейді. Қазақ тілін брендке айналдыру. Қазақ тілінің сұлулығын әлемге паш етуіміз керек, себебі қазақ тіліне сүйсінетін адам көбеймегенше қазақша әнге сұраныс көбеймейді. Жоғарыда атап айтып өткендей Қазақстан халқы 19 миллион адам ғана. Ал қазақ тілін білетіндер одан да аз. Бұл мәселені шешу үшін әртүрлі жанрды қолдап қазақша әндер санын көбейту керек. Мысалы Димаш Құдайбергеннің қазақ тілінде шырқайтын әндерін қытайлық жанкүйерлері жаттап, айтып жатыр. Бұл да бір кішігірім қадам.

Әннен басқа қазақтың тағы бір ерекше өнері - күй. Алайда әлемдік аренаға ұмтылу үшін күйдің біз үйренген классикалық түрі жеткіліксіз. Оған сай сүйемелдеу керек. Әйгілі продюсер Қыдырәлі Болманов "Ұлытау" тобын құрып қазақ күйін басс гитара, скрипка, барабан, электрогитара және синтезатормен сүйемелдеп 2001 жылы Голливудта болған Бүкіләлемдік музыкалық орындаушылар байқауында гран-при алды^[11]. Осындай бастауларды жаңартып, жаңа шындарды әлі бағындыруға болады.

Қорытындылай келе, қазақ өнерінің тарихы бар, дінгеі бар. Алайда, заман өзгереді, ал сұраныс пен ұсыныстың шарттылықтары заманмен бірге өзгеріске ұшырайды. Сондықтан біздің елге Қыдырәлі Болман, Ерболат Беделхан сияқты жақсы продюсерлер керек, маркетинг пен тыңдаушының қажеттіліктерін жақсы саралай білетін әртістер қажет. Кейіннен осы әртістер өнер жолын аяқтап продюсерлікпен айналысса ғана өнер саласы жанданбақ. Солардың

арқасында ғана біз әлемдік деңгейге шыға аларлықтай сапалы өнім шығара аламыз. Иманбек пен Димаштан үлгі алып жақын болашақта қазақ өнері орнынан жылжымаса, әлемді мойындатпаса - ғасырлар бойы жазылған тарихтың соңы болмақшы деген сөз.

Әдебиеттер:

1. <https://trends.rbc.ru/trends/sharing/5ed93d989a7947c4be9c2cd1>
2. <https://toibiznes.kz/ru/articles/toibiznes/showbusiness>
3. <https://ztb.kz/obsestvo/skolko-berut-kazahstanskije-ispolniteli-za-vystuplenia-na-toah>
4. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BF%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%B8%D1%82>
5. <https://kk.drunkentengu.com/rep-eto-stil-muzyiki-opisanie-i-osobnosti-11448d>
6. <https://ru.wikipedia.org/wiki/Q-pop7>
7. <https://tengrinews.kz/music/aktobe-trebuyut-otmenit-kontsert-epatajnoy-gruppyi-ninety-303035/>
8. <https://ru.sputnik.kz/20211128/dimash-strange111111111111r-china-video-18772297.html>
9. https://spravochnik.ru/marketing/marketing_v_shou-biznese/
10. <https://pricom.kz/kultura/pokorivshiy-parizh.html>
11. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D1%8B%D1%82%D0%B0%D1%83_\(%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%BF%D0%B0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BB%D1%8B%D1%82%D0%B0%D1%83_(%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%BF%D0%B0))

Сырымқызы Н.

*Жетекшісі: аға оқытушы Д.Т. Белгібаев
Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.*

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНТЕРЬЕР ДИЗАЙНЫҢ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҮРДІСІ

Currently, there are favorable conditions for the development of environmental design, architectural space design. This led to its rapid growth, which has already taken a leading position in the culture of the republic and the cities of our country. In this regard, the relevance of the study lies in the fact that the period of independence is directly related to the active development of modern interior design of public buildings in Kazakhstan. The general design in modern Kazakhstan and its interior and stylistic features of residential buildings and buildings are considered. Also, methods of interpretation of the interior design structure and its harmony, principles of interior construction as a whole have been studied on a subject basis in Kazakh art.

Әлемдік мәдениеттің даму тарихында "дизайн" термині Еуропадағы өнеркәсіптік революция кезеңінде пайда болды және техникалық эстетика ұғымдарымен байланысты болды. Яғни, дизайн-бұл заттың, пішіннің, оны әрі қарай жаппай өндіріске тікелей шығаруға арналған өнімнің егжей-тегжейлі сызбасы. Барлық осы сұрақтар көптеген басылымдарда және диссертациялық зерттеулерде көрініс тапты. "Дизайн" термині біздің елімізде жаңа мағынаға ие. Бұрын "көркемдік дизайн" идеясы мен заттарды жасау және дамыту теориясы "техникалық эстетика" деп аталды. Ағылшын тілінен аударма. "Дизайн" - сызу, сурет салу, бейнелеу, жобалау. "Дизайн" сөзінің де туынды мағыналары бар: дизайнер - суретші-дизайнер, дизайнер, форма, объектінің сыртқы формасы және т.б. Дизайн - бұл қоршаған ортаның эстетикалық және функционалдық қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған дизайнерлік қызметтің әртүрлі түрлері. Соңғы екі онжылдықта қоғамдық және тұрғын үй кеңістігінің интерьер дизайнна арналған жарияланымдар саны артты. Ең алдымен, университеттер сәулет және интерьер дизайнна бойынша оқу материалдарымен жабдықталған. Сонымен қатар, әдебиет екі үлкен

бөлімге бөлінеді: практикалық қолдануға арналған арнайы қолданбалы әдебиет және дизайн тарихы мен теориясы бойынша әдебиеттер. Яғни, дизайнерлер жұмысындағы зерттеу және практикалық бөлімдерде қазіргі уақытта баспа өнімдерінің кең таңдауы бар. Қазіргі уақытта дизайн адам өмірінің барлық салаларын қамтитын әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қалыптасты және де соған қарамастан адам дамуының бірде-бір тарихи-мәдени кезеңі қазіргі кезең сияқты өмірдің толық жоспарымен сипатталмайды, бұл суретте "қазіргі заманның антропологиялық сапасын" көруге мүмкіндік береді. Интерьер - бұл ұйымдастырылған мәдени кеңістік, тарихи даму кезеңінде адамды игерудің толық моделі. Басқаша айтқанда, интерьер дизайнын семиотикалық құрылым ретінде зерттеу қазіргі заманғы интерьер дизайнын талдауға мүмкіндік береді; бұл үшінші мыңжылдықтың басында адамның көзқарасы заттар әлеміне айналады деген ойды ашудың тәсілі. Әлемді құру. Соңғы дизайн қажет емес. Сонымен қатар, жобаны белгілі бір тілдегі бейнелер мен коннотациялар жүйесімен ішінара өзгертін шындықты зерттеу қажеттілігімен зерттеу нақты заттар жүйесіне, яғни семиотикалық талдауға бағытталған. Семиотикалық тұрғыдан алғанда, дизайн-бұл нақты заттарға қатысты Мета-тілдің бір түрі, сонымен бірге адамның дизайнмен өзгертілген әлем туралы идеялары үшін Объектілік тіл. Интерьерді және оның дизайны мен іске асырылуының белгілі бір тәсілдерін емес, қазіргі адамның объективті әлемге деген көзқарасы, дизайнер әрдайым саналы түрде басқара бермейтін дизайнды қарастыру. Қазіргі уақытта қоршаған орта дизайнын, сәулет кеңістігінің дизайнын дамытуда қолайлы жағдайлар қалыптасты. Бұл оның қарқынды өсуіне әкелді, ол қазірдің өзінде республиканың және еліміздің қалаларының мәдениетінде жетекші орынға ие болды. Жоғарыда айтылғандарға байланысты менің диссертациялық жұмысымның өзектілігі дизайн саласындағы типологиялық және стилистикалық негізгі нормалары бар жобаны құру және қайта құру, сонымен қатар визуалды ұсыну болып табылады. Жайлылық, беріктік, тиімділік және сұлулық сәулет ғимараттарына, ғимараттар мен олардың кешендеріне қойылатын маңызды талаптар. Бұл талаптарды сәулет туындыларына аудару сәулет реализмінің негізгі өлшемі болып табылады. Ғимараттың ішкі сәулеті мақсатына, түріне, мөлшеріне, материалына, дизайнына және басқа да көптеген жағдайларына байланысты. Ғимараттардың барлық түрлерінің интерьерін жасау кезінде әртүрлі ғимараттарды жобалау кезінде интерьер дизайнының шығармашылық тәжірибесін жақсы түсінуге мүмкіндік беретін кейбір жалпы әдістер мен принциптер бар. Тұрғын үйдің интерьер дизайнындағы негізгі және негізгі міндет-адам үшін максималды жайлылық, ғимараттың жұмысында функционалды үйлесімділік мүмкіндігі. Бұл құрылыс жоспарының жалпы құрылымына, үй-жайлардың көлеміне және олардағы жабдықтардың орналасуына, үй-жайлардың жақсы байланысына, ғимарат ішіндегі байланыстың қысқа жолдарына, құрылыстағы адамдардың қарапайым және біркелкі бағдарлану мүмкіндігіне байланысты арнайы гигиеналық талаптармен анықталады. Тұрғын үйлердің, қоғамдық ғимараттардың және өнеркәсіптік ғимараттардың қазіргі заманғы интерьерлері жалпы даму үрдісімен сипатталады. Оны адамның қозғалысына кедергі жасамайтын, қабырғалар мен бос едендердің жақындығын бұзбайтын, оны оқшауламайтын жайлы ғана емес, сонымен қатар жарық, кең және еркін орта құруға деген ұмтылыс ретінде анықтауға болады. Әлемнің сыртында, Күн айналасындағы кеңістік, ауа мен жарық өсімдіктер ашылады. Осылайша, қазіргі жағдайда олар үлкен немесе кіші болғанына қарамастан, көрсетілген сипаттамаларға сәйкес келуі керек кеңістіктік құрылым мен ішкі кеңістіктік қатынастарға белгілі бір жалпы талаптарды ұстанады. Өздеріңіз білетіндей, еліміздің даму тарихында ұлы өзгерістер патша дәуірінде, әсіресе XIX ғасырда, республиканың орыстандырылуы басталған кезде басталды. Дәстүрлі киіз үй интерьерінің дизайны кеңінен зерттелген және зерттеушілердің назарында. Сонымен қатар, қоғамдық ғимараттардың интерьер дизайны саласында бұл құбылыс соңғы екі жүз жылдық тарихқа әкеліп соғады.

Сонымен қатар, Сәулет және дизайн саласындағы отандық бизнестің жалпы дамуында ерекшеліктер бар. Ол клиент үшін мүлдем жаңа кеңістікті қайта құру кезіндегі салыстырмалы тұрақсыздықпен сипатталады. Мұндай тұрақты "өзгерістердің" ерекшелігі тек кеңестік мұраның ғана емес, сонымен бірге жаңадан құрылған, көбінесе эстетикалық тұрғыдан лайықты

тез жоғалуына әкеледі. Осыған байланысты қазіргі уақытта қолда бар материалдарды жинау және жүйелеу қажет: қазіргі уақытта Қазақстанда интерьер дизайны өте маңызды дамуда, өнеркәсіптік дизайнға қарағанда, түпкілікті іс жүзінде жоқ. Жалпыға белгілі және өмірде дизайнның барлық түрлерін, сондай-ақ архитектураны дамыту шарттарды қажет ететіндігін айқын көрсетеді, өйткені бұл әрекеттер толығымен қаржыландыру мен нарықтағы бәсекелестікке негізделген. Қазіргі уақытта экологиялық дизайн мен сәулет кеңістігінің дизайнын әзірлеу үшін қолайлы жағдайлар жасалған. Бұл оның серпінді өсуіне әкелді, ол қазірдің өзінде Республика мәдениетінде берік көшбасшылық ұстанымға ие болды. Қазақстандағы сәулет және қоғамдық интерьер дизайны бойынша материалдар Мәскеу журналдарында, Қытай мен Германияда пайда болуы кездейсоқ емес. Сонымен қатар, біз қалаларымыздың құрылысы халықаралық сипатқа ие екенін білеміз. Осыған байланысты зерттеудің өзектілігі, тәуелсіздік кезеңі Қазақстандағы қоғамдық ғимараттардың қазіргі заманғы интерьер дизайнының белсенді дамуымен тікелей байланысты. Енді жағдай туралы барлық ақпаратты жинау қажет, бұл тақырыпты одан әрі зерттеу кезінде қажет болады. Алайда, материалды жан-жақты сараптау үшін біздің республикамыздың дизайнын дамытудың тарихи және қазіргі заманғы аспектілерін салыстыру және талдау қажет. Кеңестік Қазақстан қалалары құрылысының бүкіл тарихы Кеңестік дәуір шындығы мәнмәтінінде дамыған урбандалу мөрін арқалайды. Бұл уақытты кеңестік сәулет өнерінің жалпы даму тарихынан оқшауланған деп санауға болмайды. Ол конструктивизмнің, Сталин империясының, функционализм мен пластикалық вариациялардың көркемдік және стилистикалық ерекшеліктерін кеш Кеңестік дәуір архитектурасының жаңа формаларын іздеуде көрсетеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда, бүкіл әлемдегі сияқты, сәулет-көркемдік қызмет саласына үлкен қызығушылық байқалады. Өнер саласындағы көптеген мамандықтардың ішінде сәулетші, суретші және дизайнер мамандықтары ең перспективалы және танымал болып табылады. Экономикадағы, жағдайдағы және өмір салтындағы өзгерістер, еңбек нарығындағы сұраныс сәулетші мен дизайнердің позициясын одан әрі нығайтты.

Дизайн саласы – ғылыми-техника, компьютерлік салалар дамыған ХХІ ғасырда жаңаша тыныс алып, ілгері қадам басты. «Дизайн» термині ағылшын тілінен енген сөз. Ол жобалау, сызу, ойластыру деген ұғымды білдіреді. Академиядағы дизайн мамандығы бойынша студенттерге сәулеттік дизайн, графикалық, өнеркәсіптік, теле-видео дизайны және сән дизайны бойынша жан-жақты білім беріледі. Осының ішінде, әсіресе теле-видео және сән дизайны өзінің ерекше инновациялық технологиялармен қызықтырады. Айта кетейік, бұл оқу орнында тұңғыш рет ашылған дизайн өнерінің бір түрі. Факультетіміз осы салаға жаңадан қадам басқан шәкірттермен қатар өз шеберліктерін шыңдауды мақсат еткен азды-көпті тәжірибесі қалыптасқан жастар, магистранттардың шығармашылығын дамытатын ғылыми орталық болып табылады. Оқу үдерісі барысында аталған мамандықтың барлық ерекшеліктері, теориялық негіздері, жобалаудың жаңа бағыттары, әдістемелері ескеріліп отырады. Қазақтың ұлттық ою-өрнектеріне мән беріледі. Өйткені ұлтымыздың төл өнері заманға сай дамып, ұмыт қалмауы тиіс. Оны уақыт талабына сай жаңғыртып отыру дизайн өнерін халықтық нақышпен өркендетуге серпін берері анық. Дизайн саласының қыр-сыры барша жұртшылыққа түсінікті бола бермеуі де мүмкін. Бұл негізінен адамның қиялымен, көркем ойлау жүйесімен байланысты сала болғандықтан оны шығармашылық бағытқа жатқызамыз. Мәселен, оқу үдерісі бірнеше кезеңдерді қамтиды. Атап айтқанда, «Үйлестіру кезеңінде» мамандықтың негізін оқып үйрену, яғни композицияның, суреттің, бейнелеудің, мүсіннің, түс танудың көркемдік құралдарын, инженерлік графиканың, жарнама мен баспа графикасының, макеттеудің негіздерін, сонымен қатар өнер тарихы, дизайн тарихы мен теориясы бойынша теориялық білімді меңгеру жүзеге асырылады. Алуан түрлі дизайн нысандарын жобалаудың, дизайн нысандарын құрастырудың, дизайн нысандары өндірісінің, құрал-жабдық зерттеудің, менеджмент пен маркетингтің тәсілдерін меңгеру «Тұрақтандыру кезеңінде» үйретіледі. Студенттердің дизайн нысандарын жобалау аясында оқып меңгерген, жинақтаған білімдерін сәулеттік және өнеркәсіптік салада компьютерлік технологияларды қолдана отырып пайдалануын мамандандыру кезеңі деп

атайды. Оқу барысында меңгерген теориялық білімін, практикалық шеберліктерін шәкірттер пленерлік, технологиялық, жобалық және өндіріс барысында көрсете алады. Жоғарыда аталған кезеңдердің әрқайсысын меңгеру – шығармашылық қабілеттің артуына мүмкіндік береді. «Дизайн» мамандығы бойынша мамандар дайындаудың оқу бағдарламасы (оқу бағдарламасы мен жоспары) Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі бекіткен Мемлекеттік жоғары кәсіби білім беру стандарты негізінде құрылған. Басты мақсат – білімгерлердің дизайн жасауға қажетті теориялық білімдерін практикамен ұштастыру, мамандық терминологиясын еркін меңгеруге мән беру, кескіндеме, графика, мүсін, дизайн, жарнама өнімдеріне композициялық талдау жасауына қол жеткізу. XIX ғасыр аяқталуға жақын, өзімен бірге керемет интерьер дизайны мен дизайнының сәнділігімен бірге модерн стилін ілесе жүріп алып кетті. Жаңа дәуір басталады – Постмодернизм дәуірі.

Постмодернизм XX ғасырдың аяғы-XXI ғасырдың басында көрінеді және дәуірдің мотивтері мен ерекшеліктерінен бас тартумен сипатталады модернизм. Атақты американдық сыншы Ихаб Хасан постмодернизмге айқын сипаттамаларды ең көп берген және оның белгілерін атайды:

1. Белгісіздік;
2. Фрагментация және орнату принципі;
3. Дәстүрлі құндылықтармен күрес;
4. "Бәрі үстірт болып жатыр";
5. Еліктеуден және бейнелеу принциптерінен бас тарту;
6. Жанрларды араластыру;
7. Жұмыс өтті;
8. Бейімделу қабілеті.

Постмодернизм – бұл жалпы мәдени құбылыс және оның барлық бағыттарындағы қазіргі заманғы сипаттауы. Постмодерн-бұл модерннен кейінгі келген ұғым. Сондықтан ол туралы таңқаларлық, тұрақсыз, белгісіз нәрсе сияқты айтады. Модернизм-гуманизм дәуірінің ұрпағы, содан кейін, постмодернизмді жоғалған идеалдардың қирандыларынан салынғанын көрсетеді. "Біз барлық сөздер айтылған дәуірде өмір сүріп жатырмыз" деді С. С. Аверинцев, - сондықтан Постмодернизм дәуірінде дүниеге келгендердің бәрі –дәйексөз" [6]. Сонымен, интерьер дизайнындағы тенденциялар - негіз ретінде ескі, араласқан және жаңа нәрседен пайда болды. Көркем XX–XXI ғасырлар тоғысындағы феномен стилистикалық эралуандылыққа трендтерге айналды, қарама-қарсы тенденциялар, ізденістер мен эксперименттер.

Тренд ұғымы шығарманың идеясы, идеялық эмоционалды бағыты, кез-келген презентацияның ғылыми-зерттеу институтының негізі болып табылатын ой ретінде анықталады.

XX ғасырдың аяғынан бастап бүгінгі күнге дейін дизайн өнердің барлық салаларын қамтыды. Стиль болады одан да көп, жаңа дизайнерлер, жаңа идеялар, жаңа интерьер дизайндығы үрдістер [2; 151-155].

Сәнді интерьер дизайнының бағыты минимализмнен алшақтайды. Қазіргі интерьердегі сән тенденциялары-бұл комбинация бөлшектер, түс екпіндері. Бұл интерьерлердің көпшілігі салынған, негізінен, тек е кпінде. Мұнда ваза, "тепе-тендік" үшін бұрыштағы сәндік панель, диван перделердің түсі астында, ал гүл құмыра тек жақсы болғандықтан тұрады көрінеді. Ит өз иесіне ұқсайды, ал интерьер оны бейнелейді барлығы кітап сияқты ашылады. Көп жағдайда, қабылданды деп саналсын дәл солай, бірақ бұл үрдістердің көптігіне байланысты

олардың интерьер дизайнында дұрыс пайдаланылмауы к вышесказанному стереотипу. Адам музыкамен айналыса алады, Спорт және макраме, ал оның пәтерінің дизайны африкалық болады поп-арт элементтері бар стиль, ол өте ұнайтындықтан. Жаңа трендтер таң қалдырады және түпнұсқа идеялар жеңеді мир. "Сол кезде" және "қазір" дизайнын салыстыра отырып, айырмашылық анық көрінеді. Содан кейін сән-салтанат, түс пен форманың байлығы сәнге айналды классикалық. Енді қарапайымдылық сәнде. Түсі, пішіні, көлемі бойынша қарапайымдылық, толтырған. Бүкіл әлемдегі дизайнерлер мүмкіндігінше жеңілдетуге

тырысады ғимараттарды, интерьерлерді, заттарды жобалау арқылы адам өмірі тұрмыс [3, с. 65-74]. Бұрынғы "мәжбүрлеу" шаршады, енді Мен қалаймын көбірек кеңістік, интерьердегі ауа. Бұл осындай интерьер стильдері: лифт, минимализм, жоғары технологиялық, эко стиль және пост модернизм.

Бірақ бұл барлық жобалар бір-бірден жасалады дегенді білдірмейді кеңістік пен еркіндік үлгісі. Ел, шебби-шик сияқты стильдердің тенденциялары мен ерекшеліктері, поп-арт пен арт-деко осы әлемге классиктердің белгілі бір үлесін әкеледі ол мәңгіге кетпейді. Бұл стильдер кішкентай өлшемге сәйкес келеді

Үй-жайлар жақсы, өйткені олар нюанстарды сақтай отырып, ортақ нәрсені жасайды қазіргі әлемде классиканы бейнелейтін сурет. Осы стильдерді толығырақ қарастыра отырып, бірнеше әсіресе жарқын, атап айтқанда: Лифт, жоғары технология, постмодернизм, ел, эстрада өнері. Дәл осы стильдерде трендтер ерекше байқалады. Белгілі бір стильді танитын бірнеше бөлшектер.

Мысалы, лифт стилі Америкада, қырықта пайда болады жылдар, зауыттар мен зауыттардың шатырлары берілген кезде тұрғын үй үшін. Тек осы қасиетімен ол танылады. Сондай-ақ, лифт заманауи, кейде өте жарқын жиһаздың араласуын білдіреді өнеркәсіптік фонмен. Кірпіш, бетон қабырғалары, үлкен терезелер және болмауы қабырғалар мен бөлімдер стильдің ажырамас ерекшелігі болып табылады. Аудандастыру үшін шкафтар, сөрелер, шкафтар және жиһаздың басқа бөліктері қолданылады.

Әдебиеттер:

- 1. Михайлов С.М. История дизайна. - М.: Союз дизайнеров России, 2002. -279 с.*
- 2. Глазычев В.Л. Дизайн как он есть. - М.: Европа, 2006. – 320 с.*
- 3. Назарбаев Н.А Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. www.akorda.kz 12.04.2017.*

Тайгұлы А.Т.

Научный руководитель: к. и. н. профессор, академик МАИИ Шаймерденова М.Д.

КазНАИ им. Т. Жургенова, г.Алматы, Казахстан

aidanalinee@mail.ru

NFT (non-fungible token) - УНИКАЛЬНАЯ ТЕХНОЛОГИЯ И НОВЕЙШИЙ СПОСОБ МОНЕТИЗАЦИИ ЦИФРОВОГО ИСКУССТВА

In this article, the author talks about such an innovation as: the technology of non-fungible tokens, referred to as NFT (non-fungible token). This topic is quite relevant and deserves attention, since this unique technology was discovered not so long ago and its use has greatly spread and popularized due to the introduction and rapid development of digitalization. The author gives examples of the use of NFT in Kazakhstan and in the world, and also analyzes its prospects for the future, based on the advantages, positive and negative qualities of NFT technology. In order to study the subject and prevalence of information about NFT technology in Kazakhstan, the author conducted a scientific method - a survey among students of art, painting and animation specialties, studied the results and drew conclusions.

Термин NFT (non-fungible token) расшифровывается как: невзаимозаменяемый токен, работающий на основе системы технологии блокчейн (англ. blockchain - цепь из блоков). Технология NFT имеет особенность в том, что токены являются невзаимозаменяемыми, а значит уникальными, вследствие которого значительно повышается их ценность. Каким же образом работают эти токены? Сейчас в основном они представлены в виде цифрового

искусства, то есть различных картинок, GIF-анимаций (англ. Graphics Interchange Format «формат для обмена изображениями»), видео, наклеек, мультипликаций, коллекций и даже картин высокого искусства. Интересно то, что вначале «токенизирована» была игра. Наиболее популярными токенами сейчас являются так называемые “CryptoPunks” (КриптоПанки) студии “Larva Labs” - одна из самых первых коллекций, которая была реализована в технологии NFT. Коллекция состоит из десяти тысяч редких картинок-наклеек в пиксельном стиле. В нынешний момент пиксельные картинки уже не привлекают любителей NFT и больше внимания теперь уделяется профессионализму, сложным и эстетичным формам.

Термин - невзаимозаменяемость означает то, что каким-либо определенным товаром (продуктом) владеет только один человек и этот товар нельзя заменить на другой, так как он имеет значительную, огромную ценность. Цифровая работа токенизируется и находится в собственности только у владельца (создателя), а также того, кто купил ее за запрашиваемую сумму криптовалюты. Ценность (а значит стоимость) цифрового объекта возрастает с последующей ее продажей. [1]. NFT – или по-другому электронный сертификат по сути доказывает принадлежность определенного цифрового объекта тому или иному автору. Причем запись транзакций хранится в большом реестре, благодаря которой все реализуется «прозрачным» способом, и таким образом каждый человек может узнать о том, кому принадлежит авторство и на какую сумму электронных денег происходит купля-продажа цифровых объектов. Специалисты по NFT считают интересным тот факт, что ценность в токенах возрастает с ее распространенностью, а вследствие и узнаваемостью (популяризации) определенного цифрового объекта, который был токенизирован. Особенность NFT также заключается в разработке автоматизированных договоров, по-другому именующихся смарт-контрактами (Smart contract – умный контракт). А процесс самого создания невзаимозаменяемых токенов носит название «минтинг» (“Minting”). [2].

На данный момент NFT является даже не просто новой, а новейшей технологией, которая пока не находит сильного отклика или ажиотажа у большинства людей в силу не слишком широкого распространения и использования технологий виртуальной реальности (VR). Причем серьезной разработкой «Метавселенной» (конвергенция физической, дополненной и виртуальной реальности в общем онлайн-пространстве) медиамагнат Марк Цукерберг начал заниматься только недавно и объективно пока известны только высокие финансовые риски данной разработки, которые приводят к огромному убытку денежных средств компании. Существуют следующие централизованные вселенные такие как: “Decentraland”, «Метавселенная» (“Meta”), “Fortnite” и “Roblox”. К примеру в цифровой вселенной “Decentraland” можно гулять, совершать покупки, ходить на концерты, выставки, поддерживать общение с другими виртуальными жителями и даже построить свой музей, галерею цифровыми картинами, переведенными в NFT. Более того, есть виртуально незастроенные территории земли, которые можно купить и перепродать за токены.

Социальные сети демократизировали путь художника и связь с аудиторией. Это рабочие инструменты стали новыми источниками вдохновения и потребления контента. Для современного артиста важно понимать, что шансов на известность и популяризацию стало гораздо больше. Однако здесь важно подумать над тем, как о себе правильно рассказать и что именно? [3]. Эксперты в области NFT считают, что такие социальные сети как “Instagram” являются хорошими инструментами для рекламы своего крипто-арта и NFT – это новый виток в развитии digital (цифрового) искусства. Однако нельзя забывать, что для того чтобы реализоваться как профессионал в продвижении творческих электронных рисунков важен не моментальный заработок, а community (общение), любовь к искусству и созиданию смысла в нем. Одновременно с этим наличие репутации, медийности и продвижение также играют не меньшую роль. [4].

Безусловно в команду, занимающейся созданием и продвижением невзаимозаменяемых токенов входят: разработчики, художники и даже коллекционеры. Идея изобретения NFT по сути освободила художников от нелегкой клиентской работы и наконец позволила

монетизировать свои произведения искусства, созданные кропотливым и сложным трудом [5]. Тех людей, которые уже пользуются NFT технологией и с большим любопытством внедряются в этот рынок, называют мейнстрим-пользователями (англ. mainstream — «основное течение»). Это те, кто следят и применяют на практике новые массовые тенденции. NFT также теперь является самым обсуждаемым трендом в системе блокчейн. Специалисты по NFT технологии считают, что те, кто готов вкладывать инвестицию в токены являются искренними футуристами (людьми, смотрящими в будущее) либо программистами, предпринимателями, связанными с криптовалютной деятельностью. [6].

К примеру: Художник Beeple продал цифровой коллаж, состоящий из пяти тысяч рисунков за 69 млн. \$. Художник составил данный коллаж из своих работ, которые публиковал ежедневно начиная с 2007 года. А Российский художник Покрас Лампас (Арсений Пыженков) фотографию своей работы «Transition», которую затем оцифровали для проекции на Чиркейскую ГЭС за 28,7 тысяч долларов. [7]. Даже звезды (известные личности, имеющие поклонников) покупают NFT по причине того, что такая инвестиция довольно надежна и имеет определенные преимущества. Добавлю, что в Казахстане также можно привести уникальный пример связанный с NFT технологией. Молодой юноша создал 5000 роботов в виде NFT токенов вышел на рынок Америки и рекламируя свои работы посредством социальной сети «Twitter» продал свои творческие произведения в финансовой сумме около миллиона. [8].

NFT используется и в компьютерных играх, где геймеры для продолжения игры покупают платные версии различных цифровых предметов и орудий, которые необходимы при борьбе с врагами или выживания в виртуальной игре. Не забудем, что гейминг (увлечение играми) сейчас довольно популярен в различных известных компьютерных играх и к примеру, в онлайн-игре «World of Tanks» также есть возможность купить с помощью электронных денег одежду, различные предметы и приспособления и даже оружие которое необходимо в соответствующих условиях игры. Существует также факт о том, что в период карантина и внедрения дистанционного обучения, продажи одежды существенно снизились, так как школьники и студенты теперь учились практически дома возле компьютера. Находчивые предприниматели пришли к идее создания электронной, пиксельной одежды, которую можно будет виртуально «надеть» непосредственно во время занятий на онлайн-платформе «Zoom».

Наиболее популярным маркет-плейсом (marketplace – платформа электронной коммерции) является электронный магазин OpenSea (торговая площадка для невзаимозаменяемых токенов), где обмен происходит криптовалютой, которая носит название Ethereum (Эфириум). Эфириумы хранятся в криптокошельке, который известен под именем MetaMask. Пользователь регистрируя полностью свои данные и кошелек на платформе, дополняет свою страницу на сайте описанием и другой информацией о себе, своей деятельности и продукте. Загружая медиафайл (собственно творческий продукт) на сайт, важно знать, что он не должен весить более 100 МБ. Далее обязательно указывается цена и оплачивается комиссия за загрузку и открытый доступ. Цена эфириума (эфира) зависит от устойчивости и стоимости на рынке криптовалюты. Пока до сих пор она находится в нестабильном состоянии из-за ее новизны. Также кроме валюты Ethereum есть так называемая криптовалюта «Solum». Уже и «Binance» – известная главная криптобиржа решила запустить торговую площадку по NFT. Криптовалюта это простыми словами - цепь или код, который прозрачен и открыт в сети для лицензирования. А NFT - это тот же код, либо сертификат аутентичности, к которому дополнительно прилагается еще и визуальная составляющая. То есть по сути, человек купивший NFT, владеет не только кодом, но и визуальной картинкой. Код ни за что невозможно поменять. [7], [9].

Некоторые ученые даже пришли к такому выводу, что все в мире можно описать алгоритмами и по этой причине произвести скачок в сторону понимания работы многочисленных систем. Для хранения цифровых токенов используется такая система хранилища как «InterPlanetary File System» (новая децентрализованная сеть обмена файлами), где в случае выхода из строя даже минимальной части серверов, данные все равно сохранятся.

Криптехнологии позволяют сделать валютный механизм более открытым и менее конфиденциальным так, чтобы каждый пользователь интернета мог видеть любую произведенную транзакцию, которая хранится в системе блокчейн. Эксперты считают, что в будущем появится возможность даже заверить документы используя умную креативную идею создателей NFT.

Так как технология невзаимозаменяемых токенов появилась сравнительно недавно, то в связи с этим есть риски и минусы приобретения NFT такие как:

- перед покупкой важно понимать ценность того, что хочешь приобрести, потому что здесь можно легко обмануться мошенническими услугами в силу того, что рынок довольно новый;
- перепродажа NFT, по типу работы аукционов может оказаться сговором нескольких людей, заинтересованных в обмане;
- в электронных сферах всегда могут быть аферы (мошенничество), тем более сфера NFT лишь недавно стала изучаться и популяризироваться. В связи с этим возникают немало рисков;
- NFT является высокорискованным инвестиционным инструментом, так как есть опасность махинаций со стороны злоумышленников. Важно еще упомянуть, что абсолютно никакой продавец NFT не дает гарантии того, что цена его продукта при последующей перепродаже вырастет;
- Процесс изготовления невзаимозаменяемых токенов потребляет довольно много электроэнергии, которая с каждым разом становится ценнее и дороже. [10]

Однако есть и факторы, которые влияют на ценность своего токенизированного продукта, такие как:

- ✓ Первичность творческого произведения, которое наиболее раньше стало известно аудитории, чем последующие творческие работы;
- ✓ Utility - то есть полезность и применение в реальной жизни. NFT несет пользу автору тем, что популяризирует его имя или же приносит пользу тем, что находит применение в реальной жизни;
- ✓ Созданный интеллектуальным трудом экземпляр официально регистрируется как уникальный и редкий, имеющий свой собственный шифр;
- ✓ Ценность творческого произведения возрастает еще и от истории владения, то есть от того, какая личность владела им и хранила его;
- ✓ В создаваемой творческой работе должна быть заложена история и мысль, которые притянут пользователей. Также нужно создавать некоторый «хайп» (обсуждение), которое привлечет аудиторию и повысит активность имеющейся. При просмотре работ и выборе покупки токена будет плюсом поинтересоваться “Road map”, то есть информацией о планах проекта, которая описана у автора в аккаунте. [1].

NFT – уникальная технология, которая позволяет автору, а особенно творческому человеку не остаться незамеченным и дает возможность монетизировать свой труд. Ведь мы все знаем о том, что наиболее рискованной профессией в социуме является творческая специальность, получив которую человек рискует остаться без стабильного дохода от государства, фактически работая на себя. Такое нововведение как NFT позволяет еще больше продвинуть себя и реализоваться в творческой сфере таким специалистам как: художники, 3D-артисты (3D-художники), моушн-дизайнеры, художники по анимации, CG-специалисты, VFX-дизайнеры. Не отрицаю конечно же того, что эти перечисленные современные профессии сейчас довольно сильно пользуются успехом и востребованностью по причине недостатка самих профессионалов на рынке. Однако не забудем и тот факт, что на сей момент пока такие специалисты сильно востребованы не в Казахстане, а в других крупных странах СНГ и зарубежья. Это происходит в силу того, что само аудиовизуальное искусство, включающее компьютерную графику имеет рост и развитие именно там.

Пандемия повлияла на современное искусство и цифровую экономику, и вследствие открылись новые рынки. Можно заметить тенденцию, что современное искусство стало более массовым, нежели было ранее. Феномен искусства в том, что оно идет впереди социума. Творцу при создании произведения в первую очередь надо задуматься над тем, каким его запомнят, благодаря его работам? Как его начнут идентифицировать? Нельзя заявлять о себе с целью получения внимания выходя на арену с провокационной (резонансной) работой, у которой нет бэкграунда и заложенного в него смысла и каких-либо ценностей. Нужно трудиться над авторским стилем, философией, посылом и визуально-смысловой концепцией своего творческого произведения. [3].

В целях исследования тематики, ее раскрытия и распространенности информации о технологии NFT в Казахстане, мы провели научный метод – анкетирование среди студентов художественной и анимационной специальностей. Результаты дополнены и представлены в таблице № 1.

Опрошено 20 студентов художественной и анимационной специальностей. (Таблица № 1)

Вопросы:	Варианты ответов:
1. Слышали ли вы про NFT-технологию (проще говоря: монетизацию своего творческого произведения)?	« Да, интересуюсь » – ответило 9 опрошенных ; « Да, но не вызывает интерес » – ответило 8 человек ; « Нет, первый раз слышу » – ответило 4 опрошенных .
2. Где примерно вы слышали о NFT технологии?	Большинство людей, а именно 10 чел. слышали о NFT в социальных сетях или рекламе ; Другие 3 чел. слышали от знакомых , Остальные опрошенные слышали от учителей . Оставшиеся не добавили ответ, так как не слышали о NFT.
3. Верите ли в будущее NFT и монетизацию искусства?	« Да, верю и надеюсь на это »- выбрали 11 молодых людей ; « Нет » ответило 6 человек ; « Возможно » – ответили двое .
4. Каково ваше отношение к NFT?;	« Положительное » – ответило 6 опрошенных ; « Отрицательное » – ответило трое ; « Нейтральное » – считают 10 человек .
5. Рисуете ли вы цифровые картины? Если да, то приведите пример своей электронной картины, как вы ее рисовали? (планшет либо компьютер или другие приспособления)	13 опрошенных ответило что рисуют цифровые картины, и 9 из них в основном используют графический планшет (к примеру: <i>Wacom Intuos</i>) и ноутбук. Один человек добавил что использует специальные программы для цифровой живописи: Paint Tool SAI и Clip Studio Paint . Трое человек сказали что используют такую известную программу как Photoshop . 6 же опрошенных отметили, что не рисуют цифровые картины.
6. Какую тематику (жанр) вы любите создавать (рисовать) в искусстве?	Портреты (стилизованные и др.) – ответило 6 человек ; « Пейзаж » – предпочитает 1 чел ; « Разные (по душе или настроению) » – выбрали ответ 8 опрошенных ;

	<p>Трое человек поделились, что предпочитают рисовать иллюстрации;</p> <p>Один опрошенный рисует все жанры;</p> <p>Остальные предпочитают рисовать природу, животных, персонажи или мифических существ.</p>
7. Хотели бы вы в будущем в виде NFT продать свою цифровую картину в цифровой валюте (к примеру: биткоин, эфир и т.д.)?	<p>«Да, конечно» – ответили 12 участников анкетирования;</p> <p>«Нет, могу бесплатно разместить в интернете» – ответ выбрало 4 участника;</p> <p>Трое человек затруднились ответить.</p>
8. Если не картины, то что вы хотите продавать или может покупать в виде NFT? Отметьте пожалуйста слово – продавать или покупать.	<p>Больше всего участников опроса, а именно 7 человек хотели бы продавать 3D-модели или рисунки 2D;</p> <p>Один хотел бы продавать картину;</p> <p>«Giv анимации» - хотели бы продавать 7 человек;</p> <p>Два человека хотели бы продавать мультфильмы,</p> <p>Остальные четверо опрошенных хотели бы покупать книги, фильмы, музыку, фото.</p> <p>Отрицательный ответ дали два человека.</p> <p>Два человека хотели бы покупать все.</p>
9. Какие известные NFT примеры вы можете назвать?	<p>Участники анкетирования, которые слышаны о NFT назвали такие примеры как: “<i>Nyan Cat</i>”, «<i>КриптоПанки</i>», , “<i>Everydays: the first 5000 days</i>” и “<i>Human one</i>” автора <i>Beeple</i>, “<i>Yuga Labs</i>” автора <i>Christie's</i>, , “<i>Mars Miners</i>” авторы которой арт-дүэт <i>404.Zero</i>, Аватарка футболиста <i>Неймара</i> из коллекции “<i>Bored Ape Yacht Club</i>”, Изображения <i>Человека-наука (Marvel)</i> в разных вариациях авторов, <i>Серия портретов, Giv</i> и другие digital анимации</p>
10. Слышали ли вы про метавселенную? Ваше отношение к ней.	<p>«Да, я думаю что за ней будущее» - согласились четверо человек, прокомментировав причину всеобщего перехода на цифровой формат, а также добавили, что «метавселенная» – это новый этап в развитии интернета;</p> <p>«Да, но меня это не интересует» – предпочли ответить четверо ;</p> <p>12 молодых людей не слышали про метавселенную.</p>
11. Как вы думаете какие плюсы у NFT?	<p>16 участников анкетирования назвали следующие плюсы:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ <i>Наличие нового источника дохода;</i> ➤ <i>Заработок на своем хобби;</i> ➤ <i>Возможность хорошей монетизации – то есть получения заработка для художников, которые имеют финансовые трудности в своей деятельности (рост ценности работ художников);</i> ➤ <i>возможность удаленно работать из разных уголков мира;</i> ➤ <i>оригиналы цифровых работ нельзя перепутать с сотнями его копий в интернете;</i> ➤ <i>NFT – это хороший способ продвижения и</i>

	<p><i>технология будущего;</i></p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Развитие электронной валютизации; ➤ Удобство технологии и ее доступность и актуальность; <p>Двое участников анкетирования плюсов не видят. Остальные же затруднились ответить, так как не интересуются технологией NFT.</p>
<p>12. Какие минусы у NFT?</p>	<p>11 человек прокомментировали что, минусы имеются такие как:</p> <ul style="list-style-type: none"> ➤ Недобросовестность, жадность, минимум труда, незаконное обмывание денег, искусственность продукта; ➤ Есть возможность скачать картинку в интернете и при этом бесплатно; ➤ Технология требует большие инвестиции, у которых результат непредсказуем; ➤ Появление виртуальных злоумышленников и мошенников; ➤ Авторское право размещенных работ для продажи может даже не проверяться на подлинность. Нарушение авторских прав и плагиатство. ➤ Обездушевление картин способствует потере их моральной ценности. ➤ Обесценивается искусство в целом; ➤ Создание токенов наносит ущерб окружающей среде так как обработка огромного количества NFT картин оставляет огромный углеродный след; ➤ Неоднократно прослеживалось нарушение этики; ➤ Опасно влияние непредвиденного обвала криптовалюты; <p>7 же молодых людей не видят минусов в NFT технологии.</p> <p>Остальные же затруднились ответить, так как не интересуются технологией NFT.</p>

Как мы видим из таблицы, студенты художественной и анимационной специальностей осведомлены о технологии NFT, ее особенностях, преимуществах, положительных и отрицательных качествах. В свою очередь они создают собственные художественные или анимационные произведения и даже цифровые картины, которые на самом деле требуют немало вложения труда. Молодые люди знают немало количество примеров, которые реализованы в технологии NFT, а также имеют представление о том, каким образом она реализуется и в чем заключается причина ее ценности и популяризации на медиарынке. Однако, силу новшества технологии и связанных с этим рисков, не все опрошенные хотели бы заниматься осуществлением деятельности связанной с криптографическими токенами. Но так или иначе интерес к сфере цифрового искусства, виртуальной реальности и NFT технологии в целом возрастает, так как эти нововведения вносят свои изменения в мире искусства, придавая больше ценности электронным произведениям и позволяя монетизировать творчество талантливых креаторов. Одновременно с этим нельзя забывать, что помимо уникальности и

красоты творческой работы (произведения) необходимо дополнительно заниматься ее продвижением и разбираться в сфера маркетинга и PR (public relations).

Заключение. Современный мир очень быстро меняется, а цифровизация вносит еще больше различных новшеств, которые имеют как плюсы, так и минусы. Некоторых кардинальных перемен не избежать и лучшим способом остается проявить в них в любопытство и попытаться найти или даже применить для себя их положительные стороны в целях пользы и выгоды самому себе. В целом, общество пока не видит смысла и нужды в полной виртуализации. Однако, не будем отрицать что виртуальная или дополненная реальность существует и совершенствуется, имеет большую перспективу и постепенно маленькими шагами внедряется в нашу жизнедеятельность. Более того виртуальные миры уже есть, но просто пока не так сильно известны большинству. Погружение в виртуальную реальность – это некий психологический способ сбежать от действительной реальности, отдохнув согласно индивидуальным предпочтениям.

Благодаря появлению невзаимозаменяемых токенов совершилась революция в искусстве. Не отрицаем, что в будущем возможно любой цифровой товар будет токенизирован и люди нового поколения абсолютно нормально примут эту реальность или даже станут тяготеть, а потом привыкнут также, как и мы сейчас привыкли к смартфонам и другим гаджетам, без которых уже не представляем свою жизнедеятельность.

Литература:

1. *Что такое NFT: объясняем за 8 минут простыми словами / Автор публикации: Иван Павловский // Рубрика «ПростоКрипта» / [Электронный ресурс]. - URL: <https://incrypted.com/what-is-nft-simple-crypto/> (дата обращения: 26.01.2022). - Текст: электронный.*
2. *NFT — Скам или искусство? / сайт youtube.com / канал «Харчевников» / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=OhAIsKjJDVg&t=25s/> (дата обращения: 10.01.2022).*
3. *Покрас Лампас — о современной культуре, русском искусстве и NFT / редакция Esquire / рубрика «Диалоги» на Esquire Weekend / Ведущий Сергей Минаев / [Электронный ресурс]. - URL: <https://esquire.ru/hero/270843-pokras-lampas-o-sovremennoy-kulture-russkom-iskusstve-i-nft/> (дата обращения: 24.06.2021). - Текст: электронный.*
4. *Искусство продавать искусство | Как зарабатывают на NFT: Brickspace, Покрас Лампас, Реплянский и т.д / Документальный фильм реж. Тимофея Добровольского / youtube-канал «Хохлов Сабатовский» / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=mKsY98iEqd4&t=6s> - (дата обращения: 17.07.2021).*
5. *Цифровое искусство. Технология NFT / Официальный сайт “TED.com” / TEDxStPetersburg / Автор публикации: Олег Сороко / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.ted.com/talks/nft?language=ru/> (дата обращения: июнь 2021). – Текст: электронный;*
6. *Стыдные вопросы про NFT: что это такое, как стать экспертом по NFT, тур по криптометавселенной / youtube-канал «Культ Гут» / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=vp-p325yjBI&list=PLonLdoY0Ec0VjVeDVLWb1ZMbWj2JZleGz&index=2/> (дата обращения: 13.04.2021).*
7. *Максимально доверять себе: художник Покрас Лампас об искусстве как о бизнесе / Выпуск Forbes Digest / Ведущий Ярослав Бабушкин / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.forbes.ru/karera-i-svoy-biznes/435771-maksimalno-doveryat-sebe-hudozhnik-pokras-lampas-ob-iskusstve-kak-o/> (дата обращения: 31.07.2021). – Текст: электронный.*
8. *Как изменилась реальность? Что такое метавселенная? | Gemba podcast / youtube-канал «Маргулан Сейсембай» / [Электронный ресурс]. - URL: https://www.youtube.com/watch?v=NgGpl_R8ucM&t=2894s/ (дата обращения: 29.12.2021).*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

9. *NFT деген не? Қанша ақша табуға болады?* / youtube-канал «Yerzhan Sultan» / [Электронный ресурс]. - URL: <https://www.youtube.com/watch?v=X8VZNkvOcfI&list=PLonLdoY0Ec0VjVeDVLWb1ZMbWj2JZleGz&index=3&t=1s/> (дата обращения: 27.01.2022).
10. *Не покупай NFT!* / youtube-канал «Ramy Zaustan» / [Электронный ресурс]. - URL: https://www.youtube.com/watch?v=XxKha-oN_u8&t=4s/ (дата обращения: 27.01.2022).

Талғат Н.Ж.

*Ғылыми жетекші: ф.ғ.к., доцент Алдабергенова Г.Д.
Т. Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.
nyurikamal@mail.ru*

ҰЛТТЫҚ ОЮ-ӨРНЕК – ЭТНОДИЗАЙН ӨНЕРІНІҢ НЕГІЗІ

The national ornament of the Kazakh people is the main tool of ethno-design art. Kazakh ornament is a work of art that has been developing for centuries. No matter what kind of handicrafts our people take, we see that the ornaments are arranged in a certain order, preserving their originality. We know that in ancient versions of carvings, the elements symbolize the appearance of birds, flowers and animals. The Kazakh people originally formed ornaments as "amulets", but traditional ornaments became a symbol of "beauty". The tendency to use the features of the national costume in the practice of fashion designers, which began in the 70-s of XX century, is now more significant. The article is about the importance and use of traditional Kazakh national ornaments. The preservation and use of centuries-old heritage in accordance with modern requirements, the aesthetic and educational value of works of art created by masters are considered. The article is directly related to traditional art and spiritual revival. The purpose of the article is to promote the national culture, national education through Kazakh national ornaments.

Қазақ халқының ұлттық ою-өрнегі – этнодизайн өнерінің негізгі құралы. Қазақ ою өрнегі – ғасырлар бойы дамып келе жатқан өнер туындысы. Халқымыздың қай қолөнер саласын алсақ та, ою-өрнектер өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, белгілі бір тәртіппен орналасқанын көреміз. Ою дегеніміз – бір нәрсені ойып, кесіп алып жасау, бір нәрсенің бетіне ойып бедер түсіру деген ұғымды білдіреді. Ал өрнек деп, әр түрлі ою, бедер бейнені күйдіріп, бояп, батырып, қалыптап істеген көркемдік түрлердің, әшекейлердің ортақ атауын айтады. Сондықтан көбінесе ою-өрнек деп қосарланып айтылады. Қазақ халқы ою-өрнектерді түп нұсқасында «тұмар» ретінде қалыптастырған, бірақ дәстүрлі ою-өрнектер «сұлулық» символына айналды. Этнограф Байахмет Жұмабайұлы қазақтың ою-өрнегін зерттеген. «Тарихи – ғылыми деректерге жүгінсек, қазақ халқының ою - өрнек өнері ежелгі замандардан бастау алып, қазақ жерін мекен еткен көшпелі тайпалар өнерінің ықпал - әсерімен сан ғасырлар бойы қалыптасып, өзіне тән белгілі бір жүйеге келген». Маманның сөзінше, қазақтың ұлттық ою-өрнектерінің төрт негізгі тұрақты құрамдастары бар: бұлар – шеңбер, S-тәріздес компоненттер мен крест және үшбұрышты элементтер. Элементтер түрлі комбинациялар мен модификацияланған ою-өрнек мотивтерінің негізін құрайды. Шеңбер – күннің, толық айдың, жемістің, аспанның символы. S-тәрізді компонент өсімдіктер, жануарлар мен құстар тіршілігін білдіреді. Крест тәрізді компонент әсемдеу құралдарынан болса, ал үшбұрышты құрамдас бөлік аруақтарды қастерлеумен байланысты. Мұндай ою-өрнек құрылымы әмбебап ғарыштық, көк тәңірі сенімімен байланысты. Ою-өрнектер осы компоненттер арқылы құстың, гүлдің, жануарлардың түрін тұспалдап негізгі мотивтерді құрайды. Оюшылар ою-өрнек мотивтерін өзара 4-ке

бөлді [1].

1-сурет

Зооморфтық: мүйіз, қосмүйіз, қыңырмүйіз, қазиойын, түйетабан, өркеш, өрмекиі, т.б.;

Өсімдік түрлері: ағаш, жапырақ, үшжапырақ, шыршық, гүл, жауқазын, т.б.;

Космогониялық: шеңбер, шмай, төртқұлақ, шұғыла, жұлдыз, айшық, бітпес, т.б.;

Ою-өрнектердегі контрастты түстер батыл үйлесімділіктерді талап етеді. Дәстүрлі ою-өрнектегі хроматикалық түстер, олардың ашықтығы мен қанықтығы қазақ халқының түс туралы түсініктерін анық көрсетеді. Мұндағы түр мен түстің символикасы, магиялық нышан белгілері біртұтас композиция ретінде қабылданады. Көгілдір түс ашық аспанды, бірлік пен татулықты, қызыл түс – от пен тіршілік негізін, алаулаған жастықты, алтын, охра түстері жазық даланы бейнелесе, жасыл түс – көктем мен гүлденудің, тыныштық пен сұлулықтың, сары түс – уайым мен сағыныштың, ал ақ түс – пәктік пен ашықтықтың нышаны саналған. Қазақтың ұлттық ою-өрнегінде ахроматикалық түстер жоқ. Қара түс қазақтың сенімінде қасірет пен мұңның белгісі. Сондықтан ахроматикалық түстерді жерлеу рәсімдерінде көптеп қолданады.

Қазақ ою-өрнегі бейнелеу өнерінің сәндік үлгісі ғана емес, ол философиялық ойға, терең мағынаға негізделген. Ою-өрнектерден сол кезеңнің кескін-келбеті елестейді, халықтың салты, әдет-ғұрпы, тіршілігі, дүниеге көзқарасы, тіпті көңіл - күй сезімі айқын көрініп тұрады. Сол үшін де туысқан түрікмен халқы «жайшы алдыма кілемінді, білейін мен жүрегінді» деп бекер айтпайды. Мысалы, қазақ халқының ежелгі әдет-ғұрпы, салты бойынша бөтен жерге, алыс ауылға ұзатылған қыз баланың белгілі бір уақыттан кейін төркін жағына сәлемдеме жіберуі тиіс болған. Осы салт бойынша тұрмысқа шыққан қыздың үйіне жіберген сәлемдемесінде алақандай ақ жарғаққа көгершін мен гүл бейнесі кестеленсе немесе «күсмұрын», «күстұмсық» ою-өрнекті түскиіз, басқұр, күстұмсық жүзік сияқты зат келсе, ата-анасы баласының барған жерінде басы бостандықта, күстай ерікті, жағдайы жақсы екенін ұғынатын болған. Ою-өрнектегі әшекей белгілер халықтың қоршаған орта, өмірі туралы ұғым-түсінігін, ойлау жүйесінің, көркемдік ой-қиялының көрінісі. Әрбір ою-өрнектің өзіндік семантикалық жүктемесі мен аурасы бар.

Мысалы, бәрімізге таныс «қошқар мүйіз» [2] ою-өрнегі байлық пен даңқты, құрметті, абыройды және өркендеуді кейіптейді. Бұл ою-өрнекті бас киімдер мен аяқ киімдерге қолданбайды, себебі байлық пен даңқ адамгершілікті басып кетпесін, құрмет пен абырой аяқ астында тапталмасын деп санаған. Этнограф Е. Р. Шнейдер, «Қошқар мүйіз» ою-өрнегін зерттеп, оюдың түпкі мағынасы мен негізі үй жануарының мүйізі бейнесінен алыс деген қорытынды жасаған. Шын мәнінде, бұл ою мұсылман халқының қасиетті мекені Меккедегі киелі жеті ғасырлық «өмір ағашымен» байланысты. Қажылыққа барған жандар киелі ағаштың бұтақтарын ою-өрнектің символы ретінде алған.

2-сурет

Біз онлайн сауалнама жүргіздік. Барлығы 100-ге жуық адамнан сауалнама алынды. Сауалнамада қойылған сұрақтар:

- Қазақтың ұлттық ою-өрнегін білесіз бе?
- Дәстүрлі ою-өрнекпен нақыштылған жабдықтар(жиһаздар, киімдер, зергерлік бұйымдар т.б.) сізге ұнайды ма?
- Сіз қай топқа жатасыз?
- Ұлттық мерекеде ғана ою-өрнектелген қазақи нақышта әсемдену
- Күнделікті өмірде ою-өрнектелген қазақи нақышта әсемдену

Сауалнаманы зерттей келе 87%-ы ұлттық ою-өрнектермен және оның қолданылу мәнiмен таныс. 59% -ы дәстүрлі нақыштағы жабдықтар ұнайды дегенменен, тек 33% -ы ғана күнделікті өмірде қолданатынын анықтадық.

Сауалнаманың нәтижесiнен көретiнiмiз, ұлттық ою-өрнектердiң мән-мағынасын түсiнiп, ұлылығын көре бiлетiн жандар бар, бiрақ ұлттық өнерiмiздi түсiнбейтiн, бiлмейтiн, дәрiптемейтiн жандар басымырақ. Сол себептi бiз дәстүрлi өнерiмiздiң дамуына үлес қосып жүрген белгiлi отандық этно дизайнерлердiң, архитектура, интерьер, киiм және сән дизайнерлерiнiң, зергерлiк және мүсiн iсi мамандарының жұмыстарымен танысуға кеңес беремiз. Инновациялық-ұлттық қолжазбасы бар қазақстандық А.Кауменова, Қ.Нұрқадiлова,

Б.Асанова, А.Девятко, С.Шабунина, М. Сақтағанова, А. Бапани, Б. Есен тәрізді отандық дизайнерлер мен шеберлер қазақтың ою-өрнегін насихаттап, жаңғыртып жатыр.

Қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі киім түрлері өзгеріске ұшырады. Ұлттық киімнің бояуын, түсін өзгерткенмен түрін, пішінін өзгерту дұрыс емес. Бұл біздің қазақ ұлтына тән ерекшеліктегі ою-өрнек – кие қасиет. Ұлттық киім – тарихи естелік қана емес, толықтай қазақ ұлтының, дәстүрінің менталитетін құрайды. Рухани жаңғыру аясы барысында, біз қазіргі заман талабына сай әрі ұлттық нақышта ою-өрнектермен әсемделген жабдықтар мен киімдерді пайдалануды ұсынамыз. Этникалық стильде құндылықтарымызды жоғалтпай, қайта өрлеу біздің түпкі мақсатымыз. Заманауи сәнде инновациялық тенденциялармен бірге этникалық стиль позицияларын ұстанып, көптеген дизайнерлер шеберлікпен өз жұмыстарын ұлттық киімдермен толыстырып жатыр.

Бүгінгі таңда «Ауа Варани» брендімен танымал Ая Бапани Қазақстандық сән әлеміне өзгеріс алып келген дизайнерлердің бірі. Қазақ тарихынан, этнографиясы мен өнерінен шабыт алатын Ая Бапани: «Киізден жасалып, қазақтың ұлттық ою-өрнектерімен сәнделген коллекциядағы әрбір туындым оның иегеріне қазақи рух беріп, кең-байтақ қазақ даласының күшін сезіндіреді. Ұлттық салт-дәстүрімізден алшақтамауға, құрметтеуге, жаңартуға шақырамын» – дейді. Топтамадағы әрбір экземпляр қолдан жасалған. Киізден жасалған киім үлгілерінің [3] негізі ретінде Ая Бапани бұрынғы сақ дәуіріндегі әйелдер киімі концепциясын алған. Топтамадағы ең басты элемент – ұлттық ою-өрнектер. Ою ойғанның ойының ұшқыр болатынымен қатар, қазақ қоғамы үшін оның маңыздылығын, мәдениетіміздің қасиеттілігін, ұлттық дүниетаным ерекшелігін танытатын осы өнер саласын заман талабына сай жетілдіріп көркем рухани қазына ретінде пайдалана білу үлкен – ерлік.

3-сурет

Рухани жаңғыру аясында заманауи стиль мен ұлттық стильді бізде ұштастырып көрдік. Болашақ сән және костюм дизайнері ретінде заман талабына сай, әрі қазақи нақыштағы киімдердің эскизін[4] салған болатынымын. Байқағанымыздай, ұлттық нақыштағы ою-өрнектер қай киім үлгісіне болмасын ерекше өң береді. Күнделікті киілетін киімнен бастап, қалыңдық көйлегін де ұлттық нақышта қалыптастыру керек. Сонда ғана дәстүрлі нақыштағы, көне ою-өрнектерді өз заманымызға лайықтап жаңартуға болады. Халқымызда көз тию, тіл мен көзден сақтану деген наным-сенімдер бар. Осыған орай қазақ халқы қалыңдық көйлегін [5] түрлі-түсті ою-өрнектермен сәндейді. Мұндағы мақсат жас қалыңдыққа ел-жұрттың көзі тимесін деген ниетпен, көзді әдейі ою-өрнектерге бұрған. Осындай ұмыт болған дәстүрлерді рухани тұрғысынан жаңғыртуымыз керек.

4-сурет

5-сурет

Ұлттық ою-өрнектерді киім үлгілерімен қатар үй жиһаздарында, зергерлік бұйымдарда, күнделікті тұрмыс жабдықтарында, тіпті техникалық құрылғыларда да кеңінен қолдануға болады. Қазір үй жиһаздары да «модерн» стилімен жасалынады, біздің елімізде отандық интерьер дизайнерлері еуропалық үлгіден алшақтап, тарихи жаңашылдылықты байқап көруде. Отандық интерьер дизайнері Баян Есеннің ойынша, қазақтың ұлттық стиліндей стиль әлі кездеспеген, бұл – тарихи жаңашылдылық. Этникалық мотиві терең, біздің дәстүрімізбен байланысты неоклассиканы нарыққа шығару керекпіз. Бізге ұлттық нақыштағы сәйкес сәулет керек. Тіпті киіз үй түрінде үйлер тұрғызып, оның ішінде қызықты әрі қазақи нақыштағы интерьерлер[6] жасауға болады. Халқымыздың мәдени-тұрмыс дәрежесінің шығармашылық қабілетінің дамуы, отандық шеберлердің шығармашылық ізденістерін шыңдай түсті. Расында, ұлттық ою-өрнектер өнері қазіргі заманымызға лайықтап, дамытып жаңартуға болатын – өнер.

6- сурет

Ендігі біздің міндетіміз – ұлттық дүниетаным ерекшелігін танытатын ою-өрнек өнер саласын заман талабына сай жетілдіріп, көркем рухани қазына ретінде пайдалана білу, «өнер көзі – халықта» дегендей осы киелі өнерді әрі қарай дамыта отырып көздің қарашығындай сақтау және жандандыру. Ұлтымыздың ою-өрнегі – халқымыздың рухани өмірінің айнасы мен болмысы тәріздес. Өз болмысымызды өзгеге еліктеу арқылы жоғалтпайық.

Әдебиеттер:

1. Шкляева С., Муратаев К. *История искусств Казахстана. – В 3-х т. – Т.1. Прикладное искусство.– Алматы: "Өнер", 2011.*
2. Малаев А.К. *Орнамент как феномен культуры: семиотический и семантический анализ: Дис....докт. философ. наук. – Алматы, 2008.*
3. N. R. Mussayeva *New life of ornaments in textiles of Kazakhstan – Алматы, 2017.*

Уринбаева Ш.Ж.

*Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қ.
urynbaevasholpan@gmail.com*

ҰЛТТЫҚ ҚАЗАҚ МУЗЫКАСЫНДАҒЫ ҚОБЫЗ АСПАБЫНЫҢ ҒҰРЫПТЫҚ ҚЫЗМЕТІ МЕН ТЕМБРЛІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

This article presents an overview of scientific materials and scientific literature on topics related to the kobyz instrument. The most important data in the works of scientists and performers who have studied the history of the instrument are considered as material for further scientific work of the author. The article touches upon some topical issues related to the subject, goals and objectives of the master's research. The main question raised as one of the most interesting in the study of kobyz is the properties of its timbre within the ritual-magical function of shamans-bucks. Comparative-typological, descriptive, analytical (timbre analysis), as well as systemic-ethnophonic research methods are used in the work.

«Музыка – табиғаттан сыртқы бір ірі күштер мен адамның астарласуына керек болған магиялық бір бөлшек», - деп Қ.Жұбанов айтқандай[1,196.], қазақ халқының, соның ішінде, қасиетті қызметімен ерекшеленетін қобыз дәстүрінің орны айрықша. Қос ішекті қобыздың дәстүрлі қызметі ежелден бақыстар мен жыраулардың магиялық-ғұрыптық тәжірибесі негізінде, олардың бір музыкалық аспапты қару ретінде қолдануымен айқындалады. Бақысының аспап арқылы транс күйге түсіп, қобыз көмегімен аруақтар әлемімен байланыс орнату рөлін атқаратыны назарға алынып отыр.

Бақысылық Орталық Азия халықтарының дәстүрлі мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі болды және оның қоғамдағы маңызды рөліне байланысты кеңестік ұйымдар мен науқандар жергілікті бақыстардың дәстүрлі әсерін жоюға бағытталған. Патшалық және кеңестік режим кезіндегі қудалаумен қатар, исламмен буддизм таралуы бүкіл Орталық Азияда жергілікті сенімнің құлдырауында маңызды рөл атқарды. Сол себепті музыкалық, фонограммалық материал жоқтың қасы, яғни, қобыз музыкасының ескі аудио үлгілері іс жүзінде жоқ, тек қана бірен-саран сарындар қалған. Оларды қайтадан қалпына келтіру мүмкін емес, бірақ сақталған және осы күнге дейін өзгеріссіз орындалған қобыз күйлерінің тембрлік қасиеттерін негізге ала отырып, зерттеулер жүргізуге болады. Сонымен қатар, қобыз аспабының магиялық-ғұрыптық тәжірибе аясындағы дәнекер қызметі әдебиетте, фольклористикада біраз зерттелген, алайда қобыздың магиялық құрал екендігі ғылыми зерттеу жұмысы болып қарастырылмаған.

Б.Ш. Сарыбаев революцияға дейінгі әдебиеттер мен архив материалдарын алғаш рет қазақ музыкатануында қобызды кеңінен қолдану туралы бақыстар мен жыраулардың шығармашылығы жайлы айтып берді. Өзінің "Өткен жылдардың беттерінен (қобыз туралы жаңа материалдар)"[2] атты мақаласында, содан кейін "Қазақтың музыкалық халық аспаптары"[3] монографиясында қобыз туралы материалдарды келтіреді. Жалпы, қобыз аспабы жайында этнографиялық және философиялық контексте шамандық жоралғысының атрибуты ретінде ресейлік және еуропалық саяхатшылар, географ-этнографтар мен шығыстанушылар, кейін мәдениеттанушылар мен дінтанушылар, филологтар, философтар мен музыкатанушылар – П.Паллас, А. Эйхгорн, И. Андреев, А. Алекторов, А. Левшин, Ш. Уәлиханов, А. Затаевич, М. Әуезов, А. Марғұлан, А. Жұбанов, Б. Ерзакович, В. Басилов, Е. Тұрсынов, С. Қасқабасов, А. Мұхамбетова – жазған еңбектері негізгі көзі болғандықтан, зерттеу жұмысымызда міндетті түрде кеңінен пайдаланылатын болады.

Ал дәстүрлі қобыз музыкасын зерттеуге елеулі үлес қосқан Г.Н.Омарованың «Казахская кобызовая традиция» атты диссертациясы [4]¹ және ғылыми мақалалары; Е.Тұрсыновтың «Қазақ бақсы-балгерлері»[7] атты жинағы мен ғылыми жұмыстары, және басқа да ғылыми еңбектер зерттеудің басты құралдары болып табылады. Осы тұрғыда ноталық үлгі ретінде Б.Қосбасаровтың «Қобыз өнері», «Қоңыржай», «Қобыз сазы» күй жинақтары [8,9,10] және Ә.Жұмабекұлының «Қылқобызға арналған хрестоматия»[11], Раушан Оразбаеваның «Аққулар сазы»[12] оқу-әдістемелік еңбегі пайдаланылады. Бүгінгі заманымызға жеткен Қорқыттың, Ықылас Дүкенұлының мұралары және Қазбек Әбенұлының қобызға арналған «Сыбызғы», «Қоштасу», «Торғай толғауы» күйлердің музыкалық материалының бір бөлшегін құрайды.²

Келешек диссертациялық жұмысымыздың басты мақсаты – *тарихи, әдеби және музыка материалдарын қолдана отырып, қазақ қобызының магиялық-ғұрыптық қызметін зерттеу мәселелерінің маңызын тануға, мәліметтерді жинақтауға мүмкіндік туғызу және аспаптың тембрлік қасиеттерін қобыз күйлерінде қолдану мәселелерін зерттеу, қарастыру, маңыздылығын ашу.*

Алға қойған негізгі міндеттеріміз:

- Орталық Азиядағы шаманизм және оның ішінде пайдаланатын музыкалық аспаптар туралы мәліметтерді қарастыру;
- қазақ бақсылығы мен бақсы ойнауындағы қобыздың магиялық-ғұрыптық қызметі жайлы мәліметтерді жинау, жүйелеу, зерттеу;
- қобыз күйлерінде және қазіргі шығармаларындағы аспаптың тембрлік қасиеттерін қолдану мәселелерін кең ауқымда зерделеу.

Жалпы, қобыз аспабы төңірегінде туындаған көптеген сұрақтар бойынша әр қилы мәселелерінің түбегейлі теориялық шешімі жоқтығы зерттеу жұмысында түсінік іздеуге түрткі болады. Келешек магистрлік зерттеу «Қазақ бақсылығы және қобыздың магиялық-ғұрыптық қызметі тарихи-мәдени контекстінде» (I) және «Қобыздың тембрлік қасиеттері (күйлердің музыкалық материалы бойынша)» (II) деп аталатын екі тараудан тұрады. Бірінші тарауда Орталық Азиядағы шаманизм мен қазақ бақсылығы және бақсы ойнауы жайлы XIX-XX ғ. басындағы деректерде көрсетілген қазақ даласында жасалған саяхаттар, этнографиялық экспедициялар нәтижесіндегі материалдар негізінде қарастырылады. Себебі, Орталық Азия халықтарының шаманизмі бір кездері кең таралған тарихи-мәдени құбылыстың жергілікті нұсқасы ретінде ғана емес, ең алдымен монотеистік діннің толық үстемдігі жағдайында шаманизмнің өмір сүруінің кеш кезеңін білдіретін форма ретінде де қызықты [13,56.].

Алға қойған міндеттерді атқару үшін, ең алдымен Орталық Азия халықтарының шаманизміне болған күйінде мүмкіндігінше толық сипаттама беру үшін бүгінгі күнге дейін жинақталған материалдарды біріктіру, соның ішінде магиялық-ғұрыптық қызметі аясында пайдаланған аспаптарын қарастыру қажет. Сонымен қатар, магиялық-ғұрыптық қызметін қарастыру мақсатында, әрине қазақ бақсылығы және бақсы ойнауына тоқталамыз. Бұл тақырыпты ашуда XIX-XX ғ. басындағы деректерге көңіл бөлеміз. Қазақ бақсылығын, өмірде кездескен деректермен ізденіс жүргізу арқылы қобыз аспабының ғұрыптық қызметін барынша ашуға тырысу қажет.

«Қобыздың тембрлік қасиеттері» деп аталатын тарауда аспаптың күй дәстүрі, яғни күй өнерінің қалыптасу мәселелері негізге алынып отыр. Бұл жерде қобыз күйлерінде және қазіргі шығармаларындағы аспаптың тембрлік қасиеттерінің қолданылуы, жоғарыда айтып өткендей, екі дүниені байланыстырып тұрған аспап пен тембрдің қасиетін анықтау мақсатында музыкалық материалға (аудио, нота) талдау жасалынады. Қобыз күйлерінде жиі кездесетін көне

сарындарының бір болуы, белгілілік сипатта жүруі, тыңдарманның эмоциялық көңіл күйіне бірден әсер етіп, қобыз дәстүрінде ерекше орын алғаны сөзсіз. Бір сарынның түрленіп келуі, сакралдық мән-мағынамен байланысының барын көрсетеді. Көптеген қобыз күйлерінен біз созылықты фрагменттерді – дыбыстың бір биіктікте ұзақ тұруын естиміз. Мұнда флажолеттік вибраторның сапасы аспаптың тембр мәнерлілігін, толымдылығын, дыбыс ажарын айқындай отыра, оның үніне шексіз еліктіреді. Қобыздың тембрін, дыбыс бояуының реңкін әсіресе жарқырата ашатын бір дыбысты құбылтатын сарындар[6,52б.]. Қазіргі кезде заманымызға жеткен записьтер арқылы жасанды реконструкция негізінде эксперимент өткізуге болады. Ұсынылған тақырыпты ашуда салыстырмалы-типологиялық, жүйелі, дискриптивті және анализ(тембрлік талдау), сұхбаттасу әдістерін қолданамыз.

Қорыта келе айтқанда, қобыздың магиялық қасиеттері мен бақсылардың жындармен қарым-қатынастарындағы музыка мен поэзияның күші туралы сенімдері, сондай-ақ шаманизм феномені қазақ халқының санасында бүгінгі кезге дейін сақталған. Дәнекерліктің соңғы, шын мәнінде, магиялық міндеті кейіннен магиялық ғұрып мамандарының пайда болуының генетикалық негізі болған секілді, өйткені олар жын, тек көктен түскен аруақтармен тілдесу сынды ерекше қабілеттерінің арқасында науқастарды сауықтыру, бал ашу, болжау, сәуегейлік және т. б. қызметтерді атқаратын. Бұл бақсылардың о дүниемен нақты байланысы бар екендігі, олардың *магиялық күшпен*, сиқыршылық жорамен жүзеге асатын функциясын анықтауында *шешуші фактор* болып табылады[14,15б.]. Мақаламызда қобыз аспабы туралы материалдар, оның ішінде, Орталық Азиядағы шаманизм, бақсылардың ғұрыптық рәсімдері аясындағы аспаптар, бақсы ойнауы жайлы әдебиеттерге қысқа шолу жасадық. Сонымен қатар келешек зерттеу жұмысының өзектілігі және мақсат-міндеттері мен құрылымы бойынша қандай жолмен жүзеге асатыны баяндалды.

«Қобыз – бойына беймәлім сыр жасырған жөні бөлек әлем. Ол сырды тек қобызшының өзі мен жүрек көзі ояңған тыңдаушы ғана түсінеді. Қобыздың үні – жәй дыбыс емес, ол – Алланың адам жанын тазартып отыру үшін берген құдіретті күші», – деп Раушан Оразбаева өз ойын айқындап айтқан болатын[12,12б.]. Көне заманда пайда болған киелі өнер ХХІ ғасырда ұлттық рухани мәдениетіміздің маңызды бөлігінің бірі болып есептеледі. Қазіргі таңдағы қобыз дәстүрінің жалғастырушыларының арасында Базархан Қосбасаров пен Әбдіманап Жұмабековтың шәкірттері Раушан Оразбаеваны, Әлқуат Қазақбаевты, Жанар Жүсіпованы, Саян Ақмолданы, Ақнар Шәріпбаеваны, Әйгерім Қарсақбаеваны, Мақсат Медеубекті және т.б. есімдерін ерекше атап өтуге болады.

Әдебиеттер:

1. *Жұбанов Қ. Шығармалар мен естеліктер. - Алматы, 1990.*
2. *Сарыбаев Б.Ш. Из страниц прошлого (новые материалы о кобызе) // Музыказнание. - Вып.3. - Алма-Ата, 1967.*
3. *Сарыбаев Б.Ш. Казахские народные музыкальные инструменты. - Алма-Ата: Онер, 1978.*
4. *Омарова Г.Н.Казахская кобызовая традиция: Автореф. ... канд. искусств. – Ленинград, 1989.*
5. *Омарова Г.Н.Кобызовая традиция. Вопросы изучения казахской традиционной музыки: монография. – Алматы, 2009.*
6. *Омарова Г.Н. Қазақтың қобыз дәстүрі. – Алматы, 2019.*
7. *Қазақбақсы-балгерлері. – Алматы: Ана тілі, 1993.*
8. *Қосбасаров Б. Қобыз өнері: Музыка оқу орындарының оқытушылары мен студенттеріне арналған оқу құралы. – Алматы: Санат, 2001.*
9. *Қоңыржай: Қылқобыз күйлері /Жинақты құраст., күйлерді нотаға түсіріп, орындаушылық ред. жүргізген Б. Қосбасаров. - Алматы: Өнер, 1988.*
10. *Қосбасаров Б. Қобыз сазы: күй жинағы. - Алматы: Өнер, 1983.*
11. *Жұмабекұлы Ә. Қылқобызға арналған хрестоматия.– Алматы: Білім, 2013.*
12. *Оразбаева Р. Аққулар сазы: оқу-әдістемелік құрал. – Алматы: Өнер, 2018.*

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

13. *Басилов В. Н. Шаманство у народов Средней Азии и Казахстана / В. Н. Басилов; Рос. АН, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. - М.: Наука, 1992.*
14. *Турсунов Е. Происхождение древних типов носителей казахской устнопоэтической традиции: Автореф. дис. ... доктора филолог. наук. - Алма-Ата, 1976.*

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

АЛҒЫ СӨЗ / ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

Азамат Сатыбалдыұлы Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының ректоры	4
--	---

ПЛЕНАРЛЫ ОТЫРЫС / ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

Аужанова А. А.Байтұрсынов әліпбиіне қатысты қоғамдық ой-пікірлер <i>Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.</i>	5
Саярат Р. Наследие Ахмета Байтурсынова и Мыржакыпа Дулатова как связующая нить духовной жизни Казахстана и Венгрии <i>Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы</i>	8
Бекжан А. Аргумент как средство выразительности в публицистическом и политическом дискурсе Ахмета Байтурсынова <i>Казахская национальная академия искусств им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	11
Талғатова К. Ахмет Байтұрсынов және музыка <i>Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.</i>	15
Истемирова А.А., Қожабаева Ұ.Н. Ахмет Байтұрсынұлының ағартушылық шығармаларының бүгінгі күндердегі маңыздылығы <i>Қазақстан-Неміс Университеті, Алматы қ.</i>	19
Оразалы Б., Темірбаева Л. Роль Байтурсынова в истории казахского языка <i>Almaty Management University, г.Алматы</i>	21
Әбілдаева Л. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегі <i>Т.Қ. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы, Алматы қ.</i>	24

СЕКЦИЯ 1

А. БАЙТҰРСЫНОВ: ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ, ҒАЛЫМ-ЛИНГВИСТ, АҒАРТУШЫ-ПЕДАГОГ

Абдраш А.А., Текеева Г.К. Ахмет Байтурсынов – учитель нации <i>Алматинский технологический университет, г.Алматы</i>	28
Абралиева Б.Қ. Ахмет Байтұрсынұлы және қазақ тіл білімінің дамуы <i>Мирас университеті, Шымкент қ.</i>	29
Аймухамбетов Т.Т. Роль религии в мировоззрении Ахмета Байтурсынова <i>ЕНУ имени Л.Н. Гумилёва, г. Нур-Султан</i>	31
Ақылбекұлы Ж. А.Байтұрсынұлы мұрасының ХХІ ғасырдағы өзектілігі - жастар көзімен <i>Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ.</i>	33

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Алмасулы А. Политические воззрения Ахмета Байтурсынова <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	36
Бектасова А.Р. Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсыновтың шығармашылық мұрасы <i>Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	39
Вержиковская О.Ю. Духовный лидер, ученый Ахмет Байтурсынов: научное наследие и общественно-политическая деятельность <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	42
Ғазиз М. Ахмет Байтурсынов – образец подражания для современной молодежи <i>КУ имени Ш.Уалиханова, г.Кокшетау</i>	45
Дарибаева Т.С. А.Байтұрсынұлы еңбектеріндегі тілді оқыту мәселесі <i>Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ.</i>	48
Дюсекова Ж. Газета «Қазақ» – «гражданский подвиг» Ахмета Байтурсынулы <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	51
Ербол А. Басенные традиции в литературных трудах Ахмета Байтурсынова <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	54
Ерназар А. Книга жизни. Образ Ахмета Байтурсынова <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	56
Ертай А. Ұлт жанашыры <i>Алматы технологиялық университеті, Алматы қ.</i>	58
Жақсылық Ж.А., Текеева Г.К. Грани личности А. Байтурсынова <i>Алматинский технологический университет, г.Алматы</i>	61
Жанатбекқызы Ж. Ахмет Байтұрсынұлы және "Қазақ" газеті <i>М.Х. Дулати атындағы ТарӨУ, Тараз қ.</i>	63
Жәдігер Г., Сейітбек Н. А.Байтұрсыновтың қазақ әліпбиін жасауы <i>Мирас университеті, Шымкент қ.</i>	66
Захарова Е. Образование и просвещение на территории казахской степи в начале XX века <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	68
Қалдыбай А.М. Ахмет Байтұрсыновтың ғылыми-ағартушылық қызметі <i>Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	72
Калита Л.В. Язык и нация. Переход казахского языка на латиницу – цивилизационный поворот в духовном обновлении казахской нации <i>Университет Мирас, г.Шымкент</i>	74
Кокпанбаева К. Особенности перевода А. Байтурсыновым басен И. Крылова (на примере басни «Волк и журавль»)	79

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

МУИТ, г. Алматы

Көшкімбай А.Е. Ахмет Байтұрсынов – сеятель знания <i>ЮКМА , г. Шымкент</i>	81
Қарабаев М.Қ. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлт ұстазы <i>Т.Қ.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	84
Қыпшақбаева Н.А. XX ғасыр басындағы Ахмет Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси қызметі <i>Қазақ Ұлттық Қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.</i>	87
Майрамбаева М. Литературное наследие Ахмета Байтұрсынова <i>Алматинский технологический университет, г. Алматы</i>	89
Мұқышева Т.Б. Ахмет Байтұрсынұлы – ұлы ғалым <i>«Шәкәрім атындағы Семей мемлекеттік университеті», Семей қ.</i>	92
Нұрғалиева А.А. А.Байтұрсынов: қоғам қайраткері, ғалым-лингвист, ағартушы-педагог <i>М. Өтемісов ат. Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.</i>	95
Нурмуханбетова А.А. Ахмет Байтұрсынов – великий сын казахской степи <i>Алматинский технологический университет, г. Алматы</i>	99
Темирбаева С.К. Великая личность и духовный лидер – А.Байтұрсынов <i>Университет Мирас, г. Шымкент</i>	101
Турабаева М.М. Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі <i>Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	104
Уразғали А., Уалихан С. Ахмет – ұлт ұстазы, жаһаннамашыл ойшыл <i>Алматы технологиялық университет, Алматы қ.</i>	108
Усербаева М.А. А.Байтұрсынұлының ауызекі сөйлеу тілінің жазба тілдегі форма жасаудағы жаңашылдығы <i>Мирас университеті, Шымкент қ.</i>	110
Үргенішбай Ж.С., Нурлыбаева І.А. Ұлт мүддесін ойлаған – ұлы тұлға <i>Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	112
Чапай Н.Қ., Өтегенов Б.Д. Алаштың ұлы көсемі <i>Оңтүстік Қазақстан Медицина Академиясы, Шымкент қ.</i>	116
Шараф Ф.Қ. Ұлттың ұлы ұстазы – Ахмет Байтұрсынұлы <i>Мирас университеті, Шымкент қ.</i>	119
Шопан А. Ахмет Байтұрсынов және қазақ әліпбиі <i>Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	122

СЕКЦИЯ 2

ДӘСТҮР МЕН ИННОВАЦИЯ: ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМДАР ЖҮЙЕСІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ-ГУМАНИТАРЛЫҚ ПӘНДЕР

- Акдаулетова З.Ж.** Особенности научно-методической службы в условиях инновационной деятельности педагогического коллектива СШГ №11, г. Актобе 127
- Алиасқарова Ж.Б.** Қазақ халқының коммуникативтік мінез-құлқының параметрлері Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ. 131
- Арғынбай Г.Б.** Білімгерлердің топшілік қарым-қатынасын қалыптастыруда куратор жұмысының мазмұны І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті КЕ АҚ., Талдықорған қ. 134
- Арыстанғалиева В.Т., Зайдағалиева Н.Р.** Қазіргі білім беру кеңістігі жағдайындағы тіл және мәдениетаралық коммуникация М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ. 137
- Белгібаев Д.Т.** Қазіргі әлемдік мәдениеттің қалыптасуындағы моральдық құндылықтар мен нарықтық құндылықтардың арақатынастары Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ. 141
- Гинаятова А.А., Тауманова К.Д.** Мектеп жасына дейінгі балалар қарым-қатынасын қалыптастырудың әлеуметтік-психологиялық шарттары Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ. 144
- Джиеналиев Е.К.** Этнодемографические процессы в Казахстане в XIX-начале XX века ЕНУ имени Л.Н.Гумилева, г.Нур-Султан 147
- Егінберлі Г.** Жазушы С.Тәнекеевтің «Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегіндегі «отан» концептісі ҚазҰҚПУ, Алматы қ. 151
- Ергенбай Б.Е.** Социальные проблемы современного общества Алматинский технологический университет, г. Алматы 154
- Есиргепова В.Ж., Асылбек С.А.** Көру мүмкіндігі шектелген балалардың қабылдау ерекшеліктері Ы.Алтынсарин атындағы АрПИ, Арқалық қ. 156
- Есиргепова В.Ж., Ешназар Ұ.Қ.** Оқушының дамуындағы танымдық қызығушылықтың рөлі Ы.Алтынсарин атындағы АрПИ, Арқалық қ. 160
- Есиргепова В.Ж., Талапова Д.Н.** Гендерлік тәрбие: тарихи аспектісі Ы.Алтынсарин атындағы АрПИ, Арқалық қ. 162
- Есиргепова В.Ж., Тұраров А.Н.** Жасөспірім кезеңдегі оқушылардың өзін-өзі 165

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

бағалау ерекшеліктерінің дамуы

Ы.Алтынсарин атындағы АрПИ, Арқалық қ.

Ескендір М. Қимақ-Хорезм байланыстар жүйесіндегі қыпшақтар 168

С. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан Мемлекеттік Университет, Өскемен қ.

Жуманова Ж. Активные процессы в современном русском языке в области лексикологии 171

КазНПУ им. Абая, г. Алматы

Жумасейтова А.Е., Баймуханова Г. Мектеп жасына дейінгі балалардың ұсақ қол моторикасын дамытудың маңыздылығы 174

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ.

Исагулова М. Диалог культур и речевой бизнес этикет (сравнительный анализ на примере казахского, русского, английского языков) 178

Satbayev University, г. Алматы

Қабылбек Н.С. Жазушы С.Тәнекеевтің «Қарқара-Албан көтерілісі» еңбегіндегі «ерлік» концептісі 182

ҚазҰҚПУ, Алматы қ.

Кайпбаева А., Абубакирова Г., Нурсейтова А. Мәриям Хәкімжанова шығармаларындағы окказионолизм құбылысы 185

А. Байтұрсынов ат. Қостанай өңірлік университеті. Қостанай қ.

Калкенова Г.Б., Срымova Г.С. Мектептегі мазасызданудың негізгі факторлары 188

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қ.

Калкенова Г.Б., Умирбекова Г. Психология ғылымында көшбасшылық мәселесінің теориялық зерттеулері 191

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университет, Орал қ.

Каримбаева Р.С. Қазақ тілін оқытуда электронды платформаларды қолданудың маңызы 195

Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ.

Кочкарова Ф., Жақыпбек А.А. Инклюзивті білім беру жүйесіндегі шетелдік зерттеулерге әдеби шолу 198

Мирас университеті, Шымкент қ.

Құмарбекова Г.Н. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы мұсылмандық білімнің қалыптасуы мен даму тарихы 201

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мазанбекова М.Е. Қазіргі білім берудегі жаһандық, инновациялық мәселелер «Сырдария» университеті, Жетісай қ. 203

Моунова К.К. Отчаяние как источник человеческого вдохновения 206

ТарПУ им. М.Х.Дулати, г. Тараз

- Нурмуқанбетова В.Е., Исағалиева Н.Қ.** Мекетепе дейінгі балалардың психикалық дамуына компьютерлік ойындардың әсері
БҚИТУ, Орал қ. 210
- Сакен У., Салыбаева А.С.** Сердце пищевой технологии – производство. Терминологическая лексика
Алматинский технологический университет, г. Алматы 213
- Сатыбалдиева А.М, Сапашева К.Х., Таңатарова Ж.Ж.** Мектепалды даярлық топ балаларының танымдық белсенділігін арттыру жолдары
БҚИТУ, Орал қ. 217
- Солтанғали Е.М.** Толкование терминов бухгалтерского учета и аудита с точки зрения их происхождения
Алматинский технологический университет, г. Алматы 220
- 223
- Соснин М.Ю.** Традиции и инновации учебных программ по предмету «музыка» в общеобразовательных школах
НАО «Университет имени Шакарима», г. Семей 227
- 227
- Султанғалиева А.И., Ермекова А.Ә.** Қазақстандағы этнопсихологиялық идеялардың қалыптасуы мен дамуы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ. 230
- 230
- Султанғалиева А.И., Қуанышева А.М.** Ләпбук – мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық мүмкіндіктерін дамыту құралы
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ. 234
- 234
- Султанғалиева А.И., Ниғметуллина А.Б.** Мектеп жасына дейінгі балалардың ұлттық дүниетанымын қалыптастыру жолдары
Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ. 236
- 236
- Тапалов Д.Т., Текеева Г.К.** Психология - кәсіпорындағы қызметкерлермен жұмыс негізі
Алматы технологиялық университеті, Алматы қ. 239
- 239
- Торғай Т.А.** XX ғасырдың 40-шы жылдары Оңтүстік Қазақстанға депортацияланған қарашай халқы
Оңтүстік Қазақстан Мемлекеттік педагогикалық университеті, Шымкент қ. 242
- 242
- Толеубекова Р.К., Қыдырханова Н.К.** Заманауи жеткіншектерді адамгершілік тәрбие негізінде тәрбиелеудің педагогикалық мәні
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ. 245
- 245
- Умбетова Г.М., Сактаганова К.С.** Мектеп жасына дейінгі балалардың зейін қасиеттерін дамыту
Батыс-Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, Орал қ. 248
- 248
- Умурханова Е.** Дағдарыстар жағдайындағы қызмет көрсету трендтері мен өзгерістері: мемлекеттік тілді насихаттау мүмкіндіктері
Тұран-Астана университеті, Нұр-Сұлтан қ.

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

Успанова Д.Ж. Ойын арқылы балабақша балаларының сөздік қорын дамыту <i>«№ 2 «Батыр» балабақшасы» МКҚМ, Нұр-Сұлтан қ.</i>	251
Успанова Д.Ж. Роль игры в развитии речи у детей дошкольного возраста <i>ГККП «Ясли – сада № 2 «Батыр», г. Нур-Султан</i>	253
Шолан Ә.М. Батыстық зерттеушілердің атеизм және «нон-діндарлық» концептілеріне тұжырымдары <i>Еуразия Ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ.</i>	254
Ыдырыс А.Қ. Қауіпсіз білім беру ортасы – заманауи мектептің өзекті талабы <i>Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.</i>	258
Элтай Ж., Умурзакова Д. Несколько слов о культуре речи или слова – паразиты в нашей речи <i>Almaty Management University, г. Алматы</i>	260

СЕКЦИЯ 3

ЖАҒАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ӨНЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Абзалбай А.Б. Психотипические образы персонажей фильмов Адильхана Ержанова <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	264
Асқарова Ә.А. Қазақстан өнерінің жаһандану үдерісіндегі құндылық бағдарлары және өзекті мәселелері <i>Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.</i>	267
Атабаева А.А. Красота вокруг нас. Казахское искусство в контексте глобализации <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	270
Бахарам Е.Е. Отан қорғаушылар рухын көтерудегі киноматографияның патриоттық маңыздылығы <i>ҚР ҰҚК Шекара қызметі академиясы, Алматы қ.</i>	272
Ибрагимова Ж., Бекбашева К. Современное искусство в условиях глобализации <i>КазНАИ им. Т. К. Жургенова, г. Алматы</i>	278
Винникова М.А. Современное изобразительное искусство Казахстана <i>КазНАИ им. Т. К. Жургенова, г. Алматы</i>	280
Ғалымжанқызы А.Н. Жаһандану жағдайындағы қазақстандық өнердің өзекті мәселелері <i>Мирас университеті, Шымкент қ.</i>	282
Жанабай З.К. О роли книжной графики в искусстве <i>КазНАИ им. Т. Жургенова, г. Алматы</i>	284
Жумагалеева А.Ж. Актуальные проблемы казахстанской культуры в условиях	287

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің III Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

глобализации

КазНАИ им. Т. Жүргенова, г. Алматы

Жұмахан Ш.М. А. Дүзелханов шығармашылығындағы сәукеле киген қыз 290
туындысының өзектілігі

Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

Идиятулла М.Д. Роль казахстанского искусства в современном мире 293

Университет Мирас, г. Шымкент

Қабылбек К. XX ғасырдағы Гәньюсу, Цинхай қазақтарының дәстүрлі музыкасын 297
зерттеу мәселелері

Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қаласы

Калдыбаева Г.А., Серікбай Н.Г. Изучение приемов в решении композиционной 301
целостности изображения в пейзаже

Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы,

Калдыбаева Г.А., Тұрсынбай А.Е. Молодежные творческие объединения в 305
креативном пространстве: стратегии, образовательная среда, механизмы реализации

Казахский национальный женский педагогический университет, г. Алматы,

Медетқызы Ш.Ш. Кескіндемеші Ақжан Әбдалиева туындыларындағы 308
стилистикалық ерекшеліктері

Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қ.

Мейрбекова А.Н. Глобализация и культура 312

ЮКМА, г. Шымкент

Муртазина А.Б. Қазақстандағы ландшафттық дизайн өнері 315

Т.Қ. Жүргенов ат. ҚазҰӨА, Алматы қ.

Мырзагасымова А.Е., Ермагамбетова Н.Н. Казахстанское искусство как зеркало 318
процессов глобализации

КазНАИ им. Т.К. Жүргенова, г.Алматы

Нағашыбай Е.Е. XXI-ші ғасырдағы қазақ өнерінің кемшіліктері немесе «Неге қазақ 320
әртістері әлемдік аренаға шыға алмай жүр?»

Almaty Management University, Алматы қ.

Сырымқызы Н. Қазіргі Қазақстандағы интерьер дизайнның стилистикалық үрдісі 323

Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА, Алматы қ.

Тайгұлы А.Т. NFT (non-fungible token) – уникальная технология и новейший способ 327
монетизации цифрового искусства

КазНАИ им. Т. Жүргенова, г.Алматы

Талғат Н.Ж. Ұлттық ою-өрнек – этнодизайн өнерінің негізі 335

Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қ.

Уринбаева Ш.Ж. Ұлттық қазақ музыкасындағы қобыз аспабының ғұрыптық қызметі 340

А. Байтұрсынұлының 150 жылдығына арналған «Рухани көсем, ғалым Ахмет Байтұрсынұлының ғылыми мұрасы және қоғамдық-саяси қызметі» атты жас ғалымдар мен студенттердің ІІІ Республикалық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары // 2022 жыл 14 сәуір

мен тембрлік қасиеттерін зерттеу мәселелері
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚҰӨА, Алматы қ.